

Сергій Мошенський

Капіталізм і бізнес

Уроки економічної історії України

Сергій Мошенський

КАПІТАЛІЗМ І БІЗНЕС

Уроки економічної історії України

Київ
Креативна агенція «Артіль»
2024

УДК 330(477)(091)
М90

Ілюстрація на обкладинці С. В. Щербаків (Україна)

Мошенський С.

М90 Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України /
Сергій Мошенський. – Київ : Креативна агенція «Артіль»,
2024. – 768 с.

ISBN 978-617-8422-15-8

Як визначає минуле української економіки її сучасний стан? Коли в Україні виник капіталізм і якими були його перші форми? Чи мав майбутнє наш капіталізм у часи свого розквіту на початку ХХ століття? Яким було значення для розвитку капіталізму мережі комунікацій – від кав'ярень до телеграфу, цього «Інтернету Вікторіанської епохи»? Цим питанням присвячена нова книга Сергія Мошенського «Капіталізм і бізнес. Уроки економічної історії України», в якій детально розглянуто особливості становлення капіталізму в основних економічних центрах України – Києві, Львові, Одесі, Харкові.

УДК 330(477)(091)

*Усі права захищено.
Повне або часткове відтворення матеріалів книжки
можливе лише за письмової згоди правовласника.*

ISBN 978-617-8422-15-8

© Сергій Мошенський, 2024
© Креативна агенція «Артіль», 2024

ЗМІСТ

ЧАСТИНА 1	
НА ПІДСТУПАХ ДО КАПІТАЛІЗМУ	13
РОЗДІЛ 1. СИРОВИННА ЕКОНОМІКА	15
Великий зерновий бум XVI–XVII століть	15
Пастка аграрної економіки	29
Народ і еліта.	
У пошуках національного економічного простору	34
РОЗДІЛ 2. ДІЛОВА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ	43
Українська мрія	43
Нова хвиля економічного підйому.....	48
Андрій Войнаровський.....	52
Розквіт Лівобережжя	58
Ділова еліта Гетьманщини.....	61
Династія Лизогубів.....	64
Як генеральний підскарбій торгував волами.....	69
Історія сотника Сухомлина	71
Відкупники. Великі гроші	74
Промисловий бізнес Миклашевських.....	76
Прокіп Верещака.....	78
«У садку вишневому коло хати»	83

РОЗДІЛ 3. ПЕРШІ ПІДПРИЄМЦІ.....	89
Торговельні партнерства	89
Млинові партнерства	96
Рудні	98
Бізнес на збиранні мит	101
Сябринство	103
Селянське підприємництво.....	105
 РОЗДІЛ 4. «ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ».....	 111
Символ старої України	111
Соляний бізнес	117
Первинне нагромадження капіталу	122
Творці транспортної інфраструктури	125
Перевізники зерна у ХІХ столітті	127
Чумацький міф	133
 РОЗДІЛ 5. МІСЬКИЙ БІЗНЕС	 137
Місто, що створює нові можливості.....	137
Відродження міст.....	138
Незламний Київ	141
Найбагатші. Ходики.....	148
Під куполом ратуші. Переплетіння двох династій	155
Микола Торновіот.....	169
Михайло Сусло – купець і шпигун.....	172
 ЧАСТИНА 2	
СПОКОНВІЧНА СТОЛИЦЯ.....	179
 РОЗДІЛ 1. НА РУБЕЖІ ЗМІН.....	 181
Місто на пагорбах	181
«Славетний Бердичів».....	184
Київські «контракти».....	191

Відкриття контори Державного банку.....	202
Як починався капіталізм в Україні	203
 РОЗДІЛ 2. СТОЛИЦЯ ЦУКРУ	213
Цукровий бум	213
Граф Бобринський.....	216
Брати Яхненки	218
Династія Терещенків.....	228
Синій діамант.....	237
Цукрові королі Бродські	239
Іван Харитоненко – мільйонер із Сум.....	244
Карл Ярошинський.....	248
 РОЗДІЛ 3. ФІНАНСОВИЙ КИЇВ.....	255
Кав'ярня Семадені	256
Київська біржа	259
Банкірські контори.....	264
Київські банки.....	274
Індивідуальні інвестори	277
 РОЗДІЛ 4. КОРУПЦІЯ ЯК СТИЛЬ ЖИТТЯ	281
У канцелярії київського генерал-губернатора.....	281
Хабарництво і вимагання.....	285
У глибині століть	290
Грошова посада війта	295
А чи були чесні чиновники?	303
 РОЗДІЛ 5. КИЇВСЬКИЙ РЕНЕСАНС	307
Як усе починалося	310
Нова бізнес-еліта	315
Бум навколо нерухомості.....	316
І чим усе закінчилося.....	323
Історія Василя Листовничого	336

ЧАСТИНА 3

ЗЕРНОВИЙ КАПІТАЛІЗМ..... 339

РОЗДІЛ 1. ПЕРШОПРОХІДНИКИ..... 341

Житниця Європи..... 341

Нові можливості..... 344

Херсонська компанія 348

Не тільки зерно..... 350

Граф Прот 351

Капітали з Правобережжя..... 357

РОЗДІЛ 2. «МІСТО МРІЇ»..... 361

Під знаком Леванту 361

Епоха порто-франко 368

Семен Яхненко 371

Багатонаціональна тусовка..... 373

Перші одеські банкіри 378

Федір Родоканакі..... 381

«Одеські Ротшильди»..... 383

РОЗДІЛ 3. ЗЕРНОТРЕЙДЕРИ..... 387

Європейський Гонконг 387

Динаміка експорту зерна..... 389

Проблеми транспортування 393

Зерно і фінанси..... 394

Від біржі до кав'ярні Фанконі..... 395

І в Одесі бували кризи... 400

РОЗДІЛ 4. ФІНАНСОВИЙ СВІТ ОДЕСИ

У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ..... 407

Переселення з Бродів..... 407

Банкірський дім Ефруссі..... 410

Доля династії Рафаловичів 414

Фінансовий агент у Парижі 418

Банкірські дома і контори кінця ХІХ століття..... 423

Родина Ашкеназі..... 426

ЧАСТИНА 4	
МЕРЕЖІ КОМУНІКАЦІЇ	429
РОЗДІЛ 1. СТАЛЕВА МЕРЕЖА	431
Радикальна інновація.....	433
Як будували залізниці в Галичині	437
Усі дороги вели в Одесу	443
Транспортна революція	445
«Інтернет Вікторіанської епохи»	446
РОЗДІЛ 2. БІЗНЕС ІЗ АРОМАТОМ КАВИ	451
Драйв епохи.....	451
У кав'ярнях лондонського Сіті	456
Місто легенд	460
Під київським небом.....	466
У півмороку кав'ярень	472
ЧАСТИНА 5	
КАПІТАЛИ І СУСПІЛЬСТВО – НОВІ МОЖЛИВОСТІ.....	483
РОЗДІЛ 1. КОРОЛІВСТВО РУСЬ. ГАЛИЧИНА	485
Червона Русь.....	485
Місто Лева.....	486
У затінку імперії Габсбургів.....	489
Броди.....	493
РОЗДІЛ 2. ГАЛИЦЬКА ЕКОНОМІКА	497
У полоні стагнації.....	497
«Весна народів» 1848 року.....	507
Українські банки. Перша спроба	511
Банк Крилошанський.....	513
Хто був винен і що потрібно було робити?	518
Фінансування промисловості.....	521
Кредитні послуги	527
Львівська біржа	529

Індивідуальні інвестори та цінні папери.....	531
Залізниці та розвиток промисловості.....	534
РОЗДІЛ 3. КОЛИ НАСТАВ ЧАС НАФТИ.....	539
«Карпатська Каліфорнія».....	539
Ігнатій Лукасевич.....	541
Станіслав Щепановський.....	543
Борислав. Селяни та нафта.....	547
Михайло Терлецький.....	552
Дрогобич.....	554
Біржа в кав'ярні Шенхольца.....	557
Крах нафтового короля.....	559
Хвиля акціонерного засновництва.....	563
РОЗДІЛ 4. УКРАЇНСЬКА БІЗНЕС-МЕРЕЖА.....	569
Середній клас і бізнес-мережа.....	569
Святі чи корисливі?.....	574
Гроші української бізнес-мережі.....	575
Архітектор із Цюриха (Василь Нагірний).....	582
Головний політик галицьких українців (Кость Левицький).....	590
Бізнес митрополита (Андрій Шептицький).....	594
ЧАСТИНА 6	
ІНДУСТРІАЛЬНИЙ КАПІТАЛІЗМ.....	603
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІКА ОДНОГО СЕЛА.....	605
Селище на річці Білій.....	605
Кам'яне вугілля.....	607
Дюшан де Вулич.....	613
Як вугілля змінило життя.....	614
РОЗДІЛ 2. БРИТАНЕЦЬ У ДОНЕЦЬКИХ СТЕПАХ.....	617
Вугілля та сталь.....	617
Транспортні артерії.....	619

Інженер з Уельсу.....	621
Донецьке вугілля.....	622
New Russia Company.....	625
Юзівський завод.....	627
Стара Юзівка.....	629

РОЗДІЛ 3. «НОВА АМЕРИКА» АБО «БІЛЕ КОНГО»?..... 633

Індустріальна революція в степах.....	633
Альянс із Францією.....	637
Олександр Ауербах.....	638
Петро Горлов.....	641
Казимир Мсциховський.....	643
«Степовий Колумб».....	647
Залізна гарячка.....	652
Бельгійці.....	653
Криза на рубежі двох сторіч.....	657
Новий підйом.....	665

РОЗДІЛ 4. ДОЛЯ ОЛЕКСІЯ АЛЧЕВСЬКОГО..... 669

Місто Харків.....	669
Траєкторія життєвого шляху.....	673
Звідки йшли гроші?.....	680
А потім гримнув грім кризи.....	684
Загибель Олексія Алчевського.....	689
«Харківський крах».....	691
Судовий процес.....	694
Чи було майбутнє у нашого капіталізму?.....	696
Література.....	705

Частина 1

НА ПІДСТУПАХ
ДО КАПІТАЛІЗМУ

Розділ 1.

СИРОВИННА ЕКОНОМІКА

Великий зерновий бум XVI–XVII століть

Історію української економіки можна описати, розповідаючи про хліб. І про зерно, без якого його не приготуєш. Важко навіть уявити, скільки за багато століть було людської радості та страждання через зерно і скільки грошей перетекло з однієї кишені в іншу.

Великим виробником зерна українські землі стали з XVI століття. Для нас це була ціла торговельна революція — ми почали виходити на орбіту західноєвропейської економіки. На жаль, тільки як аграрно-сировинний придаток¹. «Контакти між народами по всій земній кулі поширилися настільки, що можна сказати — весь світ став одним містом, де кожна людина, не виходячи з будинку, за допомогою грошей може купувати й насолоджуватися всім тим, що дає земля, тварини й промисловість»². У XVI столітті формується загальноєвропей-

¹ Якщо спершу з України експортували деревину й худобу, то потім стало переважати зерно. Крім того, череди биків з берегів Південного Бугу переганяли в Німеччину і наприкінці XVI століття щорічно продавали близько 50 тисяч голів (Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм / Ф. Бродель. — В 3 т. Т. 1. Структури повсякденності. — М.: Прогресс, 1986. — С. 209).

² Так писав (на мій погляд, надто оптимістично) у 1683 році італійський математик, економіст і астроном Джемініано Монтаріні (Montanari G. Della moneta: trattato mercantile / G. Montanari // Scrittori classici italiani di economia politica. T. 3. — Milano: Nella stamperia e fonderia di G. G. Destefanis, 1804. — P. 40).

ський економічний світ — це була чергова хвиля глобалізації. Торкнувся цей процес і України.

Населення Західної Європи швидко зросло, збільшувалася потреба в продуктах харчування. А потік золота й срібла з колонізованої іспанцями Південної Америки спричинив справжню революцію цін — продукти харчування дорожчали в п'ять (а іноді й у вісім-десять) разів. Підвищилися ціни й на всю іншу сільськогосподарську продукцію. Шляхтичі-землевласники скористалися таким шансом розбагатіти. Чимало міщанських родин у містах теж збагатилися й стали займатися комерцією, перетворюючись на нову міську аристократію. Почався загальний економічний підйом, пов'язаний з великим зерновим бумом³. Це був золотий час — потекли гроші й з'явилися вільні капітали. А вони, як відомо, можуть оживити все.

Зародження капіталізму поставило русинське⁴ суспільство перед новими викликами — економічними, комерційними, політичними й навіть релігійними. Виник попит на освічених людей — торгівля, як і будь-який інший бізнес, потребувала знань. Щодо цього православне русинське співтовариство відставало від католицького польського. «Найголовніша потреба в латинських школах, щоб бідну Русь нашу не називали дурною Руссю. Поїде він, бідолаха-русин, на трибунал, на сейм або на сеймик у повітовий міський суд... Дивиться тільки то на одного, то на іншого, витріщивши очі, як шуліка»⁵, — говорив сучасник, митрополит Сильвестр Косов. Усе стало мінятися під час зернового буму. У Києві розпочалося ціле сторіччя розквіту освіти й культури. Це був справжній ренесанс, який призвів до радикальних змін у долі усього русинського співтовариства,

³ ВВП (за паритетом купівельної спроможності) на одну особу зріс із 702 доларів (за курсом 1990 року) в 1500 році до 810 доларів у 1578 році під час буму (Malinowski M. National income and its distribution in preindustrial Poland in a global perspective / M. Malinowski. — P. 28. — <http://www.ehes.org>)

⁴ Мешканці українських земель називали себе в ті часи «русинами» або «руськими», а землю свою — «Русь» на згадку про Стародавню Русь. Назва «Україна» та «українці» з'явилися пізніше. До речі, сусідню північну державу тоді у світі зазвичай не називали «Русь», а натомість «Московія», а мешканців — «московитами».

⁵ Иеромонах Макарий [Булгаков]. История Киевской академии. — СПб.: Тип К. Жернакова, 1843. — С. 76. «В то время от неучёных попов и от козаков велие было негодование: на што латинское и польское училище заводите... хотели самого Петра Могила и учителей до смерти побити: едва их уговорили», — писав випускник Києво-Могилянської академії Гавриіл Домецький (Терновский Ф. Киевский митрополит Пётр Могила / Ф. Терновский // Киевская старина. — 1982. — Т. 2. № 4. — С. 9).

сформувавши економічну ідентичність і розбудивши національну самосвідомість.

У цей час у різних українських містах (як і по всій Європі) виникла ціла мережа братств, що володіли значними фінансовими ресурсами. У нас ці братства були релігійними, православними, і вони забезпечували солідарність русинського співтовариства, підвищуючи взаємну довіру й підтримку. Братства зробили чимало для захисту економічних інтересів і поширення освіти. Їхніми спонсорами й засновниками стали князь Костянтин Острозький, Вишневецькі, Ружинські, дрібніша шляхта, багаті купці й ремісники. При братствах з'являються бібліотеки й перші друкарні. У 1575 році в Острозі виник культурно-освітній центр, фінансований князем Острозьким. Знамениту Острозьку Біблію Іван Федоров надрукував теж під час зернового буму — в 1581 році.

Поширення братських шкіл і друкарства розбудило русинів, до того консервативних і економічно пасивних. Випускники шкіл, які засвоїли західноєвропейську науку, захопились ідеями національного самовизначення. Зростав інтерес до освіти, все більше русинів їхало на навчання за кордон: у Краківський, Празький, Болонський та інші європейські університети. Все це вимагало грошей, а головним їхнім джерелом був експорт зерна.

Одним словом — добре, коли є вільні капітали. Завжди й скрізь вони творили чудеса в економіці та культурі. Почався загальний підйом культурного життя, і його наслідком став розквіт містобудування. У Львові⁶ з'явилися італійські архітектори, і набуло свій сучасний вигляд⁷ одне зі знакових місць України — площа Ринок. У Києві стали відновлювати найдавніші храми — Софійський собор, церкву Спаса на Берестові, Десятинну церкву.

Знову освоювалися землі, що спорожніли після татарської навали, — спершу на Київщині, а потім і на лівому березі Дніпра⁸.

⁶ Львів і в минулі століття був великим центром міжнародної транзитної торгівлі, в ньому були поселення італійських, вірменських та інших купців. На початку XVI століття через зміну торговельних шляхів значення міжнародної торгівлі на деякий час зменшилося, і місто переорієнтувалося на внутрішню торгівлю сільгосппродукцією, в основному зерном. Тому до великого зернового буму Львів був готовий.

⁷ Щоправда, ще без нинішньої ратуші.

⁸ У володіннях Ієремії Вишневецького на Лівобережжі України всього за півтора десяти років населення збільшилося з 5 до 230 тисяч.

Коли набіги кочівників послабшали, багато людей з густонаселеного центру стали переселятися на вільні землі на степовому рубежі. Попереду їх очікувало дуже багато роботи, щоб зробити ці землі придатними для сільського господарства або видобутку корисних копалин, але перспективи надихали переселенців.

Ці землі, що тривалий час перебували в запустінні, раптом стали цінним активом. З'являлося багато нових міст, і хоча вони здебільшого були зовсім невеликими (укріплений замок, а точніше — маленький замочок, і довкола нього сільські хати), урбанізація стимулювала економічний розвиток. Жителі міст, навіть невеликих, отримували захист міським правом, а селяни, які жили навколо, знаходили в цих замках захист від татар. Та головне, саме міське повітря було просочене духом свободи. Втім, вільним козацьким духом були просочені тоді всі недавно освоєні землі.

Інтерес до заселення нових земель, який виник майже раптово, був заснований на вільних капіталах, що накопичувалися завдяки зерновому буму, — саме вони розбудили підприємницьку ініціативу. Адже гроші потрібні були на все, зокрема і на будівництво навіть найменшого замку. А нові землі цінувалися їхніми власниками за те, що на них можна було вирощувати ще більше зерна. Вірною ознакою нових можливостей для бізнесу була поява на Київщині євреїв. Вони, як відомо з історії, добре знали, де, як і коли можна заробити гроші.

В епоху швидкого зростання експорту зерна й худоби з Волині й Поділля череди волів переганяли в Німеччину й Італію, а зерно везли по воді: спершу невеликими річками, а потім по Віслі в Гданськ, де зерно продавали купцям. Такий торговельний шлях виник ще раніше, з кінця XV століття, коли з українських земель у Західну Європу експортували деревину⁹.

Землевласники продавали зерно купцям з портового міста Гданська. У міжнародній зерновій торгівлі взяли участь не тільки князівські династії, які походили ще з часів Давньої Русі (Вишневецькі, Заславські, Збараські, Корецькі, Острозькі, Сангушки, Четвертинські, Чарторийські та інші), але й міщани. Так, луцький вїйт Іван Яцкович Борздобогатий Красенський уклав 5 березня 1555 року контракт про те, що «маєт его милость

⁹ Детальніше: Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 6. Жите економічне, культурне, національне XIV–XVII віків / М. С. Грушевський. — Репринтне відтворення видання (Київ, Львів, 1907). — Київ: Наукова думка, 1995. — С. 56–57, 83–84, 182–183, 194–197.

тую сто лаштов жита и шестьдесят лаштов попелу поставити на берегу реки Буга, то есть ув Устилузе», щоб перевезти його «до Кгданську»¹⁰.

Гданські купці контролювали 80 % експорту зерна, перепродаючи його в країни Західної Європи — переважно голландцям¹¹, які везли зерно на кораблях через Балтійське море в Нідерланди. Частково вони його споживали самі, а частково перепродавали далі. Для Нідерландів, у той час самої передової та прогресивної країни світу, вигідніше було купувати зерно, а не займатися його вирощуванням¹².

По суті, це була економічна експансія голландців у периферійні сировинні економічні системи (такі як Річ Посполита з Україною, що входила в неї), і це ще більше закріплювало сировинний статус східноєвропейських країн. Вони ніяк не могли протидіяти голландським методам комерційних операцій. Та й не хотіли. Так, за словами Броделя, «саме на своїх окраїнах... знаходила Європа малонаселені й слаборозвинені країни, здатні постачати їй зерно, якого в Європі не вистачало»¹³. Але економіка того часу вже дозволяла багатіти всім учасникам ринків, хоча й у різній мірі. Аналогія із законом збереження енергії — якщо десь зменшується, то в іншому місці збільшується, — вже не працювала. Сам принцип «щоб стати багатим, необхідно забрати в іншого», залишився у минулому. В Європі починалося економічне зростання, яке стало особливо бурхливим у часи промислової революції.

¹⁰ Торгівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 84–86.

¹¹ Голландці під час закупівлі зерна застосовували угоди на строк — збирали авансом гроші в Антверпені, куди вони потім перепродавали зерно, і платили авансом гданським купцям за ще не зібране зерно. А ті платили авансом великим землевласникам Речі Посполитої, у маєтках яких вирощували зерно. Наприкінці XVI століття, коли обсяги зернового експорту стали максимальними, агентів гданських купців можна було бачити на міських і сільських ринках, де вони домовлялися про закупівлю зерна (Malowist M. A Certain Trade Technique in the Baltic Countries in the Fifteenth to the Seventeenth Centuries / M. Malowist // Poland at the XIth International Congress of Historical Sciences. — Warsaw: Polish Academy of Sciences, The Institute of History, 1960. — P. 103).

¹² Після цього в голландців звільнилися поля, і вони стали займатися вирощуванням льону й кормових рослин для худоби, зробивши акцент на виробництві молочних продуктів (особливо знаменитих голландських сирів). Це була ціла аграрна революція, хоча й потребувала вона досить тривалого часу, після чого сільське господарство в Нідерландах повністю переорієнтувалося на продукти з більшою доданою вартістю.

¹³ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм / Ф. Бродель. — В 3 т. Т. 1. Структуры повседневности. — М.: Прогресс, 1986. — С. 141.

Завдяки економічній експансії Західної Європи в периферійній сировинній економіці відбувалася передача знань і технологій — важливого чинника економічного зростання. Передавалися вони різними шляхами, не тільки через торгівлю, але й через особисті, політичні, військові або освітні зв'язки. Коли в 1650 році до Богдана Хмельницького прибув венеційський посол Альберто Віміна, його слуга багато розповідав козакам про велич і багатство славетного міста лагун і каналів, про його широкі вулиці, кораблі, торгівлю й фабрики¹⁴. Напевно, розповідав і про знамениті карнавали. Так непомітно, маленькими струмочками, надходили із країн Західної Європи різні знання. Завдяки такій передачі знань у Східній Європі з'явилися найпростіші доменні печі, водяні й вітряні млини, механічний годинник, металеві плуги й коси¹⁵, навіть географічні карти з Венеції, які показували недавно відкриті нові землі.

Периферійність доіндустріальних економічних систем Польщі, Великого князівства Литовського й особливо українських земель визначалася їхнім географічним положенням на краю європейської цивілізації. На лівому березі Дніпра починалися володіння татар і, по суті, там проходив реальний кордон з азійським світом диких агресивних кочівників. Це був зовсім не той світ Арабського халіфату, з яким колись почали торгувати італійці. Моря й океани з їхніми торговельними шляхами знаходилися далеко, і розширити свій аграрний патріархальний світ у селянина не було можливості — він не міг стати моряком і вирушити в далекі країни на пошуки удачі, як в Іспанії або Голландії. До того ж історія вже не раз доводила, що в приморських портових містах у людей кругозір був ширшим. До них швидше доходили новини з усіх кінців світу, вони більше спілкувалися із представниками інших народів і культур. Та й саме мореплавання постійно потребувало інновацій. Вони стосувалися конструкції кораблів, навігаційних приладів, мап і багато чого іншого.

¹⁴ Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) / Н. Молчановский // Киевская старина. — 1900. — № 1. — С. 74.

¹⁵ Такі технологічні інновації проникали в наші краї завдяки німецьким ремісникам, що поселилися в маєтках Вишневецьких, Острозьких та інших магнатів. Щорічні «контракти» (спершу у Львові, потім у Дубно і Києві), де зустрічалися землевласники для продажу оптових партій зерна, були ще одним місцем для обміну різною інформацією.

Так Східна Європа, особливо українські землі, стали периферійним сировинним придатком Західної Європи та постачали сільгосппродукцію. Аграрний сектор тут забезпечував не менше 70 % ВВП, протопромисловість — не більше 20 %, а сфера послуг — близько 10 %¹⁶.

Можна, звичайно, порушити наївне питання: а чому центром європейської економіки були спершу міста Італії, потім Голландія, за нею — Англія? А не Польща або Україна? Втім, питання це не таке наївне, і воно має право на існування. Все визначалося географією й віддаленістю від морських торговельних шляхів. У XVI столітті сприятливі умови для економічного зростання в Нідерландах, а потім в Англії створювалися захистом прав власності й парламентською формою правління. Це реально забезпечувало порядок в економіці. У Речі Посполитій із правами власності були постійні проблеми, слабкий парламент (сейм) прославився сваволею шляхтичів. Земельні магнати заради своєї вигоди накладали вето на незручні для них рішення. Кожен хотів отримати прибуток у своєму регіоні, це призводило до фрагментації й без того нестабільного ринку, а також повторної феодалізації економіки, чого не було в Голландії або Англії.

Зерно експортували через Балтику і в XV столітті (може, навіть ще раніше), але тоді цей експорт ще не мав суттєвого значення для аграрної економіки. Після захоплення турками Константинополя в 1453 році й падіння Візантії Османська імперія стала контролювати узбережжя Чорного моря. Східні товари із чорноморських італійських колоній перестали надходити в Європу через Польщу, де йшли важливі торговельні шляхи через Краків, Львів, Коломию, Рогатин, Хотин і далі в Молдавію. Коли цей маршрут транзитної торгівлі перестав існувати, міста уздовж нього стали занепадати (в історії завжди так було — згадаймо Великий шовковий шлях). Новий торговельний маршрут проходив через Гданськ, звідки тепер надходили східні товари, що потрапляли в цей порт морем.

А із середини XVI століття почалося бурхливе зростання зернової торгівлі — саме через Гданськ, головний польський порт на Балтійському морі, наприкінці цього століття вивозилося щорічно більше 100 тисяч лаштів¹⁷ (200 тисяч тонн) зерна.

¹⁶ У Нідерландах приблизно в той самий час аграрний сектор давав 40 %, промисловість — 33 %, сфера послуг — 27 %. В Англії — 56 %, 22 % і 22 % відповідно (Меддисон Е. Контури мировой экономики в 1–2030 гг. / Э. Меддисон. — М.: Изд. Института Гайдара, 2012. — С. 122).

¹⁷ Один гданський лашт (міра ваги зерна) дорівнював 2,1 тонни.

«Дивись в усі кінці // В країні лише орачі та жадібні купці! // Уся справа — на волах тягтися із самого ранку, // Везти Віслою хліб і доправити до Гданська», — писав поет і землевласник Ян Кохановський (1530–1584).

Подорож із зерном Віслою до Гданська для багатьох провінційних шляхтичів стала важливим ритуалом — це давало їм можливість побачити світ ширший, ніж їхні затишні, але замкнені маєтки. Один із продавців зерна, Ян Пасек, писав у своїх спогадах: «У Гданськ ходив двома суднами, прийшли на дев'ятий день... Продав я панові Тинфу пшеницю по 160 злотих. Повернувся сухоходом¹⁸, а судна ще стояли на приколі тижнів шість»¹⁹. — Очевидно, очікуючи на прибуття голландського корабля.

Порт у Гданську, через який експортувалося зерно, був тоді не тільки торговельним, але й культурним вікном у Західну Європу. У цьому місті з його величезними складами й морськими кораблями провінційні шляхтичі контактували із західноєвропейською цивілізацією. Адже саме тут, продавши зерно, вони купували модні предмети розкоші для себе й своїх родин. Мода на атрибути розкоші стала тоді загальноєвропейською. У ті століття у свідомості відбувся справжній переворот — церковні ідеї тлінності, другорядності земного життя в порівнянні з «життям вічним» уже мало кого приваблювали; добробут у реальному світі став набагато важливішим. У центрах західноєвропейської економіки з високими зарплатами (особливо в портових містах) навіть ніяк не пов'язані з елітою прості працівники могли дозволити собі іноді купувати всякі модні товари (чай, каву, цукор і шоколад, а також одяг з якісних тканин). У кваліфікованих працівників можливостей було ще більше²⁰. Що вже казати про шляхтичів, які продали зерно, — звичайно, їм хотілося справити враження і на друзів, і на родичів.

Зерно в Гданську можна було продати майже у два рази дорожче, ніж воно коштувало в провінції; а в Амстердамі, куди його відвозили на кораблях, воно коштувало ще у два рази

¹⁸ Зерно везли на плоскодонних дерев'яних баржах (комягах) або у великих дерев'яних човнах (дубах), сплавляючи за течією спершу дрібними річками, а потім Віслою. Повернутися цим суднам назад проти течії було складно, та й економічно недоцільно, тому їх зазвичай продавали на дрова або на забори, а власники зерна й команда суден верталися наземними шляхами.

¹⁹ Pasek J. Pamietniki / J. Pasek. — Krakow: Nakladom Polskiej Akademji Umiejetnosci, 1929. — S. 452.

²⁰ Аллен Р. Британская промышленная революция в глобальной картине мира / Р. Аллен. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. — С. 79.

дорожче, ніж у Гданську²¹. Так що прибутки в усіх були чималі. Втім, у польських землях на експорт ішло не так вже й багато зерна — близько 5 %²², а решта споживалася на внутрішньому ринку. На Правобережжі України цей відсоток міг бути вищим, тому що в цьому менше населеному краї знаходилися особливо великі фільварки.

Однак незабаром у зерновому експорті розпочалися проблеми — після рекордного його обсягу в 1618 році (115,5 тисячі лаштів) у середині XVII століття експорт зерна зменшився до 30 тисяч лаштів (60 тисяч тонн)²³. Скорочення постачання зерна було пов'язане із чотирма польсько-шведськими війнами в 1600–1629 роках, особливо з війною 1626–1629 рр. за контроль гирла Вісли. Ця війна безпосередньо вплинула на Гданськ. Шведський король Густав Адольф блокував устя Вісли для тиску на Польщу — він добре розумів, що експорт зерна припиниться, і для земельних магнатів, які поставляли зерно, це дуже неприємна подія. Війни справді сильно вплинули на безпеку судноплавства в Балтійському морі й призвели до помітного скорочення зернової торгівлі через Гданськ²⁴.

При цьому попит на зерно зберігався, і голландські купці готові були платити за нього гарну ціну, але шляхетські фільварки не могли забезпечити постачання необхідної кількості. Через війни добиратися до Гданська, а тим більше із зерном, ставало усе складніше, і власники зерна не хотіли ризикувати — не тільки товаром, а й власним життям. Тому в середині 1640-х років голландські кораблі все частіше виходили із Гданська порожніми²⁵.

²¹ Дейвіс М. Боже ігрище. Історія Польщі / Н. Дейвіс. — К.: Основи, 2008. — С. 254.

²² На перший погляд, це дуже мало. Але згадаємо, що навіть у 1850 році Англія експортувала тільки 25 % потрібного їй зерна, решту вирощували всередині країни. Жодна із держав тоді не мала настільки значних надлишків зерна, щоб інші країни могли повністю розраховувати на його імпорт (Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. В 2 т. Том 1: 1700. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. — С. 236).

²³ Валлерстайн И. Мир-система Модерна. В 4 т. Том II: Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600–1750 гг. / И. Валлерстайн. — М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015 — С. 159.

²⁴ Maczak A. Między Gdańskiem a Sundem. Studia nad handlem bałtyckim od połowy XVI do połowy XVII w. / A. Maczak. — Warszawa: PWN, 1972. — S. 158, 162.

²⁵ Детальніше: Bogucka M. Handel Bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej połowie XVII wieku / M. Bogucka // Przegląd Historyczny. — 1968. — N. 59/2. — S. 245–252. Bogucka M. Żegluga bałtycka w XVII–XVIII wieku w świetle materiałów z archiwum w Amsterdamie / M. Bogucka // Zapiski Historyczne. — 2017. — T. LXXXII. № 4. — S. 123–137.

На початку XVII століття Західна Європа виявилася залежною від балтійської торгівлі зерном, яке надходило з Речі Посполитої. Але коли постачання зерна порушилося, прийшло розуміння, що цей товар можна купувати і в інших місцях²⁶. Справа закінчилася тим, що голландці знайшли собі нових постачальників, а зернотрейдери Речі Посполитої втратили свої позиції на цьому ринку; відновити їх повною мірою вони вже не змогли. Державний протекціонізм²⁷ у Речі Посполитій не був розвинений, і власники фільварків мали розв'язувати ці проблеми самостійно²⁸.

Окрім війн були інші, глибинні, макроекономічні причини спаду зернового експорту. Перша половина XVII століття взагалі була відзначена розворотом тренду на європейських ринках через скорочення потоку дорогоцінних металів з Латинської Америки, який довго стимулював економіку Європи. До цього додалися декілька війн у різних країнах, зокрема Тридцятирічна війна 1618–1648 років, що спричинила голод і епідемії. За таких умов ще в 1615–1620 роках стали знижуватися ціни на зерно, яке експортувалося з Речі Посполитої, зокрема із Правобережної України²⁹. Для експортерів умови

²⁶ До того ж продуктивність сільського господарства в Західній Європі зростала набагато швидше, ніж у наших краях. А народжуванисть скорочувалася, отже ставало все простіше забезпечити себе власним зерном.

²⁷ Добрим прикладом вдалого державного протекціонізму є Навігаційний акт, ухвалений в Англії в 1651 році, який дозволяв привозити імпортні товари тільки на англійських кораблях. Метою акту було обмеження впливу голландців на морських торговельних шляхах, і цієї мети досягли — саме Англія стала визнаною «царицею морів».

²⁸ Відсутність державного протекціонізму виявлялася також у тому, що замість підтримки внутрішніх виробників магнатам надали можливість без мита експортувати предмети розкоші. Усе більше товарів із Західної Європи продавалося дешевше, ніж аналогічна місцева продукція. А відсутність тарифних бар'єрів вела до занепаду ремісників. По суті, держава діяла в інтересах найбагатшої шляхти, що було дуже характерним для Речі Посполитої.

²⁹ «Ціни на експортні товари падали не тільки в абсолютному еквіваленті — вони могли падати й у відносному вимірі, тобто для периферійних експортерів умови торгівлі ставали усе більш не вигідними». Це виявлялося також у тому, що «голландські купці вимагали від гданських приймати частину сплати слабкими грошми (наприклад, левенталерами) разом з твердими дукатами й талерами» (левенталер — голландська срібна монета, призначена для внутрішнього обігу, яка не була міжнародною валютою). Тому баланс польської торгівлі в Гданську мав профіцит 52 % у 1565–1585 роках, який скоротився до 8 % у 1624–1646 роках, а потім і до негативного балансу в другій половині XVII століття (Валлерстайн І. Мир-система Модерна. В 4 т. Том II: Меркантилізм і консолідація європейського мира-економіки, 1600–1750 гг. / І. Валлерстайн. — М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. —

стали невідгінними, прибутки земельних магнатів Правобережної України скоротилися, і вони почали укрупнювати свої володіння, скуповуючи (а частіше просто відбираючи) землі в дрібних шляхтичів³⁰, щоб у такий спосіб зменшити кількість конкурентів. А після початку повстання Богдана Хмельницького стан справ в експортерів зерна із Правобережної України ще більше погіршився. Багатьом магнатам довелося залишити свої маєтки, які опинилися в зоні воєнних дій, і в загальному хаосі тих років всім було не до вивозу зерна з України.

Через скорочення експорту зерна в другій половині XVII століття в балтійській торгівлі через Гданськ усе частіше згадуються інші товари — деревина, шкіра, віск, поташ. Найбільш завзяті магнати намагалися позбавитися гданських посередників і торгувати безпосередньо з Амстердамом. Крім інших вигід це давало їм доступ до дешевих голландських кредитів під 3–4 % річних.

У вересні 1643 року великий землевласник Олександр Конецпольський³¹, чернігівський мечник³² Мартін Чарнецький і Микола Заремський заснували торговельне партнерство, і кожний з учасників вніс по 1500 гульденів. Інше партнерство

С. 158). До речі, у цей самий час падали ціни й на худобу, що експортувалася з Угорщини, так що справа була не в польському й українському зерні, а в загальному настрої на ринку сільгосппродукції.

³⁰ Мабуть, саме тому чигиринський підстароста Данило Чаплинський (який виконував накази великого земельного магната Олександра Конецпольського) зробив наїзд на хутір Суботів, що належав чигиринському сотникові Богдану Хмельницькому. Це стало поштовхом для відомих подій, які призвели до війн Хмельницького. Схожа історія відбулася з моїм однофамільцем (а може, і якимось далеким предком), православним шляхтичем Григорієм Потаповичем-Мошенським. Король Сигізмунд Август 8 квітня 1572 року своєю грамотою підтвердив права власності братів Івана й Григорія Потаповичів-Мошенських на Мошни, Таганчу й половину їхнього родового маєтку села Григорів, згадавши предків Івана й Григорія, яким ці маєтки подарував за вірну службу ще в 1440-ві роки київський князь Омелько (Олександр Володимирович), онук литовського князя Вітовта. Однак 1 березня 1578 року Григорій Потапович-Мошенський подав скаргу на підстаросту канівського Олізара Боруховського про наїзд і грабїж у містечку Мошни, яке належало Григорію. На цьому справа не закінчилася, і в 1589 році люди князя Олександра Вишневецького знову наїхали на володіння Григорія і зрештою ці землі в нього відібрали.

³¹ Той самий власник великих земельних ділянок на Правобережжі України (зокрема замків у Підгірцях і Бродах), з ініціативи якого в Хмельницького хотіли забрати його хутір. У битві під Пилявцями в 1648 році польське військо під командуванням Олександра Конецпольського було розбите Богданом Хмельницьким, а сам магнат ледве уник полону.

³² Мечник у Речі Посполитій — чиновник, що займався військовим судочинством.

заснував у 1680 році Мартін Замойський разом із німецьким купцем Соломоном Ізраелісом для торгівлі через порт Гданська деревиною, поташем і вовною. Пізніше до цього партнерства приєднався Ян Процький³³.

Але повернімося в роки розквіту зернового буму. Початок масового експорту зерна через Гданськ призвів до справжньої економічної революції в аграрному господарстві шляхетських маєтків. Якщо раніше зерно вирощували для власних потреб, максимум — для потреб внутрішнього ринку, то тепер «уся Європа ставала ринком для панського фільварку»³⁴, а натуральне господарство до кінця XVI століття перетворилося в товарне. Так «Великий зерновий бум» приніс у наші краї економічне мислення, створивши, по суті, «нову економіку» з елементами капіталізму.

Він зародився, коли почалося виробництво товарів (у нашому випадку зерна) на продаж і з'явилися стійкі ринки для цих товарів. Втім, у наших краях капіталізм розвивався довго і повільно, в муках. Як дерево, що росте із зерна на не дуже доброму ґрунті. Від першого паростка із двома маленькими листочками до повноцінного дерева, нехай молодого, дуже довгий шлях, на якому може бути безліч труднощів. В Англії або Голландії ґрунт був родючий, і там цей паросток капіталізму досяг зрілості набагато швидше.

Ринкові відносини під час зернового буму пронизували життя людей практично з усіх прошарків суспільства. Навіть кріпаки, які не отримували грошей за свою працю, вирощували зерно для експорту й завдяки цьому теж були залучені в економіку аграрного капіталізму. Не кажучи вже про землевласників — виробників зерна, міщан, купців, які укладали комерційні договори про постачання. А далі на всіх етапах експорту зерна широко використовували найману працю. Потрібно було будувати річкові судна (комяги) для перевезення зерна, вантажити його, потім доставити вантаж по річках до Гданська. Усім цим займалися різні люди, що отримували гроші за свою працю. Права власності, а також виконання контрактів були захищені — усі добре розуміли, де чие зерно або інший

³³ Bogucka M. Żegluga bałtycka w XVII–XVIII wieku w świetle materiałów z archiwum w Amsterdamie / M. Bogucka // *Zapiski Historyczne*. — 2017. — Т. LXXXII. № 4. — С. 130–131.

³⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 6. Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків / М. С. Грушевський. — Репринтне видання видання (Київ, Львів, 1907). — Київ: Наукова думка, 1995. — С. 198.

товар. А якщо й виникали майнові суперечки, то судова система була досить розвинена для того, щоб їх вирішувати. Часто застосовували й найпростіші фінансові інструменти — аналоги векселів (мамрани й «обліки»)³⁵. Ринки товарів і робочої сили справді були вужчими і не такими досконалими, як в епоху розвиненого капіталізму, але я не бачу сенсу порівнювати аграрний капіталізм епохи зернового буму з індустріальним капіталізмом XIX століття. Відмінностей між ними справді було більше, ніж подібностей.

Епоха масового експорту зерна через Гданськ багато чого змінила в менталітеті феодального суспільства. Коли виявилося, що продукція архаїчного аграрного господарства затребувана в Західній Європі, виник потік зернових грошей — голландських дукатів і талерів (монети тодішньої наддержави були міжнародною валютою, як долари і євро сьогодні).

Це неминуче змушувало землевласників думати не тільки про чергове полювання або перебудову своїх замків і палаців. У цих палацах усе частіше стали звучати слова про торгівлю, багатство, розкіш, ціни на зерно. А на зміну розмовам про війну й шляхетне походження (а про що ще могли говорити раніше аристократи?) приходили розмови на ринкові теми. Незважаючи на те, що слова «ринок» тоді ще не вживали, поняття «державна» почало розчинятися в понятті «ринок». Так входження в ринкові відносини великої кількості шляхтичів (зокрема дрібних) призвело до того, що вони ставали «людьми ринку»³⁶, і це створювало новий економічний погляд на життя.

Бажання заробити гроші стало не тільки респектабельним, а й однією з найголовніших життєвих цілей. Мова грошей, мова прибутку була зрозуміла усім народам і расам на різних континентах, а прагнення укласти найвигіднішу угоду допомагало в епоху зернового буму торгувати з голландцями.

Виробники зерна сильно збагатилися, у них з'явилися чималі капітали і прагнення до розкішного життя. А ось інтересу до інвестицій у передові технології виробництва не було — споживання приваблювало набагато більше. Оббиті позолоченим сап'яном крісла із Гданська й інші дорогі меблі — усе це

³⁵ Детальніше: Мошенський С. З. Еволюція векселя / С. З. Мошенський. — К.: ТОВ «ПоліграфКонсалтинг», 2005. — 432 с.

³⁶ Недарма людей, пов'язаних із комерцією, тоді називали «негоціантами» — «зайнятими справою», що не мають вільного часу (neg-otium), аналогічно звичному нам слову «бізнесмен» («зайнята людина», від англ. busy — «зайнятий справою»).

стало звичайною справою в маєтках шляхтичів Правобережної України. Великі кам'яні будинки (а іноді й справжні палаци) усе частіше з'являлися в панських фільварках. А ще більш помітною ознакою багатства, що легко дісталось, стали не будинки чи меблі — це використовували багато років, — а те, що з'їдали й випивали щодня навіть у другій половині XVIII століття, коли доходи від зерна вже сильно скоротилися. «З раннього ранку столи в кімнатах заставлялися золотавими штофами данцигських горілок, устрицями, міногами, голландськими оселедцями, швейцарськими сирами в таких величезних колах, як колеса екіпажа. Усі пили та їли кому що подобалося, коли закуска з'їдалася, подавали другий сніданок... і сотні пляшок англійського пива... наскільки пригадую, тоді казали, що кожен такий сніданок коштував не менше трьохсот червінців»³⁷. Географія напоїв і закусок теж цікава — тут і англійське пиво, і голландський оселедець, і швейцарські сири. Товари з усієї Європи. А якщо згадати каву й перець — то із усієї земної кулі. Тому світ, у якому жили шляхтичі Правобережної України, аж ніяк не був замкнений у колі вузьких аграрних інтересів. Хоча живив цей світ саме аграрний капіталізм із властивою йому феодалізацією капіталу — іншого джерела грошей тоді не було.

Саме тоді сформувалася специфічна не тільки для України, але й для всієї Східної Європи модель економічного розвитку, заснована на експорті сировини (зокрема зерна). Промислова продукція й технології надходили із Заходу, зацікавленого в східноєвропейському ринку збуту, а експортувалася туди сировина. Хоча країни Східної Європи не ставали колоніями, вони залишалися сировинними придатками. Зерновий бум створював фінансові потоки, але він не сприяв проникненню інновацій — ані в сільському господарстві, ані в ремеслах. Справді, навіщо все це — міркували земельні магнати, — якщо зерно й так вирощують, і це дає гарний прибуток. Що буде завтра, їх не дуже хвилювало. А даремно. Тому що під час використання примусової праці кріпаків і безжалісної експлуатації землі ґрунт виснажувався через півстоліття. А люди виснажували свої сили ще раніше. Тому подібна модель агробізнесу,

³⁷ Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. П. П. Меркульева, 1874. — С. 30. Червінець або червоний злотий — місцева назва золотого дуката, однієї з головних міжнародних валют того часу, що мав приблизно таке саме значення, як сьогодні долар або євро. Курс червоного злотого постійно змінювався в діапазоні від 8–10 до 15 звичайних злотих.

розрахована на максимізацію короткотермінового прибутку, неминуче вела в глухий кут.

Під час спаду зернового експорту українська капіталістична економіка, що тільки зароджувалася, вперше відчула проблему взаємин периферії й центру. Економічний спад у Західній Європі поширився й на аграрну периферію — Річ Посполиту. Приблизно так само, як було в нас у 2008 році, коли потік іноземних інвестицій раптом закінчився. А на периферії всі такі спади або кризи відчуються набагато болючіше через просту причину — фінансові потоки завжди й скрізь виникають у центрі, і периферія не має сил вплинути на їхні коливання.

Так, це була периферійна аграрна економіка, але проблема навіть не в тому, що вона була сировинною та периферійною в XVI столітті, а в тому, що вона залишалася такою і в наступні сторіччя, і сьогодні. Що ми бачимо зараз? Експорт необробленої сільгосппродукції, необробленої деревини, необробленого металу. Може, картина трохи спрощена, але, по суті, так і є. Втім, для XVI або XVII століття така сировинна економіка була дуже непоганим досягненням. Адже там, де масовий експорт, — там завжди грошові потоки. А де грошові потоки, там виникає сприятливий ґрунт для розвитку підприємництва.

Пастка аграрної економіки

Так у часи зернового буму ми опинилися в пастці сировинної аграрної економіки. «Віки цілі минали, а народові моєму відмовляли в праві на розум і мудрість, бо мав годувати світ не розумом, а хлібом»³⁸. Примусова праця кріпаків була дешевою, а землі родючими, що дозволяло землевласникам добре заробляти на зерновій торгівлі, не намагаючись зробити ефективнішим аграрне господарство у своїх маєтках. Усе це гальмувало економічне зростання, не даючи розвиватися виробництву. Можна, звичайно, сказати, що у всьому винне кріпосне право, яке в Західній Європі вже майже зникло. Однак умови для виникнення пастки сировинної економіки з її покріпаченням селян з'явилися раніше.

Кріпосне право (яке в нашому краї ще більше посилювалося), стало не причиною відставання, а наслідком. Ще на початку XV століття у всій Східній Європі (зокрема на українських зем-

³⁸ Загребельний П. А. Я, Богдан / П. А. Загребельний. — К.: Дніпро, 1986. — С. 34.

лях) ВВП на душу населення був нижчим, ніж у Західній Європі. Незважаючи на зростання цього показника під час зернового буму XVI століття, такий розрив зберігався і став ще більшим під час економічного спаду XVII століття. У XVIII столітті стан справ дещо покращився, однак ВВП на душу населення однаково відставав³⁹. А позиції й амбіції країн у світі обмежуються розміром ВВП. Економіка — не бокс. Тут лежачих б'ють.

Дехто (навіть така освічена людина, як Юрій Немирич) наївно вірив, що, продаючи зерно голландцям, з ними можна завести дружбу. «Дружба з ними для нашого народу вигідна і в час миру, і війни, бо вони нам товари і силу срібла, а ми їм більші за інших стоси збіжжя [продамо], якого маємо в достатку. Так легше прихильність і міцнішу дружбу заведемо»⁴⁰. Однак голландці, які купували в Гданську зерно, не збиралися заводити дружбу з аграрними країнами — їм це було не потрібно, тому що торгівля — це не дружба, а тільки комерція. І не більше.

З причини слабкості ринків забезпечити ефективність сировинної аграрної економіки було складно. Та й селяни через свою консервативність були не схильні до ринкових відносин і ризиків. Тому єдиним доступним земельним магнатам способом зберігати прибутковість стало посилення тиску на кріпаків. Але надовго цього не могло вистачити — людські ресурси мали свій запас міцності, і коли він вичерпувався, починалися повстання.

³⁹ У 1400 році ВВП на душу населення (в умовних доларах 1990 року) у Польщі становив 562 дол. (в Англії — 1053, у Нідерландах — 920), у 1500-му — 702 дол. (1041 і 1119 відповідно), у 1600-му — 810 дол. (1037 і 2049), у 1700-му — 569 дол. (1513 і 1520), у 1820-му — 946 дол. (3190 і 1755) (Malinowski M. Income and its distribution in preindustrial Poland / M. Malinowski, J. Luiten van Zanden // *Cliometrica*. — 2016. — Vol. 11, № 3. — P. 375, 401). Це загалом узгоджується з даними Медісона. У 1000 році в Західній Європі ВВП на душу населення (427 дол.) ще не дуже перевершував цей показник для Східної Європи (401 дол.), у 1500-му розбіжність стала очевидною (777 і 498 відповідно), і ще більше зросла в 1820 р. (1202 і 686) (Меддісон Е. *Контури мировой экономики в 1–2030 гг.* / Э. Меддисон. — М.: Изд. Института Гайдара, 2012. — С. 113).

⁴⁰ Немирич Ю. Роздуми про війну з московитами // Ю. Немирич. — <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua>

Втім, якщо голландцям було потрібно, вони підтримували тих торговельних партнерів, у яких були більше зацікавлені. Так було під час Російсько-польської війни 1654–1667 років. Нідерланди постачали Москві мушкети, порох та інші припаси, незважаючи на те, що відкрито виражали незадоволення цією війною. Голландці були зацікавлені в економічних зв'язках з Росією, звідки вони експортували корабельний ліс і селітру.

Під час зернового буму завдяки сформованим шляхам балтійської міжнародної торгівлі українське зерно потрапляло на світові ринки. В іншому разі зерно нікуди було б продавати. Так селяни, які його вирощували, самі того не знаючи, ставали частиною цих ринків. Однак на селян у замкненому кріпосницькому світі це не мало позитивного впливу. Навпаки, поміщики ще більше поневолювали їх для збільшення свого прибутку.

Почався економічний процес переходу центру ваги економічного й соціального життя з міста в село, на панський фільварок, а розвиток вивозу сільськогосподарських продуктів у другій половині XVI століття загострив апетити шляхти, і вона відтіснила населення міст від міжнародної торгівлі⁴¹. Шляхта взяла на себе функції торговців і тому обмежила перспективи розвитку міст як центрів торгівлі й промисловості. А коли торгівля перейшла в руки шляхти, міста багато в чому втратили свою функцію комерційних посередників.

Це мало серйозні наслідки. Адже у містах людям набагато простіше об'єднуватися для колективних дій, і це створює той фундамент, на якому згодом виникає громадянське суспільство. У сільських умовах усе це набагато складніше: люди там менше організовані і кожен більше дбає про свої особисті інтереси.

«Балтійська торгівля зерном підсилила антиміські настрої місцевих землевласників. Експортний потік звільнив їх від залежності від міст — вони отримали ринок, який гарантував стабільний грошовий прибуток і приплив промислових товарів без тих незручностей, які створювали політично автономні міста», тому їм «потрібно було зробити так, щоб вести справи з іноземними торговцями напяму, оминаючи міста»⁴².

Фільварки — великі господарські комплекси в межах одного маєтку — орієнтувалися на виробництво агропродукції (переважно зерна) для продажу. Вони були дуже великими, у маєтках земельних магнатів працювали навіть ремісники, а власник фільварку вів самостійну торгівлю, що гальмувало розвиток міст. Однак навіть найменші міста не могли замінити найбільші фільварки, тому що там індивідуальної свободи практично не було — всі залежали від господаря. У будь-якому місті суспільство було не таким полярним, складніше організо-

⁴¹ Грушевський М. С. Студії з економічної історії України / М. С. Грушевський // Твори. У 50 т. Т. 8. Історичні студії та розвідки. — Львів: Світ, 2007. — С. 14–16.

⁴² Андерсон П. Переходи от античности к феодализму / П. Андерсон. — М.: Территория будущего, 2007. — С. 252.

ваним, багатшаровим і тому вільнішим. У місті існували такі види діяльності (купці й дрібні торговці, лихварі, юристи, а також різноманітні підприємці), для яких в аграрному фільварку місця не було. Міські жителі могли займатися незалежним підприємництвом і торгівлею, а не бути під ковпаком у власника фільварку.

Ще Адам Сміт колись зазначив, що торгівля й промисловість міст у більшій частині Європи стали не наслідком, а причиною підйому й розвитку сільського господарства. Поява в західноєвропейських містах покупців з досить високими доходами стимулювала селян вирощувати й продавати їм свою продукцію з вищою доданою вартістю, ніж просте зерно⁴³.

А в нас така функція міст в той час зменшилась. Таким чином зерновий бум загальмував розвиток міст⁴⁴ — це була пастка сировинної економіки. І хоча земельні магнати докладали зусиль, щоб стимулювати розвиток ремесел у своїх володіннях⁴⁵, швидкий і легкий прибуток від продажу зерна створював спокусу зосередитися на експорті агропродукції.

До того ж шляхтичів (на відміну від городян) звільнили від мит задовго до початку зернового буму⁴⁶. Як правлячий клас, великі землевласники проводили, по суті, політику «антимеркантизму», не дотримуючись поради знаменитого англійського меркантиліста Томаса Мана (1571–1641) — директора Ост-Індської компанії, який вважав, що «ми повинні дотримуватися правила — щорічно продавати іноземцям своїх товарів на більшу суму, ніж ми споживаємо їхніх товарів»⁴⁷.

⁴³ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Сміт. — М.: Эксмо, 2007. — С. 405–406.

⁴⁴ Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / С. Кутшеба. — СПб.: Изд. А. Суворина, 1907. — С. 71.

⁴⁵ «Ремісників у цім місті багато / Різних: сюди їх покликали ниви врожайні і війни. / Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні / Панцирі, списи, шоломи з султаном, щити різнірідні, / Луки криві і роги, розмаїті прикраси з металлу», — писав про Острог Симон Пекалід (1567–1601) (Пекалід С. Про острозьку війну під П'яткою проти низових / С. Пекалід. — <http://litopys.org.ua>). Pecalidis S. De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quatuor / S. Pecalidis. — Krakow: Wydawca Piotrkowczyk, Andrzej, 1600. — 173 s. — <https://www.wbc.poznan.pl>

⁴⁶ Шляхтичі не сплачували мит не тільки за експорт своїх товарів, але й за імпорт товарів для власних потреб, які вони ввозили у величезних кількостях, насичуючи ними ринки. А товари місцевих виробників ставали неконкурентоспроможними, що підривало розвиток ремесел у містах.

⁴⁷ Mun T. England's treasure by foreign trade, or The balance of our foreign trade is the rule of our treasure / T. Mun, J. Mun. — London: Printed by J. G. for Thomas Clark, 1664. — P. 11.

Заповнення ринків імпортованими товарами без установлення високих ввізних мит підірвало й загальмувало розвиток промисловості в містах. Залишалося тільки із заздрістю дивитися на західноєвропейських купців. «Ми дивимось... на те, що німці роблять, і в якому одязі вони ходять. Багато вони мають грошей, міст і держав»⁴⁸, змішалися вони з нами й на всіх мовах говорять»⁴⁹.

Виникнення орієнтованої на експорт зерна економіки призвело до того, що кріпосне право стало посилюватися (гальмуючи економічне зростання), хоча у Західній Європі воно давно вже послабшало. Це було справжнє прокляття сировинної економіки, за яке дорого довелося заплатити — обмеження особистої свободи і підприємницької ініціативи, відсутність заощаджень через бідність селян, слабкий внутрішній ринок, повільне зростання міст, нерозвиненість середнього класу. А зрештою — нездатність до повноцінної модернізації суспільства. Такими стали глибокі соціально-економічні наслідки кріпосної ментальності, властивій східноєвропейським економікам. Ця ментальність міцно вкоренилася в колективній пам'яті поколінь, ускладнюючи всі спроби модернізації — і в 1860-ті роки, і на початку ХХ століття.

«Це був забуток кріпацької давнини», яка «лишила твердий слід у житті селянському, одбилась аж досі на його психіці, вільну людину в полохливого раба перетворивши», і тільки зрідка «можна було побачити, як іскри міцного вогню загорались в очах, і то був здебільшого темний вогонь зненависті. І разом з тим спокій самовпевненості», якого «не бракує нашому селянинові, і який допомагає йому часом, як рівному, поводитись в найвищому товаристві». Це суміш «вродженого достоїнства, людської гідності і придбаного насліддям тяжких віків приниження й покірності, волі й забитості, людськості і звірства, понурого погляду і одчайдушних вчинків»⁵⁰.

Крім того, виникла ще одна проблема, характерна саме для українських земель. Наприкінці XVI століття на Правобере-

⁴⁸ На території Німеччини багато століть існувала велика кількість окремих князівств (Пруссія, Баварія, Саксонія та ін.).

⁴⁹ Ciekawa mowa Jw. Iwana Mielewski / Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce. T.2. — Lipsk: Breirkopf i Haertel, 1839. — S. 342. Так звана «промова Івана Мелешка» датується 1589 роком. Вважається, що насправді це не промова, а політичний памфлет (Сумцов Н. Ф. Речь Ивана Мелешко как литературный памятник / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. — 1894. Май. — С. 195–213).

⁵⁰ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов. — К.: Темпора, 2011. — С. 409.

режжі України (як і в Речі Посполитій загалом) формувався аграрний капіталізм, заснований на експорті зерна й худоби. Однак шляхи для його перетворення в промисловий капіталізм виявилися надовго заблокованими наявністю великої кількості вільних земель, особливо на лівому березі Дніпра.

В інших країнах Західної Європи найбідніші селяни кидали сільське господарство, ідучи шукати роботу в міста. Там вони ставали ремісниками, закладаючи основу для зростання виробництва й зародження промислового капіталізму. При цьому збільшувалися і самі міста, надаючи нові й нові можливості знайти роботу трудовим мігрантам із сільської місцевості.

А в Україні збіднілий селянин йшов з рідного села на вільні землі й там продовжував займатися сільським господарством. Або ставав козаком. Влади були зацікавлені в освоєнні пустих земель і навіть надавали таким селянам пільги. Мотивації переселятися в місто й займатися ремеслом не було, тому міста в Україні в XVII столітті залишалися слабо розвиненими. Зміни почалися тільки з початку XIX століття, коли після завоювання Росією Криму погроза нападів татар зникла, степи розорали, а вільних земель практично не залишилося. Так зародження промислового капіталізму в Україні, на жаль, затрималося надовго.

Втім, я не хотів би, щоб ця книга стала книгою про проблеми. Навпаки, хотілося б, щоб вона допомогла зосередитися на тому, куди ми хочемо прийти, а не на тому, де ми колись були. Зосередитися на досягненнях, а не на поразках. Адже минуле — це не остаточний вирок. Хоча воно й формує щось подібне до глибокої наїждженої колії, з якої важко вибратися.

Народ і еліта.

У пошуках національного економічного простору

Вища українська економічна еліта XVI–XVII століть інвестувала капітали в різні речі — в сільське господарство, розвиток ремесел, в братства (які захищали економічні інтереси русинів), освіту і культуру. Але вона не вкладала капітали в найголовнішу інституцію — у створення національної держави (яка має дбати про економічне зростання і підвищення рівня життя). Цю функцію в середині XVII століття взяли на себе небагата шляхта й козацтво.

Повстання Хмельницького почалося всього через 80 років після того, як у 1569 році Литва й Польща об'єдналися в нову

державу — Річ Посполиту. У неї входили не тільки поляки і литовці, а й жителі Русі, які не мали своєї державності⁵¹. Якщо литовці довго сумнівалися, чи потрібно їм об'єднуватися з Польщею в новій державі, то для шляхтичів з Русі сумнівів не було. Вони розуміли, що Річ Посполита прогресивніша держава, ніж архаїчне Велике князівство Литовське. І в них там буде більше свободи і економічних можливостей, не кажучи вже про появу відкритих дверей у Західну Європу. За словами сучасника Станіслава Оріховського⁵², «між Москвою, Волохами, Литвою й Польською державою така відмінність, як між неволею і свободою»⁵³. Однак, щоб скористатися новими можливостями, в майбутньому доводилося зрікатися релігії предків і приймати католицизм, але про це вони поки що не підозрювали.

Після Люблінської унії землевласники Русі завдяки великому зерновому буму створили наприкінці XVI — на початку XVII століття величезні маєтки — латифундії⁵⁴, посиливши свою економічну могутність. Ставши в своїх маєтках повновладними

⁵¹ До середини XVII століття землі на схід від Дністра й до Дніпра називалися «Русь» — пам'ять про Стародавню Русь, а особливо про Галицько-Волинське князівство ще жила.

⁵² Станіслав Оріховський (1513–1566) — історик і публіцист, католик за віросповіданням, який демонстративно називав себе «русином» і «роксоланом». Оріховський 17 років провів в Австрії, Німеччині, Італії, де вчився у різних університетах. Його батько не жалів на це грошей, але коли у віці 30 років Станіслав повернувся додому, батько захотів, щоб він став католицьким священником. Це не входило в плани молодого мислителя, який звик до особистої свободи за роки життя в Західній Європі, але довелося підкоритися. Його симпатії до свого «русинства» поширювалися і на православ'я, за що він не раз зазнавав утисків з боку католицької церкви. Справа дійшла до того, що Оріховський, подібно до православних священників, вирішив одружитися. Для католиків це було неприпустимо, і почався страшний скандал, що схвилював сучасників. Втім, коли дружина померла, а сам Станіслав став старшим, його бунтарський дух трохи згас.

⁵³ Оріховський С. Квінкунс, тобто взірєць устрою Польської держави / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія у 2 ч. Ч. 1. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 358. Про свободи в Речі Посполитій Оріховський писав не раз. Детальніше: Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять / Д. Вирський. — К.: Ін-т історії України, 2013. — С. 128.

⁵⁴ Земельні володіння князів Вишневецьких у районі міста Лубни на лівому березі Дніпра включали майже 40 тисяч господарств і були настільки величезними, що їм не було рівних у Європі. Ці великі землеволодіння українські магнати створювали, скуповуючи дешево землі в дрібних шляхтичів, але головним чином одержуючи їх у дарунок від польського короля для освоєння порожніх незаселених територій у районі Білої Церкви, Канева, Богуслава, Умані й на лівому березі Дніпра. Така практика особливо поширилася після рішення сейму в 1590 році (Гуслистий К. Нариси з історії України / К. Гуслистий. — У 3 ч. Ч. 3. — К.: АН УРСР, 1941. — С. 87).

господарями, вони відчували себе справжніми правителями власних земель.

Спершу вони, можливо, справді вірили, що рівні з поляками в правах і своєму впливі. У всякому разі, так було під час Люблінської унії, після якої утворилася Річ Посполита. Ми «...усвідомлюємо, що у шляхетності рівні всякому іншому народу. Але крім того в нас є князівські роди, які за походженням мають у нас особливе положення... ми не хотіли б, щоб їх честь якось зменшилась», — говорив Костянтин Вишневецький на Люблінському сеймі в 1569 році⁵⁵.

Майже через століття київський воєвода Адам Кисіль буде говорити про те саме на сеймі 1641 року: «Наші предки, руські сармати»⁵⁶, добровільно прийшли до... польських сарматів... Не в країну, а зі [своєю] країною, не до релігії, а зі [своєю] релігією, не до титулів і відзнак, а зі [своїми] титулами й відзнаками»⁵⁷. Однак я не думаю, що поляки тоді вважали рівними собі аристократичні династії нащадків жителів Київської Русі. Адже власної держави в них давно не було, і вже тільки цієї причини досить, щоб вони не могли бути рівноправними.

Коли почалося повстання Богдана Хмельницького, вони з Адамом Киселем виявилися в різних таборах⁵⁸, незважаючи на те, що Кисіль був таким самим православним шляхтичем. Він проводив переговори від імені польської держави з гетьманом Війська Запорозького. При цьому їхні особисті стосунки, як видно із листування, залишалися дружніми. Обидва були русинськими («руськими») шляхтичами православної віри, і це їх зближувало⁵⁹.

⁵⁵ Дневник Люблинского сейма 1569 года. — СПб.: Тип. В. Головина, 1869. — С. 381–382.

⁵⁶ Серед польських шляхтичів поширився міф про те, що вони нащадки особливого стародавнього і волелюбного народу сарматів, на відміну від «хлопів» (селян). Очевидно, Адам Кисіль теж був прихильником сарматизму. Коли він говорить «руські», то має на увазі нащадків населення давньої Київської Русі, а не жителів Росії («Московії»), яких тоді називали «московити».

⁵⁷ Sysyn F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 / F. Sysyn // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 6, No. 2 (June 1982). — P. 186.

⁵⁸ Не тільки Адам Кисіль називав повстання Хмельницького «страшною селянською війною», але навіть і «для автора "Історії русів" народні маси... були рабами варварських звичаїв і марновірств» (Плохій С. Козацький міф / С. Плохій. — К.: «Клуб семейного досуга», 2018. — С. 49).

⁵⁹ Новицкий И. Адам Кисель, воевода киевский / И. Новицкий // Киевская старина. — Часть 2. 1885. № 11. — С. 425, 427. Завдяки підтримці й протекції Богдана Хмельницького Адам Кисіль володів великими маєтками на Лівобе-

Але основна частина русинської аристократії зазнавала польського впливу — вона не могла не зважати на правила гри в Речі Посполитій. «Магнати були насамперед люди політики, а політика вимагає пристосування»⁶⁰. Зокрема заради економічної вигоди. «Йому було байдуже, чи він українець, чи поляк: віра була задля його одна формальність, без котрої йому не можна було досягти до визначеної для себе високої мети»⁶¹, — писав Іван Нечуй-Левицький про Ієремію Вишневецького.

З одного боку, русинська («руська») родова аристократія знаходилась під польським впливом, усе частіше відмовляючись від релігії своїх предків і приймаючи католицизм, а разом з ним — польські звичаї й мову. Згодом Вишневецькі або Заславські зовні навряд чимось відрізнялися від Потоцьких або Понятовських. А з іншого, «уже в першій третині XVI століття фіксуються вияви ідентичності “територіальних русинів”: людей як руського, так і польського або німецького походження, у свідомості яких перепліталися щира любов до Русі як “малої батьківщини” і лояльність до “політичної батьківщини” — Польського королівства»⁶². Так зароджувався економічний націоналізм, і зрозуміло, що якби колись з'явилося Руське князівство (як пропонував потім гетьман Виговський), то економічні інтереси «територіальних русинів» були б пов'язані саме з ним. Таким був і придворний поет князя Острозького Симон Пекалід (поляк, що став називати себе русином), для якого навіть «бджілки славні руські»⁶³.

Ким уважали себе магнати після переходу до католицизму — русинами («руськими») або вже поляками, не настільки важливо для економіки. Важливо те, що вони освоювали нові землі, будували там міста й містечка, створюючи умови для

режжі біля Десни. І це в той час, коли польські шляхтичі повністю втратили там свої володіння. Хмельницький навіть посилав загін козаків під командуванням полковника Романенка й свого старшого сина Тимоша, щоб утримувати селян від повстання в маєтках Киселя (Каманін І. М. Три тестаменти Адама Киселя / І. М. Каманін // Україна. — 1918. — № 1–2. — С. 55–57).

⁶⁰ Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины / А. Ефименко // Киевская старина. — 1895. — № 4. — С. 92.

⁶¹ Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький / І. Нечуй-Левицький. — К. Дніпро, 1991. — С. 37.

⁶² Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время / Н. Яковенко. — М.: Новое литературное обозрение, 2012. — С. 150.

⁶³ Пекалід С. Про острозьку війну під П'яткою проти низових / С. Пекалід. — <http://litopys.org.ua>

економічного розвитку цього краю⁶⁴. Будь-яка еліта⁶⁵ є елітою тому, що спирається на економічну владу, на можливість розпоряджатися економічними ресурсами й розподіляти інвестиції.

«Де тепер значні руських князів роди, неоціненні сапфіри і безцінні діаманти — князі Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторийські, Пронські, Руженські, Соломерецькі, Головчинські, Крошинські, Масальські, Горські, Соколинські, Лукомські, Пузини»? — писав церковний діяч і публіцист Мелетій Смотрицький в 1610 році⁶⁶.

«Руська шляхта... дуже нечисленна, у всьому наслідує шляхту польську, і, здається, соромиться того, що належить до іншої, не римської віри, у яку вони переходять щодня, хоча вся знать і всі ті, хто має ім'я князів, походять з грецької віри»⁶⁷, — зауважував французький інженер Боплан в 1640-ві роки. Мотиви переходу православної шляхти в католицизм чітко назвав в 1631 році митрополит Ісайя Копинський у своєму посланні до князя Ієремії Вишневецького, відомого магната й супротивника Богдана Хмельницького. Митрополит говорив про три прості й зрозумілі причини: «для слави світу цього», «для великого багатства», і тому що «грецька — то хлопська віра», а шляхтичі всіма силами намагалися триматися подалі від «хлопів», як тоді називали селян. Митрополит умовляв Вишневецького не піддаватися цим «політичним»

⁶⁴ Це добре видно на прикладі «руського» воєводи Ієремії Вишневецького, який прийняв католицизм (всупереч волі матері) і виступив проти Богдана Хмельницького. У той же час він зробив дуже багато для освоєння земель Полтавщини, що потім дуже придалося в часи Гетьманщини. «Господарська завязість князя, незвичайна в середовищі розгульного польського панства того часу, його особиста участь в упорядкуванні краю, значне майнове багатство, яке він мав при спартанському режимі («ані жінок, ані вина») вказують, що наміри юнака-магната були спрямовані не на особисту вигоду, а на благо народу й культуру краю» (Бочкарёв К. П. Очерки лубенской старины. Вып. 1. / К. П. Бочкарёв. — М.: Т-во А. Левенсон, 1900. — С. 32). Вишневецькому було тоді лише 26 років.

⁶⁵ Важко сказати, який відсоток від населення земель Русі становила в ті століття еліта. В інших країнах цей прошарок не перевищував зазвичай 10%. Для Речі Посполитої іноді називається цифра 12% — це загальна кількість шляхтичів. Але скільки із цих шляхтичів були справді елітою, а скільки — бідними, малоземельними, а то й взагалі безземельними, мені невідомо.

⁶⁶ Смотрицький М. Тренос, або плач. Розділ 1 / М. Смотрицький. — <http://litopys.org.ua>

⁶⁷ Боплан Г. Описание Украины / Г. Боплан. — М.: Древлехранилище, 2004. — С. 159.

міркуванням і повернутися до релігії його предків — православ'я⁶⁸. Князь Ієремія, як ми знаємо, митрополита не послухав.

Чи можна сказати, що таким чином українці втрачали свою національну еліту? Русинська («руська», а простіше кажучи — українська) еліта в основній своїй масі повністю не зрікалася національного коріння, традицій і економічних інтересів русинських земель, на яких вона жила. За словами сучасника, Мелетія Смотрицького, «Не вироджується зі своєї крові той, хто міняє віру. Якщо хто з руського народу римську віру приймає, не стає ж він одразу іспанцем або італійцем, а залишається шляхетним русином. Тому що не віра русина русином, поляка поляком, литовця литовцем робить, а народження й кров руська, польська, литовська»⁶⁹. Були, щоправда, і радикально настроєні публіцисти, які ставили віру на перше місце. «Хоча Русь проста, дурна й неосвічена... залишайтеся в православній вірі»⁷⁰, — писав на початку XVII століття Іван Вишенський. Але багато хто підходив до всього цього прагматично і робив те, що було вигідніше.

Католицизм часто доводилося приймати, щоб краще вписатися в суспільство Речі Посполитої. Хоча цього прямо ніхто не вимагав — згадаємо православного київського воєводу Адама Киселя, не кажучи вже про безліч дрібних шляхтичів. У дуже багатьох полонізованих русинських («руських») шлях-

⁶⁸ Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого / И. Каманин // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. — К.: Типография Н. Корчак-Новицкого, 1914. — С. III–IV.

⁶⁹ Frick D. A. Meletij Smotryc'kyj and the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century / D. A. Frick // Harvard Ukrainian Studies. — 1984. № 8. — P. 358; Obrona Verificacy od obrazu maiestatu krola. — Wilno: [Drukarnia Bractwa Św. Ducha], 1621. — S. 60. — <https://polona.pl>

⁷⁰ Не всім сподобалися ці міркування Смотрицького. У листі до ченців Віленського монастиря його обурені автори ставили запитання: «Яка ж це єдина кров наша шляхетська із плебейської? Яке може бути споріднення із хлопами?» (Лист до законників Виленского Свято-Духовского монастиря // Архив Юго-Западной России. — Ч. 1. Т. 8. — К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. — С. 737–738). Це можна зрозуміти — у русинського й польського магната було значно більше спільного за способом життя, аніж у русинського магната з русинським селянином — «хлопом». До того ж і польські, і русинські шляхтичі вірили, що вони нащадки давнього й шляхетного народу сарматів.

⁷⁰ «Молю вас... яко Русь проста, глупа и ненаказанна — только в вере православной, да ся находите» (Вишенский И. Послание Львовскому братству // Сочинения. — М.: АН СССР, 1955. — С. 207).

тичів залишався зв'язок зі своїм народом — недарма Станіслав Оріховський в XVI столітті називав їх «gente ruthenus natione polonus»⁷¹ — «русинами за походженням, поляками за національністю» (або, як ми б сказали сьогодні, «поляками за громадянством»). Інтеграція в польську культуру й суспільство після прийняття католицизму відкривала перед українськими шляхтичами нові можливості, пов'язані не тільки з особистим збагаченням або посадами. Вони вважали, що з'являвся легкий шлях долучитися до європейської культури, її соціальних і правових традицій. Однак насправді це було не так просто і обернулося великими і непередбачуваними проблемами, про які ці шляхтичі навіть не підозрювали.

Втім, якщо українські магнати і прийняли католицизм, то до середини XVII століття основна частина дрібнішої української шляхти зберегла релігію предків і не розчинилася серед польських аристократів за допомогою шлюбів і встановлення родинних зв'язків. Цей прошарок «сільських аристократів», відносно небагатих шляхтичів, зберігав українську ідентичність (як Богдан Хмельницький, який, хоча вчився в єзуїтській колегії у Львові, залишився вірний православ'ю).

Дрібні шляхтичі, «худі й неславні»⁷² (а простіше кажучи — бідні й незнатні), яких раніше цікавили тільки вигоди й привілеї місцевого масштабу, стали об'єднуватися в загальнонаціональну мережу. Поширення ринкових відносин призвело до того, що зростало розуміння сутності свого, русинського економічного простору. Цей простір ще не був тотожним політичній території держави. Якщо держава має географічні кордони, визначені війнами й мирними договорами, то економічний простір не заданий, він створюється поступово комерційною діяльністю великої кількості людей. Економічний простір — це взагалі не стільки місце на карті, скільки мережа зв'язків між людьми, залучених в економічні взаємини. У міру того, як ця мережа інституціоналізувалася і формувалася, самі «сільські аристократи» почали усвідомлювати свою економічну й національну ідентичність. І стали інвестувати капітали в найголовнішу для них інституцію — національну державу.

⁷¹ Фахівці з творчості Оріховського стверджують, що ці слова йому лише приписують, і насправді в його творах їх немає. Для нас несуттєво, належать вони Оріховському або якомусь безіменному авторові. Важливий їхній зміст.

⁷² Так називав їх Київський митрополит Ісайя Копинський у листах від 31 грудня 1631 року до московського царя Михайла Федоровича й патріарха Філарета.

Із середини XVII століття, після повстання Богдана Хмельницького, почалося формування нового економічного простору й стала з'являтися нова еліта — козацька. До старої еліти, що вела своє походження із часів Київської Русі, нова еліта зазвичай не мала відношення. Та й не відрізнялася вона в часи Гетьманщини особливою освіченістю або вишуканістю манер. Потрібно було декілька поколінь, щоб нащадки козацької старшини, які вчилися в західноєвропейських університетах, набули аристократичних манер.

Після поділу України на дві частини шляхта Правобережжя перестала протистояти процесу полонізації й стала поглинати польською культурою. Тому в словах, що українці втратили основну частину своєї старої історичної національної еліти, на жаль, є чимала частка правди. А еліта — саме та соціальна верства, яка зазвичай бере на себе політичне й економічне керівництво народом. Українська мова й звичаї стали асоціюватися із селянами, до яких поляки ставилися зі зневагою. А молодим поколінням українців доводилося постійно вибирати між відданістю своєму народу й пристосуванням до домінуючої польської культури (приблизно так само, як пізніше українська еліта була змушена переймати звичаї й порядки Російської імперії).

Розділ 2.

ДІЛОВА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ

Українська мрія

Війну Богдана Хмельницького не дарма називають революцією. Відстоявши національну ідентичність, вона змінила багато чого для України (та й для «сарматської республіки» Речі Посполитої) і стала спробою перейти від територіальної місцевої економіки до економіки національної держави.

Коли почалося повстання, польський коронний гетьман Микола Потоцький писав навесні 1648 року королеві Владиславу IV: «Не було жодного села, жодного міста, в якому б не лунали заклики до сваволі... бажають самостійно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями... і робити все, що їм тільки заманеться»⁷³. І як відповідь йому звучать слова Богдана Хмельницького з листа шведському королеві: «Ми підняли зброю проти поляків на захист віри і вольності... і не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию»⁷⁴.

Боротьба за ствердження національної ідентичності й створення національних держав стала загальним трен-

⁷³ Лист до короля Владислава гетьмана коронного М. Потоцького. 1648 рік. 21 березня // Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. — К.: АН УССР, 1941. — С. 122.

⁷⁴ Лист до шведського короля Карла Густава про дружбу. 1656, листопада 16. — <http://litopys.org.ua>

дом для Європи, хоча почалася вона там раніше, ніж у нас (Столітня війна між Францією й Англією в 1337–1453 роках, реконкіста в Іспанії наприкінці XV століття, поява Нідерландів як окремої держави в 1581 році).

Перевага національних держав (особливо невеликих) полягала в тому, що вони створювали конкуренцію й сприяли інноваціям, стимулюючи інтелектуальний взаємний обмін. А крім того надавали можливість представникам наукової й культурної еліти вільно переміщатися між містами та країнами, засвоюючи нові ідеї. У таких умовах інтелектуальна еліта, яка і створює інновації, була вільнішою — вона могла за потреби знайти притулок у сусідній країні⁷⁵.

Коли вперше була створена українська держава, її нова еліта усвідомила, що вона може (а також має законне право) управляти власною країною, її економікою. Скільки їх було, представників нової козацької еліти? Одних тільки сотників — більше 200, а ще осавули, бунчужні, писарі, судді — загалом, напевно, близько тисячі осіб⁷⁶. Перед ними відкрилися нові можливості не тільки в системі управління, а й у нагромадженні капіталів. Такі самі можливості відкрилися перед українськими міщанами.

Створення в часи Богдана Хмельницького нової держави означало і формування її економіки. Наскільки вона була самодостатньою і незалежною? І наскільки правляча еліта української держави розуміла економічні процеси, які в той час відбувалися? На ці питання важко дати однозначну відповідь.

З одного боку, запорозька анархічна вольниця, яка приваблювала величезну масу селян і так романтично відображалася в думках і народних піснях, для економіки не була конструктивним середовищем через недовіру до будь-яких економічних і фінансових інститутів — від захисту прав власності до потрібних для державного бюджету оренд («відкупів»). З іншого боку — серед політичної еліти Гетьманщини вистачало освічених людей, які вміли не тільки шаблею користуватися.

⁷⁵ Прикладів відомо чимало. Рене Декарт, щоб уникнути ідеологічного тиску з боку короля Людовика XIV, виїхав із Франції в Нідерланди й прожив там більше двадцяти років, з 1628 по 1649 рік. З тих самих причин Вольтер жив в Англії в 1726–1729 рр., Берліні в 1750–1753 рр. і Швейцарії в 1755–1778 роках. А Гоббс, рятуючись від переслідування з боку Кромвеля, виїхав з Англії у Францію, де прожив з 1640 по 1653 рік.

⁷⁶ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. — К.: Либідь, 1994. — С. 43.

Від гетьманів (особливо Мазепи) збереглося багато універсалів економічного характеру. Їх укладали в генеральній канцелярії, хоча ми не знаємо точно, хто саме готував ці документи. Співробітники канцелярії були добре освічені, туди часто брали випускників Київської академії. Генеральна канцелярія тоді виконувала функцію і міністерства закордонних справ, і міністерства внутрішніх справ. Її, по суті, створив Іван Виговський, який в часи Хмельницького був генеральним писарем⁷⁷. У Виговського в генеральній канцелярії працювало дванадцять шляхтичів⁷⁸, від яких вимагалось знання не тільки декількох мов, але й дипломатичного етикету.

Крім канцеляристів у гетьманів, імовірно, існували радники з економічних питань, зазвичай — довірені люди з кола старшини. У часи Хмельницького ними могли бути Іван Виговський, Юрій Немирич, Іван Богун, Павло Тетеря, Михайло Ханенко. При Мазепі економічними питаннями крім генерального обозного Івана Ломиковського займалися Пилип Орлик, Василь Кочубей, Іван Лисиця, Юрій Харевиц, Тимофій Радич. А може бути і так, що тексти універсалів економічного характеру готували радники або працівники гетьманської канцелярії, імена яких взагалі залишилися нам невідомими.

Хоча вже в 1654 році нова українська держава перейшла під владу московського царя, певну автономію Україна (або Малоросія, як її тоді називали) зберігала ще сторіччя. «Козаки бажали б стати народом, що власною зброєю звільнився від польської неволі й просив лише про заступництво, і... допомогу московитів». Тому вони «побоюються, що росіяни хитрістю підкорять їх, як інших своїх підданих, а привілеї й вільності, за які вони пролили стільки крові, будуть урізані»⁷⁹, — неупереджено писав сучасник, шотландець Патрік Гордон, який довго жив у Києві.

Внаслідок повстання настав короткий період, коли Україна вийшла з-під влади Польщі, але ще не була під «протекцією» царя. «У цей короткий період її самостійного державного існування вживалася формула “за панування Війська Запорозького”; так позначався військово-республіканський державний

⁷⁷ Слово «писар» не має вводити в оману — зрозуміло, що генеральний писар не займався переписуванням документів, а був подібним до державного секретаря або керівника адміністрації президента, якщо говорити сучасними словами.

⁷⁸ Вони отримали освіту переважно в Києво-Могилянській, а також у Замойській академіях.

⁷⁹ Гордон П. Дневник, 1684–1689 / П. Гордон. — М.: Наука. 2009. — С. 141.

лад, а гетьман був не більше ніж тимчасовим представником влади подібно до сучасного президента республіки»⁸⁰.

Спершу українська держава за своїм устроєм була в певному сенсі демократичною (у стилі козацької демократії) — адже гетьмана і всю іншу старшину вибирали. Потім усе частіше полковників, сотників і всіх інших стали признавати своїми указами гетьмани й царі.

З революцією часів Хмельницького було пов'язано багато надій — грандіозних і незбутніх. Але від того вони ще більше п'янили розум і серця. Насамперед — велика селянська мрія мати свою землю, щоб жити на ній гідно, багато й вільно. Хутір на березі ріки (або хоча б просто будинок) на пагорбі, навколо поля, пасовища й зелені ліси...

У 1650-ті роки здавалося, що якщо прогнати поляків, то ця мрія здійсниться. Справді, у часи Хмельницького володіння польської шляхти на Правобережжі України сильно скоротилися, а на Лівобережжі їх повністю ліквідували. Це означало, що звільнилася величезна кількість земель, і можна починати перерозподіл власності. Крім того, на Лівобережжі багато було ще неосвоєних земель. Змінилося й становище селян — вони здобули волю, і в них з'явилися можливості для соціальної мобільності.

Однак незабаром стало ясно, що жити заможного на власній землі зможуть не всі. Місце польської шляхти впевнено займала козацька старшина, а царська влада щедро дарувала їй землі й села, щоб забезпечити відданість нової еліти. Так само робили й гетьмани. У часи Гетьманщини старшина почала гарячково збільшувати своє багатство, не зупиняючись ні перед чим, «...щоб моїй дружині не довелося під вікнами хліба просити», — писав (щоправда, вже в 1760 році) український шляхтич Степан Полетика⁸¹.

Корупція, захоплення земель, віджимання бізнесу — усе це було для наших полковників, сотників та інших звичною справою⁸². Ці герої — не святі, багато хто з них приніс чимало

⁸⁰ О. Л. Документ из эпохи «панования Войска Запорожского» в Малороссии / О. Л. // Киевская старина. — 1897. — № 2. — С. 42–43. У той час навіть на церковних книгах, які заможні парафіяни дарували храмам, писалося не за «панования» того чи іншого короля, а «за панования Війська Запорозького».

⁸¹ Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини / О. М. Дзюба. — К: Інститут історії України, 2012. — С. 18.

⁸² Особливо вирізнявся генеральний суддя Чарниш — хабарі, які він брав, досягали іноді тисяч (докладніше див.: Лазаревский А. Суды в старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. — 1898. — № 7–8. — С. 90–91).

страждань іншим людям, однак вони зуміли капіталізувати свою славу і узялися за нові справи з такою самою енергією й сміливістю, як брали участь у боях. Так вони створювали економіку Гетьманщини. Хоча спершу більшість капіталів цієї еліти Гетьманщини були нажиті нечесним шляхом, їхні нащадки стали благоприсойними поміщиками. Однак від великої української мрії про вільне й багате життя на своїй землі майже нічого не залишилося — дива не сталося, і мрія не збулася.

Чому так? Ніякої загадки тут немає. Від того, що владу отримали нові люди з новими іменами, сутність справи не змінилася (таке в нашій історії вже не раз було і, напевно, ще буде). Багато хто з нової української аристократії були вихідцями із Правобережної України й добре засвоїли там поняття й методи польських магнатів. Інші, родом з Лівобережжя, адаптувалися до авторитарного стилю управління царської влади. А селянам, які звільнилися від польських поміщиків, заважала їхня вічна консервативність — «твердо тримаються за старе в... господарстві»⁸³. Так що про інновації говорити не доводилося: їх не дуже хотіли, тому що більше подобалися звичні дідівські звичаї. Та й не доходили сюди нові віяння.

Крім того, українська економіка була для Європи периферійною і сировинною навіть у часи великого зернового буму, а в часи Гетьманщини вона стала ще більш периферійною. Та й умови на зерновому ринку змінилися, і отримувати великі прибутки на українському зерні вже не було можливості. Так XVII століття стало часом глибокого економічного спаду, і ВВП на душу населення скоротився (загалом у Речі Посполитій з 810 доларів за курсом 1990 року в 1578 році до 569 доларів у 1700 році)⁸⁴.

Десятиліття міжусобних конфліктів, що загострилися на тлі економічного спаду й не дарма були названі Руїною, звели нанівець плани Богдана Хмельницького щодо створення української державності. Вони поставили гетьманську владу віч-на-віч зі зростаючим впливом козацької старшини, яка перетворювалась на справжню родову аристократію. А може, навіть і в олігархію.

⁸³ З дневника гр. к. пароха // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — 1903. Т. 52. Розділ *Miscellanea*. — С. 12.

⁸⁴ Malinowski M. *Income and its distribution in preindustrial Poland* / M. Malinowski, J. Luiten van Zanden // *Clometrica*. — 2016. — Vol. 11, № 3. — Р. 401.

Нова хвиля економічного підйому

Нова хвиля економічного підйому почалася в часи правління гетьманів Самойловича (1672–1687) і особливо Мазепи (1687–1709). Основною її причиною було зростання політичної (а разом з тим економічної) стабільності, якої так не вистачало Україні протягом всієї її історії. Тому епоха Самойловича й Мазепи стала часом економічного відродження.

При цьому економічна політика Самойловича була дуже простою, а бюджет поповнювався доходами від оренд («відкупів»), експорту худоби, виготовлення горілки, від млинів і архаїчного виробництва поташу, заліза, скла. Про вже існуючі в той час у не такій далекій Голландії біржу, ринок цінних паперів, страхові компанії, взаємні фонди й інші інноваційні інструменти та інститути (які створили безпрецедентну економічну динаміку на нідерландських ринках) у нас мало хто чув. Втім, тут немає чому дивуватися — у міру віддалення на схід від Західної Європи ринки були (не кажучи вже про інститути) периферійними і все менше розвиненими.

До того ж у країнах, де правила військові (навіть якщо це дорого нашому українському серцю козаки), більшого важко очікувати. З одного боку, роль військових була набагато ширше, ніж тільки захист від ворогів. Війни часто відкривали нові ринки, а військові керували умовами торгівлі. Адже багатство не тільки заробляли, але й захоплювали. З іншого боку, військові — це не підприємці. І скрізь, де починалося справжнє економічне зростання — в італійських торговельних республіках, у Нідерландах, в Англії, — правила не військові, а жителі міст. Однак, хай там як, загальний настрій економічного підйому нехитра, але досить системна політика гетьмана Самойловича створила.

У цей час, коли Правобережна Україна була сильно зруйнована війнами, центр економічного життя перемістився в Лівобережну Україну. Там остаточно сформувалася нова еліта з козацької старшини. У ній не випадково переважали зовсім інші імена, ніж у старій, правобережній еліті епохи Хмельницького. Якщо для старої еліти важливим було болюче питання політичної орієнтації (на Польщу або на Росію), то для нової це питання вже загалом вирішилося. Лівобережна Україна з кожним роком усе більше контролювалася царською владою, і нову еліту зазвичай це влаштовувало. Почасті

це можна пояснити тим, що за роки громадянської війни й Руїни хотілося, нарешті, порядку. Нова еліта сподівалася, що російська влада допоможе у цьому.

У часи Самойловича відновилася перервана війнами Хмельницького й Руїною торгівля України із Західною Європою (з товарів у ній переважали худоба, пенька, конопляна олія, тютюн, мед і віск), а також з Росією, Туреччиною й східними країнами. Крім того, Самойлович у 1678 році відродив систему передачі «на відкуп» орендарям вигідних промислів, на які існувала державна монополія: винокурень, дигтярень, шинків, тютюнової торгівлі й збору податків. Приводом стала потреба в грошах для оплати війська нового типу — найманих піших і кінних полків з добровольців.

Насправді ж у бюджеті Війська Запорозького виник дефіцит грошей через майже повну відсутність прямих податків, і без відкупів не було можливості поліпшити стан справ. Від оренд залежало наповнення бюджету, та й уся фінансова самостійність української держави⁸⁵. У гетьмана з'явилися капітали, що давало йому реальну владу. Наприкінці XVII століття оренда прибуткових промислів забезпечувала 180 тисяч злотих⁸⁶ за рік, збір мит — тільки 60 тисяч⁸⁷. У часи Хмельницького доходи від оренди були набагато більше й досягали 300 тисяч злотих за рік, ще стільки давав збір різних мит⁸⁸.

Орендар сплачував (зазвичай перед Великоднем) у гетьманську скарбницю («скарб») вартість відкупу за рік уперед, після чого отримував монопольне право торгувати горілкою, тютюном, дьогтем або іншими товарами. Іншим заборонялося без особливого дозволу продавати ці товари,

⁸⁵ Російська влада це добре розуміла, і тому за її «рекомендаціям» оренду декілька разів скасовували, але гетьмани потім знову її повертали (докладніше див.: Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя / Т. Г. Таирова-Яковлева. — М.: Центрполиграф, 2011. — С. 34).

⁸⁶ У другій половині XVII століття польський злотий залишався основною грошовою одиницею в Гетьманщині (хоча разом з ним в обігу перебували срібні талери, золоті дукати та інші монети). Його курс постійно змінювався, і наприкінці XVII століття за п'ять злотих можна було купити один талер або один російський рубль, за 7–8 злотих — один дукат.

⁸⁷ Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы / Т. Таирова-Яковлева // Гетьман Иван Мазепа. Постать, оточення, епоха. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. — С. 78.

⁸⁸ Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / І. Крип'якевич // Записки наук. тов. ім. Шевченка. Т. 130. — Львів, 1920. — С. 73–106.

зокрема горілку, що й спричиняло в народі сильне незадоволення⁸⁹.

Були навіть розмови, що Самойловича потрібно вбити. «Ми маємо намір незабаром убити гетьмана через оренду... та інші утиски». До скинення гетьмана привела «загальна ненависть, яку відчував до нього власний народ через оренди... До того ж багатьох старшин за найменшою підозрою в невдоволенні або невірності він усував з посад і чинив інші утиски. Усі вони із заздрістю спостерігали, як збагачується він, від природи корисливий і великий скнара». І хоча «оренди затверджувалися зі схвалення царя, однак їхнього творця бачили саме в гетьманові»⁹⁰. Тому можна не дивуватися, що після скинення Самойловича і його арешту в Україні розпочалися заворушення, багатьох орендарів вбили, а відкупи на деякий час скасували.

Однак оренди створювали нові й значні фінансові потоки, тому підприємці скористалися такою можливістю. До того ж у руках старшини накопичувалося усе більше багатства — не тільки земельної нерухомості, яку ця нова аристократія хотіла отримати правдами й неправдами⁹¹, але й грошей. Про суми на руках у старшини можна судити за тим фактом (хоча він і пізнішого часу), що в 1744 році слуга вкрав у Кочубея 20 тисяч рублів (100 тисяч злотих) грішми й ще на 10 тисяч рублів ювелірних прикрас⁹². Мабуть, це були не останні гроші представника славного старшинського роду.

Дуже багатим був Самойлович. «Він, від природи корисливий і великий скнара, збагачується... а витрачає мало, і не

⁸⁹ Стереотипне уявлення про любов до горілки наших співвітчизників відоме усім. Однак не тільки вони споживали горілку. Голландські моряки й купці в XVII столітті «зробили винокуріння загальним явищем для атлантичного фасаду Європи... горілку стали виробляти всюди, де була сировина» (Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм / Ф. Бродель. — В 3 т. Т. 1. Структури повсякденності. — М.: Прогрес, 1986. — С. 263).

⁹⁰ Гордон П. Дневник, 1684–1689 / П. Гордон. — М.: Наука. 2009. — С. 50, 143.

⁹¹ Зазвичай землі разом із селами й містечками старшина одержувала за заслуги від гетьманів — грошей постійно не вистачало, а землі були. Потім старшина почала за будь-якої можливості віджимати землі в простих козаків, яких теж нагороджували нерухомістю за заслуги. Безліч таких випадків описав О. Лазаревський (Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии / А. М. Лазаревский. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1882), переказувати їх тут немає сенсу.

⁹² Скитский Б. Гетманщина накануне её падения. Очерки быта / Б. Скитский. — Владикавказ, 1923. — С. 14.

тримає стіл, як міг би, і як повинен»⁹³. Водночас «цей розбагатілий і пихатий гетьман-попович їздив не інакше як у кареті, і сини його полковники засвоїли такий самий панський звичай», неприємний для людей, «тому що він нагадував їм польських панів»⁹⁴. Карети ці привозили для гетьмана й синів із Гданська. У розумінні козаків, їхній гетьман мав їздити верхи на коні, як і вони самі. На перший погляд, козаки (та й Костомаров) здаються надто прив'язаними до старих звичаїв — у Європі карети стали в той час звичайною справою серед заможних людей. А в Україні більшість шляхтичів до середини XVIII століття їздили в старомодних бричках (їх називали тоді колясками).

Але були до гетьмана серйозніші претензії. «Самойлович став тримати себе не тільки з народом, але й зі знатними людьми як самодержавний деспот. З ним не можна було говорити інакше, як стоячи. Навіть полковники й старшини не сідали в його присутності... ніхто не смів давати йому поради в накладанні поборів, у призначенні витрат, тим більше вимагати від нього яких-небудь звітів; усім військовим скарбом розпоряджався він сам по своїй волі, куди хотів і кому хотів давав гроші; кому хотів, дарував маєтки, а в кого хотів — забирав»⁹⁵, а також «робив усе без поради з кимось із... старшини»⁹⁶.

А потім Самойловича зненацька скинули й заарештували під час походу російської армії в Крим. За офіційною версією, гетьман розпочав таємні переговори із кримським ханом, росіяни запідозрили зраду й відступили. «Пішли чутки, що козаки з потурання, якщо не за наказом, гетьмана підпалили траву в степу навмисно, щоб перешкодити нашому просуванню в Крим, — і почалися деякі приховані образи між ними й росіянами»⁹⁷. За словами Патріка Гордона,

⁹³ Гордон П. Дневник, 1684–1689 / П. Гордон. — М.: Наука. 2009. — С. 143. Насправді Самойлович був не такий вже й скнара. Коли той самий Гордон їхав у Київ і зустрічався з гетьманом у Батурині, той після довгої дружньої розмови «надіслав у моє житло всіляких припасів» і подарунки для кухні (Там само, с. 14). А вже під час служби шотландця в Києві Самойлович знову надсилає йому дарунки. Одного разу він подарував йому 3 корів, 25 овець, бочку горілки й 40 рублів (Там само, с. 241).

⁹⁴ Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы / Н. И. Костомаров. — М.: Чарли, 1995. — С. 398.

⁹⁵ Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы / Н. И. Костомаров. — М.: Чарли, 1995. — С. 398.

⁹⁶ Гордон П. Дневник, 1684–1689 / П. Гордон. — М.: Наука. 2009. — С. 143.

⁹⁷ Гордон П. Дневник, 1684–1689 / П. Гордон. — М.: Наука. 2009. — С. 141–142.

Самойлович став розуміти, що якщо Росія підкорить Крим, то вона надмірно підсилиться й швидко придушить всі залишки свободи у Гетьманщині. А гетьман втратить такий козир, як кримський хан, якого завжди можна було взяти в союзники й виступити проти росіян. Між Самойловичем і ханом «почалися переговори, спершу на зустрічах з обміну полоненими, де і було сказано, що для обох сторін буде краще, якщо вони матимуть і зберігатимуть між собою приятельські стосунки, нехай навіть таємні»⁹⁸. Хоча гетьман був «людиною досвідченою, навченою й обережною» і «розпоряджався всіма справами так, що проти будь-чого не можна було заперечити», він виявився «не настільки вправний у прикиданні»⁹⁹. Чутки про переговори з татарами швидко дійшли до російської влади, і Самойловича оголосили зрадником.

Усе рухоме й нерухоме майно гетьмана конфіскували. Половина надійшла в царську скарбницю, половина у військовий скарб Гетьманщини. За оцінкою генеральної старшини, там було багатства на мільйони — і земельна нерухомість, і безліч дорогоцінних речей, і золоті монети¹⁰⁰.

Мазепа був ще багатшим — він володів 72 селами, у яких було майже 20 тисяч дворів, ну а скільки золота зберігалось в гетьманських скринях, залишається тільки здогадуватися. Спадкоємцем багатств бездітного гетьмана Мазепи став його племінник Андрій Войнаровський¹⁰¹ (1680–1740), син шляхтича Яна Войнаровського й Олександри Мазепи, рідної сестри гетьмана.

Андрій Войнаровський

Напевно, нікому іншому із соратників Мазепи доля не посміхнулася так спочатку й не закінчилася так трагічно наприкінці життя. Мазепа планував передати гетьманську владу своєму

⁹⁸ Там само, с. 142.

⁹⁹ Там само, с. 142, 143.

¹⁰⁰ Під час конфіскації значну частину багатства Самойловича розкрали російські чиновники, та й «наші», козацькі, — блиск золота вабив усіх (Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя / Т. Г. Таирова-Яковлева. — М.: Центрполиграф, 2011. — С. 52–53).

¹⁰¹ Детальніше про історію Войнаровського див.: Борщак І. Арешт Войнаровського / І. Борщак // Записки наукового товариства імені Шевченка. — 1925. Т. 138–140. — С. 131–157.

племінникові, щоб уперше в історії України створити спадкоємну династію. Батько Андрія залишив матір, і вона рано померла, після чого дитину виховував дядько. Гетьман дав племіннику найкращу для того часу освіту, спершу в Києво-Могилянській академії, а потім у німецьких університетах. Так в Андрія з'явилися вишукані манери аристократа, а щоб його добре сприймали в російських придворних колах, Мазепа навіть хотів оженити його на сестрі царського фаворита Олександра Меншикова. Щоправда, Меншиков відмовився, але Андрій Войнаровський тільки зітхнув з полегшенням — його, людину західноєвропейського типу, приваблювали зовсім інші жінки.

Коли він вчився в Дрездені, то був прийнятий при дворі Августа, правителя Саксонії, — а ці придворні кола вважалися тоді одними із найрозкішніших, тому їх називали Версалем Північної Європи. Спадкоємця багатого й впливового гетьмана там зустріли з повною пошаною. В Андрія почався роман із графінею Аворою Кенігсмарк (1662–1728), яка раніше була коханкою Августа і народила від нього спадкоємця престолу — Морица Саксонського. Авора вважалася тоді прославленою красунею, яка знала багато мов, малювала і писала вірші французькою. Недарма Вольтер вважав її найзнаменитішою жінкою двох сторіч.

Однак навчання Андрія закінчилося, і в 1701 році він повернувся в Україну, ставши осавулом гетьмана. Коли восени 1708 року Мазепа перейшов на сторону шведського короля Карла XII, багато хто думав, що головним порадником гетьмана у цій справі був саме Войнаровський¹⁰². Хай там як, Андрій один із небагатьох знав про плани гетьмана. Під час війни зі шведами Войнаровський спостерігав за переміщенням російських військ під командуванням Меншикова. Коли Мазепа отримав від племінника повідомлення, що російські війська збираються захопити гетьманську столицю Батурин, він остаточно вирішив перейти на сторону шведського короля. За легендою, перед цим Карл попросив у Мазепи в борг величезну суму — 240 тисяч талерів¹⁰³, пообіцявши повернути її Андрію Войнаровському в разі смерті гетьмана. У шведський

¹⁰² Так писав Чарльз Уйтворт, англійський посол у Росії (Whitworth Ch. An Account of Russia as it was in the year 1710 / Ch. Whitworth. — Strawberry Hill, 1758. — Р. 24–28).

¹⁰³ 120 тисяч дукатів (курс 2 талера за дукат).

табір послали 30 возів, наповнених мішками із золотими й срібними монетами¹⁰⁴.

Однак у битві під Полтавою в 1709 році шведи зазнали поразки, і Мазепі з Войнаровським довелося тікати в еміграцію в Османську імперію, у місто Бендери (зараз воно у Молдові). Царський посол у Туреччині пропонував 300 тисяч талерів за видачу гетьмана, але султан відмовився, пояснюючи це тим, що звичаї ісламу забороняють видавати втікачів, які попросили притулку.

Мазепа провів у Бендерах два місяці, намагаючись умовити турків розпочати війну з Росією, але здоров'я гетьмана слабшало, і у вересні 1709 року він помер у віці 70 років. Під час виборів нового гетьмана у вигнанні однією з головних кандидатур був Войнаровський. Однак він добровільно відмовився від булави на користь Пилипа Орлика, претендуючи тільки на майно Мазепи. Після нього залишилося 160 тисяч дукатів¹⁰⁵, клейноди¹⁰⁶ вартістю 200 тисяч талерів (100 тисяч дукатів), прикрашена каменями шабля й інші коштовності на 30 тисяч талерів (15 тисяч дукатів), а також 1600 соболіних хутр, вартість яких важко визначити¹⁰⁷. Усе це мало перейти спадкоємцеві гетьмана.

Козацька старшина обурювалася, доводячи, що це не особисті багатства Мазепи, а «військовий скарб». Зараз уже важко розібратися, що саме там було зі скарбниці Запорозького війська, а що особистими речами гетьмана. Але за підтримки короля Карла XII усе це перейшло Войнаровському. Крім грошей і коштовностей там були і якісь секретні папери

¹⁰⁴ Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы / Н. И. Костомаров. — М.: Чарли, 1995. — С. 729.

¹⁰⁵ Скільки коштували б сьогодні скарби Мазепи? Дукат — золота монета вагою 3,5 грама. Випуск дукатів почався ще у Венеції, і багато сторіч ця монета в Європі відігравала роль міжнародної валюти. За дукат («червінець», «червоний злотий») давали 2 талери або 6 звичайних злотих. Якщо вважати, що загалом багатства Мазепи, які він зміг вивезти (дві бочки із золотими монетами й кілька мішків з коштовностями) коштували 300 тисяч дукатів, то це більше тонни чистого золота. Якщо грам золота коштує, наприклад, 60 доларів, тонна коштує 60 млн доларів. Для сучасних мільярдерів не так і багато — приватний літак «Гольфстрім 650», який вони так полюбують, коштує більше 60 млн доларів. На нього скарбів Мазепи могло б не вистачити.

¹⁰⁶ Символи військової влади, часто прикрашені коштовностями. У Гетьманщині клейноди — гетьманська булава, бунчук, корогви та інші знаки влади.

¹⁰⁷ Винар Л. Андрій Войнаровський / Л. Винар. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1962. — С. 29.

державного значення. Частину їх Андрій передав Орликові, а частину зберігав у скриньці, яку всюди возив із собою. Що там були за папери, ми можемо тільки здогадуватися.

У Бендерах Андрій одружився із вдовою Ганною Минович з відомого роду козацької старшини. У наступні роки Войнаровський багато подорожував — від Стамбула до Відня, Варшави й Стокгольма, завівши численні знайомства в аристократичних колах і намагаючись знайти союзників для боротьби за звільнення України. Із дружиною Войнаровський розстався (мабуть, не зійшлися характерами). Вона з дочкою перебувала у Вроцлаві — ймовірно, їм там придбали якийсь маєток. Андрій забрав сина й жив із ним у Відні, хоча в них із дружиною збереглися добрі людські стосунки.

Улітку 1716 року Андрій вирушив у Швецію, щоб отримати від короля Карла велику суму грошей, які давали йому в борг і Мазепа, і сам Войнаровський. Перед цим, як людина відповідальна у фінансових справах, він написав заповіт, за яким 50 тисяч талерів отримувала його дружина Ганна, 50 тисяч — дочка Елеонора, а решту — син Станіслав, коли він стане повнолітнім. Батько зазначив у заповіті, що син має отримати добру освіту й багато подорожувати¹⁰⁸.

Дорогою він зупинився у вільному місті Гамбурзі, де його колишня подруга графиня Аврора Кенігсмарк відкрила модний світський салон. Скоро в місті пішли чутки, що пристрасть між ними спалахнула з новою силою. Крім того, у салоні Аврори Андрій познайомився з англійським дипломатом Матесоном, переконуючи його в необхідності допомогти українській політичній еміграції, а також виявляти пильність щодо російської експансії в Європі. Андрій, який добре орієнтувався в міжнародній політиці, вибрав вдалий час — у Лондоні саме обговорювалося питання, яку позицію потрібно зайняти щодо Росії. Була велика ймовірність, що Англія буде проводити антиросійську політику й навіть може підштовхнути шведського короля Карла XII продовжувати війну.

Петро I через своїх агентів знав про ці контакти Войнаровського із британським дипломатом, і царя все це сильно дратувало. Справа була не тільки в особистій неприязні до племінника «зрадника» Мазепи, але й у тому, що Войнаровський з його широкими зв'язками вміло натискав на не-

¹⁰⁸ Винар Л. Андрій Войнаровський / Л. Винар. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1962. — С. 62.

безпечні для Росії важелі. І тоді цар ухвалив рішення викрасти Андрія в Гамбурзі разом з його скринькою, у якій зберігалися секретні папери.

Практично це було зробити не дуже складно — під час шведської війни російські війська дійшли до Мекленбурга, який знаходився недалеко від Гамбурга, і цей натяк був усім зрозумілий — за бажання вони могли легко Гамбург захопити. До того ж у місті в росіян був свій агент — місцевий німець Фрідріх Беттігер. Йому пообіцяли щедрю винагороду (щорічно до кінця життя по 500 рублів — великі гроші в той час), і він найняв помічників, які день і ніч стежили за пересуванням Войнаровського. Беттігер не тільки підкупив покоївку Войнаровського, але й підслав свого шпигуна, який став секретарем Андрія. Загалом на стеження витратили 889 дукатів¹⁰⁹. Головною метою було не тільки схопити його, але й отримати скриньку з документами.

Потім у Гамбург відправили групу російських офіцерів під командуванням Олександра Румянцева, і 12 жовтня 1716 року Андрія схопили, коли він виходив з будинку графині Аврори. Цар Петро вимагав у магістрату Гамбурга не тільки заарештувати Войнаровського, але й видати його російській владі, називаючи Андрія російським підданим і дезертиром, а також посилаючись на те, що в нього є борги перед царською скарбницею. Магістрат дозволив затримати Войнаровського, але за умови, що він залишиться в місті, де й буде розглядатися його справа. Однак Андрія в закритій кареті відвезли в російське дипломатичне представництво, де магістрат Гамбурга вже не мав влади.

Через тиждень після арешту бранець зміг відправити листа дружині, у якому він ласкаво звертався до неї «Мила Ганя» і довірчо писав, що його скринька «у надійних руках»¹¹⁰, а також, турбуючись про їхнє фінансове становище, нагадав, у кого саме перебувають боргові розписки короля.

Про викрадення одразу написали всі основні європейські газети, почалася хвиля дипломатичних протестів з вимогою

¹⁰⁹ Зміст записки Беттігера царю Петру з розрахунками витрат див.: Винар Л. Андрій Войнаровський / Л. Винар. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1962. — С. 68–69.

¹¹⁰ Анна Войнаровська у свою чергу не раз потім намагалася звільнити чоловіка і навіть пропонувала чималі гроші представникам царської влади, але ті відмовилися. Так що, хоча подружжя й не жило разом, доля один одного не була їм байдужа.

звільнити Войнаровського. Справа тяглася довго, минуло майже два місяці. А 5 грудня цар із дружиною планували прибути в Гамбург, де цариця збиралася народити дитину. Проблему з Войнаровським потрібно було терміново розв'язувати, і цар використав хитрість. Він послав у Гамбург придворну даму — гофмейстрину цариці, щоб вона зустрілася з Авророю Кенігсмарк і переконала її, що якщо Войнаровський добровільно здасться, то він не буде покараний і зможе потім поселитися в будь-якому місті Європи. Після цього, 5 грудня, Андрій сам попросив міську владу видати його російському цареві, і бранця під охороною вивезли. Незабаром у Гамбург прибув і цар Петро із дружиною. Монарх розмовляв із графинею Кенігсмарк 6 листопада під час балу, який вона організувала, і запевняв її в доброзичливому ставленні до Войнаровського, з яким він нібито всього лише хоче обговорити, як краще розв'язати проблеми, які нагромадилися довкола України.

Що було далі, здогадатися неважко. Войнаровський провів сім років у казематі Петропавлівської фортеці, а потім його заслали на найдаальший край царської імперії — у Якутськ. Тут він прожив до 1740 року в убогості й самотності без усякої надії на повернення. За легендами, останні роки він провів у юрті серед місцевих жителів десь на березі ріки Лени, і ніхто не знає точно, де його могила.

Дружина Войнаровського в 1718 році приїхала у Швецію, знаючи, що король повинен повернути Андрію велику суму грошей¹¹¹. Можливо, сам Карл був готовий ці гроші віддати родині Войнаровського, але в лютому 1719 року король помер, його місце на престолі зайняла дочка Ульріка, й справа затяглася надовго. Тільки в 1724 році дружина Андрія отримала борг частково нерухомістю (стародавній замок Тіннелсе та будинок у Стокгольмі), а також чималу суму готівкою. Син Войнаровського, Станіслав, справді отримав добру освіту в Стокгольмському університеті й жив часом у Швеції, а часом у Франції чи в Польщі. А через майже два сторіччя один із нащадків цього роду, Тит Войнаровський, став відомим підприємцем у Львові.

Історія ця наочно показує, як величезні капітали (тонна золота!) вивезли за кордон, і вони залишилися переважно у Швеції. За інших обставин ці капітали могли б інвестуватися в економіку України, але доля розпорядилася інакше.

¹¹¹ Разом із відсотками близько 150 тисяч дукатів (Винар Л. Андрій Войнаровський / Л. Винар. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1962. — С. 102).

Розквіт Лівобережжя

У роки Руїни багато (якщо не більшість) заможних українських землевласників Правобережної України через війни й загальний безлад розрухи змушені були переселятися зі своїми багатствами на Лівобережжя, куди змістився центр економічного (та й не тільки економічного) життя й де розквітнув дух підприємництва. Найсильніше це відчувалося в північних полках — Стародубському, Чернігівському й Ніжинському, де було менше ризиків нападу татар. А місто Стародуб стало основним комерційним центром Гетьманщини — саме там перехрещувалися торговельні шляхи, що вели на захід у Європу, на північ у Росію і на південь у татарський Крим і Туреччину.

Мазепа був людиною освіченою і для того часу широко мислячою¹¹². «Дуже спритний і кмітливий, причому один із тих, які мають вроджену здатність одразу всім подобатися й привертати до себе людські серця»¹¹³ — якість, дуже потрібна не тільки для політики, а й для бізнесу. Мазепа підтримував підприємництво ще більше, ніж Самойлович, розуміючи, що без економічного зростання об'єднання українських земель (до якого він прагнув) мало що дасть, та й взагалі не вийде. А незалежна українська держава зможе існувати не тільки за наявності національної самосвідомості, а й якщо ця самосвідомість має матеріальні засоби для свого втілення. У Мазепи така економічна політика виявилася досить успішною. «Часи були досить приємними — не було війни, не було ніяких військових походів, не чули ми тоді, що таке недорід, що таке голод¹¹⁴».

¹¹² Іван Мазепа отримав добру освіту — у Києво-Могилянської колегії та в Єзуїтській колегії у Варшаві. Потім він опинився при дворі короля Яна-Казимира, справив там непогане враження й був відправлений королем продовжувати навчання за кордоном. У 1656–1659 роках він побував у Німеччині, Італії, Нідерландах і Франції, де вивчив іноземні мови. І, що найголовніше, став людиною європейського складу — а таких не дуже багато було в ті часи в старій Україні. Не буду зупинятися на його біографії — про це багато написано (див., наприклад: Таирова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа и Российская империя / Т. Г. Таирова-Яковлева. — М.: Центрполиграф, 2011). До того ж зараз йдеться тільки про економічну політику Мазепи, завдяки якій на Лівобережжі України розквітло підприємництво.

¹¹³ Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы / Н. И. Костомаров. — М.: Чарли, 1995. — С. 280.

¹¹⁴ Феофан Прокопович. Філософські твори. Том III. Листи. — <http://litopys.org.ua>

Сотні гетьманських універсалів Мазепи стосуються земельних питань, сільського господарства, торгівлі й протопромисловості. З 1690-х років прискорився розвиток найпростішого промислового виробництва¹¹⁵. Скрізь у гетьманських, старшинських і монастирських володіннях, на козацьких хуторах з'являються млини¹¹⁶ й гуральні¹¹⁷. Складнішим (і таким, що вимагало більших інвестицій) було виробництво селітри¹¹⁸, поташу¹¹⁹, скла («гутництво») і заліза («рудництво»). Але всі ці види виробництва існували на початку XVII століття, нічого по суті нового не з'явилося. Протоіндустріалізація, як і раніше, була поєднана з великим землеволодінням. Однак вона стимулювала розвиток внутрішнього товарного ринку, концентрацію капіталів і формувала несільськогосподарський капіталістичний ринок праці для селян. Наймана праця використовувалася скрізь (хоча й різною мірою): і під час транспортування зерна на експорт у роки зернового буму, і в будівництві, і в багатьох видах найпростішого виробництва — всюди доводилося за контрактами наймати працівників¹²⁰.

Власниками гут і рудень були не тільки сам гетьман, генеральна старшина¹²¹ й монастирі, але й багаті міщани (зокрема такі, як син чернігівського війта Іван Яхимович). Багатьма «будами» (підприємствами з виробництва поташу) на території Стародубського полку володіло партнерство, створене

¹¹⁵ Численні приклади підприємництва старшини наводить С. Токарев (Токарев С. А. Підприємницька діяльність козацької старшини Ніжинського полку / С. А. Токарев // Література та культура Полісся. — 2012. — Вип. 69. — С. 16–25).

¹¹⁶ Млини використовували не тільки, щоб молоти зерно, — існували порохові, рудні та інші млини.

¹¹⁷ Гуральнями або винокурнями називали підприємство з виробництва горілки — товару, попит на який був завжди. Козаки (на відміну від селян) давно мали привілей виробляти у своєму господарстві горілку (простіше кажучи — самогон), але наприкінці XVII століття горілка йшла в основному на експорт.

¹¹⁸ Селітру, потрібну для приготування пороху, в основному скуповувала царська скарбниця.

¹¹⁹ Хоча виробництво поташу («будництво») уже не мало такого значення, як на початку XVII століття через зміни умов на міжнародному ринку (куди в основному йшов поташ), наприкінці століття «буд», які виробляли поташ, було однаково багато — цим займалися багаті купці, заможні козаки і дрібніші підприємці, які нерідко об'єднувалися в партнерства.

¹²⁰ Контракт на постройку церкви XVII века // Киевская старина. — 1884. Т. 8. № 3 (Известия и заметки). — С. 522–524.

¹²¹ Гути й рудні у своїх маєтках створювали генеральний писар В. Кочубей, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний суддя С. Прокопович, чернігівський полковник Ю. Лизогуб та інші представники вищої старшини. Докладніше про рудні, що належали старшині, див.: Ефименко П. Рудни в Серверщине / П. Ефименко // Киевская старина. — 1888. — Т. XXI. — С. 54–55.

полковником Андрієм Миклашевським, генеральним осавулом Андрієм Гамалією і стародубським війтом Спиридоном Шираєм. У 1691 році вони отримали гетьманський універсал на право безперешкодно займатися цим промислом¹²².

Підприємництво стимулювало те, що Самойлович і Мазепа щедро роздавали землі старшині, щоб таким чином забезпечити її підтримку. Ну а на власних землях просто гріх було не завести який-небудь промисел. Втім, часи Мазепи закінчилися після Полтавської битви. Планам набуття Україною державної незалежності не вдалося здійснитися, а за його наступників політична влада гетьмана й старшини ставала усе більше умовною. У 1722 році створили Мало-російську колегію¹²³ — державний орган Російської імперії, який управляв Україною, — і вона, за словами Якова Лизогуба в його «Літописі...», «видоїла добре Малоросію»¹²⁴, після чого «гетьманство й Гетьманщина стали порожнім звуком»¹²⁵.

Однак економічний підйом початку XVIII століття мав свої наслідки. Втрачаючи політичний вплив, старшина не ставала біднішою й перетворювалася у великих поміщиків і спадкових дворян Російської імперії. А підприємницька діяльність у великих маєтках тривала. По суті, це й були перші капіталісти часів Гетьманщини.

Старшина нагромадила у своїх руках великі капітали, які потрібно було вигідно вкладати. І хоча найвигіднішою інвестицією тоді було отримання потрібних посад (від яких прямо залежало особисте збагачення, тому на це грошей не жалкували) і земля, старшина вкладала свої капітали також у прибуткове виробництво. Величезні доходи вона отримувала від торгівлі, особливо від експорту м'ясної худоби¹²⁶ — сотні волів переганяли для продажу в Гданськ. Зерно в експорті Лівобережної України не мало помітного значення — на відміну від Правобережної, звідси його було складно транспортувати

¹²² Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. — Нью-Йорк — Париж — Торонто: Ліга визволення України, 1960. — С. 73.

¹²³ Колегія існувала з 1722 по 1727 рік, і з 1764 по 1786 рік.

¹²⁴ Літопись, или описание краткою знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украине малороссийской... // Сборник летописей. Относящихся к истории Южной и Западной Руси. — К., 1888. — С. 56.

¹²⁵ Маркевич Н. История Малороссии. В 5 т. Т. 2. / Н. Маркевич. — М.: Тип. Августа Семена, 1842. — С. 564.

¹²⁶ Детальніше див: Токарев С. А. Підприємницька діяльність козацької старшини Ніжинського полку / С. А. Токарев // Література та культура Полісся. — 2012. — Вип. 69. — С. 16–25.

в Гданськ. Зручних водних шляхів не було, а по суші виходило надто дорого. Тому зерно тут вирощувалося в основному для внутрішнього споживання¹²⁷. Або для виробництва з нього горілки, яку зручно було зберігати й експортувати¹²⁸.

Втім, горілку всю було важко продати, і доводилося її пити з усіма наслідками, які неважко зрозуміти. Дещо схоже було в Америці на початку її освоєння — подекуди ґрунт дозволяв вирощувати тільки кукурудзу, продати її в такій кількості не було можливості, з кукурудзи робили віскі, яке теж усе не вдавалося продати, тому залишок випивали¹²⁹. Однак американським фермерам це, зрештою, не заважало адаптуватися до вимог ринків і створити продуктивний і вигідний агробізнес. У XIX столітті успішний агробізнес створили і в Україні, коли зерно з Лівобережжя стали експортувати через чорноморські порти.

Ділова еліта Гетьманщини

Війна Богдана Хмельницького призвела не тільки до радикального перерозподілу власності, але й до появи нової соціальної верстви великих землевласників — козацької старшини. Саме ця верства визначала економічний розвиток України й формування в ній торговельного капіталізму. Основна маса селян і козаків не могла пристосуватися до нових умов підприємництва й ведення господарства, займаючи пасивну позицію, чим забезпечила практично повне домінування старшини в економіці України другої половини XVII — першої половини XVIII століття¹³⁰.

¹²⁷ Про внутрішню зернову торгівлю див.: Борисенко В. Н. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. / В. Н. Борисенко // Український історичний журнал. — 1988. № 3. — С. 111–121.

¹²⁸ Скитский Б. Гетманщина накануне её падения. Очерки быта / Б. Скитский. — Владикавказ, 1923. — С. 10. До речі, зерновий експорт із Правобережної України дуже сильно скоротився (з 129 тисяч лаштів у 1648 році до 22 тисяч у 1695-му і близько 3 тисяч у 1715 році (Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. — Нью-Йорк — Париж — Торонто: Ліга визволення України, 1960. — С. 202).

¹²⁹ Кембриджская история капитализма. В 2 т. Т. 1. — М.: Институт Гайдара, 2021. — С. 717.

¹³⁰ Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні / Л. Окиншевич // Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. — Київ: 3 друк. Укр. Акад. Наук. Вип. 2. — 1926. — С. 168.

У XVII столітті серед генеральної старшини ще зустрічалися нові прізвища людей, які вибилися з низів (Богаченко, Бускевич, Грибович, Свириденко, Стриєвський та інші). Однак ці люди потім зійшли зі сцени, і з початку наступного сторіччя постійно фігурують одні й ті самі імена (Гамалеї, Кочубеї, Лизогуби, Марковичі, Миклашевські та інші), поєднані між собою родинними та іншими особистими зв'язками в мережу заможної еліти. Вони володіли сотнями (а іноді й тисячами) селянських дворів. За розмірами своїх маєтків вони, може, й поступалися польським магнатам Правобережної України, але з російськими великими поміщиками могли конкурувати.

Олігархи аграрного торговельного капіталізму¹³¹ часів Гетьманщини дуже нагадують олігархів сьогоднішніх — така сама замкнена мережа з обмеженої кількості родин, така сама боротьба за владу, інтриги, віджимання бізнесу... Промисловий капіталізм кінця XIX — початку XX століття менше схожий на наш час. Хоча тоді теж було багато вільних грошей (в основному іноземних інвестицій), правила гри стали чіткішими, що вимагало дотримання певних норм. А от в олігархічному аграрному капіталізмі часів Гетьманщини легко можна побачити коріння того, що відбувається сьогодні.

Ми часто міркуємо, що змінилося із плином століть, говорячи про нові технології, стилі життя, настрої в економіці та інші речі. І набагато менше замислюємося про те, що залишилося незмінним. Наприклад, із часів Гетьманщини. А залишилося найголовніше — корупція як стиль життя (причому корупція на вищому державному рівні). Влада в руках олігархів — невеликого прошарку еліти, яка використовує будь-які засоби для свого збагачення. Уміння обходити закон за допомогою хитромудрих схем. Продажність судів. Ну й на завершення такої невеселої картини — відсутність потреби в промислових і фінансових інноваціях.

Ці тіні минулого впливають на нас постійно, головним чином — на наш спосіб мислити. Чи є взагалі надія, що це колись зміниться і замкнене коло розірветься? Чи нам судилося весь час повторювати одні й ті самі сценарії, змінюючи лише декорації? Історики люблять поговорити про те, що всі історичні події унікальні й не схожі. Сама по собі кожна подія

¹³¹ Аграрному капіталізму міста були не дуже потрібні — адже він аграрний. Тому й у Гетьманщині міста були невеликими (декілька тисяч мешканців). Серед них виділялися такі знамениті центри торгівлі, як Ніжин, Стародуб, Київ.

справді унікальна, і те, як вів свої справи який-небудь полковник у часи Гетьманщини, зовні не схоже на те, як веде справи сучасний посадовець. Так, декорації інші, а сутність однакова.

Розуміння всього цього потрібно не для того, щоб розбиратися в подробицях минулого, а щоб побачити шлях до змін. Наше майбутнє не повністю залежить від минулого, тому на ділі іноді перемагають давні традиції, а іноді — вимоги сучасного життя. Світ розвивається, життя триває, і повторювати в економіці схеми багатовікової давнини — це глухий кут, з якого пора вже виходити. І шлях тут може бути тільки один — чітко розуміти, що від чого залежить в економіці.

Але повернімося в часи Гетьманщини. Її еліта багатіла на експорті волів і горілки. Якщо горілку потрібно було виробляти (нехай за дідівською технологією) із зерна, то воли паслися самі влітку, а восени їх гнали на продаж у Гданськ або Сілезію. По суті, недалеко від них пішли й наші аграрні олігархи, які купують американські комбайни й іншу сільгосптехніку. А в часи Гетьманщини купували в Німеччині коси.

Більшість радикальних змін у суспільстві й економіці зазвичай відбувається завдяки не комусь одному, а багатьом людям. Історія знає тому чимало прикладів. Так само й періоди стагнації залежать не від когось одного — короля або гетьмана, а від збігу багатьох обставин. Це стосується й аграрної «хутірної» економіки Гетьманщини.

Всі підприємці (а точніше олігархи) Гетьманщини займалися одним і тим самим — експортували худобу, будували в своїх маєтках млини, буди, гути, рудні — найпростіші промислові підприємства, — і не можна сказати, що хтось із них спеціалізувався на одному, а хтось — на іншому. Землі, млини й інші вигідні промисли вони віджимали в козаків і селян теж однаково. Кинув якісь гроші за пазуху п'яному козаку або у двір його хати — і все. Вважай, що вже купив¹³².

Саме так зробив одного разу Іван Сулима¹³³, онук гетьмана Івана Сулими й син переяславського полковника Федора Сулими. Колись він отримав від гетьмана Мазепи село Гудовка Стародубського полку разом із млином. Але апетит розігрався, і він захотів ще й другий млин у цьому селі, що належав козаку Гуду. Козак поскаржився стародубському

¹³² Добре, якщо гроші за пазуху кидав, а часто віджимали землі взагалі без грошей.

¹³³ Іван Федорович Сулима (помер у 1721 році), генеральний хорунжий (1708–1721).

полковникові Миклашевському, і той дав підтвердження права власності на млин у 1690 році. Але потім Миклашевський, очевидно, мав якусь розмову із Сулимою, представником стародавнього старшинського роду (у той час він був сотником Переяславського полку), після чого полковник змусив козака віддати половину млина Сулимі. Другу половину вже простіше було забрати. У слушний момент Сулима кинув гроші за пазуху п'яному козаку, і покупка фактично як би відбулася. Коли козак протверезів, він поніс гроші назад, але було вже пізно. Сулима наказав своєму слугі віднести гроші й кинути у двір козаку, після чого змусив того підписати купчу¹³⁴.

Якщо представники еліти Гетьманщини чимось і відрізнялися один від одного, то хіба що долями — особистими історіями. Немає сенсу обговорювати, хто з них був найбагатшим або самим діловим — усі вони нагромадили чимало капіталів. Але кілька родин, поєднаних між собою родинними й неформальними зв'язками, потрібно згадати — їхні долі добре показують ділові звичаї й настрої тієї епохи.

Династія Лизогубів

Коли йдеться про Гетьманщину, мені згадуються не тільки імена Мазепи або полковників тих часів, але й церкви в стилі українського бароко — витончені, стрункі, спрямовані в небеса. Такі як головний храм Видубицького монастиря в Києві, побудований саме наприкінці XVII століття. Або Єкатерининська церква в Чернігові, найближчому до Києва полковому місті Лівобережної України. Усі ці храми — вірна ознака наявності вільних капіталів, причому чималих. Якщо грошей не вистачає, до такого будівництва руки не доходять — прості козацькі церкви були дерев'яними.

В'їжджаючи в Чернігів з півдня, важко не помітити білий силует Єкатерининської церкви, закінченої в 1715 році. Її будували на гроші Якова Лизогуба, генерального бунчужного гетьмана Скоропадського. Храм спорудили на згадку про штурм у 1696 році турецької фортеці Азов козаками Черні-

¹³⁴ Бойко І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII ст. / І. Бойко // Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII столітті / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Т. 2. — К.: ВУАН, 1928. — С. 13.

гівського полку під командуванням полковника Якова Лизогуба, діда генерального бунчужного. А мені ця церква пам'ятна тим, що в 2003–2004 роках наша компанія «Планета-буд» займалася її реставрацією.

Предок роду Лизогубів, простий козак Кіндратій, жив у містечку Гельмязів на лівому березі Дніпра недалеко від Золотоноші. Його сини Іван і Яків брали участь у міжусобних війнах часів Руїни, добре зарекомендували себе й потрапили в коло козацької старшини: Іван у 1661 році став уманським полковником, а Яків у 1662 році — канівським полковником. Прославився він тим, що брав участь у справах для «народу нашого прибуткових і сприятливих»¹³⁵.

У 1670-ті роки Яків перейшов на сторону гетьмана Самойловича, і той запропонував йому переселитися на Лівобережжя. Разом зі своїм товаришем, корсунським полковником Федором Кандибою, Лизогуб з усіма своїми пожитками й величезними чередами худоби перебрався на лівий берег Дніпра. За підтримки Самойловича він вирішив поселитися на пустих землях у селі Малий Самбір недалеко від Конотопа.

Скоро в нього з'явився сусід — майбутній гетьман Іван Мазепа, якого Яків Лизогуб знав уже давно. Мазепа тоді був бідний (порівняно з іншою старшиною), і Лизогуб допомагав йому чим міг — може, по дружбі, а може, інтуїція йому підказувала, що колись і Мазепа йому допоможе. І справді, коли в 1687 році Самойловича скинули й обрали гетьманом Мазепу, той призначив Якова Лизогуба чернігівським полковником. А полковник у ті часи, як відомо, був дуже впливовою персоною, перед якою відкривався широкий простір і для підприємницької діяльності, і для особистого збагачення. Синові Якова, Юхиму Лизогубу, Мазепа запропонував у 1688 році пост генерального хорунжого. Крім того, батькові й синові Лизогубам подарували численні маєтки. Після смерті Якова в 1698 році чернігівським полковником став Юхим, який обіймав цю посаду до своєї смерті в 1706 році¹³⁶. До речі, Юхим одружився з дочкою правобережного гетьмана Петра Дорошенка — ще один приклад, як тісно були пов'язані між собою представники еліти тих років.

¹³⁵ Письмо наказного гетмана Якова Лизогуба и других полковников лубенским жителям // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 9 — СПб: Изд. археографич. комиссии, 1877. — С. 182.

¹³⁶ Юхим заснував родову садибу Лизогубів у Седневі з величезним парком, що збереглася в перебудованому вигляді до наших днів.

Синові Юхима, Андрію Лизогубу, дісталися численні маєтки й млини, куплені ще його дідом. Однак після переходу Мазепи на сторону шведів новий проросійський гетьман Іван Скоропадський відібрав в Андрія Лизогуба більшість маєтків (так часто робили в той час). Йому довелося всіма правдами й неправдами знову збільшувати свою власність. Іноді писали, що Андрій Лизогуб відбирав без усякої пощади землі у вільних козаків, після чого перетворював їх на селян¹³⁷. Але на практиці це було так: козак брав гроші в борг у Лизогуба або пив у борг в шинку, який належав Лизогубу, для забезпечення боргу закладав свою землю. Якщо борг у строк не повертався (а таке часто бувало), земля переходила кредиторів.

Займався Андрій і міжнародною торгівлею (особливо коли він став конотопським сотником у 1714–1719 роках), в основному продаючи худобу. Череди биків спершу випасалися на землях Лизогуба, а потім їх переганяли на продаж у Гданськ, де тоді був основний ринок м'ясної худоби. Один бик (а точніше, віл) коштував близько 10 талерів — 50 злотих.

Минав час, Гетьманщина все більше втрачала самостійність, і козацька старшина перетворювалася на заможних землевласників, які зберігали сімейні перекази про славне минуле своїх предків. Один із Лизогубів, Яків Іванович (1720–1763), ще був бунчуковим товаришем у часи останнього гетьмана Кирила Розумовського. А його син, Іван Якович (1761–1819), уже став «предводителем дворянства» Чернігівської губернії. Адміністративна система Російської імперії впевнено поглинала залишки гетьманського управління.

Син Івана, Ілля, обрав військову кар'єру й став ад'ютантом малоросійського генерал-губернатора князя М. М. Рєпніна. Він уславився тим, що перебудовував родовий маєток у Седневі, грав на роялі й добре співав. Інший син, Андрій Іванович, закінчив Московський університет, служив канцеляристом у Чернігівських дворянських зборах, а потім у канцелярії малоросійського генерал-губернатора (мабуть, його туди влаштував брат Ілля). Андрій любив мистецтво і сам пробував сили в живописі. У нього часто гостювали художники й поети, зокрема Тарас Шевченко, який написав портрети Андрія та Іллі Лизогубів. Власники будинку ними дуже пишалися. Коли поет опинився в довгому засланні, його підтримував

¹³⁷ Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии (Лизогубы) / А. М. Лазаревский. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1882. — С. 10.

матеріально Андрій Лизогуб, посилаючи гроші, папір і фарби. Так що звичайним благопристойним поміщиком, якого нічого не цікавить крім грошей і своїх маєтків, Андрія Лизогуба не назвеш — козацька кров продовжувала текти в ньому, і дружба з політичним в'язнем, засланим Тарасом Шевченком, тому приклад. Очевидно, така сама кров вирувала й у душі Миколи Гоголя, бабуся якого була з роду Лизогубів.

У дітей Андрія — Дмитра, Іллі, Федора — долі були дуже різними. Дмитро Лизогуб (1850–1879) став революціонером (це теж — козацька кров), одним із засновників організації «Земля і воля» й головним її спонсором. Таємна організація народників, яка існувала в 1862–1864 роках, закликала роздати землю селянам. Чи не дивно це — предки Дмитра в часи Гетьманщини старанно відбирали землі в селян, збільшуючи своє багатство, а народники збиралися землі роздавати...

Дмитро Лизогуб витратив на революційний рух майже 250 тисяч рублів — величезні гроші в той час, — продавши для цього власні землі на Чернігівщині, Полтавщині та в інших губерніях. Сам він жив дуже скромно, заощаджував на всьому, і хоча, як багатий землевласник, міг би без проблем одружитися, не мав ані родини, ані коханої жінки — недарма його називали «святим революції».

За обвинуваченням у підготовці замаху на царя Дмитра Лизогуба разом із двома співниками стратили в Одесі. Вони йшли на смерть у повному спокої, не промовивши жодного слова. А Лизогуб холонокровно оглянув юрбу, яка оточувала місце страти, після чого всі троє поцілували один одного й піднялися на ешафот. Вони давно вже прийняли свою долю — бути революціонерами, — і смерть не стала для них несподіванкою.

А брат Дмитра, Ілля, став статським радником юстиції й вів усякі складні судові справи. Імовірно, він судив і таких, як друзі Дмитра, спокійно відправляючи їх на каторгу і заслання. Що він думав про Дмитра, ми, звичайно, не знаємо, але після страти брата Ілля доклав зусиль, щоб привласнити все його майно.

Третій брат, Федір Андрійович Лизогуб (1851–1928), п'ятнадцять років працював у Полтавській земській управі, допомагаючи грошми відкриттю шкіл і музеїв. Це він фінансував видання творів Котляревського й будівництво пам'ятника йому в Полтаві. Інтелігентний і добре вихований Федір, який вільно говорив французькою, більше нагадував аристократа початку ХХ століття, ніж нащадка простих козаків.

Після Лютневої революції він завідував відділом іноземних підданих у Міністерстві закордонних справ Тимчасового уряду. Коли владу захопили більшовики, Федір Лизогуб переїхав в Україну і при генеральному секретаріаті Центральної ради став консультантом із земельних питань. В уряді гетьмана П. Скоропадського — міністр внутрішніх справ (до липня 1918 року), а потім голова Ради міністрів (до листопада 1918-го).

Скоропадський планував об'єднати сили з білими для боротьби з більшовиками, але не хотів опинитися під контролем Денікіна, тому відправив Федора Лизогуба в Крим, щоб провести переговори з великим князем Миколою Миколайовичем¹³⁸. Однак той відмовився від співробітництва з урядом гетьмана.

Тим часом Скоропадський 14 листопада проголосив курс на об'єднання з небільшовистською Росією й сформував новий уряд, у якому для Лизогуба місця не знайшлося. Повернутися в Київ Федір Андрійович уже не зміг. Якийсь час він жив в Одесі, намагаючись звідти виїхати в Київ, але йому це не вдалося — владу в Україні захопила Директорія, її війська контролювали залізниці, і повернутися до родини можливості не було. У 1920 році Ф. А. Лизогуб емігрував у Белград, де помер у 1928 році.

Його дружина Олександра й чотири дочки залишилися в Седневі. Жилося їм там важко й бідно. Розуміючи, що при більшовиках нічого доброго їм не чекає, вона переоформляє всі документи на своє дівоче прізвище Левіц і в 1922 році таємно їде з дітьми в Петроград. Одна з дочок, Віра, померла там під час блокади, друга, Олена, стала артисткою Маріїнського театру й наприкінці 1980-х років заповіла поховати її в улюбленому Седневі (щоправда, це так і не зробили), а про долю інших дочок нічого не відомо.

На цьому закінчується історія славного роду Лизогубів. Їхні предки піднялися в часи революції Хмельницького, а нащадки стали жертвою іншої революції. Мрії про вільне й гідне життя на своїй землі, які відчувалися в повітрі в часи Богдана, до кінця так і не були втілені. Створити життєздатне й благополучне суспільство зі здоровішою економікою не вдалося — інакше не було б 1917 року й усього, що почалося потім.

¹³⁸ Лизогуб добре знав князя — коли той служив намісником на Кавказі, Федір Андрійович був начальником його канцелярії (у 1915–1917 роках).

Як генеральний підскарбій торгував волами

Марковичі потрапили в коло найбільших магнатів Гетьманщини за збігом обставин. Марко Аврамович поселився в 1660-ті роки в Прилуках, де узяв в оренду торгівлю горілкою. Розбагатівши на цьому, він зміг вигідно видати заміж своїх дочок — Анастасія, яка славилася своєю красою, стала спершу дружиною генерального бунчужного Костянтина Голуба, родича Самойловича, а після смерті Голуба — дружиною гетьмана Скоропадського. Іншу дочку, Ірину, видали заміж за Степана Миклашевського, сина стародубського полковника. Анастасія, ставши дружиною гетьмана Скоропадського, набула великого впливу і не забувала про своїх родичів.

Скоропадський призначив Андрія Марковича, сина Аврама, спершу глухівським сотником, а потім і лубенським полковником. За тринадцять років на цій посаді Андрій сильно збагатився, використовуючи для цього будь-які способи — він не боявся нікого й нічого, знаючи, що його завжди захистить сестра, яка стала дружиною гетьмана. Коли Марковича все ж таки відсторонили, старшина одразу написала на нього скаргу. Його обвинувачували, що, коли він став полковником і почав будувати млини й організовувати фільварки, Андрій Маркович змушував людей зі свого полку безкоштовно працювати — насипати греблі для його млинів, возити деревину, орати для нього землі. До того ж млини й фільварки він часто будував не на власних землях, а на чужих або насильно забраних, і ніхто не насмівся виступити проти родича Скоропадського. А купцям, які торгували худобою й переганяли її в Сілезію, полковник насильно давав найгірших волів, а гроші брав за них як за найкращих¹³⁹.

Після звільнення Андрія Марковича з посади, ніхто вже не став розслідувати його зловживання — мабуть, розуміли, що виявиться надто багато зайвого про інших. Марковича призначили генеральним підскарбієм (міністром фінансів, якщо говорити сучасними словами) гетьманського господарства; на цій посаді він спокійно просидів одинадцять років. Щоправда, казали, що в той час посада генерального підскарбія була більше почесною, і до «скарбу» він реального відношення не мав.

¹³⁹ Лазаревский А.М. Люди старой Малороссии (Марковичи) / А.М. Лазаревский. — К.: Тип. Г.Корчак-Новицкого, 1882. — С. 7–8, 13.

Син Андрія, Яків Маркович, теж був генеральним підскарбієм (1729–1740). Очевидно, на цій посаді Маркович мав багато вільного часу і писав свій докладний і дуже об'ємний щоденник, який став для нас подібним до вікна, відкритого в ту епоху¹⁴⁰. Такі щоденники в той час не були чимось незвичайним — згадаємо хоча б щоденник Пилипа Орлика¹⁴¹ або щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка, сучасника Якова Марковича.

У щоденнику Марковича не раз зустрічаються згадки про його торговельні угоди, і вони цікаві тим, що відображають загальний напрямок торгівлі тих років. Ймовірно, інші експортували або імпортували те саме, що й Маркович. Коней, корів, вовну, мед, горілку й тютюн Маркович продавав у Москву, Петербург, Астрахань, Крим і Польщу; волів переганяв у Гданськ і Сілезію. У Петербурзі й Москві купував залізо, мідь, сукно, чай і каву; у Криму — рибу й сіль.

Торгував худобою і гадяцький полковник Михайло Милорадович¹⁴², відправляючи в Сілезію та Петербург по п'ятсот-шістсот волів, чимало як для того часу (інші зазвичай продавали по 50–100, а дві-три сотні вважалися вже великою угодою). Доходи Милорадовича збільшувалися ще й завдяки тому, що він, як полковник, змушував займатися своїми торговельними справами підлеглих йому людей, яким нічого не платив, ані коли вони переганяли сотні його волів у Сілезію, ані коли їздили в Крим продавати товари

¹⁴⁰ Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767). В 3 ч. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1893–1897.

¹⁴¹ Орлик П. Діаріуш подорожній. В 5 кн. / П. Орлик. — К.: Темпора, 2013.

¹⁴² Брати Милорадовичі (Олександр, Михайло й Гаврило), які допомагали Росії у війні з турками, у 1713 році переселилися із Сербії в Україну. Після історії з Мазепою Петро I хотів призначати на пости в гетьманській адміністрації людей, яким можна довіряти, і вирішив надати Михайлу Милорадовичу місце полковника в Гадячі. Тим більше, що на попереднього полковника Чарниша було багато скарг за всілякі утиски. Чарниша царю теж кривдити не хотілося (він був одружений на пасербиці Скоропадського, поставленого гетьманом після Мазепи), і його призначили генеральним суддею. Милорадович не тільки використовував своє призначення для особистого збагачення, але й прославився ще більшими утисками, ніж Чарниш. Літописець Григорій Грабянка, у той час полковий суддя, скаржився гетьманові: «...із призначенням Милорадовича всі слуги його в справи суддівські втручаються й самі суди судять... місто наше у великому сум'ятті: слуги полковника юрбами ходять із палицями ринком; хапають людей, мучать їх, кидають у в'язниці й тримають там, поки не відкупляться» (Цит. за: Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии (Милорадовичи) / А. М. Лазаревский. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1882. — С. 82).

полковника й купувати там кримські товари для продажу на місцевих ярмарках¹⁴³.

Таким самим бізнесом займався конотопський сотник Андрій Кандиба. Одного разу він послав свого сина Федора в Гданськ продати триста волів. Однак син, отримавши за волів 6 тисяч рублів, легковажно накупив на ці гроші подарунки молодій дружині, а також різні предмети розкоші, щоб продати їх на ярмарках. На вимоги батька повернути гроші, Федір став з ним грубо розмовляти, заявивши, що гроші він уже всі розтратив. Закінчилася справа не просто сімейним скандалом — Андрій Кандиба позбавив сина права спадщини, про що був зроблений запис у міських книгах¹⁴⁴. Бували й такі випадки в бізнесі тих часів.

Історія сотника Сухомлина

Федір Сухомлин¹⁴⁵, сотник Нехворощанської сотні¹⁴⁶ в 1685–1700 роках, не належав до найбагатших сімейств Гетьманщини, але його доля добре показує атмосферу того часу. Федір Іванович народився на Правобережжі України в Жаботині (недалеко від Чигирини). Коли після смерті Хмельницького почалася боротьба за владу між прихильниками Польщі й Москви, на охопленому громадянською війною Правобережжю залишатися не було можливості, і Сухомлин, як і багато інших українських шляхтичів, переселився в 1870-ті роки на Лівобережжя, де дослужився до сотника. Посада, може, і не найвища, але не така вже й маленька, адже на території своєї сотні він вважався повним хазяїном.

Федір був людиною доброї душі, не любив сварок і суперечок, будь-які питання вирішував мирно, за що всі його любили. Сухомлину ніхто не міг дорікнути, що він привласнив чийсь земель, ліс або худобу (що стало звичайною справою для інших сотників, не кажучи вже про полковників), хоча людиною він був заможною. Йому належали водяні млини із

¹⁴³ Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии (Милорадовичи) / А. М. Лазаревский. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1882. — С. 83–84.

¹⁴⁴ Мицик Ю. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. — 2019. — № 4–5. — С. 86, 110–111.

¹⁴⁵ Левицкий О. Нехворощанский сотник Фёдор Сухомлин / О. Левицкий // Киевская старина. — 1901. № 5. — С. 149–163.

¹⁴⁶ Сотня входила до складу Полтавського полку.

шістьома жорнами на річці Орель, винокурня із трьома казанами, броварня (невеликий пивоварний завод), шинок із дво-ром і крамниця на базарі. А навколо села Нехворощі були ліси, поля й косовиці пана сотника. Усе це Сухомлин чесно купив у колишнього полтавського полковника Павла Герцика, підремонтнував млин й завів на своїх хуторах велике господарство.

У родині сотника було багато дітей, але всі вони в різний час померли від хвороб. Залишилася одна тільки юна дочка. Природно, що Федір Іванович думав про доброго хазяйновитого зятя, якому він міг би спокійно передати все, що мав. І от такий випадок начебто настав — з'явився в Нехворощі заїжджий козак Данило, гарний і багато вдягнений. Про себе розповідав, що він шляхтич родом із Правобережжя, вчився в Києві, а зараз прямує на Слобожанщину, де в нього заможні родичі.

Дочка сотника й Данило сподобалися одне одному і скоро справили весілля. Сухомлин подав у відставку за віком і вирішив, що молоді будуть жити разом із батьками. Усе було б добре, але зять виявився занадто «хазяйновитим» і скоро почав розпоряджатися майном сотника як своїм власним. Спершу Сухомлин терпів це, потім вирішив дати відсіч, і тоді зять Данило виявив зовсім іншу сторону — грубу, зухвалу й жадібну. Почалися нескінченні конфлікти, і справа дійшла до того, що зять і тесть вихопили шаблі, після чого Данило поранив Сухомлина в руку. Після цього, у вересні 1701 року, Сухомлин подав на зятя в Полтавський полковий суд. Данило поводився на суді нахабно, і суд не став довго думати — він підняв руку на шляхтича й колишнього сотника, тому вирок простий — відрубати руку. Зять притих, зрозумів, що справа серйозна, і став просити пробачення в тестя, благаючи його помилувати. Сухомлин, як людина м'яка, зглянувся над ним, і покарання скасували. Але суд попередив зятя, що якщо він знову спробує чинити утиски тестю, то його позбавлять подружніх прав і шлюб примусово розірвуть — така практика в часи Гетьманщини існувала.

Через якийсь час зять Данило знову почав поводитися зухвало — не міг він нічого зробити зі своїм неспокійним характером. Або просто не хотів. Сухомлин, як людина спокійна, вирішив продати все своє майно і виїхати із Нехворощі, щоб повернутися на батьківщину у Жаботин. Там і природа була багатшою, і земля краще, від дідів-прадідів залишилися сади, а головне, що нескінченні війни часів Рутни начебто за-спокоїлися.

У Польщі саме правив король Ян Собеський, який переміг турків біля Відня. Він вирішив відродити Правобережну Україну, навіть відновити там козацьке військо. Але для цього потрібно було повернути туди населення, яке втекло на Лівобережжя. Король у 1684 році видав маніфест, яким обіцяв тим, хто повернеться, великі землі між Чигирином і київським Поліссям, підтверджуючи усі права й вольності, даровані попередніми королями. Багато хто з Лівобережної України справді захотів повернутися назад, і хоча гетьман Самойлович суворо заборонив пропускати на правий берег переселенців, вони пробиралися туди таємно. Напевно, справа була не в тому, що на Правобережжі під владою поляків було краще, ніж на Лівобережжі, а в тому, що там були рідні краї. А це скрізь і завжди святе.

У жовтні того самого 1701 року колишній сотник почав розпродавати все, що мав. Його маєтками зацікавилася багата міщанка з Полтави Павлиха Видричка. Вона займалася великими операціями з худобою (виявляється, жінки також брали участь у цьому бізнесі), яку скуповувала й перепродавала в Сілезію й Польщу. Із Сухомлином вона познайомилася на ярмарку в Нехворощі, і вони домовилися про ціну за все разом із житловим будинком — 1200 злотих. Видричка дала Федорові аванс і поїхала в Полтаву зібрати решту грошей, щоб потім оформити договір купівлі-продажу.

Зять про це поки ще не знав, а коли довідався, то сильно розлютився, здійняв крик і заявив, що сам купить усе майно Сухомлина, і дав одразу задаток — 500 злотих. Але колишній сотник хотів отримати всю суму. Зять швидко поїхав у Полтаву й запропонував своєму приятелеві Григорію Герцику, синові колишнього полковника, купити маєтки тестя. Ціна була вигідною, Герцик приїхав у Нехворощу й одразу дав Сухомлину 1300 злотих готівкою, та ще й відмовився від житлового будинку на користь зятя. Від такої угоди Федір Іванович відмовитися не міг, тим більше, що син полковника мав пріоритетне право покупки — адже все це сотник колись купив у його батька. Так Герцик одразу став власником маєтку, не очікуючи оформлення акту.

Коли він піднімав із Сухомлином чергову чарку горілки, обмиваючи угоду, приїхала Павлиха Видричка із грішми і, побачивши, що маєток уже проданий іншому, влаштувала страшний скандал. Адже вона, заплативши аванс, вже перегнала на землі колишнього сотника недавно куплену худобу, щоб воли

відгодовувалися на луках. Наступного дня їй довелося визнати той факт, що угоду скасовано. Вона відправила Сухомлину записку із проханням хоча б дозволити їй худобі якийсь час пастися на проданих землях, але отримала відмову. Розлютившись остаточно, криклива тітка подала заяву в Полтавський полковий суд. Втім, суд Сухомлина виправдав, незабаром він оформив договір купівлі-продажу на свій маєток і виїхав з дружиною на батьківщину, у Жаботин, де доживав свій вік.

У ті роки було багато тих, хто вертався в рідні краї на Правобережжя, — Україна сприймалася ними як єдиний простір (зокрема простір економічний), і особисті або комерційні інтереси разом з родинними зв'язками мали більше значення, ніж питання, де краще жити — під Польщею або під Росією.

Відкупники. Великі гроші

Відкупи¹⁴⁷ були тоді вигідним бізнесом, і багато хто хотів би ним зайнятися, але надавали право на оренду не всім. Однак серед відкупників часів Гетьманщини зустрічаються імена не тільки генеральної, але й рядової старшини. Це генеральний обозний Іван Ломиковський, полковий обозний Стародубського полку Прокіп Силенко, суддя Лубенського полку Іван Кулябка, брати Стожко... Займалися відкупами також і міщани, як було з Романом Яненко з Глухова, який отримав чималий прибуток на збиранні промислових податків і став бунчуковим товаришем. Збагачувалися на відкупах навіть жінки — Ганна Орлик, дружина Пилипа Орлика, тільки з однієї зданої в оренду гуральні в Гадячі на Полтавщині отримала більше 2 тисяч дукатів (15 тисяч злотих). Іноді відкупники створювали партнерства — конотопському сотникові Андрію Кандибі і його компаньйонам Юрію Харевичу й Григорію Костенецькому в 1704 році була віддана на рік в оренду торгівля горілкою, тютюном і дьогтем у Конотопі¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Держава передавала в оренду («відкуп») окремим підприємцям право на такі прибуткові види діяльності як збір податків і мит, а також продаж горілки. Орендар («відкупник») платив раз на рік державі обумовлену суму, а весь інший прибуток залишав собі. Цей бізнес завжди вважався дуже вигідним.

¹⁴⁸ Орендарі мали заплатити за рік 4 тисячі злотих, з яких 2,5 тисячі йшло у військовий скарб, а 1,5 тисячі — Конотопській ратуші, на міські потреби (Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. — Нью-Йорк — Париж — Торонто: Ліга визволення України, 1960. — С. 83). Усе інше залишалося партнерам, а, як усі в той час знали, залишалося їм чимало.

Серед відкупників виділявся розмахом своїх справ Антон Крижанівський (1722–1802) — про нього навіть згадує Пантелеймон Куліш в історичному романі «Чорна рада». Рід Крижанівських був, можливо, не так знаменитий, як Лизогуби, Гамалей та інші, але з підприємництвом у них не було проблем. Шлях хрещеного єврея Антона почався в 1730-ті роки в Білій Церкві. Тоді його ще називали Мошко, й він служив у місцевого рабина. Важко було припустити, що колись він увійде у вище коло козацької старшини й стане полковником у Гадячі. Але доля, як відомо, вигадлива й примхлива.

Прийнявши хрещення й ставши Антоном Степановичем, він переселився на Лівобережжя, у містечко Городище, недалеко від Миргорода, і взяв на відкуп збір податків із продажу горілки, тютюну й дьогтю, а також з водяних млинів. А в 1737 році Крижанівський вже взяв на відкуп збір податків на території всього Миргородського полку, у 1738-му — Лубенського, а потім і Гадяцького. Виходило в нього це непогано, і через пару років він одержав місце глиньського сотника Лубенського полку — «за поповнення скарбниці». Щоправда, ходили чутки, що і право на відкупи, і місце сотника Крижанівський одержав за «датки» — хабарі генеральному писареві Безбородько¹⁴⁹. Це схоже на правду — у той час багато хто так робив.

Незабаром «за заслуги» йому подарували маєтки, а в 1752 році із Крижанівським уклали договір на шість років, за яким йому віддавали на відкуп збір усіх податків з полків Лубенського, Миргородського, Ніжинського, Переяславського, Полтавського, а також з перевозу через Дніпро в Кременчуці. Він мав платити в скарбницю 40 тисяч рублів за рік, решту залишав собі. Щоправда, в 1755 році гетьманська влада скасувала відкупи, вважаючи їх недостатньо ефективними для наповнення скарбниці, і передала податки полковим і сотенним збирачам. Але Крижанівський не сильно засмутився — на той час він уже розбагатів і отримав «за заслуги» у збиранні податків чимало маєтків, та й сам придбав собі земель. Залишалося тільки отримати престижну посаду, але

¹⁴⁹ Коли Крижанівський захотів одержати на відкуп полки Миргородський і Лубенський, він приніс генеральному писарю 260 червінців (червоний злотий — 6 звичайний злотих), а дружині його перли й намисто із червінців на 300 рублів. А коли він хотів стати глиньським сотником, то подарував Безбородьку коляску й пару коней; писар приїхав за ними вночі, щоб не привертати уваги (Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии (Крыжановские) / А. М. Лазаревский. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1882. — С. 10).

для заможної людини в Гетьманщині це не було проблемою, і в 1762 році Крижанівський став гадяцьким полковником, залишаючись ним десять років.

Промисловий бізнес Миклашевських

Засновник династії Михайло Миклашевський почав свій шлях до успіху в оточенні гетьмана Многогрішного (1668–1672). Потім гетьманом став Самойлович, і в 1682 році Миклашевського призначено генеральним хорунжим, а через рік — генеральним осавулом. Залишався він ним і при Мазепі, поки в 1689 році не став стародубським полковником.

Стародуб тоді вважався головним центром торгівлі й промисловості, і полк цей був найбагатшим. Місто вело велику торгівлю з портовою Ригою — головним чином прядивом, а також поташем, виробництво якого було зосереджено на Стародубщині. Тоді там було багато лісів, і в них полковник побудував безліч «буд», що виробляли поташ, який Миклашевський потім продавав за кордон. Разом із генеральним осавулом Андрієм Гамалією і стародубським війтом Спиридоном Шираєм він створив партнерство, яке володіло підприємствами з виробництва поташу на землях Стародубського полку, і отримав у 1691 році гетьманський універсал із дозволом займатися цим бізнесом¹⁵⁰.

Біля власних буд і водяних млинів Михайло Миклашевський засновував слободи, заселяв їх людьми і таким чином збільшував кількість своїх маєтків. Крім поташних буд у нього було чимало рудень, що виробляли залізо. Так Миклашевський за п'ятнадцять років свого управління полком нажив величезні багатства, особливо у формі земельної нерухомості. Однак у 1704 році Мазепа отримав донос на полковника про те, що той нібито веде таємні переговори з поляками, після чого відсторонив його від усіх посад. Загинув Миклашевський у 1706 році на війні зі шведами¹⁵¹.

¹⁵⁰ Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. — Нью-Йорк — Париж — Торонто: Ліга визволення України, 1960. — С. 73.

¹⁵¹ Про його багатство наочно свідчить той факт, що коли вдова Миклашевського вирушила до Мазепи «поклонитися» і просити підтвердження прав власності на маєтки, вона подарувала гетьману срібний піднос вартістю тисячу талерів (близько п'яти тисяч злотих) (Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии (Миклашевские) / А. М. Лазаревский. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1882. — С. 51).

Один із нащадків Миклашевських, правнук стародубського полковника Михайло Павлович (1756–1847), новоросійський губернатор і великий землевласник, став створювати у своїх маєтках у Чернігівській губернії фабрики для виробництва сукна, для яких на Катеринославщині розводили особливих «гішпанських» (тобто іспанських) овець. Його Понурівську фабрику, де працювало 220 осіб¹⁵², заснували в 1815 році. Миклашевський вклав у неї 400 тисяч рублів, узятих у борг у приватних осіб (спроби брати кредит у держави в 1818 році не дали результату). Понурівська фабрика стала великим виробництвом, що випускало тонке сукно та інші тканини на 50 тисяч рублів на рік¹⁵³. А його син, Андрій Михайлович Миклашевський, у селі Волокитне Глухівського повіту побудував порцелянову фабрику — у середині XIX століття її вироби мали добрий попит¹⁵⁴.

На Правобережжі України в той час найбільшими були сукняні фабрики в містечках Таганчі (заснована в 1806 році в маєтку князя Понятовського) і Хабне¹⁵⁵ (заснована в 1823 році в маєтку князя Радзивілла). Ці фабрики продовжували існувати у другій половині XIX століття, коли вони значно розширилися. А в маєтках князя Сангушко на Волині було шість сукняних фабрик, дві паперові, одна свічкова, та ще й завод з виробництва поташу.

Хоча в XVIII столітті більшість мануфактур у маєтках старшини мали «зовсім незначні розміри, часто нічого спільного... не маючи з фабрикою, вони були ознакою впливу торговельного капіталу на українську промисловість»¹⁵⁶. Частина цих підприємств працювала на місцевий ринок, а частина була пов'язана з міжнародною торгівлею.

На початку XIX століття, коли в поміщицькому господарстві відбувався перехід від примітивного аграрного ви-

¹⁵² У середині XIX століття робітників було вже 300 осіб. На фабриці стояло 50 ткацьких верстатів, парові машини та інше устаткування. Працювали там кріпаки Миклашевського, але не безкоштовно — вони отримували зарплату, що було для перших фабрик новим і незвичайним (Оглоблін О. Люди старої України / О. Оглоблін. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. — С. 160–161).

¹⁵³ Литвинова Т. «Помещичья правда». Дворянство Левобережной Украины и крестьянский вопрос в конце XVIII — первой половине XIX века / Т. Литвинова. — М.: «НЛО», 2019. — С. 228.

¹⁵⁴ Фабрика фарфора Миклашевского // Киевская старина. — 1894. — № 11. — С. 309–310.

¹⁵⁵ Сьогодні — селище Поліське в Київській області.

¹⁵⁶ Оглоблін А. П. Очерки по истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблін. — К.: Гос. изд. Украины, 1925. — С. 102.

робництва до промислового, значна частина всіх цих створених на початку XVIII століття буд, гут і рудень зникла, а деякі перетворилися з напівкустарних мануфактур у фабрики й заводи. Може, ще не такі, як наприкінці XIX століття, але однаково більше схожі на підприємства епохи промислового, індустріального капіталізму.

«Еволюція дрібного виробництва, що продовжувала старий господарський процес, джерела якого можна бачити в XVII–XVIII століттях, впровадження купецького капіталу в кріпосну промисловість, що підривало її зсередини (оренда вотчинних підприємств... почасти вотчинна фабрика з вільнонайманою працею), — це старі, випробувані методи створення капіталістичної промисловості»¹⁵⁷.

Хоча наймана праця є однією з ознак переходу від феодалізму до капіталізму, важливішою ознакою появи капіталізму були інвестиції капіталу (власного або позикового) у розширення орієнтованого на ринки виробництва агропродукції. А цього у фільварках великих землевласників вистачало ще із другої половини XVI століття. Інша справа — якою мірою виявляв себе такий найпростіший аграрний капіталізм? Якщо під капіталізмом розуміти виробництво товарів для продажу і об'єднання капіталів перших капіталістів з найманою працею, то такі форми капіталізму існували в нас із XVII століття в перших найпростіших підприємствах переробної промисловості (водяні млини, рудні, гуті).

Зрозуміло, що такий примітивний капіталізм тільки зароджувався. Він був ще із залишками феодальних відносин і дуже далеким від повноцінного промислового капіталізму, який «приїхав» сюди по вже прокладених рейках залізниць тільки через два сторіччя — після скасування кріпосного права.

Прокіп Верещака

А якою була в той «фатальний час на нашій страждаючій землі»¹⁵⁸ доля українських шляхтичів, які відстоювали свою

¹⁵⁷ Оглоблин А. П. Очерки по истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. — К.: Гос. изд. Украины, 1925. — С. 148.

¹⁵⁸ Универсал русского воеводы Кн. Иеремии Вишневецкого к обывателям своего воеводства // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. — К.: Типография Н. Корчак-Новицкого, 1914. — С. 276.

національну ідентичність, але не примкнули до послідовників Богдана Хмельницького? Повстання Хмельницького перформатувало економіку і разом з нею життя великої кількості людей — від простих селян і рядових козаків до українських шляхтичів. Одним із таких дрібних шляхтичів був Прокіп Верещака¹⁵⁹ з Овруцького¹⁶⁰ повіту на Поліссі.

Батьки Прокопа були небагаті, і єдине, що вони могли дати синові, — подбати про його освіту, щоб він потім пробився в люди. Мабуть, Верещака вчився в Києво-Могилянській академії — в одному з листів він згадував, що в молодості знав захисників православ'я Петра Могили й Адама Киселя. Однак у ті часи мало було здобути освіту — потрібно ще знайти добру роботу, щоб набути практичного досвіду. Найбільше цінувалися юридичні знання, а щоб їх мати, доводилося працювати декілька років у канцелярії міського або земського суду. Після такого стажування можна було претендувати на посаду судді або адвоката, що давало не тільки пристойний зарібок, але й заступництво впливових осіб.

Мабуть, наш герой пройшов такий шлях, і в 1640-ті роки серед його клієнтів згадуються митрополит Петро Могила, київський каштелян Адам Кисіль, волинський магнат Владислав Заславський та інші. Крім того, Прокіп обійняв посаду коморника¹⁶¹ Чернігівського, що давало йому і добрий зарібок, і положення в суспільстві.

Після смерті батька одразу знайшлися претенденти на родовий маєток біля Овруча, і Прокопові не вдалося відстояти його. Однак один із його заступників, князь Заславський, подарував йому село Грушки на Житомирщині — це був звичайний тоді спосіб плати за юридичні послуги. А Петро Могила нагородив Верещаку трьома фільварками на Київщині, які раніше належали багатому Печерському монастирю.

Але настав 1648 рік, почалося повстання, селяни громили панські маєтки, не дуже розбираючись, хто їх власник — польські шляхтичі або православні українські. З початком повстання українські шляхтичі розділилися на супротивників і прихильників Хмельницького. Ті, хто досяг успіху в Речі Посполитій (Адам Кисіль або хоча б Верещака), були про-

¹⁵⁹ Його життю присвячена детальна стаття Ореста Левицького: Левицький О. Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини / О. Левицький // Україна. — 1917. Кн. 1–2. — С. 20–37.

¹⁶⁰ Овруч — невелике місто в Коростенському районі Житомирської області.

¹⁶¹ У Речі Посполитій державний або князівський ключник при замку.

ти повстання¹⁶². І не тому, що не хотіли відстоювати права руського населення і його віру. Це, на їхню думку, потрібно було робити мирним шляхом, на сеймах — вони були національно свідомими й активними, але водночас лояльними до Речі Посполитої. А повстання загрожувало руйнуванням економіки й соціальних зв'язків, а також тим, що вони втратять все — і свої маєтки, і посади. Попередні селянсько-козацькі повстання нічого нового не створили, тому й сприймалися як черговий бунт хлопів. А коли ця руськая шляхта зрозуміла, що Хмельницький уперше створив українську державу з адміністративною й економічною системами, їхнє ставлення до повсталих стало змінюватися.

Однак чимало було й таких, хто не знайшов свого місця в Речі Посполитій. До того ж маєтки дрібних шляхтичів у 1630-ті й 1640-ві роки стали масово відбирати великі магнати (як у Богдана Хмельницького відібрали хутір Суботів за розпорядженням Конецпольського¹⁶³). Хоча судова система Речі Посполитої була достатньо розвинена, вона в основному забезпечувала виконання контрактів, а не захист прав власності. Права власності якщо й захищалися, то переважно для еліти — великих землевласників.

На зерновому ринку почалися проблеми через Північну війну, прибутки знизилися, і магнати укрупнювали свої господарства, намагаючись збільшити доходи. Багатьом шляхтичам втрачати вже не було чого, а повстання надавало їм шанс піднятися, обійняти посади у війську Хмельницького, а потім і розбагатіти.

Тим часом Прокіп Верещака зрозумів, що потрібно рятуватися й тікати на захід. На своєму шляху він зустрів Адама

¹⁶² Двадцятилітній Адам Кисіль (1600–1653), син помічника судді з Володимира, володів тільки одним селом. У п'ятдесятилітньому віці він був сенатором і київським воєводою, а в його володіння входило більше півсотні сіл і містечок, а також землі на Десні. Частину цих маєтків він отримав від польського короля за вірну службу Речі Посполитій, частину від Богдана Хмельницького, так би мовити, за підтримку (Каманін І. М. Три тестаменти Адама Кисіля / І. М. Каманін // Україна. — 1918. — № 1–2. — С. 55–56).

¹⁶³ «Пан Чаплинський, уподобавши собі мій власний, успадкований від батька хутір... випросив дозвіл осадити слободу на вищезгаданому хуторі, де в мене були чотири рибні ставки і млини, лани, закопи, сіножаті, на які і маю привілей... Так мене силоміць вигнано з усього» (Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К.: Вид. АН УРСР, 1961. — С. 27). «Хутори, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини — все, що тільки комусь з панів урядників сподобається, силою відбирають, а нас самих, невинних, обдирають, б'ють, мордують...» (Там само, с. 38).

Киселя із загоном, що прямував на переговори із Хмельницьким, і на прохання свого заступника приєднався до нього. Після різних драматичних пригод, які надто довго переказувати, Прокіп опинився полоненим у таборі Хмельницького. Там йому вже збиралися відрубати голову як зрадникові й польському шпигунові, але дивом його побачив митрополит Сильвестр Косов і відговорив козацьку старшину, розповівши, як вірно Верещака служив Петру Могилі¹⁶⁴.

Хмельницький помилював Прокопа й навіть відпустив його в Київ, але під наглядом митрополита. Той сховав Верещака в Софійському монастирі, де він провів вісім місяців. Час був неспокійний, народ повстав проти шляхти, і щодня в Києві когось зі шляхтичів убивали, не розбираючи, православний ти чи ні. Укритися можна було тільки в монастирях, куди народ заходити не насмлювався.

У Києві більше залишатися не було можливості, і Прокіп Верещака якимось із труднощами дістався Варшави, де за підтримки Адама Киселя поскаржився польському королеві на утиски й на те, що він втратив усе¹⁶⁵. Король поспівчував, але чим він міг реально допомогти Прокопові? Видати грамоту на мастки? Але поляки не контролювали ті території. Тому король подарував Верещаці почесну посаду королівського секретаря, а також видав охоронний лист.

Саме незахищеність прав власності призвела до того, що багатшу частину української шляхти «...доля з берегів Дніпра загнала на Віслу, викинувши на ринки Варшави й інших польських міст. Бідніші чи надто прив'язані до родових гнізд, якщо не загинули або не знайшли собі захист у монастирях, кочують біля польських військ, вичікуючи, поки Річ Посполита розбереться з бунтарями»¹⁶⁶, — говорив Юрій Не-

¹⁶⁴ Липинський В. Україна на переломі, 1657–1959. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. — Відень-Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України («Дніпросоюз»), 1920. — С. 108–109.

¹⁶⁵ Текст скарги: Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. — К.: Типография Н. Корчак-Новицкого, 1914. — С. 124–129.

¹⁶⁶ Цит. за: Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. — Відень-Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України («Дніпросоюз»), 1920. — С. 101.

мирич¹⁶⁷, один з лідерів пропольського угруповання української шляхти. А відомий український шляхтич, у минулому київський воєвода, Адам Кисіль скаржився на одному із сеймів, що він втратив усе, землю й худоби; йому нікуди вертатися, і на старості років доведеться бути в когось джуною¹⁶⁸. «Ми... втратили все наше багатство... Я перший... втративши за Дніпром сто тисяч прибутків... залишився з декількома сотнями тисяч боргів»¹⁶⁹.

Втім, не все було так безнадійно — у серпні 1649 року підписали Зборівський договір про перемир'я між Хмельницьким і польським королем. Після цього українська шляхта почала вертатися у свої маєтки. У Верещачи почалися довгі судові суперечки щодо його володінь, які в той час уже перейшли в інші руки. Незважаючи на юридичний досвід нашого героя, суперечки ці затяглися, аж поки в 1652 році не розпочалася нова війна Хмельницького з поляками, і шляхтичам довелося знову рятуватися втечею зі своїх маєтків.

Прокіп декілька років ховався в Білорусі, але й там спокою не було — почалася польсько-російська війна. У 1655 році він повернувся в Україну, а в 1657 році удача нарешті посміхнулася йому — він опинився в Чигирині, в оточенні нового гетьмана Івана Виговського. Ймовірно, він був знайомий раніше якщо не з самим Виговським, то з його батьком Євстафієм, який теж був родом з Овруцького повіту.

В оточенні Виговського зібралося багато таких українських шляхтичів, як Прокіп. Вони довго ховалися десь у вигнанні, втратили все, а потім зрозуміли, що на перемогу поляків уже не варто розраховувати, і примкнули до нової гетьманської влади. Виговський розумів, що саме ця освічена православна шляхта, яка мала досвід управління, потрібна йому для державотворення.

¹⁶⁷ Юрій Немирич (1612–1659) — український шляхтич і політичний діяч, людина європейського складу — постать, безумовно, неординарна. Багато подорожував Європою, вчився в університетах у Лейдені, Амстердамі. Оксфорді, Кембриджі й Парижі. Повернувся в Україну в 1630-ті роки, з 1641-го — підкоморій київський. На початку повстання Хмельницького воював на боці поляків, у 1657 році приєднався до прихильників Хмельницького, а після його смерті — один з найближчих соратників гетьмана Виговського. Був убитий як зрадник разом з іншими послідовниками Виговського.

¹⁶⁸ Джура — у козацькому війську зброєносець і слуга, типу ад'ютанта. Зазвичай джура — молодий хлопець, який тільки розпочав свою військову кар'єру.

¹⁶⁹ Кисіль А. Лист до Гнездинського архієпископа М. Лубенського про перемоги Богдана Хмельницького. — <http://litopys.org.ua>

Так сформувалося угруповання, у якому поширилися настрої порвати з Москвою й повернутися до спокійного життя в складі Речі Посполитої, але вже не на старих принципах, а як рівні серед рівних («рівні до рівних і зацні до зацних»¹⁷⁰, як говорили тоді). Виник проєкт Великого князівства Руського¹⁷¹ (тобто русинського), втілений у Гадяцькому договорі 1658 року. У 1659 році цей договір мав затвердити сейм у Варшаві, де українську делегацію очолювали Юрій Немирич від Київського воєводства й Прокіп Верещака від Чернігівського. Однак сейм ухвалив договір у сильно урізаному вигляді, від ідеї рівноправного члена Речі Посполитої майже нічого не залишилося. В Україні народ обурився, Виговському довелося зректися гетьманства, і почалася довга громадянська війна. А багатьох прихильників Виговського козаки перебили. Серед них виявився й Прокіп Верещака...

Його могилу можна побачити й сьогодні в селі Германівка на Київщині, де стоїть хрест із написом про те, що на цьому місці поховані козацькі полковники Степан Сулима й Прокіп Верещака.

«У садку вишневому коло хати»

Колись Іван Аксаков образно писав, що українець «начебто лінується... ніби відпочиває від зробленого подвигу після напруженої історичної діяльності, і ще не пускає в хід усієї своєї внутрішньої сили. Завзято тримаючись свого побуту, що сформувався під впливом виняткових історичних обставин, він з подивом і здивуванням дивиться на все, що відбувається з ним, і сам для себе не вирішив питання про своє громадянське покликання»¹⁷².

Однак справа була не в ліні й не в утомі після зроблених подвигів, а в прозаїчних обставинах економічної історії. Адже Україна в часи Гетьманщини не мала ні свого Середземного моря — як Венеція, ні Північного — як Голландія, ні Балтійського — як Річ Посполита. Країна була затиснута між периферійною у європейському розумінні Польщею й ще більш

¹⁷⁰ Зацний — гідний поваги, благородний.

¹⁷¹ За першою версією договору, у це князівство мали ввійти три воєводства — Київське, Чернігівське й Брацлавське.

¹⁷² Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. — СПб.: Тип. Академии наук, 1858. — С. 4.

периферійною Росією. Можливості для зовнішньої торгівлі виявилися обмеженими, а тому й нові віяння з передових країн сюди не доходили. От і виник ідеал аграрного далекого хутора, де життя після довгих війн нарешті стало тихим і неспішним. Може, це економічний глухий кут, але спокійний і ситий, у якому час сповільнився — «у садку вишневого коло хати», серед бджіл, корів і овець. Таким став козацький капіталізм у Гетьманщині.

Становлення національної держави пов'язане з етапами зародження торговельних відносин. Спершу торгівля має найпростіші форми, економіка ще нерозвинена, а нація, так би мовити, віртуальна. Потім нація виходить назовні через міжнародну торгівлю (у нас це відбулося під час «великого зернового буму»). На наступному етапі нація звертається до самої себе — і через національне самоствердження (як було в середині XVII століття, в епоху Хмельницького), і через розвиток внутрішньої торгівлі. Тоді економічний простір наповнюється політикою, і виникає повноцінна (в ідеалі) національна держава. Автономна й незалежна національна держава може існувати, якщо вона має самодостатній економічний простір, пов'язаний з іншим світом торговельними справами.

У нас, на жаль, так не вийшло — зовнішню торгівлю в часи Гетьманщини втратили. Експортувати зерно, як раніше через Гданськ, можливості вже не було, та й попит на європейському ринку на українське й польське зерно знизився. І головне — відсутність виходу до моря. Якби він існував, то наші купці могли б вести бізнес у далеких країнах, як голландці. Думаю, що заповзятливості, авантюристості їм би вистачило — згадаємо морські походи запорожців. Однак їм залишалося їздити в Польщу, Туреччину, Крим або Росію. А ці сухопутні торговельні подорожі не вимагали ані великих капіталовкладень, ані якихось технологічних інновацій. Тому й торгівля була загалом периферійною й застійною.

Митні книги 1762 і 1785 років показують, що з України експортували переважно хутро (та й то в основному не саме цінне — заяче), солону рибу й невелику кількість вовняних ковдр. Усі мануфактурні вироби доводилося імпортувати, зокрема тканини¹⁷³. Гетьманщина мала більше торговельних

¹⁷³ Серед імпорту переважали (крім тканин різного типу) килими, сап'янова шкіра, фарби, папір, кава й чай, спеції, церковні пахощі, коси, ножі та інші вироби з металу.

зв'язків з Польщею й Туреччиною, ніж з Росією, для якої вона була транзитним посередником під час експорту товарів (переважно хутра)¹⁷⁴.

Основну частину населення становили селяни, а їхні потреби були обмежені, й вони використовували переважно кустарні вироби. Із усіх видів виробництва домінувало лише «винокуріння», а простіше кажучи — виробництво горілки із зерна. «Київ був тоді повним відображенням країни щодо виробництва. Заводів і фабрик, за незначними винятками, в ньому не було»¹⁷⁵.

У 1740 році торгівлею з Україною зацікавилися голландці. Договір уклали декілька голландців, імена яких історія не зберегла, перекладач Андрій Магріні й полтавський купець Герасим Максимович. Цей купець ще в 1735 році поїхав з товарами в Крим і опинився в турецькому полоні — саме почалася російсько-турецька війна 1735–1739 років. Після закінчення війни Максимович став вільним. Ще в Константинополі він познайомився з голландськими купцями, які передали йому товари для продажу в Україні. На отримані гроші він мав купити чорної ікри, солоного вершкового масла, воску, волових шкір.

Коли Герасим Максимович прибув в Україну з товарами від голландців, він передав їх своєму братові, відомому полтавському купцеві Семену Максимовичу. Сам Герасим виїхав у Петербург, де отримав посаду при царському дворі. Семен більшу частину товарів продав, однак купити необхідні голландцям товари в Україні виявилося складно, і виникла затримка. Коли Герасим підписував з голландцями договір, він забув (або удав, що забув), що більшість потрібних їм товарів згідно з наказом Петра I можна було вивозити тільки через північні порти. А це сильно ускладнювало справу.

Написати лист голландцям у Константинополь Семен чомусь не вважав за потрібне, а вирішив придбати на всі гроші вершкове масло і ще деяку кількість лисячого хутра. Ці товари не заборонялося відправляти в Константинополь, що й зробив Максимович у травні 1742 року, додавши до товарів рахунок (що містив також мита й транспортні витрати) на за-

¹⁷⁴ Дубровський В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII століття / В. Дубровський // Записки історико-філологічного відділу. — К.: ВУАН, 1931. — С. 377.

¹⁷⁵ Лучицкий И. Киев в 1766 году / И. Лучицкий. — Киевская старина. — 1888. — № 1. — С. 72.

гальну суму 1680 талерів (талер був тоді однією з основних міжнародних валют).

Однак голландці сильно обурилися тим, що ця справа розтяглася на два роки, а Семен Максимович тільки один раз написав їм лист у березні 1741 року, де повідомляв, що товари продані, але не радився про те, які товари йому купувати з урахуванням експортних обмежень. Для голландців це була ознака непорядності, а те, що купець не вважав за потрібне приїхати в Константинополь, розгнівало їх ще більше. Як і те, що в присланому рахунку ціни були зазначені в талерах незрозуміло за яким курсом. Так і залишилося неясним, хто кому скільки винен. Голландці стали скаржитися російському резидентові в Туреччині Вешнякову, а той — київському генерал-губернаторові. Останній розпорядився знайти Максимовича й зажадати від нього докладний звіт про купівлю товарів¹⁷⁶. Чим закінчилася справа, невідомо, але співробітництво припинилося.

Голландці, у той час визнані лідери в міжнародній торгівлі, очікували від полтавського купця тієї чіткості й сумлінності в справах (а також швидкості виконання угоди), про які Семен Максимович у себе в Полтаві, напевно, навіть і не чув. Тому той факт, що полтавський купець за два роки тільки один раз написав їм лист, спричинив зрозуміле невдоволення. Як і те, що він не радився, які товари купувати для голландців.

Втім, коли вони укладали контракт (точні умови якого залишилися нам невідомі) з Максимовичем і передавали йому товари, то голландці могли б поцікавитися, чи можна ці товари вивезти з України в Константинополь. Адже саме цими обмеженнями була спричинена і затримка у виконанні угоди, і те, що полтавський купець купив не зовсім те, на що розраховували голландці. А Максимович не міг не знати про обмеження на експорт, встановлені ще Петром I (який помер задовго до цих подій, ще в 1725 році). Втім, чи намагався він когось обдурити, чи виявив недбалість у справах, вже важко зрозуміти. Сказати можна одне — дуже ми були далекі від ділових звичаїв передових країн.

Еліта того часу, яка відправляла своїх дітей вчитися за кордон (або хоча б в імперський Петербург), усе частіше ста-

¹⁷⁶ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII столітті / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Т. 2. — К.: ВУАН, 1928. — С. 106–109.

ла розуміти — щось у цьому «хутірному» житті з уповільненим часом явно не те... Козацька старшина, якою б хутірною й містечковою вона не здавалась, тяглася до Європи. У повсякденному житті це виявлялося в прагненні багатой еліти дати добру освіту своїм дітям. А це завжди й скрізь призводило до прискорення економічного зростання.

Про історію племінника Мазепи, Андрія Войнаровського, ми вже згадували. Але не тільки він вчився в Західній Європі. Така мода поширилася десь із середини XVIII століття. Коли в 1715 році Степан Томара відправив свого сина Василя (наставником якого був Григорій Сковорода) вчитися в «німецьких землях», це ще вважалося рідкісним і незвичайним явищем.

У середині сторіччя в університеті німецького міста Кіль вчився Василь Ханенко, старший син генерального хорунжого Миколи Ханенка (автора докладного щоденника). Батько писав синові, щоб той не тільки вчив мови — латинську, французьку, німецьку, — але й опановував усі науки, необхідні освіченій людині того століття, — від метафізики, логіки й поетики до математики й геометрії. У Лейпцизький університет відправив (після закінчення Києво-Могилянської академії) свого сина полковник Антон Крижанівський.

А потім інша старшина вирішила, що вона не гірше. Онук Петра Кулябки, теж Петра, в 1760-ті роки відправили на навчання кудись за кордон, і це дорого обійшлося батькові — йому довелося продати за 1500 рублів милі його серцю «грунти» (простіше кажучи, землі) одного зі своїх маєтків. А брат його батька, Іван Кулябка¹⁷⁷, імовірно, щоб не відставати від родича, послав на навчання в іноземні університети «для користі батьківщини й честі імені» уже трьох синів — Івана, Григорія й Данила, після чого вліз у такі борги, що довелося продавати не один маєток. Вони розуміли важливість доброї освіти для дітей, якщо не скупилися на витрати. А в ще одного Кулябки, Степана, старший син Іван не тільки вчився за кордоном, але й став там масоном. Були, виявляється, і такі персонажі в нашій Гетьманщині...

¹⁷⁷ Іван Кулябка взагалі серйозно ставився до теми освіти. Коли він був лубенським полковником у 1757–1771 роках, то скаржився гетьманові Кирилу Розумовському на низький рівень грамотності навіть серед старшини. Кулябка почав відкривати школи, де в 1760 році навчалось більше півтори тисячі дітей. Розумовський підтримував таку ініціативу.

«Демократія без усталених правил і сильних інститутів має тенденцію перетворюватися на олігархічний лад». Так було й у Гетьманщині. Вона мала «...багато недуг і слабких сторін. Її негативний образ широкими чорними мазками малювали українські народницькі й російські імперські історики. Цей образ почасти правдивий, але стає карикатурним, якщо не брати до уваги історичний контекст. Так само негативно можна було б охарактеризувати будь-яку державу того часу»¹⁷⁸. Хоча особисто я не бачу в образі Гетьманщини нічого карикатурного. Корумпована й архаїчна — так, але не карикатурна.

¹⁷⁸ Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України / Я.Грицак. — К.: Портал, 2021. — С. 133–134.

Розділ 3.

ПЕРШІ ПІДПРИЄМЦІ

Торговельні партнерства

Ще до того, як ближче до середини ХІХ століття в Україні розпочався бум створення партнерств (їх тоді називали «товариства»), вони вже мали тут достатньо довгу, хоча й не таку бурхливу історію. Незважаючи на декілька століть існування наших партнерств, вони до ХІХ століття так і залишилися найпростішими за своєю організацією і масштабами діяльності. У ті часи важко було зібрати необхідні суми грошей для торгівлі або інвестицій у вигідні промисли — навіть попри те, що за сьогоднішнім розумінням ці суми невеликі. Перші версії партнерств були тимчасовими й виникали для фінансування окремої поїздки за товаром.

З'являються партнерства в Україні ще в ХV столітті, і в ХVІІ-му стають звичайною справою. Богослов і церковний діяч Інокентій Гізель (1600–1683) у своєму трактаті «Мир з Богом людині», опублікованому в Києво-Печерській лаврі, писав, що купці беруть на себе гріх, коли проводять спільну закупівлю товару («вкупе с другим обшую куплю делающие») і обманюють при цьому свого партнера щодо ціни або якості¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. — Т. І. — Кн. 2 — К.: Свічадло, 2009. — С. 231.

Такий гріх, на думку його партнера, взяв на себе київський купець Михайло Сусло (Суслов). У 1680-ті роки Сусло і його компаньйон грек Микола Торновіот (Торніот) уклали договір про партнерство. Однак під час однієї з торговельних поїздок Сусло привласнив товари, куплені за спільний капітал партнерів, а крім того, не повернув у строк узяті в борг 400 рублів, після чого почався довгий судовий процес. Чим він закінчився, згадок не збереглося.

Сусло й Торновіот були одними із найбагатших і торгували на свої гроші. А біднішим купцям доводилося брати гроші в борг. У 1609 році київський купець Андрій Тригубович (який зазвичай возив товари на продаж у Могильов і Смоленськ) з «товаришем» Богданом Козеєм позичив у козака Шафрана 100 коп литовських грошів. Купивши декілька бочок горілки, вони повезли їх у Смоленськ, однак під час облоги міста товар пропав, і вони нічого не заробили. Бувало, що купецькі партнерства потрапляли у небезпечні ситуації. У 1616 році під час торговельних справ у Могильові Тригубовича підстрілили, і незабаром він помер від рани¹⁸⁰. Очевидно, у ті часи такі випадки не були рідкістю.

Сьогодні під час перевезенням товарів (зокрема і дуже дорогих) на будь-які відстані проблем зазвичай не виникає, і продавцеві не потрібно везти товар самому. А в минулі століття для купців, яким доводилося самим супроводжувати свій вантаж, ризиків було чимало, зокрема пов'язаних зі здоров'ям¹⁸¹. З торговельними караванами вони мандрували серед чужих людей і народів, розраховуючи тільки на власні сили. Не раз бувало, що товари псувалися від негоди або ж їх просто відбирали разом із грішми. Добре, якщо купцеві вдавалося при цьому зберегти власне життя. Втім, прибуток від торгівлі був великим — незважаючи на всі труднощі, купці йшли на ризики. А відповідь на запитання, що важливіше — гроші або здоров'я, залежала від того, що саме купець втрачав.

¹⁸⁰ Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття / Н. Білоус. — К.: Простір, 2011. — С. 50–51.

¹⁸¹ Мартін Груневег розповідав про київського вірменського купця на ім'я Абрахам, який відморозили собі ноги і став інвалідом під час зимової торговельної поїздки в Московію (Груневег М. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / М. Груневег. — М.: Памятники исторической мысли, 2013. — С. 162).

Комерційна географія наших купців була, звісно, непорівнянна з голландцями, які торгували з Індонезією. Для львівських партнерств початку XVII століття відстані комерційних зв'язків найчастіше обмежувалися такими близькими містами, як Краків, Люблін і Гданськ, — мабуть, для бізнесу цього було достатньо. Торгували також з Туреччиною, Молдавією й Московією.

Павло Боїм і його компаньйон Мельхер Шольц Вольфович, які створили торговельне партнерство на початку XVII століття, взагалі рідко кудись їздили — зазвичай товар привозили їм у Львів. Займалися вони імпортом сукна із Західної Європи. Виробляли сукно в Моравії й Сілезії, звідти місцеві купці везли його в Люблін, Краків і Гданськ. У цих містах і купували сукно партнери, найбільше маючи справ із гданськими купцями Яхимом Ронгом і Генріхом Фроном. Для угод із сукном загалом на 20 тисяч злотих (з 1600 по 1604 рік) потрібно було створювати партнерство й поєднувати капітали. Крім того, купці вже не торгували всім, що можна було вигідно продати, як у колишні століття, а спеціалізувалися на якомусь одному товарі¹⁸².

На початку XVII століття в «місті Лева» прізвище купців Боїмів можна було часто почути — як і зараз. Будь-який турист, що приїхав сьогодні у Львів, неодмінно побачить каплицю Боїмів, уславлену своєю красою й складним різьбленням по каменю. Засновник цієї династії купців і лікарів, Єжи (Георгій) (1537–1617), угорець за походженням, в 1570-ті роки приїхав до Львова. Там він одружився з багатою полькою Ядвігою і за допомогою капіталів дружини зайнявся торгівлею вином і прянощами (а потім і лихварством). Єжи Боїм швидко розбагатів і, як заможний купець, став шановним громадянином Львова, обійняв посаду райці в магістраті, а потім і бурмистра. Помер Єжи в 1617 році, і його поховали у фамільній каплиці Боїмів. Гроші на її будівництво Єжи заробив на своїх торговельних справах.

Син засновника династії, Павло-Георгій (1581–1641), який став особистим лікарем польського короля Сигізмунда III, мав шістьох дітей. Вони були купцями й лікарями, двоє стали ченцями, а один із них, Михайло Боїм (1614–1659) — єзуїтським місіонером. Доля занесла його далеко від рідного

¹⁸² Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова / І. Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1905. Том LXV. Кн. 3. — С. 4, 7, 23.

Львова, у Китай, де він і помер, залишивши після себе декілька книг з географії Південно-Східної Азії й китайської медицини. Один із шістьох братів, купець Павло Боїм, онук Єжи, і був засновником партнерства.

Великим торговельним центром стала Запорозька Січ. Вона була не тільки військовою, але й економічною організацією — основним посередником у торгівлі із Кримом. У XVIII столітті торгівлю України із Кримом (а через нього — з іншими країнами Сходу) важко порівнювати з торгівлею XIII століття, коли каравани купців з Русі прибували в Крим, де ще не було татар. Вони продавали свій товар (в основному хутра) італійським купцям, які мали там колонії, і купували в них товари з Малої Азії, Сирії й інших південних і східних країн.

У першій половині XVIII століття царський уряд дозволяв експорт більшості товарів тільки через порти в Архангельську й Ризі, куди ці товари везти було взагалі не вигідно. Заборонили також вивезення за кордон золотих і срібних монет. Для українських купців це майже повністю підривало міжнародну торгівлю. Але навіть за таких умов торгівля із Кримом (а через нього — зі Сходом) не припинялася; у 1752 році її обсяг становив 59 тисяч рублів, що чимало для того часу. Ця торгівля велася через Запорозьку Січ¹⁸³.

Крім запорожців торгівлею із Кримом займалися полтавські купці — Іван Неженець, Сава й Петро Марченки та інші¹⁸⁴. З Полтави тоді йшов найпростіший торговельний шлях на Запорозьку Січ. І навіть коли цар Петро після історії з Мазепою заборонив торгувати із Запорожжям, полтавські купці продовжували це робити на свій страх і ризик¹⁸⁵. У Запорозьку

¹⁸³ Торгівля із Кримом була заснована на договорах гетьманів 1649 і 1692 років з Туреччиною. Перший договір, укладений ще в часи Богдана Хмельницького, надавав право запорожцям не тільки вільно плавати Чорним морем і заходити в турецькі порти, але й вільно торгувати. При цьому українські купці звільнялися від усіх мит. Договір 1692 року підтверджував право вільної торгівлі для обох сторін. Від мит українські купці вже не звільнялися, але ці мита були встановлені такими самими, як і для купців із Криму. На практиці цих договорів не дуже дотримувалися, і вони мали більше політичне значення, ніж економічне.

¹⁸⁴ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII столітті / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Т. 2. — К.: ВУАН, 1928. — С. 87–88.

¹⁸⁵ Їх заарештовували, били батогами і засилали в Сибір. Так зробили в 1721 році з полтавськими купцями Семеном Кирильченком й Андрієм Пархоменком (Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України, 1710–1730 / І. Джиджора І // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1910. Т. 98. Кн. 6. — С. 64).

Січ везли борошно, крупи, горілку, різні тканини, рибальські сітки, рушніці, порох і свинець. Частина товарів була потрібна самим запорожцям, іншу частину вони перепродавали в Крим, щоб мати гроші на придбання солі — основного товару, що надходив звідти в Україну, а також інших «східних» товарів, зокрема кави. Обходили заборону на вивезення золотих і срібних монет тим, що переганяли в Крим коней і волів для продажу.

Запорозька Січ контролювала вивезення солі із Криму, тому чумаки, які їхали туди, мали брати дозвіл («квиток») на поїздку в Крим у запорожців, а вони забезпечували охорону караванів. Тих, хто намагався їхати за сіллю самовільно, нерідко ловили й били батогами. Такий самий дозвіл брали купці. Якщо в купця на шляху в Крим украли худобу й товари або ж виникали якісь претензії до татар, він записував свою скаргу в запорозькій Військовій канцелярії, і козаки обіцяли розібратися.

За бажанням український купець міг у Крим взагалі не їхати, а купити всі потрібні йому «східні» (по суті, турецькі) товари в Запорозькій Січі, заощадивши на цьому 15–20%¹⁸⁶. У XVIII столітті вона стала настільки великим центром транзитної торгівлі, що всіх цих товарів там вистачало. Навесні, на початку травня, коли піднімалася вода в Дніпрі, на Січ приходило шість-сім морських кораблів з купцями (вірменами, сербами й греками) й товарами не тільки для потреб запорожців, але й для продажу їх в Україні. На Січі були великі базари, де приїжджі купці могли продати й купити все, що потрібно. Часу для продажу було не так багато — у середині червня вода в річці починала спадати, і морським кораблям потрібно було встигнути повернутися¹⁸⁷.

Для торгівлі запорозькі козаки об'єднувалися, ділячи між собою прибутки та збитки¹⁸⁸. Таких партнерів називали «товаришами» або «односумами». У 1739 році козаки Тимошевського куреня Федір Кондратенко й Ілля Карабаєнко поєднали свої капітали для «купецького промислу». Коли

¹⁸⁶ Але багато купців все одно їхали за товарами в Крим — вони вважали, що там вони зможуть купити їх дешевше.

¹⁸⁷ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII столітті / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Т. 2. — К.: ВУАН, 1928. — С. 98.

¹⁸⁸ Слабченко М. Є. Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни / М. Є. Слабченко. — Т. 5, вип. 2. — К., 1929. — С. 66.

Кондратенко помер, його брат з Полтави забрав свою частку товарами майже на 1400 рублів¹⁸⁹. У 1763 році два торговельні партнери, козаки Логвин Мошенський¹⁹⁰ і Олексій Кривий, отримали в січовій канцелярії дозвіл на безмитне перевезення сукна через Переволочанську митницю. Закупивши в Гетьманщині 10 тисяч аршинів тканини, партнери відвезли її для продажу в Січ, у свої «крамніе (торговельні) магазини»¹⁹¹. У 1768 році козаки Трохим Домашній і Трохим Рак також позичили 500 рублів у Зіновія Неживого й Федора Білого, щоб заснувати «торговельну компанію». Однак у 1772 році партнерство розпалося, кредитори із Січі захотіли повернути борг¹⁹², і суд ухвалив розподілити майно компаньйонів¹⁹³.

Створювали такі партнерства й купці — у 1746 році в кримське місто Гезлев (наші співвітчизники називали його Козлов)¹⁹⁴ прибула група купців із Переволочної¹⁹⁵ (Іван Матвієнко, Кирило Лисицин, Михайло Гегеля, Іван Новоселко, Грицько Савенко) для спільних торговельних справ. З Полтави також їздили в Крим купецькі «компанії»¹⁹⁶. Крім купців

¹⁸⁹ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII столітті / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Т. 2. — К.: ВУАН, 1928. — С. 98.

¹⁹⁰ Логвин Мошенський, ще один мій однофамілець, починав свій шлях як простий козак, потім став курінним отаманом Дядківського куреня, а потім і полковником Самарської паланки. Коли 7 січня 1775 року для зустрічі з Потьомкіним приїхали посланці Запорозької Січі, серед них був і полковник Логвин Мошенський. Разом із Сидором Білим і Антоном Головатим їх послав останній кошовий отаман Петро Калнишевський, щоб спробувати відстояти права запорожців, у тому числі й земельні. Однак на той час доля Запорозької Січі вже була вирішена — її планували ліквідувати. Головатий і Білий отримали російське дворянство, а сліди Логвина Мошенського губляться — мабуть, він перейшов із частиною козаків під владу турецького султана. А можливо, приєднався до Чорноморського козацького війська, яким керували Білий і Головатий.

¹⁹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упоряд. Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов. Т. 4. — К.: Наукова думка, 1998. — С. 683.

¹⁹² Збанкрутілих боржників або тих, хто не хотів віддавати борги, на Січі приковували до гармати або прив'язували до стовпа доти, поки борг не повертали (докладніше див.: Наріжний С. Судівництво й карі на Запоріжжі / С. Наріжний. — Прага, 1939. — С. 24).

¹⁹³ Там само, с. 142.

¹⁹⁴ Євпаторія.

¹⁹⁵ Село недалеко від Прилук.

¹⁹⁶ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII столітті / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Т. 2. — К.: ВУАН, 1928. — С. 102.

у торгівлі із Кримом брала участь і заможна козацька старшина (той же Яків Маркович, автор відомого щоденника), посилаючи туди своїх людей з товаром.

Купці різних національностей і віросповідання, торгуючи, зв'язували різні частини України. Із Запорожжям вело торгівлю партнерство, яке створили уманські євреї Шмульт, Фатель, Мусім і Майорка Майоркович. Запорозька Січ забезпечувала охорону торговельних караванів партнерства, а супроводжував їх Майорка Майоркович. Він і займався продажем привезених товарів (зокрема горілки), закупаючи місцеві товари: коней, худобу, сушену рибу, вовну¹⁹⁷.

З 1772 по 1775 рік ще одне єврейське партнерство з Умані торгувало із Січчю до самої її ліквідації. Партнерство заснували уманські купці Самуїл Маркович, Нусім Нусімович і Хаїм Беркович. Вони постачали в Запорозьку Січ горілку, сукно й іншу тканину, а кошовий отаман забезпечував охорону товару¹⁹⁸.

По всій Україні створювалися тоді невеликі торговельні партнерства. У Ніжині, де поселилося багато грецьких купців, з'явилася ціла організація — братерство грецьких купців, що отримало в 1657 році від Богдана Хмельницького право безмитної торгівлі. Ніжин у ті роки був найбільшим торговельним містом, і ніжинські купці мали комерційні справи в Гданську, Кенігсбергу, Константинополі, у Молдавії. Одного разу грецькі купці з Ніжина Христофор і Зруба, що торгували алкогольними напоями, уклали між собою партнерську угоду, за якою вони поєднували капітали, а прибутки та збитки ділили порівну. Однак незабаром Христофор увірвався вночі в будинок партнера, нещадно бив його, зв'язав, забрав до себе й тримав три дні, закутого в ланцюги¹⁹⁹. Невідомо, що саме відбулося між партнерами, ясно тільки, що стосунки в таких торговельних об'єднаннях бували різними.

¹⁹⁷ Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734–1775 / В. О. Голобуцький. — К.: АН УРСР, 1961. — С. 189–190.

¹⁹⁸ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ, 1713–1776. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 143.

¹⁹⁹ Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии / М. М. Плохинский // Труды XII археологического съезда в Харькове. В 2 т. Т. 2. — М.: Тип Г. Лисснера, 1905. — С. 202.

Млинові партнерства

Перші партнерства для будівництва або оренди водяних млинів з'явилися ще в XVII столітті як на лівому, так і на правому берегах Дніпра²⁰⁰. Спорудження греблі, та й самого млина, були дорогою справою, і зазвичай для цього поєднувалося два, три або навіть більше компаньйонів, які потім ставали співвласниками млина²⁰¹.

Часто частки власності на млинах рахували залежно від кількості пар жорен (нижнє жорно було нерухоме, верхнє оберталось й мололо зерно) — так було простіше й зручніше. Власником млина з однієї парою жорен була, як правило, одна людина, із двома — двоє, трьома — троє «товаришів». Одні брали участь у будівництві млина, вкладаючи капітали, інші — власною працею або надаючи будівельні матеріали.

Так виникало найпростіше партнерство, у якому частка власності була пропорційна участі (грошіми або працею)²⁰².

²⁰⁰ Іноді борошномельним бізнесом займалися навіть жінки, які володіли млинами. У Старокостянтиніві одним млином володіла Василиса Годна, яка купила його за 1100 злотих. Іншим — Христочка, якій млин купив за 1200 злотих чоловік (Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII веке / А. И. Баранович. — М.: Изд-во АН СССР, 1955 — С. 68–69).

²⁰¹ У середині XVII століття в селі Нові Млини на річці Сейм стояло декілька млинів. Один з них, з п'ятьма парами жорен, належав Самойлу Матвееву «з товаришами», ще один, теж з п'ятьма жорнами — Івану Сахненку, теж «з товаришами». Інші великі «млини», де було по декілька пар жорен, також перебували у спільному володінні Кузьми Федорова, Гаврила Пешова та інших «з товаришами» (Переписні книги 1666 року / Приготував до друку і зредагував В. О. Романовський. — К.: Всеукраїнська академія наук, Археографічна Комісія, 1933. — С. 179–180). В описі інших водяних млинів на річці Сейм біля Батурина згадуються і два, і три «товариші» — «держить млин мешанин Іван Заборика да Степан Яковлев», «держать той млин Стецко Корнеев та Іван Лукашев да Гаврило Плющов» (Там само, с. 26–27). Судячи з інших згадувань у цьому переписі про часткове володіння млинами (Там само, с. 150), така практика була цілком звичною. Іноді співвласниками ставали люди, які не мали ніякого відношення до борошномельної справи — на одному великому млині з дев'ятьма жорнами шістьома володів мірошник «з товаришами», а трьома — конотопські козаки, які вирішили вкласти свій капітал у цю прибуткову справу (Там само, с. 150).

²⁰² У 1619 році шляхтич Тубольчишин вирішив інвестувати гроші в будівництво водяного млина із шістьома парами жорен на річці Ворскла, взявши собі в напарники мірошника Опошнянського, який мав забезпечити матеріали, інструменти й організацію робіт. Після будівництва млина шляхтич, який фінансував будівництво, володів чотирма жорнами, а мірошник — тільки двома (Стрішенець М. М. Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні / М. М. Стрішенець, О. М. Павлова, К. В. Павлов. — Луцьк:

Часто в таких партнерствах частка мала матеріальну форму — коли купувалася частка млина, це була не абстрактна частина його вартості, а щось неподільне — «одне коло» (жорно) або «два кола». На заводах з виробництва селітри це були казани²⁰³, на руднях — печі тощо. Однак бували й абстрактні, дробові частки (іноді під час купівлі млина одному з партнерів належала 1/8 його частка)²⁰⁴.

Поки частка в партнерствах сприймалася як щось матеріальне й відчутне, у свідомості не міг відбутися, як кажуть фізики, «квантовий стрибок» і прийти розуміння, що частка може бути просто сумою грошей. Однієї десятою, однієї шістнадцятою тощо. А без такого розуміння цінні папери з'явитися не можуть. Недарма перші акції стали використовувати в Голландській Ост-Індській компанії (та інших подібних), де більшість інвесторів не збиралися (та й не мали можливості) брати участь в далеких торговельних подорожах. Тому їхні частки не могли мати ніякого матеріального втілення, як у наших найпростіших партнерствах.

На відміну від чумацької валки, де кілька людей поєднувалося для взаємодопомоги в спільній торговельній подорожі, на водяних млинах найчастіше відбувалося саме об'єднання капіталів, на які будували греблю й млин. Якщо один із учасників такого партнерства хотів потім повернути гроші, він продавав свою частку²⁰⁵.

Власниками водяних млинів, які вкладали гроші у цей вигідний бізнес (попит на помел зерна був завжди), зазвичай ставали багаті городяни й ще багатша козацька старшина. Справа

Терен, 2019. — С. 56). А в 1714 році декілька мірошників об'єдналися, зібрали 100 золотих і побудували в селі Хвеськове Чернігівського полку водяний млин. Макошинський монастир, який знаходився недалеко, захотів стати співвласником млина й запропонував сплатити половину суми — 50 золотих. За укладеним договором, половина доходів від млина мала йти монастирю, а друга половина — іншим пайовикам (мірошникам) (Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. / В. А. Мякотин. Т. 1 Вып. 1. — Прага: Легиография, 1924. — С. 137).

²⁰³ Модзалевский Б. Генеральный судья Иван Чарныш и его род / Б. Модзалевский // Киевская старина. — 1904. Май. — С. 206–207.

²⁰⁴ Детальніше: Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. / В. А. Мякотин. Т. 1 Вып. 1. — Прага: Легиография, 1924. — С. 137–138.

²⁰⁵ У 1660 році якась шляхтянка Ядвіга продала свою частину млина за 150 злотих міщанинові Томку Бутко з міста Дубно (Компан О. С. Міста України в другій половині XVII століття / О. С. Компан. — К.: Вид. АН УРСР, 1963. — С. 243).

була не тільки в багатстві — для будівництва млина потрібно було отримати дозвіл. Який-небудь досвідчений мірошник міг би об'єднати в партнерство своїх «товаришів» за професією й зібрати гроші, однак дозвіл їм було б важко отримати. А от полковник, сотник або інший представник старшини знав, як добитися дозволу — він приносив кому потрібно подарунки, і всі питання вирішувалися легко. Однак самі власники не збиралися займатися борошномельними справами, і тому здавали млини в оренду підприємцям, а вже ті наймали професійного мірошника й декілька його помічників, які забезпечували практичну роботу млина. При цьому орендарі млинів також утворювали партнерства з декількох компаньйонів²⁰⁶.

У часи зрілого капіталізму з розвиненими ринками капіталу підприємець (у цьому випадку професійний мірошник) узяв би кредит у банку або приватного банкіра, або безпосередньо у власника капіталу, після чого сам би побудував млин і організував подальший бізнес. А на ранніх стадіях капіталізму (як наприкінці XVII століття в Гетьманщині) млин будував власник капіталу (який-небудь полковник або інший представник еліти), щоб здавати в оренду підприємцеві — професійному мірошникові. Так головним ініціатором у цій схемі ставав власник капіталу. Те саме можна було бачити під час оренди рудень, винокурень, гут. Так формувалася «економічна людина» — усі ці перші підприємці, які орендували вигідні промисли.

Рудні

У тому самому XVII столітті в документах усе частіше згадувалися партнерства, що створювалися під час оренди рудень, які виплавляли з руди залізо. Чимало рудень було в Чернігівському Поліссі (у басейнах рік Десни й Сожу, багатих болотною залізною рудою), де існувало в різний час близько сотні дрібних металургійних підприємств²⁰⁷. Залізну руду плавили в найпростіших невеликих печах — «домницях», далекіх попередниках доменних печей. Для підвищення темпе-

²⁰⁶ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII століття / О. С. Компан. — К.: Вид. АН УРСР, 1963. — С. 245–246.

²⁰⁷ Кожна рудня виробляла за рік 500–700 пудів заліза. Якщо одночасно працювали хоча б 50 рудень, вони могли давати за рік 25–35 тисяч пудів заліза (Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII–XVIII вв. / П. К. Федоренко. — М.: АН СССР, 1960. — С. 3).

ратури в печі піддували повітря ковальськими міхами. Спочатку міхи були ручним, а з XIV століття із Західної Європи став проникати новий метод, де ковальські міхи приводили в рух водяні млини.

В Україні «млини на руду» згадуються в документах із середини XVI століття, а пов'язані з ними партнерства — з XVII століття. Зовсім дрібні «домниці» з ручними міхами могли належати і окремим селянам, а рудні з водяними млинами перебували зазвичай у власності генеральної старшини. Вважалося, що виробництво заліза має військове значення, тому дозвіл на будівництво рудні надавали не всім, і отримати його було набагато складніше, ніж на будівництво водяного млина.

Як і на водяних млинах, власники рудень були, як правило, лише інвесторами, котрі не збиралися займатися організацією виробництва — у них вистачало інших справ. Тому власники здавали рудні на відкуп (простіше кажучи — в оренду) «рўдникам», які мали практичний досвід виплавки заліза. Саме вони, а не власники, і були підприємцями в нашому розумінні. Рўдники, взявши на відкуп рудню, вкладали в цю справу не тільки свої знання й навички, але й капітали. А власники рудень за це надавали право протягом пів року або навіть року повністю забирати собі весь прибуток від виробництва заліза.

У XVIII столітті рудні все частіше орендували вже не окремі рўдники, а цілі групи партнерів-орендарів (від двох до десяти). Можливо, це було пов'язане із законами Петра Першого, які надавали привілеї підприємцям, що поєднувалися в компанії. А може, головна причина була в збільшенні кількості рудень і розмірів виробництва. Тому простіше, вигідніше і надійніше для зменшення ризиків було поєднувати капітали групи партнерів-орендарів.

На той час з'явилися цілі династії спадкових рўдників²⁰⁸. Коли їх представники об'єднували свої зусилля, виникало партнерство (як тоді говорили — «компанія») рўдників²⁰⁹.

²⁰⁸ Найвідомішим у XVIII столітті був рід Ведмедів, що займався цим промислом уже п'ять поколінь.

²⁰⁹ У 1780 році на рудні Комарівській, що належала бунчуковому товаришу Гамалії, створили партнерство «заводчиків і відкупників» з дев'яти осіб, у яких було ще декілька найманих «працівників майстерових». На іншій рудні, Селіцькій, було два «заводчики й відкупники», а крім того наймані робітники (Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII–XVIII вв. / П. К. Федоренко. — М.: АН СССР, 1960. — С. 78).

Іноді одним із партнерів ставав і сам власник рудні, хоча зазвичай це ні до чого доброго не призводило — після того як робота підприємства була налагоджена і воно починало давати прибуток, власник намагався віджати цей вигідний бізнес²¹⁰.

Стосунки між власником рудні й відкупником (або компанією відкупників) підтверджувалися контрактом (їх зберігалося чимало серед документів XVIII століття), де вказували розмір орендної плати та інші умови. Визначити в грошах вартість оренди самої рудні було досить складно. За установленими звичаями, рудню здавали в оренду разом із прилягаючими будівлями й угіддями (полями й косовицями), а її орендарі мали віддавати власникові крім грошей частину виробленого металу²¹¹.

²¹⁰ У 1690 році стародубський полковник Миклашевський об'єднав капітали «навіпл», тобто в рівних частинах, із рудником Мазуренком. Однак через три роки, коли рудня почала працювати, Мазуренко нібито добровільно відмовився від своєї частки. У 1693 році на засіданні магістрату міста Стародуба він оголосив про те, що «без примусу» продає свою частку Миклашевському за 600 злотих. А коли минуло більше десяти років, Мазуренко раптом із запізненням отямився і подав скаргу про те, що Миклашевський змусив його так зробити. Скарга дійшла до гетьмана, створили цілу комісію, яка з'ясувала, що під час будівництва рудні Мазуренко взяв гроші в борг у Миклашевського, але в строк не повернув. Ну а що було далі — зрозуміло. Однак комісія відмовила Мазуренку — по-перше, тому що він давно вже пропустив законний термін оскарження, а по-друге, оскільки він привселюдно в присутності всіх посадових осіб заявив про добровільний продаж своєї частки. До того ж свідки стверджували, що в рудню було вкладено набагато більше грошей самого Миклашевського, ніж його компаньйона Мазуренка (Федоренко П. К. Рудни Левобережної України в XVII–XVIII вв. / П. К. Федоренко. — М.: АН СССР, 1960. — С. 79).

²¹¹ Найпростіші партнерські об'єднання існували серед дніпровських рибалок у Києві. Сам метод рибного лову невідом передбачав участь у цьому групі людей не менше десяти осіб, і з давніх часів рибалки поєднувалися в так звані курені. У 1804 році в Києві було п'ять таких куренів, об'єднаних у цех; у кожному в середньому по 20 осіб. Коли рибалкам нав'язали цехову форму організації, курені продовжували існувати паралельно з рибальським цехом. Головним інструментом рибалок був невід, коштував він дорого (на початку XIX століття — 150 рублів), на нього збирав гроші весь курінь, і невід був власністю саме куреня, а не рибальського цеху (Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку / К. Лазаревська // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К.: Державне видавництво України, 1926. — С. 282). Рибальські партнерства були і в Запорозькій Січі. У них поєднувалися «козаки-господарі», тобто члени партнерства (їх називали «односуми»), які широко використовували працю найманих робітників — їх брали на роботу зазвичай на сезон (Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734–1775 / В. О. Голобуцький. — К.: АН УРСР, 1961. — С. 267).

Проста й усім зрозуміла ідея партнерства, яке надає можливість поєднувати капітали, досвід і знання, зберігала актуальність протягом декількох наступних століть. У 1823 році в маєтку князя Радзивілла група партнерів заснувала Хабенську сукняну фабрику, одну з найбільших на Київщині. Партнерами стали власник маєтку князь Радзивілл, керуючий маєтком Таєр і бельгійський механік Янс (директор фабрики, який займався практичними питаннями). Спершу фірма називалася «Вільгельм Янс і компанія», потім її перейменували в «Альбрехт Філіп Таєр і компанія», а в 1830 році князь Радзивілл викупив паї Янса й Таєра, ставши єдиним власником фабрики²¹².

На початку XIX століття в суспільстві стало формуватися розуміння, що «Малоросії потрібно мати свій власний капітал», щоб «направити його на торгівлю найголовнішими продуктами цього краю». А капітал «не інакше складемо, як за допомогою товариства або компанії», тому навіть немає потреби «доводити користь компаній»²¹³. Саме ідея партнерства або компанії, ідея об'єднання капіталів забезпечила економічну перевагу Європи над цивілізаціями, що мали колись набагато більший економічний потенціал (такими як Китай).

Бізнес на збиранні мит

Найдавніша з відомих мені згадок про партнерства датується кінцем XV століття й пов'язана зі збиранням мит. У Польщі, як і у Великому князівстві Литовському, постійним джерелом доходів були мита на сіль, віск та інші товари. Право на збір мита здавали в оренду підприємцям («митникам»), які мали вкласти власні капітали в будівництво митниці або складу («комори») для зберігання товарів, для яких збиралося мито. А великий князь литовський (як і польський король) за це дозволяв митникам забирати половину доходу від митниці про-

²¹² Оглоблин А. П. Очерки по истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. — К.: Гос. изд. Украины, 1925. — С. 117–118.

²¹³ Так писав на початку XIX століття анонімний автор проекту організації «Торговельного малоросійського товариства або компанії» (Клепацький П. Декілька документів з Диканського архіву Кочубеїв / П. Клепацький // Український археографічний збірник. Т. 3. — К.: ВУАН, 1930. — С. 255, 257).

тягом чотирьох років. З одного боку, це надавало непогану можливість збагачення, з іншого — потребувало інвестування власного капіталу. Тому підприємці нечасто вкладали в цей бізнес капітали поодиночки — вони не хотіли ризикувати своїми грошми, і спокійніше було знайти хоча б одного партнера.

У 1486 році польський король Казимир (правив з 1447 по 1492 р.) здав в оренду збір мита у Путивлі групі партнерів — київським євреям Шамаку Даниловичу, Сімсі, Рабею та іншим на три роки по 366,5 копи грошів за рік²¹⁴. Цим самим партнерам король віддав на відкуп у тому році також і київське мито на такий самий термін. А в 1487 році в Луцьку король Казимир дозволив здати в оренду збір мита партнерам Шахну Пейсаховичу й Сеньку Момотливому за півтори тисячі коп грошів за рік. Коли термін оренди закінчився, на наступні три роки збір мита у Луцьку здали на відкуп Лерину Герешу із Кракова, а з 1505 по 1508 рік луцьке мито орендували два партнери — Шамак Данилович і Нікль Прокопович по 800 коп грошів за рік. У 1507 році тому самому Шамаку віддали на відкуп київське й луцьке мито²¹⁵. У часи великого князя литовського Олександра (правив з 1492 по 1506 р.) у Луцьку, Бересті й Дорогичині²¹⁶ вирішили створити соляні й воскові склади — «комори» для товарів, для яких потрібно було сплачувати мито. Князь одразу віддав цей промисел в оренду Лерину Герешу й компаньйонам²¹⁷. У 1490-ті роки в документах згадуються берестейські збирачі мита Левко Боговитинович і Немира; путивльські Іван і Петро, мінські Євлашко й Федір. Частка участі партнерів була різною. У київських орендарів збору мита Рабея й Рижко перший отримував близько 75 % доходу, другий — близь-

²¹⁴ Копя — одиниця рахунку, рівна 60 литовським грошам. Гріш — назва чеських монет (празький гріш), що поширилися в той час не тільки у Великому князівстві Литовському, а й взагалі в Європі. 60 празьких грошів дорівнювали одній празькій гривні (253,17 г срібла).

²¹⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. — В 2 т. Т. 1. — К.: Типография университета св. Владимира, 1901. — Приложение, с. XII–XIII, XVII–XVIII.

²¹⁶ Пізніше такі комори з'явилися у Вільнюсі, Полоцьку та інших містах.

²¹⁷ Грушевський О. З історії економічного життя XVI в. / О. Грушевський // Україна. — 1917. — Кн. 3–4. — С. 15.

ко 25 %²¹⁸. Відомо чимало інших прикладів таких партнерів — орендарів митниць²¹⁹.

У другій половині XVI століття серед відкупників з'явилися такі впливові особи, як староста жмудський і адміністратор Лівонії Ян Ходкевич і підканцлер Остафій Волович. Шляхта, яка надавала на сеймах згоду на збір мита, на практиці відмовлялася його сплачувати, коли до них у маєтки приїжджали купці або інші збирачі мита. Тому їй довелося залучити до цієї справи таких людей, яким шляхта вже не могла відмовити ні з якого приводу. Втім, зважаючи на все, Ходкевич і Волович не дуже хотіли самі цим займатися і взяли собі в компаньйони відомих відкупників мита Давида Шмерлевича й Ісака Бородавку²²⁰.

Сябринство

Партнерські правовідносини були пов'язані також з колективним володінням землею, про що говориться в Литовському статуті 1529 року — там учасник партнерства називається «сябр» у значенні «пайовик, співвласник», а саме колективне володіння будь-чим — «сябринством». Економічні причини виникнення колективної власності на землю очевидні: одна людина не завжди мала досить грошей, щоб купити ділянку землі під поле. Випадків, коли землею володіло декілька людей, відомо чимало — слово «пай» (або «пайка») як на-

²¹⁸ Грушевський О. Митні камори / О. Грушевський // Україна. — 1918. Кн. 1–2. — С. 30.

²¹⁹ У 1507 році король Сигізмунд I (з 1506 по 1548 р. великий князь литовський і король польський) віддав в оренду збір мита за віск у Городниці декільком партнерам-міщанам, зобов'язавши допомагати їм війта та інших міських чиновників. У 1523 році король віддав на відкуп на три роки всі волинські й підляшські мита Михелю Єзофовичу й компанії за 3000 коп грошів на рік. З початку 1524 року купці Іван і Олехно Борзобогаті отримали в оренду волинські мита терміном на три роки по 1800 коп грошів за рік. У Бересті соляний склад («комору») вирішили побудувати в 1561 році, після чого одразу здали його в оренду партнерам Мальхеру Вальбаху, Давиду Шмерлевичу та Ісааку Бородавці на сім років. У перший рік орендна плата становила 2000 коп грошів, у другий — 4200 коп грошів, а починаючи із третього року — по 600 коп грошів за рік (Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. — В 2 т. Т. 1. — К.: Типография университета св. Владимира, 1901. — С. 479, 485, Приложение, с. XXIII, XXVI).

²²⁰ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. — В 2 т. Т. 1. — К.: Типография университета св. Владимира, 1901. — Приложение, с. XXXI.

зва частини земельної ділянки зустрічається в документах XVII століття часто, як і у випадку спільного володіння ставком з рибою²²¹.

У разі сябринного володіння кожна частка власності передавалася в спадщину, її можна було продати. Частки, спершу однакові, надалі нерідко дробилися на менші фрагменти, і вони перепродавалися далі — така практика вважалася звичайною в XVII і XVIII століттях. Спершу в сябринські партнерства приймали тільки родичів, а пізніше в них з'явилися сторонні люди (у тому разі, якщо всі інші члени партнерства не заперечували проти продажу не родичеві). Під час продажу своєї частки партнер мав отримати згоду інших «товаришів», що мали пріоритетне право придбання. Якщо вони відмовлялися купувати частку власності, тоді вона могла бути продана сторонній людині.

У XVI столітті сябринне землеволодіння поширилося на Київщині, Брацлавщині, Чернігівщині та в інших частинах українських земель. Пізніше, у другій половині XVII і в XVIII ст., воно збереглося під такою назвою в основному на півночі Лівобережної України. У цей час на Полтавщині або Київщині слово «сябр» уживали вже нечасто, а співвласників називали «товариші», хоча сама сутність партнерських стосунків залишалася такою самою.

Сябринські об'єднання існували не тільки серед селян під час колективного використання землі. Вони зустрічалися й серед міщан, шляхтичів, багатих козаків, купців, які могли займатися різними видами діяльності. По суті, це були ті самі перші партнерства, про які ми зараз говоримо, хоча вони не завжди називалися сябринствами.

—

Перечитавши цю главу про партнерства, я задумався — чому картина, що вийшла, здається мені дещо фрагментарною? Напевно, річ у тім, що й самі партнерства на тлі української економіки тих століть виглядали фрагментарними вкрапленнями, а не новою силою, яка може трансформувати економіч-

²²¹ У 1682 році один із полтавських купців продав свій «пай» — половину ставка (Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. / В. А. Мякотин. Т. 1 Вып. 1. — Прага: Легиография, 1924. — С. 134; Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII веке / А. И. Баранович. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 85–95).

ний розвиток. У нас партнерства не мали такого поширення, як в Італії в епоху Відродження або в Нідерландах XVII століття. За умов аграрної сировинної економіки не було достатньо масштабних проєктів, що потребували об'єднання капіталів великої кількості інвесторів.

В Італії, Голландії, Англії такі проєкти були пов'язані з морськими торговельними подорожами, які потребували будівництва кораблів, їх спорядження й закупівлі товарів. А в нас міжнародну частину зернової торгівлі навіть у часи зернового буму повністю контролювали голландці — вони посилали в Гданськ власні кораблі за зерном, займаючись і фінансуванням, і логістикою. А для внутрішніх проєктів, для всіх цих рудень, гут і млинів цілком вистачало тих партнерств, які існували. І мотивів для їхнього розвитку до XIX століття просто не було.

Італійська й голландська ідея об'єднання капіталів у компанії не сильно приживалася на українському ґрунті. Організація торговельних експедицій у недалекі сусідні країни не потребувала значних інвестицій, тому й наші партнерства залишалися невеликими й не дуже активними.

Селянське підприємництво

Сьогодні, через сторіччя, економічний спосіб життя селян у старій Україні може здаватися зовсім безперспективним. За словами Фернана Броделя, що підходять і до наших країв, «...з одного боку, ми бачимо селян, які живуть у своїх селах майже в повній автаркії, без усякого зв'язку із зовнішнім світом, з іншого боку — поширення ринкової економіки й капіталізму, що розтікаються, як масляна пляма; вони поступово розширюють виробництво і створюють прототип того світу, в якому ми сьогодні живемо»²²².

Яким би архаїчним не здавався спосіб життя селян, загальний розвиток товарно-грошових відносин неминує їх торкався, призводячи до соціального розшарування. Простіше кажучи — до появи багатших. А ті, природно, прагнули до ще більшого збагачення і починали торгувати хто чим міг — зазвичай худобою та іншими продуктами сільського господарства. Отримавши гроші, вони спершу відкуповувалися від

²²² Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. — Смоленск: Полиграфма, 1993. — С. 10–11.

панщини, а потім купували собі повну волю. Після цього такі, вже заможні, селяни починали розширювати свою земельну власність і наймати на роботу бідних односельців, які на той час вже розорилися і втратили свої земельні ділянки. Такі цілком природні процеси відбувалися у всіх країнах, і Україна не була винятком навіть у XVI столітті.

Що означали товарно-грошові відносини для селянина? Ми звикли, що все навколо нас куплене за гроші. А для селянина тих століть було не так. Він і гроші бачив нечасто, адже майже всі предмети побуту вироблялися на місці, власними руками. Якщо селянинові потрібно було купити те, що він не міг зробити сам — наприклад, сталеву сокиру, — він мав щось продати. Так починалися товарно-грошові відносини.

Торгівля сільгосппродукцією була найпростішим і звичним шляхом до збагачення. У частини селян накопичувалися помітні надлишки цієї продукції, і вони возили на місцеві ринки волів, коней, свиней, мед, шкіри й зерно. Так, під час наїзду шляхтичів Серховицьких на село Великі Старосільці Київського повіту в одного із селян забрали коня вартістю 40 злотих і шість волів (120 злотих), в іншого — коня (60 злотих) і п'ять волів (130 злотих), у третього — трьох коней (100 злотих) і трьох волів (90 злотих)²²³. Ці селяни виявилися зовсім не бідними — у них було, що продавати.

Коли селяни почали продавати надлишки і в них з'явилися гроші, вони змогли їх вкладати в прибуткові промисли. Бувало, що розбагатілі селяни (причому такі, які поки ще залишалися кріпаками) брали в оренду ставки з рибою — це був вигідний промисел, який давав гарний прибуток, тому що на рибу завжди існував попит.

Селяни брали в оренду також соляні родовища, створювали дрібні сімейні підприємства з видобутку солі, продавали її й швидко багатіли. Зберігся акт галицького суду 1638 року про те, що в селах Наздееві й Раковому староста пограбував багатих селян, які займалися сіллю. В одного він забрав 150 злотих, в іншого — 240, у третього — 380. Крім того, за наказом старости спалили 17 соляних веж, кожна з яких коштувала по 300 злотих²²⁴. Для пересічного кріпака такі суми

²²³ Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: збірка документів / Ред. М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. — К.: Вид-во АН УРСР, 1946. — С. 32.

²²⁴ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII. — Львів: АН УРСР, 1963. — С. 106.

були великими грішми — більшість селян їх ніколи навіть не бачила.

Іноді заможні селяни поєднувалися для промислів. У 1546 році 14 селянських родин села Рудники біля Луцька видобували руду й виплавляли залізо, яке вони віддавали в панський замок замість відпрацьовування повинностей²²⁵. Імовірно, частину заліза вони залишали собі — на продаж.

А ті, в кого гроші були, навіть давали їх у борг. Селянин шляхтича М. Мокрського із Саноцького староства Ф. Голуб позичив своєму панові 200 злотих, а С. Струсь із села Ольшаниця позичив шляхтичеві Домбровському 1500 злотих. Група селян із сіл Торки й Корівники Мединського староства навіть створили з місцевим священником партнерство. У 1620 році вони позичили десять тисяч злотих у Я. Глитча, міщанина міста Переворська²²⁶. Це була величезна в ті роки сума — за три тисячі можна було орендувати цілий маєток. Про подальшу долю товариства історія не зберегла згадок.

Розбагатілі селяни іноді навіть купували млини (а вони коштували чимало, 500–1200 злотих). Наприкінці XVIII століття на Волині кріпак Петро із села Мончинець купив невеликий млин у селі Терешки. Він був настільки багатий, що крім мірошницької справи займався торгівлею й навіть лихварством — до кінця його життя сума боргів тих, хто брав у нього кредити, досягла більше 3500 злотих²²⁷.

А от моєму однофамільцеві, «підсусідку»²²⁸ Карпу Мошенському, незважаючи на всю його спритність, заробити й розбагатіти не вдалося. 20 червня 1746 року в Лубенському сотенному суді розглядалася суперечка Семена Мушенка з Карпом Мошенським про те, що Мошенський домовився продати Мушенку за два рублі «ізок з левадою» (загату на річці для вилову риби разом із частиною луки). Ще не одержавши гроші від Мушенка, він вирішив продати дорожче те саме Степану Суценку. За позовом обуреного першого покупця

²²⁵ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII. — Львів: АН УРСР, 1963. — С. 72, 78.

²²⁶ Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. — К.: Вища школа, 1970. — С. 76.

²²⁷ Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Вольны в XVIII веке / А. И. Баранович. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 70.

²²⁸ «Підсусідки» — безземельні козаки, які від бідності жили в чужих дворах, у сусідів. Іноді «підсусідками» навмисно ставали небідні, щоб ухилятися від сплати податків. Мені здається, що так зробив і хитрий Карпо Мошенський.

почався судовий розгляд, який визнав, що «ізок з левадою» належить Семену Мушенку; він має сплатити Мошенському і після цього може вважатися власником²²⁹.

Селяни, що мали гроші, були готові не тільки зайнятися торгівлею або підприємництвом, але й узяти в оренду землю в інших селян або навіть у поміщика. Наймана праця стала звичайною справою в XVI столітті. На одній з найбільших поташних буд Волині у 1562–1565 роках працювало 160 людей, на іншій — 100, на третій — 60²³⁰. Зазвичай поташні буди були набагато менше, але зараз йдеться не про це, а про те, що наймана праця безземельних селян поширювалася.

Втім, навіть наймана праця надавала можливості поліпшити свій добробут. «Малоземельний, четвертий син у батька він замолоду поставив собі мету — вийти в перші ряди селян. З цієї причини Митро брався за всяку можливу працю: був він і хлібороб, і гончар... за десять років невтомної, невгамовної праці він збився на хорошу хату й на дві сотні рублів, з якими й почав крамарювати. Тепер у нього три сотні власних грошей, вони обертаються три-чотири рази на рік, й Митро має з них зиску “руб за руб”»²³¹. Такі селяни зрозуміли, що для багатого життя потрібно вміти торгувати, незважаючи на всю недовіру до торгівлі в селянському середовищі, де вона вважалася чимось недостойним і підозрілим.

Однак на шляху зростання капіталізму стояло кріпосне право. Втім, як трава пробивається через асфальт, так і кріпосне право вже не могло зупинити зародження капіталізму. А от загальмувати могло, причому надовго. «Селяни утримуються від придбання товарів через непевність у можливості зберегти свої заощадження, приховують нажите ними, перетворюючи його на мертвий капітал, а поміщики, зі свого боку, легше витрачають набуте ними багатство як таке, що можна легко знову повернути»²³². Тому гроші, накопичені важкою

²²⁹ Черкаський І. Ю. Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. / І. Ю. Черкаський. К.: ВУАН, [1930]. — С. 22.

²³⁰ Густий К. Нариси з історії України / К. Густий. — Вип. 2. — К.: АН УРСР, 1939. — С. 139.

²³¹ Лисак-Тамаренко (без ініціалів). Невеселі сільські малюнки / Лисак-Тамаренко // Киевская старина. — 1904. — № 6. — С. 513.

²³² Ці слова Григорія Галагана в його записці «О крепостном состоянии в настоящее время и возможности его уничтожения» (1854 р.) сьогодні наводять навіть у шкільному підручнику для сьомого класу (Інститут рукописів НБУ ім. Вернадського. — Ф. І, № 6948, 6949).

працею, селянин зазвичай зберігав під подушками, «під якими в головах захована невелика кована скринька із грішми»²³³. «І в горщику десь замазано під піччю або закопано в саду тисяч сто асигнаціями»²³⁴.

У наш час приблизно про те саме писав Ернандо де Сото («Загадка капіталу»): «Головною перешкодою на шляху до капіталістичного процвітання є нездатність бідних районів світу створювати капітал... Навіть у найбідніших країнах заощадження мають і бідняки. Погано, що... ці ресурси не вдається перетворити на капітал... Саме відсутність правового оформлення пояснює, чому народи не здатні створити капітал, який зробив би їхній вітчизняний капіталізм працездатним. Це і є загадка капіталу».

²³³ Кошиць О. Спогади / О. Кошиць. Ч. 1. — Вінніпег: Новий шлях, 1947. — С. 134.

²³⁴ Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 146.

Розділ 4.

«ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ»

Символ старої України

Чумаки — такий самий символ легендарної старої України, як запорожці, бандуристи й мандрівний філософ Григорій Сковорода. Ціла багатовікова епоха аграрного, чумацького повільного капіталізму, яка залишилась у далекому минулому. На згадку про неї збереглася назва на мапі зоряного неба — «Чумацький шлях» і народні пісні про чумаків. А також мережа доріг, прокладених торговельними караванами українських степів — перша транспортна інфраструктура, яка до середини XIX століття загалом непогано справлялася зі своїми завданнями²³⁵.

«Займаючись здавна перевозкою товарів... і утворюючи спадкоємну соціальну верству, чумаки з давніх часів стали живою торговельною ланкою» між центральними частинами України й узбережжями морів, Чорного й Азовського²³⁶ —

²³⁵ Іноді пишуть, що залізниці, побудовані в другій половині XIX століття, були прокладені чумацькими шляхами. Це, звичайно, перебільшення — не завжди там, де через балки й пагорби йшли каравани волів і возів, було зручно їхати поїзду. Однак загальний напрямок збігався — до портів Чорного й Азовського морів.

²³⁶ Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 131. Уперше нариси Данилевського опублікували в 1857 році (Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков //

писав у 1850-ті роки Григорій Данилевський, який залишив один із найперших і найповніших описів звичаїв чумаків. «Сільські старожили... із задоволенням згадують про той час, коли вони більшу частину року мандрували українськими полями і донськими степами зі своїми великими круторогими волами». Для них «згадати про колишнє чумацтво значить згадати про життя... широкє й вільне»²³⁷.

В аграрному суспільстві, яке століттями зберігалось в Україні, можливості для зміни свого соціального статусу, нагромадження капіталу й підприємництва в кріпаків — основної маси населення, — були дуже обмежені. Тому ті, хто хотів щось змінити, ставали чумаками.

Декілька віків, з XVI до XIX століття, чумацький промисел вважався найпоширенішим після землеробства заняттям сільського населення. Багато селян хотіли почати власний чумацький бізнес, щоб зібрати гроші й викупити себе на волю. Та й жили чумаки завжди багатше, ніж прості хлібороби, — до них часто приходили сусіди, щоб узяти гроші в борг. У чумаків виникли свої звичаї й правила (а для цього потрібні були століття), більше того — ціла філософія життя й підприємництва. «Суворе, повне тривоги й праці життя чумака... загартувало його характер... внесло в його світогляд елементи незалежності й практичності»²³⁸, що в усі часи було важливою передумовою для успіху в бізнесі. Адже кожний чумака, як мандрівний підприємець, був вільною людиною. Та ще й власником своїх волів з возами і товару. А який український селянин не мріяв стати «хазяїном» — так було в усі часи.

Чумаки²³⁹ стали одними з перших в Україні підприємців, хто об'єднувався в товариства. Їхні каравани («валки») з ве-

Библиотека для чтения. — 1857. — Т. 142. № 3 (март). — С. 119–158; № 4 (апрель). — С. 243–266; Т. 143. — № 5 (май). — С. 19–41; № 6 (июнь). — С. 137–151).

²³⁷ Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества / Н. Сумцов // Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 493.

²³⁸ Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества / Н. Сумцов // Киевская старина. — 1884. — Т. VIII. — № 3. — С. 497.

²³⁹ Назва «чумака», як найчастіше пояснювали самі чумаки, походить від слова «чума», якою вони боялися заразитися в жаркому кліматі Криму. Тому чумаки в дорозі промашували свої штани й сорочки дьогтем, вважаючи, що він охороняє від чуми. Хоча думка М. Данилевського, що татарське слово «чумака» означає «перевізник», здається більш логічною. Обговорення питання про походження цієї назви див.: Халимоненко Г. Походження слова «чумака» / Г. Халимоненко // Українська мова. — 2010. — № 4. — С. 85–88.

ликих возів²⁴⁰, запряжених волами²⁴¹, подібно до караванів верблюдів у пустелях Азії, століттями створювали мережу торговельних маршрутів.

Воли тоді стали головним транспортним засобом (мабуть, важливішим, ніж коні) і основним капіталом. Їх не тільки використовували для перевезення товарів, але й самі вони були товаром — великі череди переганяли на продаж у Гданськ і Сілезію, а експорт м'ясної худоби за обсягом і прибуткам поступався в XVI столітті тільки експорту зерна, а в XVII-му навіть перевищив його. В освоєнні незаселених степів воли мали таке саме значення, як коні в освоєнні прерій Америки. З тих часів образ ковбоя — симбіоз людини й коня — зайняв важливе місце в колективному американському міфі (як симбіоз із автомобілем у XX столітті або з комп'ютером у XXI-му). На волах не їздили верхи, тому про симбіоз людини й вола не скажеш, але образ вільного чумака зайняв так само важливе місце в колективному українському міфі.

Це був особливий «тип здоровіших, міцних, мужніх і безстрашних промисловців, здатних переносити літню спеку, нестачу води та корму і напад всіляких хижих степових вершників. Тому чумаків справедливо порівнюють із бедуїнами,

²⁴⁰ Чумаки називали свої вози «мажі». Вони були набагато більше, ніж звичайні сільські вози, і пристосовані для перевезення сипучих вантажів — солі й зерна. Зверху їх накривали шкірою, щоб вантаж не намокнув. Чумацька мажа витримувала близько тонни вантажу (60 пудів), хоча була виготовлена повністю з дерева. Коли чумаки робили свої вози, вони уникали металу, тому що при поломці якоїсь дерев'яної деталі в дорозі дерево можна знайти, а металу й кузні не було на їхньому довгому шляху через степи. Вози чумаки зазвичай виготовляли самі з міцної деревини ясена, прикрашаючи їх складним різьбленням. Якщо віз купували, то за нього в 1820-ті роки потрібно було віддати мінімум 20 рублів (іноді й 30), а в ті часи це були великі гроші. 100 кг борошна коштували приблизно 1 рубль, пуд солі чумаки купували в Криму по 8 копійок, продавали в Україні на ринках по 26 копійок.

²⁴¹ Воли — єдина тяглова сила в караванах чумаків. Вони йшли повільно, але могли тягти набагато більший вантаж, аніж коні. Та й знайти волам пасовища в дорозі було не важко. Коли молодих бичків кастрували, агресивність не розвивалася, зате сильно наростала м'язова маса й роги. Чим довші були роги, тим більше віл вважався правильним у розумінні чумаків. За легендами, у кращих волів (а їх, звичайно, мали найбагатші чумаки) рога покривали позолотою. Гарні воли повинні бути обов'язково світло-сірого кольору. Іноді в чумацьких отаманів зустрічалися рідкісні чорні воли з білою плямою на чолі — вважалося, що вони приносять удачу. Воли п'ять років могли ходити із чумацькими караванами, після чого їх доводилося міняти на молодих.

а їхніх волів з верблюдами в дикій і пустельній Аравії»²⁴². «Шлях був далекий, дні перемінюлися ночами, ліси степами, чумаки легко дихали простором... душі їхні і голови обвівалися повітрям волі... Скрип возів, круторогі воли, шаровари в дьогті... запах тютюну, бродячі собаки, повітря степів і вільні чумацькі пісні»²⁴³. Дороги чумаків пролягали через безкрайній «степ дикий і великий, обрій порожнечі нескінченної: небо й суха земля! Сива ковила... покриває весь степ і робить його схожим на океан»²⁴⁴. «До цього, досить природного порівняння степу з океаном» додається і «незвичайний вид довгих обозів на волах», які «мимоволі нагадують ряди кораблів... ці степові флоти прорізують країну в усіх напрямках, обираючи найкоротшу відстань від місця відправлення до місця призначення»²⁴⁵.

Чумацьке право, як і козацьке, багато в чому було засновано на правових звичаях, яких суворо дотримувалися. Знання правових звичаїв завжди вважався отаман. Він вирішував майнові та інші правові питання, такі як розподіл прибутку, і він ухвалював рішення, скажімо, покарати злодія в разі потреби. Якщо це було десь далеко в степу, то останнє слово залишалося за отаманом.

«Викритих у крадіжці били нещадно кийками згідно із загальним вироком». Одного разу вночі злодії хотіли вкрати пару волів. «Скрутили ми їм руки назад і повели до валки на суд. Стали судити». Одні пропонували скинути їх з обриву вниз, інші — бити кийками за чумацьким звичаєм, а треті пропонували відвезти місцевій владі, «до станового». Отаман виявив великодушність і вирішив їх відпустити»²⁴⁶.

²⁴² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. Т. 1. — К. Наукова думка, 1990. — С. 421. Перше видання цієї книги опублікували в 1892 році. Дмитро Яворницький (Еварницький) (1855–1940) — відомий автор книг з історії запорізьких козаків.

²⁴³ Дерибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас. — Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. — С. 310–311.

²⁴⁴ Долгоруков И. М. Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года / И. М. Долгоруков. — М.: В университетской типографии, 1870. — С. 107.

²⁴⁵ Ле-Пле Ф. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна / Ф. Ле-Пле. — М.: Тип. А. Семена, 1854. — С. 6.

²⁴⁶ «Кажу їм (а я в той раз отаманом був), браття; в прірву кинем, душі загубимо; під батоги візьмемо... а до станового — одна тяганина. Довго сперечалися, а потім кажуть «як пан отаман розсудить, на те й пристанем. Я дістав чистий рушник... на ньому хліб і зверху трохи солі, а потім кажу злодіям: “нехай вас Бог, та хліб і сіль побыють, а ми вас бити, ані вбивать не будем. Ідїть

За можливості, підозрюваних передавали до суду. У серпні 1690 року чумацька валка верталася з вантажем солі з Перекопу Муравським шляхом. Це були козаки полтавського полку, які у вільний час займалися чумацьким промислом. Один з них помітив, що в нього украли одяг і гроші. Зробити це могли тільки свої, і отаман обшукав усі вози, поки не знайшов вкрадене в молодого хлопця. «Якби це трапилось у степу, вдалині від населених місць», отаман мав би сам «покарати винного». Але завтра валка вже входила на землі свого полку, де повноваження отамана закінчувалися, і справа була передана до суду. Крадіжка була настільки очевидною, що за рішенням суду батькові злодія довелося віддати потерпілому як компенсацію три воли й п'ять телят²⁴⁷.

«Чумацтво — одна з найцікавіших рис демократичної Малоросії», адже чумаки «це народні торговці»²⁴⁸. Чумацтво є «початком національного... купецтва, заснованим на засадах товариської асоціації. Народилося воно набагато раніше появи на дніпровському Низу козацтва й навіть було прототипом самого козацтва, тому що перші чумаки були торговцями і промисловцями, а разом з тим воїнами. Почавшись ледве помітно для історії, чумацтво із часом розрослося до великих розмірів»²⁴⁹.

Чумацьке об'єднання являло собою групу рівноправних учасників, які зібралися разом для торговельної поїздки. «Валка оберігала особистість і майно чумака; чумаки були пов'язані почуттям товариства»²⁵⁰. Для сплати витрат, що виникали в дорозі, перед виходом у подорож кожен чумака вносив у загальну скарбницю свій пай залежно від кількості возів, які належали йому. Об'єднання капіталів у цьому разі відбувалося лише в зародковій, найпростішій формі — чумаки здавали отаманові гроші на оплату переправ через річки

собі, звідки взялися». І розв'язав їм скручені назад руки» (Із воспоминаний отшельника к-ской пустыни // Киевская старина. — 1887. — № 12. — С. 736, 740–741).

²⁴⁷ Левицкий О. И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. / О. И. Левицкий. — Киев: Изд. ред. жур. «Киевская старина», 1902. — С. 232–236.

²⁴⁸ Рудченко И. Чумацкие народные песни / И. Рудченко. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. — С. IV–V.

²⁴⁹ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. Т. 1. — К. Наукова думка, 1990. — С. 421.

²⁵⁰ Коли в одного із чумаків уночі вкрали два воли, «члени валки... зібрали по два рублі з воза й сплатили... гроші за зниклих волів» (Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества / Н. Сумцов // Киевская старина. — 1884. — Т. VIII. — № 3. — С. 496).

та на інші загальні витрати. А у всьому іншому це було об'єднання самостійних підприємців з власними возами й волами. Якщо потрібно було платити за продукти харчування або ще за щось, необхідне в дорозі, — за все платив отаман, в «якого... зберігається вся готівка й документи»²⁵¹.

За спогадами сучасника, який був і сам отаманом у 1830-ті роки, «у дорозі, в компанії чумаків, дотримувався суворий порядок. На самому початку шляху... чумаки обирали собі отамана, який і розпоряджався всім у дорозі згідно із чумацьким звичаєм... Він записував усі дорожні витрати й рахунки... а під час здачі вантажу й розрахунків говорив і діяв від імені всіх. Мені не було ще 18 років, як мене вибрали одного разу отаманом, і цим я зобов'язаний головним чином тому, що вмів читати й писати»²⁵².

Виборним отаманом у принципі міг стати будь-який член об'єднання, наприклад, той (як ми бачимо з наведеної історії), хто вмів читати й писати. Однак зазвичай отаманом був старший за віком, що мав більший досвід, знання доріг і чумацьких звичаїв. Їхав він попереду чумацького каравану («валки») на першому возі²⁵³.

Доходами від продажу привезеного зерна або інших товарів кожен чумацький караван розпоряджався самостійно — скільки продав, стільки й отримав. На дорогу назад він купував сіль і сушену рибу теж самостійно. Коли вози були навантажені, чумаки вирушали в дорогу назад. «Одні везуть сіль прямо додому, у тисячі сіл і містечок своєї батьківщини. Інші везуть її в складові місця на Дніпрі, звідки сіль водою, вище порогів, піднімається в західні губернії й у Царство Польське. Одне з головних складових місць солі на Дніпрі — Крюків Посад у передмісті Кременчука. Тут у червні й липні місяцях

²⁵¹ Щербина Ф. А. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм / Ф. А. Щербина. — Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. — С. 143, 147, 170.

²⁵² Из воспоминаний отшельника к-ской пустыни // Киевская старина. — 1887. — № 1 2. — С. 735.

²⁵³ «Попереду їхав віз, запряжений найкращими сірими, здоровими й жирними... волами. Для ефекту роги волів прикрашали іноді позолоттю і різнобарвними стрічками, а у святкові дні восковими свічками. На передньому возі сидів сам “батько-отаман, пан-господар”; біля нього півень, який повідомляв час дня й ночі чумакам. Отаман завжди йшов попереду всіх; його обирали всією артілью — людину досвідчену, яка знала всі шляхи і вміла запобігати всяким небезпекам» (Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. Т. 1. — К. Наукова думка, 1990. — С. 422).

справжнє царство чумаків»²⁵⁴. Часто чумаки продавали сіль оптом і спільно, щоб уникнути непотрібної конкуренції. Після цього отаман розподіляв дохід пропорційно тому, скільки солі привіз кожен із чумаків.

Соляний бізнес

Почалося все багато століть тому з перевезення солі. Цей простий, але всім потрібний продукт, виявився універсальним товаром — більш універсальним, ніж китайський шовк, торгівля яким створила легендарний Великий шовковий шлях. Шовк купували тільки багаті, а сіль — усі. Адже вона була основним консервантом і дозволяла зберегти продукти — м'ясо, рибу або сало. Тому сіль тоді мала набагато більше значення, ніж зараз. І завдяки соляній торгівлі виникли торговельні шляхи, що йшли через Україну. Кам'яну сіль добували в Галичині, морську сіль — у Криму й Бессарабії²⁵⁵. Звідти її везли на територію України²⁵⁶.

Коли в XII столітті генуезькі й венеційські купці заснували свої торговельні колонії в Причорномор'ї, купці з Русі вели з ними торгівлю, продаючи свої товари й купуючи в них сіль і сушену рибу. У 1253 році Гільом де Рубрук²⁵⁷, фламандський чернець і мандрівник, прибув у місто Солдайя²⁵⁸, де він бачив вози, запряжені парою биків, на яких купці з Русі доставляли свої товари й везли назад сіль²⁵⁹.

²⁵⁴ «Тут вони складають сіль, отримують готівкою бариш і часто його пропивають одразу, все до копійки» (Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 191).

²⁵⁵ Бессарабією називали раніше землі між Дністром і Дунаєм. Сіль там добували в таких самих соляних озерах, як і в Криму.

²⁵⁶ Спершу торговців сіллю називали «соленики», особливо тих, хто возив її з берегів Чорного й Азовського морів. Тих, що возили сіль із Галичини, називали «коломиїці» за назвою міста Коломия, центру видобутку солі.

²⁵⁷ Рубрук за дорученням французького короля Людовіка IX в 1253–1255 роках здійснив подорож до монголів і докладно описав свій шлях.

²⁵⁸ Сучасний Судак у Криму.

²⁵⁹ Щоб продовжувати подальшу подорож, Рубруку потрібно було вирішити, вибрати «для перевезення свого майна вози, запряжені двома биками, або в'ючних коней». Константинопольські купці порадили йому «купити у власність криті вози». Ще Рубрук писав, що на півночі Кримського півострова «багато великих озер, на берегах яких є соляні джерела... із цих солончаків... отримують чималі доходи, тому що з усієї Русі їздять туди за сіллю» (Рубрук, Г. де. Путешествие в Восточные страны / Г. де Рубрук // Карпини П. История монгалов / П. Карпини. — М.: Гос. Изд-во географической литературы, 1957. — С. 89–91).

У 1499 році в листі кримського хана Менглі-Гірея до московського царя Івана III хан скаржився, що якісь люди приходять у його володіння, «сіль беруть, а мита не дають». Хан просив царя вплинути на литовського князя, який контролював тоді територію України, щоб він заборонив своїм підданим брати сіль без сплати мита²⁶⁰. Очевидно, цю проблему розв'язали, і надалі кримські хани не перешкоджали чумацьким караванам, тому що продаж солі був їхнім основним джерелом доходу. Втім, назва «чумак» тоді ще не вживалася — у документах середини XVI століття з'являється слово «соленики»²⁶¹. А чумаки вперше згадуються з середини XVII століття.

Сіль возили не тільки із Криму, але також із Коломиї в Західній Україні. Промисел цей почався багато століть тому. Вже в 1527 році польський король Сигізмунд в указі, який дозволяв князям Острозьким безмитне «перевезення стародавніми дорогами білої руської солі з Коломиї, Долини, Дрогобича та інших міст»²⁶², вважав шляхи соляної торгівлі «прадавними». За сіллю в Коломию приїжджали вози з Київщини, з Ніжина й інших міст Лівобережної²⁶³ й Правобережної України, хоча основну частину солі привозили туди із Криму. Імовірно, коломийцями називали тих, хто їздив за сіллю на захід, а чумаками — хто купував сіль у Криму. Тож, по суті, це були різні назви одних і тих самих торговців сіллю²⁶⁴. І жили вони значно багатше інших селян²⁶⁵.

²⁶⁰ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. 1 // Сборник императорского русского исторического общества. Т. 35. — СПб.: Тип. Ф. Елеонского, 1882. — С. 290.

²⁶¹ Книга посольская метрики великого княжества Литовского (с 1545 по 1572 год). — М.: В университетской типографии, 1843. — С. 22.

²⁶² Торговля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 54.

²⁶³ У 1744 році через «Васильківський форпост» проїхало в Коломию за сіллю двоє мешканців села Козацьке Переяславського полку, з ними 17 осіб «челядників» — найманих робітників. Із земель Ніжинського полку проїхало за сіллю 29 порожніх маж і 27 найманих робітників (Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии / М. М. Плохинский // Труды XII археологического съезда в Харькове. В 2 т. Т. 2. — М.: Тип Г. Лиснера, 1905. — С. 300).

²⁶⁴ В офіційних документах того часу назви «коломієць», «соленик», «прасол» і «чумак» часто перемішані, тому неможливо визначити, куди саме вони їздили за сіллю.

²⁶⁵ Так, у 1666 році в селі Митченки Батуринського повіту селянин-коломієць Григорій Лесков був єдиним, хто мав шість волів і вісім коней, якими він із синами орав свою землю. З нього брали найбільші податки (Переписні книги 1666 року / Приготував до друку і зредагував В. О. Романовський. — К.: Всеукраїнська академія наук, Археографічна Комісія, 1933. — С. 29).

По-справжньому розцвів соляний промисел під захистом Запорозької Січі²⁶⁶, яка охороняла каравани торговців сіллю військовою силою, з якої татарам доводилося рахуватися²⁶⁷. «Під заступництвом козацтва... щорічно сотні й тисячі чумацьких возів, які часто належали самим козакам, їздили далеко в Польщу, Галичину, Молдавію, Крим, на Дон і у Великоросію». Україна була в цей час «як би центром, з якого, як по радіусах, рухалися туди й назад у різні сторони чумацькі валки. Чумаки були тоді єдиними... торговцями й перевізниками... Це був квітучий період чумацтва, який охоплював майже цілих три сторіччя, починаючи з XVI і закінчуючи першою половиною XIX ст. Протягом цих трьох століть чумацтво було вже цілком сформованим... мало у своїй основі міцні артільні... форми і їздило своїми одвічними шляхами»²⁶⁸.

Запорожці теж користувалися чумацькими шляхами для власних задач — як розвідники, коли їм потрібно було

²⁶⁶ З козаками в чумаків взаємовідносини склалися не завжди гладко. У 1747 році п'ять запорожців напали з метою пограбування на двох чумаків, що верталися із Криму на восьми возах і з 28 волами. Одного чумака вбили, другий зміг утекти. Незабаром трьох із нападників спіймали і привезли на Січ разом з тілом мертвого чумака. За такий страшний злочин кошовий отаман Павло Козолецький присудив їх до болісної смерті — закопати живцем разом з убитим чумаком (Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. — С. 13).

²⁶⁷ Втім, нерідко чумаки страждали від нападу татар, а іноді й потрапляли в неволю, причому навіть і наприкінці XVIII століття, коли Російська імперія військовою силою усе більше обмежувала татарський вплив. В одному з документів того часу розповідається історія «малоросіянина Русова», з переяславського полку. У 1774 році разом з 18 іншими жителями слободи Миколаївки він підрядився на перевезення «провіанту» зі Старого Оскола в Арабат у Криму. Доправивши вантаж, він з товаришами поїхав до соляних озер, щоб навантажити вози сіллю, але там на них напали татари, взяли в полон і відвезли на ринок невільників у Кафу (Феодосію), де продали в рабство в Туреччину. Там герой цієї історії провів десять років, перемикаючи за цей час декількох власників. Останній з них, Амер Ага, виявив душевну широту і відпустив бранця на волю після довгих його прохань (Странствовання бурсака, чумака и раба // Киевская старина. — 1897. — № 10. — С. 16–20).

²⁶⁸ Щербина Ф. А. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм / Ф. А. Щербина. — Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. — С. 133. «Життя, повне боротьби й труднощів... необхідність бути постійно насторожі створили своєрідний тип чумацьких артелей з військовим характером і торгово-промисловою організацією», тому що «самотній і безпомічний чумак-торговець був би остаточно затертий... і природою, і ворожими народностями, і різного роду мисливцями за легкою наживою зі свого ж брата малороса» (Там само, с. 141).

потрапити, не привертаючи уваги, у володіння татар. Така практика існувала давно — розвідники (чи шпигуни) користувалися Великим шовковим шляхом, приєднавшись до купецьких караванів. Адже купцям завжди було значно простіше потрапити в інші країни. Так було і з нашими чумаками.

Коли Запорозьку Січ у 1775 році ліквідувала царська влада, частина козаків перейшла під владу Туреччини, і вони створили Задунайську Січ. Щоб дізнатися наміри цих запорожців, у 1778 році царський підполковник Іван Синельников (комендант Покровського, де була раніше Запорозька Січ) послав двох агентів, капітана Кирила Тимковського і військового товариша²⁶⁹ Кирила Мошенського розвідати про подальші плани козаків Задунайської Січі. Щоб не привертати уваги, Тимковський і Мошенський поїхали спершу в польську частину України, там приєдналися до чумацької валки і вже як чумаки вирушили в сторону Задунайської Січі, де перебувало декілька тисяч запорожців. За два дні, які вони були там разом із чумаками, вони змогли почути багато цікавих розмов і після повернення в тому ж році надали докладний рапорт²⁷⁰. Стара як світ ідея замаскуватися під купців спрацювала і цього разу.

Чумаки везли в Крим на продаж товари з тієї місцевості, де жили²⁷¹. Вони транспортували не тільки власні вантажі, але й брали на реалізацію (з оплатою після продажу) товари в односельців. Деякі навіть стали залучати гроші селян (які самі не брали участь у торговельній подорожі), щоб вигідно вкласти їх у справу й повернути із прибутком. «Ви мені зносите гроші, хто скільки має, я їх пускаю в діло, маю користь то й вам даю вигоду»²⁷², — говорив чумака Хома, герой п'єси

²⁶⁹ Військові товариші — в часи Гетьманщини привілейована частина козаків, яка за своїм статусом наближалася до полкової старшини.

²⁷⁰ Степовий В. До історії Задунайської Січі / В. Степовий // Україна. — 1914. — Кн. 3. — С. 11–12. Текст секретного рапорту наводить у своїй статті В. Степовий (Там само, с. 17).

²⁷¹ Сушені фрукти, соняшникове масло, тютюн, прядиво й полотно, смолу й дьоготь, вироби із заліза, вироби з дерева, колеса для возів та інше — усе те, що вони могли купити в себе й продати татарам.

²⁷² Карпенко-Карий І. Чумаки / І. Карпенко-Карий // Твори в 3 тт. Т. 2. — К.: Держ. вид. художньої літератури, 1960. — С. 172. Прибуток вкладники зазвичай отримували товарами («П'ять штук таранів й п'ятнадцять фунтів солі» — Там само, с. 173). У діалогах героїв згадується тридцять вкладників. Зібрані гроші зазвичай йшли на придбання возів з волами і товарів.

Карпенко-Карого «Чумаки». За рік він зібрав у людей п'ять тисяч рублів, щоб купити додаткові вози й волів²⁷³. Такі вкладники не мали ніяких прав власності (на ті самі вози або волів), тому тут можна говорити про найпростіші форми довірчого керування капіталом²⁷⁴. Гроші не лежали без діла навіть в XVII-му і на початку XVIII столітті — як говорив в 1700 році полтавський козак Стецько Сергієнко, «мої гроші в людей; люди моїми грішми користуються»²⁷⁵.

Часто виходячи з рідних сіл «з порожніми возами, чумаки прямували в яке-небудь торговельне місто... переважно в Кременчук, де вони сподівалися взяти якийсь вантаж: куди завгодно, тільки на південь, хоч би й за 500 верст від прямої своєї дороги»²⁷⁶. Якщо навіть чумак не знайде собі вантаж для перевезення на південь і поїде в Крим з порожнім возом «за сіллю або рибою, купуючи ці товари на власні гроші», то й у цьому разі він отримає чималий прибуток, тому що «і сіль, і риба потрібні в побуті селянину»²⁷⁷, а сіль чумак все

²⁷³ Карпенко добре знав сільську економіку, володів хутором, і писав ці рядки з розумінням справи — його батько був колись чумаком, тому словам драматурга можна довіряти навіть більше, ніж деяким спогадам неосвічених сільських дідів. Його «батько, колишній чумак, нажив собі чималу копійчину, мав хороше господарство і жив, так би мовити, у повному достатку». За сімейними переказами, один з далеких родичів драматурга теж був чумаком, «поки на його валку не напали в степу розбійники і він мусив пішки, з самим лише батіжком у руці, повернутися додому, втративши все, що мав» (Тобілевич С. Мої стежки та зустрічі / С. Тобілевич. — <https://ukrlib.com.ua>).

²⁷⁴ Мабуть, така практика була звичайною — навіть в 1850-ті роки в головній конторі цукрового заводу Яхненка й Симиренка «приймали гроші в позичку під узаконені відсотки» (Оглоблин А. П. Очерки по истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. — К.: Гос. изд. Украины, 1925. — С. 158).

²⁷⁵ Левицкий О. И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. / О. И. Левицкий. — Киев: Изд. ред. жур. «Киевская старина», 1902. — С. 26.

²⁷⁶ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. — СПб.: Тип. Морского министерства, 1861. — С. 47. Крім традиційних сушених груш і яблук, «чумаки вантажать на свої хури, при виході в дорогу, різноманітні дерев'яні вироби, які особливо потрібні місцевості, де немає лісів — на крайньому півдні, у херсонських і таврійських степах» (Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 171).

²⁷⁷ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. — СПб.: Тип. Морского министерства, 1861. — С. 48.

одно продавав в Україні у два-три рази дорожче, ніж купував у Криму²⁷⁸.

Зерно для чумаків не було основним товаром до кінця XVIII століття, коли царська імперія стала контролювати чорноморське узбережжя, а російські кораблі отримали право вести торгівлю через Чорне море. До того зерно з України за традицією везли через Польщу до портів Балтійського моря — Гданська й Риги. І тільки після заснування в 1778 році Херсона з'явилася можливість експортувати зерно через цей порт²⁷⁹. На практиці зерно стало переважати серед товарів, які чумаки везли на південь, тільки на початку XIX століття, в часи його масового експорту через Одесу.

Так історія чумацького промислу розподіляється на два етапи — один, багатовіковий, — до кінця XVIII століття, і другий, не дуже довгий, — з початку XIX століття, коли чумаки займалися перевезенням зерна в чорноморські порти, поки з 1870-х років їх не замінили залізниці.

Первинне нагромадження капіталу

Чумацьким промислом займалися люди з різних верств суспільства — і селяни, і міщани, і козаки²⁸⁰. Причина була одна — бажання розбагатіти. Адже «чумацький промисел у ті часи був ознакою багатства, яке могли досягти лише окремі кріпаки»²⁸¹. Зазвичай чумаками ставали селяни, і майже в кожному селі було декілька чумаків. Поміщик відпускав кріпака в чумаки, тому що за пару років той міг зібрати гроші (у середньому тисячу рублів) і викупити себе на волю. А тисяча рублів для поміщика були важливіші, ніж окремих кріпак.

²⁷⁸ У 1720-ті роки чумаки щорічно привозили тільки в Лівобережну Україну 600–700 тисяч пудів солі, а разом із Правобережною — більше мільйона пудів (Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. / І. С. Слабеев. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 41). У 1807 році за офіційним даними в одну тільки Київську губернію було завезено більше 900 тисяч пудів солі (Статистическое описание Киевской губернии, изданное И. Фундуклеем. В 3 ч. Ч. 3. — СПб.: В типографии Министерства внутренних дел, 1852. — С. 511).

²⁷⁹ Про історію херсонської торговельної компанії Прота Потоцького докладніше буде далі.

²⁸⁰ Іноді заможні поміщики ставали власниками чумацької валки. У Крим самі вони, звичайно, не їздили, а тільки вкладали гроші в цей вигідний бізнес.

²⁸¹ Невідомі спогади генерал-хорунжого Армії УНР Юрія Тютюника. — <https://uinp.gov.ua>

Селянин починав з того, що наймався погоничем волів до досвідченого чумака, що мав декілька десятків возів. Він ставав найманим робітником — «наймитом», що одержували за одну поїздку в Крим (яка тривала у середньому три місяці) 20–25 рублів²⁸². Тому в чумацьких караванах не всі учасники були рівноправними — «наймит» найчастіше взагалі не вважався членом чумацької валки, а був просто найманим робітником.

За гроші, зароблені за дві-три подорожі в сезон, він міг купити собі пару возів з волами. «Купивши дві пари... волів, спорядивши два гарні вози, придбавши якісну упряж і маючи в запасі декілька десятків рублів, селянин вирушає чумакувати в товаристві людей бувалих і досвідчених»²⁸³. Так на наступний рік він міг стати дрібним учасником чумацької валки й везти на своєму возі товар у складі чумацького каравану, доглядаючи при цьому й за іншими запряжками. За наступний рік йому давали ще одну пару волів, і так згодом він ставав повноцінним учасником. Ну а далі — як повезе. Іноді чумака супроводжувала удача, і він швидко багатів. Хоча так виходило не завжди.

Зазвичай чумак-початківець йшов з рідного села тільки на декілька місяців, щоб встигнути зробити всі необхідні сільськогосподарські роботи. Якщо його «чумакування» було успішним і з'являвся дохід, він розумів, що займатися землеробством йому вже не вигідно — на поїздках за сіллю можна добре заробити й купити собі все, що потрібно.

Так селяни ставали учасниками торгівлі через чумацький промисел, і відбувалося первинне нагромадження капіталу. Навіть якщо чумак був не самим успішним, він однаково виявлявся набагато багатшим, аніж односельці. Відчувши смак грошей, смак багатства, він уже не хотів від усього цього відмовлятися. «Не хотів ані одружуватись, ані вдома жити, — усе чумакував. Щастя йому служило, він усе більше багатів... у нашому селі церкву новим тесом обшив і хрести позолотив. Не одного бідолаху вбогого з біди виручив... Умираючи, наказав вирити в лісі під дубом два горщики із грішми, один

²⁸² У багатого й досвідченого чумака могло бути і десять, і двадцять найманих робітників, кожний з яких доглядав за п'ятьма запряжками волів (Щербина Ф. А. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм / Ф. А. Щербина. — Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. — С. 158).

²⁸³ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. — СПб.: Тип. Морского министерства, 1861. — С. 47.

віддати матері, а на інший поховати його... насипати високу могилу й хрест поставити із цілого дуба»²⁸⁴.

У 1871 році газети повідомляли, що в одного із чумаків Харківської губернії вкрали 560 тисяч рублів заощаджень, накопичених за 40 років чумацького промислу. А такі гроші були тоді не у всякого купця²⁸⁵. На Слобожанщині славився своїм багатством чумак Г. Топчієв, капітал якого досягав 500 тисяч рублів²⁸⁶. Тому чутки, що серед чумаків зустрічалися дуже багаті, цілком правдиві.

На перевезенні солі чумак зазвичай мав більше 50 % чистого прибутку на вкладений капітал; на перевезенні зерна — близько 20 %²⁸⁷. Наприкінці XVIII століття й на початку XIX-го одна пара волів за поїздку давала 25–30 рублів чистого прибутку. Якщо чумаки робили за сезон три поїздки, то отримували 75–90 рублів прибутку тільки з одного воза²⁸⁸. Для тих, хто мав 10 пар волів з возами, прибуток 750–900 рублів за сезон ставав цілком реальним.

Наприкінці XVIII століття нагромадження капіталу призвело до того, що з'явилися окремі чумацькі поселення — багаті слободи²⁸⁹, де жили самі чумаки. У Голій слободі Богучарського повіту Воронезької губернії мешканці (серед них і мої предки) теж займалися чумацьким промислом. Там народився мій батько, який переселився потім на Луганщину.

«Старожили говорять, що колись, за... гетьманів, бували на Україні слободи у три тисячі й більше мешканців, одних чумаків»²⁹⁰. Їхнє населення не займалося сільським господар-

²⁸⁴ Вовчок М. Чумак / М. Вовчок // Украинские народные рассказы. — СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1859. — С. 79–88.

²⁸⁵ Той чумак розповідав, що в його каравані було зазвичай 70–100 возів, а іноді він ще й наймав 30–40 додаткових (Рудченко І. Чумацкие народные песни / І. Рудченко. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. — С. 19).

²⁸⁶ Крім чумацького промислу Топчієв володів декількома крамницями й шинками, торгував горілкою, медом та іншими товарами (Гуржій О. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII — початок XX ст.) / О. Гуржій, О. Реєнт, Н. Шапошнікова. — К.: Інститут історії України НАН України, 2018. — С. 172).

²⁸⁷ Детальніше: Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси / Н. І. Букатевич. — Одеса, 1928. — С. 57–58.

²⁸⁸ Бровєр І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму / І. М. Бровєр. — У 2 т. Т. 2. — К.: Партійне видавництво «Пролетар», 1933. — С. 20.

²⁸⁹ Найбільше їх було на Катеринославщині, Полтавщині й Харківщині.

²⁹⁰ Там не було «жодного плуга й жодної борони» (Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 173).

ством, вважаючи це нижче своєї гідності. Та й не було в цьому потреби — грошей у чумаків вистачало, вони возили товари з весни до осені, а взимку ремонтували свої вози або робили нові. Самі чумаки тільки запасали сіно волам на зиму, а їхні дружини дивилися за коровами й улітку займалися городом. «Справжній чумак, яких небагато, майже не займається землеробством... кожен вважає хліборобство справою другою, тому що його ремесло набагато прибутковіше й дає можливість не тільки жити безбідно, але навіть із деякою розкішшю»²⁹¹.

Чим більше чумаки в таких слободах багатіли, тим частіше вони наймали погоничів волів і відправляли їх у повну труднощів дорогу, а сам багатий чумак тільки підраховував прибуток. «Такий чумак уже заледасців, сам не надягає більше дьогтем вимазаних сорочки й шароварів, не йде зі своїми волами випробовувати довгий шлях й усякі дорожні негоди і біди, а тримає для цього десятка два людей, і ще сорок найманих працівників за рік... посилає їх з возами в дорогу і тільки складає прибуток. У ньому вже мало стародавньої самотності. Однак він спритно веде свої справи»²⁹².

Так віковий чумацький спосіб життя з його традиціями й романтикою йшов у минуле, а каравани запряжених волами возів обслуговували наймані робітники. Особливо часто це можна було бачити в першій половині XIX століття, коли перевізники чужого товару (фурмани) стали витісняти чумаків, які раніше возили власний товар.

Творці транспортної інфраструктури

Вирушаючи у Крим за сіллю й століттями прокладаючи свої шляхи, чумацькі каравани створювали першу транспортну ін-

²⁹¹ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. — СПб.: Тип. Морского министерства, 1861. — С. 47.

²⁹² Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 173. «Це все тузи й капіталісти. Вони ведуть чумацький промисел гуртом. В одного пар тридцять, сорок а то й п'ятдесят волів; в іншого при цьому в оренді ще й десятин сто або двісті землі, взята на відкуп винокурня... і осіб тридцять робітників» (Там само, с. 146).

фраструктуру. Їхні шляхи²⁹³ ставали все більше наїждженими й освоєними. Чумаки рили колодязі для напування волів і бугдували землянки для ночівлі в холодну пору року. Коли ці землі в XIX столітті перейшли в приватну власність, там виникли села й хутори, а степи швидко розорювали й перетворювали на поля. Тому прадавніх шляхів у цей час вже практично не існувало — чумакам доводилося їздити іншими дорогами²⁹⁴. Там, де в XVIII столітті чумаки вели свої каравани вільно, де хотіли пасли волів й зупинялися на ніч у зручних місцях, тепер з'явилися власники земель, які брали із чумаків гроші за використання пасовищ, водопоїв і переправ.

«Український степ, оспіваний Гоголем, за останнє п'ятдесятиліття сильно змінився. Це вже не те пусте роздолля, по якому їхав колись Тарас Бульба із синами, і не бачив кінця “морю трав”, і не зустрічав ані житла, ані дороги». А зараз «степ в усіх напрямках прорізаний» дорогами. «Степ, дикий український степ, стає просто тихим російським полем»²⁹⁵.

«Малоросія, розоравши свої степи, також гарячково поспішала збувати за дешевою ціною свій хліб за кордон. І в нашій благодатній Україні замість багатства народу, круторогого вола, якому чумаки на подяку золотили рога, з'явилися худі коні», і тепер їх «селянину доводиться, за браком кормів, пасти... біля доріг»²⁹⁶.

У XIX столітті, коли кількість перевезених вантажів значно зросла, збільшилася й довжина створених чумаками доріг. Це вже були не вікові караванні «шляхи», а добре наїжджені

²⁹³ Основних шляхів було два — «Чорний» і «Муравський». Стародавній Чорний шлях починався на Волині, проходив через Умань і вів далі на південь, на Балту й Ольвіополь. Називали його так тому, що цим шляхом татари ходили у свої набіги в Україну, а коні витоптували траву до чорної землі. Відомий з XV століття Муравський шлях (він же «Соляний») славився великою кількістю трави («мурави»), яка росла всюди уздовж цього шляху, тож чумаки могли там легко знайти пасовища для своїх волів. Муравський шлях ішов від Перекопу у бік Харкова й далі в Росію, у напрямку Тули. Чумаки любили цей шлях, тому що він був простий, однак до XVII століття там не було ні міст, ні сіл, тому ночувати доводилося в степу. А ріки можна було переходити тільки вброд — ніяких мостів ще не побудували.

²⁹⁴ Щербина Ф. А. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм / Ф. А. Щербина. — Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. — С. 133–134.

²⁹⁵ А «луки її зім'яті незліченними чередами овець» (Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 180).

²⁹⁶ Иванюков И. Очерки провинциальной жизни / И. Иванюков // Русская мысль. — 1893. — Кн. 12. — С. 250.

грунтові дороги. У середині сторіччя тільки в Київській губернії їх було більше чотирьох тисяч кілометрів. Так виникла ціла система доріг, які вели до порту Одеси. Вони охоплювали частину Волинської й Подільської губерній, усю Київську, Катеринославську й Херсонську губернії, а також майже всю Бессарабію — регіон, що постачав зерно на експорт.

Перевізники зерна у ХІХ столітті

Після того як почався масовий експорт зерна через Одесу та інші порти Чорного й Азовського морів, перевозили це зерно на своїх возах і волах чумаки. Іншого наземного транспорту тоді просто не було²⁹⁷. Наприкінці 1840-х років чумаки привозили в Одесу до 80 % зерна (решту доставляли водними шляхами). У той час щорічно в порти надходило 2,5–4 млн чвертей зерна (25–40 млн пудів, 1,6–2,5 млн тонн). Якщо вважати, що на один чумацький віз вантажили зазвичай 50 пудів, то для перевезення такої кількості зерна потрібно було 500–800 тисяч возів. Чумаки робили мінімум дві поїздки за сезон, а то й три, тому неважко підрахувати, що для цього використовували 200–300 тисяч возів і 40–60 тисяч чумаків разом з найманими робітниками²⁹⁸.

Потоки зерна (точніше, потоки грошей від його продажу) зробили Одесу такою, якою ми її знаємо — завзятою, волелюбною і неповторною. Так зерно стало головним зодчим «південної столиці». «І ще другого зодчого дала нам Україна: його називали чумаком, він вантажив жито біля дніпровських порогів і, покрикуючи на волів “цоб цобе!”, брів за скрипливим возом»²⁹⁹.

²⁹⁷ У 1801 році в Європу експортували з України 683 тисячі чвертей зерна (6,8 млн пудів, 110 тисяч тонн), у 1803 році — 1,5 млн чвертей (15 млн пудів, 246 тисяч тонн). Після спаду під час наполеонівських війн обсяги експорту швидко відновилися й почали зростати — у 1817 році експортували 2,3 млн чвертей (23 млн пудів, 377 тисяч тонн) (Букатеви́ч Н. І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси / Н. І. Букатеви́ч. — Одеса, 1928. — С. 39). Чверть — міра об'єму зерна, 209,66 літра. Одна чверть пшениці мала середню (залежно від сорту) вагу близько 160 кілограм, що дорівнювало 10 пудам.

²⁹⁸ Цифри правдоподібні — відомо, що в ці роки тільки в Київській губернії було 17,5 тисячі чумаків і 70 тисяч пар волів (Букатеви́ч Н. І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси / Н. І. Букатеви́ч. — Одеса, 1928. — С. 40–43).

²⁹⁹ Жаботинский В. Е. Моя столица / В. Е. Жаботинский. — <http://az.lib.ru>

Той, хто під'їжджав до Одеси, бачив «пустельні степи... всюди біліють кістяки коней і волів», — писав у 1843 році польський мандрівник Юзеф Крашевський. «Ми під'їжджаємо до великого міста... частіше зустрічаємо купців... тягнуться чумацькі валки, які везли із Криму сіль, а сюди йшли із пшеницею». Хоча «очі, рот, груди — все покрите пилом, але напружено вдивляюся в далечінь, намагаюся роздивитися неясні обриси, які здалеку нагадують вежі, хрест, дахи будинків. І, нарешті — так, це вона, Одеса!»³⁰⁰.

«Торговельне значення Одеси помітно мандрівникові вже під час наближення до неї... то він обганяє ряди хур, запряженими волами, навантаженими мішками пшениці й інших злаків, то трапляються йому назустріч такі самі ряди хур з пустими мішками... У місті раз у раз зустрічаються довгі ряди хлібних возів, що недбало перегороджують дорогу іншим екіпажам, які терпляче й шанобливо вичікують можливість продовжити шлях. “Одесою пшениця управляє”, говорить там народ»³⁰¹.

Під час розквіту експорту зерна через одеський порт вулиці й площі міста справді часто заповнювали чумаки, воли й вози із зерном. Звичайною справою було побачити «юрбу українців, що відпочивають між волами й хурами на площах». Вони «тільки що привезли й зсипали свою пшеницю»³⁰². «Чи можна було взагалі назвати містом... цей величезний відкритий простір без будинків, заповнений возами і волами, що катаються в пилу?»³⁰³.

Зерно вивантажували в склади (їх називали тоді «магазини») для подальшого перевезення на кораблі. «Пам'ятаєте відриті двері довжелезних кам'яних сараїв, наповнених цілими горами пшениці?» Таких зернових «магазинів» було «безліч у старій Одесі, однак їх все одно не вистачало для тієї величезної кількості зерна, яке привозили в інші роки в наше

³⁰⁰ Kraszewskij J. I. Wspomnienia Odessy, Jedisanu i Budżaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 23 czerwca do 11 września J. I. Kraszewskiego / J. I. Kraszewskij. — 2 t. Т. 1. — Wilno, 1845. — S. 148, 150, 167.

³⁰¹ Мейер Д. И. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы / Д. И. Мейер // Юридический сборник, изданный Д. Мейером. — Казань: Изд. И. Дубровина, 1855. — С. 449–450.

³⁰² Всевожский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу / Н. С. Всевожский. — В 2 т. Т. 1. — М.: Тип. А. Семена, 1839. — С. 93.

³⁰³ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea / X. H. De Hell. — L.: Chapman & Hall, 1847. — P. 6.

місто... пил, канави, сонце, сарана, хлібні магазини... спогади про це переносять нас у давнє минуле»³⁰⁴.

Коли місто тільки виникало, зернові склади знаходилися в самому центрі, на Італійській, Польській і на багатьох інших вулицях, крім хіба що Рішельєвської і сучасного Приморського бульвару³⁰⁵. Спершу будували зерновий склад, потім до нього додавали житлову частину, а коли зернові склади стали переносити на околиці міста, їхні приміщення в центрі міста стали перебудовувати під житлові. У середині XIX століття «вулиці Одеси являли собою своєрідне видовище; третина будинків були магазинами, тобто складами зерна, переважно пшениці; тротуари були вимощені частково плитами, частково місцевим диким каменем, поставленим на ребро; з боків вулиць росли хирляві акації, а уздовж текли струмочки по брудних водостічних канавах. На головній вулиці, тоді Рішельєвській, на тротуарах сиділи під парасольками євреї і єврейки й на зелених столиках міняли гроші. Там штовхалися і фактори хлібної торгівлі»³⁰⁶. «Факторами» у той час називали маклерів.

Миських площ не вистачало, і вози доводилося ставити на вулицях³⁰⁷. Як писали газети, вулиці міста були брудними й розбитими від возів, що перевозили зерно зі складів у гавань³⁰⁸. Далі зернових складів чумаки не заїжджали, а зерно в порт перевозили місцеві биндюжники. До появи залізниці зернові склади залишалися в центрі міста, зокрема на вулиці Польській, де жили й вели свій бізнес шляхтичі із Правобережної України, і на вулиці Італійській — сьогодні вона називається Пушкінською. До цих складів часто під'їжджали чумацькі вози із зерном, залишаючи після себе всякий бруд — як автор газетної замітки делікатно називав гній від волів³⁰⁹. Але «хіба можна визнати Одесу за справжню щасливу Одесу, коли

³⁰⁴ Дерибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас. — Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. — С. 334–335.

³⁰⁵ Крашевский Ю. Воспоминания об Одессе, Едисане и Буджаке / Ю. Крашевский. — Одесса, 2019. — С. 185–186.

³⁰⁶ Скальковский К. А. Воспоминания молодости (по морю житейському) / К. А. Скальковский. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1906. — С. 12.

³⁰⁷ Докладніше про це (а також про те, як знамениті одеські шахраї обманювали чумаків) див.: Гончарук В. Чумацький промисел і Одеса / В. Гончарук // Чорноморська минушина. — 2013. — Вип. 8. — С. 41–59.

³⁰⁸ Сокальский Н. Свод различных мнений, выраженных в одесских журналах по поводу мостовых / Н. Сокальский // Одесские ведомости. — 1860. — 11 октября.

³⁰⁹ Летучие заметки // Одесские ведомости. — 1864. — 11 февраля.

немає ні начальника краю графа Воронцова», ні «корита для напування волів і коней на розі Італійської й Троїцької»?³¹⁰.

Газети не раз писали, що при таких прибутках від зернової торгівлі давно вже потрібно було обладнати на окраїні спеціальні місця для возів із зерном, та й самі склади винести за межі міста³¹¹. Хай там як, увесь цей бруд, сморід і суєта сильно дратували жителів «південної столиці», особливо купи гною, що залишалися після волів. Та й після коней.

Наприкінці XIX століття проблема величезної кількості коней стояла дуже гостро в таких великих містах, як Лондон і Нью-Йорк³¹². Не уникли гнойової кризи й наші міста, хоча коней у них було, звичайно, не так багато, як у світових столицях³¹³. А в Одесі до всього цього додавалися ще й воли. Вони за розміром набагато більші, ніж коні, тож і гною від них залишалося більше³¹⁴. Про кількість мух неважко здогадатися,

³¹⁰ Отголоски дня // Одесский вестник. — 1886. — 20 октября. — № 282.

³¹¹ Кузьменко Г. Отношение землевладельца Одесского района к вопросу об одесских мостовых / Г. Кузьменко // Одесские ведомости. — 1860. — 8 октября.

³¹² У 1898 році в Нью-Йорку проходила перша міжнародна конференція з планування міст. Основне питання було пов'язано з величезною кількістю коней і гною, який вони щодня залишали. Це було настільки серйозно, що після трьох днів роботи конференції (замість запланованих десяти) учасники оголосили її закритою, тому що не бачили способів для подолання гнойового колапсу в містах. У тому самому році британська Times писала, що через пів століття шар гною на вулицях британської столиці досягне трьох метрів. Сьогодні важко уявити, що таке могло бути в цьому розкішному місті міл'ярдерів. Наприкінці XIX століття в Лондоні з населенням 6 млн було приблизно 300 тисяч коней, кожен з яких за день залишав після себе близько 10 кілограмів гною й близько літра сечі — загалом 3000 тонн гною й 300 тонн сечі. У Нью-Йорку з населенням 3,5 млн було не менше 100 тисяч коней, які виробляли щодня мінімум 1000 тонн гною й 100 тонн сечі. Сморід на вулицях важко навіть уявити, а до нього додавалися неймовірний шум від копит, величезна кількість мух, пацюків і кінських трупів. Вони навіть у цих світових столицях іноді довго лежали на людних вулицях, поки їх не забирали. У Лондоні й у Нью-Йорку проблема гною вирішилася зненацька — з появою автомобілів коні швидко зникли з вулиць.

³¹³ У Харкові «...біля будинку біржі, як відомо, знаходиться стоянка коней для конки, вони підсилюють тягу вагонів. Завдяки тому, що прибирання бруківки в цьому місці лише в зародковому стані, повітря сильно насичене аміаком. Сморід, особливо опівдні, тут жахливий. З огляду на можливість розвитку холери, варто було б це місце, крім ретельного прибирання, ще й дезінфікувати якими-небудь знешкоджуючими засобами», — писала газета «Південний край» в 1910 році.

³¹⁴ Наприкінці 1840-х, у час максимального експорту зерна, його привозили в Одесу в середньому по 30 млн пудів за сезон. На один віз вантажили зазвичай 60 пудів, і для такої кількості зерна потрібно було 500 тисяч возів, які за рік

причому це не невинні мухи, що іноді залітають у вікно, а величезні бичачі гедзі, які боляче кусають до крові. До того ж, коли в Одесі (яка славилася своїм пилом) почали мостити вулиці, спочатку це робили торцевими зрізами дерев'яних колод. Гній і сеча всмоктувалися в дерево, і як би гній не прибирали, від дерев'яної бруківки йшов стійкий сморід, нестерпний на жаркому сонці. Уявляєте собі — вулиця з романтичною назвою Італійська, недалеко опера й біржа, а тут скрізь ці вози, воли, гній, мухи й сморід. Тож проблеми Лондону з його кіньми могли здатися не такими страшними в порівнянні з одеськими волами. Але й тут усе вирішилося зненацька швидко — у 1860-ті роки почали будувати залізниці, по них пішло транспортування зерна, і сотні тисяч чумацьких возів і волів разом із брудом, смородом і мухами зникли з одеських вулиць, на той час уже вимощених каменем. А одесити з полегшенням зітхнули.

Втім, хай там як, до появи залізниць чумацькі каравани залишалися єдиним і цілком ефективним сухопутним транспортним засобом. Залізниці з'явилися тільки в 1860-ті роки, а Одеса (головний чорноморський порт) неймовірно розбагатіла на зерновій торгівлі вже до середини XIX століття, обходячись і без залізниць. А в 1870-ті роки залізниці почали витісняти чумацький промисел. Перевезення товарів ними виявилися набагато швидшими, хоча поки ще не дешевшими³¹⁵. «Часто трапляється, що простуваті й незграбні чумаки... вдало конкурують на своїх “мажах” і “сірих... круторогих воликах” із цілими пароплавними й залізничними компаніями». Причина в тому, що вони мали віковий досвід³¹⁶.

Однак проблеми в чумаків почалися раніше і були пов'язані з освоєнням степів, їхнім розорюванням і переходом багатьох земель у приватну власність³¹⁷. «Запитаєте чумаків, за

бували в місті. І мільйон волів, які проходили вулицями Одеси — нехай навіть усього на один день. Усі вони за рік залишали приблизно 15 тисяч тонн гною.

³¹⁵ За доставку однієї чверті зерна з Умані в Одесу чумаки брали 2 рублі, залізниці — мінімум 2,5 руб., а часто й більше. Докладніше див.: Гордуновський О. М. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII — початок XX ст.) / О. М. Гордуновський, І. О. Гуржій, О. П. Ресент. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2017. — С. 98.

³¹⁶ Щербина Ф. А. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм / Ф. А. Щербина. — Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. — С. 129–130.

³¹⁷ Докладніше про причини занепаду чумацького промислу в середині XIX ст. див.: Гордуновський О. Чумацький промисел в Україні: причини занепаду / О. Гордуновський, О. Гуржій // Україна в Центрально-східній Європі. Вип. 14. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. — С. 162–182.

що вони тепер не платять?.. за водопій беруть, за корм трави беруть, за мости й переправи на поромах беруть»³¹⁸. Усе це знижувало прибуток. Тому ще до появи залізниць чумацький промисел переживав не кращі часи, хоча попит на перевезення вантажів продовжував зростати.

Справжніх чумаків (які купували товар за свої гроші) ставало все менше, а на зміну їм приходили фурмани³¹⁹ (хурмани) — наймані робітники, які зазвичай займалися в XIX столітті транспортуванням зерна, яке належало великим купцям³²⁰. Деякі з таких купців були розбагатілими чумаками, що давно вже перестали самостійно їздити з товаром і замість цього наймали собі працівників. За спогадами очевидця, в 1839 році «чумаків із власним вантажем, із пшеницею в Одесу та із сіллю із Криму» було вже «небагато; переважно це перевізники»³²¹.

Так чумацькі валки усе більше залишалися в минулому. На той час степи вже освоїли, ніяких небезпек на початку XIX століття не було, і чумацький отаман став непотрібним. На зміну йому прийшов хазяїн товару — багатий купець³²².

«Чумаки доживають свої останні дні»³²³, — писав ще в середині XIX століття М. Данилевський. Це розуміли, напевно, усі. «Залізниці мають остаточно зруйнувати чумацтво в тому вигляді, який заповіла нам старовина. Зі знищенням його Малоросії доведеться... попрощатися з єдиними своїми торговельними представниками — чумаками. А за ними... зникнуть

³¹⁸ Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 183.

³¹⁹ Фурман, який займався перевезенням товарів, — власник фури, великого воза, пристосованого для перевезення різних вантажів.

³²⁰ У Таращанському повіті 10 % селян займалися перевезеннями товарів, тобто їх можна вважати фурманами. Справжніх чумаків серед них було лише 2 % (Гордуновський О. Чумацький промисел в Україні: причини занепаду / О. Гордуновський, О. Гуржій // Україна в Центрально-східній Європі. Вип. 14. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. — С. 164).

³²¹ «Підрядяться із зими або ранньої весни у візництво й гроші вперед заберуть; а при поганій дорозі доводиться останнє продавати, щоб виконати підряд і поповнити збитки» (Из воспоминаний отшельника к-ской пустыни // Киевская старина. — 1887. — № 12. — С. 738).

³²² Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст. / І. С. Слабеев. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 48.

³²³ Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. — СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. — С. 131.

і ті сліди, за якими можна було б здогадуватися, яким став би малоросійський торговець, якби життя Малоросії не було затримано чужим впливом»³²⁴.

У 1880-ті роки залізниці завдяки великим обсягам перевезень витіснили і чумацький, і фурманський промисел. Коли рахунок ішов на десятки мільйонів пудів зерна, перевезти на возах таку кількість просто не було можливості³²⁵. У 1890-ті роки ще зрідка можна було побачити каравани возів, запряжених волами, але незабаром вони повністю зникли. Розбагатілі чумаки стали землевласниками або купцями, а небагатим (зокрема фурманам) довелося шукати собі іншу роботу.

Чумацький міф

Сучасники з теплом ставилися до чумаків — «яка радість зустріти валку возів, запряжених волами. Поруч повільно й поважно йдуть чумаки»³²⁶. Українці початку ХХ століття пишались, якщо в них у роді був присутній легендарний персонаж — дід або прадід чумак. «За давніх часів дід був чумаком. Він ходив на волах у Перекоп і Армянськ за сіллю й сушеною рибою. Від нього я вперше почув, що десь за блакитними й золотими степами Катеринославщини й Херсонщини лежить райська кримська земля»³²⁷. «Я лежу у возі... мене везуть у царство трав, річок и таємничих озер. Віз наш увесь дерев'яний: дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім»³²⁸.

Усі ці діди-чумаки вважалися патріархами, що зберігали колективну пам'ять роду, як у безіменного автора спогадів, у якого прапрадід був козаком, а прадід, пишаючись своїм козацьким походженням, став вільним чумаком. Його шля-

³²⁴ Рудченко І. Чумацкие народные песни / І. Рудченко. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. — С. V.

³²⁵ Детальніше див.: Гордуновський О. М. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII — початок ХХ ст.) / О. М. Гордуновський, І. О. Гуржій, О. П. Реєнт. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2017. — С. 99–100, 105–106.

³²⁶ Никитенко А. В. Записки и дневник / А. В. Никитенко. В 3 т. Т. 1. — М.: Захаров, 2005. — <https://books.google.com>

³²⁷ Паустовский К. Г. Повесть о жизни / К. Г. Паустовский // Собрание сочинений. В 9 т. Т. 4. — М.: Художественная литература, 1982. — С. 16.

³²⁸ Довженко О. П. Зачарована Десна / О. П. Довженко. — К.: Дніпро, 1969. — С. 52.

хом пішов також дід. Він продовжував кочове життя, довго не заводив родину і тільки в 45 років одружився з 13-річною дівчиною. Однак одруження мало змінило його спосіб життя. Коли дідові було вже більше п'ятдесяти років, він кинув мандрівне життя і, як людина письменна, став священником. Помер він у власному приході в 1837 році на 96-му році життя, і «це був величний патріарх для всього свого роду»³²⁹.

Ми не знаємо, чи прикрашав автор спогадів цю історію, чи ні, та це й неважливо. Наявність у роді такого діда або прадіда дарувала дорогоцінне почуття причетності до славного чумацького міфу — може, й не такого грандіозного, як міф козацький, але однаково величного. Коли я вживаю слово «міф», не потрібно думати, що йдеться про вимисел, про щось таке, чого насправді не існувало. Я про зовсім інше. Міф — це романтизована історія, очищена від зайвої повсякденної суєти³³⁰. Таке її бачення, така подача, які здатні надихати прийдешні покоління. І в цьому сенсі міф набагато цінніший,

³²⁹ N. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия. По воспоминаниям детства / N // Киевская старина. — 1882. — № 9. — С. 467–472.

³³⁰ У реальному житті, у комерційних і торговельних справах бувало, звичайно, всяке, і легендарний образ чумацького братерства, де всі відносини засновані на винятковій чесності, — це теж частина міфу. Так, 26 березня 1665 року якась Гапка Василя звернулася в Полтавський суд і поскаржилася на Петра з Гадяча, який разом з її чоловіком Василем був у «товаристві на чумацтві». Потім Василь заборгував гроші Петру, той забрав у Василя коня, а потім «мало не вбив». Під час слухання справи з'ясувалося, що Василь справді був винен гроші Петру, але він домовився з ним про відстрочку й дав розписку, у якій зобов'язався повернути борг у зазначений час. Однак Петро розписку взяв, але потім забрав ще й коня і повернувся сам, залишивши Василя незрозуміло де, що суперечило чумацьким звичаям. Суд ухвалив рішення, що Петро має коня повернути, а після повернення Василем зазначеної суми більше не мати до нього претензій (Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. 1. Справы поточные 1664–1671 годов. — Чернигов: Тип. Губернского земства, 1912. — С. 71–72). Бувало, що чумацьким промислом намагалися займатися люди взагалі із сумнівним минулим. У 1688 році в Решетилівці місцева старшина затримала Процика Стадниченка, який бездумно витрачав незрозуміло де взяті гроші й, як говорили в ті часи, у сап'янових чоботах по багню ходив. Його вважали людиною «непевною», ненадійною. На суді Процик зізнався, що на ярмарку в Ніжині він украв у московського купця шістьсот злотих. «Пустився до чумацтва», бажаючи примножити свої капітали. Але спроби зайнятися чумацьким промислом були невдалі, після чого він намагався торгувати горілкою, заодно прогулюючи гроші, які залишилися. Присудили його до шибениці, але в останній момент «пом'якшили» вирок, відрубавши по одній руці й нозі (Левицкий О. И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. / О. И. Левицкий. — Киев: Изд. ред. жур. «Киевская старина», 1902. — С. 20, 23, 26).

ніж історична правда. Суха історична правда про те, скільки пудів солі й сушеної риби привезли чумацькі вози в тому чи іншому році, нікого не надихає — навіть аспіранта, що пише дисертацію. А міф про легендарні часи, про вільних козаків або вільні степові чумацькі каравани — надихає. І підтримує вогонь національної ідеї, який, як всякий вогонь, постійно потребує палива. «Мені б і самому народитися в XVIII столітті... Був би чумаком, ходив би в Крим по сіль, споглядаючи зоряний шлях»³³¹.

Чумаки зникли назавжди, залишивши тільки спогади й легенди про себе. І, здавалося б, залишається тільки «послухати на дозвіллі чумака, коли він береться розповідати... які він безкраї степи проходив, і з яких бездонних криниць воли напував, скільки сам без води та хліба пропадав, які міста бачив, які на якій річці були переправи, які де народи бачив»³³²», — зі знанням справи писав Тарас Шевченко, який у дитинстві не раз із батьком брав участь у чумацьких подорожах³³³. Однак традиція чумацького підприємництва не згасла безвісти. Накопичені колишніми селянами капітали призвели до появи нової буржуазії, яка приходила на зміну старому купецтву, — як великої (Симиренко, Терещенко), так і середнього рівня.

³³¹ Гончар О. Щоденники (1984–1995) / О. Гончар. — К.: Веселка, 2002. — С. 42.

³³² Шевченко Т. Г. Наймичка / Т. Г. Шевченко // Твори у 3 т. Т. 2. — К.: Вид-во худ. літератури, 1961. — С. 16.

³³³ Детальніше див.: Яременко В. Тарас Шевченко про чумацтво, його звичаї та пісні / В. Яременко // Народна творчість та етнографія. — 2005. № 2. — С. 21–30.

Розділ 5.

МІСЬКИЙ БІЗНЕС

Місто, що створює нові можливості

Люди завжди хотіли потрапити в міста. Хто міг, їхав у міста великі й багаті. А інші переселялися в маленькі й провінційні, але однаково міста. Так було протягом усієї історії, у всіх країнах і культурах. І навіть сьогодні, коли звичайною справою стала віддалена робота і можна жити де завгодно в іншому кінці світу, найчастіше ми однаково вибираємо міста. Зрозуміло, що й життя там дорожче, і стресів більше, і гірше екологія — але однаково вибираємо. Чому?

У містах завжди легше було знайти роботу й реалізувати себе — і вчорашньому селянину, і артисту, і мислителю. Там більше платили, тому багатше було життя. І вже тільки тому міста століттями притягали до себе талановитих у своїй справі людей, від ремісників до художників. А коли разом збираються талановиті люди, то, навіть якщо мають зовсім різну діяльність (як зазвичай і буває), вони створюють особливу атмосферу міста. Атмосферу, здатну породжувати нові ідеї. Тому нові ідеї й стилі життя до нас завжди проникали саме через міста. Подобається нам чи ні, але зазвичай проникали вони із Заходу — Східна Європа, на жаль, рідко створювала якісь конструктивні глобальні ідеї. Як в економіці, так і в чомусь іншому.

Міста приваблювали до себе грішми, які можна було там заробити, а ще можливістю купити багато товарів. Тому шопінг в усі століття вважався головною міською розвагою разом із можливістю демонструвати іншим своє багатство. Де робити це, як не в багатолюдному місті, у якому зосереджена безліч захоплених глядачів?

Міста часто критикують через тісноту, але саме близькість у просторі між людьми й бізнесовими компаніями дає можливість працювати й розважатися разом багатьом різним людям, долі яких в іншому випадку ніколи б не перетнулися. Я зараз маю на увазі не стільки нові знайомства між чоловіками й жінками (хоча й це завжди мало важливе значення у містах), скільки знайомства між талановитими людьми, що передають один одному ідеї й знання. Людьми, які створюють інновації у своїй справі. І не дуже важливо, наскільки масштабна ця справа — йдеться про нові технології у величезній компанії або про креативне оформлення маленької кав'ярні, — важлива сама атмосфера міста, що обіцяє нові можливості. У великому й багатому місті цих можливостей завжди більше, ніж у маленькому й бідному, хоча навіть там вони є. Тому що об'єднує людей місто, і це породження людської цивілізації важко чимось замінити.

Міста розвиваються й процвітають не тільки тоді, коли в них оселяється багато освічених людей, але й коли в них є багато невеликих компаній. Конкуренція між ними створює той динамізм економічного зростання, якого не буде, якщо в місті домінують одна або дві величезні корпорації, у яких немає конкурентів. Тому економічне зростання країни завжди залежало від міст — із цим важко посперечатися. Можна любити рідне село й знаходити плюси в такому способі життя, але не села визначали економічне зростання. Навіть в часи аграрного капіталізму.

Відродження міст

Міста живуть набагато довше, ніж держави, стаючи свідками розквіту й занепаду, катаклізмів і змін. Київська Русь, Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Австро-Угорщина, Російська імперія, Радянський Союз... Їх давно немає, вони поглинені часом. А міста залишилися, такі як Львів і Київ, Чернігів і Кам'янець. Багато разів там перемінялася влада,

але самі міста, як індивідуально неповторні живі організми, зберігали свої особливості, колорит і атмосферу.

Після татаро-монгольської навали Стародавня Русь перестала існувати як держава. Однак більша частина міст не була зруйнована, і в них залишилися мешканці. Навіть напівзруйнований Київ зберіг своє торговельне значення. У наступні часи напади татар і грабежі відбувалися безліч разів — майже щороку. Придніпров'я, що лежало на шляху татарських набігів, поступово спорожніло — спокійно жити там стало неможливо. Залишилися окремі укріплені замки, навколо яких селилося нечисленне селянське населення, яке знаходило притулок у замку у разі небезпеки.

Так тривало до XVI століття, коли почалося повторне освоєння спорожнілих земель і стали з'являтися нові невеликі міста, часто на попелищах зруйнованих татарами поселень. У них ішли збіднілі селяни в пошуках роботи. Вони ставали ремісниками, набували нові знання й навички, закладаючи фундамент для майбутньої міської промисловості, а разом із нею й капіталізму.

У кріпака, що втікав у пошуках роботи в місто, з'являлося більше можливостей змінити свою долю. Своє значення мало і міське магдебурзьке право, хоча б частково даючи юридичний захист для міського бізнесу. Київ отримав магдебурзьке право в 1494 році, Львів ще раніше — в 1356-му, Кам'янець-Подільський — в 1374 році. І хоча в нас воно було реалізовано не повною мірою, жителі міст однаково цінували його — воно надавало можливість вкладати в оболонку іноземного права власні юридичні поняття, які вже сформувалися за століття, у такий спосіб підтримуючи й легітимуючи давні міські звичаї.

Щоправда, у невеликих українських містах межа між міщанами й селянами часто була не такою виразною, як у містах Західної Європи. Навіть в XVI столітті більшість наших міст являли собою маленький укріплений замок, навколо якого стояли звичайні сільські будинки³³⁴. Крім того, був там «торг», тобто ринок, на який сільське населення приво-

³³⁴ На Київщині, Чернігівщині й Поділлі в середині XVII століття міста становили близько 14% усіх населених пунктів, 5% на Волині, 24% на Брацлавщині (Компан О. С. Міста України в другій половині XVII століття / О. С. Компан. — К.: Вид. АН УРСР, 1963. — С. 72). У Києві в той час проживало близько 15 тисяч осіб, у Білій Церкві, Умані, Острозі — по 10 тисяч, у Бердичеві й Переяславі — по 6 тисяч (Там само, с. 77).

зило на продаж продукти харчування, усяку живність (курей, гусей і свиней), а також вироби з дерева, дрова й деревину для будівельних робіт. Хоча таке невелике місто мало чим нагадувало Львів або Київ і більше було схоже на село, саме ринок робив його містом. Люди приходили туди із сусідніх сіл — їм потрібно було щось продавати, а щось і купувати (сокиру, леміш для плуга та й багато чого іншого). Цей постійний рух людей робив невелике поселення маленьким локальним економічним центром. А те, що вулички були криві й брудні, а будівлі мали непривабливий вигляд — це не мало в той час значення. У базарні дні маленькі містечка оживали — скрізь чулися розмови, гомін й сміх, люди купували й продавали, розхвалювали свої товари й вихвалялися купленим.

Таким був Кременчук, у якого навіть назва означає татарською мовою «маленька фортеця». Його заснували біля відомого броду через Дніпро. Формально містечко виникло в 1571 році, але тоді реально нічого не зробили, і в 1590 році знову обговорювалося питання про будівництво там невеликого замка. Споруджувати його почали тільки в 1635 році за проєктом французького інженера Боплана — автора відомого «Опису України». Нарешті з'явилося укріплення, під захистом якого жителі сусідніх сіл могли рятуватися від чергового набігу татар. Були в Кременчуці представники адміністративної влади, церква і базар, де регулярно йшла торгівля. Як і в інших подібних містечках, населення не перевищувало 600–700 осіб (у середньому сто дворів). При цьому більшість таких містечок використовувала принципи самоврядування (Кременчук отримав магдебурзьке право в 1659 році), хоча й у сильно спрощеному вигляді.

Гальмувала розвиток міст як центрів ремесла й торгівлі наявність великої кількості вільних земель. У Західній Європі вільних земель уже не залишилося, і селяни, які хотіли змінити своє життя, могли тільки переселятися в міста. А в Україні вільних земель вистачало навіть на слабко заселеній у цей час Київщині, не кажучи вже про Лівобережжя. Тому селянинові простіше за все було піти на вільні землі й там займатися звичною справою, а не переселятися в місто і ставати ремісником. «Помітно, що козаки не опікуються про фабричну справу ні по селах, ні в містах»³³⁵, — писав в 1650 році венецієць Альберто Віміна.

³³⁵ Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) / Н. Молчановский // Киевская старина. — 1900. —

Однак місто, навіть зовсім невелике, порівняно з навколишніми селами однаково залишалося центром торгівлі й ремесла. Міста були подібні до нервових вузлів, куди стікалися потоки людей, товарів і капіталів. Ці вузли з'єднувалися в мережу, що нагадувала нервову систему організму й стимулювала економічне зростання.

Незламний Київ

Після татаро-монгольської навали Київ надовго опинився на кордоні володінь татар (по суті — на краю Європи) і нагадував останню залізничну станцію на американському Дикому Заході. Цей дух прикордоння, дух фронтиру наклав свій відбиток і на характери жителів міста, яке притягувало до себе людей енергійних, авантюрних, готових до ризику. Хоча Київ тоді виглядав провінційним в порівнянні з Константинополем або Венецією, він однаково був досить великим торговельним містом, а купці, що жили в ньому, добре орієнтувалися в торговельних справах. Інакше бути просто не могло.

Ми не знаємо точно, наскільки багатим був домонгольський Київ XI або XII століття, але Тітмар Мерзенбурзький в 1018 році згадував, що в місті «незліченна кількість грошей»³³⁶. А історики, що жили через п'ятсот років, любили надавати казковості цьому місту, «багатому всякого роду розвагами, зручностями життя, і повному розпусти, принесеної грецькими негоціантами»³³⁷.

«Київ з населенням близько ста тисяч осіб був одним із найбільших міст світу й ключовим вузлом на торговельних маршрутах, що з'єднують Шовковий шлях, степи й Скандинавію... Руйнування в XIII столітті одразу декількох глобальних метрополісів — Палембанга, Мерва, Києва, Багдада й Константинополя — порушило стародавню систему світової торгівлі. Але внаслідок цієї величезної катастрофи

№ 1. — С. 68. Альберто Віміна (1603–1667) — венеційський посол, відправлений до Богдана Хмельницького для переговорів про створення коаліції проти Туреччини.

³³⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К.: Тип Е. Я. Фёдорова, 1874. — Отдел 2. С. 2.

³³⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К.: Тип Е. Я. Фёдорова, 1874. — Отдел 2. С. 97. Андрей Целларий — автор «Описания Польши» (1659).

з'явилися можливості для появи нових міст і урбаністичних культур»³³⁸. У 1000 році за ВВП на душу населення (400 доларів) Стародавня Русь мало відрізнялася від Західної Європи (427 доларів). У 1500 році картина змінилася (498 і 771 відповідно)³³⁹ — уся Східна Європа вже помітно відставала, навіть ті країни, куди не дійшли монголо-татари.

Храм Софії, споруджений за наказом князя Ярослава Мудрого, справив сильне враження на жителів Києва, де в той час майже все було дерев'яним. Хоча це була не перша церква з цегли, справа була не в цеглі, а в іншому. Зодчим удалося передати в цьому храмі подібність із константинопольською Софією. Подібність не зовнішню (київський храм був набагато менше), а внутрішню, можна сказати — подібність духовну. Золота мозаїка на стінах і куполі в обох храмах однаково відбивала небесне світло, створюючи особливе сяйво, і коли люди приходили під склепіння храму, їм здавалось, що вони перебувають під захистом і покровом небес. Не тих небес, з яких світять сонце й місяць, а небес божественних.

Не знаю, коли саме з'явилась легенда про «нерушиму стіну» — оздоблену золотою мозаїкою стіну собору, де зображена Богоматір Оранта, що молиться за всіх і захищає всіх, але стіна справді виявилася нерушимою. За легендою, поки стоїть ця золота стіна, місто не зникне під натиском ворогів. Після руйнування Києва татаро-монголами мало що вціліло від князівського міста, але «нерушима стіна» залишилася.

Храм Софії був для киян XI століття чимось дуже новим, сучасним і неймовірно складним. Вони сприймали його, напевно, як ми сьогодні 800-метрову вежу Бурдж Дубай. Будівництво такого храму показує, що справи в економіці часів князя Ярослава йшли непогано. Адже на все це потрібні були гроші, причому чималі. А після монголо-татар місто зменшилось розмірами вдесьтеро. У скільки разів зменшилась його економіка, я не знаю. Городяни, які вижили, переселилися із

³³⁸ Уилсон Б. Метрополис: город как величайшее достижение цивилизации / Б. Уилсон. — М.: ЭКСМО, 2021. — С. 185. За підрахунками археологів, на початку XIII століття в Києві жило, звичайно, не 100 тисяч, а близько 50 тисяч осіб, що також немало. У Парижі того часу жило 100 тисяч, у Лондоні — 35, у Новгороді — 20 тисяч. Місто займало 400 гектарів, приблизно половина цієї території припадала на Поділ — торговельно-ремісничий район на березі ріки.

³³⁹ Мэддисон Э. Контуры мировой экономики в 1–2030 гг. / Э. Мэддисон. — М.: Изд. Института Гайдара, 2012. — С. 113. Усі дані Медісона — в умовних доларах за курсом 1990 року.

прадавніх пагорбів на низький берег ріки — Поділ. Спростилися життя і архітектура. Грошей стало менше, і про кам'яні храми надовго довелося забути. Минуло більше п'яти століть, перш ніж місто знову повернулося на дніпровські гори. І тоді кияни вдихнули нове життя в храм Софії.

Навіть після захоплення Києва монголо-татарами в 1240 році місто зберегло своє торговельне значення, хоча населення його, звичайно, скоротилося. Італійський мандрівник Плано Карпіні був у Києві в 1246 році, усього через шість років після захоплення міста військом хана Батия. Хоча там збереглося, за його словами, лише 200 будинків, мешканці не залишили місто. У Києві залишалися бояри, тисяцький, а також численні іноземні купці з Польщі, Візантії, Італії й Франції. Татар Карпіні в місті не бачив³⁴⁰.

Київ залишався «центром торгівлі, складовим місцем для продуктів вивозу із усього дніпровського басейну, з одного боку, і предметом привозу константинопольської й східної торгівлі, з іншого. У Київ прямували численні каравани сухоходом і водними шляхами»³⁴¹.

Один торговельний шлях до нього йшов сухоходом із Кримського ханства, інший (до середини XV століття) — з Візантії через Белгород на Дністрі, Кам'янець-Подільський³⁴² і Могильов. Далі торговельні шляхи з Києва йшли на північ, на Москву, і на захід, на Львів. Ці торговельні шляхи зберігалися у наступні століття, тільки місце Візантії зайняла Туреччина. У Київ везли в основному східні товари — прянощі, тканини, предмети розкоші. Були в місті склади для солі й сушеної риби — їх привозили із Криму й продавали далі на внутрішньому ринку. З Києва відправляли хутра, а також вироби збройових майстрів³⁴³ і ювелірів.

³⁴⁰ Рубрук, Г. де. Путешествие в Восточные страны; Карпини П. История монголов / Г. де Рубрук, П. Карпини. — М.: Гос. Изд-во географической литературы, 1957. — С. 67, 82.

³⁴¹ Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. — К.: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1904. — С. 4.

³⁴² Про комерційне значення Кам'янця-Подільського свідчить той факт, що в XVI столітті там була найбільша в Україні громада вірменів — третина населення міста (яке становило у той час близько 5 тисяч). Вірмени, народ заповзятливий, поселилися в Кам'янці не просто так, а тому, що через місто проходив важливий торговельний шлях. Вірменські квартали розташовувалися тоді навколо площі Вірменський ринок (Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / О. Будзей. — Львів: Світ, 2005. — С. 40–41).

³⁴³ Особливо славилися київські стріли із залізним вістря́м і орлиним пером.

Звісно, київські ремісники сильно постраждали після татаро-монгольської навали. Частина майстрів загинула, частину забрали в рабство, деякі переселилися в спокійніші місця — Галицько-Волинське князівство або Північну Русь. Але життя тривало, і ремісниче виробництво відроджувалося — спершу найнеобхідніше (вироби гончарів, ковалів), а потім і складніше.

Незважаючи на постійні набіги й грабежі з боку татар (особливо в 1482 році під час нападу війська кримського хана Менглі-Гірея), у Києві «багато іноземних товарів, тому що немає шляху більш звичного, ніж стародавня, давно прокладена й добре відома дорога, що веде на... Таванський перевіз³⁴⁴ на Дніпрі. А звідти степом у Київ; цією дорогою відправляють із Азії, Персії, Індії, Аравії та Сирії на північ у Московію, Псков і Новгород усі східні товари» — дорогоцінні камені, шовк, ладан, шафран, перець і інші прянощі. «Цим шляхом часто вирушають іноземні купці; вони збирають загони, іноді до 1000 осіб, які називають караванами, і супроводжують обози, що складаються із численних возів і навантажених верблюдів»³⁴⁵, — писав Михалон Литвин у середині XVI століття.

Торгівля давала заробіток не тільки купцям. «Під час проходу каравану значні доходи отримують київські мешканці: воеводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники й шинкари»³⁴⁶. Жителі міста пропонували купцям власні будинки для ночівлі, допомогу з навантаження й транспортування вантажів, а також послуги провідників і охоронців для торговельних караванів, перекладачів і багато чого іншого — усього не перелічити.

Київ з XV століття мав право «складу», і купці після приїзду зобов'язані були пропонувати свої товари на продаж у місті, перш ніж вирушати далі. Однак, хоча товарів через місто проходило чимало, купували в самому Києві не так і багато — можливості внутрішнього ринку були обмежені. «Тому що такими страшними труднощами обтяжене місто Київ, що гірше на світі не може бути»³⁴⁷, — писав наприкінці XVI століття католицький біскуп (єпископ) Юзеф Верещинський.

³⁴⁴ У районі сучасного міста Берислава Херсонської області.

³⁴⁵ Извлечения из сочинений Михайла Литвина // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Т. 1. — К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. — С. 51.

³⁴⁶ Там само, с. 52.

³⁴⁷ Верещинский И. Способ заселения нового Киева... / И. Верещинский // Киевская старина. — 1894. — № 3 — С. 410.

Два рази на рік у місті проходили ярмарки, на які зганяли на продаж величезні череди волів, котрих відправляли потім у Західну Європу. У 1534 році тільки за червень місяць із Києва в Сілезію перегнали 12 тисяч голів великої рогатої худоби.

Після того, як в 1494 році Київ отримав від великого князя литовського Олександра Казимировича грамоту, яка надавала місту магдебурзьке право, міська громада набула самоврядування, а також багато пільг й привілеїв, які заохочували розвиток торгівлі й промисловості. Багатство міста, накопичене через його географічне положення, стало ще більше зростати. Завдяки самостійності й самоврядуванню міської громади міщани мали «отримати значний простір для дії» щодо ремесла й торгівлі. Хоча ці очікування не повністю здійснилися, «торгівля пожвавилася, капітали примножилися, багато міщанських сімей розбагатіли»³⁴⁸. Так формувалася нова міська аристократія — не родова, а торговельно-фінансова.

Багато хто із цих людей приїхав у Київ з інших місць³⁴⁹, потім вони увійшли до складу міської громади, посіли прибуткові посади й збагатилися. Деякі за першої зручної нагоди залишали місто й переселялися разом зі своїми капіталами у вигідніші місця, але більшість не збиралася кидати таку вигідну годівницю, і на посадах у магістраті з'являлися їхні сини, онуки та інші родичі.

Як і за всіх часів, на багатих мешканців (особливо якщо вони не були корінними городянами) часто дивились не як на людей, що розбагатіли завдяки вдалим торговельно-комерційним операціям, а як на шахраїв, які колись за хабарі отримали вигідні посади, набили собі кишені, а потім постаралися подати все це так, ніби багатство прийшло до них від чесного бізнесу. Посади, хабарі, інтриги — це в бізнесі було завжди й скрізь, хоча виділялися, звичайно, випадки відвертого шахрайства. Багатіли ці люди на торгівлі й на кредитних операціях. Так із найбільших купців формувалася економічна еліта міста — нова фінансова аристократія. Отриманий прибуток вони не дуже хотіли вкладати в саму по собі торгівлю (там і без того усі механізми вже були налагоджені), а нада-

³⁴⁸ Антонович В. Б. Киевские войты Ходьки — эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII столетиях / В. Б. Антонович // Монографии по истории западной и юго-западной России. Т. 1. — К.: Тип. Е. А. Фёдорова, 1885. — С. 197.

³⁴⁹ У документах XVI століття серед нової міської еліти згадуються імена литовців, поляків, греків, вірменів, хрещених татар.

вали перевагу перевіреному часом активу: земельну нерухомість. Так купці, що мали другорядне значення в аграрному суспільстві, ставали носіями нових, капіталістичних відносин.

У Києві з давніх часів проживало багато іноземців (польські, молдавські, московські, турецькі, татарські купці), окремі двори мали генуезькі й вірменські купці. А італійці й вірмени селилися тільки там, де в цьому був для них комерційний сенс. У стародавньому місті, де перетиналися різні народи й культури, кипіло життя. У Києві навіть випускали власні монети, на них були імена князів Володимира Ольгердовича, Вітовта й Казимира, однак виготовляли їх за зразком монет генуезької колонії в Кафі для полегшення торгівлі із Кримом. Для цього на одній зі сторін монет були написи татарською мовою.

Після падіння Візантії італійські купці поступово зникли із міста — їхні торговельні маршрути порушила поява турків у Чорному морі. Вірменам від цього стало тільки краще — менше конкурентів. «У цьому місті живе чимало вірменів, так само як у Львові й Кам'янці», — писав Станіслав Сарницький в 1585 році³⁵⁰. «Найбагатшими купцями є вірмени. Вони дістають свої товари в різних монархіях у сусідніх народів і потім їх перепродають»³⁵¹. Однак для австрійського дипломата Еріха Ляссоти вони здавалися «не дуже заможними»³⁵².

На згадку про вірменських купців на стінах Софійського собору збереглися 24 графіті вірменською мовою: «Я, Сафаршах, слуга Ісуса Христа, син ходжі (купця) Назара. 1537 рік»; «У рік 1514, 15 березня. Я, ходжа Тиридат, слуга божий і Христа»; «Я, слуга божий із Сиса в рік 1545»; «Я... Тер-Магос із Сиса» (Сис — місто в Кілікії); «Я, Андріас із Кам'янця»; «Я, Хачатур, на прізвисько Кафаци (з Кафи)»³⁵³.

³⁵⁰ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К.: Тип Е. Я. Фёдорова, 1874. — Отдел 2. С. 14.

³⁵¹ «Тільки Люблінські ярмарки приносять їм... помітний прибуток» (Верецинский И. Способ заселения нового Киева... / И. Верецинский // Киевская старина. — 1894. — № 3 — С. 410. У середині XVI століття вірменів у Києві було за різними оцінками від 230 до 90 осіб, на початку XVII століття — 70 осіб (Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Білоус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 8).

³⁵² Ляссота Е. Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева / Ляссота Е. // Мемуари до історії Південної Русі. Вип. 1. — Дніпропетровськ: Січ, 2005. — С. 183.

³⁵³ Григорян Г. Армянские надписи киевского собора святой Софии / Г. Григорян // Вестник общественных наук АН Арм. СССР. — Ереван, 1979. — № 4. — С. 85–93.

Вірмени (як і вищі магістратські чиновники) тоді контролювали торгівлю сукном, яке привозили із Західної Європи через Люблін, найближче до України польське місто. У ті роки торговельна поїздка туди потребувала 19–20 днів, удвічі ближче, ніж до Туреччини, куди шлях зазвичай тривав 40 днів. Сукно та інші дорогі тканини вважалися тоді модним і престижним товаром, на якому можна добре заробити. Торгівля європейським сукном була в основному транзитною — на внутрішньому ринку цих тканин купували небагато через їхню високу ціну. Тому цією торгівлею займалися вірмени, комерційна мережа яких охоплювала багато країн Європи й Азії. До речі, саме той факт, що найбагатші купці (вірмени, греки, євреї) належали до інших народів, перешкоджав перетворенню економічної влади київського купецтва на політичний вплив.

На ярмарки в Люблін київські купці везли хутра й хутрянні вироби, солону рибу в бочках, пеньку й поташ. З ярмарків у Київ вони привозили крім сукна дорогі тканини, прянощі, родзинки, вина й галантерейні товари (зокрема мило).

На Замковій горі, що окремо піднімається над Подолом, ще в XIV столітті побудували перший дерев'яний замок, зруйнований під час нападу Менглі-Гірея в 1482 році. На його місці в XVI столітті з'явився новий дерев'яний замок³⁵⁴ з 15 вежами, де стояли гармати. У замку знаходився будинок воєводи та інших представників міської еліти³⁵⁵.

Під горою на Подолі з його кривими вуличками кипіло життя, там жили ремісники й купці. Ремісники поєднувалися в 17 цехів, серед них особливо славилися ювеліри («золотарі») і зброярі («стрельники»). Кілька сотень дерев'яних будинків були простими й особливою красою не відрізнялися, але в ті часи такими самими вони були в містах інших сусідніх країн. Кращі будинки, розташовані навколо ринкової площі й ратуші, належали купцям, представникам міської влади й шляхтичам³⁵⁶. Купці разом із лихварями й магістратськими чинов-

³⁵⁴ Його побудували за проектом українського зодчого І. Служки.

³⁵⁵ Детальніше див.: Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие / В. Б. Антонович // Монографии по истории западной и юго-западной России. Т. 1. — К.: Тип. Е. А. Фёдорова, 1885. — С. 257–258.

³⁵⁶ До багатства таких київських шляхтичів, як Гулевичі (вони володіли великими маєтками на Волині), Ходикам і Балакам, було далеко. Представниця цього роду Галшка Гулевичівна (1575–1642) стала фундаторкою Київського Братського монастиря й Братської школи, з якої почалася історія Києво-Могилянської академії. Для школи вона подарувала свою садибу із цегляним будинком, який зберігся дотепер.

никами являли собою верхній шар соціальної ієрархії. А роль середнього класу відігравали ремісники й дрібні торговці. Населення міста на початку XVII століття становило за різними оцінками від 6 до 11 тисяч осіб.

Після того як з Києва виселили вірменських купців, які підтримали гетьмана Івана Виговського, їх місце зайняли греки. Грецька колонія на Подолі виникла в середині XVII століття, коли в Києві поселилися православні греки, що виїхали з Туреччини. Крім греків там жили серби й молдавани, однак тоді греками називали всіх членів цієї колонії, пов'язаних між собою торговельними справами й партнерськими відносинами³⁵⁷. Декілька греків навіть обиралися київськими війтами (П. Войнич, Ф. Лакерді, Г. Рибальський).

Найбагатші. Ходики

У місті, де створювалися нові можливості, у людини, що приїхала туди, був шанс зробити себе заново і стати ким завгодно. Хоча не всім це вдавалося, але таке вікно можливостей існувало в місті на відміну від сільської місцевості. Адже не всі багаті й знамениті городяни народилися в будинках на центральній площі біля ратуші. Можна було приїхати в місто без грошей, і, якщо удача посміхнеться, зав'язати потрібні знайомства й розбагатіти, зайнявшись там нерухомістю або фінансами. Бували й такі випадки в історії. Ті, хто знав, як можна заробити гроші, ставали господарями міста.

У 1520-ті роки Іван Кобизевич із Мозиря вирушив у Київ на пошуки кращого життя і сильно там розбагатів — найімовірніше, на торгівлі. Він був одним із родоначальників знаменитої династії Ходик-Кобизевичів, про яку в першій половині XVII століття чули, напевно, усі жителі міста. У різний час члени цієї родини носили різні прізвища, але в місті всі їх знали за прізвиськом Ходики³⁵⁸.

³⁵⁷ Якщо в прізвищах А. Кармалея, П. Лакерді, Г. Христодула ще вгадувалося їхнє грецьке коріння, то в грецьких купців Рибальських, Левковичей, Маркевичей їх первісні імена й прізвища забулися. Про походження свідчили лише підписи грецькою мовою або ж слово «грек», додане біля імені купця, що лише іноді зустрічалося в документах (Попельницька О. Грецька колонія на київському Подолі у XVII–XVIII ст. / О. Попельницька // Історико-географічні дослідження в Україні. Т. 6. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. — С. 78–80). У цій статті докладно розглядаються долі київських греків.

³⁵⁸ Це прізвисько, імовірно, означало людину сторонню, не місцеву.

У Мозирі на початку XVI століття жив рід Кобизевичів — за однією з версій, їх прізвище походило від татарського імені Кобиз, яке носив їхній предок. Його нащадки хрестилися й отримали за заслуги землю. Ця нерухомість не підлягала розподілу між спадкоємцями, і на початку XVI століття вона дісталася Федору Ходиці-Кобизевичу.

А тим часом його молодший брат Іван Кобизевич, який розбагатів у Києві, залишив своєму сину Устиму чималу спадщину. Син зайнявся прибутковою справою — тримав в оренді міські шинки. На цьому він ще більше примножив капітали, взяв собі іноземне прізвище Фіц і обійняв у магістраті посаду райці³⁵⁹.

У 1550 році в Київ переселився з родиною брат Івана, Федір Кобизевич. У місті він прожив сім років, займаючись торговельними справами. Щось у нього не склалося, і в 1557 році Федір вирішив повернутися в Мозир. Але міська влада не відпускала його, обвинувачуючи в тому, що багатство він нажив нечесним шляхом. Федір не розгубився, став скаржитися, і справа дійшла навіть до короля, який відправив лист київському воеводі з розпорядженням відпустити Кобизевича, після чого той виїхав у Мозир³⁶⁰.

Коли в 1569 році Федір Кобизевич помер, його майно розподілили між численними синами. Троє з них, Василь, Іов і Федір, вирішили їхати в Київ, сподіваючись на допомогу двоюрідного брата Устина Фіца-Кобизевича. Устин їх справді добре прийняв і подбав про те, щоб брати влаштувалися на вигідних місцях. Коли в 1578 році Устин помер, заповівши свої багатства єдиному синові, брати Ходики-Кобизевичи вже освоїлися в Києві³⁶¹.

Самим діловим з них виявився Василь Кобизевич, який вирішив будь-що розбагатіти — причому швидко. Така можливість невдовзі йому підвернулася. У 1572 році після неврожаю й голоду почалася чергова епідемія чуми — вони нерідко бували у той час. Чума косила всіх, не перебираючи, не даючи купцям і магістратським чиновникам перетворити місто на заповідник для спадкової еліти. Загинути міг будь-хто, звіль-

³⁵⁹ Райці або радці — члени ради магістрату. Райці відповідали за виконання законів, особливо в комерційних справах.

³⁶⁰ Детальніше див.: Білоус Н. Багатоликі Ходики. До генеалогії київського роду XVI — першої половини XVII ст. // Генеалогія. 36. Наукових праць / Ред. В. Смолій. Вип. 1. — К.: Простір, 2013. — С. 71.

³⁶¹ Брат Устина, Богдан Ходика-Кобизевич, теж займався торговельними справами й отримав чималий прибуток.

няючи місце для нових людей. Причому народитися ці нові люди могли де завгодно — для них головним була наполегливість і безстрашність. А удача, як відомо, любить сміливих.

У Києві того разу чума поширилась не дуже сильно, але в родині заможного купця Митковича (він розбагатів на торгівлі з Люблінном) залишилися тільки дві дочки з малолітнім братом Федором. Одна з дочок, Олена, одружилася з райцею Ігнатієм Маликовичем, а молодша сестра Єфросинія залишалася незаміжньою. Довідавшись про це, Василь Кобизевич запропонував допомогу в управлінні торговельними справами померлого батька, увійшов у довіру й скоро оголосив, що одружиться зі спадкоємицею Митковича³⁶².

Казали, що Василь діяв з корисливих міркувань. Можливо й так, хоча ми сьогодні точно не знаємо цього. А можливо, молодому купцеві просто сподобалася дочка померлого Митковича, і він захотів на ній одружитися. Адже не з бідною селянкою одружуватися молодому купцеві. До того ж Василь не побоявся ходити в чумний будинок із ризиком для свого життя — одним лише корисливим інтересом це важко пояснити. Очевидно, сподобалася йому «мила пані Пося Митковна», яка з ним потім багато років «завжди учтивее мешкала», тобто жила у взаємоповазі³⁶³. А те, що він одержав спадщину дружини, — це було цілком природно. Все у Василя склалося гармонійно — було в нього і кохання, і гроші, і багато дітей. І коли магістрат визнав, що Василь, як чоловік дочки Митковича, став опікуном малолітнього Федора, у цьому теж не було нічого незвичайного. Кобизевич (він тепер уже підписувався як Ходика-Кобизевич) став управляти всім майном однієї з найбільших торговельних фірм міста, продовживши комерційні справи Митковича з Люблінном.

Так тривало одинадцять років. За цей час Василь заробив на торговельних справах чималий капітал і набув у місті великий вплив. Усі називали його Ходикою, а прізвище «Кобизевич» було забуте, щоб не нагадувати про незаможне походження. Своїх дочок Василь видав заміж за потрібних людей — шляхтичів і багатих городян. У 1583 році Василь Ходика нарешті став райцею і засідав у магістраті, займаючись ще й торговельними справами.

³⁶² Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Білоус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 150–151.

³⁶³ Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття / Н. Білоус. — К.: Простір, 2011. — С. 136.

Крім трьох будинків, що дісталися йому в спадщину від Митковича і від двоюрідного брата Устина Фіца-Кобизевича, Василь побудував новий великий будинок на вулиці між ринком та Дніпром і ще один будинок усередині укріплень замку. Крім того, він придбав у місті десять дворів, на яких побудував дерев'яні будинки для здачі їх в оренду торговцям.

Коли Федір Миткович досяг повноліття, то зажадав від Ходики повернути майно батька. Василь не поспішав із цим, але через рік все ж таки вирішив віддати синові Митковича половину майна. А половина ця виявилася чималою: два будинки, два склади на ринку, товарів на складах на 300 кіп³⁶⁴ литовських грошів, готівкою 544 копи, векселі на 98 кіп, а також золотий і срібний посуд, шуби та інші коштовні речі³⁶⁵.

Залишалася ще одна дуже важлива для Василя Ходики справа — стати шляхтичем. І в 1589 році в нього з'явився документ³⁶⁶ — королівський привілей, згідно з яким сейм оголосив жителів Києва, братів Василя, Іова й Федора Ходик-Кобизевичей, спадковими дворянами за послуги, зроблені під час війни з Москвою (1579–1581). І хоча всі знали, що в цей час брати перебували в Києві й займалися торговельними справами, магістрат визнав справжність цього документа. У той час претенденту на шляхетство необов'язково було самому брати участь у війні — достатньо було відправити у військо своїх людей зі зброєю й на конях. Всі вважали, що Ходики так і зробили. І хоча вже тоді в місті йшли розмови про незаконне шляхетство³⁶⁷, спричинені вони були, ймовірно,

³⁶⁴ Копа — одиниця рахунку, яка дорівнювала 60 литовським грошам. Гріш — назва чеських монет (празький гріш), які значно поширилися в той час не тільки у Великому князівстві Литовському, але й взагалі в Європі. 60 празьких грошів дорівнювали одній празькій гривні (253,17 г срібла). У XVII столітті одна копа дорівнювала 2,5 польського золотого.

³⁶⁵ Антонович В. Б. Киевские войты Ходыки — эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII столетиях / В. Б. Антонович // Монографии по истории западной и юго-западной России. Т. 1. — К.: Тип. Е. А. Фёдорова, 1885. — С. 203.

³⁶⁶ Білоус Н. Привілей на шляхетство киянам Ходикам-Кобизевичам 1589 р. / Н. Білоус // Сфрагістичний щорічник. Вип. 2 / Ред. П. С. Сохань. — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. — С. 93–98.

³⁶⁷ У Західній Європі було чимало випадків, коли аристократичні дворянські титули одержували за допомогою грошей — згадаємо хоча б знаменитого Якоба Фуггера, який став графом. Або австрійського барона Ігнаца фон Ефруссі, який народився в Одесі в родині купця. Питання про законність одержання цих титулів тоді взагалі не порушувалося.

заздрістю до того, що Ходики змогли так швидко розбагатіти. Їхня порядність викликала сумнів, тому що вони були людьми грошей, які прагнули збагачення як найважливішої життєвої мети. Цьому були підпорядковані всі їхні дії.

Можна тільки шкодувати про те, що папери Василя Ходики, що зберігалися в замку, в 1605 році згоріли разом з дерев'яним замком після удару блискавки. Якби вони збереглися (як в Італії архів Датіні), ми багато цікавого довідалися б про київський бізнес того часу. Причому втрачені не тільки документи, але й самі капітали. В Італії є багаті родини (наприклад, династія Феррагамо), капітали яких почали нагромаджуватися ще в епоху Відродження, і вони збереглися, незважаючи на численні війни й переділ територій³⁶⁸. Банк знаменитого німецького банкіра XV–XVI століть Якоба Фуггера³⁶⁹ існує в Німеччині й сьогодні. А де капітали Ходик (та й багатьох інших наших співвітчизників)? Розвіяні вони вітрами століть. Втім, німці до етичності бізнесу Фуггерів мають претензії, схожі на претензії наших співвітчизників до Ходик і Балик.

Василь Ходика активно скуповував земельну нерухомість — справді, який шляхтич може жити без маєтків? Особливо великі володіння йому дісталися в районі Переяслава³⁷⁰, після чого Василь став найбільшим землевласником київського воєводства. Поступившись своїм місцем у магістраті брату Федору, Василь переселився у свої володіння й зайнявся їхнім впорядкуванням. По суті, так було у всіх країнах — спершу найбільш завзяті хотіли потрапити в міста, ставали купцями, нагромаджували капітал і збільшували вплив у міському самоврядуванні (а може, навіть і в політичних колах). А розбагатівши, вони перетворювалися на землевласників і залишали місто, переселяючись у свої маєтки й звільняючи в місті місце для інших, хто бажає заробити. Так змінювався склад міської еліти, хоча в наших умовах це відбувалося повільно.

Будучи людиною досить заможною і до того ж отримуючи чималий прибуток від маєтків, Василь Ходика почав

³⁶⁸ Якщо порівняти списки найбільших платників податків 1427 і 2011 років, збігаються 900 прізвищ. Це вражає Мошенський С.З. Більше ніж гроші. Фінансова історія людства / С.З. Мошенський. — Київ: Саміт-книга, 2021. — С. 79).

³⁶⁹ Фуггера вважають найбагатшою людиною в історії.

³⁷⁰ Ці маєтки у Василя не раз потім намагалися відібрати — заплутану історію судових справ докладно описав В.Б. Антонович.

надавати гроші в борг шляхтичам під заставу земель, виконуючи роль приватного банкіра. Він став першим фінансовим магнатом Києва, де його боржниками стала половина міської еліти. До кінця життя у Василя, як у великого лихваря, було 16 боржників³⁷¹, що взяли кредити загалом на 1500 кіп литовських грошів (3750 злотих). Якщо боржники не повертали вчасно гроші, Ходика відбирав у них землі, додаючи до своїх володінь. Помер він в 1616 році, після чого його чимале майно дісталось синові.

Заповіт Василя Ходики, де перераховується його нерухомість, дає можливість хоча б почасті уявити розмах справ. На момент смерті йому належало два містечка, 11 сіл, ще чотири села, віддані в заставу за кредити, більше десяти будинків у Києві, декілька косовиць на околицях міста, 3500 злотих «у скриньці», срібні й золоті речі. Частину грошей Василь заповів на доброчинність (у той час така практика була розповсюджена, особливо серед заможних чиновників магістрату) — на «будинок шкільний» Київського братерства 10 кіп литовських грошів, на «шпиталь троїцький» у Печерському монастирі — 5 кіп, а під час похорону кожному жебракові потрібно було роздати по одному польському грошу³⁷².

А його брат Федір Ходика тим часом став війтом, чимало зробив корисного для міста і для себе особисто (а як же без цього). Пробув він війтом з перервою десять років, поки його не вбили козаки. Дітям Федора теж судилося стати війтами — Йосип був на цій посаді вісім років, а його брат Андрій — п'ять. Під час повстання Богдана Хмельницького Андрій став на бік поляків, і в 1651 році йому довелося втікати з Києва. На цьому сліди нащадків війта Федора Ходики губляться.

По-іншому склалася доля спадкоємців найбагатшого з Ходик, Василя. Його син Федір Ходика-Креницький, одружений на Ганні Садковській (дочці Вацлава Садковського, уніатського намісника в Києві в 1616–1626 роки), після смерті батька успадкував села й містечка, які йому належали, зокрема і Басань. Заклопотаний збереженням і збільшенням своїх маєтків, Федір прославився численними наїздами на маєтки сусідів в 1618–1641 роки, що для шляхтичів було

³⁷¹ Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття / Н. Білоус. — К.: Простір, 2011. — С. 135–136.

³⁷² Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття / Н. Білоус. — К.: Простір, 2011. — С. 137.

справою звичайною. З 1633 по 1641 рік він був чернігівським підстолієм, а після його смерті в 1641 році великі володіння дісталися Ганні Садковській і дітям. Під час повстання Хмельницького Ганні довелося нелегко. Генрик Сенкевич у романі «Вогнем і мечем» так писав про Креницьких (Криницьких)³⁷³: «Війська дійшли до Басані, села пані Криницької... селяни вже осаджували її садибу, яку вона захищала від них за допомогою своєї челяді... Раптовий прихід війська врятував її і дев'ятнадцять дітей, серед яких одних тільки панянок було чотирнадцять»³⁷⁴. У 1652 році їм довелося тікати з маєтку в Басані на Волинь. У дорозі на їхній обоз напали козаки, розграбували і забрали крім коштовних речей всі документи на маєтки.

Якщо те, що писав Сенкевич у романі, засноване на фактах, а не є літературною фантазією, то у Федора Криницького й Ганни Садковської було п'ятеро синів і дочки. Відомо, що Францишек Креницький служив під час повстання Хмельницького в польському війську. Оскільки в 1697 році він брав участь в обранні польського короля Августа II, Францишек залишився вірним полякам, як і ще два брати. Єжи брав участь у виборах короля Михайла в 1669 році, а Стефан — у виборах короля Яна III в 1674 році³⁷⁵.

Гетьман Виговський (1657–1659) повернув Басань Креницьким³⁷⁶. Кому саме — точно ми не знаємо, імовірно, ще одному із братів, Михайлу. У той час звичайною справою було

³⁷³ У різних документах прізвище пишуть і «Креницький» і «Криницький». Походило воно від маєтку у селі Креничі на Київщині. Очевидно, що йдеться про один і той самий рід.

³⁷⁴ Сенкевич Г. Огнём и мечом // Собрание сочинений. В 16 т. Т. 2. — СПб.: Изд-во И. Д. Сытина, 1914. — С. 218. Чи правда про дев'ятнадцять дітей, чи літературна фантазія, я не знаю.

³⁷⁵ Zaprzaniec O. Elektorów Poczet kłórzy niegdyś głosowali na elektów Jana Kazimierza roku 1648, Jana III. roku 1674, Augusta II. roku 1697, i Stanisława Augusta roku 1764 / O. Zaprzaniec. — Lwow: Nakladom Kajetana Jablunskiego, 1845. — S. 176; Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / A. Boniecki. — Warszawa: Gebethner i Wolf, 1908. — S. 375. Збереглися скарги Степана 1684 року про наїзд на його село Варевичі в районі Овруча на Поліссі (Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 2: Акты о козаках (1679–1716). — Киев: Тип. Е. Федорова, 1868. — С. 45–47, 68–72).

³⁷⁶ «Як недавно віддав Виговський шляхтичеві Криницькому Басанський замок і волость, які перед тим Криницьких були», — писав Юрій Немирич (Безсонов П. А. Католический священник серб (хорват) Юрий Крижанич / П. А. Безсонов. — М.: Университетская типография, 1870. — С. 72).

повернення шляхти у свої маєтки — Виговському потрібні були освічені люди, і він толерантно ставився до тих, чії родичі були пов'язані з поляками.

Історики вважають, що онуком Федора Ходики-Креницького й сином Михайла Криницького був Федір Михайлович Криницький, поkozачений шляхтич із Чернігівщини, який увійшов до складу генеральної старшини. У 1663 році він став полковим писарем Ніжинського полку, в 1668–1672 роки був генеральним писарем, а в 1672–1678 роки гадяцьким полковником. Загинув він під час облоги турками Чигирини 12 серпня 1678 року³⁷⁷. Так ця гілка роду Ходик знайшла собі місце в середовищі козацької української еліти³⁷⁸.

Під куполом ратуші. Переплетіння двох династій

На межі двох сторіч, шістнадцятого й сімнадцятого, нарешті після довгої розрухи настав у Києві благословенний час багатства. Хотів написати «золоте століття» — але ні, все ж таки для того, старого Києва, який зник в даліні минулого, «золоте століття» було перед Першою світовою війною. Однак не варто прикрашати реальний стан справ — хоча Київ чотири сторіччя тому уже не знаходився на краю Європи, він перебував на самому початку довгого шляху до міста кінця XIX століття, схожого (нехай навіть лише в елітному центрі) на світові столиці. У часи Ходик ризик татарських нападів послабшав, освоювалися землі, що раніше пустували, а в місті у всьому відчувався підйом. Величезну кількість українського зерна везли річками до Балтійського моря, у портовий Гданськ. А звідти — у багату Голландію, якій незабаром судилося два століття тримати руку на пульсі торгівлі всього світу.

³⁷⁷ Заруба В. *Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки* / В. Заруба. — Дніпропетровськ: Ліра, 2011. — С. 245; Кривошея І. Реєстр розподілу майна між спадкоємцями полковника гадяцького Федора Криницького / І. Кривошея. — <https://www.eminak.net.ua>; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. — К.: Стило, 2002. — С. 74.

³⁷⁸ У 1687 році згадувався «гарматний хорунжий» Андрій Федорович Криницький, син Федора Криницького. Інший його син, Максим Федорович, служив у Лубенському полку (Заруба В. *Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки* / В. Заруба. — Дніпропетровськ: Ліра, 2011. — С. 245).

А з Голландії в Гданськ (а звідти і в наші краї) текли потоки грошей. Частина їх доходила до Києва, і це відчувалося у всьому. На Замковій горі з ініціативи і за кошти київських мешканців почали відновлювати замок, а це означало, що в місті з'явилися гроші. На одній з веж нашого скромного дерев'яного замка показував час годинник, яким дуже пишалися кияни³⁷⁹. На Подолі біля ринкової площі стояла міська ратуша, поблизу вже почали мостити вулиці дубовими колодами й прокладати перші водопровідні труби для джерельної води. Багата шляхтянка Галшка Гулевичівна подарувала свій цегельний будинок (він стояв у найпрестижнішому районі біля ратуші) Київському православному братерству, і там відкрили школу, яка пізніше перетворилася на Києво-Могилянську академію. Може, для нас усе це здається дрібницями, однак для міста тоді це були зовсім не дрібниці. І за всім стояли гроші, причому чималі.

В економічному сенсі це було багатогранне життя повноцінного міста — нехай не найбільшого міста Європи, але все одно міста з усіма його особливостями. Достатньо складним став ринок міських товарів і послуг, як і ринок робочої сили. Це відчувалося у всьому — і в ремісничому виробництві, і в будівництві, і в торгівлі, і у фінансових послугах. Купівельна спроможність міської еліти зростала, як і попит на товари, які часто привозили з далеких країн. Але щоб такий доіндустріальний урбанізм міг існувати, сільське господарство країни мало бути достатньо ефективним, щоб (в ідеалі) його продуктивність зростала — адже саме там брали початок фінансові потоки, що живили потім усе інше.

Події, про які йтиметься далі, відбувалися під куполом київської ратуші. Перша ратуша з'явилася біля ринкової площі на початку XVI століття, і в цьому дерев'яному двоповерховому будинку з невеликим куполом над дахом і шпилем вирувало життя. Саме там засідали Ходики й Балики.

Балики — одна з найвідоміших і найбагатших династій того самого часу, що й Ходики. Вони теж походили із хрещених татар. Яцко (Діонісій) Балика 13 червня 1593 року став війтом і залишався ним 19 років³⁸⁰. Дотепер цей рекорд перебування на посаді керівника Києва не побив ніхто³⁸¹. У 1612 році прак-

³⁷⁹ За ними доглядав «зехгамістер» Якуб Пушкар.

³⁸⁰ У 1575–1578 рр. Яцко був райцею, в 1578–1592 рр. — бурмистром.

³⁸¹ На початку XX століття десять років містом керував Іполіт Дьяков (1906–1916), у другій половині століття — 11 років Володимир Гусев (1869–1979) і стільки ж Валентин Згурський (1979–1990). Інші були на цій посаді менше.

тично сліпого через хворобу очей його відсторонили від війтівства, і незабаром у тому самому році Яцко помер.

Його сини (Созон, Олександр і Богдан) перебували на різних посадах в магістраті. Созон став бурмистром (другою людиною після війта) у 1611 році, ще за життя батька. Замолоду він займався торгівлею, збільшуючи багатство родини Балик, а також забрав собі на відкуп у євреїв-орендарів такий вигідний бізнес, як збирання податків у Київському воєводстві, збільшивши надходження з 1000 до 2000 тисяч злотих на рік³⁸². Дозвіл на це Балиці дав київський воєвода Станіслав Жолкевський, поляк і католик. Це я до того, що інтереси бізнесу були важливішими, ніж приналежність до різних релігійних напрямків. З комерційною жилкою в Балик було все в порядку (як і в Ходик) — відомо, що Яцко Балика давав гроші в борг під заставу нерухомості³⁸³, а Созону Балиці належав шинок, який приносив чималий прибуток³⁸⁴.

У 1611 році Созон разом із братом Олександром почав судовий процес (що розтягнувся на сім років) щодо спадщини своїх племінниць Богдани й Люції. У війта Яцка Балики крім трьох синів була дочка. Першим її чоловіком став бурмистер Федір Миткович, той самий син померлого купця, опікуном якого колись був Василь Ходика-Кобизевич. Від цього шлюбу й народилося дві дочки, Богдана й Люція. З 1611 по 1618 рік вони довго боролися за батьківську спадщину зі своїми опікунами, дядьками Олександром і Созоном Баликами. Тож у таких питаннях Балики порядністю й чесністю не відрізнялися від Ходик.

Можна сказати, що в описах істориків (Володимир Антонович) і літераторів (Михайло Старицький) Баликам повезло більше, ніж Ходикам — перших зображують «добrimi» захисниками православ'я, а Ходик — «жадібними» зрадниками, що стали на бік уніатів.

«Для людей такого загартування, як Ходика, майбутнє країни було байдуже; зазвичай люди безпринципні, що

³⁸² Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX ст. / О. Попельницька. — К.: ВД «Стилос», 2003. — С. 93, 119, 200.

³⁸³ У 1586 році шляхтич Василь Тиша-Биковський взяв у Балики в борг 30 коп литовських грошів під заставу половини села Креничі (Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Білоус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 158).

³⁸⁴ У тому, що купці ставали бурмистрами й війтами, не було нічого дивного. В Англії купці, які торгували вовною, теж ставали мерами міст (навіть Лондону), а капітали їх були настільки великі, що вони давали гроші в борг королю.

прагнуть до задоволення тільки особистого інтересу, вони зосереджують... усю діяльність на сьогоднішньому дні... чим більше загальний стан суспільства непевний», тим більше «вони кидаються на поживу»³⁸⁵.

А от що писав Старицький («Перші шуліки») про Балик: «Світлі, відкриті очі, у яких тепліла нескінченна доброта» (хоч один купець і багатій зображений позитивно в українській літературі). Про Ходику зовсім інакше: «Постать Ходики, висока, кошава, із впалими грудьми, була трохи сутулюватою... У волоссі його, чорному як смола, не було ще сивини й сліду, вона проглядала подекуди по-зрадницькому лише на... вусах та рідкій борідці. Худе, вилицювате обличчя... було темним і немов би обтягнутим пергаментом». Прямо якийсь хижий шуліка. Не те що «добрий» Балика.

Думаю, що насправді політичні позиції представників двох династій визначилися пізніше, у часи Хмельницького. Андрій Ходика втік із Києва з поляками, а Петро Балика був магістратським чиновником і при Хмельницькому. А щодо «добрих» і «жадібних», то історії з опікунством і Василя Кобизевича-Ходики, і братів Балик наочно показують, що вони не були ані добрими, ані жадібними, а діяли так, як було заведено тоді в «чесних» купців. «Добрий» Созон Балика, як людина свого часу, прославився своїми постійними наїздами на володіння сусідів, через що на нього не раз подавали скарги в міський суд³⁸⁶. У 1626 році за його наказом у московського купця забрали товари на 300 рублів, а гроші, узяті на збереження, не віддавали, так само як і товар³⁸⁷. І родичів своїх у магістрат Балики влаштовували не менше, ніж Ходики, — бурмистрами були Олександр (1608–1612), Яків (1622–1629) і Михайло³⁸⁸ (1629–1650) Балики.

³⁸⁵ Антонович В. Б. Киевские войты Ходыки — эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII столетиях / В. Б. Антонович // Монографии по истории западной и юго-западной России. Т. 1. — К.: Тип. Е. А. Фёдорова, 1885. — С. 214.

³⁸⁶ У серпні 1618 року такий наїзд люди Балики здійснили на володіння городничого Вигури, а в листопаді виловили рибу в озері того ж таки Вигури (Білоус Н. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI — першій половині XVII ст. / Н. Білоус // Український історичний журнал. — 2005. — № 5. — С. 6.

³⁸⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Т. 1. — М., 1954. — С. 406.

³⁸⁸ Михайло Балика прославився тим, що в 1630 році під час чергового повстання козаки стали грабувати місто й магістрат, вибивши там двері і за-

У Баликах імпонує те, що вони виявилися достатньо освіченими для свого часу. У 1612 році брат Созона Балики Богдан, який деякий час був писарем при магістраті, залишив свої спогади про участь у війні з Московією (зокрема і про облогу Кремля)³⁸⁹. Діти Созона Балики, Петро й Леонтій, вчилися в братській школі, вони навіть читали вірші на похороні гетьмана Сагайдачного разом з іншими кращими учнями. У 1628 році Созона Балику обрали війтом, але був він їм недовго — через рік помер. А його син Петро, який закінчив братську школу, став магістратським чиновником — в 1630-ті роки він був райцею, в 1653–1654-ті старшим лавником. Нагадаю, що основними членами магістрату були війт, бурмистер (друга людина після війта), три члени ради магістрату (райці або радці) і два-три лавники, які займалися судовими справами. Тож лавник був не останньою людиною.

А в 1612 році, коли помер Яцко Балика, його замінив на посаді війта брат Василя Ходики — Федір. Він обіймав цю посаду два рази — в 1612–1618 і в 1621–1624 роках. При ньому місто отримало право вільного використання довколишніх лісів, право рибного лову на Дніпрі й право не звітувати перед королівською ревізією за доходи від корчем. Зараз ці заслуги не дуже вражають, але тоді це мало велике значення для підвищення доходів киян.

І Ходики, і Балики, як багаті представники купецького середовища, спробували сполучити економічну владу з політичним впливом, і почасти їм це вдалося. Але лише почасти, тому що проблема недостатнього політичного впливу купецтва (а кажучи ширше, бізнесу загалом) і нездатність брати участь у формуванні відкритих для суспільства інститутів тягнеться через століття нашої історії. У тому разі, коли найбагатшими купцями були вірмени, греки або євреї, логіка влади зрозуміла — адже це представники інших народів. Ходики або Балики не були вірменами або греками, однак їхній вплив був недостатнім. Стосунки представників державної влади (таких як воеводи, а потім козацька старшина) і куп-

подіявши збитки на 3160 злотих. А Михайлу дали в голову чимось важким, так що він ледве живий залишився (Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Білоус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 191–192).

³⁸⁹ Антонович В. Б. *Записки киевского мещанина Божжа Балыки о московской осаде 1612 г.* / В. Б. Антонович // *Киевская старина*. — 1882. Июль-сентябрь. — С. 97–105.

ців не були стосунками рівних. Влада терпимо ставилася до діяльності купців і навіть могла заохочувати їх, однак економічним новаціям вона часто чинила опір, побоюючись, що вони можуть послабити її вплив. Це була не Венеція, де невеликій групі купців, банкірів і патриціанських родин, які займалися бізнесом, вдалося прийти до влади. Там торговельний, комерційний світ був заснований (крім споріднення й особистих зв'язків) на державних організаціях, які стали інституціональним втіленням інтересів бізнесу.

Однак Ходик і Балик міщани потім ще довго згадували добрим словом, як і сам той час. Пізніше, із середини XVII століття, жителі міста втратили багато тих «вольностей» (а простіше кажучи, вигідних промислів), на яких вони могли заробляти в першій половині століття. Повернули їм ці «вольності» тільки в 1699 році указом царя Петра I, після того як війт Іван Биковський з усім магістратом і за підтримки гетьмана Івана Мазепи поскаржилися царю на те, що «своїми вольностями колишніми... міщани не володіють»³⁹⁰.

На початку XVII століття війт і весь магістрат виявилися учасниками складної боротьби уніатів із православними. Якщо раніше магістратські чиновники займалися питаннями в основному економічними й правовими, пов'язаними із земельною нерухомістю або боргами, то зараз їм довелося взяти участь у релігійному (та й політичному) протистоянні. Воно нагадувало боротьбу політичних партій в пізніші часи, а така боротьба, як відомо, змінює інституціональне середовище, веде до перерозподілу власності й грошових потоків. Війтові й членам магістрату доводилося пристосовуватися до мінливої ситуації. Вони були людьми бізнесу, комерції — цим визначалося прийняття тієї або іншої сторони в боротьбі політичних і релігійних течій. По-іншому діяти вони просто не могли — сама їхня посада зобов'язувала до цього.

З'являється спокуса спростити ситуацію й звести події до того, що одна політична партія, очолювана Ходиками, підтримувала уніатів, а інша партія Балик знаходилася на боці православних. Насправді ж усе було заплутаніше й складніше і часто визначалося не тільки релігійними, але й економічними інтересами. «Коли в Індії іспанець шукає золота, а у владцтвах руських шукають грошей, нехай не прикривають те

³⁹⁰ Текст царської жалуваної грамоти від 10 квітня 1699 року див: Щербина В. Документи до історії Києва / В. Щербина // Український археографічний збірник. Т. 1. К.: ВУАН, 1926. — С. 24.

богомільництвом»³⁹¹, — писав Ян Шасний-Гербурт (1547–1616). А якщо подивитися на хронологію подій, то Ходики й Балики зазвичай діяли разом, беручи участь у одних і тих самих подіях на одному боці. Адже вони разом працювали³⁹² в магістраті, у них були однакові економічні інтереси. Їхні долі розійшлися тільки під час повстання Хмельницького.

Ми не знаємо, що думали Ходики й Балики, а можемо судити тільки за їхніми діями. А діяли вони часом проти уніатів, а часом проти православних. Так, у 1612 році й Федір Ходика, що став тоді війтом, і бурмистер Созон Балика вклали свої гроші в реставрацію храму Успіння Богородиці³⁹³. А Василь Ходика заповів гроші православним і церквам, і монастирям (зокрема козацькому Межигірському монастирю) та хотів, щоб його поховали у православній Києво-Печерській лаврі. Одна з його дочок, Олена Креницька, у 1640-ті роки подарувала садибу покійного батька, отриману в спадок, православному Братському монастирю³⁹⁴. У той самий час його син Федір Ходика-Креницький (який отримав за заповітом усі села й містечка, якими володів батько) був одружений з Ганною Садковською, дочкою Вацлава Садковського, уніатського намісника в Києві в 1616–1626 роки³⁹⁵.

Протистояння на релігійному ґрунті почалося одразу після Берестейської (Брестської) унії 1596 року³⁹⁶. У перші роки

³⁹¹ Шасний-Гербурт Я. Розмисел про народ руський / Я. Шасний-Гербурт. — <http://litopys.org.ua>

³⁹² До речі, отримувати гроші за свою роботу війти почали тільки в 1628 році при Созоні Балиці — за указом короля війтові мали платити з міського бюджету по 300 злотих на рік, а з 1645 року — по 500 злотих (Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Білоус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 157).

³⁹³ Білоус Н. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI — першій половині XVII ст. / Н. Білоус // Український історичний журнал. — 2005. — № 5. — С. 13.

³⁹⁴ Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX ст. / О. Попельницька. — К.: ВД «Стилос», 2003. — С. 116. Ця ділянка називалася тоді «плац Креницьковський» за прізвищем власників.

³⁹⁵ Можна не дивуватися, що серед тих, хто підписав заповіт Василя Ходики, серед семи близьких йому осіб православним був тільки городничий Станіслав Вигура (Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII століття / Н. Білоус. — К.: Простір, 2011. — С. 137–139).

³⁹⁶ Декілька єпископів Київської митрополії Константинопольської православної церкви на чолі з митрополитом Михайлом Рогозою прийняли католицьке віровчення й перейшли під владу римського папи зі збереженням візантійської традиції церковних обрядів і церковнослов'янської мови. Польська влада всіляко підтримувала уніатів, а православні були настроєні до них украй негативно.

після унії позиції уніатів в Києві були слабкими. Міщани на чолі з війтом Яцком Баликою мали антиуніатську позицію й усіляко перешкоджали проведенню богослужінь у Софійському соборі, переданому указом польського короля уніатам³⁹⁷.

У центрі постійних конфліктів опинилася також Софійська слобода, заснована біля Софійського собору в 1586 році з ініціативи воеводи, князя Костянтина Острозького. Жителі слободи були звільнені від податків на 24 роки, після чого вони стали займатися самим прибутковим тоді бізнесом — шинкуванням, а простіше кажучи, продажем горілки. Інші шинки, які належали магістрату й монастирям, не витримували конкуренції (їм доводилося сплачувати податки), і почалося масове незадоволення слободою³⁹⁸. А коли вона разом із Софійським собором перейшла під владу уніатів, до економічних причин незадоволення додалися ще й релігійні³⁹⁹.

Позиції православних посилилися в часи гетьмана Сагайдачного⁴⁰⁰, і свій внесок у це вніс війт Федір Ходика. У жо-

³⁹⁷ Сас П. М. Витоки українського націотворення / П. М. Сас. — К.: Інститут історії України, 2010. — С. 349. Особливо багато галасу було в 1610 році через спроби уніатів захопити Софійський собор. Іпатій Потій, уніатський митрополит в 1599–1613 роки, доручив це своєму вікарію (наміснику в 1609–1618 роки), священнику Антонію Грековичу. Захопивши для уніатів Видубицький монастир, Грекович одного разу в неділю з'явився з охороною в Софійському соборі, де зібралися на службу київські священники. Пред'явивши грамоту Іпатія Потія, Грекович вигнав усіх із храму, зокрема і війта Яцка Балику, і магістратських чиновників, опечатав собор і оголосив, що він відтепер належить уніатам. Обурення в місті було неймовірним. Почався довгий розгляд цієї справи, який ні до чого не призвів (Архів Української церкви. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині. — К., 2001. — С. 293–294).

³⁹⁸ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Білоус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 227.

³⁹⁹ Міщани нападали на слободу й резиденцію уніатського митрополита і в 1610, і в 1620, і в 1624 роках.

⁴⁰⁰ Його чотири рази обирали в 1616–1622 роках (з перервами) гетьманом Війська Запорозького. Людина харизматична й сильна, яка прославилася своїми вдалими військовими походами, Сагайдачний підтримував рух за національні й релігійні права українців. Саме при ньому Київ знову став не тільки релігійним, а й політичним центром України. Після участі козаків у війні Польщі з Московією в 1618 році гетьман намагався добитися від польської влади визнання права свободи віросповідання для православних і припинення насильницького насадження уніатства. Однак домовитися з поляками було складно, вони були сильно поведені на темі католицтва (як, втім, і сьогодні) і постійно давали нечіткі обіцянки, не виконували їх і завзято продовжували пригноблювати православних. Якби не ця їхня неконструктивна позиція, може, доля України в складі Речі Посполитої була б іншою. Однак сталося так, як сталося. Побачивши, що на обіцянки поляків сподіватися не

вті 1620 року в Київ прибув православний митрополит Іов Борецький⁴⁰¹. Для легітимізації своєї влади він вирішив організувати свій урочистий в'їзд у Київ, написавши про це лист війтові Федору Ходиці. Коли 7 березня вїт отримав листа, він опинився в складній ситуації, і о четвертій годині ночі йому довелося обговорювати це питання зі своїм радником. З одного боку, як посадова особа, він знав, що польська влада ставиться до всього цього вкрай негативно, і відносини з нею він псувати не міг. З іншого боку, він не хотів налаштовувати проти себе православних міщан. Та й не тільки в міщанах була справа — адже Борецького підтримував Сагайдачний⁴⁰².

Після прибуття в місто митрополита діяльність Київсько-го братерства активізувалася, і Київ перейняв у Львова роль культурно-освітнього центру. Однак польська влада сильно обурилася всім, що відбувалося, не визнавала статус Борецького і вже готувалася до репресій проти православних священників. Але почалася війна з Туреччиною, польське військо зазнало поразки в битві під Цецорою, і король Сигізмунд III дуже була потрібна військова допомога козаків. За це він вко-

варто, Сагайдачний у січні 1620 року відправив послів у Москву для переговорів з ієрусалимським патріархом Феофаном (Теофаном), який перебував там, про його візит у Київ. Незабаром, 25 березня 1620 року, патріарха врочисто зустрічали гетьман і декілька тисяч козаків. Сагайдачний просив Феофана відновити в Києві церковну ієрархію, а на знак підтримки боротьби за релігійну незалежність наприкінці травня гетьман з усім Військом Запорозьким вступив у Київське православне братство. Феофан провів у Києві близько року, зупинившись у будинку братства. За цей час він висвятив митрополита і єпископів.

⁴⁰¹ Борецький був одним з організаторів Київської братської школи та її першим ректором в 1615–1618 роки, потім ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві.

⁴⁰² Урочистий в'їзд митрополита в Київ відбувався через Золоті ворота, що символізувало легітимізацію влади (через 28 років через ці самі ворота в'їжджав у Київ Богдан Хмельницький). Борецького зустрічало декілька сотень міщан і близько десяти православних священників. Перед митрополитом на конях їхало півтори сотні козаків, і ще півсотні піших запорожців з мушкетами супроводжували його. Повз Софійський собор і Михайлівський монастир митрополит разом із тими, хто його супроводжував, вирушив на Поділ, де його резиденцією став Братський монастир. Після прибуття туди Борецький написав звернення до польського короля із проханням підтвердити його як митрополита. Він обіцяв, що в цьому разі Військо Запорізьке буде вірно служити польській короні. А якщо король відмовиться затвердити митрополита, то православним доведеться насильно відбирати церкви та інше майно, захоплене уніатами (Сас П. М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 рік) / П. М. Сас // Український історичний журнал. — 2010. — № 4. — С. 35–36).

тре обіцяв усілякі пільги православним. Військо Сагайдачного мало важливе значення у наступній битві з турками під Хотиним — говорили, що якби не допомога козаків, то невідомо, яким міг бути результат цієї битви. Однак від визнання Борецького (як і прав козаків) поляки однаково ухилялися. А Сагайдачний був важко поранений під час битви під Хотиним і 20 квітня 1622 року помер у Києві⁴⁰³. Після смерті тако-го сильного лідера, як Сагайдачний, баланс сил змінився⁴⁰⁴.

Війтові й членам магістрату доводилося маневрувати між різними течіями в суспільстві, щоб дотриматися своїх економічних інтересів. Поки був живий Сагайдачний, здавалося, що православні й козаки зможуть відстояти свої права. Коли гетьман помер, настрої змінилися, і стало ясно, що поляки не збираються йти на поступки.

Пішли чутки, що вїйт Федір Ходика незадоволений діяльністю Іова Борецького через його загравання то із запорожцями, то з Москвою, то з уніатами⁴⁰⁵. Конфлікт загострився через скандал навколо Воскресенської церкви⁴⁰⁶ на київському Подолі, парафіянином якої був вїйт, що жив неподалік. Федір Ходика, якого влада зобов'язала передавати уніатам православні церкви, не дуже поспішав це робити, тим більше що в 1616 році

⁴⁰³ Його поховали в Братському монастирі, якому він за життя багато допомагав. Ректор Київської братської школи Касіян Сакович написав із приводу смерті гетьмана цілу поему «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича-Сагайдачного» (1622), у якій прославляв подвиги гетьмана й запорожців. На похороні різні частини поеми читали учні братської школи, зокрема діти Созона Балики — Леонтій і Петро.

⁴⁰⁴ Перед польським сеймом 1623 року під Києвом зібралася велика козацька рада, яка вирішила продовжувати боротьбу з уніатами. Рада ухвалила послання до сейму, в якому козаки загрозували підняти повстання, якщо не припиняться переслідування православних. Король створив комісію, щоб якось розв'язати проблему протистояння уніатів і православних, але визнавати київського митрополита однаково відмовився Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Білоус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 260). Іов Борецький, очевидно, розгубився — спершу він шукав підтримку в православній Московії, тому в 1624 році послав до царя Михайла Федоровича луцького єпископа І. Борисковича. А потім вів таємні переговори з уніатами про примирення церков і завіряв польську владу у своїй лояльності.

⁴⁰⁵ Нїбито для посилення свого впливу вїйт вирішив перейти на бік уніатів і разом з іншими членами магістрату написав листа уніатському митрополиту Йосипу Рутському, висловлюючи згоду прийняти унію (Архів Української церкви. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині. — К., 2001. — С. 305).

⁴⁰⁶ Дерев'яна церква стояла на вулиці Хоревій № 4 на місці сучасного житлового будинку. Потім там побудували цегляну церкву, зруйновану в 1930-ті роки.

його обвинувачували в причетності до вбивства священника Грековича⁴⁰⁷. Але подітися було нікуди, і в 1624 році настав час передати Воскресенську церкву новому настоятелю. Війт зобов'язаний був опечатати її, після чого його одразу оголосили прихильником уніатів, і проти нього стала підніматися хвиля масового невдоволення. Під час опечатування церкви був присутній «за обов'язком служби» і бурмистер Созон Балика, але всі шишки посипалися саме на Ходику.

Обурений Іов Борецький (він був деякий час настоятелем Воскресенської церкви) нібито написав листа козакам, щоб ті прибули до Києва і військовою силою розібралися зі знахабнілими уніатами. Сам Борецький потім заперечував, що писав такий лист, а як було насправді — хто його знає. Козацьке військо (на чолі з полковниками Яковом Чигиринцем і Антоном Лазаренком) прибуло до міста, війта Федора Ходику, бурмистра Созона Балику та ще декількох магістратських чиновників заарештували. Запечатану церкву відкрили, уніатського священника Юзефовича (якому повинні були передати церкву) зопалу стратили, утопивши в ополонці, а війта з бурмистром відпустили на поруки.

Однак невдовзі Федора Ходику й Созона Балику козаки знову заарештували — загальне невдоволення діяльністю уніатів шукало виходу, і потрібні були жертви⁴⁰⁸. Магістратсь-

⁴⁰⁷ Ще в 1616 році цю церкву королівським декретом передали уніатському священникові Іоанну Юзефовичу, який перейшов із православ'я в уніатство. Однак у часи Сагайдачного захоплювати православні храми було не так просто. У 1618 році Антоній Грекович спробував зайняти для уніатів Михайлівський Золотоверхий монастир, пред'явивши королівську грамоту, видану ще в 1612 році. Але справа закінчилася тим, що козаки схопили його й утопили в Дніпрі. А незабаром після цього від рук козаків загинув шляхтич Околинський, присланий уніатським митрополитом для збору церковних податків. Історія з убивствами Грековича й Околинського помітно охолодила ентузіазм уніатів. Вони заявили, що до вбивства причетне Київське православне братство і що війт Федір Ходика та інші магістратські чиновники знали, до чого йде справа, але не втрутилися (Архів Української церкви. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині. — К., 2001. — С. 300). Важко сказати, наскільки це правда. Але питання навіть не в цьому, а в самому факті, що уніати докоряли цим Ходиці — отже, своїм вони його не вважали. Це ще раз підтверджує, що припущення про симпатії війта до уніатів перебільшені — він підтримував то одних, то інших, залежно від ситуації та власних інтересів.

⁴⁰⁸ Архимандрит Печерського монастиря Захарія Копистенський писав козакам, що Ходика ні в чому не винний і взагалі вже залишив посаду війта й збирався стати ченцем в «козацькому» Межигірському монастирі, розташованому недалеко від Києва. Іов Борецький теж просив козаків не допустити кровопролиття і стверджував, що не писав їм ніяких листів. Але це не допомогло.

ких чиновників (зокрема і бурмистра Созона Балику) козаки відпустили за грошовий викуп, а вїйта Федора Ходику, якому було вже близько 70 років, разом з магістратським писарем Михайлом Панчерко забрали із собою, після чого вирушили назад до Запоріжжя.

Вїйту пригадали стрімке піднесення роду Ходик, що зда- леку приїхали в Київ, і всі реальні й вигадані гріхи. Головною рушійною силою цього невдоволення була прадавня як світ стихія заздрості — тієї заздрості, яка має властивість швидко ставати злісною й переростати в агресивність. А релігійні су- перечки стали зручним тлом.

Ходику стратили недалеко від села Трипілля: за однією версією — втопили в Дніпрі, за іншою — відрубали голову⁴⁰⁹. Пішли чутки, що стратили вїйта не в Трипїллі, а далі від Києва, в козацькому Трахтемирівському монастирі навпроти Пе- реяслава. Можна сперечатися, як було насправді, але це не головне питання — де і як саме закінчилося життя Федора Ходики. Однак історія ця надовго кинула тїнь «зрадництва» не тільки на Федора, але й на всю династію Ходик — купців і діячів магістрату.

У Федора залишилися три сини — Йосип, Андрїй, Іван. Незважаючи на конфлікти між православними й уніатами, усі вони перебували на посадах райців в 1631 році. Йосип Ходи- ка був вїйтом з 1633 по 1641 рік. Для міста він добився пра- ва вільної торгівлі, звільнення від воеводського суду й права магістратського суду вїйта. А коли православний митрополит Петро Могила влітку 1633 року затвердив свою владу в Києві, це багато в чому стало можливим завдяки підтримці міщан разом з вїйтом Йосипом Ходикою.

Після Йосипа вїйтом став його брат Андрїй Ходика (1644–1649), і йому довелося керувати містом у неспокій- ні часи. Під час повстання Хмельницького київські міщани (а особливо студенти Могилянки) стали масово записуватися в козаки (серед них і нащадки магістратських діячів Павло й Гарасим Балики) — у когось прокинулися патріотичні почут- тя, у когось банальний інстинкт виживання. Але загалом до грудня 1648 року в Києві було спокійно — почасти тому, що міщани були зайняті своїми комерційними справами, а по- части через великий польський гарнізон. Масові безладдя й грабежі будинків шляхтичів почалися 11 грудня. Мета їх була

⁴⁰⁹ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Біло- ус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 261–262.

проста — захоплення чужого майна, чужого багатства. Те, що потім у ХХ столітті назвуть «грабуї награвоване». Війт не мав можливості щось зробити — міщани ще з 1644 року були налаштовані проти нього через розтрата й зловживання у міському господарстві, вони погрожували його скинути⁴¹⁰.

А 17 грудня в місто врочисто ввійшли через Золоті ворота війська Хмельницького. Спереду їхав на коні гетьман, за ним старшини. Їх зустрічали митрополит і духовництво, а студенти Києво-Могилянської колегії співали вірші. Після того багато хто з них пішов у козаки, і колегія надовго спорожніла.

Навесні 1649 року до Києва стали підступати загони селян. На чолі одного з таких загонів, де було більше тисячі осіб, стояв київський «цирульник» Полегенький, за легендою особистий перукар Хмельницького. З початком повстання він прибився до війська Хмельницького, а навесні відпросився до Києва — роздмухувати «пожежу революції». Його загін оточив місто, і у відповідь на всі ті утиски, які народ терпів від поляків, почалася нова хвиля насильства й грабежів. Потім шляхтичі подавали скарги в суди, але повернути своє майно їм вже зазвичай не вдавалося⁴¹¹.

Війт Андрій Ходика теж під шумок взяв участь у цьому переділі власності. На початку повстання, до приходу в Київ Хмельницького, війт, виконуючи волю польської влади, мав переслідувати всіх, кого можна було запідозрити у зв'язках із козаками й повстанцями. Насамперед йому підвернулися під руку заможні шляхтичі, що втекли з Києва, Тиші-Биковські, нібито пов'язані з людьми Хмельницького. Вони жили недалеко від Ходики в дорогому районі міста. Починаючи з 1648 року, коли почалася загальна хвиля грабежів, люди війта перевезли собі всі коштовні речі, знесли будівлі в садибі Биковських і навіть вирубали сад, заподіявши збитків на дві тисячі злотих, про що хазяї подали позов до суду⁴¹².

⁴¹⁰ Про це писав воеводі Адаму Киселю його слуга Ян Сосницький 28 вересня 1649 року (Каманин І. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого / И. Каманин // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. — К.: Типография Н. Корчак-Новицкого, 1914. — С. XXIX–XXX).

⁴¹¹ Там само, с. XXIV, XXXII–XXXIV.

⁴¹² Жалоба Михаила и Гавриила Тышей-Быковских о разорении их дома в Киеве... Андреем Ходыкой // Архив Юго-Западной России. Часть 3. Т. 4. — К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. — С. 492–495.

Вийшло зовсім не так, як сказано в одній мудрій книзі: «Люди багаті, обдаровані силою, вони мирно жили в будинках своїх»⁴¹³. Страшно, коли починається такий бунт — багаті й спокійні люди, шановані в місті, жили собі тихо й мирно. А потім їм довелося тікати, рятуючи вже не майно, а своє життя. Повсталий Київ був не тим місцем, де можна було думати про толерантність, дотримання прав людини й прав власності. Та й слів таких тоді ніхто не чув.

Київська міська еліта (особливо магістратські чиновники) не готова була до визнання влади Хмельницького й усіх змін, що відбувалися тоді. Коли в 1650 році війт хотів покарати деяких міщан за участь у повстанні Хмельницького, ті (за словами Ходики) організували проти нього змову, загрожуючи майну й життю, а також позбавили його влади⁴¹⁴.

У серпні 1651 року поляки повернулися в Київ, «вогнем і мечем» караючи всіх винних у грабівництві та вбивствах шляхтичів. В Успенській церкві на Подолі згоріли навіть міські й земські книги. Але тріумф поляків тривав недовго, і незабаром Андрію Ходиці довелося тікати — 25 вересня 1651 року разом з військом литовського гетьмана Януша Радзивілла він залишив Київ, щоб ніколи вже не повернутися у своє рідне місто, де жили й багатіли декілька поколінь його предків. Після цього слід Ходик губиться в безмежному океані історії.

Коли я описував історію Ходик, то задумався про те, що вони, прибувши в Київ, неймовірно швидко піднялися, розбагатіли й опинилися на престижних посадах. Цим вони викликали загальну заздрість до себе. Але їхній успіх вимагав особливої хватки. Очевидно, вони були ініціативними й заповзятливими, з живим розумом і великим життєвим досвідом.

А ще в мене виникло питання, на перший погляд, банальне. Що змінилося в Києві (та й не тільки в цьому місті) за чотири сторіччя, крім архітектури, техніки й моди? Якщо задуматися, то розумієш — у поведінці людей в середовищі міської влади змінилося мало що — ті самі схеми, що й у часи Ходик.

Було б неправдою сказати, що тоді вийти та інші магістратські чиновники не робили нічого корисного для міста, а тільки розтягували у свої кишені міський бюджет і вели вічну боротьбу за вигідні посади з метою особистого збага-

⁴¹³ Книга премудрости Иисуса, сына Сирахова. 44, 6.

⁴¹⁴ Жалоба киевского войта Андрея Ходьки о том, что киевские мещане... составили против него заговор // Архив Юго-Западной России. Часть 3. Т. 4. — К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. — С. 510–512.

чення. Про себе вони, звичайно, не забували, але й для міста дещо робили — домагалися нових прав і «вольностей», щось будували⁴¹⁵, займалися доброчинністю і благоустроєм міста, підтримували в порядку оборонні споруди.

Однак опинитися на магістратських посадах могли люди тільки з обмеженого кола найзаможніших родин. При цьому бізнес, на якому вони розбагатіли, був дуже простим і навіть примітивним — перепродаж оптових партій товарів, які надходили із заходу або сходу. Частина цих товарів вони продавали у своїх крамницях, а також здавали в оренду комерційну нерухомість. Мало було нових ідей і нових людей — вони в цьому колі були не потрібні, виняток становили тільки родичі. Так тривало століттями.

А головне, що купці й підприємці не визначали в нас політику. Вона залежала від родової аристократії, військових, церкви, але не від людей бізнесу на відміну від Венеції, Голландії, Англії. Державу купців, керовану інтересами капіталу, у наших краях створити не вдалося.

Микола Торновіот

У Києві на Подолі, біля підніжжя високої гори, є вулиця Покровська — вона мені подобається, я люблю там гуляти, і по ній із задоволенням щодня їжджу в офіс. Вона затишна й невелика, трохи викривлена, зі старими церквами й будинками, які тішать око, — одна з небагатьох вулиць, що зберегли середньовічне планування старого Подолу (адже його повністю перепланували після пожежі 1811 року). У XVI–XVII століттях вулиця Покровська називалася Хрещатицькою⁴¹⁶ і була однієї з головних на торговельному Подолі. Колись тут знаходилися вірменський квартал і вірменська церква Різдва Богородиці, яка згоріла в 1651 році. Там в 1685 році поселився грецький купець Микола Торновіот (Торніот)⁴¹⁷. Він приїхав у Київ з молдавського міста Бендери, купив будинок з ділянкою на Подолі, побудувавши дерев'яну Покровську церкву й свою са-

⁴¹⁵ 16 вересня 1639 року вїт Йосип Ходика дав дозвіл ченцям домініканського монастиря побудувати водопровід за умови, що вони зроблять колодязь для загального користування та будуть стежити, щоб вода, яка тектиме по трубах, не заливала вулиці й ринок.

⁴¹⁶ Її ще називали «Гнила» через вогкість від численних струмків, що витікали з-під гори.

⁴¹⁷ Покровська, № 4–6 на місці ліцею № 100.

дибу. Вона вважалася тоді однією з найбагатших і складалася з двох будинків (старого й нового) і чотирьох господарських споруд, а оточував її високий дерев'яний паркан з воротами. «Двір має великий сад, город і багато будівель... Забори ж дворів побудовані симпатично зі стоячих, рівно підігнаних дощок... у місті дуже гарні будівлі, хоча й дерев'яні»⁴¹⁸.

Старий будинок дістався купцеві під час придбання садиби, новий побудували за його замовленням. В обох будинках було по три просторі кімнати (як було заведено в той час), а про багатство господаря свідчила кількість зашкленних вікон. У кімнаті для приймання гостей стояли дорогі меблі, а на стінах висіли три венеційські дзеркала й зброя — західна, східна й місцевого виробництва⁴¹⁹.

Господар садиби, Микола Іванович Торновіот, жив там із дружиною, тещею, сином і братом Семеном. Торновіот мав грамоту польського короля про право вести безмитну торгівлю по всій Речі Посполитій. Разом із сусідом, грецьким купцем М. Малбастом, вони возили із Західної Європи «венеційські окуляри», скляне намисто, тканини, ножі, географічні карти, бритви, віденську каву, європейські рушници та інші товари⁴²⁰.

Торновіот часто бував у Туреччині й Польщі та повідомляв після приїзду представникам влади всі останні політичні новини. Тоді це була звичайна практика. Купців використовували для збирання інформації завжди й скрізь — і в Стародавньому Римі, і в монгольській імперії, і в середньовічній Європі, і в Речі Посполитій, і в Московському царстві. Вони, як люди найбільш освічені та з великим досвідом, знали іноземні мови, багато бачили й чули за своє життя. Купці мимоволі (а іноді й навмисно) прислухалися й придивлялися до всього цікавого під час своїх торговельних подорожей, надаючи потім важливу інформацію про події в інших країнах. Влада це розуміла і цінували «вісті торговельних людей».

Хоча купці, як люди вільні, не були зобов'язані збирати інформацію на відміну від шпигунів, зазвичай вони сумлінно ставилися до цієї справи. Іноді, коли терміново були потрібні свіжі «вісті», воеводи не чекали поїздки того або іншого куп-

⁴¹⁸ Груневег М. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / М. Груневег. — М.: Памятники исторической мысли, 2013. — С. 162–163.

⁴¹⁹ Оглоблин Н. Богатый киевлянин конца XVII века / Н. Оглоблин // Киевская старина. — 1889. — № 5–6. — С. 581–585.

⁴²⁰ Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII — початку XIX ст. / О. Попельницька. — К.: ВД «Стилос», 2003. — С. 224–225.

ця, а навмисно посилали в потрібну країну довірену людину, яка добре зарекомендувала себе (так у 1690 році київського купця Івана Павлова послали у Варшаву)⁴²¹.

Бувало, що таких джерел інформації не вистачало, і тоді влада використовувала «вісників». Їх воєводи набирали з різних соціальних верств — найчастіше з купців, а іноді навіть із селян. Виконуючи такі доручення, ці люди набували цінний досвід, завдяки чому збирали саме ту інформацію, яка була потрібна владі, а не випадкові й розрізнені «вісті», які приносили звичайні купці. Так «вісники» ставали політичними агентами⁴²². Микола Торновіот таким «вісником», мабуть, не був, а от купець Михайло Сусло, про якого мова піде далі, — був.

У 1686 році Торновіот з невідомих причин затримався в Туреччині, і всі думали, що він уже не повернеться. Родина купця, що залишилася в Києві, нічого не знала про причини затримки Миколи, а його брата Степана не було на місці — у торговельних справах він виїхав на Свенський ярмарок⁴²³, а звідти збирався з товаром у Москву. Представники влади вже почали описувати речі в багатому будинку купця⁴²⁴. А будинок його був не малим, і біля нього навіть була побудована в 1685 році на гроші купця «домова» Покровська церква⁴²⁵.

Однак через якийсь час купець з'явився, і наприкінці жовтня 1689 року, під час війни з Туреччиною (1686–1700), знову вирушив у довгу торговельну поїздку в Угорщину, Польщу й Туреччину. У липні 1690 року він повернувся, з'явився в «приказну ізбу» і передав воєводі, князю М. Г. Ромодановському, всі «вісті», які він зміг зібрати за час своєї подорожі⁴²⁶.

⁴²¹ Оглоблин Н. Н. Воеводские «вестовые отписки» XVII века как материал для истории Малороссии / Н. Н. Оглоблин // Киевская старина. 1885. № 7. — С. 367–368.

⁴²² Оглоблин Н. Н. Михаил Суслов, политический агент XVII века / Н. Оглоблин // Исторический вестник. — 1895. — № 7. — С. 135.

⁴²³ Цей ярмарок проводився щорічно в серпні біля Свенського монастиря недалеко від Брянська.

⁴²⁴ Детальніше див.: Оглоблин Н. Богатый киевлянин конца XVII века / Н. Оглоблин // Киевская старина. — 1889. — № 5–6. — С. 582.

⁴²⁵ Вона існувала до 1766 року.

⁴²⁶ В основному вони стосувалися воєнних дій і мирних переговорів, зокрема чуток, які поширилися в Криму, щодо причини невдачі другого кримського походу російських військ, коли командуючий князь Голіцин зненацька наказав відступати (Оглоблин Н. Н. Воеводские «вестовые отписки» XVII века как материал для истории Малороссии / Н. Н. Оглоблин // Киевская старина. 1885. № 7. — С. 367–368). У той самий час «вісті» про події в Польщі повідомив і київський купець Іван Павлов, який повернувся з Варшави (Там само, с. 411).

Незабаром він знову виїхав у Константинополь. Коли в 1691 році гетьман Мазепа доручив знайти в Києві купця й доправити його в Батурин для допиту, виявилось, що того вже рік як немає вдома⁴²⁷ — історія зі зникненням грека у своїх таємничих справах повторювалася.

Про кінець життєвого шляху Торновіота ми дізнаємося з короткої згадки в листі Мазепи від 30 вересня 1692 року російському резиденту в Польщі Борису Михайлову. На польській митниці затримали товари, які везли для гетьмана. Михайлов спробував розв'язати цю проблему і заявив, що частина товарів належить російському цареві, пропонуючи Мазепі підтвердити це. На що гетьман відповів, що він не може цього зробити і краще заплатити мито, тому що власником частини товарів був померлий київський купець Микола Торновіот (у листі — Траїніот). Серед цих товарів були й речі, які купцеві замовив Мазепа⁴²⁸.

Михайло Сусло — купець і шпигун

У XVII столітті купці були основними сполучними ланками між різними країнами, народами й культурами. Потік обміну інформацією йшов через газети й книги, які вони привозили, через усні новини, чутки й плітки. Саме купці були найкраще інформовані про справи в сусідніх країнах, тому нерідко їх використовували, як інформаторів — для того, що сьогодні називається шпигунство. Одним із таких інформаторів був Михайло Сусло.

Батько нашого героя, київський пушкар Яків Сусло⁴²⁹, у середині XVII сторіччя брав участь у збиранні податків. У той час для цього російські воєводи зазвичай залучали людей з міської громади, і тим вдавалося збагатитися. Так розбагатіли Сусли в Києві, Томари в Переяславі та й чимало інших.

Своєму сину Михайлу, що став купцем, пушкар дав добру освіту. Той знав іноземні мови тих країн, куди доводилося їздити, найкраще — польську і латинську. За дорученням представників влади він перекладав різні дипломатичні документи

⁴²⁷ Листи Івана Мазепи. Т. 2. 1691–1700. — С. 303–304.

⁴²⁸ Листи Івана Мазепи. Т. 2. 1691–1700. — К.: НАН України, 2009 — С. 351.

⁴²⁹ Прізвище «Сусло» у російських джерелах зазвичай пишуть як «Суслов».

і навіть брав участь у допитах бранців. Брати Михайла, Осип і Тимофій, були піддячими в київській «приказній ізбі»⁴³⁰, а Михайло крім своїх торговельних справ був «вісником» при цій «ізбі», а простіше кажучи — шпигуном. У 1686 році Михайла записали в «діти боярські»⁴³¹ по місту Стародубу, хоча сам він там ніколи не жив⁴³². Після цього він часто згадується в документах як Сусло Стародубець. Імовірно, саме із цього міста походив рід його батька.

У 1680-ті роки Михайло розбагатів і вже входив у коло найбільших київських купців (так само як Іван Масальський і Петро Силін). У торговельних справах Михайло їздив у Валахію й Польщу, після чого надавав царській владі докладні звіти про останні події в цих країнах. Однак Сусло був не просто купцем, а професійним «вісником» і «вивідачем» з великим досвідом (він почав цим займатися ще в 1669 році).

Його вирішили «для здобування справжніх вістей поси-лати з Києва таємно, безупинно у Волоську землю та у польські міста», а свої «вістові відписки» він мав посилати в Київ, звідки вони пересилалися в «приказ Малої Росії»⁴³³. Хоча в той час це була розповсюджена практика⁴³⁴, наш герой робив це з особливим ентузіазмом.

Найчастіше він їздив у Польщу (у Варшаву, Краків, Львів та інші міста), іноді по три рази на рік⁴³⁵ (тільки з 1686 по 1693 рік у нього було 12 таких поїздок). Можна лише дивуватися тому, що польська влада не запідозрила його в шпигунстві. Очевидно, у цьому був талант Михайла — він уміло маскував свої завдання під купецькі справи. Крім того, він вів державні дипломатичні папери московським резидентам у Польщі й від цих резидентів у Москву. Бував він і в Молдавії

⁴³⁰ «Приказна ізба» (палата) — орган місцевої військово-державної влади при воеводі того чи іншого міста.

⁴³¹ «Діти боярські» — особливий соціальний стан у Московському царстві. Їх разом із дворянами записували на військову службу зазвичай по їхнім рідним містам. Вони могли одержувати маєтки як винагороду за службу, однак дворянами від цього вони не ставали.

⁴³² Діти Михайла теж залишилися в Києві, вони належали до купецького стану.

⁴³³ Из киевского росписного списка 1684 года // Киевская старина. — 1889. — № 5–6. — С. 580.

⁴³⁴ У середині XVIII століття таким шпигуном був київський купець Павло Іотій, грек за походженням, який часто їздив у Туреччину і збирав там потрібну інформацію (Киевский обыватель грек Иотий // Киевская старина. — 1895. Июль (Документы, известия, заметки). — С. 4–7).

⁴³⁵ Були в нього там свої інформатори — він згадував ім'я шляхтича Юрія Попари.

(Балахії), і у Відні, і у Венеції. Крім «вістей» йому доручали купувати в Польщі європейські газети, і в 1693 році він привіз їх у Київ більше трьох сотень⁴³⁶.

«Михайло Суслов, відправлений нами в Польщу й Німеччину, повернувся... боярин із дружиною були в мене за північ, веселилися й танцювали». Потім «наш інформатор М. Суслов... подав своє письмове повідомлення», — писав про нього в січні 1685 року військовий комендант Києва (в 1678–1686 роки) Патрік Гордон. Він знову згадує купця 18 жовтня: «Будучи добрим малим, який приносить гарний товар за свої гроші, Суслов був знову відправлений за більшим»⁴³⁷ — цінна інформація часто булава важливіша за будь-які товари.

Очевидно, купець був людиною заможною — у Києві в нього був свій «двір», та й у поїздках в інші країни він не відчував нестачі грошей. А грошей йому було потрібно чимало — не тільки для торговельних справ, але й для підкупу потрібних людей, щоб отримати цінні «вісті». У 1686 році він просив у влади видати йому 1327 рублів (у той час величезні гроші), які він витратив на подарунки й хабарі. При цьому Сусло з 1669 по 1686 рік не отримував ніякої державної винагороди за свою працю «вісника», і тільки з 1686-го йому почали платити по 15 рублів на рік⁴³⁸. Однак, незважаючи на всі заслуги, його мрії отримати російське дворянство так і не здійснилися.

Діяльність «вивідача» часом була пов'язана із чималим ризиком. Восени 1693 року Сусло привіз із Польщі від резидента Бориса Михайлова його дипломатичний архів, і ці секретні папери потрібно було доправити до Москви. Незабаром після від'їзду з Києва Михайла Сусло, піддячого М. Іванова й кілька людей охорони оточили в лісі три десятки козаків, якими командував син і дружина генерального осавула Андрія Гамалії. Нападники жорстоко побили й поранили Михайла, потім стали обшукувати його воза — їх цікавили дипломатичні папери. Втім, документи вони так і не знайшли — їх надійно

⁴³⁶ Оглоблин Н. Н. Михаил Суслов, политический агент XVII века / Н. Оглоблин // Исторический вестник. — 1895. — № 7. — С. 137.

⁴³⁷ Гордон П. Дневник, 1684–1689 / П. Гордон. — М.: Наука. 2009. — С. 42, 81.

⁴³⁸ Надалі, незважаючи на «чолобитні», тобто письмові прохання Михайла Сусла, жалування йому підвищувати не поспішали, обмежуючись іноді преміями в 20 рублів. А замість 1327 рублів видали всього 100 (Оглоблин Н. Н. Михаил Суслов, политический агент XVII века / Н. Оглоблин // Исторический вестник. — 1895. — № 7. — С. 137, 140, 142).

сховали під сіном на дні воза. Вони забрали тільки сумки із грішми декількох московських купців, отриманих за їхні продані товари. Іванов з возами повернувся в Київ, а побитого й пораненого Сусла стали лікувати «московські лікарі». Огляд показав, що «на голові в багатьох місцях пробито, і праве око забите, і під оком на щоці порубано шаблею, і обличчя опухло»⁴³⁹.

Документи наступного дня відправили в Москву під сильною охороною. У грудні того самого 1693 року царська влада поскаржилася гетьману Мазепі на цей напад, просили провести слідство й покарати винних. Чим закінчилася справа, невідомо. Можливо, напад і спроба захопити дипломатичний архів були пов'язані з тим, що люди Мазепи теж займалися збиранням розвідувальних даних для гетьмана. Хоча навіщо було посилати дружину й сина генерального осавула, яких легко було впізнати? Адже набагато простіше було напавити просто загін «невідомих людей».

Щодо торговельних справ Михайла Сусла, то він їх вів переважно на власні гроші, іноді — за дорученнями московських купців. Зберігся список товарів, які Сусло привіз у 1684 році з поїздки по декількох країнах Центральної Європи. Серед них 27 сувоїв білого полотна, 60 сувоїв різнобарвного шовку, 50 пар окулярів «простих венеційських», 25 пар окулярів «кришталевих», 300 зв'язок перлів із Рима, 8 чорнильниць зі слонової кістки, 5 венеційських мап на папері, 32 картини, 5 фунтів кави й багато чого іншого, а також дві кипарисові скрині для цих товарів. Із цієї поїздки він привіз із собою гроші, отримані за товари, — близько 300 червоних злотих, 30 дукатів і 100 талерів⁴⁴⁰. З переліку товарів видно, що торгував Сусло не серпами й косами, а товарами для досьїть заможної публіки.

Може, усе і далі йшло би добре в купця, возив би він у кипарисових скринях перли, чорнильниці зі слонової кістки й «кришталеві окуляри» з Венеції (а іноді й секретні папери), але активізувався в ньому шпигунський дух — він доніс російській владі на гетьмана Мазепу. Справді, як говорить вікова

⁴³⁹ Оглоблин Н. Н. Михаил Суслов, политический агент XVII века / Н. Оглоблин // Исторический вестник. — 1895. — № 7. — С. 144–146.

⁴⁴⁰ Див. повний список: Компан О. С. Міста України в другій половині XVII століття / О. С. Компан. — К.: Вид. АН УРСР, 1963. — С. 336–337. Червоний злотий — інша назва золотого дуката, у той час приблизно 8 звичайних злотих. Талер — приблизно 5 злотих.

мудрість, у кожному місті є не тільки свої герої, але й анти-герої. Очевидно, дуже хотілося йому вислужитися. А може, затаїв злість після того, як його жорстоко побили в 1693 році люди генерального осавула.

Михайло Сусло заявив у 1696 році київському воєводі (за іншою версією — російському резиденту в Польщі дяку Нікітіну), що поляки нібито ведуть активну переписку з Мазепою з метою повернути Україну до складу Польщі, а Мазепа оточив себе поляками. Ще він стверджував, що має іншу інформацію, настільки важливу, що розповідь її тільки особисто царю. Зрозуміло, що до царя купця ніхто не допустив, і потім виявилось, що «особливо важлива» інформація стосувалася лише того, що в Києві можна збирати набагато більше торговельних мит, аніж робилося до того.

Михайла Сусла доправили в Москву й допитали, однак Петро I доносу не повірив — купець переказував лише чутки, що дійшли до нього від дрібних польських шляхтичів, а ніяких конкретних фактів не наводив. Показання Михайла записали й передали Мазепі, а цар завірив гетьмана, що не сумнівається в його вірності. На прохання Мазепа донощика відправили в гетьманську резиденцію в Батурин, давши дозвіл на катування. Думаю, що Сусло на такий поворот подій ніяк не розраховував і запанікував. Якийсь час він провів у в'язниці, там покався, після чого Мазепа його помилював і в 1698 році відпустив у Київ⁴⁴¹.

Здавалося б, після такого скандалу з доносом купцеві вже не доведеться їздити в Європу, займатися там шпигунськими справами, а також торгувати венеційськими картинами й чорнильницями зі слонової кістки, і змушений він буде піти в тінь, щоб тихо доживати свій вік. Але ні. Не минуло і три роки, як Сусло знову їде з караваном, причому з відповідальним вантажем нібито особисто для царя. Очевидно, московська влада не збиралася відмовлятися від такого доповідненого агента, як Михайло Сусло.

Восени 1701 року з Відня через Волинь їхав царський посланець Лука Хитрово з великим обозом, а за ним — ще один обоз Михайла Сусла, «царського дворянина», з речами, купленими (за його словами) для самого царя (книги, шпаги й дорогі тканини). Недалеко від Луцька, де перебувала митниця, перший караван, а через якийсь час і другий повернули на

⁴⁴¹ Листи Івана Мазепа. Т. 2. 1691–1700. — К.: НАН України, 2009. — С. 550.

польові дороги й переправилися через ріку Стирь у селі Милушах. У той час купці не раз робили так, щоб не платити мита. Митники це знали, але перший караван царського послання вони чи то не наздогнали, чи то не ризикнули зупиняти.

А от караван Михайла Сусла зупинили, розкрили тюки й конфіскували те, що в них було, розкидавши під дощем у багні книги й тканини. Купець пред'явив усі необхідні документи, підписані королем, однак заявам, що Сусло везе з Варшави від російського резидента книги для царя, митники не повірили — тоді купці використовували різні відмовки, щоб не платити мита. Обоз затримали на два місяці, поки Сусло не дав хабар — п'ять талерів, виписавши на цю суму вексель. Коли його відпустили, він поїхав у Володимир-Волинський і подав скаргу на митників, заявивши, що він взагалі не купець і не віз товарів, за які необхідно платити мито, а тільки книги, шпаги та трохи тканин особисто для царя. Затримали його незаконно і ображали, книги намокли під дощем і попсувалися (через що він зазнав збитків на 50 талерів), та ще й вимагали хабар. Вексель на п'ять талерів Сусло опротестував, а скарга була записана у володимирській міській книзі⁴⁴². Чим закінчилася ця історія і якою була подальша доля Михайла, можна тільки здогадуватися — мені про це нічого невідомо.

⁴⁴² Левицкий О. Транспорт вещей Петра I, арестованный на Волыни в 1701 году / О. Левицкий // Киевская старина. — 1890. — Т. 31. — № 10. — С. 143–147.

Частина 2

СПОКОНВІЧНА
СТОЛИЦЯ

Розділ 1.

НА РУБЕЖІ ЗМІН

Місто на пагорбах

На початку ХХ століття Київ став економічно успішним і багатим містом. У той час ця стародавня столиця на дніпровських пагорбах набула своєї особливої атмосфери. «За двадцять років моїх нескінченних блукань я ніде не бачив красивішого міста, у якому поєднуються майбутнє та минуле, де живе людський геній, де можна бути вільним і де очам відкривається нескінченний обрій, осяяний сонцем», — згадував знаменитий паризький танцівник Серж Лифар⁴⁴³. «Улітку на Хрещатику в кафе сиділи люди — прямо на вулиці, пили каву або їли морозиво. Я дивився на них із заздрістю і замилюванням», — писав Ілля Еренбург. «Потім щоразу, приїжджаючи в Київ, я дивувався легкості, привітності, жвавості людей»⁴⁴⁴.

⁴⁴³ Лифарь С. Киев — мой город / С. Лифарь // Киевские ведомости. — 1994, 16 июня. — С. 10. Колись Гоголь у холодному Петербурзі марив про Дніпро — писав Лифар у своїх спогадах, — «і ці мрії... повторюємо ми, кияни», у нашому «прекрасному Парижі, який не може змусити мене забути про мій Київ і мій Дніпро» (Лифарь С. Страдные годы / С. Лифарь. — В 2 кн. Кн.1. Моя юность в России. — Париж. — 1935. — С. 41).

⁴⁴⁴ Эренбург И. Люди, годы, жизнь / И. Эренбург. Книга 5. Ще згадуються такі його душевні й теплі слова: «Пам'ятаю, як маленьким хлопчиком я під'їжджав до Києва... Потім починалися піски; мені вони здавалися Сахарою. Я висовувався з віконця. Київ з'являвся раптово — куполи Лаври, сади, широкий Дніпро з острівцями, на яких зеленіли дерева... У Києві були величезні

Напевно, саме завдяки природній красі й загальному зачаруванню місто залишило незабутній слід у пам'яті багатьох людей того часу.

Київ, на початку XX століття відомий у різних країнах як «столиця цукру», вважався тоді не індустріальним, а торговельним центром. Фабрик і заводів у місті вистачало, але в центрі економічного життя були не вони. Основний прибуток завжди давала торгівля. Уся «торгівля Південно-Західного краю зосереджена в Києві», а за «торгівлею цукром Київ — основний центр»⁴⁴⁵.

Однак наприкінці XVIII (та й на початку XIX) століття місто було зовсім іншим — воно являло собою лише «спогад і надії великого міста»⁴⁴⁶. Після монголо-татарської навали Київ сильно зруйнували, більшість вцілілих жителів на час залишили місто. Та й усі землі Київського князівства дуже спорожніли — через навалу хана Батия й наступних багатовікових набігів татар багато людей пішли в пошуках кращого життя на захід, у Галицько-Волинське князівство; дехто — на північ, у Володимиро-Суздальське князівство. А для стародавньої столиці почався тривалий період занепаду й повільного відродження.

Коли у 1569 році на Люблінському сеймі створювалася Річ Посполита, багато хто висловлював сумніви, чи має сенс включати туди Київ, який потрібно постійно обороняти від татарських нападів. Якщо його захопило Велике князівство

сади, і там росли каштани... вони були екзотичними, як пальми. Усюди були сади... а Лук'янівка, де жила тітка Маша із грушами й з курми, мені здавалася земним раєм... Щораз, коли я потрапляю в Київ, я обов'язково піднімаюся сам якоюсь крутою вулицею; хлопчиськом швидко вибігав, а постарів — задихаюся; піднімаюся, і здається мені, що тільки з Липок або з Печерська я можу глянути на роки, на десятиліття, на прожитий вік».

⁴⁴⁵ За обсягом операцій перше місце посідала торгівля цукром, потім зерном, лісом і металом (Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. — К.: ЮЗЖД, 1897. — С. 116–117). А за кількістю цукрових заводів (у 1891 році їх було 63) Київська губернія вийшла на перше місце в царській імперії.

⁴⁴⁶ Так писав у своєму щоденнику 8 лютого 1787 року Луї Сегюр, французький посол при дворі Катерини II (Сегюр Л. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II: (1785–1789). — С.-Петербург: в типографии В. Н. Майкова, 1865. — С. 153). Коли імператриця прибула до Києва (вона провела там три місяці, з 29 січня по 22 квітня 1787 року), місто їй не сподобалося. «Дивне тутешнє місто. Воно складається з укріплень та з передмість. А самого міста дотепер не можу дошукатися», — писала цариця в одному з листів.

Литовське, то нехай воно й захищає. Однак вигідне географічне положення міста нікуди не зникло. Адже Київ — це «ворота до всіх областей, що прилягають до нього, тобто до Волині й Подолії. Київ є перепорою для всякого ворожого вторгнення»⁴⁴⁷. Стародавню столицю вирішили включити в межі нової союзної держави, хоча до відродження міста було ще далеко. Втім, навіть у свої не найкращі часи Київ залишався торговельним центром. «Це місто можна назвати купецьким у країні, де предметами торгівлі є зерно, хутра, віск, мед, сало, солоня риба тощо»⁴⁴⁸.

«Київ на мене справив дуже сумне враження: жадлива безжиттєвість»⁴⁴⁹, — писав сучасник ще в 1841 році. Навряд чи можна сказати краще про економічний застій у нашому місті тих років, ніж Іван Нечуй-Левицький: «Стоять київські гори непорушно... і ждуть не діждуться, поки знов вернеться до їх слава старого великого Києва»⁴⁵⁰.

Справді, на початку XIX століття Київ з його зеленими пагорбами й золотими куполами церков, який так багатозначно виглядав при під'їзді до нього, виявлявся не таким уже великим містом з населенням близько 20 тисяч осіб. Максим Берлінський, автор першої історичної книги про Київ, на початку XIX сторіччя говорив про нього дуже оптимістично й пафосно («Усе стародавнє стерте й згладжене... і нові століття його знову відродили... У всьому помітні смак, витонченість, заповзятливість, увага, прагнення до нового, кращого»⁴⁵¹). Однак Оноре де Бальзаку місто здалося набагато скромнішим, що, не стану приховувати, трохи зачіпає мою любов до Києва. «Після того, як я побачив католицький Рим, я відчував дуже живе бажання побачити Рим православний... це вічне місто Півночі», — писав він у своєму щоденнику. Київ, куди письменник приїхав у сиру пору осені 1847 року, розчарував його. «Я побачив північний Рим, православне місто із трьомастами церквами, багатства Лаври, святої Софії...

⁴⁴⁷ Дневник Люблинского сейма 1569 года. — СПб.: Тип. В. Головина, 1869. — С. 403.

⁴⁴⁸ Боплан Г. Описание Украины / Г. Боплан. — М.: Древлехранилище, 2004. — С. 151.

⁴⁴⁹ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов. — К.: StreamArLine, 2019. — С. 280.

⁴⁵⁰ Нечуй-Левицький І. Хмари / І. Нечуй-Левицький. — Х.: Фоліо, 2008. — С. 5.

⁴⁵¹ Берлинский М. Краткое описание Киева / М. Берлинский. — СПб, 1820. — С. 29–30.

На це можна глянути один раз»⁴⁵², — і досить. Адже в ті роки легендарний Київ хоча й відроджувався економічно, все ж таки ще не став помітним фінансовим центром після тривалого багатовікового занепаду. У той час своїми фінансистами більше славився Бердичів з його Золотою вулицею⁴⁵³.

«Славетний Бердичів»

«Славетне місто Бердичів, рідний брат міста Броди, що також належить Радзивілам», де виникають і зникають «величезні капітали»⁴⁵⁴, — писав у листі Бальзак восени 1847 року. Із цим листом пов'язана неймовірна (хоча й добре відома сьогодні) історія кохання письменника.

У 1832 році Бальзаку (йому тоді було 33 роки) у видавництві передали лист від шанувальниці його творчості з Одеси, написаний витонченим жіночим почерком і підписаний «Чужинка». Це була польська аристократка Евеліна Ржевуська (у заміжжі Ганська), «цариця київських балів». Казали, що спершу Бальзак хотів лише вигідно одружитися (його фінансові справи складалися тоді погано) і навіть просив сестру знайти йому багату вдову, можна немолоду. Але з одноліткою Евеліною в нього виникли складніші відносини — письменник розповідав їй у листах свої творчі плани, про події свого життя та, мабуть, справді покохав її. Навряд чи це вже були стосунки з корисливою метою. Перший раз вони зустрілися в 1833 році, потім тільки в 1843 році (Вінцеслав, літній чоловік Ганської, вже помер, але за законами Російської імперії вона не могла одразу вийти заміж, тим більше за іноземця).

⁴⁵² Гроссман Л. Бальзак в России / Л. Гроссман // Литературное наследие. Т. 31–32. Русская культура и Франция. — М.: Журнально-газетное объединение, 1937. — С. 249, 252. Втім, не варто надто серйозно ставитися до таких заяв письменника, вони часто бували суперечливі. Під час перебування в Києві він наївно писав про те, що кріпак «живе безтурботно, як дитина... а залежність стає для нього джерелом щастя й спокою». І він же незабаром написав зовсім інше: «неуцтво варвара — ось характер селянина», який «мріє тільки про те, як заробити гроші на горілку» (Цит. за: Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. — К.: ІНТЕЛ, 1996. — С. 112).

⁴⁵³ Навіть населення Києва в 1850 році (47 тисяч) було не набагато більшим, ніж у Бердичеві (41 тисяча). У Харкові тоді жило 42 тисячі осіб, у Львові — близько 80 тисяч, в Одесі — близько 100 тисяч.

⁴⁵⁴ Бальзак О. Письмо о Киеве / О. Бальзак // Приложение к журналу «Пина-котекта». — 2000. — № 13–14.

Нарешті Бальзак приїхав у 1847 році в Київ (де за ним одразу почали делікатне негласне спостереження), щоб одружитися з Евеліною. Але вона йому відмовила. Обвінчалися вони тільки в березні 1850 року в костьолі святої Варвари в Бердичеві. Але жити письменнику вже залишалося недовго...

Бальзак не дарма назвав «славетне місто Бердичів» рідним братом не менш славетного міста Броди в австрійській частині України. Бердичів неймовірно розбагатів на прикордонній торгівлі та контрабанді — адже це містечко стояло на торговельному шляху, що вів через кордон двох імперій (які поділили між собою Україну — Російської й Австрійської⁴⁵⁵), у «вільне торговельне місто» Броди. Саме тому в Бердичеві тоді перебували в обігу величезні, мільйонні капітали, отримані від несплачених мит. На іншій стороні кордону, на російській території, товари із Брод потрапляли в містечко Радзивілів, де знаходилася велика митниця. А звіди їх везли в Бердичів. За переказами, там була ціла система підземних ходів, що з'єднувала підвали будинків, і в них зберігали контрабандні товари⁴⁵⁶. До того ж «між Бродами, Радзивіловим і Бердичевом тоді існувала купецька пошта, дуже справна; на станціях не затримували й п'яти хвилин»⁴⁵⁷.

Одним із найбільш знаменитих бердичівських контрабандистів був Ян Йозеф Шодуар, багатий купець французького походження⁴⁵⁸. Наприкінці 1770-х років він переселився із Франції у Варшаву, а в 1804 році з'явився в Бердичеві, зрозумівши, що в цьому містечку для нього справжнє золоте дно. І справді, Шодуар швидко розбагатів на контрабанді, заробивши мільйони. «Шодуар найбагатший купець у Бердичеві», — писав сучасник. Одного разу «митний чиновник Корсак не далі як 50 верст від Радзивілова зупинив вози з товарами», які належали Шодуару, і за те, що там була знайдена

⁴⁵⁵ З 1867 року — Австро-Угорській імперії.

⁴⁵⁶ Коли 1867 року влада вирішила дослідити ці підземні склади, виявилось, що там 78 окремих приміщень і 130 підземних ходів, які з'єднували ці приміщення.

⁴⁵⁷ Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. П. П. Меркульева, 1874. — С. 330.

⁴⁵⁸ Його син, Станіслав Янович (помер у 1857 році) зібрав величезну на той час бібліотеку (30 000 книг), а також колекцію картин і гравюр — мабуть, йому дісталися від батька чималі капітали (докладніше про нього див.: Петров Н. Библиотека барона Шодуара... / Н. Петров // Киевская старина. — 1888. — № 8. — С. 33–39).

контрабанда більше як на 200 тисяч рублів, «узяв із Шодуара п'ять тисяч червінців» і лише після цього повернув арештовані товари. І хоча про це знало начальство, справу було «передано вічному забуттю»⁴⁵⁹.

Незважаючи на все своє багатство, «Бердичів ніколи не претендував на те, щоб мати репутацію фешенебельного міста. Не додавали місту слави ні річка Гнилопять, яка всіма своїми якостями повністю виправдовує своє найменування; ні скупчення бідняцьких халуп на околицях, та й у самому центрі, як і в будь-якому поселенні “межі осілості” царських часів; ані десять щорічних ярмарків, багатих, гучних і мальовничих, як і всюди в Україні»⁴⁶⁰.

Сьогодні це нічим не примітні містечка, де мало що свідчить про колишню їхню славу. За сто років до Бальзака вони були також економічно непримітними⁴⁶¹ єврейськими містечками на території Польщі — тоді її кордон з Росією проходив уздовж Дніпра. Потім Польщу розділили, частину захопила Росія, а іншу частину — Австрійська імперія. Однак зв'язки між підприємцями, особливо єврейськими (з їхнім талантом до комерції), збереглися. І, як кажуть, сам Бог велів їм збагачуватися завдяки появі кордону — на контрабанді.

Численними діловими зв'язками єврейської бізнес-мережі Бердичів і Броди були з'єднані з Одесою, з порту якої товари везли і в Російську, і в Австрійську імперії. Так формувалися неформальні зв'язки між економічними центрами

⁴⁵⁹ Волынская революция первой четверти XIX столетия. Письма надворного советника Опытова графине Старожиловой. Письмо третье (октябрь 1818 года) // Киевская старина. — 1883. — Т. V. — С. 778. Наприкінці XVIII століття в Бердичеві славилася фірма швейцарця Ієні. У нього були магазини тканин крім Бердичева ще у Варшаві й Любліні. «Полотна були рідкісної краси... Тонкі, як папір, рівні... штука гарного полотна коштувала 100 червінців, найгіршого — 30 червінців» (100 червоних злотих, тобто золотих дукатів — більше 1000 звичайних злотих). «Ієні й компанія, як казали тоді, мали 12 млн злотих (1,8 млн рублів). Після розділу Польщі компанія розділилася. Сам Ієні з іншим швейцарцем торгував потім у Бердичеві три-чотири рази... побудував фабрику, але його обікрав прикажчик» Рубінштейн, після чого Ієні збанкрутував (Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. П. П. Меркульева, 1874. — С. 258–259).

⁴⁶⁰ Смолич Ю. Ревет і стонет Днепр широкий / Ю. Смолич. — М.: Советский писатель, 1962. — С. 130.

⁴⁶¹ Я кажу тільки про економічну непомітність. А взагалі на мапі єврейського світу Бердичів був знаменитий — другий після Умані центр хасидизму, де жили й проповідували люди, дуже значимі для послідовників іудаїзму. Адже у місті 80 % населення були євреями.

України, розташованими по різні боки імперських кордонів. Ці зв'язки були тим безцінним нематеріальним капіталом, який завжди допомагав єврейським фінансистам — згадаймо хоча б Натана Ротшильда і його братів у різних містах Європи. До того ж у першій половині XIX століття Київ ще не мав дуже великого економічного значення, і славетний Бердичів відігравав набагато важливішу роль — до середини сторіччя там уже було вісім досить багатих банкірських домів і контор.

Бердичів — «місто велике, з безліччю гарних кам'яних будинків, але по-єврейськи жадливо тісне», — писав у ті роки польський шляхтич Франциск Ковальський. «Біля ратуші стоїть величезний будинок з високою вежею, у верхньому поверсі якого в той час знаходилися власники Бердичева, а також багаті купці й банкіри, а в нижньому — кращі магазини, зокрема славного тоді Шифнагля... Вперше я побачив тут цю різноплемінну, різномовну, крикливу юрбу людей у найрізноманітнішому вбранні... усі купували, продавали, а інші й махлювали без кінця». Це був знаменитий бердичівський ярмарок, що проводився з 1765 року декілька разів на рік⁴⁶². Він «славився по всій Польщі й Росії й відігравав таку саму роль, як Лейпцизький в Німеччині. Сюди приїжджали торговці із глибини Росії, з Австрії, Німеччини, Болгарії, Туреччини, Аравії»⁴⁶³.

Крім контрабанди (про що всі знали, але вголос не говорили), Бердичів розцвів саме завдяки цим ярмаркам, які часто проводилися, і на них з'їжджалися багаті польські магнати. Особливе значення містечку додало відкриття відділення Польського банку⁴⁶⁴, що зв'язало бердичівських комерсантів з Варшавською біржею.

Втім, це відділення швидко викликало незадоволення російської влади. Напередодні польського повстання 1830–1831 років у Бердичів відправили польського банківського

⁴⁶² Річний обсяг операцій на бердичівському ярмарку досягав 20 млн рублів.

⁴⁶³ О. Л. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) / О. Л. // Киевская старина. — 1893. — Т. XLI. — № 4–6. — С. 438, 442.

⁴⁶⁴ За офіційним даними, більше половини капіталів, які банкіри привозили на київські контрактні ярмарки в 1835–1838 рр., належали Польському банку (857 тис. руб. з 1,3 млн руб. в 1836 р., 725 тис. руб. з 1,2 млн руб. в 1837 р.) (Статистическое описание Киевской губернии: В 3 т. Т. III. — СПб., 1852. — С. 570).

агента Сковронського, який, прикриваючись вивіскою банкірської контори Верещинського, став налагоджувати контакти з бердичівськими купцями. Після повстання київський генерал-губернатор Дмитро Бібіков, що мав владу над Бердичевом (містечко входило в Київську губернію), вирішив, що наявність тут відділення Польського банку недоречне, тому що сприяє поширенню «пропольських» сепаратистських настроїв⁴⁶⁵.

У 1839 році після клопотання Бібікова відділення було закрито. За словами генерал-губернатора, він «застав у Бердичеві так звану Агенцію Польського банку, у якого перебували... у заставі майже всі поміщицькі маєтки... Вона брала [за кредити] не по 6 і 8, а по 11 і 14 відсотків [річних]. Останнім часом була в курсі тільки польська облігація, а золота й срібна монети майже зовсім зникли, і багато поміщиків повністю збанкрутували. Фельдмаршал [І. Ф. Паскевич] після моєї доповіді послав кур'єра до Государя Імператора, і Агенцію ліквідували. Для грошового обігу поміщиків і комерційних операцій в Києві заснували контору державного комерційного банку»⁴⁶⁶. Про цю контору ми ще поговоримо далі докладніше, а поки повертаємося до бердичівських гешефтів.

Закриття польського банку було тільки на руку єврейським фінансистам, справжнім господарям Бердичева. Вони ж побудували свій мільйонний бізнес без цього відділення, і не дуже його потребували (як, втім, і київську контору держбанку). Коли в обігу залишилися тільки приватні капітали, усіма справами стали заправляти вісім банкірських домів Бердичева, розташованих на легендарній Золотій вулиці, що веде до Успенського собору. Уздовж неї йшли кам'яні будинки, у яких з одного боку були єврейські банкірські контори, з іншого — магазини. Банкірські дома й контори

⁴⁶⁵ Ставлення Бібікова до поляків добре показує такий випадок. Одного разу в Києві «Бібіков, підійшовши до вікна, побачив дорожній екіпаж якогось польського пана, що їхав на Контракти; карета була запряжена четвіркою добрих коней. Не стримуючи тоді свій революційний гнів, Бібіков сказав: «А пани досі в нас роз'їжджають на чотирьох конях, їх потрібно довести до такого стану, щоб четверо повільно тягнулися на одному коні!» (Герцен А. Былое и думы / А. Герцен // Собрание сочинений в 30 т. Т. 8. — М.: АН СССР, 1956. — С. 429).

⁴⁶⁶ Речь Д. Г. Бибикова к дворянству Юго-Западного края // Киевская старина. — 1882. — № 6. — С. 532.

надавали звичайні послуги — депозити, кредити й грошові перекази.

Особливо славилися тоді великі торговельні й фінансові дома Манзона, Ефруссі, Горвиця, Френкеля, Трахтенберга й, звичайно ж, Йосифа Гальперіна (1785–1865). Він був «єдиним [великим] банкіром на весь Південно-Західний край»⁴⁶⁷. Його банкірський дім, що мав відділення в Одесі, інвестував капітали в цукрову промисловість, яка тоді зароджувалася, і підтримував ділові зв'язки з банками в Парижі, Лондоні, Відні, Римі, Флоренції, Женеві, Константинополі й навіть Александрії⁴⁶⁸. Зберігся лист Гальперіна Ротшильдам, де йдеться про перекази великих сум грошей, при цьому згадуються відомі в ті роки банкірські дома, які брали участь в операціях Гальперіна, — «Штігліц і К°» (Петербург), «Hammer & Schmidt» (Лейпциг), «Arnstein & Eskeles» (Відень), а також «Jacob Schafnagel» і «Gagliardo Lazzaro».

На другому місці за популярністю був банкірський дім Манзона, пов'язаний (як і Гальперін) із могутніми паризькими Ротшильдами. Інші банкірські дома Бердичева теж мали численні зв'язки у фінансових колах Петербурга, Москви, Вільни⁴⁶⁹, Варшави й Риги. Ну і, звичайно ж, Одеси — туди вели в ті роки якщо не всі маршрути потоків капіталу, то більшість.

Бердичівські банкіри здійснювали свої основні операції на Київських контрактних ярмарках — у 1830-ті роки вони привозили щорічно на ярмарки 500–600 тис. рублів сріблом, а наприкінці 1840-х — більше мільйона рублів⁴⁷⁰. Думаю, що ці офіційні дані навіть занижені — мабуть, банкіри повідомляли не про всі операції, щоб платити менше податків.

За пів століття підйому й великої кількості вільних грошей у Бердичеві сформувався прошарок фінансової ари-

⁴⁶⁷ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. — 1896. — Т. III. № 2. — С. 261.

⁴⁶⁸ У 1896 році Гальперін збанкрутував — почав підтримувати хасидські громади і став учасником боротьби між різними єврейськими релігійними угрупованнями. Супротивники хасидизму, скориставшись тимчасовими фінансовими утрудненнями Гальперіна, почали поширювати паніку серед його клієнтів. Гальперін втратив свої капітали, його заарештували, і він помер у в'язниці.

⁴⁶⁹ Так тоді називали Вільнюс.

⁴⁷⁰ Журавский Д. О кредитных сделках в Киевской губернии / Д. Журавский. — К., 1856. — С. 17–18.

тократії. «Я мав нагоду побачити єврейську аристократію... заходили до декількох банкірів і багатих купців... бердичівських євреїв вважають якимось природженими аристократами: найбільшій з них дивиться зверхньо на єврея, який живе в іншому місці, зневажаючи всіх, хто не з Бердичева»⁴⁷¹.

Однак свято життя в славному єврейському місті тривало недовго — у 1860-ті роки почався занепад⁴⁷². Напевно, головною причиною стали проблеми в Бродах — політика австрійської влади щодо євреїв змінилася, і ті стали масово переселятися в Одесу. А без великих гешефтів із Бродами і сам Бердичів — наче вже не той Бердичів. Крім того, польські поміщики Київської губернії (головні клієнти бердичівських банкірів) усе більше бідніли, особливо після скасування кріпосного права в 1861 році й поразки ще одного польського повстання 1863–1864 років. Колишнє багатство й вплив цих магнатів залишалися в спогадах. Ну а без клієнтів банкірам робити нема чого. «Бердичів упав у промислових і торговельних відносинах із часу звільнення селян і проведення залізниць», — згадував А. А. Половцов. «За старих часів тутешні торговці виписували закордонні товари й продавали їх польським поміщикам, а тепер тим, кому потрібні закордонні товари, більше немає потреби в посередництві бердичівських торговців; до того ж поміщик розорений, а селянин розкошує тільки в шинку»⁴⁷³.

Останньою краплею стала поява нових акціонерних комерційних банків. Це був тренд, загальний тоді для всіх країн, і приватні банкірські дома витіснялися з ринку фінансових послуг. А «мільйонні» капітали разом з їхніми власниками стали залишати містечко в пошуках кращого місця для застосування — може, в Києві, а може, у Варшаві. Але частіше в Одесі, «південній столиці», з її швидко зростаючим фінан-

⁴⁷¹ О. Л. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) / О. Л. // Киевская старина. — 1893. — Т. XLІ. — № 4–6. — С. 458.

⁴⁷² Якщо в 1860 р. в Бердичеві було 628 купців і 40 оптових складів, а загальний обсяг торгівлі досягав 40 млн руб., то в 1880-ті роки залишився тільки 271 купець, а торговельні обороти міста зменшилися у два рази (Субботин А. П. К черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. / А. П. Субботин. — Вып. 2. — СПб., 1980. — С. 113, 114, 117).

⁴⁷³ Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880 — травень 1881) / Упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко. Київський університет ім. Б. Грінченка. — К.: StreamARLine, 2019. — С. 81–82.

совим світом. Втім, незважаючи на часткову втрату колишнього значення, навіть на початку ХХ століття фінансова інфраструктура Бердичева залишалася досить розгалуженою для такого невеликого містечка⁴⁷⁴. Залишилися там і деякі банкірські контори⁴⁷⁵ як згадка про колишню славу.

Київські «контракти»

У лютому 1847 року в Київ приїхав знаменитий піаніст Ференц Ліст, автор мого улюбленого «Першого фортепіанного концерту». Київ був частиною гастрольного турне музиканта, слава якого рознеслася по всій Європі — він збирався відвідати Бердичів, Житомир, Одесу й деякі інші міста. Уся ця поїздка відбувалася на шляху в Константинополь, а Київ приваблював Ліста знаменитим і багатим контрактним ярмарком, де можна було отримати більші гонорари. Крім того, йому хотілося побачити давнє місто, овіяне легендами. Планувалося дати три концерти — перший у Контрактовому домі (23 січня) і два в будинку університету.

«У Києві Ліст. Одного цього слова вже досить, щоб... уся наша публіка зашуміла, заговорила й кинулася до цього чуда, невідомо яким чином занесеного в наше місто»⁴⁷⁶. Квитки на концерти знаменитого маестро коштували чимало — 4 рублі сріблом у Контрактовому домі й 6 рублів в університеті. У ті роки вважалося, що це дорого — адже товари першої необхідності можна було купити за копійки. І раптом молода шанувальниця на благодійному концерті в університеті пожертвувала 100 рублів. Це була княгиня Кароліна Вітгенштейн,

⁴⁷⁴ Крім Бердичівського повітового казначейства, підлеглого Київській конторі Державного банку, і Державної ощадної каси, у містечку були агентство Київського земельного банку, відділення «Російського торгово-промислового комерційного банку» (з 1893 р.), відділення «Комерційного банку в Белостоці» (з 1910 р.), відділення «Російсько-Французького комерційного банку» (з 1914 р.), а також два товариства взаємного кредиту — «Бердичівське купецьке товариство взаємного кредиту» (з 1907 р.) і «Бердичівське товариство взаємного кредиту дрібних промисловців» (з 1914 р.), «Ощадно-позичкове товариство» і «Позичкова каса Аківісона» (Адрес-календарь «Весь Бердичев» на 1913 г. — Бердичев: Изд-во «Весь Бердичев», 1913. — С. 17).

⁴⁷⁵ Контори «Спадкоємців Файнберг», Давида й Мейера Елінера, М. Л. Глазмана, Д. З. Зельдовича, Ш. А. Краковського, М. Х. Трахтенберга, С. А. і Л. С. Штейнбергів.

⁴⁷⁶ Несколько слов об игре гг. Листа и Дмитриева-Свечина // Киевские губернские ведомости. — 1847. № 8. Пятница, 21 февраля.

одна з найбагатших поміщиць Правобережної України, дочка польського землевласника Петра Івановського. Їй було 28, Лісту — 36. Так з волі випадку вони зустрілися, і почалася історія їхнього кохання. 18 лютого Ліст гостював декілька днів у маєтку Кароліни в селі Воронинці (зараз — Воронівці Хмельницького району Вінницької області). «У Києві я випадково зустрівся з винятковою й видатною (навіть дуже) жінкою... Ім'я її чоловіка — князь Микола Сайн-Вітгенштейн, дівоче її прізвище: Івановська», — повідомляв музикант в одному з листів Марії д'Агу, яка була його дружиною в 1835–1839 роки.

Після концертів у Румунії, Туреччині й Одесі Ліст на початку жовтня потрапив у Воронинці, де його чекала Кароліна. Із чоловіком вона вже кілька років не жила (він перебував постійно в Петербурзі), але одержати розлучення було непросто. Серед багатих аристократів на розлучення потрібно було мати дозвіл царя і Папи Римського. У січні 1848 року Ліст виїхав у Веймар, навесні туди прибула й Кароліна. Нарешті вони могли жити там разом, хоча офіційно стати чоловіком і дружиною їм так і не вдалося навіть через роки⁴⁷⁷.

Усе економічне життя Києва в першій половині XIX століття оберталось навколо «контрактів» і пов'язаних з ними щорічних ярмарків. «Контрактами» називали зустрічі землевласників Правобережної України (переважно поляків) для укладання угод із продажу зерна та іншої сільськогосподарської продукції своїх маєтків, а також земель та іншої нерухомості. У цей самий час стали проводити й зимову «водохресну» ярмарку. Поміщики, які приїжджали на «контракти», могли потім купити на ярмарку необхідні їм товари — часто на цілий рік. Адже в ті часи через відсутність залізниць усякі далекі поїздки були цілою подією.

Значення контрактів тоді розуміли всі. Адже це було місце, де відчувався пульс економічних і політичних настроїв у суспільстві — місце, де зароджувався капіталізм, який роз-

⁴⁷⁷ Лісту й Кароліні довго довелося домагатися розлучення й нового вінчання, але наприкінці 1850-х років надії на це не залишилося. Усе це сильно травмувало релігійну Кароліну, яка писала книгу з історії католицизму, і на початку 1860-х років вони з Лістом переселилися в Рим, де жили в різних будинках. Потім прийшла звістка про смерть князя Вітгенштейна. Кароліна стала вільною, і дозвіл на розлучення вже не був потрібен. Але її релігійність посилювалася, це перешкодило шлюбу, й у 1865 році вона переконала музиканта прийняти аколїт — першу стадію залучення до католицької церкви, що включає в себе допомогу під час церковних обрядів.

мовляв сам із собою. Там можна було обговорити останні новини про стан ринків і провести арбітражні операції. Так знання перетворювалося на прибуток.

Раніше «контракти» проводилися у Львові, там польські поміщики укладали угоди з продажу оптових партій зерна. Потім «контракти» перенесли у волинське містечко Дубно, але після другого розділу Польщі це містечко виявилось надто близько біля кордону з Австрійською імперією. До того ж під час банківської кризи 1793 року (спричиненою панікою вкладників після розділу Польщі) приватні банкіри, що фінансували контракти, розорилися, а разом з ними — і багато поміщиків, які вклали свої капітали у ці банкірські дома. На час діяльність «контрактів» дещо порушилася, а фінансові операції швидко перейшли в руки єврейських банкірів з Бердичева.

Так у 1797 році «контракти» були переведені в Київ через «вигідність і зручності внутрішньої торгівлі»⁴⁷⁸. Київські «контракти» стали центром комерційного життя й чимось подібним до біржі, хоча тривали вони тільки два тижні⁴⁷⁹. Для їхнього проведення вибрали торговельний район міста — Поділ.

Перші «контракти» пройшли з 15 січня по 1 лютого 1798 року (надалі вони проводилися найчастіше в ці числа)⁴⁸⁰. Основними учасниками були польські поміщики Правобережної України⁴⁸¹ — для них «контракти», і особливо водохресні ярмарки, стали однією з найважливіших розваг. Їхали вони довго й неспішно, декілька днів. «Поїхали ми великою компанією... у нашому поїзді було близько десятка

⁴⁷⁸ Указ императора Павла I от 27 сентября 1797 г. «О переведении контракт-тов из Дубны в Киев // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (1649–1825): Том 24 (6 ноября 1796–1797). — № 18166. — С. 753.

⁴⁷⁹ Ще в XVI столітті шляхта з'їжджалася в Київ кожні вісім тижнів на «рочки», для обговорення своїх комерційних справ і розв'язання спірних питань. Про це згадував у 1590-ті роки католицький єпископ Йосип Верещинський (Верещинский И. Способ заселения нового Киева... / И. Верещинский // Киевская старина. — 1894. — № 3 — С. 410).

⁴⁸⁰ Спершу учасники збиралися в ратуші — двоповерховому будинку із круглою високою вежею в центрі (він знаходився між нинішнім Контрактним будинком і фонтаном «Самсон»).

⁴⁸¹ Купців з лівобережної «Малоросії» було набагато менше — у них були свої ярмарки, ніжинські, полтавські та інші (Ернст Ф. Контракты и контрактный будинок у Києві. 1798–1923 / Ф. Ернст. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1923. — С. 16–17).

саней... у санях були рушниці й мисливські собаки; дорогою ми полювали, й нам було дуже весело». На ночівлі у якій-небудь корчмі біля дороги «грали в карти й розмовляли»⁴⁸².

Під час ярмарків поміщики влаштовували пишні бали до глибокої ночі, з танцями, салютами й загальними веселощами. «Поляки наїжджають купами звідусіль для своїх продажів, розмінів, оренд і відкупів. З кишень їхніх сиплються купи золота»⁴⁸³. На «контракти» багато польських поміщиків привозили із собою по декілька барил золота й срібла. Ходячи магазинами, вони не вважали за потрібне торгуватися, тому платили будь-яку суму. І хоча Київ давно вже не був у складі Польщі, самі по собі поляки з міста й Правобережної України нікуди не зникли⁴⁸⁴. Особливо сильно їх вплив відчувався в 1820-ті, до польського повстання 1831 року. Після його придушення активність на «контрактах» помітно знизилася, однак економічне життя брало своє, і контрактів ярмарки тривали — їх підтримували генерал-губернатори В. В. Левашов, а потім Д. М. Бібіков⁴⁸⁵.

«Ярмарок, відомий за назвою Київських контрактів, здавна мав важливе значення... Поміщики домовляються й укладають угоди на продаж, купівлю, оренду маєтків і різних оброчних статей; збувають свої продукти — хліб, вино, цукро-

⁴⁸² Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садук-паши) / М. Чайковский // Киевская старина. — 1891. Т. XXXIV. № 7. — С. 85. Михайло Чайковский (1804–1886) — польський поміщик, активний учасник повстання 1830 року, що емігрував у Туреччину.

⁴⁸³ Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Киев / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете. — М., 1870. — Апрель-июнь. — Кн. 2. — С. 107.

⁴⁸⁴ На початку XIX століття на вулицях міста зазвичай можна було почути українську й польську мови. Російською розмовляли хіба що державні посадовці на Печерську. І навіть в університеті, заснованому в 1833 році, перші студенти погано розуміли лекції російською мовою. Тільки в 1860-ті роки з'явився прошарок русифікованої інтелігенції, яка розмовляла архаїчною «університетською» російською мовою.

⁴⁸⁵ Після придушення польського повстання імперська влада в Петербурзі занепокоїлася проблемою «польського сепаратизму» у правобережній частині України. Києвом, давньою столицею, зацікавився цар Микола I, і за його вказівкою почалася русифікація Правобережної України, щоб протистояти польському впливу. Для цього в місті в 1833 році за царським указом відкрили університет святого Володимира (у якому, однак, швидко з'явилися українофільські настрої). Мабуть, у Петербурзі справді вірили, що в Києві й на правобережжі Дніпра живуть «росіяни», яких тимчасово окупували поляки. Думки про існування якихось «українців» зі своїми власними інтересами російська влада не припускала в принципі, вважаючи, що «народ один».

вий пісок, дрова, ліс тощо; закладають і перезакладають свої маєтки; вносять у кредитні місця платежі за позиками; беруть їх знову в приватних банкірів або розраховуються з ними»⁴⁸⁶. У 1805 році «контракти» відвідав німецький мандрівник Отто фон Гун, який згадував про це у своїй книзі «Поверхові зауваження по дорозі від Москви в Малоросію восени 1805 року». Місто йому сподобалося, і він навіть порівнював його з Лейпцигом та з його знаменитим ярмарком.

На «контрактах» іноді створювалося враження, що там «багато панського шуму, а справ голосних... небагато», тому що «про значні капітали ніхто не чув»⁴⁸⁷. Однак цифри свідчать про інше. Обсяг операцій перших «контрактів» становив 5,7 млн польських злотих, а через рік — вже 12,6 млн⁴⁸⁸. І це при тому, що далеко не всі угоди записували в облікові книги, і реальний обсяг операцій міг бути більше. Нібито чимало, особливо для того часу. Із самого початку «контракти» орієнтувалися на великі угоди із зерном, а також з іншими сільськогосподарськими продуктами.

Правобережна Україна була тоді одним з найбільших у Європі виробників і експортерів зерна, яке вирощувалося в маєтках польських землевласників. Товарне виробництво зерна на експорт почало розвиватися тут з XVI століття. До кінця XVIII ст., поки північні береги Чорного моря залишалися під владою Туреччини, зерно із Правобережної України експортувалося через польські порти (в основному Гданськ, він же Данциг) на Балтійському морі. Саме експорт зерна став джерелом неймовірного багатства польських поміщиків, їхнього розкішного й марнотратного життя з пишними балами, палацами, картинними галереями й бібліотеками⁴⁸⁹. Обсяги

⁴⁸⁶ Крещенская ярмарка в Киеве в 1846 году // Киевские губернские ведомости. — 1846. — № 10. 8 марта.

⁴⁸⁷ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. — 1896. — Т. LII. № 2. — С. 261.

⁴⁸⁸ Відповідно, 0,9 і 1,9 млн рублів. Один злотий Царства Польського дорівнював 0,15 російського рубля. А в 1846 році на «контракти» привезли товарів більш ніж на мільйон рублів (Крещенская ярмарка в Киеве в 1846 году // Киевские губернские ведомости. — 1846. — № 10. 8 марта).

⁴⁸⁹ Про це детально пише Д. Бовуа (Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К.: Критика, 1998. — С. 257–271). Коли читаєш про життя поляків у їхніх родових замках, розумієш, що думками вони залишилися в далекому минулому, ледь не у лицарському середньовіччі. Типовий приклад — портрет Станіслава Щенс-ни Потоцького (1752–1805) (зберігається в Луврі) у лицарському панцирі. Очевидно, сам Потоцький надавав особливого значення цьому портрету

зернового експорту були величезні — на території однієї тільки Київської губернії вирощувалося щорічно в середньому 4 млн чвертей (одна чверть — 209,9 літра) зерна⁴⁹⁰.

Однак після розділів Польщі балтійські порти відійшли до Пруссії, і вона встановила високі мита на перевезення зерна через свою територію. Це стало причиною банкрутства частини польських поміщиків, а для інших порятунком став новий порт в Одесі. Три чверті зерна привозили туди чумаки на возах, запряжених волами, решту везли в Одесу водними шляхами. Звідти зерно надходило в Західну Європу — в основному в Англію, Італію й Нідерланди. Але для початку польським поміщикам потрібно було продати своє зерно посередникам, які організовували його доставку в порт. Це й відбувалося на київських «контрактах». Приїжджали туди також поміщики з Лівобережної України, хоча в них були свої зернові ринки (зокрема у Глухові). Для них поява порту в Одесі відкрила нові можливості, тому що в XVIII столітті везти своє зерно через Польщу вони, звичайно ж, не могли.

Крім зерна на «контрактах» було багато угод із продажу й купівлі маєтків поміщиків, їх заставі або здачі в оренду. «Орендарі, заставаутримувачі й капіталісти з'їжджаються сюди, щоб позичати або віддавати в позику гроші, одержувати капітали або відсотки, продавати або купувати маєтки, брати села в оренду або вносити заборговані за оренду суми»⁴⁹¹.

Продавали в ті роки на «контрактах» в основному пшеницю, льон, поташ, дрова, цукор та інші продукти сільського господарства — причому все це у великому обсязі на значні суми. Отримавши гроші, продавці (переважно польські помі-

в панцирі — були написано три його авторські копії, які перебувають крім Лувра у Варшаві й у петербурзькому Ермітажі. Сучасників, які відвідували резиденцію цього магната в Тульчині, вражала розкіш, якою він себе оточив. Усе це більше нагадувало палац короля, а не приватної особи.

⁴⁹⁰ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа. — М.: Новое литературное обозрение, 2011. — С. 34.

⁴⁹¹ «Мало таких поміщиків, які б не мали причин і приводу бути на контрактах. До того ж дворянство, що живе без виїзду в своїх селах і розділене між собою великими відстанями, з радістю користується нагодою побачити родичів і закупити на цілий рік усе потрібне для домашнього життя. Тому контракти бувають багатолюдні, особливо з того часу, як власники величезних маєтків розділили їх між багатьма орендарями» (Киевские контракты. Письмо к издателям, 18 февраля 1825 года // Северная пчела — 1825. — 25 февраля).

щики) купували все необхідне для своїх маєтків — каву, чай, цукор, київське варення, вина, спеції, косметику дружинам і донькам, плаття, дзеркала, меблі, порцеляну й кришталі, рушники й пістолети, а також книги й музичні інструменти.

У ці дні центр міського життя переміщався на Поділ, на площу перед Контрактовим домом, побудованому в 1811 році після знаменитої пожежі. Тут можна було почути різні мови — польську, українську, єврейську, російську, німецьку, вірменську, турецьку й татарську. До входу в Контрактовий дім постійно під'їжджали сани, візки й карети — життя на «контрактах» кипіло⁴⁹². Для розваги учасників у цей час проводили бали й концерти. Не шкодували грошей для запрошення знаменитостей тих років — піаніста Ференца Ліста, скрипаля Генріка Венявського та інших.

Відвідували «контракти» відомі люди — Оноре де Бальзак, Микола Гоголь, Тарас Шевченко, Адам Міцкевич. Адже це була не тільки товарна біржа, але й святковий карнавал. «Протягом 15 або 20 днів контрактного ярмарку в Києві, куди з'їжджаються із усіх кінців... стільки руху, справ, розваг, що неможливо написати лист», — повідомляв Бальзак сестрі взимку 1849 року. А «молоді дами бувають на балах у платтях королівської розкоші, яка набагато перевершує все те, що можна побачити в Парижі»⁴⁹³.

«На цих контрактах, які були дуже багатолюдні й залучали великі капітали, поміщики трьох переддніпровських губерній (Київської, Подільської й Волинської), старі й молоді, знайомилися між собою, зближалися тісніше, але всі цуралися як поміщиків із Задніпров'я, яких з'їхалося на контракти дуже багато, так і київських міщан». Втім, із задніпровськими поміщиками «грали в карти, тому що це були найвідоміші гравці у всій Російській імперії»⁴⁹⁴.

У 1830-ті роки порядок проведення «контрактів» повністю сформувався. У ці дні купці збиралися в Контрактовому

⁴⁹² До речі, за пів місяця ярмарку в 1806 році власники будинків отримали майже тридцять тисяч рублів за оренду житла тими, хто приїхав на ярмарок — а за один рубль можна було тоді купити десять пудів борошна (160 кілограмів).

⁴⁹³ Гроссман Л. Бальзак в России / Л. Гроссман // Литературное наследие. Т. 31–32. Русская культура и Франция. — М.: Журнально-газетное объединение, 1937. — С. 254.

⁴⁹⁴ Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садых-паши) / М. Чайковский // Киевская старина. — 1891. Т. XXXIV. № 7. — С. 87.

домі з 9 до 15 години і з 17 до 21 години. Зал для укладання контрактів знаходився на другому поверсі. А на першому продавці виставляли свої товари. Навколо Контрактового дому все було заповнено тимчасовими магазинами — і в сусідньому Гостинному домі, і в орендованих приватних будинках, що стояли поблизу. Площу заповнювали намети, сани, вози й карети⁴⁹⁵.

«На Подолі знаходиться біржа або так званий Контрактовий будинок. Щоб дійти туди, потрібно продиратися крізь натовп людей, між безліччю різнорідних екіпажів, саней, бричок і візків, при звуках... труб і литавр, у шумі й вигуках візників, жандармів: одним словом, потрібно пробиватися крізь усю ярмаркову юрбу. Будинок величезний і гарний, стоїть на широкій площі, і він стає місцем зустрічі всього тутешнього дворянства... Контрактовий дім під час цього ярмарку — це київський Пале-Рояль, а якщо порівняти його величину з паризьким, то навіть перевершує його багатолюдністю»⁴⁹⁶.

На ярмарок приїжджали не тільки польські поміщики Правобережної України, а й купці з Польщі, Німеччини, Австрії, Росії. Бували там татари, турки й греки, гості з далекої Бухари й навіть із ще більш далекої Персії. Сукно, шовк, оксамит, інші тканини з Росії й країн Азії; турецькі шалі; вироби із золота, срібла, міді, сталі; косметика; бакалійні й «колоніальні» товари (чай і кава) — багато чого можна було купити на «контрактах»⁴⁹⁷.

У наступне десятиліття, у 1840-ті роки, характер «контрактів» почав змінюватися. Укладання угод із зерном стало другорядною справою (центр зернової торгівлі надовго перемістився в Одесу), і все більшого значення набували операції із цукром⁴⁹⁸, які надалі визначали всю економічну активність у Києві. Росла й потреба в капіталах на ярмар-

⁴⁹⁵ У 1841 році для того, щоб привезти учасників ярмарку і товари, потрібно було більше семи тисяч коней, і вони доправили різних товарів на 700 тисяч рублів сріблом.

⁴⁹⁶ Киевские контракты (Письмо к издателям, 18 февраля 1825 года) // Северная пчела — 1825. — 25 февраля.

⁴⁹⁷ У 1847 році на «контракти» приїхало 3580 осіб, з них 157 іноземців (половина — з Австрії) (Крещенская ярмарка в Киеве в 1847 году // Киевские губернские ведомости. — 1847. — № 14. 4 апреля. — С. 142).

⁴⁹⁸ У 1842 році в Київській губернії було 15 цукрових заводів, і вони виробили за рік продукції на 85 тисяч рублів сріблом. У 1847 році заводів було вже 56, а обсяг виробництва зріс до 3 млн 854 тис. рублів.

ках⁴⁹⁹ — для їхнього фінансування з'явилися перші київські банкірські контори⁵⁰⁰.

У місті з'явилися капітали, і хоча до справжнього підйому 1860-х років і «цукрового буму» було ще далеко, Київ 1840-х років уже не був сонним містечком з монастирями. Навіть населення виросло з 20 тисяч на початку століття до 65 тисяч у 1861 році — мабуть, не без допомоги «контрактів». Із часу їхньої появи Київ «забудовується прекрасними кам'яними будинками й заселяється. Особливий вплив на квітучий стан Києва мала торгівля [зерном] з Одесою, яка внесла в тутешній край величезні суми дзвінкої монети»⁵⁰¹. Місто тоді славалося азартними іграми (про це багато писали в спогадах сучасники), що свідчило про кількість у ньому вільних грошей навіть у ті роки. «Варшава танцює, Краків молиться, Львів закохується, Вільно полює, а старий Київ грає в карти», — казали в той час. «Картярська гра увійшла в таку моду, що не було будинку, де б не можна було застати граючих. Ледве хто-небудь з'являвся, тільки-но встигав привітатися, як його саджали за карти. Не було ніяких розваг, крім карт, ніяких розмов, крім розмов про карти»⁵⁰².

Іноді заможні гравці приїжджали в позолочених каретах і в азарті програвали все, що в них було, повертаючись на візнику. У 1847 році Ференц Ліст отримав за концерти чималі гонорари й, за чутками, програв їх у карти студентові Зигмунту Котюжинському, відомому гравцеві, з яким музикант познайомився в Києві (казали, що студент був племінником генерал-губернатора Бібікова). «Студенти взагалі жили

⁴⁹⁹ У 1835 році бердичівські банкіри привезли в Київ 369 тисяч рублів сріблом, а в 1861 році — 2,6 млн.

⁵⁰⁰ Відомо, що в 1846 році їх уже було шість із загальним оборотом в 1,16 млн рублів. Прибутковість контор швидко збільшувалася — якщо в 1840 році вони отримували прибуток з капіталу приблизно 6,5 % річних, то в 1843 р. — вже 13 % (Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Часть 1. Киевская губерния. — СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1848. — С. 165). У 1846 році ці шість контор доправили на «контракти» 1,575 млн рублів (у 1835 році — усього 368 тисяч) (Крещенская ярмарка в Киеве в 1846 году // Киевские губернские ведомости. — 1846. — № 10. 8 марта. — С. 85). На жаль, про ці банкірські контори я більше нічого не зміг знайти — про бердичівські ми знаємо набагато більше. Можливо, київські контори в ті роки не були самостійні й залежали від бердичівських банкірів.

⁵⁰¹ Киевские контракты (Письмо к издателям, 18 февраля 1825 года) // Северная пчела — 1825. — 25 февраля.

⁵⁰² Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) / М. Чайковский // Киевская старина. — 1891. Т. XXXIV. № 7. — С. 87.

в Києві весело, вчилися мало, переповнювали кондитерську Беккера й Англійський готель, грали на більярді та в карти, — хтось із них прославився тим, що дочиста обіграв і залишив без копійки заїжджого Франца Ліста. Весело жили й офіцери, чиновники, професори... Шулери в Київ у час контрактів з'їжджалися навіть через кордон. Грали в банк, у віст, у ломбр, у квинтич»⁵⁰³.

Час найбільшого розквіту «контрактів» припадав на 1830-ті й 1840-ті роки, після чого їхнє значення почало знижуватися⁵⁰⁴. Як і в багатьох інших країнах, ярмарки замінялися біржами. А замість приватних банкірських контор з'являлися нові акціонерні комерційні банки. До того ж після скасування кріпосного права в 1861 році у відносинах між поміщиками й селянами виникла невизначеність, стара система продажу зерна та інших сільськогосподарських продуктів на ярмарках порушилася, а частина землевласників взагалі збанкрутувала. Відкриття в Києві контори Державного банку в 1840 році створило нове джерело фінансування, а Київська біржа з 1869 року взяла на себе основну частину функцій «контрактів».

Незважаючи на це, «контракти» продовжували проводити і на початку ХХ століття — в основному там укладали угоди на постачання оптових партій цукру. «За старих часів торговельні обороти на контрактах були досить значні; товарів привозилося на суму до 2 мільйонів рублів. Тепер значення контрактного ярмарку сильно зменшилося; торгівля ведеться наполовину вже не приїжджими, а місцевими купцями, які на час ярмарку тільки перекочують зі своїми товарами в балагани на площі та в зали контрактного дому, причому деякі купці нерідко для залучення покупців переодягають своїх прикажчиків у східні костюми, імітуючи східних людей. Втім, і в цей час на контракти з'їжджається в Київ багато землевласників, цукрозаводчиків, різного роду промисловців, але угоди вже укладають, звичайно, не в контрактному домі»⁵⁰⁵.

А от як згадував «контракти» Марк Алданов, який жив у Києві на початку ХХ століття: «Великий сезон» у Києві по-

⁵⁰³ Алданов М. Повесть о смерти / М. Алданов. — Франкфурт: Посев, 1969. — С. 23.

⁵⁰⁴ Ернст Ф. Контракты и контрактный будинок у Киіві. 1798–1923 / Ф. Ернст. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1923. — С. 74.

⁵⁰⁵ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. — К.: ЮЗЖД, 1897. — С. 116.

чинався «зі знаменитим ярмарком, що називався “Контрактами”. На нього з’їжджалися не тільки купці... але й поміщики, великоросійські, малоросійські, польські, навіть ті, які ніяких контрактів укласти не збиралися». Звичаї на ярмарку «були дуже старі, частково російські шістнадцятого століття, частково польські, а частково навіть запозичені з турецьких ринків. Були ряди, срібний, сукняний, шовковий, хутряний, килимовий, ножовий, східних ароматів. Усе продавалося дуже дешево... Особливо славилися ласощі, варення, пряники. Київські купці визнавалися іноземцями самими чесними... Торгували переважно хохли, але також кацапи, євреї, вірмени й греки. Якось усі уживалися. Імперський melting pot працював гірше, ніж у попереднє царювання, набагато гірше, ніж у наступне, але працював... Згладжувалася національна ворожнеча у суспільстві»⁵⁰⁶.

«Ми любили цей ярмарок і з нетерпінням чекали всю зиму, коли він відкриється... Гострі запахи ярмаркових товарів відчувалися здалеку... Маслянисті брили білої й шоколадної халви хрумтіли під ножами продавців. Прозорий рожевий і лимонний рахат-лукум заклеював рот. На величезних глиняних блюдах були навалені піраміди зацукрованих груш, слив і вишень — вироби знаменитого київського кондитера Балабухи... Безліч звуків оглушували нас — вигуки продавців... великопісний дзвін із Братського монастиря, писк гумових чортиків... Ми любили Контрактовий ярмарок ще й за те, що він передвіщав... завжди прекрасну й незвичайну київську нашу весну»⁵⁰⁷.

Хоча з роками значення «контрактів» і ярмарку зменшилося, Київ міг не боятися за своє економічне майбутнє — «його географічне положення збереже за ним дуже важливі переваги, які в разі несприятливих обставин можуть зменшуватися на час, але не можуть бути забрані в нього назавжди»⁵⁰⁸, — писав ще в 1865 році в передовій статті газети «Киевлянин» управляючий Київською конторою держбанку М. Х. Бунге, цей «голова й заступник буржуазних хижаків у Києві», як називав його один із сучасників⁵⁰⁹.

⁵⁰⁶ Алданов М. Повесть о смерти / М. Алданов. — Франкфурт: Посев, 1969. — С. 16.

⁵⁰⁷ Паустовский К. Повесть о жизни / К. Паустовский // Собрание сочинений. Т. 4. — М.: Художественная литература, 1967. — С. 62.

⁵⁰⁸ Киевлянин. — 1865. № 30.

⁵⁰⁹ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. — Т. 2: 1874–1879. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 27.

Відкриття контори Державного банку

Відкриття контори Державного Комерційного банку стало подією для Києва — адже в той час «це було бідне провінційне містечко»⁵¹⁰. «У комерційному відношенні Київ був містом безжиттєвим, одержимим сплячкою... багате магнатство південно-західного краю залишало Київ заради Одеси порто-франко, куди з їхніх маєтків відправляли для продажу пшеницю». Вони їхали в Одесу, щоб «насолоджуватися безмитною заморською розкішшю». Там «жили вони більшу частину року, витрачаючи свої капітали і створюючи нинішню Одесу». У той час «банківських операцій у Києві ще не знали, не знали біржових справ, мало хто займався спекуляцією»⁵¹¹.

Коли в 1839 році закрили відділення Польського банку в Бердичеві з річним обсягом операцій 2,5 млн рублів, банк не тільки перевів на свої рахунки всі гроші закритого відділення, але й став вимагати повернути йому кредити⁵¹². Це призвело до того, що досить великі суми були вилучені з торговельного обігу, і почали обговорювати питання відкриття в Києві контори Державного комерційного банку⁵¹³ — в Одесі така контора вже успішно працювала.

Питання вирішилося досить швидко, і в лютому 1840 року контора почала роботу, ставши посередником між місцевими землевласниками й російськими іпотечними банками. Київська контора приймала депозити, видавала кредити під заставу державних облігацій і проводила зви-

⁵¹⁰ История Императорского университета Св. Владимира. В 2 т. Т. 1. — К.: В тип. Императорского университета Св. Владимира, 1884. — С. 90.

⁵¹¹ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Смирненко / П. Клебановский // Киевская старина. — 1896. — Т. LII. — № 2. — С. 261; № 3. — С. 367. «До початку цукрового буму в 1860-ті роки не було ні величезних кам'яних будинків... ні трамваїв, ні електричного освітлення, ні водопроводу», а громадське життя міста «було слабко розвинене» (Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. — К.: Лыбидь, 2013. — С. 21).

⁵¹² Шульгин В. Я. Юго-западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. — 1879. — № 2. — С. 116–117.

⁵¹³ Першою банківською установою в Києві була Київська контора Державного Асигнаційного банку (працювала в 1781–1788 рр.); з 1781 по 1786 р. діяла «Променна контора», яка обмінювала асигнації на срібні монети. Коли масовий випуск асигнацій призвів до зниження їхньої ціни, діяльність багатьох контор, зокрема Київської, стала нерентабельною, і контору ліквідували.

чайні вексельні операції⁵¹⁴. Спершу контора банку знаходилася на вулиці Олександрівській (сьогодні вулиця Сагайдачного на Подолі), а з 1847 року — на вулиці Інститутській, у невеликому будинку (який досі зберігся) поруч із сучасною будівлею Національного банку України. До створення повноцінної системи акціонерних комерційних банків було ще далеко — це відбувалося вже після реформ 1860-х років.

Як починався капіталізм в Україні

У середині XIX століття світ перебував на порозі великих змін. Аграрна епоха, яка тривала багато століть, йшла в минуле, а на зміну їй приходила епоха нова, індустріальна. «Технічний прогрес» — улюблені слова тих років. Швидко будували залізниці, які поєднували місця, що раніше були далекими, і безліч людей, які раніше обробляли землю, поїхали в пошуках роботи в міста, на фабрики й заводи. А поява телеграфу дала можливість швидко обмінюватися інформацією⁵¹⁵, що раніше було можливе тільки через листи, які йшли дуже повільно.

Після наполеонівських війн у Європі настав відносно спокійний час, сприятливий для стабільного економічного зростання. Він призвів до декількох десятиліть процвітання «прекрасної епохи» на рубежі XIX і XX століть. А серія європейських революцій 1848–1849 років у Франції, Німеччині, Австрії, Італії відкрила шлях до загальної демократизації суспільства.

⁵¹⁴ У перший 1840 рік сума внесків досягла 2,4 млн рублів, у 1841 р. — 3,1 млн рублів, у 1842 р. — 6,7 млн рублів, а в 1852 р. — більше 10 млн рублів (Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. — К.: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1904. — С. 180).

⁵¹⁵ В індустріальну епоху швидке економічне зростання у промислово розвинених країнах Західної Європи було спричинене не тільки появою нових технологій і нагромадженням наукових і технологічних знань, але й значним розширенням доступу до інформації загалом. Це стало можливим завдяки формуванню мереж соціальних зв'язків, утворених університетами і науково-технологічними центрами, видавництвами, газетами і журналами. Такі мережі, які поєднували вчених, публіцистів, інженерів і підприємців, поширювали нові ідеї й знання, причому не тільки технологічні. Ці знання створювали ту інтелектуальну атмосферу, якою була породжена і промислова революція, і вся індустріальна епоха. А знання, «які здобувалися протягом десятиліть після 1850 року», ставали «справді суспільними» (Мокир Дж. Дары Афины. Исторические истоки экономики знаний / Дж. Мокир. — М.: Изд. Института Гайдара, 2012. — С. 156).

У той час країни, які подолали власну відсталість, змогли приєднатися до клубу міжнародного співтовариства розвинених держав. У 1860-ті роки царська імперія теж ступила на шлях реформ і модернізації суспільства. Чи могла вона відмовитися від такого вибору? Мабуть, ні — адже тоді «довелося б зовсім зійти зі шляху державного й загальнолюдського прогресу», а зміни, які відбувалися в світі, вже не можна було ігнорувати. Адже «в XIX сторіччі дух часу ні в якій країні не може бути цілком оригінальним і національним», — писав знаменитий лікар Микола Пирогов, власник маєтку недалеко від Вінниці, де він жив «15 років безвиїздно в селі», цікавлячись «і зі своєї волі, і з неволі, селянським побутом»⁵¹⁶.

Відсталість величезної імперії вже не можна було не помічати після програної Кримської війни. Скарбниця виявилася напівпорожньою, армія із кріпаків-рекрутів була слабкою, озброєння — застарілим, парового флоту не існувало. Хоча в країнах Європи давно вже відмовилися від тілесних покарань, в імперії вони були поширені. Що вже говорити про кріпосне право або архаїчний феодалний суд, де рішення часто ухвалювали чиновники, а не судді (зазвичай за хабарі). І це для вільних людей, а для величезної маси кріпаків основним суддею й поліцейським залишався поміщик. «Наша земля на Україні як золото, а народ наш часто голодує... І все те марно... пропадає, лежить непочате. І доки воно лежатиме?»⁵¹⁷. «Наш український плуг не зробить... тих змін, яку роблять труби фабрик і заводів»⁵¹⁸, — писав у 1842 році зовсім тоді ще молодий поміщик Григорій Галаган⁵¹⁹, подорожуючи Європою, де вже на повний хід йшла індустріалізація. В Україні ж вона тільки починалася.

Для початку індустріалізації в царській імперії потрібні були вільна робоча сила, внутрішній ринок і вільні капітали.

⁵¹⁶ Пирогов Н. И. Вопросы жизни. Дневник старого врача / Н. И. Пирогов. — Иваново, 2008. — С. 194, 204–205. У своєму маєтку «Вишня» він прожив з 1861 по 1881 рік до самої смерті.

⁵¹⁷ Нечуй-Левицький І. Хмари / І. Нечуй-Левицький // Зібрання творів. В 10 т. — К. Наукова думка, 1965. — Т. 2. — С. 137.

⁵¹⁸ «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов. — К.: StreamArLine, 2019. — С. 58.

⁵¹⁹ Григорій Галаган (1819–1888) — нащадок давнього дворянського роду, великий поміщик на Полтавщині й Чернігівщині, відомий своїми симпатіями до українського руху. Підтримував фінансово видання журналу «Киевская старина». У молодості Григорій багато подорожував Європою.

Усього цього не було до скасування кріпосного права. Поміщики (польські, українські та російські) відверто експлуатували кріпаків. Це нагадувало те, як колонізатори експлуатували «дикі» у їхнім розумінні народи. «Багато хто скаржитися, що замучили кріпаків податками», і весь тягар оподаткування «навалили на нашого мужика»⁵²⁰ — на «хлопа», як називали селян у Речі Посполитій.

Влада пана була абсолютною й незаперечною, а безправ'я (не кажучи вже про відсутність ініціативи) простого селянина стало вважатися чимось природним⁵²¹. Через це довіра між окремими людьми і між різними прошарками суспільства залишалась вкрай низькою. Тому авторитарний стиль управління економікою й відповідна модель соціальної системи сприймалася як щось нормальне.

У відсталій аграрній Речі Посполитій, яка здавалася сумішшю рабства й шляхетського свавілля, світ польських земельних магнатів був споконвічно відгороджений від «океану варварства» і від «нестерпної брутальності мільйонів неосвічених і вічно п'яних хлопів»⁵²², від яких польські поміщики трималися на відстані, намагаючись взагалі з ними не контактувати. У першій половині XIX століття серед українських селян «ненависть до поляків і шляхти... досягала нечуваної сили», а «польські поміщики із усе більшою жорстокістю ставилися до своїх кріпаків, вірячи у свою безкарність»⁵²³. «Довгі,

⁵²⁰ Дневник Люблинского сейма 1569 года. — СПб.: Тип. В. Головина, 1869. — С. 235–236.

⁵²¹ Іноді селяни намагалися відстоювати свої права в рамках закону. У 1619 році луцький земський писар Войцех Станишевський звернувся до суду із приводу того, що в селі Новосілки, яке йому належало, орендарі пани Ганецькі нещадно експлуатують селян. Вони збільшили побори й кількість днів панщини, заборонили користуватися лісами й річками, вимагаючи за все гроші. Частина селян змушена була залишити Новосілки й поскаржитися Станишевському на сваволлю Ганецьких (Крупка О. Земська судова номенклатура Правобережної України у другій половині XVI — першій половині XVII століть / О. Крупка // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — 2000. — № 1. — С. 175–176). Невідомо, чим закінчилася ця судова справа, але цікавий той факт, що селяни не завжди терпіли сваволлю поміщиків, і мова навіть не про повстання й бунти.

⁵²² Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К.: Критика, 1998. — С. 261. Присутність польських поміщиків на землях України взагалі подавалася як особлива місія насадження католицтва серед невірних (Там само, с. 263).

⁵²³ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа. — М.: Новое литературное обозрение, 2011. — С. 307, 312.

довгі покоління, що відходять у безвість минулого... Безславні, страшні роди й покоління. Рабство, рабство й рабство... Коса, серп і рало. Нагнута вічно спина й схилена голова. Праця, піт і смерть у муках. Німа безмовність, страх перед всім»⁵²⁴.

Вони «роблять у своїх маєтках усе, що їм заманеться»⁵²⁵. Спробуйте здогадатися, про яких це поміщиків... Ні, не про польських. Катерина II сказала це про російських. Грибоедов написав чесно: «Якби випадково сюди занесений був іноземець, який би не знав російської історії за ціле сторіччя, він, звичайно, зробив би висновок на основі різкої відмінності звичаїв, що в нас пани й селяни походять від двох різних племен, які ще не встигнули перемішатися»⁵²⁶. «Ніде немає настільки міцної й непереборної межі, встановленої законом або звичаями між вищими класами й класами середніми й нижчими... дворянство подібне до племені завойовників, яке силою нав'язало себе нації»⁵²⁷, — писав у 1847 році економіст Микола Тургенев.

Та й козацька старшина часів Гетьманщини поводитися нічим не краще стосовно своїх співвітчизників і одновітців. І жорстоко били їх, і приковували ланцюгами до гармат, і як тільки не мучили, причому дуже часто — навіть не селян, а вільних козаків. Зазвичай мета була банальною й жадібною — забрати землі або інші цінності. А іноді знущалися просто так. Про все це докладно написав більше ста років тому О. Лазаревський⁵²⁸.

Інакше не могло бути у відсталих аграрних суспільствах, де слабо розвинений підприємницький середній клас. У Східній Європі в кріпака було набагато менше особистої свободи, ніж в Західній Європі — так склалися історичні обставини. Тому й можливості для підприємництва в східноєвропейського селянина виявилися сильно обмежені.

⁵²⁴ Самчук У. Волинь. Роман у трьох частинах / У. Самчук. — У 3 т. Т. 2. — К.: Дніпро, 1993. — С. 85.

⁵²⁵ На запитання французького просвітителя Дені Дідро «які права й переваги землевласників» у Росії, імператриця відповідала, що «на папері — ніяких немає, крім права винокуріння», але насправді «вони роблять у своїх маєтках усе, що їм заманеться, крім смертної кари, яка їм заборонена» (Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века / В. И. Семевский. — Т. 1. — СПб., 1888. — С. 209).

⁵²⁶ Грибоедов А. С. Загородная поездка / А. С. Грибоедов // Сочинения в 2 т. Т. 1. — М.: Правда, 1971. — С. 54.

⁵²⁷ Тургенев Н. И. Россия и русские / Н. И. Тургенев. — М.: ОГИ, 2001. — С. 190.

⁵²⁸ Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии / А. М. Лазаревский. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1882.

«Звичайно, у нас був свій стародавній капіталістичний клас у вигляді торговців. Але це було щось зовсім особливе й аж ніяк не схоже на промислову буржуазію Заходу... Особливе значення мало відсутність у нас дрібної буржуазії», тому що на Заході саме середній клас, інакше кажучи — дрібна буржуазія «відігравала проміжну роль між вищими класами й народними масами й з'єднувала всі верстви населення в одне ціле національної культури»⁵²⁹.

Коли кріпосне право нарешті скасували, створили суд присяжних і систему виборних «мирових» суддів (а також змінили систему управління, після чого з'явилися виборні земства), це змінило життя величезної кількості людей. «Земство, де нема ні мужика, ні пана; мирові суди, де не питають — якого хто роду... Зовсім світ перевернувся!... Уся молодіж наче подуріла... Нерідко син ворогував з батьком, обзивав його бридкими словами — “кріпосником, деспотом”; кидав рідну оселю і, насміхаючись над батьківськими звичаями й надіями, бігав по Харкову або по Києву, питаючи сякого-такого заробітку... А хто перелякався, той залазив до себе на хутір, у село, проклинав новий вік, нових людей, день за днем тяг злиденне життя, проїдаючи останнє своє добро — викупні білети»⁵³⁰. Але хай там як, настав «час раннього ранку після хмурої ночі; час великих надій, великого очікування. Ніхто не знав, що ще буде, а кожному видко було, що так, як воно ведеться, негоже, треба щось інше заснувати»⁵³¹, — писав Панас Рудченко, чиновник полтавської губернської податкової інспекції, більше відомий нам сьогодні як український письменник Панас Мирний⁵³².

Реформи 1860-х років визначили нову траєкторію розвитку економіки. Модними стали ідеї вільної торгівлі, настільки ж незвичні, як і біржова гра. «Із часу реформ... країна мала (хоч і не завжди його дотримувалася) законодавством,

⁵²⁹ Туган-Барановский М. И. Интеллигенция и социализм // М. И. Туган-Барановский // Интеллигенция в России. Сборник статей. — СПб.: Земля, 1910. — С. 236.

⁵³⁰ Мирний П. Хіба ревуть воли як ясла повні / П. Мирний // Твори. Т. 2. — К.: Вид. АН УРСР, 1954. — С. 260.

⁵³¹ Мирний П. Повія / П. Мирний. Твори. Т. 3. — К.: Дніпро, 1976. — С. 227.

⁵³² Книги його видавалися в Женеві — указом міністра закордонних справ царської імперії П. А. Валуєва публікація книг українською мовою була надовго заборонена, щоб не підігрівати «малоросійський сепаратизм», як це тоді називалося.

яким могла б пишатися будь-яка західна демократія»⁵³³. Почалася загальна модернізація та економічне зростання в сучасному розумінні. Після реформ 1860-х років змінився сам настрій у суспільстві — «письменники, студенти, доктори, адвокати, банкіри, купці й навіть великі державні діячі грали в лібералізм і мріяли про встановлення республіканського ладу»⁵³⁴.

До реформ 1860-х років «купець поняття не мав про всю ту витончену комерційну систему, на базі якої створювалося багатство Західної Європи»⁵³⁵, і навіть якщо вів справу з мільйонами, то надавав перевагу готівці або, у крайньому разі, вкладав гроші в державні облігації, у надійність яких купці свято вірили. «Провінційне купецтво наше, особливе повітове, ще так... відстало, навіть у своїй спеціальній справі, що, мені здається, удосконалювання не може інакше прийти до нього, як після корінного перетворення. Перше, чому слід навчитися, це сумлінність, без якої не може існувати ніяка у світі торгівля»⁵³⁶.

Селяни (основна робоча сила) одержали нечувану до того особисту свободу й могли виїхати в місто, щоб улаштуватися там на роботу на фабрику. Поява такої кількості працівників стала поштовхом і для підприємців, що створювали робочі місця. Селяни також набули право ставати підприємцями, створювати торгово-промислові підприємства й укладати договори з іншими особами й державою.

Прискорилося формування середнього класу, без якого неможливий повноцінний капіталізм. «На пороки й недоліки нашого вищого суспільства не варто звертати увагу», — писав Тарас Шевченко у 1857 році. «По-перше, через нечисленність цього суспільства, а по-друге, через застарілість моральних недуг, а застарілі хвороби якщо й виліковують, то тільки героїчними засобами... Та й чи має яке-небудь значення наше невелике вище суспільство в сенсі національності? Здається, ніякого. А середній клас — це величезна і, на жаль, напівписьменна маса, це половина народу, це серце нашої національності»⁵³⁷.

⁵³³ Набоков В. В. Память, говори. Автобиография / В. В. Набоков // Американский период. Собр. соч. в 5 т. Т. 5. — СПб.: Симпозиум, 1999. — С. 543.

⁵³⁴ Романов А. М. Книга воспоминаний / А. М. Романов. — Гл. 4.1. — <http://lib.aldebaran.ru>

⁵³⁵ Пайпс Р. Россия при старом режиме. Глава 8. Буржуазия, которой не было / Р. Пайпс. — www.gumer.info

⁵³⁶ Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. — СПб.: Тип. Морского министерства, 1861. — С. 179.

⁵³⁷ Шевченко Т. Г. Дневник / Т. Г. Шевченко // Повне зібрання творів. В 12 т. Т. 5. — К.: Вид. АН УРСР, 1963. — С. 57.

Звичайно, до появи економічних інститутів, які створюють рівні можливості для всіх почати свій бізнес⁵³⁸, було ще далеко (не кажучи вже про подібні політичні інститути, які допускають величезні маси людей до участі в політичному житті). Однак шлях до створення таких інститутів і до загальної модернізації суспільства скрізь і завжди був пов'язаний зі скасуванням кріпосного права. Саме після цього почалася історія капіталізму в Україні. Можна, звичайно, шукати і знаходити джерела капіталістичних відносин у часи Мазепи або Гетьманщини. Але одна справа джерела, а інша — реальний капіталізм.

Для сучасників 1861 рік виявився дуже добре помітним рубежем змін. «Погляд на життя, та й саме життя змінилися в Україні майже неймовірно»⁵³⁹. За словами Н. Лескова, написаними на початку 1880-х років, дореформений Київ «сильно відрізнявся від нинішнього, і різниця ця полягала не тільки в зовнішньому вигляді міста, але й у звичаях його мешканців. Зовнішність змінилася на краще», місто «оєвропеїлося», а звичаї «змінилися ще більше, ніж будинки»⁵⁴⁰.

Кажучи про зміни, які відбувалися в ті роки в Києві, М. Лесков згадував про старі київські парки, де «ми, молоді хлопці, бувало проводили цілі ночі до світанку, слухаючи того, хто... міг розповісти нам про “почуття високого й прекрасного” і багато про що інше, про що тепер зовсім не чути розмов у садах нинішнього Києва. Зараз, коли доводиться бути там, усе частіше чуєш тільки щось про банки та про те, кого і як треба цінувати на гроші»⁵⁴¹. А ще недавно, 16 березня

⁵³⁸ Такі інститути називають інклюзивними (вони доступні всім і включають велику кількість людей в економічне й політичне життя) на відміну від екстрактивних, за яких переважна більшість населення таких можливостей не має, а всі матеріальні блага контролює правляча еліта, викачуючи податки та інші побори з вічно бідного населення.

⁵³⁹ Кулиш П. А. Несколько предварительных слов / П. А. Кулиш (В. А. Гоголь. Простак, или хитрость женщины, перехитренная солдатом) // Основа. — 1862. — № 2. — С. 20.

⁵⁴⁰ «Критикувати цього не будемо, тому що “усякій речі свій час під сонцем”, але шкодувати про те, що було мило нам у нашій юності» — це можна пробачити, «і хто, подібно до мене, вже пережили кращі роки життя, імовірно, не засудять мене за маленьку пристрасть» до того старого Києва (Лесков Н. С. Печерские антики / Н. С. Лесков // Собрание сочинений. Т. 7. — М.: Гос. Изд-во художественной литературы, 1958. — С. 312).

⁵⁴¹ Лесков Н. С. Печерские антики / Н. С. Лесков // Собрание сочинений. Т. 7. — М.: Гос. Изд-во художественной литературы, 1958. — С. 312. За словами сина Лескова Андрія, письменник, приїжджаючи до Києва в 1860–1870-ті роки «з гіркою спостерігав... у яку апатію поринало київське суспільство, далеко своїми думками від всього, крім збільшення прибутку» (Лесков А. Жизнь

1843 року, 24-річний Григорій Галаган писав про гроші зовсім інші, надзвичайно наївні слова, які відображали настрої того часу й свого покоління: «Чи не правда, що гроші — така бридка, огидна річ, що приємніше буде, якщо про них менше говорити»⁵⁴². Але часи міняються швидко.

Після реформи 1861 року в «патріархальний Київ прийшли нові віяння»⁵⁴³. «Яких-небудь десять років тому... у народі нашому царювала ще глибока ніч... Тепер який простір, яке привілля душі й серцю!... Яка щаслива, блискуча майбутність очікує нас», — захоплено писав анонімний оглядач «Київського телеграфу» у січні 1861 року⁵⁴⁴. «Нові віяння» і реформи 1860-х років стали рубежем, що відокремлювали «дореформений» час застою від пів століття економічного зростання й розвитку капіталізму.

До скасування кріпосного права вважалося, що «головне джерело всіляких неподобств “доброго старого часу” одне й те саме — наше рідне кріпосне право. Воно псувало і наших кращих людей, і наші кращі установи»⁵⁴⁵. Здавалося, що все можна почати із чистого аркуша, однак потім стало ясно, що це не так просто — не дозволяє спадщина вікових звичаїв і традицій. «Бачить тепер усе ясно нинішнє покоління, дивується помилкам, глузує з нерозумності своїх предків... і самовпевнено, гордо робить нові помилки, над якими також потім посміються нащадки»⁵⁴⁶.

Николая Лескова по его личным, семейным и несемейным записям и памятям / А. Лесков. В 2 т. Т. 1. — М.: Худож. лит.-ра, 1984. — С. 139) «У Києві нічим не цікавляться, окрім карт і грошей», — відзначав у своєму листі давній друг Лескова ректор Київської духовної академії Філарет (Лесков Н. С. Печерские антики / Н. С. Лесков // Собрание сочинений. Т. 7. — М.: Гос. Изд-во художественной литературы, 1958. — С. 203).

⁵⁴² «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов. — К.: StreamArLine, 2019. — С. 133. «Дивне неприємне почуття бути в банкіра: великі кімнати, похмурі, закопчені, з яких усе витончене тікало, щоб дати місце підлим грошам, і серед однієї кімнати на довгих столах — купи золота й срібла; по кутах кілька людей роблять розрахунки; звідусіль віє неприємним холодом. Я був радий, коли ми пішли» (Там само, с. 26).

⁵⁴³ В. Г. (Василь Горленко). Киевская публичная библиотека / В. Горленко // Киевская старина. — 1888. — № 8. — С. 28.

⁵⁴⁴ Некоторые замечания по случаю свадьбы детей Цадиков, совершившейся в Радзивилов, июля 29-го 1859 г. // Киевский телеграф. — 1861. — 19 января.

⁵⁴⁵ Чалый М. К. Воспоминания / М. К. Чалый // Киевская старина. — 1894. — № 5. — С. 279.

⁵⁴⁶ Гоголь Н. В. Мёртвые души / Н. В. Гоголь // Собрание сочинений в 9 томах. Т. 6. — М.: Русская книга, 1994. — С. 192.

У 1860-ті роки в колективній уяві суспільства виник цілий культ молодості. «Молодь стала предметом особливої уваги й надій... Поручик у свіженькому мундирі здавався набагато цікавішим від полковника або генерала, а студент юридичного факультету — цікавіше готового прокурора. Адже ті — люди, уже захоплені колесами старого механізму», а із цих може ще вийти щось нове. «У туманах близького, як здавалося, майбутнього починали роїтися образи “нової людини”, “передової людини”, “героя”. У реальному житті цих незвичайних героїв ще не було»⁵⁴⁷.

У ті роки стало звучати слово «відлига» — так ще в 1855 році, коли помер цар Микола I, назвав настрої в суспільстві поет Федір Тютчев (він тоді працював у департаменті цензури, отже настрої знав добре). Після смерті Миколи I виникли надії (як вже було в минулому й не раз буде в майбутньому), що настануть зміни на краще. І справді, цар Олександр II одразу ж зробив кроки, які додавали оптимізму — послабив цензуру, дозволив повернутися з заслання і декабристам, і Тарасові Шевченку. Здавалося, що лід починає танути. Суспільство, яке звикло мовчати, раптом заговорило, вимагаючи реформ і відкрито засуджуючи минуле з його хабарництвам і казнокрадством (наприкінці ХХ століття це знову назвуть словом «гласність», пов'язаним з іншим культовим словом — «перебудова»).

Відлига була вічною мрією, яка так і не здійснилася, — мрією про те, що закінчиться довга безрадісна зима (і в прямому, і в переносному, політичному, сенсі), настане оптимістична весна, реакційний лід почне танути й повіють теплі вітри свободи. І це буде «новий світ». Потім, через роки й десятиліття, слово «відлига» звучало знову й знову — і після революції 1905 року, і в 1960-ті роки, і в 1990-ті. Однак весна не наставала, а відлига виявлялася лише тимчасовою. Причина одна і та сама — влада й суспільство щораз пропускали шанс для розвитку. І «новий світ» не виходив — усе поверталось згодом до старого. Хіба що в різних обгортках.

⁵⁴⁷ Короленко В. История моего современника / В. Короленко. — М.: Изд. Стрельбицкого, 2018.

Розділ 2.

СТОЛИЦЯ ЦУКРУ

Цукровий бум

Історія надала Києву рідкісний шанс знову піднятися — тепер економічно. І був він пов'язаний із цукром. Саме його масове виробництво було «якщо не головною, те однією з найголовніших причин... величі Києва», і всі ті «величезні капітали, якими користується нині торгівля... створені винятково цукробу-ряковою промисловістю»⁵⁴⁸.

Сьогодні цукор для нас — звичайний продукт, як сіль або борошно. А колись це був екзотичний символ розкоші й багатства, така сама модна фішка для аристократів, як і кава. Дві тисячі років тому цукор робили із цукрового очерету в Індії й Китаї. Цінувала його еліта Стародавнього Риму, куди його привозили зі Сходу. Потім цукор поширився в арабських країнах, зрідка потрапляючи в Європу з Єгипту разом зі східними солодощами як рідкісні ласощі. У колоніальну епоху його з XVI століття почали виробляти на карибських островах і в Латинській Америці. Цукор тоді коштував дуже дорого⁵⁴⁹.

⁵⁴⁸ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. — 1896. — Т. LII. — № 2. — С. 261.

⁵⁴⁹ Серед доходів Робінзона Крузо, як співвласника плантації, що нагромади-лися в його компаньйона, були й тисяча двісті ящиків дорогоцінного цукру. «П'ять ящиків різних ласощів чудової якості й сотню монет некарбованого золота... тисячу двісті ящиків цукрового піску, вісімсот пачок тютюну й решта золотом» (Дефо Д. Жизнь и удивительные приключения Робинзона Крузо / Д. Дефо. — М.: Гос. Изд. Детской литературы, 1955. — С. 375).

В Україні в часи Гетьманщини, коли потрібно було піднести якій-небудь потрібній людині «уклін», тобто коштовний подарунок, дарували «цукрову голову» — так називали великі шматки цукру. Адже тоді в наших краях кілограм цукру коштував дорожче, ніж вівця, а за вартість семи кілограмів цукру можна було купити корову⁵⁵⁰. Важко було уявити, що колись цукор стане дешевим продуктом, доступним для всіх бажаючих. Так само як чай, кава й шоколад.

У ті часи цукор і полюбила аристократія — він уважався символом статусу, як і кава. Особливо після того, як цукор стали додавати в каву та чай. З'явився цілий ритуал споживання цукру — срібні цукерниці, вишукані щипчики й ложечки, якими його клали в чашки. У давно минулому дитинстві я бачив таку потемнілу від часу старовинну цукерницю в сусідки, бабусі Мані. Цукерниця була, звичайно, не XVI століття, але явно царських часів і купили її ще до «першої імперіалістичної», як казала бабуся.

Масове поширення цукру стало можливим тільки після того, як у середині XVIII століття в Німеччині винайшли спосіб його одержання із солодкого білого буряка. Можливо, на цей винахід не звернули б увагу, але Наполеон вирішив перекрити всі торговельні шляхи англійців і почав «континентальну блокаду». Постачання цукру з колоній у Францію теж припинилися, і тоді в 1811 році Наполеон розпорядився розпочати виробництво цукру з буряка. Для цього розробили технологію й усе необхідне обладнання.

У царській імперії про цукор знали ще із часів Петра I, але до цього дорогого «колоніального» продукту мало хто мав доступ. Невеликі цукрові заводи кустарного типу стали з'являтися в перші десятиліття XIX століття, хоча виявились вони не дуже успішні. Однак прибутковість традиційного поміщицького аграрного господарства в той час знижувалася, а чутки про вигідність цукрового виробництва, що доходили із Франції, хвилювали багатьох — усім хотілося швидко розбагатіти. Навіть у світських салонах усе частіше чулися розмови про цукор. Втім, маленькі заводи були дуже при-

⁵⁵⁰ У 1772–1773 роках фунт цукру на Волині коштував півтора злотого, стільки ж, скільки 32 фунти чорного хліба й 9–12 фунтів м'яса. Тому так цінувався мед, а пасіки процвітали — вони крім солодкого продукту давали ще й віск для свічок, єдиного тоді джерела освітлення (Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII веке / А. И. Баранович. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 76).

мітивними й зазвичай приносили одні збитки. Хоча інтерес до виробництва цукру виник ще при Катерині II (у 1787 році вона доручила Потьомкіну з'ясувати, чи можна робити цукор з очерету Каспійського моря), головна проблема була в сировині — технологію вирощування цукрового буряка ще не розробили, і в ньому містилося надто мало цукру для рентабельного виробництва.

На території України перший цукровий завод побудував у 1824 році граф Йосип Понятовський у селі Трощин Канівського повіту Київської губернії. Мода на виробництво цукру швидко поширилася, і великі землевласники вважали справою честі в кожному маєтку влаштувати хоча б невелику «цукроварню». У правобережній частині України це були великі поміщики (Браницькі, Потоцькі, Сангушки, Ярошинські та інші). У лівобережній частині перший невеликий цукровий завод у 1825 році побудував граф Олександр Кушелев-Безбородько (1800–1855) у селі Макошине Сосницького повіту Чернігівської губернії. Незабаром подібні заводи з'явилися у великих маєтках на Поділлі, Полтавщині, Харківщині й на Волині, хоча найбільше їх було в Київській губернії (у Чигиринському, Черкаському й Канівському повітах). Однак справжній розквіт цукрової промисловості почався пізніше, у 1840-ті роки, коли на заводах з'явилися парові машини⁵⁵¹.

Перших власників цукрових заводів, що жили у своєму замкненому й архаїчному аристократичному світі, важко було назвати підприємцями, а капіталістами й поготів. Вони були типовими феодалами⁵⁵², які думками залишилися в славетному XVIII столітті, куди вони легко переносилися у своїй уяві, після того як одягали кунтуш і шаблю або згадували Гетьманщину. Аж ніяк не підвищення продуктивності цукрових заводів, а розкішні бали, дорогі коні, картинні галереї, будівництво нових палаців у своїх маєтках — от що їх

⁵⁵¹ У 1847 році на території України було 144 цукрових заводів (62% усіх заводів Російської імперії); у 1849-му — 208 (68%). На цих заводах у 1848–1849 роках виробили 80% усього цукру імперії (Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. — К.: Вища школа, 1970. — С. 184–185). Вигідність цукрового виробництва була очевидною. Десятина землі, засіяна пшеницею, давала дохід 20 рублів, а цукровим буряком — 75 (Там само, с. 175).

⁵⁵² До підприємців були набагато ближчі ті дрібні й збіднілі польські шляхтичі, яких великі магнати наймали управляючими своїх маєтків або інженерами цукрових заводів. Пізніше польських інженерів було багато на залізницях.

цікавило. На відміну від графа-підприємця Олексія Бобринського, який побудував «у містечку Сміла завод, який значущістю принесених ним вигід збудив загальне бажання зайнятися цією справою»⁵⁵³.

Граф Бобринський

«Граф Бобринський був людиною захоплень, але завжди шляхетних і чистих. Допитлива натура його безупинно ви-магала собі підживлення: він шукав його скрізь. Усяка нова думка, відкриття, нове вчення... збуджували в ньому гарячкову діяльність... Йому недостатньо було, подібно до Колумба, відкрити одну Америку; він хотів би відкрити їх декілька... Він був лібералом у кращому, високому значенні цього слова», — писав про графа його друг, поет Петро В'яземський⁵⁵⁴.

Батько графа, засновник династії Олексій Григорович, був позашлюбним сином Катерини II і її фаворита Григорія Орлова, а мати — німецькою баронесою Анною Унгерн-Штернберг. Прізвище Бобринський виникло від назви родового маєтку Бобрики в Тульській області, де жив маленький хлопчик. Отже, засновник цукрової промисловості Київської губернії міг хвалитися тим, що він онук імператриці Катерини. Втім, хвалитися не було потреби — усі це й так знали. Тому захоплення графа не мали ніяких перешкод. До речі, саме ця захопленість справами, за які він брався, і стала причиною успішності Олексія Бобринського. Така захопленість, ініціативність виявилася головною його мотивацією в підприємстві, а не тільки лише прагнення отримати прибуток. Адже коли в цьому цілком природному прагненні немає ініціативи, то й успіх усієї справи одразу стає сумнівним — під лежачий камінь вода не потече.

Граф, який здобув гарну освіту, сподобався міністрові фінансів Е. Ф. Канкріну, і той призначив Бобринського членом ради міністра фінансів. Тому, коли настав час займатися цукровою промисловістю, зі зв'язками у фінансових колах

⁵⁵³ Чернышевский Н. Г. Статистическое описание Киевской губернии // Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. — М.: Гослитиздат, 1947. Т. 3. — С. 417.

⁵⁵⁴ Цит. за: Ковалинский В. В. Киевские хроники. Кн. 2. Юбилей 2012 / В. В. Ковалинский. — К.: ВАРТО, 2012. — С. 143.

в Олексія Олексійовича проблем не було. Перший цукровий завод граф побудував на початку 1830-х у своєму маєтку в селі Михайловському (Тульська область), замовивши за кордоном найкраще встаткування на кілька десятків тисяч рублів — чимало у той час. Цукровий буряк вирощували для заводу кріпаки. Підприємство виявилось успішним, і неподалік граф побудував ще декілька заводів — у 1833 році вони стали офіційними постачальниками цукру для царського двору. Ці заводи виробляли за рік 25 тисяч пудів (400 тонн) цукру, який продавався в усіх великих містах. Ціни одразу настільки впали, що цукор став доступний багатьом, а не тільки заможній еліті, і швидко перетворився на повсякденний продукт харчування. Однак у Тульській губернії умови для вирощування буряка виявилися не найкращими — він там не повністю дозрівав.

І тоді Бобринський вирішив перенести своє виробництво на південь Київської губернії, у містечко Смілу Черкаського повіту (де був великий маєток дружини графа, Софії Самойлової, внучатої племінниці того самого Григорія Потьомкіна). Туди перевезли на волах устаткування з тульських заводів, і в 1838 році почали роботу два цукрові заводи в Смілі, у тому самому році — Балаклеєвський завод, у 1845 році — Грушевський і в 1846 році — Капітановський цукрові заводи. Працювали на них кріпаки⁵⁵⁵. На початку 1840-х років, коли цукрова промисловість тільки зароджувалася, заводи графа Бобринського вважалися зразковими.

Для виробництва цукру потрібно було специфічне обладнання, і Олексій Бобринський будує першу фабрику, яка його виробляла. А паризький завод Дерон і Кайль, який займався технікою для цукрової промисловості, відкрив свій склад у маєтку графа в Смілі. Як людина, захоплена своєю справою, Бобринський орієнтувався в усіх інженерних подробицях виробництва цукру і в деталях вирощування буряка. Він не раз бував у полях і навіть розробляв свої власні моделі сільськогосподарської техніки для вирощування силовини.

⁵⁵⁵ Працівників не вистачало, і Бобринський перевіз зі своїх маєтків у Харківській губернії 1000 кріпаків для роботи на заводах. Їх забезпечували житлом, харчуванням і зарплатою 6 рублів сріблом на місяць. Нагадаю, що рубль сріблом коштував у середньому в чотири рази дорожче, ніж рубль «асигнаціями», як тоді говорили, тобто паперовий.

А коли в 1835 році з'явився проєкт будівництва першої в царській імперії залізниці з Петербурга в Царське Село, його підтримав саме Бобринський, який заснував акціонерне товариство і вклав 250 тисяч рублів власних капіталів. Він також залучив інвесторів, які дали більше трьох мільйонів рублів. Дорогу відкрили 30 жовтня 1837 року — починався новий економічний бум, залізничний. Але Бобринський у залізничних справах уже не брав участь. Його стихією до кінця життя залишалася цукрова промисловість — він спокійно помер у сні в 1868 році.

Для графа Бобринського головним мотивом його діяльності стало підприємництво й нові технології. До всього цього він мав живий і справжній інтерес. «Велика заслуга Бобринського полягає не в тому, що він побудував прекрасні заводи, а в тому, що він гаряче був відданий справі... Тут не було дрібної заздрості, яка кожне поліпшення перетворює на промислову таємницю для користі тільки її власника; тут зароджувалося змагання — зробити так само добре або навіть краще. Звідси вийшов той живий промисловий дух, те прагнення до вдосконалювання, яке так часто буває чужим для комерційних підприємств. Але і це не все. Граф Бобринський давав хід молодим людям, що закінчили курс технологічного інституту, тому тепер можна зустріти чимало технологів, які вийшли з цієї школи, на інших заводах; людей гідних, якими може пишатися наша промисловість, тому що вони засвоїли живу любов до справи», — писала про Бобринського газета «Киевлянин» 21 листопада 1870 року.

Брати Яхненки

«Усім пам'ятна фірма... братів Яхненків і Симиренка». У будь-якому місті «у кожній крамниці на видному місці красувалися конусоподібні голови цукру цієї відомої фірми... і кожне велике місто... мало в себе величезні склади цукру» цієї фірми⁵⁵⁶. Коли в 1840-ві роки граф Бобринський і торговий дім «Брати Яхненки і Симиренко» одержали за короткий час великі прибутки на цукровому бізнесі, у суспільстві почалася справжня «цукрова манія», а в київських

⁵⁵⁶ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. — 1896. — № 1. — С. 102–114.

театрах і салонах усі тільки й говорили про вигідність цукрових заводів⁵⁵⁷.

Історія цукрового бізнесу родини Яхненків та їхнього компаньйона Федора Симиренка мало схожа на історію Бобринського. Брати не були ані аристократами, ані нащадками царів — вийшли вони із кріпаків, а за духом своєї підприємницької діяльності скоріше нагадували купців старої України часів Гетьманщини, що не перешкодило їм стати знаменитими цукровими магнатами.

Головним засновником фірми був Федір Симиренко, який народився в 1791 році на хуторі недалеко від містечка Городище в Черкаському повіті. За легендою, його батько, запорозький козак, відмовився скласти присягу на вірність імператриці Катерині II, після чого його родину позбавили всіх прав і перетворили на кріпаків князя Воронцова. Федорові вдалося отримати дозвіл узяти під оренду водяний млин, він став одержувати дохід, накопичив грошей і викупив себе із кріпосної неволі. Ставши вільним, він одружився з Анастасією Яхненко. Так він познайомився із братами — кріпаками графа Самойлова. Їхній батько, Михайло Яхненко, не хотів миритися зі своїм положенням — він шив і продавав на базарі кожухи й чоботи, щоб заробити грошей і викупити себе й свою родину: дружину, трьох синів, Степана, Терентія, Кіндрата, а також двох дочок, Анастасію та Євдокію.

Ставши вільним, Михайло Яхненко зайнявся торгівлею худобою, шкірою й зерном. У 1812 році його старший син Степан вирушив до Одеси — налагоджувати зв'язки. Південне місто багатіло на експорті зерна, а його якраз і вирощували на батьківщині братів — на Черкащині. Вони позичили 600 рублів і разом з компаньйоном Михайлом Лашиним орендували два млини в Смілі й Умані, після чого стали торгувати борош-

⁵⁵⁷ Павловский И. Ф. К истории винокурения в Малороссии / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. — Вып. 5. — Полтава, 1908. — С. 65–66. З 1842 по 1847 р. кількість цукрових заводів в Україні зросла з 67 до 144, а в Київській губернії, де сконцентрувалася цукрова промисловість, — з 16 до 57. Більше 90 % цих заводів належало поміщикам (Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. — 2007. — № 5. — С. 30). Спершу підприємства з виробництва цукру мали мануфактурний характер і були порівняно невеликими, але вони швидко збільшувалися в розмірах і так само швидко модернізувалися. У 1858 році в Україні існувало вже 222 таких підприємства, з них 90 використовували парові машини (Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — С. 621).

ном і зерном, які продавали в Одесу. Восени в Умані або Смілі можна було купити чверть⁵⁵⁸ пшениці по 10 рублів, а навесні вигідно продати в Одесі по 35 або навіть по 40 рублів.

Близько 1820 року в містечку Мліїв з'явилась фірма «Брати Яхненки і Симиренко» — її головним засновником став Федір Симиренко. Фірма спеціалізувалася на торгівлі великими партіями худоби, продаючи її через одеський порт у Європу. Керували бізнесом Федір Симиренко й старший брат Степан Яхненко. Двоє інших братів були неписьменними, але успішно займалися закупівлею зерна та іншими практичними питаннями. Удача супроводжувала компаньйонів — справи швидко пішли вгору, і через декілька років вони відкрили шість магазинів в Одесі, а також купили склади для зберігання зерна й борошна в Миколаєві й Севастополі. У 1832 році брати стали одеськими купцями другої гільдії, а в 1842 році — першої⁵⁵⁹. Завдяки заповзятливості й чесності компаньйони набули бездоганної репутації, тому в них не було проблем ані із клієнтами, ані із кредиторами.

Звідки вони брали гроші для такого стрімкого зльоту? За легендою, Кіндрату Яхненко якийсь старий дід розповів про гайдамацький скарб — затоплений в ставку човен, повний золотих монет. Кіндрат купив ставок, спустив воду й знайшов золото. Може, звичайно, був і скарб — у старій Україні любили такі історії. А може, брати поїхали в Бердичів до якогось Гальперіна й позичили гроші, сподіваючись, що зможуть отримати прибуток і повернути борг. Хоча правда була, мабуть, більш прозаїчна — якщо продавати великі партії зерна в Одесу в три-чотири рази дорожче, ніж купувати, заробити можна було в ті роки дуже й дуже багато. Про доходи братів свідчить те, що після закінчення десятилітньої оренди млинів вони видали Михайлу Лашину його частку, 500 тисяч рублів — величезну в той час суму⁵⁶⁰.

Маючи в руках значний стартовий капітал, близько 600 тисяч рублів, брати на початку 1840-х років зайнялися виробництвом цукру — казали, що за прикладом успіхів графа Бобринського, з яким вони були добре знайомі. Їхній

⁵⁵⁸ Стара одиниця об'єму, 209 літрів.

⁵⁵⁹ Син Степана Яхненка, Семен, став відомим одеським підприємцем і навіть обирався в 1860–1863 роки міським головою Одеси.

⁵⁶⁰ Лашин продовжував орендувати млини й торгувати зерном, потім він переселився до Одеси і на момент своєї смерті на початку 1880-х років був мільйонером.

перший завод почав працювати в 1843-му у селі Ташлик неподалік від Сміли. Справа виявилася дуже вигідною — за два роки завод дав 800 тисяч рублів чистого прибутку. А в 1848 році вони побудували семиповерховий цукровий завод біля Городища, який вважався найбільшим у Європі.

Платон Симиренко познайомився з виробництвом цукру за кордоном, і завод будували за зразком французьких. Там було закуплено за 400 тисяч рублів найкраще обладнання і запросили близько 30 фахівців, а директором став француз Сальзар. Перший рік роботи прибутків не дав — за французькою технологією цукор виходив жовтуватий, і попит на нього був поганим. Потім директора перемінили на німця Майєра, і справи пішли набагато краще.

Скоро завод вже виробляв високоякісний цукор і давав чистий прибуток по 300–400 тисяч рублів на рік. При такому прибутку можна було повернути будь-які борги, тому питання, де саме брати брали гроші для розширення бізнесу, уже не стояло — їм вистачало накопичених власних капіталів⁵⁶¹.

У цукровій промисловості прибуток на інвестований капітал мав становити мінімум 10–12 %⁵⁶². Навіть «самі невдалі цукрові заводи мають більше 10 % доходу на свої основні капітали», а успішні заводи давали й 45, і 50, і 60 % прибутку⁵⁶³. У Яхненків за рахунок нового обладнання й організації праці прибуток на капітал був ще більшим — у Городищенський завод вони вклали 400 тисяч, а одержували щорічно по 75–100 % прибутку. Це, звичайно, вражає⁵⁶⁴.

Після несправності техніки, через що зупинився весь Городищенський завод, довелося чекати, поки потрібні деталі доправлять із Франції. Тому брати побудували в 1849 році власний машинобудівний завод у Млієві, який виробляв

⁵⁶¹ У 1846 році компаньйони навіть хотіли побудувати завод у Києві на Куренівці, але губернатор Фундуклей не дав на це дозвіл. Мабуть, як сказали б сьогодні, не домовилися про величину відкату.

⁵⁶² Розенбаум И. Постановление министра земледелия 20 октября 1916 года № 58 / И. Розенбаум // Вестник сахарной промышленности. — 1916. — № 47. — 20 нояб. — С. 489.

⁵⁶³ Нужна ли сахарная нормировка? // Киевское слово. — 1903. — № 5733. — 19 дек.

⁵⁶⁴ Навіть наприкінці XIX століття така прибутковість зустрічалася рідко. Пайове товариство Тростянецького заводу (Брацлавський повіт Подільської губернії), яке вважалося успішним, в 1898 році одержало прибутки 786,2 тисячі рублів при основному капіталі 1 500 000 рублів — більше 50 % на основний капітал (Тайна сахарной промышленности // Киевское слово. — 1899. — № 4144. — 24 июня. — С. 2).

устаткування для цукрової промисловості. Це було набагато вигідніше, ніж купувати все це за кордоном, до того ж можна було швидко зробити будь-який ремонт. На створення заводу брали витратили 500 тисяч рублів. В Англії й Бельгії придбали краще обладнання, а у Франції найняли досвідчених механіків для його обслуговування. Скептики вважали створення такого заводу непотрібною й дорогою витівкою, яка потім і призвела до погіршення економічного становища фірми Яхненків та Симиренка⁵⁶⁵.

Однак у роки розквіту на заводі працювало 4 тисячі осіб, і він давав 25–30 тисяч рублів прибутку за рік. Це був перший і поки що єдиний такий завод у всій імперії, отже Яхненки й Симиренко стали монополістами з виробництва обладнання для цукрової промисловості.

У 1850-ті роки, час розквіту своєї діяльності, торговий дім Яхненків й Симиренка мав численні склади в Києві, Харкові, Миколаєві та інших містах, а також два власні невеликі металеві буксирні пароплави «Українець» і «Святослав» для транспортування цукру по Дніпру. Причому побудували вони їх самі на своєму машинобудівному заводі, а не купили за кордоном.

Городищенський завод уважався зразковим, а річні обороти фірми досягали 20 млн рублів — вона була тоді найбільшою на території України. Авторитет торгового дому був настільки високий, що його векселі приймали майже як готівку. Капіталів вистачало, і фірма Яхненків почала займатися фінансовими операціями, відкривши свою ощадну касу, що нагадувала банк. Там у клієнтів приймали депозити й видавали їм кредити.

Наприкінці 1850-х років «справи фірми Яхненків й Симиренка перебували в квітучому стані... при кріпосному праві тут... панувала щедро оплачувана вільнонаймана праця. Дбайливість і піклування хазяїв закладу про добробут робітників... і службовців на заводі не мали меж: упорядковані в санітарному відношенні казарми, парові лазні, розкішна лікарня з багатою аптекою, прекрасна церква, бібліотека, учи-

⁵⁶⁵ Для заводу придбали безліч різних верстатів і матеріалів, щоб мати можливість виробляти будь-яке обладнання для цукрової промисловості. Однак такі витрати призвели до того, що ціни на продукцію заводу виявилися занадто високі, і замовникам було вигідніше купувати все це у Франції (Оглоблін А. П. Очерки по истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблін. — К.: Гос. изд. Украины, 1925 — С. 157).

лище на 150 учнів із сімома викладачами... Предмети викладалися за програмами технічних училищ»⁵⁶⁶.

А саме містечко Мліїв, де знаходився торговий дім, повністю змінилося — з'явилися нові будинки для працівників заводів, магазини й навіть театр. Скрізь «кипіло життя торговельне і комерційне, цілком пересажене із Франції»⁵⁶⁷, а «грандіозний для того часу розмах підприємства... бездоганне фабричне устаткування дивували сучасників»⁵⁶⁸. У містечку зробили водопровід, а на вулицях поставили газові ліхтарі. Воістину, вільні гроші творять чудеса — навіть із маленькими містечками типу Млієва. Брати вважали, що, коли для працівників створені гарні умови, підприємство дає більше прибутку. І це тоді, коли нормою було інше ставлення до робітників цукрових заводів — «між зеленими вербами чорніли дві довгі казарми для працівників. Казарми були обдерті, з оббитими дощем стінами. Можна було подумати, що це сараї для овець, а не будинки для людей»⁵⁶⁹.

У той час було заведено витратити частину прибутку на доброчинність⁵⁷⁰. Особливо це стосувалося перших капіталістів, які вийшли з народу. З одного боку, вони були новаторами й носіями прогресу, а з іншого — їх вважали безжалісними визискувачами, обвинувачуючи в корисливості, жадібності до грошей та інших смертних гріхах. Єдиним способом виправдатися перед суспільством і державою залишалася доброчинність. Довіра з боку суспільства й влади були для підприємців гарантією їхньої економічної безпеки й перспектив подальшого розвитку бізнесу. Коли брати Яхненки або Терещенки давали гроші на будівництво церков і лікарень, то навіть злі язики замовкали — що можна було сказати проти цього? Хоча по суті ця система була хибною — держава багато в чому перекладала витрати на соціальну сферу на меце-

⁵⁶⁶ Чалый М. Посещение Т. Г. Шевченком сахарного завода Яхненки и Смирненки / М. Чалый // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — № 2. — С. 459–464.

⁵⁶⁷ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Смирненки / П. Клебановский // Киевская старина. — 1896. — Т. LII. — № 3. — С. 366.

⁵⁶⁸ Оглоблин А. П. Очерки по истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. — К.: Гос. изд. Украины, 1925. — С. 151–152, 154.

⁵⁶⁹ Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря / І. С. Нечуй-Левицький // Твори у 2 т. Т. 1. Повісті та оповідання. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 470.

⁵⁷⁰ Ізраїль Бродський, батько знаменитого цукрозаводчика Лазаря Бродського, прямо казав, що дає гроші на доброчинність не тому, що хоче давати, а тому що так потрібно, заведено в суспільстві.

натів. А добробут міст і людей має залежати від їхньої власної праці, а не від щедрих подачок олігархів.

Що ж до самих підприємців, то найголовніша їхня заслуга перед суспільством була зовсім не в тому, що вони давали гроші на школи, лікарні або картинні галереї. Вони створювали нові ринки, а внаслідок цього — нові робочі місця. Тому й повсякденне життя великої кількості людей, їхній матеріальний добробут помітно поліпшувалися завдяки бізнесу таких як Яхненки або Терещенки.

Справді, для підприємців доброчинність стала єдиним способом мати необхідні для статусу й престижу чини, звання й ордени, аж до одержання дворянства. Усе це відкривало для підприємця реальні можливості для зміни свого положення в суспільстві — у 1870 році Артемій Терещенко за особливі заслуги в доброчинності царським указом від 12 травня отримав спадкове дворянство, що передавалося синам. Нікола Терещенко пізніше одержав за доброчинність чин дійсного таємного радника, а його син Олександр — дійсного статського радника. Такий самий чин вдалося одержати й знаменитому цукровому магнату Лазарю Бродському, щоправда, не без зусиль⁵⁷¹. Подібне прагматичне ставлення до доброчинності серед підприємців було тоді звичайним. Так доброчинність ставала частиною державної політики. За словами С. Ю. Вітте, «образотворчі мистецтва, література, наука, прикладні знання, промисловість, торгівля, сільське господарство, управління суспільством, доброчинність — усе це в нас... на державній службі, якщо не цілком, то... у значній своїй частині»⁵⁷².

Однак так було не завжди й не скрізь. Відомо, що родина Симиренко без усякої вигоди для себе підтримувала фінансово український рух (особливо Василь, син Федора, який

⁵⁷¹ У 1910 році петербурзький митрополит Антоній подав у Міністерство торгівлі й промисловості клопотання про присвоєння цукрозаводчику Лазарю Бродському чину дійсного статського радника. Бродський надавав фінансову допомогу «Імператорському людинолюбному товариству», яким опікувався митрополит. Однак із царської канцелярії митрополитові відповіли, що Бродський, який пожертвував 76 тисяч рублів на потреби товариства (за що він уже отримав два ордени, св. Станіслава й Анни), дав недостатньо багато для чину дійсного статського радника. Втім, через рік за протекцією дружини великого князя Костянтина Костянтиновича цукрозаводчик домогся свого й став дійсним статським радником.

⁵⁷² Цит. за: Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов. — М.: Наука, 1989. — С. 31.

вирішив витратити на це 10 % свого прибутку). У Млієві гостював Тарас Шевченко та інші діячі. Коли Павлу Чубинському (авторові слів гімну «Ще не вмерла Україна») у 1870 році заборонили жити в Києві, Василь Смиренко запропонував Чубинському роботу в адміністрації заводу й надав житло в Млієві. Так що навіть автор гімну нашої держави колись працював на цукровому заводі. Василь фінансував публікацію журналу «Київська старовина», а другий син Федора, Платон Смиренко, у 1860 році дав Тарасу Шевченку 1100 рублів на видання «Кобзаря». Для національного руху проблема фінансової підтримки існувала завжди — адже гроші були потрібні на все, зокрема на видання книг і газет, також і на існування товариств «Просвіта». А на практиці цей рух «підтримується двома-трьома капіталістами, які вийшли з низів. На дворянство нам, мабуть, потрібно махнути рукою... і сподіватися на буржуазію, яка піднімається з народних мас»⁵⁷³.

Незважаючи на всі успіхи фірми Яхненків і Смиренка, стиль ведення справ у фірмі залишався патріархальним — часів гетьмана Мазепи. «У будинку фірми... стояла величезна скриня; прикажчик похилого віку носив щоденний заробіток у скриню, висипав рублі, червінці, не рахуючи, брав, скільки йому потрібно було, заявивши тільки, на що потрібні гроші; особливого контролю й перевірок не було, але якщо іноді й перевірялися гроші, то завжди виявлялася справність, точність і акуратність». Усе ґрунтувалося на повній довірі до чесності прикажчиків, «яка існувала за старих часів у домі та у справах фірми»⁵⁷⁴.

За чутками, якимось на Городищенський завод заїхав граф Бобринський і в розмові з Кіндратом Яхненко запитав у нього, чи не боїться той збанкрутувати — адже він набрав величезні кредити, та й молода дружина ходить уся в діамантах. На що Яхненко відповів, що банкрутства не боїться. На випа-

⁵⁷³ Коли Василь Смиренко помер у 1915 році, після нього залишилися заводи, нерухомість, цінні папери й гроші загалом на 7 млн руб., заповідані дружині, а у разі її смерті — діячам українського національного руху (М. С. Грушевському, В. Б. Антоновичу та іншим), про що зазначалося в окремому другому заповіті. Щоб потім не виникло юридичної плутанини, дружина Смиренка одразу передала цим шістьом діячам процентні папери (в основному облігації) на 300 тисяч рублів (Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917) / Є. Х. Чикаленко. — К.: Темпора, 2011. — С. 78, 362).

⁵⁷⁴ Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Смиренко / П. Клебановский // Киевская старина. — 1896. — Т. III. — № 1. — С. 108.

док чого він уміє шити чоботи й буде знову торгувати ними на базарі, так що з голоду не помре. І взагалі почне все з початку (правда, йому вже виповнилося тоді 63 роки). «А от ви, граф, що будете робити, якщо збанкрутуєте?» — запитав Яхненко. Бобринський посміявся, але так нічого й не відповів.

А тим часом проблеми у фірмі назрівали. Брати були вже літні, і після смерті старшого Степана в 1842 році його спадкоємці стали вимагати розділу майна. Їм довелося видати пів мільйона рублів. При цьому капітал фірми поділили на чотири частини, після чого управляти бізнесом стало набагато важче. Прибутки почали знижуватися, а борги рости. Компаньйони усе більше й більше використовували кредити для розвитку фірми, не дбаючи про створення резервів.

У 1859 році активи фірми становили 5 млн рублів, пасиви — 3,5 млн. Головна причина фінансових труднощів підприємства Яхненків «поза всяким сумнівом у грошовій кризі, яка тяжіє уже близько двох років над промисловістю... Вона зменшила у минулому [1861] році кредит цього дому майже на півтора мільйона рублів»⁵⁷⁵.

До того ж у 1861 році стався прикрий випадок, що сильно погіршив положення торгового дому. Після закінчення оптового ярмарку в Києві представник фірми, який завідував кредитними операціями, втратив багаж із бухгалтерськими книгами, векселями й чистими бланками з підписами керівників. Бухгалтерські книги потрапили до рук конкурентів, які побачили, що торговий дім перебуває в нестабільному становищі. Конкуренти скористалися цим і почали поширювати чутки, що фірма Яхненків на межі банкрутства. Після цього кредитори стали вимагати повернення грошей, а це ще більше погіршило й без того складний фінансовий стан підприємства. А в лютому 1862 року фірма змушена була «припинити платежі за своїми борговими зобов'язаннями»⁵⁷⁶.

«Відсутність правильного обліку... і занадто розкішне, навіть марнотратне життя деяких членів родини фірми... мали своїм наслідком спершу припинення платежів, потім адміністрацію й, нарешті, повну руйнівну ліквідацію всього

⁵⁷⁵ Торговий дом под фирмою «Братья Яхненко и Симиренко» // Киевский телеграф. — 1862. — 1 февраля.

⁵⁷⁶ Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. — 1862. — 19 марта.

підприємства»⁵⁷⁷. Обговорювався план перетворити його на акціонерну компанію, але нічого із цього не вийшло, так що я навіть не бачу сенсу переказувати цю історію, про яку тоді докладно писали газети⁵⁷⁸. Зрештою, 1 вересня 1862 року заснували адміністрацію, яка управляла торговим домом, але відновити колишній масштаб діяльності не вдалося. У 1888 році колись знамениту фірму Яхненків остаточно ліквідували. І цю сторінку в історії капіталізму в Україні довелося перевернути.

Висновок із усього цього простий і повчальний: особисті якості засновників бізнесу мають вирішальне значення. Поки компаньйони працювали разом і в них зберігався ентузіазм, усе йшло по висхідній. Але як тільки спадкоємці старшого брата стали вимагати після його смерті розподілу майна, увесь грандіозний будинок цукрового бізнесу похитнувся й став валитися.

У 1860-ті роки «у Києві з'явився перший цукрозаводчик з євреїв» Мойсей Давидович Вайнштейн (1825–1910), власник трьох цукрових заводів. «Багатий, обдарований, розумний, заповзятливий, він відразу зайняв у Києві перше положення»⁵⁷⁹. Але коли в 1870-ті роки в місті з'явилися французи і бельгійці й стали будувати цукрові заводи за новою технологією, і особливо коли почалося піднесення одного з «цукрових королів» Ізраїля Бродського, Вайнштейн змушений був призупинити платежі. Він розділив долю всіх підприємців із надто широким розмахом — розорився, про що офіційно оголосили на початку 1876 року.

У ті роки ще одним великим цукровим магнатом був граф В. Браницький. «У Звенигородському повіті (Київської губернії) знаходиться містечко Ольшана, що належить до

⁵⁷⁷ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. — К.: Лыбидь, 2013. — С. 25.

⁵⁷⁸ Торговый дом под фирмою «Братья Яхненко и Симиренко» // Киевский телеграф. — 1862. — 1 февр. Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. — 1862. — 19 марта.

⁵⁷⁹ Заможні «провінційні євреї вважали за велике щастя помістити в нього свої гроші на будь-яких умовах, які б їм Вайнштейн запропонував». І навіть М. Х. Бунге, у той час управляючий київською конторою Державного банку, «незважаючи на свою обережність», хотів установити комерційні зв'язки з Вайнштейном «і був надзвичайно задоволений, коли добув для [свого] банку його перші векселі на досить значні суми» (Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. — К.: Лыбидь, 2013. — С. 25, 280, прим. 29).

володінь графа В. Браницького. Ім'я містечка знайомо читачам як споживачам ольшанського... рафінаду». Величезний «чудовий, гігантський рафінадний завод, у якому щорічно виробляють рафінаду до 600 тисяч пудів... один з перших у Європі. Він побудований досить недавно й за самою новітньою системою. У ньому зосереджені всі... удосконалення в рафінадному виробництві. Будинок заводу вражає своєю величезністю... скрізь незвичайна чистота, порядок»⁵⁸⁰. Однак всі ці постаті відступали в тінь на тлі успіхів нової зірки «столиці цукру» — Ніколи Терещенка.

Династія Терещенків

Засновник династії Артемій, син простого козака Якова, народився у 1794 році в селі Лікоть. У 1820 році він приїхав у Глухів і зайнявся торгівлею. Спершу він на ручному візку розвозив містом недорого свіжу їжу, потім відкрив на базарі свій маленький магазинчик із продажу хліба, згодом ще один. Артемій «відомий був під іменем Карбованця», і із цим «пов'язана наступна народна легенда. Народ оповідає, що Терещенко-батько, коли був ще хлопчиком, украв карбованця, тобто рубль сріблом. З цим карбованцем він і почав торгувати»⁵⁸¹, а простіше кажучи, отримав у своє розпорядження стартовий капітал. Адже один рубль сріблом для купця-початківця в ті роки був не такими вже дрібними грошми. Купецький талант Артемій явно мав, і незабаром він розбагатів на торгівлі зерном. У ті роки Глухів уважався одним з найбільших зернових ринків, і звідти зерно на великих возах, запряжених волами, везли на південь, в Одесу й Крим — адже залізниць тоді ще не було.

Головним помічником Артемія Терещенка став його син Нікола (1819–1903). Почав він свій шлях у комерції за прикладом батька з торгівлі зерном, найвигіднішої тоді справи. Молодий Терещенко на волах повіз зерно в Крим, а звідти привіз сіль і сушену рибу. Так він зміг спробувати спосіб життя чумаків. Чи була в цьому романтика молодості, чи

⁵⁸⁰ Предлагаемая к устройству Ольшанская железная дорога // Киевский телеграф. — 1861. — 19 янв.

⁵⁸¹ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. — Т. 2: 1874–1879. — К.: Наукова думка, 1995 — С. 168.

простий комерційний розрахунок — сказати важко. По суті, у ті роки це був єдиний спосіб доправити туди зерно. Перша поїздка в Крим принесла добрий дохід, і Нікола із братами знову вирушив у подорож.

Незабаром він став основним у Глухові заготівником зерна й продавцем солі й риби. Насамперед Нікола побудував на отримані доходи цегляні склади для зберігання зерна, а іншу частину прибутку пустив на розширення бізнесу. Закуповуючи в поміщиків зерно, він набув численні ділові зв'язки, а чіткість і чесність створили йому гарну репутацію. Справа розширювалася, і скоро на волах стали возити зерно наймані робітники.

В історії родини Терещенків, як і в Яхненків, теж була легенда про скарб, знайдений братами, — наш народ любить такі історії. Думки про те, що до багатства ведуть заповзятливність, працьовитість і наполегливість, чомусь у голову приходять рідко, і якщо розбагатів — виходить, обов'язково знайшов бочку із золотими монетами. Насправді брати Терещенки сильно розбагатіли у 1850-ті на іншому. Під час Кримської війни 1853–1856 років владі знадобилися підприємці, що мали досвід перевезення великих вантажів у Крим. Для Артемія й синів це була удача — на волах вони стали возити продовольство й військове обмундирування, за що їм добре платили. Втім, не все було так просто. «Казали, що вони постачали порох... не без зловживань, результатами яких ділилися з генералами. Як і що, хто їх знає: я передаю народні чутки»⁵⁸².

Навіть якщо Нікола отримав прибуток не дуже чесним способом, він використав його розумно — витратив не на споживання (і навіть не на придбання возів і волів), а інвестував у видобуток солі в містечку Бахмут на Донбасі. Заробивши на солі ще більше, він у 1855 році побудував свій перший цукровий завод біля Глухова. У ті роки, будучи бургомістром цього містечка, а потім і міським головою⁵⁸³, він не пожалкував грошей на благоустрій Глухова, щедро допомагаючи школам, гімназіям й лікарням. Адже батько увесь

⁵⁸² Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. — Т. 2: 1874–1879. — К.: Наукова думка, 1995 — С. 168. Таке казали й про худобу — приганяли сто волів, а військове начальство платило за триста; гроші потім ділили порівну (Спомини про Терещенків // Пам'ятки України: історія та культура. — 2007. № 4. — С. 202).

⁵⁸³ З 1851 по 1865 рік.

час казав синам, щоб вони не скупилися на доброчинність, щорічно віддаючи на неї частину прибутків⁵⁸⁴. Усього Нікола Терещенко пожертвував на потреби міста півтора мільйона рублів своїх грошей, і Глухів навіть стали називати «Чернігівськими Афінами». Може, про Афіни — це й занадто голосно сказано, але на гербі родини Терещенків було написано «Прагнення до суспільної користі», і вони цим принципом керувалися все життя.

Нікола Терещенко мав здатність не тільки відчувати настрої часу, але й розуміти, як він може його використувати для бізнесу. Коли в 1861 році скасували кріпосне право, для багатьох поміщиків це стало трагедією. Усе їхнє господарство, часто економічно не дуже вигідне, трималося на праці кріпаків, і ставало недоцільним, якщо доводилося платити найманим робітникам. Особливо це стосувалося невеликих цукрових заводів — після 1861 року вони часто ставали для поміщика непотрібним тягарем. І тоді у ролі рятівника з'являлися брати Терещенки разом із батьком і пропонували купити і цукрові заводи, і водяні млини. Вони знали, що із цим робити. Поміщики були щасливі, родина Терещенків теж задоволено потирала руки — їхній бізнес розширювався. Так вони отримали для себе чималу вигоду з реформи 1861 року, і через десять років в одного лише Ніколи було більш десяти цукрових заводів у різних губерніях.

На початку 1870-х років родина Терещенків переселилася в Київ, і Нікола «скоро зайняв тут у комерційному світі перше місце. Він... вірно оцінив як земельні багатства Південно-Західного краю, так і вигоди цукробурякової промисловості, і вмів використовувати їх»⁵⁸⁵. Щоб не ділити капітал на частини, у 1870 році Артемій Терещенко (який став на той час купцем першої гільдії) запропонував синам створити на трьох одне «Товариство цукробурякових і рафінад-

⁵⁸⁴ У популярних статтях поширений міф, що батько заповів витрачати на доброчинність 80 % прибутку. Однак відомо, що Нікола витратив за своє життя на доброчинність 5 млн рублів (зокрема, з них 1,5 млн у Глухові й 2,5 млн у Києві). Заводи його давали чистий прибуток близько мільйона рублів на рік, а після смерті Ніколи залишилося за однією версією 30 млн, а за іншою — 100 млн рублів. Простий розрахунок показує, що на доброчинність він витрачав звичайно не 80 % прибутків, а набагато менше. Може, відсотків 10–15, що теж заслуговує на повагу.

⁵⁸⁵ Нікола Артемьевич Терещенко (некролог) // Києвлянин. — 1903. — № 20.

них заводів братів Терещенків» і передав їм 3 млн рублів як стартовий капітал, розділений на 600 паїв по 5 тис. рублів⁵⁸⁶. Товариство об'єднало не всі заводи — у кожного із братів залишилося в приватній власності по декілька підприємств. На своїх заводах брати Терещенки створювали для працівників сприятливі умови. Робочий день був восьмигодинний, регулярно раз на місяць видавали зарплату від 8 до 15 рублів і додатково ще 5 рублів на харчування⁵⁸⁷. При заводах існували безкоштовні лікарні й школи.

Незабаром після створення товариства Нікола Терещенко вирішив переселитися до Москви, щоб там представляти інтереси своєї фірми, і навіть прожив там п'ять років у будинку, купленому ще його батьком, але в 1875 році повернувся з родиною⁵⁸⁸ в Київ, який став головною «столицею цукру» після будівництва залізниці й початку роботи Київської біржі. Там він і жив в особняку на Бібіковському бульварі⁵⁸⁹, купленому в лютому 1875 року, щедро жертвуючи гроші на будівництво церков і дитячих будинків⁵⁹⁰. Нікола колекціонував живопис (це продовжив його син Іван, якого називали «Київським Третьяковим», і онук Михайло, фінансист, політик і меценат початку ХХ століття).

Втім, так робили не тільки Терещенки. «Прекрасна епоха була періодом неймовірного збагачення багатих, соціального впливу аристократії, неконтрольованого, витонченого снобізму, безрозсудних колоніальних амбіцій, меценатства». Насправді уся ця допомога людям мистецтва «являла собою, так би мовити, внутрішній колоніалізм»⁵⁹¹.

⁵⁸⁶ У ті роки пайове товариство було найпоширенішою формою організації підприємств у цукровій промисловості (пай коштував зазвичай 1000 рублів). Ці товариства прийшли на зміну приватним фірмам часів Олексія Бобринського й братів Яхненків. І навіть у 1900 році 80 % підприємств залишалися пайовими товариствами. Прибуток на вкладений капітал у них був не менше 10 % річних, а подекуди й набагато більше, до 40–50 %. Державні облігації, що вважалися найбільш надійними інвестиціями без усякого ризику, могли тоді дати не більше 5 % річних, а найчастіше — 4 %.

⁵⁸⁷ У той час фунт (0,45 кг) яловичини коштував 8 копійок, фунт масла — 30 копійок, одна курка — 40 копійок. Тож п'ять рублів на харчування було достатньою сумою.

⁵⁸⁸ У Ніколи і його дружини Пелагеї було шестеро дітей.

⁵⁸⁹ Бульвар Шевченка. Зараз у будинку Терещенка — музей Шевченка.

⁵⁹⁰ Брати Терещенки допомагали грошми під час будівництва Володимирського собору, Політехнічного інституту й Консерваторії.

⁵⁹¹ Барнс Дж. Портрет мужчини в красном / Дж. Барнс. — М.: Иностранка, 2020. — С. 173.

У 1900 році капітал товариства становив 8 млн рублів, товарообіг — 12 млн, і заводи Терещенка за обсягами випуску продукції стали лідерами в цукровій промисловості. У різних містах імперії працювали 14 контор товариства, а його продукція імпортувалася в Англію, Німеччину, Швейцарію, Норвегію, Персію, Афганістан і Китай. У тому ж 1900 році на Всесвітній виставці в Парижі цукровий пісок, спирт і борошно із заводів Терещенків одержали найвищу оцінку якості, а самого Ніколу нагородили французьким орденом Почесного легіону. Брати Терещенки застосовували у виробництві цукру інноваційні технології й устаткування, а також займалися виведенням нових сортів цукрового буряка, для чого створили спеціальну лабораторію⁵⁹².

Цукровий бізнес давав братам щорічно близько мільйона рублів чистого прибутку. З такими доходами Нікола Терещенко міг би безвиїзно жити для свого задоволення на Лазурному березі, на сімейній віллі Маріпоза в Каннах. Але сидіти без діла йому не хотілося — потрібно було модернізувати, поліпшувати свій бізнес. Крім того, Нікола був членом облікового й кредитного комітету Київської контори Державного банку й активним учасником біржового комітету, який керував Київською біржею.

Коли в 1903 році один з батьків-засновників українського капіталізму Нікола Терещенко помер у віці 84 років, йому належало п'ять заводів, 80 тисяч десятин землі, кілька млинів і два магазини в Одесі⁵⁹³. «Після покійного залишився величезний статок, що перевищує, як кажуть, 100 мільйонів, не рахуючи маєтків, ще при житті виділених їм своїм двом синам і чотирьом дочкам»⁵⁹⁴, а також цукрових заводів, які належали товариству братів Терещенків.

Знаменитий мільйонер не тільки любив технічні новинки (купуючи перші телефони, фотоапарати й автомобілі), але й підтримував грошми створення в Києві телефонної ме-

⁵⁹² На їхніх заводах навіть відходи цукрового виробництва не викидали, як це зазвичай робили до того, а використовували для відгодівлі худоби, яку потім продавали в Одесу й Варшаву.

⁵⁹³ Основний капітал товариства становив у той час 4 млн руб. (800 іменних паїв по 5000 руб.), власникам паїв видали дивіденд 12%. У 1911 році товариство володіло 9 цукровими заводами й виробляло за рік продукції на 27,7 млн руб., а капітали родини Терещенка в іноземних банках досягли 13 млн рублів (Барышников М. Н. Деловой мир России / М. Н. Барышников. — СПб.: Искусство-СПб., 1998. — С. 351).

⁵⁹⁴ Никола Артемьевич Терещенко (некролог) // Киевлянин. — 1903. — № 20.

режі, електричного освітлення вулиць і трамвайної лінії. Недарма йому в 1892 році дали звання почесного громадянина міста. Казали, що, коли Нікола хотів допомогти грішми комусь зі знайомих, він робив це дуже делікатно. «Вельмишановний пане, не відмовте мені в люб'язності виконати моє прохання, — писав він зазвичай в записці, — прийняти від мене цю суму грошей, яка, можливо, допоможе Вам вийти зі скрутного становища».

Сьогодні, через роки, у багатьох популярних статтях і книгах⁵⁹⁵ їхні автори зображують образ однозначно позитивного «старого Ніколи», який не жалкував своїх особистих грошей на благоустрій рідного Глухова (а потім Києва). Таке справді було. Однак у реальності цукрові магнати, та й інші творці капіталізму в Україні, були не святими, а живими людьми зі своїми недосконаlostями й слабкими рисами. Якщо ми не соромимося й не боїмося критикувати таких героїв нашої економічної історії, як Терещенко (та й інших теж) — ікони українського капіталізму, — це ознака зрілості. Насамперед нас самих. Хотів написати «і нашого суспільства», але не став — адже важко назвати наше суспільство зрілим.

У спогадах сучасника, київського юриста Олександра Кистяківського (який добре знав, судячи з його щоденника, стан справ у цукровій промисловості), описаний зовсім інший образ Ніколи Терещенка. «Терещенків три брати. З них найвидатніший Нікола. Цей самий хижий... зате й самий багатий. Суха невелика фігурка... Незвичайно тихий і скромний серед міського суспільства. Ласкавий і привітний. Ніколи не сперечається». Однак він «скоріше в петлю полізе, аніж поступиться одним рублем». Це приклад «того визискувача, який уміє висмоктувати соки з народу, і вичавивши їх у вигляді великого прибутку, поспішає незначну частину їх пожертвувати на благочинні справи». Скуповуючи землі поміщиків, він підвищував орендну плату, яку платили селяни за землю, з 5–8 рублів до 10–16. Поміщики початку XIX століття, Браницькі, Воронцови, Бобринські та інші, «були пани безтурботні, ледачі, недбалі... Вони часто були жорстокі... самодури і таке інше. Але нерідко... вони давали жити народу й залишали за ним деякі пільги. Діячі типу Терещенків — це ті визискувачі, які тихим, скромним... злодійським

⁵⁹⁵ Ковалинський В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. — К.: Пресса України, 2003.

способом вичавлюють і висмоктують життєві економічні соки з народу»⁵⁹⁶. Було в сучасників і таке сприйняття знаменитого цукрозаводчика. Хоча так робив не тільки Терещенко, а усі, хто почав з нуля й розбагатів.

Ще казали, ніби в повсякденному житті Нікола неймовірно скупий, жадібний і ходить у старому порваному одязі (такі плітки пішли від прислуги, яка працювала в його київському будинку). Важко сказати, наскільки це правда. Однак Іван Карпенко-Карий у комедії «Хазяїн» зобразив багатія Терентія (тут натяк на Терещенка був усім зрозумілий) Пузиря, готового повіситися через кожну копійку, який одягав настільки старий кожух, що його одного разу не захотіли пускати у відділення Земського банку. Терентій жертвував десятки й сотні тисяч на доброчинність, але, коли в нього попросили сто рублів на пам'ятник Котляревському в Полтаві, він відповів, що Котляревський йому не потрібен.

До речі, Іван Карпенко-Карий (Тобілевич)⁵⁹⁷, який висміював у своїй п'єсі жадібного «капіталіста» Пузиря, сам був людиною зовсім не бідною. «Симпатії автора явно на стороні хазяїв; він тільки засуджує ексцеси з їхнього боку, які найчастіше є... наслідком недостатньої освіченості й некультурності». В українському суспільстві усе більше поширювалися ліві настрої, і Дмитро Дорошенко⁵⁹⁸ навіть дорікав драматургу в тому, що ідеї його п'єс не досягають «тієї висоти, навколо якої обертається передова суспільна думка в Україні». Герої його п'єс не «біднота, безземельна голота, а люди заможні, що плачуть у душі мрії про те, що «банк грошей дасть, я землі куплю сто десятин... головне, щоб землі побільше»»⁵⁹⁹.

Драматургові належало 200 десятин землі, на якій його батько побудував родову садибу, назвавши її «хутір Надія» на честь своєї дружини Надії Тарковської⁶⁰⁰. Прагнучи розширити господарство, Карпенко-Карий орендував ще 400 десятин землі в сестри своєї дружини, а коли його на-

⁵⁹⁶ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. — Т. 2: 1874–1879. — К.: Наукова думка, 1995. — С. 168, 170.

⁵⁹⁷ Народжений у 1845 році в родині Карпа Тобілевича, управляючого поміщицьким маєтком у селі Арсенівка (Кіровоградська область).

⁵⁹⁸ Дорошенко Дмитро Іванович (1882–1951) — публіцист, історик і політик. Міністр закордонних справ при гетьмані Скоропадському.

⁵⁹⁹ Дорошенко Д. Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) / Д. Дорошенко // Киевская старина. — 1907. № 10 — С. 122–126.

⁶⁰⁰ Нашадками стародавнього роду Тарковських були поет Арсеній і знаменитий кінорежисер Андрій Тарковські.

правили в політичне заслання в Новочеркаськ, здавав 200 десятин землі в оренду селянам. Повернувшись у 1887 році після закінчення трирічного заслання, він вирішив поселитися на своєму хуторі, де були написані кращі твори (зокрема «Хазяїн»). Часом Іван Карпенко-Карий відвідував свого друга Євгенія Чикаленка⁶⁰¹ в його маєтку в Перешорах. У той час як брат драматурга, Панас Саксаганський, ходив на полювання, Карпенку подобалося поговорити із Чикаленком про господарство, особливо про розведення овець, яких він дуже любив⁶⁰². «Слухаючи його, я раз у раз думав про те, що з нього вийшов би надзвичайний професор філософії, якби він одержав відповідну освіту, а то ж він скінчив тільки чотирикласне повітове училище. Напевне, і драматург-письменник з нього вийшов би такий, що мав би не тільки всеукраїнське значення, а й всесвітнє... якби й Т. Шевченко виїхав перед своїм арештом за кордон, і замість того, щоб простраждати десять років у надкаспійських степах... прожив цей час у Європі, серед людей освічених і культурних, те й написав би такі речі, які поставили б його ім'я поряд Гете і Байроном і мали всесвітнє значення»⁶⁰³. Напевно, тому Чикаленко хотів, щоб його син продовжував вчитися в Лозанському університеті, а не в Петербурзькому⁶⁰⁴.

Панас Саксаганський у своїх спогадах пише, що цензура довго не давала дозвіл на постановку п'єси «Хазяїн», припускаючи, що в ній зображений Терещенко. А Нікола послав до Карпенка-Карого свою людину, яка запропонувала 30 тисяч

⁶⁰¹ Євген Чикаленко (1861–1929) залишив помітний слід в історії українського руху. Він був не самим багатим поміщиком, але людиною заможною і добре освіченою. Тому Чикаленко не жалкував власних грошей на фінансову допомогу журналу «Київська старовина», на нагороду 1000 рублів за кращу історію України та на багато чого іншого, намагаючись підтримати українську культуру — зокрема, разом з Василем Симиренком вони фінансували видання газети «Рада». У 1919 році Чикаленко емігрував і закінчив своє життя в Празі.

⁶⁰² Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. — Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1955. — С. 181.

⁶⁰³ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. — Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1955. — С. 183–184.

⁶⁰⁴ Євген Чикаленко дуже хотів, щоб його син Левко здобув освіту в Європі, і в 1907 році той вступив до Лозанського університету, де почав вивчати природничі науки. Але провчився він там тільки два роки, залишивши університет заради участі в археологічній експедиції Федора Вовка на Волині. У 1912 році Левко вступив до Санкт-Петербурзького університету, щоб стати археологом. Однак жити йому довелося в еміграції, де від диплома Лозанського університету було б набагато більше користі.

рублів за те, щоб комедію більше ніколи не ставили. Драматург, звичайно ж, гордо відмовився від такої величезної суми⁶⁰⁵.

Мабуть, це байка театрального світу. Але справа навіть не в цьому (і не в жадібності Ніколи Терещенка, який ходив вдома у старому халаті — це, зрештою, його особиста справа), а у ставленні суспільства до капіталістів. Ті, звичайно, не були святими, але письменники й драматурги зробили все, щоб зобразити підприємців якимись моральними виродами, наближаючи своїми стараннями більшовицький переворот. І навіть Володимир Винниченко, не тільки відомий письменник, а й один з керівників Української Народної Республіки, писав речі, відірвані від економічної реальності: «...банкіри, фабриканти, великі поміщики, великі бюрократи, купці, різні посередники, фактори, маклери... ніяких цінностей не створюють, а тільки працюють у тому напрямі, щоб ловкими хитрими операціями пересунути утворені іншими цінності з одного місця на друге, а за це пересування (часом зовсім непотрібне) отримати певну частину цих цінностей собі. Це абсолютно нічим не відрізняється від того пересування цінностей, яке роблять так звані злодії, грабіжники, шахраї, шантажисти, шулери»⁶⁰⁶.

В українській класичній літературі я не пам'ятаю жодного твору з адекватним образом підприємця (на відміну від світової літератури — хоча б «Саги про Форсайтів» Джона Голсуорсі). І ця традиція має дуже давнє коріння. Ще Іван Вишенський на початку XVII століття закликав жити в смиренності й убогості⁶⁰⁷, однак він був ченцем (і закінчив своє життя на горі Афон) — а до чого ще може закликати православний чернець, вірний своїй релігійній традиції? Мотиви письменників XIX століття пояснити важче — вони ж не були ченцями.

«Бога ради, не судить нас по романах Нечуя, бо прийдесть засудить нас навіки безневинно. Принаймні я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому,

⁶⁰⁵ Саксаганський П. По шляху життя: мемуари / П. Саксаганський (П. К. Тобілевич). — Х.: Держлітвидав, 1935. — С. 196.

⁶⁰⁶ Винниченко В. К. Щоденник. 1911–1920 / В. К. Винниченко. — Едмонтон — Нью-Йорк, Канадський Інститут Українських Студій, 1980. — С. 400.

⁶⁰⁷ «Вместо... смирения, простоты и нищеты гордость, хитрость, малярство и лихоимство владеет» (Вишенский И. Книжка // Сочинения / И. Вишенский. — М.: АН СССР, 1955. — С. 46).

то вся Україна здалась би дурною», — писала Леся Українка⁶⁰⁸. Однак історія декількох поколінь родини Терещенків нічим не поступається історії Форсайтів. Від Артемія, який торгував на базарі, до Михайла Терещенка, що дружив із Блоком та іншими поетами й художниками початку ХХ століття. І його онука Мішеля Терещенка, який повернувся із Франції на батьківщину своїх предків, у Глухів, і став його мером. Ціла епопея, може, навіть цікавіша (і драматичніша), ніж історія Форсайтів. І чому старий кожух Терещенка гірший, ніж кожух Шевченка або потерті джинси Стіва Джобса?

Ім'я цукрових магнатів Терещенків було настільки відомим, що в 1913 році у Петербурзі аферисти, які не мали жодного відношення до цукрозаводчиків, відкрили банкірський дім «Терещенко і К°», використавши цей бренд, щоб привернути увагу клієнтів. У січні 1913 року однофамілець, якийсь В. Терещенко, найняв приміщення, куди поставили «простий стіл і чотири стільці. На склі вікна був зроблений напис «Банкірська контора В. Терещенка»... Дівчина за друкарською машинкою й хлопчик становили весь штат «банкірського дому». Банкір Терещенко, «зовсім не інтелігентний, одягнений без усякої претензії на моду, нагадував своєю зовнішністю кучера або двірника». Терещенко і його компаньйони, рекламуючи свою контору, натякали клієнтам, що вони мають якесь відношення до знаменитих київських мільйонерів. Коли шахраї зібрали гроші, а у клієнтів виникли підозри, «банкіри» встигли зникнути, після чого розпочалося слідство⁶⁰⁹.

Синій діамант

А от ще одна історія про Терещенка — із тих історій, які можуть захоплювати, як пригодницький роман. Щоправда, потім виявляється, що є інша версія описаних подій, більш прозаїчна. Так було й з величезним синім діамантом. Його купив улітку 1913 року в Антверпені Михайло Терещенко (1886–1956), онук Ніколи, один з найбагатших людей того часу, власник розкішного маєтку на французькій Рив'єрі й найбільшої у світі

⁶⁰⁸ Лист Лесі Українки до М. П. Драгоманова (22.08.1891) // Українка Л. Твори. У 12 т. Т. 10. — К.: Наукова думка, 1975. — С. 113.

⁶⁰⁹ Очередной крах банкирского дела. Банкирский дом Терещенко и компания — мошенническая организация! Имущество банка: два стула и стол! // «Петербургская газета». — 1913. — 18 июня.

яхти «Іоланда». Він «народився в дуже багатій родині, у ранній молодості став спадкоємцем однієї з наймогутніших промислових імперій і одного з найбільших капіталів» і його «перші кроки в тій затишній Малоросії кінця XIX століття, безсумнівно, благословили одразу всі ангели світобудови»⁶¹⁰.

Коштовний камінь таємно привезли з Індії. Після огранювання він важив майже 43 карати і був другим у світі за розміром синім діамантом. Мішель Терещенко в книзі «Перший олігарх» пише, що його дід Михайло подарував діамант своїй коханій, парижанці Маргариті, яка потім приїхала з ним у Петербург. Після лютневої революції 1917 року Михайло Терещенко став міністром фінансів, а потім міністром закордонних справ Тимчасового уряду. А коли до влади прийшли більшовики, його заарештували й збиралися розстріляти. Маргарита вирішила врятувати його, якимсь дивом добилася прийому в Леніна й запропонувала йому синій діамант, щоб Терещенка відпустили. Ленін розсердився і став кричати, що «робітничо-селянська революція не продається», а Терещенко — звичайнісінький собі ворог народу. А от другий «червоний вождь» Троцький, який сидів поруч із ним, уважно слухав і ввечері таємно повідомив, що «робітничо-селянській революції» гроші потрібні, і він урятує Терещенка в обмін на діамант. Михайлу з неймовірними труднощами вдалося втекти з Росії й зберегти життя, хоча все своє багатство він втратив. Що було далі з каменем, ця легенда умовчує.

А є інша, не така романтична версія історії синього діаманта. На початку XX століття жила знаменита французька танцівниця Сюзанна Марі Бланш Тюільє, і перед революцією вона тусувалася в Росії в аристократичних колах. Що її пов'язувало з Терещенком, першим власником діаманта, ми не знаємо. Але в 1916 році Сюзанна повернулася у Францію разом із синім діамантом вагою 43 карати, який їй подарував у Росії багатий шанувальник (вона так і не зізналася, хто саме). Про унікальний діамант багато писали в ті роки газети, вигадуючи різні версії — що Сюзанні камінь подарував сам цар Микола, і що він був викрадений чи то в Індії, чи то на Цейлоні із храму, ну й таке інше. Сюзанна потребувала грошей і не раз брала кредити під заставу каменя, тому його бачили багато людей. Востаннє про діамант згадували в 1924 році. Якийсь

⁶¹⁰ Терещенко М. Первый олигарх: Михаил Иванович Терещенко (1886–1956). Необычайная история жизни моего деда, как её рассказала бы моя бабушка / М. Терещенко. — К.: Ника-Центр, 2012. — С. 15, 17.

Йосиф Пайо дав під його заставу 1 350 000 франків за умови, що, якщо борг не буде повернуто 9 грудня 1924 року, камінь має перейти в його власність. Очевидно, так і сталося, і діамант довго знаходився у приватних колекціях, поки не з'явився на аукціоні Christie's у Женеві в листопаді 1984 року. Там його продали за 4,6 мільйона доларів торговцеві дорогоцінними каменями з Лівану Роберту Муаваду. Камінь зберігається в його колекції і має назву Mouawad Blue. Діамант знаменитий, про нього багато пишуть, але й про його першого власника, киянина Михайла Терещенка, теж не забувають згадати.

Цукрові королі Бродські

Історія «столиці цукру» буде неповною, якщо не сказати про знаменитого «цукрового короля» Лазаря Ізраїлевича Бродського (1848–1904). Звичайно, історія цукрового буму в Києві — це не тільки Бобринський, Яхненко, Терещенко й Бродський. Були інші цукрові магнати — Браницькі, Потоцькі, Ярошинські (а крім Києва цукровий бізнес процвітав також в інших містах великої царської імперії). Але ці постаті, мабуть, найбільш показові.

«У той час, коли я жив у Києві, — згадував С. Ю. Вітте, — серед євреїв... головним був Бродський. Цей дуже поважного вигляду старець нагадував зовнішністю біблійного патріарха... Він був надзвичайний багатий і... нажився тим, що мав багато цукрових заводів... один з найголовніших капіталістів усього Південно-Західного краю»⁶¹¹. «Удача — це від Бога. А гроші? Гроші — у Бродських». Він «як виїде у своїй кареті — Хрещатик тремтить! Усі шапки знімають, зокрема і я»⁶¹².

Засновником династії Бродських вважається купець Меїр Шор (який перемінив потім ім'я на Марк) з міста Броди в Галичині. Після смерті в 1846 році він залишив по 40 тисяч рублів п'ятьом дітям. Один з його синів, Ізраїль Маркович, взяв собі більш звучне прізвище «Бродський», ставши купцем першої гільдії й цукровим магнатом. За прикладом свого приятеля Олексія Бобринського Ізраїль купив у 1846 році перший цукровий завод у містечку Лебедин. А в 1873 році

⁶¹¹ Вітте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III. / С. Ю. Витте. — Берлин: Слово, 1923. — С. 160–161.

⁶¹² Шолом-Алейхем. Менахем-Мендл. Собрание сочинений. Т. 4. — М.: Художественная литература, 1973. — С. 40, 48.

в нього вже було дев'ять цукрових заводів і три рафінадні, об'єднаних в Олександрівське товариство — одне з найбільших у цукровій промисловості царської імперії⁶¹³. На той час сімейство Бродських переселилося із провінції в Київ. Ізраїль Бродський примножив свій капітал у 1000 разів — почавши з 40 тисяч рублів, він залишив синам близько 40 мільйонів. Спадщину отримали всі сини, але фактично цукровим бізнесом керував Лазар.

Народився він у 1848 році в містечку Златополі⁶¹⁴, освіту отримав вдома — відсутність диплома ніколи не була для нього якоюсь перешкодою, як і для багатьох інших багатих і успішних підприємців тих років. Спершу він не планував керувати цукровим бізнесом батька — за традицією, це вважалося обов'язком старшого сина, Іони. Але той зненацька в 1887 році збожеволів, а в 1888-му померли і батько, і наймолодший брат Соломон. Залишилися сорокалітній Лазар і тридцятишестилітній Лев. Так Лазар Бродський, як старший за віком, очолив Олександрівське товариство цукрових заводів із капіталом 20 млн рублів і став одним з найбагатших цукрових магнатів кінця XIX століття.

Він поставив перед собою серйозне завдання — підвищити врожайність цукрового буряка й продуктивність цукрових заводів. Це йому вдалося зробити, але відбулося те, чого Бродський не очікував, — через надвиробництво в 1884 році ціни на цукор стали падати. Такий був тоді загальносвітовий тренд, і до Києва саме докотилася хвиля світової «цукрової кризи». Коли впали ціни на цукор, почалися банкрутства деяких цукрових компаній. Уряд скасував мита під час продажу цукру за кордон, щоб підтримати цукрове виробництво. Але ціни однаково падали, і тоді Бродський у 1887 році вирішив створити цукровий синдикат⁶¹⁵, домовившись про отримання державного кредиту — 5 млн рублів.

Крім 99 цукрозаводчиків українських (Терещенко, Харитоненко та ін.) і російських (Бобринський, Хрящов тощо) у синдикаті брало участь 48 польських (зокрема найбільші з них, Браницькі й Потоцькі) і чимало єврейських (Брод-

⁶¹³ Товариство давало в різні роки 15–25% загального обсягу виробництва цукру в імперії.

⁶¹⁴ Зараз — Новомиргород Кіровоградської області.

⁶¹⁵ Спершу синдикат об'єднав 70% заводів імперії (у 1892 році — 92%, 201 завод) що надавало можливість проводити єдину цінову політику й контролювати ринки збуту.

ський, Фішман та інші). В усіх них були різні релігії й культурні традиції, і не завжди в історії відносини між цими народами складалися гладко, але вони без проблем об'єдналися, коли цього потребували інтереси бізнесу. За словами сучасника, «цукрові заводи будували в губернії великороси, українці, поляки, євреї, німці, в ділових відносинах ніхто не зважав на національність»⁶¹⁶. Так капіталізм в Україні будувався об'єднаними зусиллями різних підприємців. Адже коли створюється реальне багатство, яке залишається потім у країні, національне питання відходить на другий план.

Після організації синдикату кожному заводу встановили граничну норму виробництва, а порушників позбавляли права на отримання кредиту. Це допомогло, і падіння цін припинилося. А в травні 1897 року в Києві (а де ж ще, як не в «столиці цукру») заснували Всеросійське товариство цукрозаводчиків. Очолив його Володимир Олексійович Бобринський, молодший син того самого графа Бобринського, який стояв біля витоків цукрової промисловості. Товариство контролювало експорт цукру, географія якого була досить широкою. На початку XX століття цукрові магнати продавали свою продукцію в Англію, Італію, Туреччину, Персію, Афганістан, Китай і навіть Японію⁶¹⁷. Перед Першою світовою війною дві третини⁶¹⁸ цукрових заводів царської імперії перебувало на території України, переважно в Київській губернії. Тож Київ називали «столицею цукру» не просто так⁶¹⁹. У цей час капіталістична форма організації виробництва вже цілком сформувалася — зокрема і в цукровій промисловості.

⁶¹⁶ Алданов М. Повесть о смерти / М. Алданов. — Франкфурт: Посев, 1969. — С. 19.

⁶¹⁷ Загалом за 1911–1912 роки з території України було експортовано в різні країни більш 30 млн пудів цукру (Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914) // О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. — К.: Ін-т історії України, 2011. — С. 343). Організувати експорт цукру було не легким завданням, тому що собівартість київського цукру становила в різні роки 1,8–2,2 рубля за пуд. А в Німеччині або Франції вона не перевищувала 1,6 руб. (Там само, с. 334–335).

⁶¹⁸ З 294 заводів на території України працювало 198, які виробляли 66,7 млн пудів на рік.

⁶¹⁹ У Київській губернії цукрові заводи стали настільки важливою частиною життя, що в 1880-ті роки навіть діти гралися у виробництво цукру. «Забралися під сходи в тім ганку, що біля кухні, і там будуємо цукроварню... матеріалом служили буряк і картопля» (Кошиць О. Спогади / О. Кошиць. Ч. 1. — Вінніпег: Новий шлях, 1947. — С. 54).

До початку ХХ століття київський цукровий бізнес створював настільки масштабні фінансові потоки, що вони не тільки змінили саму «столицю цукру», але й сформували в ній цілий прошарок бізнес-еліти, яка зосередила у своїх руках величезну кількість вільних капіталів. У той час серед банків (не тільки київських, але й петербурзьких) ішла справжня конкурентна боротьба за участь у фінансуванні цукрової промисловості. Адже це надавало можливість купувати за номіналом великі пакети акцій і паїв цукрових заводів, які після підвищення їхньої ринкової ціни можна було вигідно продати або отримувати за ними чималі дивіденди.

Спершу на кредитах для цукрової промисловості спеціалізувався Київський приватний комерційний банк. А після створення Бродським «цукрового синдикату», а потім і Всеросійського товариства цукрозаводчиків, на перше місце вийшло київське відділення Російського для зовнішньої торгівлі банку⁶²⁰. Не дуже відставав від нього Російський торгово-промисловий банк⁶²¹. Банківський капітал проникав у цукрову промисловість і зрощувався з нею завдяки багатьом складним перехресним зв'язкам. Директором Київського відділення Російського торгово-промислового банку був Абрам Добрий⁶²², один зі співвласників заводів Бродського, а впливовий Російсько-Азіатський банк підтримував київського цукрозаводчика Іоселя Гепнера, співвласника заводів Терещенка. Тому іншим цукрозаводчикам доводилося використовувати будь-які можливості, щоб налагодити сто-

⁶²⁰ Цей банк, заснований у 1871 році, не дарма назвали «цукровим» — на початку ХХ століття саме він фінансував найбільші підприємства цукрової промисловості царської імперії. З 1905 по 1917 рік завдяки кредитуванню цукрової промисловості баланс київського відділення «цукрового банку» виріс із 21,6 млн до 92,2 млн руб. (Цалик С. Киевские банки 100 лет назад / С. Цалик // Мир денег. — 2002. — № 3–4).

⁶²¹ Із усього обсягу виробленого в Російській імперії цукру 20 % належало контрольованим цим банком підприємствам (Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. — М.: Госфиниздат, 1948. — С. 365). Фінансування цукрових заводів становило до 60 % операцій розташованих у Києві філій петербурзьких банків (київське відділення Державного банку тільки в 1909 р. видало власникам цукрових заводів 40 млн руб. кредитів) (Боровой С. Я. До питання про місце України в системі російського фінансового капіталу / С. Я. Боровой // Економічні передумови Великої Жовтневої соціалістичної революції (на матеріалах України). — К.: Наукова думка, 1967. — С. 22).

⁶²² Добрий Абрам Юрійович — голова Олександрівського й Корюківського товариств з виробництва цукру, в які входило по декілька заводів.

сунки з Добрим або Гепнером. Адже саме від них залежало отримання вигідних кредитів.

Бродському (як і Терещенку) в 1900 році на Всесвітній виставці в Парижі вручили французький орден Почесного легіону за високу якість цукру, який вироблявся на його заводах. Однак «цукровий король» займався не тільки цукром — було багато інших напрямків діяльності, де очікувався чималий прибуток. Бродський скуповував підприємства з виробництва борошна, пива, паперу, а потім і транспортні компанії⁶²³.

Прославився Лазар Бродський щедрою доброчинністю, витративши на неї близько мільйона рублів і залишившись у пам'яті киян. Він фінансував будівництво трамвайних ліній у Києві, Театру оперети, Політехнічного інституту, а також Бессарабського критого ринку. На останній проєкт він заповів Києву 500 тисяч рублів, але за умови, що 4,5 % цієї суми (22,5 тис. рублів) щорічно буде відраховуватися на користь декількох заснованих ним медичних установ⁶²⁴.

Помер Лазар Бродський від діабету 19 вересня 1904 року у Швейцарії, у Базелі у віці 56 років. Ховали його з почестями 24 вересня в Києві на Лук'янівському цвинтарі. У Бродського залишилося чотири дочки, і весь бізнес перейшов до молодшого брата Лева.

⁶²³ Він став засновником Другого Пароплавного товариства на Дніпрі і його притоках, директором «Товариства борошномельного парового млина», найбільшим акціонером «Товариства київської міської залізниці», а також головою правління Київського товариства водопостачання й найбільшим власником акцій у товаристві міської каналізації.

⁶²⁴ Духовное завещание // Киевская газета. — 1904. — 28 сент. Міська влада не захотіла погодитися на його умову, але Бродський припускав це й розпорядився 500 тис. руб. інвестувати в цінні папери, а відсотки перераховувати благодійним установам. Фінансування будівництва ринку в цьому разі не передбачалося. Один з виконавців заповіту, юрист Авраам Гольденберг, запропонував компромісний і вигідний для всіх варіант — місто випускає 4,5 % облігації цільової позики для будівництва ринку. Облігації мали викупити виконавчі заповіту Л. Бродського на ті самі 500 тис. руб. за курсом 95 % номіналу, що було тоді вигідною ціною. На час, поки облігаційна позика не буде погашена, міська влада мала сплачувати зазначені в заповіті відсотки на користь благодійних установ, а після погашення позики виконавчі заповіту на отриманий капітал мали придбати цінні папери й перераховувати відсотки за ними на користь тих самих організацій, заснованих Бродським (Заседание думы // Киевлянин. — 1907. — 12 янв.). Такий проєкт ухвалили, і в 1907 році випустили позику на суму 526 тис. руб. терміном на 64 роки. Після викупу облігацій виконавцями заповіту Бродського міська влада отримала у своє розпорядження 500 тис. рублів (Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева / А. Рубинштейн. — К., 1912. — С. 35).

Спершу той активно взяв участь у справах батька, навіть став першим цукровим мільярдером. Оскільки внутрішній ринок уже був повністю розподілений між виробниками, Лев Бродський зосередився на експорті і скоро став монополістом з постачання цукру в Персію, а через неї в інші країни Азії. Європейські виробники обурилися такою монополізацією, але Бродський, щоб не загострювати з ними відносини, швидко знайшов країни-посередники, через які продовжував експортувати цукор в Азію.

У 1912 році він вирішив, що настав час відпочити від справ і продав свій бізнес за 100 мільйонів франків. «Увесь величезний капітал зосередився, головним чином, у Льва Бродського», який «більшу частину року проводить за кордоном на курортах, де є рулетка... у Біарриці», і він «веде там велику гру в карти» (одного разу «протягом тижня програв 600 000 франків»)⁶²⁵. Втім, Лев залишив собі 20 % акцій і негласно керував багатьма угодами до 1918 року, коли більшовики захопили й націоналізували цукрові заводи. Цукрова імперія Бродського перестала існувати (як і бізнес інших цукрових магнатів). Лев Ізраїлевич це, звичайно, пережив — грошей на спокійну старість у нього залишилося досить. Однак тривала ця старість не так довго — він помер у Парижі в 1923 році.

Так цукровий бум разом з реформами 1860-х років створив нову промислову буржуазію — соціальний клас капіталістів. А найголовніше, що в число капіталістів входили не тільки Яхненки, Симиренко, Терещенки, Бродські та інші магнати, але й безліч середніх і дрібних підприємців. Можливо, їхні історії не настільки цікаві, як у мільйонерів, але саме вони створювали капіталізм в Україні. Якщо точніше, починали його створювати ті селяни, які зайнялися дрібною торгівлею. Деякі з них ставали чумаками, а кому повезло — навіть купцями. Як Іван Харитоненко.

Іван Харитоненко — мільйонер із Сум

Ще один із найбільших цукрозаводчиків, Іван Герасимович Харитоненко (1822–1891), народився в селі Харківської губернії, де закінчив церковнопарафіяльну школу. Із простого селянина він став мільйонером, дійсним статським радником,

⁶²⁵ Витте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III. / С. Ю. Витте. — Берлин: Слово, 1923. — С. 160–161.

почесним громадянином міста Суми й міським головою. Щоправда, його батько був волосним головою⁶²⁶, а потім купцем 3-ї гільдії. Так що Іван Харитоненко починав свій шлях у бізнесі не з нуля. Після закінчення школи батько відправив Івана в недалеко розташований Курськ, на допомогу тамтешнім купцям — набиратися практичного досвіду спочатку в бакалійній крамниці одного купця, а потім у конторі в іншого (його прізвище було Гладков). Харитоненку доводилося чимало їздити ярмарками, укладати угоди на постачання товарів, спілкуватися з багатьма людьми — а це найкраща школа життя. Та й бізнесу теж.

У 1849 році Іван вирішив повернутися в Суми й розпочати там свою справу. Купив будинок на вулиці Воскресенській, одружився з дочкою купця І. Ф. Скубенка, сам став купцем 3-ї гільдії. У цьому ж році в Суми переселився його батько, що теж став купцем 3-ї гільдії. А в купця третьої гільдії мав бути капітал мінімум 8 тисяч рублів — на той час для підприємця-початківця дуже великі гроші.

Начебто все починалося добре, але через декілька місяців після весілля молода дружина померла від сухоти. У той час шлюби в купецькому середовищі укладали зазвичай із прагматичного розрахунку, про симпатію й любов мова найчастіше не йшла. Казали, що й Харитоненко свідомо одружився з хворою дівчиною, щоб поріднитися з родиною Скубенка. Може й так. Втім, життя не стоїть на місці, і через рік Іван вдруге одружився з Наталі Лещинською, теж дочкою купця. Може, й там був свій розрахунок, але йому нарешті вдалося створити свою родину.

Цукровим бізнесом Іван Харитоненко зайнявся під впливом сумського купця Олексія Монакова, який скуповував цукор у Київській губернії, а потім перепродавав його в Москву й Петербург. На цьому Монаков швидко розбагатів і почав будувати свій цукровий завод недалеко від Сум, але незабаром помер. Харитоненко вирішив стати таким самим посередником, але своїх капіталів не вистачало, і тоді він знайшов компаньйона — купця Дмитра Суханова. Той торгував бакалією, а Харитоненко їздив сусідніми губерніями і закуповував оптові партії цукру для петербурзького купця Єлисеєва. На-

⁶²⁶ В обов'язки волосного голови входив збір «подушної податі» — податків з кожного селянина чоловічої статі, а також вирішення дрібних спірних питань.

копичивши помітний капітал (декілька сотень тисяч рублів), компаньйони розділилися, і кожний пішов власним шляхом. Суханов став міським головою Сум (з 1858 по 1867 рік), допомагаючи у всьому своєму приятелю. А Харитоненко почав брати в оренду цукрові заводи, а потім і купувувати їх.

У 1862 році Іван Гаврилович стає купцем 2-ї гільдії, і це означало, що його капітал становив мінімум 20 тисяч рублів. Насправді в нього було, зважаючи на все, набагато більше, і щоб легалізувати свої гроші, він через рік стає купцем 1-ї гільдії, який повинен був мати в ті часи не менше 50 тисяч рублів.

Як і Нікола Терещенко, Харитоненко з користю для справи використав скасування кріпосного права. На Сумщині становище поміщиків мало відрізнялося від Київщини. Багато господарств без безкоштовної робочої сили стали нерентабельними й розорялися (зокрема і цукрові заводи). Харитоненко вигідно купував або орендував ці заводи, розширюючи свій бізнес. Першими він узяв в оренду завод поміщиків Кондратьєвих у селі Ульяновка й завод Зборомирських у селі Старе. Але не все виходило гладко — узятий в оренду завод у селі Старому згорів разом із запасами цукру. Страховки не було, і всі збитки лягли на Івана Харитоненка як орендаря. Він опинився на межі банкрутства, але допомогли ділові партнери — московські й петербурзькі купці, які були зацікавлені у своєму сумлінному постачальнику цукру. Вони дали йому свої рекомендації для одержання кредиту, потім Харитоненко купив увесь цукор на околицях Сум і Харкова, вигідно його продав і не тільки покрити збитки, але й залишився із прибутком після повернення кредиту.

З 1867 по 1873 рік Іван Гаврилович переіменув свого компаньйона Дмитра Суханова на посаді міського голови Сум. Для міста він зробив чимало, але, як ми розуміємо (та й сучасники розуміли також), при цьому й сам добре збагатився — нести грошові подарунки за вирішення усіляких важливих питань тоді було прийнято так само, як і зараз.

У 1866 році Харитоненко побудував свій перший цукровий завод, а потім і другий. А в 1869 році він буде в Сумах найбільший рафінадний завод, на честь сина названий Павловським⁶²⁷. У 1872 році Іван Герасимович купив 11 тисяч

⁶²⁷ На заводі працювало майже 800 осіб, і він виробляв по 5 млн пудів цукру на рік на суму більше 17 млн рублів.

десятин землі в селі Червона Яруга Курської губернії й побудував там ще один цукровий завод з новітнім устаткуванням, який у 1874-му почав давати продукцію. Наступний завод він побудував недалеко від Червоного Кута Харківської губернії. Для заводів купували новітнє й найкраще обладнання — якості продукції приділялася велика увага.

До свого бізнесу Іван Харитоненко залучив сина Павла, і фірма, заснована в Сумах ще в 1860-ті роки, називалася «Торговельний дім І. Г. Харитоненка з сином». За один тільки 1874 рік оборот фірми досяг 20 млн рублів сріблом⁶²⁸. Торговий дім мав свої відділення («контори», як тоді говорили) у Москві, Баку, Томську, Владивостоці й багатьох інших містах — ділові інтереси цукрового магната простягалися досить далеко. Та й цукор він постачав не тільки російським купцям, а також в Австро-Угорщину, Німеччину, Фінляндію, Туреччину й навіть у далекі Персію й Китай.

Під час розквіту Харитоненко володів шістьма цукровими й одним рафінадним заводом, ще два орендував. Великими були його земельні володіння — тільки в Харківській і Курської губерніях цукрозаводчикові належало 40 тисяч десятин землі⁶²⁹, а були в нього маєтки ще й у Полтавській та Чернігівській губерніях. Свої землі він використовував в основному для вирощування цукрового буряка, щорічно купуючи у Франції й Німеччині по 10 тонн кращого насіння, а на його підприємствах було декілька селекційних лабораторій — за цим Іван Герасимович ретельно стежив.

У 1887 році Харитоненко взяв участь у створенні цукрового синдикату й став одним із його керівників — на той час капітал сумського цукрозаводчика досяг 60 млн рублів, і навіть казали, що він за масштабами своєї діяльності посідає друге місце після Терещенка. Швидко розбагатілий виходець із селян, він став популярним — може, не настільки, як Нікола Терещенко, але однаково популярним. Адже історії підйому завжди й скрізь привертали увагу в суспільстві, багатьом даючи надію, що й у них також все вийде.

Незважаючи на просте походження, І. Г. Харитоненко був досить освіченою людиною, багато читав. Казали, що йому подобалися французькі романи, і він у 56 років вивчив фран-

⁶²⁸ Былая слава (Родословная Харитоненко) / А. Козлов // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. — Чернівці, 2006. — Вип. 7. — С. 98.

⁶²⁹ Покидченко Л. Іван Харитоненко — засновник династії цукрозаводчиків / Л. Покидченко // Архіви України. — 2013. — № 1. — С. 130.

цузьку мову, щоб читати їх в оригіналі. А доповнювала образ мільйонера щедро доброчинність — особливо в Сумах (жіноча гімназія, дитячий притулок, благоустрій вулиць і багато чого іншого). На дитячий притулок він дав 90 тисяч рублів на будівництво й 150 тисяч на утримання. Крім того, Харитоненко допомагав Харківському університету — побудував триповерховий будинок за 50 тисяч і подарував університету, дав 100 тисяч на будівництво гуртожитку для студентів, та й надалі фінансував студентські стипендії (20 стипендій по 300 рублів на рік кожна). Влада гідно поцінувала його доброчинну діяльність — у 1872 році І. Г. Харитоненко і його родина стали спадковими почесними громадянами Сум, у 1876 році йому надали звання радника комерції, у 1885-му — статського радника, а ще через рік — дійсного статського радника, що надавало можливість одержати дворянське звання⁶³⁰.

Помер Харитоненко в Сумах 30 листопада 1891 року. Він «жагуче любив свою комерційну діяльність, але не своєкорисливе прагнення придбання й збагачення були душею його підприємств і праці. Він любив промисловість, як учений любить свою науку, як художник любить своє мистецтво»⁶³¹, — казав його сучасник, харківський архієпископ Амвросій.

Справу батька продовжив син Павло, однак у 1914 році він помер від туберкульозу. А в 1918 році спадкоємцям родини Харитоненка довелося емігрувати в Константинополь, а потім в Італію.

Карл Ярошинський

Карл Ярошинський (1877–1929) — колоритна фігура. Його «роки молодості... оточені таємницею. Ніхто не міг точно визначити його національності. Він говорив польською мовою, але поширювалися чутки, що дядько його — італійський кардинал, який займає високий пост у Ватикані». Ярошинський приїхав у Петербург «вже як власник великого капіталу, який заробив на цукровій справі»⁶³², — згадував сучасник про людину, яка вважалася однією з найбагатших у царській імперії.

⁶³⁰ Права спадкових дворян усі спадкоємці Харитоненка отримали в 1899 році — на прохання мешканців Сум, які зберігали добру пам'ять про свого земляка.

⁶³¹ Южный край. — 1891. — 7 декабря.

⁶³² Александр Михайлович (великий князь). Книга воспоминаний / Александр Михайлович. — М.: Вече, 2008. — С. 248.

Карл належав до польських капіталістів нового покоління, уже не схожих на феодалів початку XIX сторіччя. Після другого (1793) і третього (1795) розподілів Польщі, які стали для гордих шляхтичів найбільшим за всю їхню історію потрясінням, більшість із них вимушено відійшли від економічної активності⁶³³ й замкнулися у феодальному аграрному світі власних маєтків. Через банківську кризу 1793 року⁶³⁴ під час другого розподілу багато польських магнатів втратили чималу частину своїх капіталів, що надовго позбавило їх бажання займатися підприємництвом. Продаж зерна приносив чималий дохід, до того ж у першій половині XIX століття в багатьох маєтках з'явилися невеликі цукрові заводи (у більшості поміщиків — по одному заводу), що теж давали свій прибуток. Цим зазвичай все обмежувалося.

Однак після скасування кріпосного права в 1861 році в тихий і заможний світ польських поміщиків Правобережної України прийшли зміни. Традиційне аграрне господарство, у якому використовували безкоштовну працю кріпаків, ставало не вигідним (так само як і кустарні цукрові заводи). А після невдачі польського повстання 1863 року російська влада прагнула зменшити польський вплив на території Правобережної України, тому почала пригноблювати польських землевласників аж до конфіскації маєтків⁶³⁵.

Дрібні польські поміщики масово розорялися, у кращому разі одержуючи роботу управляючих або інженерів на цукрових заводах багатих польських землевласників. А великі, такі як Браницькі або Потоцькі⁶³⁶, які мали великі капітали, скуповували землі й цукрові заводи. Так місце патріархальних шляхтичів поступово займали справжні підприємці-

⁶³³ А ця активність непогано розпочиналася у XVIII столітті. Особливо виділявся Антоній Потоцький (1761–1801), засновник трьох банкірських контор та Чорноморської торгової компанії (Kompania Handlu Czarnomorskiego), яка продавала зерно з Правобережної України. До історії Потоцького та цієї компанії ми ще повернемося.

⁶³⁴ Докладніше про кризу див: Kowalczyk R. Tsunami finansowe w Europie XVIII wieku: Francja, Holandia, Prusy, Rzeczpospolita / R. Kowalczyk // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. — 2012. — Т. 1. — С. 104–112.

⁶³⁵ Детальніше: Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К.: Критика, 1998; Бовуа Д. Гордий узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа. — М.: Новое литературное обозрение, 2011.

⁶³⁶ У 1880-ті роки Браницьким і Потоцьким належало по сім цукрових заводів.

капіталісти⁶³⁷. Ставши господарями життя, вони розширювали й модернізували виробництво цукру, використовуючи капітали від продажу викупних свідоцтв (отриманих після скасування кріпосного права) і від кредитів під заставу маєтків. Нові представники родин цукрозаводчиків Браницьких, Потоцьких або Сангушків, що отримали освіту у Західній Європі, уже не були схожі на феодалських землевласників початку XIX століття. Владислав Браницький (1848–1914), Альфред Потоцький (1822–1889), Зигмунт Котюжинський (1826–1894) — ця польська шляхта нового, капіталістичного покоління відіграла важливу роль в індустріалізації Правобережної України. Ну а Карл Ярошинський, який годився цим польським капіталістам у сини (а комусь навіть в онуки), був ще далі від аграрних феодалів першої половини XIX століття.

Його батько Юзеф (Йосип) Ярошинський (1826–1885) володів великими маєтками в районі Вінниці. У 1834 році Ярошинським дарували спадкове дворянство, а Йосип Францович отримав від царя Олександра II особливі привілеї на придбання земель у дев'ятьох губерніях Царства Польського. У 1860-ті роки він заснував два цукрові заводи, які потім одержав у спадщину Карл.

Народився Карл Ярошинський у Києві 13 листопада 1878 року, в 1896 році закінчив Першу київську гімназію. Батько рано помер, і Карл із юності став спадкоємцем чималого капіталу. У молодого багатія були всі можливості насолоджуватися життям, що він і робив, зокрема граючи в казино, де він витратив чимало грошей і навіть вліз у борги. Так тривало, поки в 1909 році в Монте-Карло він раптово не виграв усі поставлені гроші — за чутками, мільйон рублів⁶³⁸. Якою б не була насправді ця сума, вона виявилася настільки великою, що увійшла в історію азартних ігор. Ярошинському був 31 рік, коли він зрозумів, що живе неправильно, даремно

⁶³⁷ Одним із таких шляхтичів, який без особливого успіху пробував сили в цукровому виробництві, був польський літератор 1830-х років Михайло Грабовський. За порадою іншого дрібного шляхтича він у 1839 році вклав гроші в невеликий цукровий завод і плантацію буряка. Але справи йшли погано — за спогадами друзів, у Грабовського працюовитість співіснувала з неорганізованістю й безгосподарністю. І хоча він їздив на київські контракти, цукровий бізнес так і не приніс йому багатства (Гнатюк В. Польський літератор М. А. Грабовський і його приятелювання з П. О. Кулішем / В. Гнатюк // Записки історико-філологічного відділу. — 1928. — Кн. XXI–XXII. — С. 234–235).

⁶³⁸ Vengłowski A. Karol Yaroszynski: sponsor cara / A. Vengłowski. — <https://przekroj.pl>

розтрачуючи батьківські гроші, і потрібно щось міняти. Повернувши всі борги, він вирішив зайнятися збільшенням своїх капіталів і став скуповувати цукрові заводи.

У 1911 році доля посміхнулася йому ще раз — коли Київ відвідав цар Микола II, брат Карла, Франц Ярошинський, став камер-юнкером, після чого братам відкрився доступ у придворні кола. Цукрова імперія Карла швидко зростала, і перед початком Першої світової війни він уже володів 53 цукровими заводами в Київській і сусідніх губерніях.

А з початком війни починається зовсім неймовірний за своєю швидкістю зліт Карла Ярошинського — Державний банк надав йому кредит 400 мільйонів рублів на організацію оборонної промисловості. Зрозуміло, що такі кредити не дають просто так і будь-кому. У ті роки ходили чутки, що Ярошинський познайомився зі знаменитим «чудотворцем» і другом цариці Григорієм Распутіним, через нього одержав доступ до царської родини й навіть подружився з Миколою II, який нібито збирався видати заміж за Карла одну зі своїх дочок⁶³⁹. Не знаю, наскільки це правда, але Ярошинський у роки війни справді спілкувався із царем і став його довіреним фінансистом.

Хай там як, але Ярошинський, якого просувала якась невидима могутня рука, розправив крила й вирішив стати найголовнішим банкіром. Може, навіть «придворним банкіром», як це називалося в минулі століття. Насамперед він отримав контроль над Київським приватним комерційним банком, заснованим у 1868 році. Банк був потрібний йому, щоб через нього почати великі фінансові операції в Петрограді. Навесні 1916 року Ярошинський купив в англійського банкіра Ю. Кріспа 32 тисячі акцій (третина їх загальної кількості) Російського торгово-промислового банку, після чого став власником контрольного пакета акцій цього банку — фактично хазяїном⁶⁴⁰.

⁶³⁹ Быков П. М. Последние дни Романовых / П. М. Быков. — М.: Государственное издательство, 1930. — С. 62. Про це згадували також інші сучасники. Щоправда, сам Ярошинський стверджував на допиті, що не був знайомий з Распутіним, але чого не скажеш під тиском обставин (Протокол допроса К. И. Ярошинского, 4 сентября 1920 г. // Н. А. Соколов. Предварительное следствие 1919–1922 гг.: [Сб. материалов] / Сост. Л. А. Лыкова. — М.: Студия ТРИТЭ; Рос. Архив, 1998. — С. 248–249).

⁶⁴⁰ Цікаво, що в цій операції Ярошинського підтримав А. Путілов, який керував Російсько-Азіатським банком, одним з найбільших в імперії. А одержати підтримку Путілова було дуже непросто — він знав собі ціну й не допомагав будь-кому.

Вплив Ярошинського у фінансовому світі зростав, і крім кредитів у могутньому Російсько-Азіатському банку він став одержувати фінансування від British Bank of Foreign Trade і London City and Midland Bank. А в червні 1916 року Ярошинський за допомогою шведського банкіра Улофа Ашберга (1877–1960) вів переговори з американськими банками, щоб одержати на п'ять років кредит 100 млн рублів для групи промислових підприємств, з якими він був пов'язаний. Для забезпечення кредиту пропонувалися паї цукрових заводів, які контролював Ярошинський⁶⁴¹. Зірвалися ці переговори тому, що Ашберга обвинуватили в симпатіях до Німеччини і вислали з Росії.

Усе було сприятливим для Карла Йосиповича, і в 1916 році його активи складали 26 млн рублів, векселів на 300 млн рублів, а також нерухомості й дорогоцінних металів на 950 млн рублів. За роки війни він неймовірно піднявся і контролював 12 банків, а також десятки металургійних, механічних, текстильних, залізничних та інших підприємств, зокрема 53 цукрових заводів⁶⁴². У Петрограді йому належав розкішний «будинок Половцова»⁶⁴³, а київський офіс Карла розташовувався в «Гранд-Готелі» (Хрещатик, 22).

Так і хотілося написати «от як високо можна піднятися на цукровому бізнесі», але це не буде правдою. Піднятися на цьому бізнесі, звичайно, можна було, і це показують історії всіх цукрових магнатів. Однак в історії Ярошинського вирішальне значення мали не прибутки від цукрових заводів, а його відносини із царською родиною й особисто з Миколою II. Саме завдяки цьому він став одним з найбагатших підприємців Російської імперії. І найбагатшим поляком початку XX століття.

Після арешту царської родини Ярошинський допомагав їм грошми, але це вже не могло вплинути на їхню долю. А потім більшовики націоналізували заводи й банки, якими володів Карл. Йому залишалося тільки емігрувати в 1919 році

⁶⁴¹ Ashberg O. En vandrande jude fran Glasbruksgaten / O. Ashberg. — Stockholm: A. Bonnier, 1946. — S. 352–354. Історія Ашберга, зокрема його ділових стосунків з Ярошинським, з Російською імперією, а потім і з радянським урядом, складна й запутана. Про неї багато написано, однак вона не має відношення до київського цукрового бізнесу. Докладніше про це: Фурсенко А. А. Русский Вандербильт / А. А. Фурсенко // Вопросы истории. — 1987. — № 10. — С. 183–188.

⁶⁴² Були в цьому списку дві судноплавні компанії на Дніпрі й дві нафтові компанії («Російська нафта» і «Тер-Акопов»).

⁶⁴³ Вулиця Велика Морська, № 52.

спершу в Париж, потім у Варшаву, де він жив з 1921 року й до кінця життя. На початку 1920-х керував двома банками (Bank Rusko-Polski SA і Bank United Przemysłowców SA), був радником першого керівника відродженої польської держави Юзефа Пілсудського. А потім здоров'я Ярошинського стало погіршуватися — казали, що якийсь давній особистий ворог вколов його отруєною голкою в паризькій опері. Наприкінці життя грошей у нього майже не залишилося, родини не було, і він орендував невелику скромну квартиру. Помер Карл у 1929 році у варшавській лікарні — йому було лише 52 роки⁶⁴⁴.

⁶⁴⁴ Vengłowski A. Karol Yaroszynski: sponsor cara / A. Vengłowski. — <https://przekroj.pl>

Розділ 3.

ФІНАНСОВИЙ КИЇВ

У другій половині XIX століття місто швидко зростало, в нього із провінції в пошуках кращого життя приїжджало багато людей. «Населення міста збільшилося чи не втричі завдяки всякому сторонньому народу. Каменярі, теслі, муляри, інженери, техніки, іноземці, хлібороби, маклери, темні ділки, річкові моряки, ледарі, туристи, злодії, шулери — усі вони переповнили місто... Біржа грала широко, як ніколи... Гроші мільйонами так і текли з одних рук в інші, а із цих — у треті. За одну годину виникали величезні багатства, але чимало колишніх фірм ставали банкрутами, і вчорашні багатії перетворювалися на бідняків»⁶⁴⁵. Ті, хто був біднішим, приїжджали в місто в пошуках роботи, а хто багатшим — щоб почати свою справу. А для цього потрібні були не тільки кредити, а й корисні знайомства.

Ринок фінансових послуг у Києві з'явився давно, адже протягом століть це місто перебувало на перехресті важливих торговельних шляхів. Однак до другої половини XIX століття ці послуги обмежувалися кредитами під відсотки. А вже на початку XX століття щільність мережі організацій, що надавали фінансові послуги, у Києві була помітно вищою, ніж у Петербурзі. І це при тому, що біржа й фінансовий ринок столиці імперії значно перевершували київський ринок за обсягами операцій. Я не знаю, яка причина цього,

⁶⁴⁵ Куприн А. И. Яма / А. И. Куприн // Полное собрание сочинений в 10 томах. Том 6. — М.: Воскресенье, 2007. — С. 96.

але цифри говорять самі за себе⁶⁴⁶. Загалом у сфері фінансових послуг у Києві в 1897 році, під час проведення перепису населення, працювало 619 осіб (0,25 % населення)⁶⁴⁷. Для міста це було чимало.

У ті роки в Києві фінансові послуги були так само легко доступні, як і сексуальні. Жінки, що пропонували свої послуги, в очікуванні клієнтів прогулювалися з одного боку Хрещатика, а маклери та інші ділки — з іншого, де були біржа і знаменита у фінансовому світі Києва кав'ярня Бернара Семадені.

Кав'ярня Семадені

Уродженець Швейцарії Бернар Семадені починав свій шлях в Одесі, де був компаньйоном братів Фанконі, власників популярної бізнес-кав'ярні на розі Єкатерининської й Ланжеронівської вулиць. Семадені приїхав у Київ на початку 1877 року і вирішив створити тут щось схоже на кафе Фанконі. Насамперед він вибрав правильне місце — на розі Хрещатика й Інститутської, навпроти біржі. За прикладом Фанконі, у київській кав'ярні одеського швейцарця з'явився більярд (він вважався одним із кращих у місті). Улітку столики виносили під навіс, а взимку для відвідувачів було тепле й затишне приміщення. Тут можна було швидко поїсти морозиво або добре пообідати під гарне вино. Поруч із кав'ярнею були кондитерська й ресторан, що теж належали Семадені⁶⁴⁸. Він пропонував обслуговувати всілякі банкети, бали й весілля, а в кав'ярні подавали фрукти, доставлені з Марселя, цукерки

⁶⁴⁶ У Києві в 1914 році було 15 банків з філіями та 18 товариств взаємного кредиту, кредитних кас і ощадно-позикових товариств, а також 9 банкірських контор. При населенні 0,5 млн осіб кожна із 42 фінансових установ обслуговувала приблизно 12 тисяч мешканців. У Петербурзі з населенням 1,7 млн осіб було 70 фінансових установ, і кожна така установа обслуговувала 24 тисячі мешканців.

⁶⁴⁷ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XVI. Киевская губерния. — [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. — С. 171.

⁶⁴⁸ Семадені володів ще однією кав'ярнею на Великій Васильківській, 12 (там збиралася спокійна публіка, що не мала відношення до біржі) і кондитерською фабрикою, яка виробляла шоколад. Бізнес у швейцарця був поставлений добре — життя в Одесі навчило його багато чому. Коли Семадені помер у 1907 році, кав'ярні з фабрикою перейшли у власність його родини й працювали до 1917 року.

з Парижу, ананаси з Америки й шоколад з Голландії. «Артистичне виконання тортів... закордонні вина, лікери й коньяки... карамель із грудних трав від кашлю «Кетті Бос», — писав Семадені в рекламі свого закладу.

Але головною фішкою нової кав'ярні було сусідство з біржею. Точніше, вона перебувала у місці, де збиралися вільні біржові ділки, яких було набагато більше, ніж офіційних маклерів у залі біржі. Вони стали основними відвідувачами закладу швейцарця. Там за більярдом і чашкою кави можна було поговорити з потрібними людьми й довідатися багато чого корисного. Могли, звичайно, і розвести — шахраїв вистачало всюди. І завжди.

У Києві ділків, які сиділи в кав'ярні Семадені, називали «біржовими зайцями». «Цих хижаків називають зайцями тільки за їхній зовнішній вигляд. Впалий живіт, сухорляві довгі ноги, вічна квапливість ходи й рухів, насторожені вуха, ніс, що наче постійно рознюхує щось у повітрі, — ось типові риси зайця, зазвичай єврея. Невтомність і витривалість зайця-єврея воістину дивні... Заєць слов'янського походження поступається багато в чому зайцеві щойно описаної породи. Він менш рухливий, у разі невдачі розкисає й має національне тяжіння закінчувати угоди в ресторані. Але він бере коректністю зовнішнього вигляду, повільністю рухів, гарним покромом сюртука й награним апломбом. Він уміє іноді не без гідності поговорити зі своїм клієнтом про занепад псового полювання, про шосту книгу дворянських родів і про останній міський скандал»⁶⁴⁹.

⁶⁴⁹ Клієнт давав об'яву: ««Бажаю одержати п'ять тисяч під другу (після банку) заставну. Чотириста десятих родючої землі з усіма садибами. Посередників і комісіонерів просять не турбувати». Однак, незважаючи на останню умову, той, хто бажає одержати п'ять тисяч, все-таки ніяк не обійдеться без зайця... в'юнкий заєць неодмінно проникне до поміщика, і вмить утворюється довгий ланцюг з посередників... Два-три дні зайці, висунувши язика, нишпорять містом: один дізнається адресу заставника, інший знаходить найбільш зручну до нього лазівку, третій знайомить, четвертий веде перемовини, п'ятий сам не може собі пояснити, яку він роль відіграє в цій метушні, однак метушитися більше всіх узятих разом. Нарешті, угода завершена, поміщик одержує гроші, укладає за участі шостого й сьомого зайців нотаріальну заставну й видає куртаж, який одразу ділиться між усіма ланками ланцюга на підставі якогось спеціального правила товариства, незрозумілого для непосвячених: комусь дають рубль, комусь два, комусь десять, а кому й лівову частину, цілу сотню. Така загалом діяльність звичайних, так би мовити, «польових» зайців. Крім них, є ще порода біржових зайців, які до своїх побратимів ставляться так само, як борзій собака до дворяни» (Куприн А. Киевские типы. Заяц (1895) / А. Куприн // Собрание сочинений. Т. 9. — М.: Правда, 1964. — С. 48).

Між офіційними біржовими маклерами й «зайцями» конфліктів не було — вони жили майже в різних світах. «Зайці» у першій половині дня тусувалися на вулиці недалеко від біржі, де знаходили свою клієнтуру, а в другій сиділи в Семадені, у тому самому будинку де за іронією містилася така пафосна установа, як Дворянський банк. Особливо людно в Семадені стало після того, як у 1895 році поліція заборонила всі збори вуличних ділків.

У кав'ярні Семадені стояли невеликі мармурові столики. «Нам подали морозиво на маленький триногий столик з мармуру. Він був дуже холодний і весь пописаний цифрами: у Семадені збиралися біржові ділки й підраховували на столиках свої прибутки та збитки»⁶⁵⁰. Крім «зайців» єврейської породи там було багато «акуратненьких дідків» з тих «збіднілих польських поміщиків, які до війни заповнювали в Києві кафе Семадені»⁶⁵¹.

«Я втерся в компанію маклерів... сиджу вже в Семадені нарівні з усіма за білим мармуровим столиком і п'ю каву зі здобними булочками... хоча при поділі куртажу вічно виникають непорозуміння й претензії... Отут, у Семадені, і є сама біржа. Сюди збираються маклери із усіх кінців світу»⁶⁵².

Незалежні маклери («зайці») збиралися не тільки в Семадені. З 15-ї до 16-ї години вони юрбилися на Хрещатику біля банкірської контори А. М. Левінсона, а з 16-ї до 17-ї переходили до контори Л. В. Ландау неподалік. Ці маклери були посередниками в наданні будь-яких фінансових послуг, зокрема пов'язаних із купівлею або продажем цінних паперів (зазвичай акцій залізничних, металургійних і нафтових компаній).

«Багато киян скаржаться на те, що в Києві існує розкішний будинок, призначений для біржових зборів», але він мало відвідується «біржовим людом», а угоди укладають «у приватних конторах і в біржових маклерів, у кав'ярнях... неглас-

⁶⁵⁰ Паустовский К. Г. Повесть о жизни / К. Г. Паустовский // Избранные произведения. — М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1956. — С. 347.

⁶⁵¹ Лившиц Б. Полутораглазый стрелец: Стихотворения, переводы, воспоминания / Б. Лившиц. — Л.: Сов. писатель, 1989. — С. 503.

⁶⁵² Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш. Алейхем // Собрание сочинений. Т. 4. — М.: Художественная литература, 1973. — С. 68. Повесть Шолом-Алейхема опублікували в 1892 році. На гроші, отримані в спадщину, він хотів організувати в Києві видавництво і, щоб примножити капітал, почав грати на біржі. Справи пішли невдало, після чого письменник опинився у боргах, і на якийсь час йому довелося виїхати за кордон. Отже київський фінансовий світ Шолом-Алейхем знав добре.

но», хоча, як писала відома в місті газета, ці угоди зручніше робити «у розкішній залі» біржі, а не на вулиці чи кав'ярнях⁶⁵³.

Зрозуміло, що великі клієнти ходили на біржу і в банки, а не до Семадені. У них було своє коло — для обраних. Улюбленим місцем зустрічей «видатних адвокатів... цукрозаводчиків і місцевих біржовиків» став ресторан «Північний» на розі Володимирської й Фундуклеївської напроти Оперного театру, який «мав незабутню репутацію»⁶⁵⁴. Але в основній масі інвесторів меншого масштабу потрапити в це коло обраних не було можливості. Та й не потрібно їм це було. Вони не йшли на біржу або в банки, а зверталися до незалежних маклерів у кав'ярні Семадені. Або в численні банкірські контори. Це було для них набагато простіше — там ставили менше умов і вимог, а послуги надавали такі самі.

Київська біржа

Від кав'ярні Семадені біржу відокремлювала лише вулиця Інститутська. Вийшовши від Семадені, досить було повернути голову праворуч, щоб побачити двоповерховий будинок Київської біржі. Хоча вона за обсягом операцій поступалася Петербурзькій або Московській біржам, пристрасті кипіли і на ній — в основному навколо цукру, з яким була пов'язана більшість угод. Що й зрозуміло — адже біржа працювала у визнаній цукровій столиці.

«Він пристрастився до біржової гри, — писав А. Купрін про свого героя й про Київську біржу, — і в цій темній, складній і ризикованій сфері його... не залишало... божевільне, постійне щастя. У найкоротший строк він зробився оракулом місцевої біржі... Він купував і продавав папери... не маючи анінайменшого уявлення про те, які підприємства ці папери забезпечують». Не міг він зрозуміти й глибоку сутність біржових угод а la hausse (на підвищення) і а la baisse (на зниження). «Але коли він грав на підвищення, то негайно десь, на краю світу, у невідомих йому степах, починали бити потужні нафтові фонтани, а у нечуваних сибірських горах раптом виявлялися багаті поклади золота. А якщо він ставив на

⁶⁵³ Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. — 1894. — № 2163. — 21 янв. — С. 2.

⁶⁵⁴ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. — К.: Лыбидь, 2013. — С. 41–42, 93.

зниження, то давно засновані підприємства одразу зазнавали величезних збитків від страйків, пожеж і повеней, коливань закордонної біржі чи раптової сильної конкуренції»⁶⁵⁵.

Ініціаторами створення Київської біржі стали Микола Бунге (1823–1895), відомий у ті роки економіст і державний діяч⁶⁵⁶, а також міський голова Йосип Завадський (1818–1886)⁶⁵⁷. У 1862 році вони підготували доповідну записку про користь від відкриття в Києві біржі. «Київ легко міг би стати торговим центром не тільки для Південно-Західного краю, але й для губерній, що знаходяться далі за течією Дніпра», і в разі відкриття в місті біржі вона могла б «приваблювати до Києва купців з інших міст... які будуть проводити більше операцій для закупівлі цукрового піску», а також «полегшити продаж і купівлю державних цінних паперів та здійснення кредитних угод»⁶⁵⁸. Проект статуту склали за зразком Одеської біржі, після чого 19 жовтня 1863 року збори зацікавлених підприємців вирішили придбати для біржі будинок на Подолі. Але справа просувалася не так швидко, як хотілося б засновникам. Статут біржі⁶⁵⁹ затвердили через два роки, 5 листопада 1865 р., і тільки через чотири роки, в лютому 1869 р., на перших зборах біржового товариства обрали біржовий комітет і його голову — відомого купця Миколу Хрякова (1929–1900)⁶⁶⁰, який займався продажем цукру і борошна.

Спершу біржа працювала в Контрактовому домі, у 1873 році їй виділили окреме приміщення на вулиці Інститутській біля Державного банку, а в 1885 році на розі Інсти-

⁶⁵⁵ Куприн А. Звезда Соломона / А. Куприн // Собрание сочинений в 10 т. Т. 7. — М.: Книжный клуб Книговец, 2010. — С. 110.

⁶⁵⁶ А крім того — управляючий Київською конторою Державного банку й майбутній міністр фінансів.

⁶⁵⁷ Йосип Завадський — журналіст і книговидавець, міський голова в 1860–1863 роках. Мабуть, його роль у створенні біржі обмежувалася тим, що він був міським головою. У газетах тих років я не зустрічав згадок про якісь його подальші справи, пов'язані з біржею.

⁶⁵⁸ Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). — К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. — С. I–II.

⁶⁵⁹ Згідно з ним, «Київська біржа є збірне місце для... угод в усіх галузях торгівлі й промисловості, і для одержання необхідних... відомостей (п. 1). Київська біржа відкрита щодня крім святкових... днів (п. 4)» (Устав Киевской биржи // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 43. Отд. 2. № 42646. — С. 152).

⁶⁶⁰ Хряков залишався головою біржового комітету до своєї смерті в 1900 році, коли його змінив лісопромисловець Семен Могилицев, який перебував на цій посаді до 1917 року.

тутської й Хрещатика для біржі побудували новий будинок за проектом молодого київського архітектора Георгія Шлейфера (1855–1913), який згодом став у місті дуже відомим. «Розкішний біржовий зал міститься на другому поверсі... оздоблення залу вражає елегантністю й багатством», однак «зал не буває переповнений публікою. Це може бути пояснене відсутністю в місцевого купецтва схильності до зборів і нечисленністю складу біржового товариства»⁶⁶¹. Значно більше біржових ділків «збирається у великому холі на нижньому поверсі: щоправда, більшість тут належить до розряду «зайців». Останніх збирається тут особливо багато між 3–4-ю годинами дня»⁶⁶².

На біржі проводили в основному великі операції, як правило, товарні, пов'язані з оптовою торгівлею цукром. «Цукор є... головним товаром для укладання угод». У 1895 році в царській імперії виробили 35 млн пудів цукрового піску, з яких 22,3 млн пудів (64%) продали на Київській біржі. «Більшість фондових операцій... відбувається з акціями й паями цукрових заводів»⁶⁶³. Дрібним інвесторам на біржі не було чого робити — тому вони йшли в банкірські контори або до незалежних маклерів, «зайців».

Обсяг операцій із цінними паперами на біржі був, загалом, невеликий. Якщо на Петербурзькій біржі в 1913 році котирувалися акції 295 підприємств, то на Київській не більш 10–15⁶⁶⁴. Вважалося, що Київська біржа «належить до розряду провінційних... на ній котируються тільки місцеві паї»⁶⁶⁵, а щодо продажів інших паперів керуються курсами С.-Петербурзької біржі»⁶⁶⁶. Із цінних паперів переважали облігації державних позик, що котирувалися на біржах Петербурга, Москви й Варшави. А от цінні папери великої цукрової про-

⁶⁶¹ У 1873 р. членів біржового товариства було 75, відвідувачів — 193; у 1894-му членів біржі й відвідувачів разом було менше 150.

⁶⁶² Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. — Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. — С. 200.

⁶⁶³ Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. — К., 1897. — С. 116–117.

⁶⁶⁴ Акции, допущенные к котировкам // Торгово-промышленная газета. — 1913. — 28 дек.; Банки и биржи. — 1913. — № 52. — С. 10.

⁶⁶⁵ Йдеться про паї цукрових заводів. Паї тоді мали вигляд цінних паперів, зовні схожих на акції.

⁶⁶⁶ Цит. по: Бородин Л. И. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л. И. Бородин, А. В. Коновалова. — СПб.: Алетейя, 2010. — С. 46.

мисловості котирувалися тільки в Києві, так і не знайшовши виходу на Петербурзьку та інші біржі. На початку ХХ століття в обігу перебувало паїв і акцій цукрових заводів на 140 млн руб., і основним їхнім спеціалізованим ринком була саме Київська біржа.

Інформація про цінні папери публікувалася в щотижневій газеті «Київська біржа. Торговельний бюлетень», яка видавалася раз на тиждень по суботах з 1872 по 1917 рік. Дві основні рубрики газети — «Цукровий ринок» і «Хлібний (зерновий) ринок» — відображали товарну спрямованість операцій на біржі. Адже вона була найважливішим у царській імперії центром міжнародної торгівлі цукром. Ще в газеті постійно публікували докладні новини зі світових цукрових ринків у Лондоні, Гамбурзі, Парижі, Москві, Одесі, обговорювали ціни на цукор на Далекому Сході, на острові Формоза, на Яві⁶⁶⁷ або перспективи експорту київського цукру в Японію⁶⁶⁸. Так через ринок цукру Київська біржа брала участь в економічній і фінансовій глобалізації початку ХХ століття, яка перервалася Першою світовою війною.

Бували на біржі періоди підвищеної активності в роки загального підйому (як після закінчення кризи 1893 року, коли біржовий ажіотаж охопив «крім обох столиць... майже всі великі міста»⁶⁶⁹). А іноді в періоди спадів і криз наступали часи, коли біржовий настрій був не найкращим. Вистачало на біржі шахраїв і скандалів — як же без них.

⁶⁶⁷ Об экспорте русского сахара // Киевская биржа. Торговый бюллетень. — 1912. — № 42. — С. 5.

⁶⁶⁸ В Киевской экспортной палате // Киевская биржа. Торговый бюллетень. — 1912. — № 41. — С. 3. Плани експорту київського цукру в Японію обговорювалися досить серйозно. «Як відомо, представники японських торгових домів декілька разів намагалися зав'язати з нашими цукрозаводчиками безпосередні відносини для збуту цукру в Японію... і уповноважені японських фірм... приїжджали в Київ». Але спроби японців установити прямі ділові контакти «не дали позитивних результатів», і «невдачу цю слід приписати винятково відсталості й апатії наших цукрозаводчиків, які мають одну мету — продати цукор на внутрішньому ринку за високою ціною» і одержати якнайбільше доходу із внутрішнього споживача. Тим часом «цукор за останній час досить посилено відправляють в Японію, і притім у значних кількостях, але через німецькі руки... Починаючи з весни поточного [1903] року фірми Данцига й Гамбурга купили для Японії близько 2 млн пудів [цукрового] піску» (К експорту русского сахара в Японию // Киевлянин. — 1903. — № 229. — С. 3. Кол. 3).

⁶⁶⁹ Бирюкович В. В. Биржа и публика / В. В. Бирюкович // Вестник Европы. — 1895. — Т. VI. — С. 361.

У 1896 році поширилися чутки про махінації з акціями київського водопроводу великих біржовиків, які грали на підвищення. «Я – ворон... пролітаю я Хрещатиком біля думи, і раптом... мою увагу привернув дуже характерний запах... біржової падалі». Це «великі біржові звірі — слони, носороги, бегемоти, леви, банкові благодійники» топчуть «зайців»⁶⁷⁰.

А в 1913 році з'ясувалося, що начальник Київського центрального поштово-телеграфного відділення для особистого збагачення затримував передачу банкам телеграм, які стосувалися операцій із цінними паперами, повідомляючи зміст цих телеграм тільки певним біржовим гравцям. Схожими справами займалися і його підлеглі, що також брали участь у біржовій грі⁶⁷¹.

Великих спекулянтів на самій біржі теж вистачало. До «зайців», які вешталися Хрещатиком, такі спекулянти не мали відношення — політ цих птахів був значно вищим. «Не-нормальне положення цін паїв [цукрових заводів], різке їхнє коливання» ніяк не залежить від «правильно встановлених щоденних біржових зборів. Тут корінь зла лежить у самій спекуляції», основою якої «у Києві завжди вважався цукор». Це торкнулося й паїв цукрових заводів⁶⁷².

«Якою молодістю не була б Київська біржа», на ній уже стали використовувати такі самі прийоми, як на біржах у Лондоні, Парижі, Берліні й Петербурзі — там «укладали уго-

⁶⁷⁰ «Якщо цінний папір номінальною ціною в сто рублів» (як в акцій Київського водопроводу) «дає 10 руб. дивіденду, яка його біржова ціна?» Теоретично «ціна ніяк не може бути більше 166 руб. і 66 коп.», нехай навіть 200 руб. «Але якщо акція в 100 руб., що дала два роки по 10 руб. дивіденду, раптово... піднімається за декілька днів до 340 руб.», то явно пахне біржовими трупами. «Дивіденд в 10 руб. на 340 руб. капіталу — це менше 3% доходу», і набагато вигіднішою виявляється «золота позика, 4% рента, заставні листи. Але зайці... просто очманіли, вони забули, що ті самі водопровідні акції [уже одного разу] впали в жовтні на 100 руб.; вони забули, що подібні безглузді перегони... біржових цінностей становлять плід таємничих маніпуляцій левів, бегемотів і носорогів» (Мимолётом. Биржевое наводнение // Киевское слово. — 1896. — № 2964. — С. 1).

⁶⁷¹ Раскрытие очередной биржевой «панамы» // Биржа. — 1913. — № 28. — С. 8.

⁶⁷² «Київські спекулянти... часто за тиждень підвищують паї на сотні рублів, а за рік на 100%. Це призводить до того, що «ви купуете пай... заводу, знаючи, що справи [його] йдуть добре... що передбачається такий-то дивіденд... і якщо доведеться розміняти пай, то ви втратите 10–25 рублів». Але вже через тиждень «вам можуть дати таку ціну, що ви втратите половину капіталу», і все це залежить «від різних біржових маніпуляцій» (Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. — 1894. — № 2163. — 21 янв. — С. 2).

ди з паями на строк»⁶⁷³. Біржовий спекулянт, вибравши папір для спекулятивної гри (найчастіше — паї цукрових заводів), наймав «біржових зайців», які починали посилено пропонувати на продаж ці папери, після чого ціна на них знижувалася до мінімуму. Потім ті самі «зайці» починали скуповувати ці паї, але не за готівку, а за угодою на строк⁶⁷⁴. При цьому скуповувалися по можливості всі паї (кількість паїв певного цукрового заводу в обігу була обмеженою, як правило, 300–600). Після того як усі вони були зосереджені в одних руках, можна було починати гру на підвищення.

Втім, не тільки навколо паїв цукрових заводів йшла біржова гра. У роки перед Першою світовою війною на біржі з'явилося більше акцій промислових підприємств, і не тільки київських (таких як завод Гретера й Криванека), але й великих металургійних заводів на Сході України. «Біржа пройшла при твердому настрої для дивідендних паперів, переважно для металургійних акцій»⁶⁷⁵ — таке в той час нерідко можна було прочитати в пресі, яка писала про біржову гру.

Банкірські контори

Світ банкірських контор був повним різноманітних подій і набагато більш строкатим, аніж пафосний світ банків. Ці контори приваблювали багатьох дрібних інвесторів вигіднішими умовами. Щоправда, був ризик одного разу прийти й побачити закриті двері, довідавшись із газет, що власник контори зник із грошми (траплялися такі випадки). Для банків імовірність цього була набагато менше, тому вони вважалися надійнішими.

Ті з інвесторів, хто не мав достатньо капіталів, щоб безпосередньо брати участь у біржовій грі, купували цінні папери

⁶⁷³ Тому «тільки від біржової гри залежить настільки різке підвищення або зниження цін... Про шкоду настільки сильної спекуляції з паями цукрових заводів нема чого й говорити, тому що і саме підприємство страждає від цього, і [усе це] шкідливо відображається на економічному житті держави, і чимало осіб без усякої праці збагачуються, а більшість тих, хто має середні капітали, розоряються. Завдяки тому, що паї так часто переходять із рук у руки, у правління потрапляють люди випадкові, зацікавлені лише в біржовій ціні» (Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. — 1894. — № 2163. — 21 янв. — С. 2).

⁶⁷⁴ На Київській біржі цей термін зазвичай дорівнював року — раз на рік проводили «контракти», де укладали великі договори про постачання цукру.

⁶⁷⁵ Киевская биржа // Киевское утро. — 1910. — 30 окт. — С. 4.

в кредит, щоб мати на них прибуток. Для одержання кредиту інвестор мав відкрити онкольний рахунок, а заставою ставали папери, придбані в кредит. Однак банки відкривали такі рахунки тільки під купівлю паперів, що вважалися надійними, а от дрібні банкірські контори — під будь-які папери, аби тільки вони котирувалися на біржі. «Для того щоб відкрити онкольний рахунок у дрібній банкірській конторі, достатньо було мати півтори сотні рублів... на 150 руб. можна було мати паперів на 600 руб.». Тому було дуже «спокусливо купити що завгодно, покласти на оп call, отримати прибуток, знову щось купити (у більшості випадків не мало значення що) і знову зробити так само»⁶⁷⁶. У великих банках мінімальний вклад для відкриття онкольного рахунку був набагато більшим — від 2000 до 5000 рублів⁶⁷⁷, тому в цьому банкірські контори мали явну перевагу. Хоча 150 рублів у ті часи були великою сумою (кілограм м'яса коштував близько 20 копійок, а за десять рублів можна було купити гарне пальто), такі заощадження були в багатьох, і банкірські контори не скаржилися на недостатню кількість клієнтів.

Однак не все було гладко, як можна бачити з наступної історії з газети тих років. У контору прийшов власник онкольного рахунку, бажаючи уточнити, скільки в нього грошей. А банкір зненацька говорить, що на його рахунку 68 000 рублів. Власник рахунку в шоку — він уважав, що на його заощадження банкір купив прибуткові цінні папери. У конторі давали нечіткі й ухильні відповіді, і тільки після скандалу й скарги в Кредитну канцелярію з'ясувалося, що банкір на гроші клієнта купив збиткові папери, після чого від капіталу клієнта залишився один спогад. При цьому схема приваблення таких клієнтів була добре відпрацьована — зазвичай власника заощаджень приводив приятель, знайомив з управляючим банкірським домом або контори, і той починав мальовничо розповідати про те, як швидко його клієнти розбагатіли: «недавно злиденні, тепер — великі капіталісти». Після цього клієнт «собі вже не належить: ледве прокинувшись, він хапається за газету», щоб підрахувати розміри свого багатства; «міняється вся програма дня, перероджується людина, заводять нові знайомства, вчиться біржовим термінами, спить і ма-

⁶⁷⁶ Былое. 1903. — № 3, февраль. — С. 78.

⁶⁷⁷ Бирюкович В. В. Биржа и публика / В. В. Бирюкович В. В. // Вестник Европы. — 1895. — Т. VI. — С. 351–352.

рять у сні біржею, а банкір... у цей час погойдується від сміху. Взявши забезпечення, він ніяких паперів і не купував, записав на онколіста позику, нараховує на цю міфічну позику відсотки й придумує вже яку-небудь історію, щоб переконати онколіста продати свої папери»⁶⁷⁸. Такі сумнівні операції стали можливими тому, що в ті роки банкірські контори вважалися не кредитними установами, а лише приватними торговельно-промисловими організаціями, тому й вимог до них ставили набагато менше⁶⁷⁹.

У Києві такі контори стали з'являтися під час загального підйому 1890-х років. Знаменитий бердичівський банкір І. Гальперін одним із перших відкрив київську контору в 1892 році, але вона працювала лише чотири роки й закрилася після банкрутства Гальперіна. На початку ХХ століття сім контор працювали на Хрещатику (зазвичай вони знаходилися в будинках банків), три — на початку вулиці Миколаївської (зараз — Городецького)⁶⁸⁰.

Багато хто вважав саме існування дрібних і ненадійних банкірських контор «глибокою економічною аномалією», тому що вони з'являлися за рахунок «нездорових прагнень економічно слабких елементів нашого суспільства. Дійсно, хто стає клієнтами різних банкірських контор... як не рядові обивателі, недостатньо заможні, щоб вступити в клієнтуру

⁶⁷⁸ В «тёмных» банках // Банковое дело. — 1913. — № 11. — С. 18–19.

⁶⁷⁹ Беляев Н. М. Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах / Н. М. Беляев. — М., 1883. — С. 6–7, 26–33. Для створення банкірської контори не потрібно було затверджувати в Міністерстві фінансів її статут і надсилати публічну звітність. Досить було подати прохання на ім'я губернатора або градоначальника, а також перелік банкірських операцій. Після перевірки «благонадійності» засновника й позитивного рішення міської влади прохання затверджувалося «Особливою канцелярією по кредитній частині» Міністерства фінансів, і банкірська контора вважалася заснованою.

⁶⁸⁰ Загалом у різний час у Києві працювали контори М. П. Альперіна, Л. В. Ашкеназі, Бальтерманца, А. А. Барабгарло, «Барбан і Зейферт», В. Л. Вайнбаума, «М. Векселер і сини», І. Гальперіна, І. Г. Грубера, В. П. Данилевського, Г. І. Інгала, С. А. Канеля, Б. М. Клейна, Л. В. Ландау, Б. С. Левінсона, Г. І. Лесіна, Н. М. Литвака, Куперника, Н. Б. Матусовського, Райхінштейна, Ф. Д. Раковського, Я. Ф. Файнгольда, Френкеля, Д. С. Хеймана, Штильмана, Я. Б. Епштейна. Частина з них існувала недовго, а про багатьох взагалі мало що відомо, крім прізвища. У 1910 році в Києві залишилися банкірські контори «М. П. Альперін», «І. Г. Грубер», «Г. І. Інгал», «С. А. Канель», «Б. С. Левінсон», «Ф. Д. Раковский», «Я. Ф. Файнгольд», а також банкірські дома «М. Лісім» і «Д. Мерзвинський і К°» (Варшавский Л. М. Банки и банкирские конторы Российской империи / Л. М. Варшавский. — М.: Тип. И. М. Машистова, 1910. — С. 109–110).

солідних банків»⁶⁸¹. Не знаю, чи було обурення автора статті в петербурзькому «Финансовом обозрении» щирим або ж награним, однак відповіді на поставлені питання напрошуються самі собою. Більшість дрібних індивідуальних інвесторів справді були не настільки заможними, щоб іти в банки, і від публікації таких статей вони не ставали більш заможними. Тому їм залишалося тільки йти в банкірські контори, де для відкриття онкольного рахунку потрібно мати півтори сотні, а не дві тисячі, як у банку.

Зазвичай клієнтами банкірських контор ставали дрібні інвестори, що мали лише один-два виграшні квитки державної позики.

На перший погляд, основним напрямом діяльності невеликих банкірських контор стали посередницькі послуги в операціях із цінними паперами. Однак на практиці київські банкірські контори мали набагато тісніші зв'язки з біржею. Власник банкірської контори постачав «цінності своїх клієнтів... біржовим понижувачам, а після досягнення... зниження вже з повною впевненістю сам виступав у ролі продавця, нібито з доручення провінційних клієнтів, стривожених коливаннями курсу»⁶⁸².

Більше того, контори стали посередниками між Петербурзькою біржею й великими київськими спекулянтами, які мали у своєму розпорядженні значні капітали, нажиті на операціях із цукром. Починаючи на Петербурзькій біржі гру на підвищення або на зниження, ці спекулянти розміщували свої розпорядження на купівлю або продаж цінних паперів саме через приватні банкірські контори. Коли у вересні 1894 року почалася чергова гра на підвищення, «провідна роль у цій кампанії належала київським спекулянтам, які своїми нака-

⁶⁸¹ Дрібний індивідуальний інвестор «під тиском усе зростаючої дорожнечі життя простягає руку до джерела багатства — до біржі, і до його послуг негайно ж з'являються охочі ловити рибку в каламутній воді біржових настроїв, щоб... без особливої праці покласти у власну кишеню цінності, які вносить наївний клієнт у забезпечення» приватному банкірові (Эфемерные банкирские конторы // Финансовое обозрение. — 1912. — № 20. — С. 1).

⁶⁸² На біржі починалося збентеження, отже мета досягнута — «вода замутилася й можна приступати до вилову великої риби». Штучне зниження курсу цінних паперів і «у більшості випадків неможливість для клієнта, який вклав всі свої заощадження, надати додаткові папери спричиняє екзекуційний продаж. Але банкірові немає ніякого сенсу втрачати економічно цілком благополучні цінності», і він насправді продає «привно налаштованим маклерам» за підходящою для себе ціною лише невелику партію паперів (Эфемерные банкирские конторы // Финансовое обозрение. — 1912. — № 20. — С. 1).

зами на покупку й продаж задають активну роботу київським банкірським конторам. Наші контори зображують із себе посередників між київськими спекулянтами й Петербурзькою біржею, і на цьому заробляють солідні куртажі. Кажуть, що є такі щасливі банкіри, які загібають у якості куртажу по тисячі й більше рублів за кожний біржовий день»⁶⁸³.

Під час загального економічного підйому наприкінці XIX — на початку XX століття київські банкірські контори розквітли, і тоді всі погоджувалися з тим, що «говорити про користь дрібного кредиту, значить доводити, що двічі два чотири», а відсутність такого кредиту «гальмує розвиток дрібної промисловості». Але в часи неминучих циклічних спадів, коли серед банкірських контор часто траплялися банкрутства, вкладники втрачали свої заощадження. Тому багато хто і вважав банкірські контори, «які зазвичай через рік вилітають у трубу з усім своїм майном»⁶⁸⁴, ризикованими й ненадійними фінансовими установами.

У березні 1899 року крах банкірської контори В. Л. Вайнбаума та ефектна втеча її власника стали головною темою для розмов серед завсідників Семадені, та й не тільки там. Наступного дня після втечі «усі без винятку біржовики юрбилися перед опущеними шторами спустілої контори». Звістка про крах «вразила не тільки колишніх вкладників В. Л. Вайнбаума» — банкір, що втік, «до останнього часу користувався бездоганною репутацією ділової людини, а довіра до нього клієнтів визначалася багатотисячними вкладками». Але після краху Вайнбаума з'явилися підозри «щодо всіх майже банкірських контор», особливо зважаючи на «часто повторювані у Києві зісні банкрутства»⁶⁸⁵.

А в 1902 році в Києві припинила платежі банкірська контора І. Г. Зейферта. Пасиви контори досягали 300 тис. руб., а сумнівної ліквідності активи — лише 10 тис. руб. Ревізія по-

⁶⁸³ «Нам уже приходилось сообщать о сильном развитии игры на повышение» // Киевское слово. — 1894. — № 2404. — 22 сент. — С. 1.

⁶⁸⁴ Беседа // Киевлянин. — 1900. — № 244. — 3 сент.

⁶⁸⁵ «На біржі вважають, що вкладів готівкою більше ніж на 250 000 руб. не було. Крім вкладників, постраждали також деякі банки з інших міст і банкірські контори, для яких Вайнбаум був посередником». А один з найбільш великих вкладників, «втраати якого обчислюються в десятках тисяч, вирішив взяти самостійну участь у розшуках В. Л. Вайнбаума... він послав телеграми з обіцяркою великої винагороди всюди, де міг з'явитися втікач» (К банкрутству банковской конторы В. Л. Вайнбаума // Киевское слово. — 1899. — № 4007. — 6 марта. — С. 2).

казала, що Зейферт розтратив понад 100 тис. руб., а потерпілими виявилися переважно дрібні вкладники, що віддали на зберігання в контору Зейферта один або два виграшні білети⁶⁸⁶. Сам Зейферт, як можна було очікувати, зник⁶⁸⁷.

Новий скандал вибухнув у лютому 1906 року, коли в Києві всі обговорювали крах контори Епштейна, яка знаходилася в будинку Київського відділення Південно-Російського промислового банку і проводила різні операції із цінними паперами. Яків Епштейн приїхав у Київ на початку 1870-х років. Починав він скромно — давав уроки єврейської мови, а його дружина відкрила перукарню. Під час Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. він вирішив зайнятися більш вигідною справою — скуповував і перепродавав срібні монети. Незабаром Епштейн став маклером із цінних паперів. Зібравши невеликий капітал, Яків відкрив власну контору⁶⁸⁸. Одним із клієнтів Епштейна був добре відомий у Києві Антон Ржепецький, який володів великими земельними ділянками в центрі міста⁶⁸⁹.

Популярності банкірові додала участь в заснуванні Політехнічного інституту. Головними спонсорами стали знамениті

⁶⁸⁶ Крах банкирської контори И. Г. Зейферта // Банковая и торговая газета. — 1903. — № 29. — С. 495.

⁶⁸⁷ І тільки через сім років преса повідомила, що «сьогодні поліцією арештований відомий колись у Києві банкір Зейферт, що втік у 1902 р. за кордон. Зейферта доставлено в Київ 19 квітня 1909 р. («Сегодня полицией арестован известный некогда в Киеве банкир Зейферт» // Русское слово. — 1909. — 16 мая).

⁶⁸⁸ «Міняльна контора Я. Б. Епштейна... купує й продає всі державні процентні папери, заставні листи земельних банків, облігації кредитних товариств, акції земельних і приватних банків... видає позички під заставу процентних паперів у збільшеному розмірі за зменшені відсотки... Страхує виграшні квитки від тиражу погашення. Ухвалює доручення з купівлі й продажу акцій та паїв» (Меняльная контора Я. Б. Эпштейна // Киевское слово. — 1887. — № 116. — 29 мая. — С. 1; 1887. — № 253. — 19 нояб. — С. 1).

⁶⁸⁹ Антон Карлович Ржепецький (1868–1932), співробітник різних кредитно-фінансових установ, член Київської міської думи, деякий час — голова Товариства взаємного кредиту в Києві, у травні-червні 1918 р. міністр фінансів в уряді П. Скоропадського. Ржепецький розбагатів, даючи кредити під заставу кращих київських садіб. Після відкриття Київського земельного та інших іпотечних банків він припинив усі операції й вклав свій капітал в акції цього банку, скупивши їх по номіналу 250 руб. Крім одержуваних за купонами дивідендів, Ржепецький мав прибуток, віддаючи свої акції тим, хто балотувався на загальних зборах Київського земельного банку на виборні посади. По суті, він продавав їм можливість набрати додаткові голоси. У цих операціях головним його посередником і був власник приватної банкірської контори Яків Епштейн. Отже Якова Борисовича в місті багато хто знав.

цукрозаводчики Нікола Терещенко (150 тисяч рублів) і Лазар Бродський (100 тисяч). А третім у цьому списку виявився Яків Епштейн (24 тисячі рублів). Щоправда, через століття з'ясувалося, що насправді він дав не 24 000, а 2400 рублів, і в списку спонсорів була випадкова друкарська помилка⁶⁹⁰. А може, і не випадкова — чого не зробиш, щоб привернути до себе увагу. Можна за винагороду і друкарську помилку зробити.

А в 1906 році Яків став учасником скандалу, пов'язаного із Залманом Ханкіним, помічником бухгалтера його контори. Той одержав по нібито підробленому листу 45 000 рублів у Південно-Російському промисловому банку. Лист був підписаний Епштейном, однак сам він заявив, що його підпис підробили шахраї. А в банку стверджували, що підпис справжній. Кому тут вірити? Отже, справи контори Якова Борисовича виявилися досить заплутаними, про що «і раніше в місті було багато розмов», як з іронією писала газета «Киевлянин» у вересні 1899 року⁶⁹¹.

Однак прагнення до швидкого збагачення не залишало Епштейна, і він захопився спекуляцією акціями, на чому настільки піднявся, що вирішив придбати декілька цукрових заводів — у ті роки це був модний і прибутковий бізнес, адже Київ вважався «столицею цукру»⁶⁹². Але готовність до ризику явно перевищувала розумні межі — Яків Епштейн випустив незабезпечені «бронзові» векселі на 1,2 млн руб. Не знаю, як сам банкір збирався вийти із цієї ситуації, але вона привернула увагу. Почалося судове розслідування, що тривало, поки контора не збанкрутувала в 1906 році⁶⁹³.

Преса повідомляла, що на біржі поширилися чутки про «торговельну неспроможність великої місцевої цукрозаводської фірми й банкірської контори Я. Б. Епштейна». Чутки

⁶⁹⁰ Андреев І. Історія однієї помилки (Внесок Я. Б. Епштейна на будівництво політехнічного інституту в Києві) / І. Андреев // Краєзнавство. — 2018. — С. 130–134.

⁶⁹¹ Получение по подложному письму 45 000 рублей // Киевлянин. — 1899. — 14 сент. (№ 254). — С. 3.

⁶⁹² Банкір спеціалізувався на фінансуванні цукрових підприємств, «вів постійну гру то на підвищення, то на зниження» і на цьому він часом «заробляв великі суми» — за чутками, «недавно на цій спекуляції він отримав близько 200 000 руб.» чистого прибутку (Крах банкірської контори Якова Епштейна // Русское слово. — 1906. — 16 февр. — 1907. — 18 мая).

⁶⁹³ К банкрутству Я. Эпштейна // Киевлянин. — 1906. — 17 февр. (№ 48). — С. 3.

мали підставу й банкрутство «є фактом, що вже відбувся»⁶⁹⁴. «Крах банкірської контори Якова Епштейна» спричинив у місті «величезну сенсацію». Одному лише «Державному банку контора була винна 600 000 руб. Крах спричинило припинення платежів однієї московською фірмою й невдалою біржовою грою із цукровим піском»⁶⁹⁵.

Була порушена справа про банкрутство, суд визнав Я. Б. Епштейна неспроможним з боргами близько 2 млн руб., після чого той зник у невідомому напрямку. Більше про нього ніхто не чув — мабуть, перемінив ім'я й жив в іншій країні собі на втіху. «Це був справжній гравець і спекулянт, капітали якого були настільки ж сумнівними, як і його операції»⁶⁹⁶.

Але найбільшого розголосу набув скандал навколо банкрутства банкірської контори О. С. Данилевського — відставного штабскапітана, який вирішив швидко розбагатіти. У 1884 році Олексій Данилевський разом із дружиною Софією заснували в Києві «товариство на вірі» (яке нагадувало інвестиційний траст — вони в цей час стали популярними в Америці) з назвою «Торговий дім О. Данилевський і К^о», який складався, як потім виявилось, з одного учасника — самого Данилевського. Розташовані в Києві й Одесі банкірські

⁶⁹⁴ Загальний пасив збанкрутілої контори досягав 1 400 000 руб. Головними кредиторами Епштейна були Київська контора Державного банку, місцеві відділення Волзьсько-Камського і Південно-Російського промислового банків, а також Київський приватний комерційний банк. Пасив «самого Я. Б. Епштейна не перевищував 600 000 руб.», але він був винен, крім інших боргів, ще 800 000 руб. товариству Романівських цукрових заводів, «головним пайовиком яких він є». Активи контори Епштейна являли собою підприємства Романівського товариства — два цукрові заводи в Київській губернії, що приносили «значний дохід». Епштейн був не тільки «головним акціонером цих підприємств, але й директором-розпорядником, тобто фактичним хазяїном». Припинення конторою платежів «спричинило на біржі зрозумілу тривогу, головним чином, серед цукрових ділків», що мали контакти з конторою. Більшість кредиторів погоджувалися на «створення адміністрації у справах фірми, тому що активи... у вигляді двох цукрових заводів являють собою гарантію для поступового погашення боргів». Кредитори визнали, що Епштейн став жертвою «нещасливого для нього збігу обставин, тому що протягом останнього часу він постраждав на досить велику суму» внаслідок банкрутства «фірми Расторгуєвих у Москві, банкірської контори Равич у Варшаві й товариства Рибницького цукрового заводу, яким він надавав широкий кредит» (Крах сахарозаводческой фирмы // Киевская жизнь. — 1906. — № 13. — 18 февр. — С. 2).

⁶⁹⁵ Крах банкирской конторы Якова Эпштейна // Русское слово. — 1906. — 16 февр. — 1907. — 18 мая.

⁶⁹⁶ К банкрутству Я. Эпштейна // Киевлянин. — 1906. — 17 февр. (№ 48). — С. 3.

контори торгового дому Данилевського продавали білети Першої виграшної позики й видавали кредити під усі процентні папери — 95 % від їхньої вартості⁶⁹⁷. Це була приваблива пропозиція — інші контори давали менше.

Конторі Данилевського вдалося виділитися завдяки залученню великої кількості дрібних клієнтів, що приходили з невеликими заощадженнями або з декількома облігаціями виграшних позик, які вони хотіли передати на зберігання банкірові. Данилевський був відставним офіцером і дворянином, що створювало видимість «солідності» підприємця. Банкірська контора орендувала представницький офіс на Хрещатику, де клієнтів зустрічала дружина Данилевського, яка працювала касиром. «Довіри з боку публіки» йому «вистачало. Та й важко було не вірити. Величезна вивіска. Широко кам'яні сходи. Біля дверей солідний швейцар... усюди статечні конторники, бухгалтера... а за касою сама... дружина великого фінансиста... Тому і вірили, адже не в єврейську лавочку ходили вони, — пояснюють свідки, — а до відставного офіцера». Однак «минали місяці, час було білети повертати, але їх не було». Сам Данилевський, «зайнятий створенням на Бессарабці грандіозного будинку з балкончиками, у конторі не бував», а його дружина «ласкаво, привітно заспокоювала нетерплячих дурнів, яким навіть не могло спасти на думку про нестабільність такої серйозної контори»⁶⁹⁸. Насправді ж «вільного капіталу контора не мала, а платежі затримувалися»⁶⁹⁹, але видимість успішності вдавалося зберігати.

Проблеми в Данилевського почалися після того, як у 1890 році одеська контора його торгового дому збанкрутувала, створивши збитки 60 тис. рублів. Щоб їх покрити, Данилевський вирішив організувати фінансову піраміду за допомогою реклами, що обіцяла всілякі вигоди від вкладання капіталів. Репутація в банкіра поки ще зберігалася, гроші знову до нього потекли, і він терміново вклав капітали в будівельні проекти.

⁶⁹⁷ Крах контори Торгового дома «А. Данилевский» // Киевское слово. — 1887. — 10 июня; 1887. — 14 апр.

⁶⁹⁸ Герои дня. Из залы суда. Часть 2. // Киевское слово. — 1896. — № 3180. — 17 нояб. — С. 4.

⁶⁹⁹ «Останньою обставиною пояснюються... дії розпорядника А. Данилевського, що свідчать про те, що в нього була одна мета — добути якнайбільше грошей будь-якими способами, не дбаючи... про розплату» (Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. — 1896. — № 3179. — 16 нояб. — С. 2).

У січні 1893 року врочисто відрили добре обладнані Троїцькі лазні, будівництво яких фінансувалося торговим домом Данилевського. Успіх цього проєкту надихнув його зайнятися будівництвом готелю «Оріон» на розі Великий Васильківської і Бессарабської площі, і в грудні 1894 року банкір купив земельну ділянку для будинку. Однак цей проєкт вимагав значних капіталів. Де їх брати?

У 1894 році наступав строк обміну білетів 1-ї виграшної державної позики, у яких на той час закінчилися купони на одержання доходу. Данилевський оголосив, що його торговий дім готовий обміняти облігації безкоштовно (банки й банкірські контори брали за це комісійні). Насправді ж Данилевський хотів мати у своєму розпорядженні якнайбільше облігацій, щоб заставити їх у банках і одержати готівку. Обмінювати облігації своїх клієнтів він взагалі не збирався. У 1894 році власники облігацій понесли їх Данилевському, і він узяв під заставу приблизно п'яти сотень облігацій кредити в декількох банках, однак «куди поділися взяті під ці папери гроші — невідомо»⁷⁰⁰. Так вдалося зібрати капітали на будівництво розкішного готелю, прикрашеного ліпниною й вежами. Однак борги Данилевського за кредитами досягли 305 тис. рублів, тому готель довелося терміново продати за 280 тисяч великому власнику нерухомості П. М. Попову.

Чутки про фінансові труднощі в Данилевського швидко поширилися, і клієнти спробували забрати свої облігації. Але виявилося, що їх немає — вони були заставлені в банках на Хрещатику поруч із конторою. 19 вересня 1894 року банкірові довелося оголосити себе банкрутом. Незабаром він разом із дружиною був арештований, і почалося розслідування, яке виявило численні зловживання. Данилевський, що привласнив більше ста тисяч рублів грошей клієнтів, визнав себе винним у розтраті, пояснюючи її великими збитками.

Зрозуміло, що пресу більше приваблювали скандальні історії банкрутств, але насправді серед банкірських контор чимало було цілком солідних і надійних, як, наприклад, контора Г. Д. Лесіна. Приватний банкір Григорій (Герш) Давидович Лесін (1860–1924) розпочав свій бізнес у Житомирі, де став посередником в операціях з нерухомістю. Розбагатівши, він на початку 1900-х років відкрив невелику банкірську

⁷⁰⁰ Дело А. С. Данилевского и его жены (продолжение) // Киевское слово. — 1896. — № 3180. — 17 нояб. — С. 4.

контору в Києві на Хрещатику. Справи Лесіна йшли непогано, і в 1907 р. він переселився в Петербург, де не тільки заснував відомий банкірський дім, але й зблизився із впливовим банкіром О. І. Путіловим (це мало кому вдавалося), ставши його другом і правою рукою. «Друг Путілова, — це багато значило на біржі!»⁷⁰¹ І справді, деякі операції (імовірно, конфіденційні) свого Російсько-Азіатського банку Путілов проводив через контору Г. Д. Лесіна, а ім'я Путілова часто зустрічалося серед клієнтів банкірського дому «Г. Лесін» на спеціальному поточному рахунку⁷⁰². Відомо, що Путілов разом з Лесіним спільно придбали в Німеччині маєток «Вілла Роза», що перевершував своєю розкішню заміські палаци французьких королів. Раніше він належав петербурзькому залізничному королю П. П. фон Дервізу, який раніше розорився. Отже відносини в них були довірчі.

Читаючи всі ці історії про банкірські контори, важко позбутися враження, що з боку цих фінансових установ можна було чекати будь-яких сюрпризів. Проте дрібні інвестори зі своїми невеликими заощадженнями однаково туди йшли. Михайло Грушевський писав у спогадах, що «брат хазяїна однієї невеликої київської банкірської контори, де зберігав свої гроші дід, був здивований тим, що коли конторі тимчасово довелося припинити платежі, дід поставився до цього з філософським спокоєм — не намагався забрати свої гроші, нікого не дорікав за крах, і коли фірма поправила свої справи, продовжував вкладати туди гроші»⁷⁰³.

Київські банки

У той час на території України банки, а не ринок цінних паперів, були головним джерелом фінансових ресурсів. «Наші біржі — досить слабкі організації», і хіба «можна думати про пряму емісію цінних паперів на біржі, минаючи банки?... емісії

⁷⁰¹ Кугель И. Р. Из воспоминаний. Записки редактора / И. Р. Кугель // Литературный современник. — 1940. — № 12. — С. 122.

⁷⁰² Лизунов П. В. Банкирский дом «Г. Лесин», его операции и владелец / П. В. Лизунов // Фирмы, общество и государство в истории российского предпринимательства. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 8–10 декабря 2006 г. — СПб.: «Нестор-История», 2006. — С. 104–108.

⁷⁰³ Грушевський М. Споми́ни / М. Грушевський // Дніпро. — 1988. № 9. — С. 119.

можливі тільки в разі особистої участі банків» і «розраховані на банківську клієнтуру». Тому «офіційна біржа відкривається не в будинку біржі, а в кабінетах банків»⁷⁰⁴.

«Банкові установи пустили глибоке коріння в країні»⁷⁰⁵, контролюючи фінансовані ними підприємства, перетворюючись на хазяїв усієї промисловості й ставши основним джерелом капіталів для промислового зростання. Злиття банківського й промислового капіталу стало особливо помітним на початку ХХ століття. Зв'язки найбільших банків із промисловістю ставали усе тіснішими, і за складом банківського портфеля цінних паперів можна було легко побачити, які саме компанії фінансує банк.

У Києві створення банківської системи почалося в 1860-ті роки, час модернізації суспільства й радикальних перетворень, зокрема у фінансово-кредитній сфері. Коли після реформ 1860-х у місті стали засновувати акціонерні товариства, «банки, що з'явилися потім, відкрили доступ до великого кредиту»⁷⁰⁶. На кінець 1860-х років була, загалом, створена кредитно-фінансова система нового типу, що складалася з Державного банку і його відділень, акціонерних комерційних банків, акціонерних земельних банків, товариств взаємного кредиту, ощадних кас та інших кредитних установ (зокрема банкірських контор).

Після відкриття контор і відділень Державного банку в Києві, Одесі, Харкові й Полтаві (а потім в інших містах), стали з'являтися іпотечні кредити, які надавали земельні банки (Київський, Полтавський, Херсонський і Харківський), а також акціонерні комерційні банки.

У Києві перший акціонерний Київський приватний комерційний банк із капіталом 1 млн рублів заснували 8 травня 1868 року з ініціативи М. Х. Бунге. Серед його засновників були Г. О. Гінцбург, цукрові магнати І. М. і Л. І. Бродські, а також великі поміщики А. В. Гудим-Левкович, М. К. Виноград-

⁷⁰⁴ Боголепов М. И. Биржи и банки / М. И. Боголепов // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. / Под ред. Л. Н. Яснопольского. — К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. — С. 392–393.

⁷⁰⁵ Коммерческие банки в 1913 году // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. — Пг.: Банки и биржа, 1914. — С. 100.

⁷⁰⁶ А крім того «надали можливість киянам, починаючи з 70-х років, побудувати... сотні першокласних будинків» (Захарченко М. М. Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко. — К.: Лито-тип. заведение С. В. Кульженко, 1888. — С. 92).

ський, А. С. Кудашев, на землях яких розташовувалися цукрові заводи. Раду банку очолював Андрій Гудим-Левкович — родич київського губернатора, а членами ради були відомий київський фінансист Давид Марголін, «цукрові королі» Лазар і Лев Бродські та інші⁷⁰⁷.

Київський промисловий банк заснували 12 липня 1871 року з капіталом 1,5 млн рублів. Серед засновників були ті самі Андрій Гудим-Левкович і Лазар Бродський, пов'язані із цукровим бізнесом. У 1908 році його поглинув З'єднаний банк, що входив у групу залізничного короля Лазаря Полякова, після чого Київський промисловий банк перейменували на Південно-Російський промисловий банк.

У порівнянні з петербурзькими акціонерними комерційними банками, де капітали зазвичай становили десятки мільйонів рублів, ці два київські банки не назвеш великими. Але завдяки тому, що вони фінансували цукрову промисловість, їхні обороти в 1880 році були чималими — у Київського промислового банку 159 млн рублів, у Київського приватного комерційного банку — 256 млн рублів⁷⁰⁸.

До початку XX століття банківських установ у місті стало набагато більше — відкрилися філії багатьох великих петербурзьких банків, які проводили всі фінансові операції. Акціонерні комерційні банки пропонували клієнтам (крім стандартних депозитів, кредитів і грошових переказів) звичайні в той час фінансові послуги, пов'язані з основними цінними паперами, що перебували в обігу на ринку, — оплата купонів облігацій, виплата дивідендів за акціями, вклади в цінних паперах, зберігання цінних паперів, кредити під їхню заставу тощо. З кінця XIX століття все більшим став попит на трастові послуги («приймання вкладів з управлінням»). Це стосувалося насамперед вкладів у цінних паперах (перші вклади з управлінням з'явилися в 1895 році у відділеннях Державного банку). Банки стежили за тиражами цінних паперів, переданих їм на зберігання, а також використовували доходи за

⁷⁰⁷ Капітал банку 1 млн руб. був розділений на іменні паї (їх одержали засновники) на загальну суму 0,5 млн руб. і акції на пред'явника на загальну суму 0,5 млн руб. (Акционерные банки краткосрочного кредита в 1898 году // Иллюстрированный вестник культуры и торгово-промышленного прогресса России. — СПб.: Изд. А. С. Шустова, 1901. — С. 29).

⁷⁰⁸ Гуржій І. О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. / І. О. Гуржій // Проблеми історії України. — Вип. XVI. — С. 44.

ними на цілі, які визначив вкладник⁷⁰⁹. Кількість банківських установ швидко зростала, і наприкінці 1917 року у Києві їх було 35 (місцевих та з філій банків з інших міст — в основному петербурзьких).

Індивідуальні інвестори

У другій половині XIX століття в міста, де створювалися акціонерні компанії й промислові підприємства, приїжджала в пошуках роботи велика кількість людей. Формувався середній клас, і в нього накопичувалися заощадження. Може й невеликі, але заощадження. В епоху аграрної сільської економіки якщо в селянина з'являлися гроші, він їх міг тільки закопати в глиняному горщику в саду під деревом — вкласти кудись свої невеликі капітали в нього не було можливості. В індустріальній міській економіці з'явилася сфера фінансових послуг. Не звичні лихварі, що просто дають гроші в борг, а банкірські контори й банки, через які можна інвестувати заощадження й одержувати від них дохід. Формувалася фінансова культура — уміння зберігати капітали й вигідно їх інвестувати. А також уміння передати ці навички своїм нащадкам.

Скільки їх було, індивідуальних інвесторів? На рубежі століть в Англії (де фінансові послуги найбільше розвивалися) 10,6 % населення жили на «прибуток з капіталу», як тоді казали. У Франції — 9,2 %, у Німеччині й США — по 5 %⁷¹⁰. Щодо Києва та інших міст, то єдине надійне⁷¹¹ джерело інформації — перепис населення царської імперії 1897 року. Його результати були опубліковані, а сьогодні ці численні томи з даними по губерніях і містах доступні в Інтернеті. За кількістю рантьє — осіб, що жили «доходами з капіталу», Київ (7,8 % населення)⁷¹² лідирував серед інших великих міст імперії, наближаючись до Франції (9,2 %).

⁷⁰⁹ Министерство финансов 1802–1902. В 2 т. Т 2. — СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. — С. 375.

⁷¹⁰ Michie R. The London Stock Exchange / R. Michie. — Oxford: Oxford University Press, 2004. — Р. 4.

⁷¹¹ Розрізнені цифри, що зустрічаються іноді в книгах і статтях різних років (нерідко без посилань на джерело), важко назвати надійними — вони часто не збігаються й незрозуміло звідки взяті.

⁷¹² У Києві (з населенням 247 700 осіб) їх було 19 448–7,8 % (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XVI. Киевская

Ким були споживачі фінансових послуг — індивідуальні інвестори? Під час судового процесу в справі банкіра Данилевського в Києві в 1895 році через зал суду пройшов «цілий ряд імен і прізвищ десятків осіб, які не раз піднімалися широкими сходами у контору Данилевського. Тут і провінційні... священники, волосні писарі, «маленькі чиновники», фельдшери, аптекарські помічники, торговки з Бесарабки й Троїцького базару, словом, усі, хто встиг щось зібрати, залишити на чорний день, поспішав до хрещатицького банкіра в надії подвоїти, потроїти свої заощадження»⁷¹³.

Вважалося, що на біржі переважно грають «пани й чиновники»⁷¹⁴, хоча основна маса чиновників дворянського походження зазвичай обмежувалася придбанням невеликої кількості акцій. Однак цінними паперами володіли не тільки дворяни й чиновники, але й відставні військові, прості міщани, а іноді навіть розбагатілі селяни⁷¹⁵. Щоправда, таких селян було зовсім небагато, а основна їхня маса «не має поняття про те, що таке акція, облігація або заставні листи... папери такого роду розміщені тільки серед міського населення»⁷¹⁶.

Під час чергового буму в 1894–1895 рр. «грали на біржі всі... поблизу банків, банкірських контор, біржі з'явилися зовсім незнайомі, невідомі раніше особи: дами, чиновники, генерали, офіцери, шинкарі, трунарі й просто люди без пев-

губерния. — СПб., 1904 — С. 171). В Одесі (з населенням 403 800 осіб) — 6543 (0,2 %) (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XLVII. Город Одесса. — СПб., 1904. — С. 132–133). У Харкові (з населенням 174 000 осіб) — 5610 (3,2 %) (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XLVI. Харьковская губерния. — СПб., 1905. — С. 181). У Петербурзі (з населенням у 1897 р. 1 264 900 осіб) — 45 503 (3,6 %) (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Город С.-Петербург. Тетр. 2. — СПб., 1903. — С. 206).

⁷¹³ Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. — 1896. — № 3179. — 16 ноября. — С. 2.

⁷¹⁴ Дорошевич В. М. Мантасиада / В. М. Дорошевич // Собрание сочинений. Том II. Безвременье. — М.: Товарищество И. Д. Сытина, 1905. — С. 264.

⁷¹⁵ Це підтверджують судові промови відомих юристів кінця XIX — початку XX ст. (П. А. Александрова, С. А. Андрієвського, П. П. Карабчевського, Ф. Н. Плевако, В. Д. Спасовича, О. І. Урусова й ін.). Так, у справі О. Штейн її обвинувачували у викраденні процентних цінних паперів в осіб різних соціальних станів — «титлярного радника... дворянина... інженера... міщани... селянина» (Судебные речи известных русских юристов. — М.: Юрайт, 2011. — С. 510–511).

⁷¹⁶ Хрулев С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулев. — СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. — С. 155–156.

них занять»⁷¹⁷. Якщо вірити тому, що писали сучасники (а в нас немає підстав їм не вірити), «акції й процентні папери поширилися й продовжують поширюватися у всіх прошарках суспільства»⁷¹⁸ — від дворянства до прислуги.

⁷¹⁷ «Гравці поділялися на окремі групи: ті, хто багатше... збиралися в банках, ті, хто був дрібніше і готовий до ризику, — біля банкірських контор, які надавали їм більш пільгові умови видачі позичок (до 90 % біржової ціни), а хто ще дрібніше — йшли до міняйл. Уся ця строката юрба бігала по банках, банкірських конторах і міняйлам, починаючи з [самого] ранку» (Судейкин В. Т. Биржевая игра на Петербургской бирже / В. Т. Судейкин // Журнал юридического общества. — 1897. — Кн. 1. — С. 8).

⁷¹⁸ От редакции // Финансовое обозрение. — 1874. — № 1. — С. 1.

Розділ 4.

КОРУПЦІЯ ЯК СТИЛЬ ЖИТТЯ

У канцелярії київського генерал-губернатора

У 1837 році Дмитро Гаврилович Бібіков⁷²⁰ став генерал-губернатором трьох губерній Правобережної України — Київської, Волинської й Подільської. Він вирішив сформувати «молоду команду» прогресивних чиновників. І запропонував престижну посаду чиновника з особливих доручень Миколі Писареву⁷²¹, якого давно знав.

Ще коли Бібіков у Петербурзі був директором Департаменту зовнішньої торгівлі, він взяв на роботу ділового й енергійного вісімнадцятирічного Миколу — нащадка давнього збіднілого дворянського роду. У цьому чиновнику нового покоління особливо приваблювало те, що тоді він зовсім не брав хабарів. А Бібіков у митному відомстві десять років боровся саме з хабарями, суворо викорінював зловживання й прославився як непримиренний борець із корупцією.

⁷²⁰ Дмитро Гаврилович Бібіков (1792–1870) був військовим генерал-губернатором Київської, Подільської й Волинської губерній у 1837–1852 роках.

⁷²¹ Микола Еварестович Писарев (1807–1884) — двоюрідний дядько знаменитого публіциста Писарева, який платив за його навчання в університеті.

Коли Бібіков одержав призначення в Київ⁷²², він взяв із собою Писарева. А далі події пішли несподіваним шляхом. Дружина Бібікова з дітьми залишилася в Петербурзі — не захотіла їхати «у провінцію». А Писарев прибув у Київ з молодією дружиною — її звали Софія, так само як і дружину Бібікова. Генерал-губернатор, відомий поціновувач жіночої краси, одразу зацікавився новою дамою у своєму оточенні, а щоб Писарев не заважав, регулярно посилав його в службових справах у всякі віддалені повіти трьох губерній. Бібіков приділяв Софії Писаревій все більше уваги, і чутки про це швидко поширилися в Києві. Казали, що Микола Писарев довідався про це останнім. Щоб його піддобрити, генерал-губернатор підвищив Миколу на посаді до начальника своєї канцелярії⁷²³.

Не знаю, чи переживав Писарев через зраду дружини, але його захопили зовсім інші справи. Нова посада створила спокусу добре збагатитися, і з того часу начальник канцелярії набув дуже великого впливу. Оскільки Фундуклей гроші не брав (та й не всі питання він вирішував), прохачі тягнулися в канцелярію Бібікова, до Миколи Писарева. Той призначав і звільняв чиновників у всіх трьох губерніях, втручаючись в усі справи, де бачив для себе вигоду. А Бібіков займався тільки військовими питаннями й переговорами з людьми в царському уряді.

Писарев створив цілу корупційну піраміду для викачування грошей. Посада справника⁷²⁴ коштувала 500–600 рублів, а заробити на хабарях на цій посаді можна було більше 10 тисяч на рік. Посада судді в ті роки коштувала менше, від 300 рублів (мабуть, судді тоді не брали так, як зараз). Найбільше платили Писареву орендарі казенного майна — там рахунок ішов на тисячі. Зазвичай під час оренди такого майна проводили ревізії, але Писарев мав право відкласти ревізію на

⁷²² Коли Бібіков став генерал-губернатором, він запропонував Миколі І призначити цивільним київським губернатором багатого землевласника Івана Фундуклея, власника цукрового й скляного заводів. Цар справедливо вирішив, що Фундуклей хабарі брати не буде, тому що й без того багатий. І виявився правим.

⁷²³ Петро Селецький, який добре знав і Писарева, і Бібікова, вважає що це вимисел — хоча генерал-губернатор справді цікавився жінками, у той час він залицявся до зовсім іншої дами — дочки начальника арсеналу (Записки Петра Дмитриевича Селецкого // Киевская старина. — 1884. — № 9. — С. 88).

⁷²⁴ Справник — начальник поліції повіту (району), що підпорядковувався губернатору.

пізніший час, щоб орендарі встигли залагодити всілякі проти-законні справи. За такий перенос ревізії потрібно було заплатити 1000 рублів.

У вимаганні грошей і збиранні данини Писарев спирався на поліцію. Після польського повстання місцева поліція «набула такого значення, якого вона ніколи не мала... усі її члени... були призначені владою генерал-губернатора... вищі посади давалися не інакше, як з бажання Писарева. У повітах поліція стала всемогутня, їй було надано велику сферу діяльності», тому «поліцейські чиновники накопичили значне багатство». Якщо хтось із поміщиків відмовлявся платити, на нього одразу писали донос, викликали в Київ і саджали під арешт. Тож платити однаково доводилося, але тепер вже «платили набагато більше... ніж місцевій поліції»⁷²⁵. А з тими, хто намагався виступати проти системи збору грошей, розмова була коротка — їх не затверджували на посаді⁷²⁶.

Про діяльність Писарева знав навіть сам цар, однак чиновника не чіпали — впливовий Бібіков⁷²⁷ казав, що він незамінний, і у разі звільнення Писарева він міг і сам піти у відставку. Очевидно, Писарев справді так багато знав про справи Бібікова, що став уже незамінним. Щоправда, казали, ніби він усе робив за спиною в Бібікова, а той начебто був чесним і грошей не брав, але в це важко повірити. Хоча довести що-небудь сьогодні вже важко.

«Правитель Канцелярії київського військового генерал-губернатора Писарев був один з великих хабарників... він накопив у Києві багатомільйонне багатство (у маєтках і капіталах)... Секрет цей розкривається з наступного анекдоту... Якось Бібіков запитує Писарева, чи правда, що він бере хабарі; на це Писарев відповідав: «Не вірте — мало що кажуть люди? От, кажуть, що ви живете з моєю дружиною, але ж я не вірю!» Про хабарі Писарева знав і цар. «Якось раз на бал, даний у Києві спадкоємцеві, з'явилася Писарева, залита діамантами від голови до ніг. «Хто це така?» — запитав спадкоємець у когось. «Це, — відповіли, — дружина правителя канцелярії генерал-

⁷²⁵ Записки Петра Дмитриевича Селецкого // Киевская старина. — 1884. — № 9. — С. 87.

⁷²⁶ Так було в Подільській губернії з генерал-майором А. О. Радищевим (сином О. М. Радищева, відомого автора «Подорожі з Петербурга в Москву»).

⁷²⁷ Вважалося, що Бібіков успішно боровся з польським впливом на території Правобережної України, а це після польського повстання 1830–1831 років сильно турбувало царську владу.

губернатора»... Проте, Писарев залишався на місці — здається, до переміщення Бібікова на посаду міністра внутрішніх справ: такий був авторитет Бібікова в царя Миколи! Та й спритний же був Писарев! Навіть поляки, що ненавиділи його за колосальне хабарництво, віддавали йому щодо цього справедливість»⁷²⁸. І справді, хто мав справу з Писаревим, його хвалили. Те, що він гроші брав — це зрозуміло, але гроші тоді брали всі, але з Писаревим було приємніше мати справу — ніякої брутальності й нахабності, ввічлива розмова, та й виконував він обіцяне. А з іншими чиновниками всяке бувало⁷²⁹.

Зазвичай розмова з начальником канцелярії відбувалася так. Приходив у його величезний кабінет який-небудь дрібний чиновник, починав скаржитися на життя, на важкі обставини. І просив призначити на вигідну посаду — скажімо, справника (начальника поліції) у будь-якому повіті. Писарев, який стояв перед вікном і уважно дивився у дзеркало на прохача, сухо відповідав, що зараз такої вільної посади немає. А прохач, який знав правила гри, ішов до маленького столика в кутку кабінету й клав під скатертину 500 рублів. Писарев, який у дзеркало усе це бачив, одразу пожвавлювався і казав, що раптом згадав — звільняється така посада. Обрадуваний прохач ішов, Писарев теж залишався задоволеним — зустріч пройшла з користю. Бюрократія виявилася вигідним бізнесом.

Однак у 1850 році Бібіков раптом вирішив позбутися Писарева. Але зовсім не тому, що почав боротися з корупцією. За чутками, Софія Писарева йому набридла, він захопився іншою дамою, і сімейство Писаревих у Києві стало зайвим. Бібіков вчинив бездоганно — добився для Писарева помітного підвищення, чина статського радника й місця губернатора Олонецької губернії. Щоправда, ця губернія на холодному Карельському півострові знаходилася дуже далеко від теплого Києва, але й посада губернатора була значно вище, ніж начальника канцелярії.

Після від'їзду Писарева в далекий Петрозаводськ у Києві всі трохи розгубилися. Те, що за будь-які справи потрібно платити, навіть не обговорювалося, але при Писареві було

⁷²⁸ Путова Г. Київські оповідки у фонді Стороженків ЦДІАК України / Г. Путова. — <https://www.academia.edu> — С. 7.

⁷²⁹ Крім Писарева хабарництвом прославилося в ті роки чимало інших посадовців. «Голова Київської казенної палати Пенкін нажив на цій посаді... більше ніж у мільйон» (Путова Г. Київські оповідки у фонді Стороженків ЦДІАК України / Г. Путова. — <https://www.academia.edu> — С. 10.

зрозуміло, до кого йти й скільки за які послуги давати. Причому без зайвих розмов. А до нових чиновників потрібно було ще знайти підхід.

У Петрозаводську Микола Еварестович одразу зорієнтувався й обклав даниною місто і всю губернію. Однак один із чиновників Казенної палати відмовився платити. Писарев знайшов якийсь привід і звільнив чиновника, хоча той добре виконував свою роботу. Чиновник не здавався і влітку 1851 року під час служби в церкві підійшов до губернатора та привселюдно дав йому ляпаса. Про це написали газети, справа дійшла до Петербурга, хабарника-губернатора звільнили, й почалося слідство.

Тим часом дружина Писарева, побачивши такий поворот справи, втекла з коханцем і з усіма грошми — вони зберігалися на її рахунку, щоб не привертати уваги. А Писарева відправили під вартою в Петербург, і він опинився в камері Петропавлівської фортеці. Врятувало його тільки те, що Бібікова в 1852 році призначили міністром внутрішніх справ, і розслідування у справі Писарева вдалося зам'яти. Очевидно, міністр побоювався, що колишній начальник його канцелярії може розповісти багато чого зайвого про київські справи. Писарева випустили в тому самому 1852 році за умови, що він поїде у свій маєток у Тульській губернії, а в Петербурзі більше не з'явиться. Пішли навіть чутки, що зганийблений, покинутий дружиною та збіднілий Микола Еварестович незабаром помер. Однак насправді він жив ще більше тридцяти років, нібито навіть писав мемуари (вони не були опубліковані), і помер у 1884 році зовсім не в холодній Тульській губернії, а в теплій Венеції.

Хабарництво і вимагання

У той час як на Печерську, на розі Інститутської й нинішньої Шовковичної, Микола Писарев займався великими справами, в «нижньому місті», на Подолі, а точніше — на Житньому ринку, теж відбувалося багато цікавого, хоча масштаби були менші. У кожний базарний день пристав⁷³⁰ подільської дільниці Михайлов виходив на обхід ринку, за ним їхав візок, запря-

⁷³⁰ Пристав — у царській імперії начальник поліції невеликого адміністративного району. У цьому випадку — начальник поліції Подолу в Києві.

жений конем. Поки візок не наповнювався різним добром, обхід не закінчувався. І навіть коли товари вже не вміщалися у візок, Михайлов ішов, притискаючи до грудей то жирного гусака, то півня. Якщо Михайлову раптом приносили рахунок за товари від якогось недосвідченого купця, який ще не зрозумів правила, пристав щиро дивувався: «Та ти з глузду з'їхав, хіба не знаєш, що пристави не платять?» Побори робилися настільки відкрито, що не могли не привернути уваги начальства, і Михайлова судили за хабарництво й вимагання. Хоча місцевим населенням «усі ці обвинувачення... взагалі не вважалися злочинними». На суді на запитання «чому брали?» Михайлов відповів так: «Я тому брав, що не хотів бути вискоккою серед своїх товаришів; усі брали, і я брав. Крім того, я не хотів ображати обивателів, які приносили мені подарунки»⁷³¹.

Коріння корупції губилося в глибині віків. І дев'ятнадцяте століття не стало винятком. З корупцією мали справу майже всі, особливо ті, хто перебував у прямому підпорядкуванні губернаторів: поліцмейстерів, справників, городничих⁷³². «Продажність, свавілля й безвідповідальність адміністрації безмежні, а суду і справедливості не можна добитися»⁷³³. Більшість губернаторів і хабарі брали з будь-якого приводу, і гроші з підлеглих збирали систематично. Губернатори вимагали від поліцмейстерів⁷³⁴ щорічно по 5000 рублів за те, що не будуть їм заважати брати гроші зі своїх підлеглих. Так було практично скрізь.

Коли великий землевласник граф Владислав Браницький звернувся із проханням до царя дозволити передати його дружині в довічне володіння містечко Білу Церкву, цар для порядку наказав одержати дозвіл у київського генерал-губернатора М. І. Черткова. Той одразу «спустив справу по адміністративних сходах», після чого «справник з'явився до

⁷³¹ Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. — Киев: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. — С. 32.

⁷³² Голова адміністративної влади повітового міста.

⁷³³ Половцов О. О. Сенаторська ревизія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880-травень 1881 р.) / О. О. Половцов. — К.: StreamARline, 2019. — С. 70. «Усякого роду законодавче й адміністративне свавілля похитнуло колишній порядок, багато в чому недосконалий, але твердий, і замість нього створили щось невизначене, змішане, заплутане, відсутність усякої влади — а в більшості випадків, безвідповідальність і безкарність» (Там само, с. 47).

⁷³⁴ Начальник поліції губерньського міста.

Браницького і одержав тисячу рублів»⁷³⁵, після чого було видано царський дозвіл.

Хабарі поліції стали звичайною справою. За допомогою хабарів можна було вирішити будь-яке питання й зам'яти всяке правопорушення. З приводу свят підприємці й купці зазвичай посилали поздоровлення великим поліцейським чинам, не забуваючи покласти в конверт потрібну суму. А дрібні чини (городові, квартальні, околодочні) самі приходили привітати добрим словом потрібних людей, очікуючи від них у відповідь конверт з «поздоровленнями».

Щоб не ображати дворянство й чиновників, влада не раз дозволяла коштовні подарунки посадовим особам. Одного разу на початку XIX століття «київський губернський маршал просив дозволу піднести цивільному губернатору Панкратьєву⁷³⁶ від імені всього тамтешнього дворянства золоту табакерку, обсіпану діамантами ціною в 24 000 руб. Государ зробив зауваження про ціну табакерки, але Комітет (міністрів) вирішив дати щодо цього повну свободу, не призначаючи ціни табакерки, тому що це могло образити і губернатора, і дворянство»⁷³⁷. На табакерці діамантами були викладені слова польською мовою «за чесноти й праці від шляхти київської». Цікаво було б дізнатися, якою була її подальша доля. Може, вона і досі зберігається у якому-небудь музеї. А може, у бурхливі роки громадянської війни більшовики переплавили її на золото й продали за кордон — вони часто таке робили. Я не зустрічав про це ніяких згадок.

Про інші подарунки Панкратьєву збереглося багато листів «київської шляхти» 1809 року з різними «проханнями про сприяння й допомогу, з виявленням подяки за зроблені послуги»⁷³⁸. І зі згадками про надіслані губернатору подарунки — четвірку коней, дикого кабана, добутого на полюванні в димерських лісах під Києвом, і багато чого іншого. Від коней Панкратьєв чемно відмовився, відписавши, що в нього

⁷³⁵ Половцов О. О. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880-травень 1881 р.) / О. О. Половцов. — К.: StreamARline, 2019. — С. 47–48.

⁷³⁶ П. П. Панкратьєв був київським цивільним губернатором в 1802–1810 роках.

⁷³⁷ Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С. М. Середонин. — В 3 т. Т. 1. — СПб.: Изд-во Канцелярии Комитета Министров, 1902. — С. 271.

⁷³⁸ Из писем помещиков Киевской губернии к киевскому гражданскому губернатору Панкратьєву // Киевская старина. — 1884. — № 1. — С. 178.

своїх вистачає. Чи прийняв він кабана — невідомо, але думаю, що кабана у будь-якому разі з'їли. Втім, про Панкратьєва говорили, що він жив на жалувannya й від подарунків зазвичай відмовлявся. Але сама система «піднесення дарунків» губернаторам за зроблені послуги тоді процвітала.

Зазвичай поміщики частково утримували поліцію. Поліцейський чиновник у Київській губернії Ф. Я. Лучинський писав у своїх спогадах: «У всіх великих поміщицьких маєтках були призначені річні оклади для чиновників з різної провізії: борошна, круп, масла, сала або битого кабана, а поверх того справникові, приставові й стряпчому, що їздили на службу на своїх конях, — вівса й сіна; від цукрових заводів і питного відкупника посилали цукор, горілку й гроші; небагаті поміщики теж надсилали до свята дещо з живності»⁷³⁹.

До того як Іван Фундуклей обійняв посаду київського цивільного губернатора, з його маєтків теж «був призначений річний оклад». Коли Фундуклей став губернатором, «управляючи його маєтками припинив видачу, та й чиновники відмовлялися від отримання. Але Фундуклей помітив у звітах управляючого відсутність цієї витрати, наказав видати все за минулий час і робити видачу в майбутньому, причому сказав, що якщо багаті поміщики не будуть допомагати утримувати чиновників поліції, то це будуть робити злодії»⁷⁴⁰. «Майже кожний волосний старшина має землю від поміщика у вигляді хабарів; звичайно, з вибуттям його з посади він негайно втрачає й землі»⁷⁴¹.

Гроші на «підгодівлю» чиновників доводилося платити навіть таким магнатам, як цукрозаводчик граф Бобринський. «Одного разу заїхавши в Смілу, Чертков просив Бобринського⁷⁴² сказати йому неофіційно, чи бере справник

⁷³⁹ Лучинский Ф. Я. Провинциальные нравы за последние полвека / Ф. Я. Лучинский // Русская старина. — 1897. — № IX. — С. 647.

⁷⁴⁰ Лучинский Ф. Я. Провинциальные нравы за последние полвека / Ф. Я. Лучинский // Русская старина. — 1897. — № IX. — С. 647.

⁷⁴¹ «Чиновники, які залежать від сваволі генерал-губернатора, який призначає їх та усуває, думають тільки про наживу й побоюються виконувати серйозно свій обов'язок... до чинів судового відомства існує таємна злість і заздрість із боку адміністративних чиновників, які мають незрівнянно більш залежне й нестійке положення», і ця ворожнеча «відображається на справах» (Половцов О. О. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880-травень 1881 р.) / О. О. Половцов. — К.: StreamARline, 2019. — С. 53, 67, 73–74).

⁷⁴² Граф Володимир Олексійович Бобринський (1824–1898) — великий цукрозаводчик, син Олексія Бобринського, який побудував одні з перших цукрових заводів на території України.

що-небудь із цукрового заводу, Бобринський сказав йому, що справник одержує стільки-то, і це третина. Доїхавши до судівної станції, Чертков перемінив справника; однак результатом було те, що новий справник негайно з'явився на завод, і став вимагати свою третину»⁷⁴³, тому довелося заплатити данину двічі. Можна бачити цілу систему планомірних поборів і викачування грошей. При такій системі збирання грошей «усі чиновники жили розкішно, будувалися й купували будинки, навіть маєтки»⁷⁴⁴.

Хабарництво й вимагання в нас існували задовго до Бібікова й Писарева, і тривають з тих часів — та й, мабуть, будуть тривати. І не заважали їм ані зміна царів і генерал-губернаторів, ані реформи 1861 року, ані швидке становлення капіталізму. У царській імперії хабарі й вимагання були звичайною справою і традицією. З'явилася ця традиція давно — мабуть, під впливом збору данини під час татаро-монгольського ярма. Так що, можливо, винуваті у всьому монголи. А може, даремно ми на них наговорюємо...

Деякі історики, які хочуть бачити минуле прикрашеним, стверджують, що це все сильно перебільшене сучасниками і справи були не настільки поганими. Однак якщо подивитися на сьогоденню корупцію, на всю цю систему збору данини з бізнесу, то добре розумієш, про що йдеться. Наскільки високо йшли й ідуть ці гроші і де вершина цієї піраміди, можна тільки здогадуватися. А докази, як звичайно, ніколи не знаходять.

Влада не раз намагалася боротися з корупцією. То в 1730 році гетьман Данило Апостол надіслав інструкцію в суди, щоб вони вели справи «без взятков, противних праву»⁷⁴⁵. То 15 грудня 1763 року Катерина II видала маніфест «Про наповнення судових місць гідними й чесними людьми й про заходи до припинення хабарництва й хабарів»⁷⁴⁶. То в 1845 році при

⁷⁴³ Половцов О. О. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880-травень 1881 р.) / О. О. Половцов. — К.: StreamARline, 2019. — С. 47–48.

⁷⁴⁴ Лучинский Ф. Я. Провинциальные нравы за последние полвека / Ф. Я. Лучинский // Русская старина. — 1897. — № IX. — С. 655–656.

⁷⁴⁵ Федотов-Чеховский А. А. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам / А. А. Федотов-Чеховский // Киевская старина. — 1887. — Т. XVII. — № 1. — С. 153.

⁷⁴⁶ «Усі судові місця наповнити гідними й чесними людьми; а щоб таких мати, необхідно... дати їм... достатню платню... Якби ж хто... наважився до хабарництва і подарунків, які обтяжують наших підданих, або прохачів

Миколі I почалася боротьба з корупцією, і набуло чинності «Уложення про покарання карні й виправні» за незаконні побори під виглядом державних податей, хабарі із прохачів і вимагання. Однак на практиці мало що змінювалося.

У глибині століть

Почалося це все набагато раніше. Ще в козацькі часи «малоросійська старшина досить безцеремонно ставилася до права власності: захоплювала нерухоме майно один в одного, грабувала вдів і сиріт»⁷⁴⁷. Тоді «усі без винятку дивилися на козака, як на дійну корову, і не було суддівського панича, який би за нагоди не поживився чимось від нього. Козаки тоді підкорялися волостям, які зі свого боку звітували за свою діяльність окружним начальникам. Поліція також мала частку свого права, але досить незначну. Левова частина належала окружним начальникам», які «незважаючи на малу платню, жили з повною розкішшю. Козачки простачки й самі без усякого вимагання любили підлещуватися до начальства, навіть не будучи ні в чому перед ними винні. Поздоровити начальника зі святом було звичайною справою, так само як і після закінчення своєї чумацької справи: дивись, несе начальникові повний річний запас»⁷⁴⁸.

У судах тих часів звичайною справою було «поклонитися» чиновникам, а простіше кажучи — виявити до них повагу й продемонструвати її подарунком, найчастіше у формі грошей. У дрібних і простих справах ці «уклони» були невеликі (5, 10, 20 золотих), а у великих і складних — і 70, і 80 золотих, становлячи іноді більше половини всіх витрат на судову справу. Використовували не тільки гроші. «Коли суддя вийшов із присутності в супроводі підсудка й секретаря, канцеляристи укладали в мішок принесених прохачами курей, яйця, хліб, пироги»⁷⁴⁹.

у справах почав притісняти, такий нечестивий і невдячний... не тільки із числа чесних, але із усього роду людського знищений буде» (Манифест от 15 декабря 1763 г. «О наполнении судебных мест достойными и честными людьми и о мерах к прекращению лихоимства и взяток» // Полный свод законов Российской империи. Часть 1. — Том 16. — С. 457. № 11988).

⁷⁴⁷ С-ко Н. Три документа к истории экономических отношений в Малороссии / Н. С-ко // Киевская старина. — 1884. — Т. VIII. — № 1. — С. 143.

⁷⁴⁸ В-цкий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском Побережье / Н. В-цкий // Киевская старина. — 1896. — № 7–8. — С. 120.

⁷⁴⁹ Гоголь Н. В. Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем / Н. В. Гоголь // Повести. «Ревизор». — М.: ОЛМА, 2004. — С. 383.

А от для «уклону» гетьманові стародубський війт Симеон Тихонович у жовтні 1718 року передав стародубському полковнику Лук'яну Жоравці п'ять червоних злотих, після чого полковник писав війтові, що гроші він одержав, але гетьманові поки не передав, тому що не було нагоди⁷⁵⁰.

«Уклони» як добровільний подарунок хабарем не вважалися, це була загальноприйнята практика, у якій сучасники не бачили нічого поганого. Навіть Інокентій Гізель, класифікуючи гріхи у своєму трактаті «Мир з Богом людині», писав, що добровільні подарунки судді гріхом не вважаються, якщо той судить справедливо, а подарунки даються тільки для подяки⁷⁵¹.

Однак на практиці в головах усе перемішалося. У 1782 році один адвокат із Глухова писав своєму клієнту, що він побоюється, як би судді «задобрені із противних сторін, не попусвали б ваших справ», і щоб уникнути цього, пропонує дати «винагороду», простіше кажучи — хабар. На всіх «потрібно піднести 200 р., секретареві 100 р.», який при цьому, на думку адвоката, «досить розумний, чесний і справедливий»⁷⁵².

Тоді формально хабарем, «датком», вважалися ті випадки, коли чиновник вимагав винагороду за вирішення питання. Це однозначно вважалося «корупціями» (виявляється, таке слово знали вже в часи Гетьманщини). У 1718 році вже згаданий полковник Лук'ян Жоравка захищав перед гетьманом свого полкового писаря, заперечуючи, що «корупцію... мій писар брав від них, як хтось неправедно доніс»⁷⁵³.

Хабарі вимагали навіть із катів⁷⁵⁴. Їх боялися, саме слово «кат» уникали говорити, називаючи їх «містр» (майстер). У церкві намагалися не стояти з ними поруч, відводили їм окреме місце, іноді навіть не пускали. Але коли потрібно було вимагати з них гроші — нічого не боялися й не соромилися. Близько 1730 року кат Гадяцького полку скаржився на свого полковника Гаврилу Милорадовича, що, коли він прослужив

⁷⁵⁰ Ф. Н. К характеристике шляхетско-козацького быта XVIII века / Ф. Н. // Киевская старина. — 1885. — № 4. — С. 778.

⁷⁵¹ Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. — Т. І. — Кн. 2 — К.: Свічадло, 2009. — С. 225.

⁷⁵² Скитский Б. Гетманщина накануне её падения. Очерки быта / Б. Скитский. — Владикавказ, 1923. — С. 37.

⁷⁵³ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої половини XVIII століття / О. Сокирко // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — 2007. — С. 204–205.

⁷⁵⁴ У XVIII столітті при кожному полковому суді був свій кат, який в разі необхідності катував обвинувачуваного або страчував його.

рік і став вимагати від полковника документ для підтвердження служби, той не хотів його видавати, поки кат не приніс полковникові хабар — десять рублів. «Інші полковники цього часу були не набагато краще»⁷⁵⁵.

У правобережній частині України (та й у самій Польщі) корупція теж була звичайною справою. «Де... правда й справедливість суду?»⁷⁵⁶ — питав на початку XVII століття навіть православний чернець Іван Вишенський, за своїм способом життя далекий від судових справ. «Спершу дай, потім прав», — писав напикінці XVII століття волинський шляхтич Данило Братковський⁷⁵⁷.

Колись і у Великому князівстві Литовському, і в Речі Посполитій добре розуміли, що країна «без захисту й правосуддя існувати не може», як розуміли і необхідність довіри до держави («де немає довіри, там не може бути й згоди»⁷⁵⁸). Однак реальне життя, як завжди, вносило свої виправлення: «Бачимо, як вони судять. Хіба за законом? Богу одному відомо». Тому «яка користь — укласти стільки конституцій: адже жодна з них не виконується. Воевода не виконує свої обов'язки, старости і купці теж». А «хіба на посадах тримають себе як потрібно?»⁷⁵⁹. «Не відаю, чи є що в цім житті настільки тяжке для людського серця як те, коли без найменшої провини... відбирають власне добро й майно»⁷⁶⁰, — писав Богдан

⁷⁵⁵ Генеральний суддя Чарниш, який обійняв цю посаду в 1715 році, «прославився своїм хабарництвом, причому наклади, які він брав, досягали іноді тисяч». Погарський сотник Галецький скаржився гетьманові Апостолу, що Чарниш взяв у нього подарунків золотом, кіньми та іншим тисяч на шість, однак «суду справедливого не дав» (Лазаревский А. Суды в старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. — 1898. — № 7–8. — С. 89–90).

⁷⁵⁶ Вишенский И. Книжка // Сочинения / И. Вишенский. — М.: АН СССР, 1955. — С. 45.

⁷⁵⁷ Братковский Д. Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковский. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 417.

⁷⁵⁸ Дневник Люблинского сейма 1569 года. — СПб.: Тип. В. Головина, 1869. — С. 235, 239. «Все потрібно робити за законом. Коли дещо робиться всупереч закону, то народ приходить до злих думок. Коли він бачить, що закон написаний, але не виконується, і справи робляться всупереч йому, то не очікує собі нічого доброго» (Там само, с. 420).

⁷⁵⁹ Дневник Люблинского сейма 1569 года. — СПб.: Тип. В. Головина, 1869. — С. 270, 229, 241.

⁷⁶⁰ Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого / И. Каманин // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. — К.: Типография Н. Корчак-Новицкого, 1914. — С. XX.

Хмельницький напередодні повстання 1648 року коронному гетьманові Миколі Потоцькому.

Наші чиновники з давніх часів звикли одержувати хабарі від купців. У 1488 році один з митників, якийсь «Шан Жидовин», взяв у московських купців половину мита і видав документ про те, що дорогою назад з Кафи їм доведеться платити в Києві тільки половину суми, що залишилися. Однак інші київські митники, «Симха да Рябично жидови», незважаючи на пред'явлену грамоту, взяли з купців повну суму мита, та ще й вимагали подарунки товарами для київського воєводи⁷⁶¹. Непогано заробляли київські воєводи й тим, що за великі хабарі пропускали торговельні каравани повз митницю. У 1552 році воєвода дав провідників, щоб «караван чималий, близько ста возів з товари коштовними» об'їхав митницю⁷⁶².

От що писав Мартін Груневег, добре знайомий з порядками на митницях наших міст XVI століття: «Щодо мита, недостатньо сплатити його... вони вимагають почесть⁷⁶³», яке стало «таким важким тягарем для купців, що кожний жахається... почесть потрібно нести відкрито, не під пахвою, а нести перед собою на розкішному блюді... і передавати його із придворними церемоніями». А ті, кому давали підношення, відкривши його, «починають гніватися, і потім торгуються... Причина їх злості в тому, що по їхніх величезних володіннях пересувається така кількість возів і коней, наносячи великий збиток, а їм на сміх дають так мало. Не дай Бог згадати князя чи короля або запитати, звідки в них право вимагати ці дарунки»⁷⁶⁴.

А жителі міст «не пропускають нагоди схилити до себе» впливових осіб, пропонуючи їм «багаті дарунки від депутації міщан, яка приходить з поклоном, вітанням і проханням не забути про них»⁷⁶⁵. При цьому подарунки оплачували з міської

⁷⁶¹ А в 1501 році за зменшення мита київський ключник через посередника-киянина одержав близько 10 метрів дорогої тканини від московського купця Івана Васильєва (*Івакін* Г. Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. / Г. Івакін. — К.: Наукова думка, 1996. — Розділ 4. — <http://litopys.org.ua>).

⁷⁶² Архив Юго-Западной России. Ч. 7. Т. 1. — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1886. — С. 96.

⁷⁶³ «Почесть» — дарунок, підношення для «надання почесі», тобто вияв поваги тому, кому дарунок підносили.

⁷⁶⁴ Груневег М. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / М. Груневег. — М.: Памятники исторической мысли, 2013. — С. 157–158.

⁷⁶⁵ Лаппо И. И. Великое княжество Литовское / И. И. Лаппо. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1901. — С. 714.

скарбниці. У 1620 році київські війт і райці написали 19 листопада листа воєводі Т. Замойському із проханням повернути їм землі, які захопили домініканці, і зайняту католицьким єпископом гору Щекавицю, а також вирішити інші питання. На подяку разом з листом воєводі передали в подарунок 13 лисячих шкурок «на кожух»⁷⁶⁶.

Коли в 1686 році в нинішній Могилів-Подільський приїхав канцлер Литовський, князь Мартиян Огинський, наступного дня представники міського магістрату пішли до нього з «уклоном», подарувавши 300 злотих. Зрозуміло, що так просто давати гроші князеві було непристойно, він би й не взяв їх. За звичаями того часу їх завернули в шматок дорогого китайського шовку небесного кольору. А дружині канцлера подарували «два сорока» шкурок горностая на 115 злотих. Цим справа не обмежилася, і важливому гостю передали дорогі вина в красивих пляшках, а також цукор, перець та інші прянощі, які сильно цінувалися в той час. При від'їзді канцлера йому знову передали 300 злотих та інші дарунки. Зрозуміло, що так зустрічали не тільки князя Огинського, а й інших поважних осіб у всіх містах Речі Посполитої⁷⁶⁷.

У той час сформувався цілий прошарок канцеляристів і «юристів» із середовища небагатої шляхти й міщан⁷⁶⁸. Збіднілі, але горді шляхтичі намагалися будь-якими більш-менш законними шляхами виправити своє фінансове становище, а юридична діяльність була, мабуть, єдиним видом роботи, яку вони могли собі дозволити⁷⁶⁹. За словами сучасника,

⁷⁶⁶ Білоус Н. Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття / Н. Білоус. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 214.

⁷⁶⁷ Лаппо И. И. Великое княжество Литовское / И. И. Лаппо. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1901. — С. 714–715.

⁷⁶⁸ Левус Н. Львівський синдик Павло Щербич / Н. Левус // Acta studiosa historica. — 2005. — Ч. 6. — С. 43–56.

⁷⁶⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2008. — С. 257–259. Старченко Н. Умоцнені — прокуратори — приятелі. Хто вони (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) / Н. Старченко // Соціум. — 2002. — Вип. 1. — С. 111–144. На відомого луцького орендаря Маєра Давидовича працювало декілька адвокатів: Ярош Станишевський, Станіслав Боруцький, Северин Белостоцький, Томаш Мизевський, Ян Прегалінський, Олександр Пашковський, Костянтин Хорошко, Антоній Манібоцій. А у квітні 1626 року Маєр навіть уповноважив вести свої судові справи князя Григорія Четвертинського (Заяць А. «Єврейське» щастя: як волинський єврей Маєр Давидович збирав свій капітал (перша половина XVII ст.) / А. Заяць // Соціум. — 2013. — Вип. 10–12. — С. 270–271).

юриста Яна Охотського, наприкінці XVIII століття «міські й земські суди були завалені справами». Головною причиною «незліченних процесів» була «неймовірна низька вартість розгляду справ», а також «численність студентів, які оточували суди і набивалися... зі своїми послугами. Велику роль відіграло панське самолюбство, бажання принизити супротивника й наполягти на своєму. Не раз я бачив справи, які не коштували й двохсот злотих, але вони так завзято підтримувалися, що для їх припинення ані посередництво друзів, ані клопотання шановних осіб не мали ні найменшого впливу»⁷⁷⁰.

Грошова посада війта

Найширший простір для всіляких дарунків і хабарів відкривала посада війта, який управляв міською власністю. Зрозуміло, що можливостей для особистого збагачення у війта було багато. Тому й з'являлася велика спокуса використовувати цю посаду в корисливих цілях. Вигідніше всього було займатися одночасно декілька прибуткових посад. Так, війт міста Володимира на Волині Федько Лудович у 1496 і 1497–1498 рр. був ще й митником⁷⁷¹, а також керував судом, на чому, без сумніву, добре збагатився.

За те, щоб зайняти вигідне місце війта, нерідко йшла боротьба між конкурентами. У 1566–1567 роках у місті Володимирі на Волині розгорівся конфлікт між спадковим війтом Максимом Лудовичем⁷⁷² і претендентом на цю посаду Михайлом Дубницьким. Почалося все з того, що міщани стали скаржитися на війта, обвинувачуючи Лудовича у зловживанні владою (він сам, без помічників, проводив судові засідання, ухвалював несправедливі рішення, брав хабарі, привласнював зібрані податки, розкрадав майно міста й гроші з бюджету). Максим Лудович одноосібно судив міщан «по корчмах»,

⁷⁷⁰ Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. П. П. Меркульева, 1874. — С. 22.

⁷⁷¹ Бортнікова А. А. Інститут володимирського війта в структурі управління містом за магдебурзьким правом XV–XVI століть / А. А. Бортнікова // Політикус. — 2017. — № 6. — С. 55.

⁷⁷² Він був онуком Федька Лудовича і сином Івана Лудовича, теж володимирського війта.

щоб ніхто не заважав йому брати хабарі⁷⁷³. Зрозуміло, що він був не один такий вїйт — «зайняті великою кількістю громадських і приватних справ, розбирають позови у святкові дні, коли вони вільні... сидять зазвичай замість суду серед шуму гулянок, мало розбираючись в юриспруденції», — писав у XVI столітті Михалон Литвин⁷⁷⁴.

Міщани Володимира написали скаргу великому князю Жигмунту Августу, і Лудовича прибрали в 1567 році. Заміну йому знайшли швидко, і була це людей не випадкова — Михайло Дубницький, чоловік внучки єпископа Холмського Федосія, який був тоді й володимирським «владикою». Середовище волинської еліти було досить тісним — Дубницький з Лудовичем мали родинні зв'язки (хоча й непрямі) і загалом були людьми одного кола⁷⁷⁵, що досить показово. Тому й передача вїйтівства відбулася за домовленістю уgrupовань.

За звичаями того часу, Дубницький мав викупити посаду вїйта в Лудовича за 1000 кіп литовських грошів, для чого йому довелося взяти частину грошей у дружини (400 кіп), а дружина одержала право користуватися «усіма доходами й вигодами» вїйтівства до своєї смерті. Це означало, що на користь дружини йшли всі судові мита й штрафи, так само як і торговельні мита⁷⁷⁶. Лудович, не бажаючи залишати свою прибуткову посаду, став уникати передачі грошей за вїйтівство, ховався й жив у різних родичів і знайомих. Але довго це тривати не могло, і Дубницький нарешті став вїйтом.

⁷⁷³ Брав вїйт «подарунки» і за те, що запліщував очі на самовільне будівництво — з кого пів златого за дрібні порушення (міський вал трохи розкопав), а з кого шість злотих за самовільну будівлю лазні й кузні, що врізалися в той самий міський вал. Лудовича обвинувачували також у тому, що він не стежив за порядком у місті, де можна було бачити всіляких п'яниць та інших підозрілих осіб. Вїйт захищав інтереси шляхтичів, які купували землі в місті (зрозуміло, що за винагороду) — будинок одного з міщан знесли, а землю віддали шляхтичеві під забудову (Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р. Варіант мікроісторичного прочитання / Н. Старченко // Соціум. — 2003. — Вип. 3. — С. 66).

⁷⁷⁴ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. — М.: МГУ, 1994. — С. 84.

⁷⁷⁵ Відрізняла їх хіба що причетність Дубницького до урядових кіл Великого князівства Литовського.

⁷⁷⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе / Временная комиссия для разбора древних актов, Київська археографічна комісія. Ч. 8. Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. — К.: Типография С. В. Кульженко, 1911. — С. 50.

Перші декілька років усе було спокійно, але вже в 1570 році міщани стали скаржитися і на Дубницького, пред'являючи до нього такі самі претензії, як і до Лудовича. Закінчилася справа тим, що вони відсторонили Дубницького від посади, доручивши тимчасово виконувати обов'язки війта городничому Василю Загоровському. А в середині 1571 року в місто прибув Павло Крупка, щоб зайняти місце війта. Однак міщани його не прийняли. Конфлікт розгорався, справа дійшла до короля, й на початку 1572 року той ухвалив рішення, яке поклало кінець усім суперечкам — війтом мав бути Дубницький⁷⁷⁷.

На перший погляд, у цій історії немає нічого незвичайного — зловживання владою війтами з корисливою метою було цілком звичним⁷⁷⁸. Однак історія Лудовича й Дубницького цікава не цим. У Володимирі війт виступав представником влади короля (або великого князя), які не залежали від міщан місцевого співтовариства. Якщо вважати це співтовариство за своїм волевиявленням попередником громадянського суспільства, то війт був для нього особою чужорідною. Тому й ставало можливим протистояння міщан і війта, скарги на війта королю та інші вияви незадоволення міської громади, звичайні для Західної Європи. Отже, незважаючи на корумпованість влади в містах Правобережної України, що входили в польсько-литовську державу, система міського управління більше нагадувала західноєвропейську. Хабарництво теж мало скоріше «європейський» (якщо можна так сказати) характер.

Та й сама правова система виявилася не такою вже поганою — незважаючи на всі випадки корупції або зловживання війтами владою. «Закон, відображений в Литовському статуті 1566 року, стояв, поза всяким сумнівом, вище, ніж той

⁷⁷⁷ Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р. Варіант мікроісторичного прочитання / Н. Старченко // Соціум. — 2003. — Вип. 3. — С. 85.

⁷⁷⁸ У 1598 році міщани скаржилися на луцького війта Г. Колмовського, який не тільки нібито згвалтував дочку шляхтянки Ганни Бердовської, але й змушував міщан купувати горілку тільки у своїх продавців, а також торгував зброєю з міського арсеналу (з 800 рушниць залишилося лише 300). Загальні збитки для міської скарбниці від діяльності Колмовського на посаді війта оцінили в 5 тисяч злотих. У 1594 він одержав від короля лист із вимогою припинити утиски міщан, але зупинитися вже не міг — у 1595 році на Колмовського написали нову скаргу (Заяць А. Луцькі війти у XV — першій половині XVII століття / А. Заяць // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 2015. — Вип. 51. — С. 213–214).

рівень розвитку, на якому перебувала маса... народу. Через це він... привносив у шляхетські голови литовських обивателів вищі ідеї й поняття... І обов'язки влади перед народом, і «однакова справедливість для всіх підданих». Саме по собі ствердження цих принципів «було вже величезним кроком у справі розумового розвитку»⁷⁷⁹.

Принципи магдебурзького права довго пов'язували українські міста з європейськими ринками, та й з європейськими традиціями загалом⁷⁸⁰. Міське самоврядування на принципах магдебурзького права (навіть якщо вони і не застосовувалися повною мірою) створювало непогані можливості для виявлення корупції й боротьби з нею. Самоврядування українських міст стали обмежувати в часи Петра I — самодержавству в принципі не потрібна ідея самоврядування⁷⁸¹. Що, загалом, можна зрозуміти. Адже самоврядування й самодержавство — це ідеї з різних світів, і схожий початок цих слів (само-) не повинен вводити в оману.

Збереглася цікава історія боротьби за місце війта в полковому місті Стародубі, одному з найбільших тоді торговельних центрів⁷⁸² Лівобережної України, — історія не менш колоритна, ніж події у волинському Володимирі. У Стародубі теж почався «наступ на місто», а простіше кажучи — на міське самоврядування.

Стародуб на початку XVII століття опинився під владою Польщі, одержав магдебурзьке право від польського короля Сигізмунда III 27 травня 1625 року, і з тих часів у місті діяла

⁷⁷⁹ Лаппо И. И. Великое княжество Литовское / И. И. Лаппо. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1901. — С. 511.

⁷⁸⁰ Багалея Д. Магдебургское право в Левобережной Малороссии / Д. Багалея // Журнал Министерства народного просвещения. — 1892. Март. — С. 1–55.

⁷⁸¹ Місто Почеп, розташоване недалеко від Стародуба, в 1709 році, після війни зі шведами й битви під Полтавою, було передано у власність князю О. Д. Меншикову. Магістратське управління повністю скасували, і в місті головним був бурмістр, якого призначали із сотників (Бирюков С. Н. Мещане городов Стародубья в первой половине XVIII в. / С. Н. Бирюков // Вестник СПбГУ, сер. 2. — 2011. Вып. 4. — С. 78). У Мглині з 20 сіл, які належали магістрату, на початку XVIII століття 10 віддали козацькій старшині, а в інших селах вона активно захоплювала землі (Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской Епархии. Кн. 7 / Филарет. — Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1873. — С. 125–128).

⁷⁸² Стародубські купці славилися своїм багатством — вони купували в Росії хутра й шкіру, продаючи в Західну Європу через Ригу й Сілезію. Звідти вони привозили в основному тканини й вина.

магістратська система самоврядування⁷⁸³, підтверджена московським царем Олексієм Михайловичем у 1666 році. Не думаю, що цар мав якусь симпатію до такої системи, але йому було важливо мати підтримку міщан Стародуба.

Не тільки московському царю не подобалася магдебурзька система міського самоврядування — для козацької старшини, полковників, сотників та інших ця система виявилася чужорідною інновацією, штучно перенесеною із західноєвропейських міст у містечкове «малоросійське» середовище⁷⁸⁴. Представники старшини були людьми військовими, авторитарного типу, та ще й сильно корумпованими, зацікавленими особистим збагаченням. Тому всі ці виборні війти й магістрати були для них як більмо на оці. «Малоросійські полковники з перших часів свого існування привласнили собі таку владу, за якої магістратське самоврядування було взагалі немислиме»⁷⁸⁵.

Жителі міста вже зрозуміли, що реальна влада належить полковнику, зокрема у суді, де разом з війтом і бурмістром засідав полковий суддя. А судові засідання часто починалися за пропозицією полковника. Коли в 1683 році стародубський магістрат призначив одного з міщан «шафарем» (чиновником, який збирав податки), той відповідав: «Хоч мене окуйте, хоч у тюрму саджайте, а шафарем не буду!». За непокору магістрат розпорядився посадити міщанина під арешт, але як тільки його вивели за двері, він знову крикнув: «Нехай тільки здоровий буде пан полковник, а магістратських панів я не слухаю!»⁷⁸⁶.

«Про образи генеральним судом, полковниками й старшиною від малоросійського народу багато скарг дійшло», — писав цар Петро I у своєму розпорядженні від 16 травня

⁷⁸³ Магістрат Стародуба складався з війти, 3 бурмістрів, 5 райців і 5 лавників. Бурмістри займалися податками, доходами й цивільними справами, а лавники — кримінальними справами. Райці (радці) — члени ради магістрату, яка контролювала дотримання законодавства, зокрема в торгівлі. Члени магістрату обиралися на загальних зборах жителів міста (докладніше див.: Бирюков С. Н. Мещане городов Стародубья в первой половине XVIII в. / С. Н. Бирюков // Вестник СПбГУ, сер. 2. — 2011. Вып. 4. — С. 74–75).

⁷⁸⁴ Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини (1654–1767) / П. Клименко // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. — 1926. — Кн. VII–XVIII. — С. 309–357.

⁷⁸⁵ Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. — Т. 1. Полк Стародубский. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. — С. 118.

⁷⁸⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. — Т. 1. Полк Стародубский. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. — С. 118.

1722 року. «У судах (г)енеральних заради взятків і накладів робиться багато неправди... Полковники полків своїх як козакам, так і посполитим створюють труднощі неправими судами... відібранням ґрунтів, лісів, млинів»⁷⁸⁷.

Ще під час війн Хмельницького королівський посол Смяровський прибув у козацьке військо для переговорів, маючи із собою 50 грамот на право володіння землями, селами й хуторами. У ці грамоти не були вписані прізвища, і можна було вказати будь-які. Такий підкуп був зовсім вже явним, і обурені полковники зарубали шаблями Смяровського на очах у Хмельницького⁷⁸⁸.

Якщо наприкінці XVII століття стародубський магістрат ще зберігав деяку самостійність при полковниках Самойловичі та Миклашевському, то тільки завдяки твердості характеру війта Спиридона Ширая, який перебував на цій посаді близько 30 років, з 1681 по 1708 рік. Ширай поріднився з полковником Миклашевським, а крім того, до війта прихильно ставився гетьман Мазепа, тому при Шираєві магістрат ще зберігав свій вплив. Хоча й при ньому полковники вже почали забирати собі магістратські землі.

Після того, як йому на зміну прийшов Дем'ян Єрмолайович, який був війтом десять років, вплив магістрату швидко знизився. Самовладний полковник Лук'ян Жоравка розпоряджався магістратом і його земельними володіннями як хотів, а незручних для себе людей міг взагалі закувати в кайдани, як він зробив з магістратським писарем. У 1719 році Єрмолайович відмовився від війтівства через інтриги двох членів магістрату, які боролися за владу, — бурмістра Григорія Злотника та райці Семена Тищенко⁷⁸⁹.

Потрібно було обирати нового війта. Виборам передувала агітація й банкети, на яких кандидати пригощали виборців і намагалися схилити їх на свій бік⁷⁹⁰. Серед міщан намітило-

⁷⁸⁷ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской Епархии. Кн. 7 / Филарет. — Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1873 — С. 287.

⁷⁸⁸ Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини / В. Гришко // В 300-ліття Хмельниччини. Збірник за ред. Б. Крупницького. — Мюнхен: Заграва, 1948. — С. 26.

⁷⁸⁹ Нашадок стародавнього шляхетського роду Семен Тищенко-Лашкевич, який народився в 1660-ті роки, був у Стародубі людиною відомою, енергійною і заповзятливою. У магістраті він займав помітне місце — у 1705–1708 роках був лавником, а в 1708–1718 рр. — райцею.

⁷⁹⁰ «При виборах посадових осіб», які формально обиралися вільним голосуванням, кандидати «купували собі прихильників, причому це недорого й

ся два угруповання. Багатші висунули кандидатом Григорія Злотника. У них була своя, цілком логічна аргументація — Тищенко дружив зі стародубським полковником (представником державної влади) і навіть поріднився з ним, однак міське співтовариство не дуже хотіло повністю підкорятися полковникові. А городяни середнього достатку (зокрема ремісники) хотіли обрати Семена Тищенка. Міщани пішли до магістрату, щоб обрати вїта, але прихильників Злотника виявилось більше, і вони вигнали конкурентів. Після обрання Злотника його люди написали листа гетьманові Скоропадському із проханням затвердити обрання нового вїта. А прихильники Тищенка подали гетьманові скаргу про несправедливість виборів. Гетьман за порадою представників кандидатів розпорядився вирішити це питання за допомогою жереба, і вийшло так, що вїтом став Злотник.

Справа на цьому не закінчилася, і боротьба між прихильниками влади магістрату й влади полковника тривала⁷⁹¹, поки вїтом не став Яків Андрійович, який дав зобов'язання підкорятися наказному полковнику Корецькому. Боротьба Тищенка із супротивниками не припинялася до 1730 року, і описувати тут всі її деталі немає сенсу. Вїтом він так і не став, але вражає його наполегливість, заснована на чималому багатстві (нажив він його на багаторічній успішній торгівлі вовною з Ригою, Кенігсбергом і Архангельськом).

У 1733 році Андрійович помер, і вїтом став Антон Коменок, який перебував на цій посаді до 1760 року. При ньому магістрат повністю втратив колишнє значення, у нього забрали всі землі й села. «Магістратське господарство, яке

обходилося, тому що в хід пускали горілку». У 1867 році один з кандидатів, «взявши із собою на особливий візок декілька відер горілки, їздив по всій сотні, по селах... умовляючи стати на свій бік курінних отаманів і козаків» (Скитский Б. Гетманщина накануне её падения. Очерки быта / Б. Скитский. — Владикавказ, 1923 — С. 37–38).

⁷⁹¹ Коли в 1722 році Григорій Злотник помер, Тищенко одразу звернувся до гетьмана із проханням затвердити його на посаді без виборів, тому що його прихильники вже один раз обирали Тищенка. Скоропадський затвердив вїтом Тищенка за підсумками попередніх виборів. Але скоро, у тому самому 1722 році, помер і Скоропадський, після чого Тищенко опинився в непевному становищі, а його супротивники одразу висунули свого кандидата на місце вїта — писаря магістрату Григорія Отвиновського, який обіцяв обмежити владу полковника. Новий гетьман Полуботок скасував це обрання, після чого провели ще одні вибори й знову обрали Тищенка. Однак він одразу після обрання зрікся вїтвства (очевидно, під тиском) на користь свого супротивника, бурмистра Якова Андрійовича.

було лише засобом збагачення для полкових і магістратських урядників, дійшло до такого занепаду, що навіть сама ратуша містилася у напіврозваленій хаті, причому половину її забрала полкова старшина»⁷⁹².

По суті, ця історія не стільки про боротьбу конкурентів за місце війта, скільки про те, що на території Лівобережної України міська громада спершу мала реальну владу, але потім корумповані полковники знищили міське самоврядування, яке заважало їм привласнювати землі та інше майно.

Цікаво й те, що звичним тоді було накривати столи під час передвиборчої кампанії, влаштовувати банкети й пригощати виборців дорогими іспанськими винами, і це ні від кого не приховували, зокрема від гетьмана. Тищенко заявив, що витратив на всі ці банкети 967 злотих — дуже велику в той час суму, — і навіть хотів, щоб магістрат відшкодував йому ці витрати. Поскаржившись гетьманові, він отримав від нього універсал, у якому магістрату пропонувалося повернути гроші. Але магістрат відмовився, мотивуючи це тим, що заява Тищенка голослівна, сума витрат сильно перебільшена, та й банкети кандидат улаштовував для своїх знайомих.

Незважаючи на відторгнення ідеї міського самоврядування і на те, що вона мала обмежені можливості в захисті інтересів міщан, магдебурзьке право вважалося тоді перевагою для міста. Іноді були спроби відновити магдебурзьке право, як в Полтаві в 1752 році. Війт Йосип Кирилов з міщанами подали прохання гетьману Кирилу Розумовському про відновлення магістрату й міського самоврядування, підтвердженого грамотами ще в часи Богдана Хмельницького (пізніше ці документи були втрачені). Через пів року Розумовський підписав універсал про відновлення магістрату, повернув міщанам право вибирати війта голосуванням й проводити суд за нормами магдебурзького права. Парадоксальним чином прохання про відновлення магістрату підтримав і полковник Андрій Горленко, що підтверджує його лист гетьману. Втім, полковник не забув додати, що війт із міщанами просять про відновлення магістрату, бажаючи як і раніше бути підпорядкованим полковій канцелярії. Зважаючи на все, він із самого початку розраховував на те, що магістрат буде повністю під його контролем. А полкова адміністрація так і не хотіла ви-

⁷⁹² Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. — Т. 1. Полк Стародубский. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. — С. 132.

знавати незалежність магістрату, продовжуючи вважати міщан своїми підлеглими.

Коли в грудні 1752 року війт Йосип Кирилов помер, міщани вирішили обрати новим війтом бурмістра Андрія Терентенка. Однак полковник обурився, що війта обрали без нього. Він написав у січні 1753 року два листи в гетьманську канцелярію із проханням скасувати результати виборів і поставити на місце війта городского отамана Іллю Волховського. Розумовський видав тимчасове розпорядження, що війтом має поки залишитися вибраний міщанами Терентенко. Почалося протистояння між війтом і полковником. Терентенко розумів, що боротися з полковником він не зможе, і в 1754 році подав прохання гетьману звільнити його з посади війта за віком і станом здоров'я. Закінчилася ця історія тим, що Розумовський своїм універсалом призначив новим війтом бурмістра Івана Висоцького, проігнорувавши право міщан на обрання війта голосуванням⁷⁹³. Виходить, що й тут полковник переміг. А характерний для магдебурзького права поділ влади (зокрема судової), настільки важливий для боротьби з корупцією, був припинений на тривалий час.

А чи були чесні чиновники?

Коли Микола І доручив зібрати відомості, хто з губернаторів не бере хабарів, таких виявилось тільки двоє: київський цивільний губернатор І. І. Фундуклей⁷⁹⁴ і ковенський А. О. Радищев⁷⁹⁵. На це Микола зауважив: «Те, що не бере хабарів Фундуклей — це зрозуміло, тому що він дуже багатий, ну а якщо не бере їх Радищев, виходить, що він надто чесний»⁷⁹⁶.

Більше було, якщо можна так сказати, умовно чесних, які хоча б почасти дотримувалися законності. Ще в першій половині XVII століття жив на Брацлавщині земський суддя

⁷⁹³ Бужинський М. З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767) / М. Бужинський // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. — 1927. Кн. XI. — С. 171–184.

⁷⁹⁴ Іван Іванович Фундуклей (1799–1880) був київським цивільним губернатором у 1839–1852 роках.

⁷⁹⁵ Афанасій Олександрович Радищев (1796–1881) — чиновник, молодший син письменника Олександра Радищева, автора «Подорожі з Петербурга в Москву».

⁷⁹⁶ Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке / П. А. Зайончковский. — М.: Мысль, 1978. — С. 156.

Ольбрихт Кохановський, «один із кращих представників незліченної множини кар'єристів», працював він «на користь суспільства й держави не безкорисливо», однак у своєму середовищі «виділявся досить рідкісною в той час рисою — деякою повагою до законності»⁷⁹⁷.

Були й чесні чиновники, які не боялися мати вигляд білих ворон. «Щораз на новому місці батьківської служби незмінно повторювалися ті самі сцени: до батька приходили «за освяченим століттями звичаєм» представники різних верств міського населення із дарунками. Батько відмовлявся спершу досить спокійно. На інший день депутації були із дарами у підвищеному розмірі, але батько зустрічав їх уже грубо, а на третій безцеремонно гнав «представників» ціпком, а ті юрбилися у дверях з виразом здивування й переляку на обличчі... Згодом, ознайомившись із діяльністю батька, стали відчувати до нього глибоку повагу. Усі визнавали, від дрібного торговця до губернського начальства, що немає такої сили, яка б змусила суддю покривити душею проти совісті й закону, але... при цьому вважали, що якби суддя до того ж брав помірні «подяки», то було б зрозуміліше, простіше й взагалі «більш по-людському»»⁷⁹⁸.

Якщо начальник київської поліції Живоглядів не соромлячись брав гроші, «повною протилежністю... був його помічник Д. Ф. Бучинський. Це була ідеально чесна людина, що жила тільки на платню... Нема чого й говорити, що відносини між начальником і його помічником були вкрай ворожі... Зрештою начальник поліції, звільнений зі служби, пішов... з великим капіталом, а його помічник помер, залишивши родину в... тяжкому становищі»⁷⁹⁹.

Писали й про інших київських чиновників, що не брали участі у системі загального вимагання. «У Карній Палаті головував Іван Гаврилович Вишневський», який справді поважав людей, а головою Цивільної Палати був «Іван Григорович Туманський... він судив по справедливості й законам», спричиняючи «невдоволення половини позивачів, і не було жодної людини, яка б його не любила і не поважала... Нічого, крім

⁷⁹⁷ Нейман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди. Ч. 2 / Ц. Нейман // Киевская старина. — 1889. — № 10. — С. 105, 107, 120.

⁷⁹⁸ Короленко В. Г. История моего современника / В. Г. Короленко. — В 4 т. Т. 1–2. — М.: Правда, 1985. — С. 15.

⁷⁹⁹ Ярон С. Г. Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. — Киев: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. — С. 30.

похвал, не можу я сказати про інших чиновників військових і цивільних, які перебували тоді в Києві», особливо про губернського прокурора, Григорія Івановича Краснокутського. Йому «ніхто не міг дорікнути в хабарництві». «Мені здається, що ніде ще не збиралося одночасно стільки добрих, розумних і чесних людей, як тоді в Києві»⁸⁰⁰, — писав Ф. Ф. Вігель про кінець XVIII століття. Хоча повірити в це важко.

Титулярний радник з Бердянська В. К. Крижановський згадував у своєму щоденнику, що «предводитель дворянства ні з кого не бере»⁸⁰¹. Щоправда, з місцевих чиновників не брав тільки він один. Не знаю, як їм це вдавалося і як система їх не відторгала. Очевидно, такі випадки були скоріше винятком із негласних правил гри. І жилося таким людям нелегко.

«Капітали мої були дуже вбогі, і поліпшити їх не було надії, тому що тодішні посади оплачувалися настільки мало, що було б добре, якби одержуваного жалування вистачало хоча б на найскромніше життя. До придбань за допомогою зловживань я завжди почував відразу, а тим часом служба як казенна, так і приватна в поміщицьких маєтках, була вигідна лише тоді, коли супроводжувалася хабарями. До ведення господарства або якої-небудь спекуляції я відчував себе нездатним. Одним словом, я бачив себе безпомічним»⁸⁰².

⁸⁰⁰ Вігель Ф. Ф. Записки Филиппа Филипповича Вигеля. Части первая — четвертая / Ф. Ф. Вигель. — М.: В университетской типографии, 1891. — С. 62–64.

⁸⁰¹ Баханов К. А. Бердянск в дневниках титулярного советника В. К. Крыжановского / К. А. Баханов, И. И. Лыман. — Запорожье, 2002. — С. 144.

⁸⁰² Лучинский Ф. Я. Провинциальные нравы за последние полвека / Ф. Я. Лучинский // «Русская старина». — 1897. — № IX. — С. 651–652.

Розділ 5.

КИЇВСЬКИЙ РЕНЕСАНС

Що дав Києву цукровий бум, крім нагромадження величезного багатства в руках цукрових магнатів? А дав він місту багато чого — не тільки появу на рубежі століть красивих будинків у стилі «віденського ренесансу»⁸⁰³, трамваю та електричного освітлення, але й дещо більш фундаментальне — економічну модернізацію. Процвітання цукрових заводів стимулювало заснування промислових підприємств (особливо машинобудівних) і банків. Спрацював ефект мультиплікатора, як кажуть у таких випадках економісти.

Через місто потекли грошові потоки, створювані цукровим бізнесом, Київ став багатим містом — насиченим вільними капіталами. А вільні капітали, як давно відомо, здатні творити чудеса. Вони — як падаючі на землю теплі літні дощі, після яких розпускаються всі квіти, зокрема найбільш рідкісні й екзотичні. Вільні капітали не тільки призводять до розквіту витонченого стилю життя, а також архітектури, мистецтва й науки — вони приваблюють інвесторів. Адже їх завжди цікавили і будуть цікавити насамперед багаті міста, тому що вони знають — будь-яка розпочата там справа швидко окупиться, бо місто багате — і цим усе сказано.

Але такий підйом почався дещо пізніше. А в 1870-ті та 1880-ті роки, хоча цукрові капітали вже потекли через місто, «цукровий капіталізм» ще не почав трансформувати повсякденне життя киян. «Хрещатик... нічого спільного не

⁸⁰³ Точніше, цей стиль називався неоренесансом. А чи була київська архітектура початку ХХ століття ближче до віденського або паризького неоренесансу, стверджувати не буду — фахівці краще знають.

мав з нинішнім, забудованим величезними чотирьох- і п'ятиповерховими будинками», — згадував сучасник на початку ХХ століття. «У вісімдесятих роках на Хрещатику на кожному кроці траплялися маленькі дерев'яні будівлі, у яких знаходилися дрібні ресторани й пивні». Звичні нам парки ще не з'явилися, тож «дихалося влітку важко, пил стовпом стояв... не було не тільки трамвая, але й конки... залишалося їздити на візниках» по вибоїстих дорогах⁸⁰⁴. А місцеві аристократи у той час «у маленькій кімнаті, заставленій шафами й обвішаній портретами... ділять Європу й критикують Бісмарка»⁸⁰⁵.

Але й тоді, у 1860-ті й 1870-ті, для людей, що жили в цьому місті, воно однаково було якщо і не «маленьким Парижем», то просто маленьким сонячним раєм, де так легко було відчувати безтурботну легкість буття. Особливо коли ти молодий. «Добре було в Києві в травні місяці 1868 року. Може, тому так добре було тоді, що це була пора нашої молодості... Погода стояла чудова; квіти цвіли розкішно; повітря зберігало ще свіжість і вологість, але в його теплоті була якась животворна сила, якої набратися нам хотілося якомога більше»⁸⁰⁶. «У Києві мені добре, — писав у серпні 1865 року в своєму щоденнику єпископ Порфирій. — Люди тут такі, як скрізь, із гріхом навіпіл. Але я люблю їх з їхніми недоліками»⁸⁰⁷.

Мав минути час, щоб Київ перетворився на «велике сучасне місто, можливо, найбільш західне після столиці імперії Санкт-Петербурга», а Хрещатик «став чимось подібним до київських Єлисейських полів із громадами будинків і сучасними магазинами»⁸⁰⁸. «Який прекрасний Київ увечері, з Дніпра особливо, коли під'їздити до нього човном за течією — увесь в електричних вогнях. Сяє хрест в руках св. Володимира, суне вгору, на Володимирову гірку, фунікулер... Цілий Поділ у вогнях»⁸⁰⁹.

⁸⁰⁴ Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. — К.: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. — С. 3–4.

⁸⁰⁵ Половцов О. О. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880-травень 1881 р.) / О. О. Половцов. — К.: StreamARline, 2019. — С. 42.

⁸⁰⁶ Русов О. О. Щоденники та спогади / О. О. Русов. — Чернігів: Десна, 2011. — С. 138.

⁸⁰⁷ Порфирій (Успенский), єпископ. Книга бытия моего. Т. 8. — СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1902. — С. 120.

⁸⁰⁸ Лифарь С. С. Дягилевым / С. Лифарь. — СПб.: Композитор, 1994. — С. 182–183.

⁸⁰⁹ Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: спогади міністра Центральної Ради та Директорії / І. А. Фещенко-Чопівський. — Житомир: Вісник, 1992. — С. 30.

«Завдяки сильному зростанню Києва і будівельній гарячці, яка спостерігається в останні роки, деякі із другорядних вулиць міста... прикрашаються більш витонченими... будинками, ніж головні вулиці». Причина проста — там ще залишилося місце, а центр уже забудований. Тому «з кожним роком виростають усі нові й нові багатоповерхові громади гарних будинків, переважно в улюбленому київськими архітекторами стилі ренесанс»⁸¹⁰.

Київ кінця XIX століття став містом, що динамічно розвивалося. Його населення швидко зростало: від 27 тисяч у 1806 році до 127 тисяч у 1874-му, 247 тисяч — у 1897-му і 571 тисячі — у 1916 році. Неважко уявити, що якби не революція й громадянська війна, то років через двадцять Київ міг би перетворитися на ще один східноєвропейський мегаполіс із населенням близько мільйона осіб. Зрозуміло, що елегантний і діловий центр сильно відрізнявся від кварталів бідноти на окраїнах, але так тоді було у всіх містах, зокрема і в Парижі, і в Лондоні.

Місто почало радикально змінюватися не тільки завдяки будівельному буму, але й після появи таких символів технічного прогресу, як телеграф (1854), залізниця (1870), електричне освітлення (1878), телефон (1886) і трамвай (1892) — до речі, перший у царській імперії. «У мене на очах... пішла перша конка... замінена потім на... електричну силу — здається, Київ був першим... містом, що завів у себе електричний трамвай, принаймні в Петербурзі й Одесі конку я бачив і десятки років по тому, як у нас весело бігав трамвай»⁸¹¹.

Коли на вулицях з'явилися електричні ліхтарі, а після брукування їх каменем або асфальтування (з 1880-х років) у центрі зникли пил і бруд, у місті став формуватися зовсім інший життєвий простір. Театри, музеї, картинні галереї, кав'ярні й ресторани — усе це змінило культурний ландшафт Києва, та й сам міський стиль життя. Цей стиль тепер більше відповідав потребам суспільства буржуа, що швидко багатіє і в якому все менше залишається дідівського й патріархального. А міська інтелігенція й богема, цей креативний клас XIX століття, ставали невід'ємною частиною нового стилю життя.

Втім, немає підстав говорити про якесь єдине й вишукане київське суспільство, що населяло на рубежі двох сторіч

⁸¹⁰ К росту Киева // Киевлянин. — 1900. — 29 июля.

⁸¹¹ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов. — К.: Темпора, 2011. — С. 325.

центр міста. Там співіснували, не дуже змішуючись, і люди богемних «вільних професій», і старі аристократичні еліти, і трудові мігранти із сільської місцевості, що переселилися у велике місто в пошуках кращого життя. Православні й католики (не кажучи вже про послідовників іудаїзму) часто цуралися один одного, утворюючи свої окремі соціальні світи.

Як усе починалося

Київський ренесанс розпочався, коли після реформ 1860-х повів вітер змін. Першою і найвірнішою ознакою економічного зростання став будівельний бум — адже у бідних містах мало що будують, на це просто немає грошей. Після звільнення селян багато хто з них кинулися в пошуках роботи в міста. Населення Києва збільшувалося «неймовірно швидко, квартир не вистачало, почалася гарячка домобудівництва й вартість землі сильно зросла»⁸¹².

А в лютому 1870 року в Києві з'явилася залізниця, яка зв'язала місто з Одесою на півдні й Москвою на півночі⁸¹³. Ця подія стала наочним символом змін. Про замкненість і провінційність вже не йшлося — залізниці швидко будували не тільки в царській імперії, а й у сусідніх країнах, що стало рішучим кроком у бік загальної відкритості світу. Може, ще не глобалізації — це було б занадто голосно сказано про Київ 1870-х років, — але, безсумнівно, відкритості.

Із середини XIX століття прискорився розвиток промисловості. У той час у місті невеликих промислових підприємств було небагато, трохи більше півсотні. Крім семи цегельних заводів, інші являли собою дрібні мануфактури переважно з переробки сільгосппродукції. Працювало на них трохи більше двох тисяч осіб. Виокремлювався серед них тільки найбільший завод «Арсенал» (720 осіб)⁸¹⁴. А в 1900 році в місті було вже 125 заводів і фабрик, де працювало більше 11 тисяч осіб.

⁸¹² Ярн С. Г. Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила / С. Г. Ярн. — К.: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. — С. 3–4.

⁸¹³ Про створення залізничної мережі на території України ми ще поговоримо докладніше далі.

⁸¹⁴ У середині XIX століття 59 невеликих заводів і 14 фабрик виробляли в Києві щорічно продукції на 2,3 млн руб. (Павлов А. П. Торговельна і митна справа в Києві у IX–XIX ст. / А. П. Павлов, К. Є. Гальський. — К.: ЛАТ & К., 2008. — С. 192, 194).

Ще однією ознакою змін стало збільшення кількості акціонерних компаній⁸¹⁵. У першій половині XIX століття в місті акціонерні товариства зустрічалися нечасто. З акціонерних компаній найраніше з'явилося в 1834 році «Товариство для приготування в Києві штучних мінеральних вод»⁸¹⁶. Було ще «Товариство пароплавства по Дніпру», засноване в 1835 році⁸¹⁷. Після реформ 1860-х років заснування акціонерних компаній стало масовим⁸¹⁸. Багато нових акціонерних товариств з'явилося у 1870–1880-ті роки⁸¹⁹, але найбільше їх заснували в 1890–ті⁸²⁰. Серед промислових акціонерних ком-

⁸¹⁵ Йдеться не про цукрові заводи — ті були переважно пайовими товариствами, та й розміщувалися вони не в місті.

⁸¹⁶ Первісний капітал становив 30 тисяч рублів асигнаціями (8572 рублів сріблом), і він був розділений на 120 акцій. Товариство було успішним, і в 1860 році видало акціонерам дуже непогані дивіденди (14%), що перевищувало прибутковість багатьох інших компаній. У 1880 році прибуткове виробництво «мінеральних вод» перейшло у власність міста (Отчёт по Киевскому заведению минеральных вод // Киевский телеграф. — 1861. — 20 апр.) Такі самі дивіденди видали і в 1862 році (От комитета Киевского заведения искусственных минеральных вод // Киевский телеграф. — 1862. — 19 марта).

⁸¹⁷ Товариство, яке складалося «з купців Розинга, Еберта й Штрауха», у 1837 році перетворили на «Акціонерне товариство пароплавства по Дніпру і його притокам» з капіталом 1,2 млн руб. Назва виглядала набагато солідніше, ніж реальна діяльність товариства: «Існувало в Києві з початку 30-х років два потворні дерев'яні судна, що називалися пароплавами, які далі Ржищева, здається, не ходили і перевозили звідти в Київ камінь. Ці дивні пароплави належали якійсь... безплідній за своєю діяльністю компанії, яка... отримавши привілей, загальмувала розвиток пароплавства на Дніпрі більш ніж на 20 років» (Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. — 1896. — Т. LII. — № 2. — С. 262).

⁸¹⁸ З 1860 по 1897 р. кількість промислових підприємств у Києві зростає з 45 до 177, а щорічна вартість виробленої ними продукції — з 2,3 млн руб. до 24,8 млн руб. (Павлов А. П. Торговельна і митна справа в Києві у IX–XIX ст. / А. П. Павлов, К. Є. Гальський. — К.: ЛАТ & К., 2008. — С. 198).

⁸¹⁹ «Київське товариство водопостачання» (1872), «Київське газове товариство» (1872), «Товариство Київського пивоварного заводу» (1873), «Товариство горілчаних заводів» (1880), «Товариство Стеблівського цукробурякового й рафінадного заводів» (1884), «Товариство електричного освітлення» (1886), «Друге пароплавне товариство по Дніпру і його притокам» (1888) та ін.

⁸²⁰ «Товариство Київської міської залізниці» (1891), «Акціонерне товариство Київського парового борошномельного млина» (1892), «Київське товариство каналізації» (1892), «Південно-російське акціонерне товариство пивоварних заводів» (1896), «Акціонерне товариство Деміївської парової фабрики шоколаду й цукерок під фірмою «Валентин Єфімов»» (1897), «Акціонерне товариство Київського цементного заводу» (1898), «Товариство Київського дротяно-гвоздильного заводу» (1899), «Акціонерне товариство Київського чавуноливарного й машинобудівного заводу «М. К. Шиманський»» (1900), «Акціонерне товариство Київського маслоробного заводу «Брати Лур'є й К»» (1900) та ін.

паній найбільшими були завод Гретера й Криванека, а також Південно-Російський машинобудівний завод.

Якщо в першій половині XIX століття в Києві переважали приватні підприємства, то із середини століття почалося масове заснування пайових товариств, хоча самі підприємства при цьому мало змінювалися. А в другій половині XIX століття (особливо ближче до його кінця) під впливом фінансової глобалізації й поширення європейських правил ведення бізнесу виникла мода на перетворення пайових товариств на акціонерні компанії⁸²¹.

Але це була саме мода, і сучасники добре розуміли, що «більшість... акціонерних компаній є фікція»⁸²². Багато підприємств, що формально називалися акціонерними компаніями, за своєю сутністю залишалися тими самими пайовими товариствами, контрольованими декількома засновниками, що стали власниками великих пакетів акцій. Про продаж акцій на біржі зазвичай взагалі не йшлося — їх одразу розподіляли серед засновників. А якщо в компанії навіть були дрібні акціонери, власники великих пакетів акцій повністю контролювали підприємство. Рядові акціонери не мали ніякої реальної влади⁸²³ й були поставлені «у найдурнішу роль власника паперу, який може або збагатити... або перетворитися в макулатуру»⁸²⁴.

⁸²¹ Типовою була історія машинобудівного й чавуноливарного заводу Ф. І. Доната, заснованого в 1862 році (за іншим даними — в 1855-му) як невелике приватне підприємство. У 1889 р. завод перетворили на пайове «Товариство машинобудівного заводу Донат, Липковский і К^о» з капіталом 34 тис. руб. У 1893 р. капітал товариства досягав 300 тис. руб., а в 1895 г. воно було поглинене «Акціонерним товариством Південно-Російського машинобудівного заводу», заснованим М. В. Штейнгелем і Д. С. Марголіним. У 1919 р. підприємство націоналізували, й на його основі надалі виник суднобудівний завод (Ковалинский В. В. Киевские хроники. Кн. 2. Юбилеи 2012 / В. В. Ковалинский. — К.: ВАРТО, 2012. — С. 126–127).

⁸²² Манус І. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. — СПб.: Тип «Энергия», 1905. — С. 155–156.

⁸²³ «Усім відомо, що більшістю акціонерів у загальних зборах керує правління». Його завжди підтримує «слухняна більшість», а основну частину питань, обговорюваних на загальних зборах, «готує заздалегідь правління», і коли на загальних зборах акціонерного товариства більшість акціонерів ухвалює рішення, що виходить за межі повноважень, «можна безпомилково обвинувачувати в цьому правління» (Акционерное дело в Окружном суде // Финансовое обозрение. — 1874. — № 2. — С. 24). «Всюди ми бачимо, що найважливіші справи підприємства вирішують на вторинних загальних зборах порівняно незначною кількістю голосів, а більшість акціонерів, власників акцій або паїв, залишається осторонь, задовольняючись... тим, що в них у портфелі лежать акції того або іншого підприємства» (О правах акционеров // Банковое дело. — 1913. — № 4. — С. 29).

⁸²⁴ О правах акционеров // Банковое дело. — 1913. — № 4. — С. 29.

Якщо на початку XIX століття в Київ, що славився своїми монастирями, приїжджали хіба що релігійні прочани (доторкнутися до «святих моцій» у Печерській лаврі), то в 1860-ті роки в місті почали з'являтися іноземні підприємці. «Шістдесяті роки минулого сторіччя були часом масового заселення Києва іноземцями»⁸²⁵, особливо після будівництва залізниці. І це було добрим знаком для економіки. Сказати, що всі вони хотіли вкласти гроші в зростання економіки міста, буде, звичайно, перебільшенням. Хоча інвестори серед них теж траплялися.

Більшість з іноземців, що приїхали в місто в 1860-ті, були німцями. Деякі з них у Києві стали багатими й знаменитими — як лікарі Фрідріх Мерінг і Християн Бунге (батько відомого економіста). Крім того, приїжджали швейцарці, чехи й багато інших⁸²⁶. Ділові німці, звичайно ж, не могли не задуматися про те, щоб скористатися київським акціонерним бумом і вигідно вкласти свої капітали.

Одним із перших результатів іноземних інвестицій стала шоколадна й кондитерська фабрика «Жорж», заснована в 1872 році вихідцем із Пруссії Жоржем Дортенманом, власником знаменитої кав'ярні «Жорж» у центрі Києва. У тому році також почало роботу «Товариство Київського пивоварного заводу», засноване Миколою Хряковим разом з іноземними компаньйонами — швейцарцями Г. і Ф. Енні й естонцем К. Вейсе. А в заснованому в 1897 році акціонерному товаристві «Валентин Єфімов» (воно володіло одним з найбільших підприємств — Деміївською кондитерською фабрикою) основними акціонерами стали швейцарці брати Вюрглери й німець К. М. Шульц. Кілька машинобудівних заводів побудували інвестори із промислово розвинутої Чехії (яка входила тоді до складу Австро-Угорської імперії). Найбільшим з них став машинобудівний завод Якуба Гретера⁸²⁷ і Йозефа Криванека, заснований у 1881 році⁸²⁸.

Швейцарці вкладали капітали переважно в кондитерське виробництво (непогано розвинене в Києві) і в кондитер-

⁸²⁵ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. — К.: Лыбидь, 2013. — С. 249.

⁸²⁶ У 1897 р. у місті проживало 4302 іноземців — 1,7 % населення (247,7 тис. осіб) (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. XVI. Киевская губерния. — СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. — С. 84–85).

⁸²⁷ Гретер, який народився у Швейцарії, був бельгійським консулом у Києві.

⁸²⁸ Після революції та націоналізації — завод «Більшовик».

ські магазини⁸²⁹. Австрійці інвестували у великий «Південно-Російський машинобудівний завод»⁸³⁰, заснований у 1862 році Ф. І. Донатом (директором і найбільшим акціонером заводу був консул Австро-Угорщини О. Альтшиллер). А бельгійські капітали вкладалися в компанію «Київські трамваї» («Les Tramways de Kiev»), організовану антверпенським банкіром Альбертом Тісом.

З початку 1880-х у Київ стали приїжджати євреї. І це теж була вірна ознака нагромадження багатства. Євреї з їхнім талантом до підприємництва завжди й у всіх країнах світу хотіли потрапити в розквітаючі міста, де був шанс зайнятися комерцією. А потім першими виїжджали із цих міст, коли в них починався занепад або політичний безлад. Євреї, що прибували у Київ, формально вважалися ремісниками, але на практиці вони ставали лихварями й маклерами, до чого в них був багатівіковий талант. Оскільки будинок біржі побудували тільки в 1886 році, то раніше «біржу через необхідність заміняв тротуар між Інститутською й нинішньою Миколаївською»⁸³¹ вулицею, де з ранку до вечора шастали туди-сюди сотні гешефтмахерів, переважно євреїв»⁸³².

Хоча ще в 1827 році цар Микола I видав указ, який забороняв євреям селитися в Києві (причиною були скарги християнських купців на конкурентів), місцева влада не поспішала виконувати указ — адже євреї мали важливе значення для торгівлі міста. Тоді цар у 1835 році видав повторний указ, що прямо забороняв євреям жити в Києві. Однак одразу ж зробили виняток для лікарів — їх тоді не вистачало. У 1859 році новий цар Олександр II дозволив жити в Києві євреям — купцям першої гільдії, а в 1860-му — і другої гільдії. Купці першої гільдії могли мати при собі декілька прикажчиків-євреїв. Більшість із таких прикажчиків вважалися такими тільки формально, а насправді займалися власним бізнесом. Поліції вони добре платили за отримання дозволу, а поліцейські чини не звертали уваги на те, що прикажчики при купцеві займаються зовсім іншими спра-

⁸²⁹ Відомими київськими кондитерами були Йосип Трамер, Мартін Штифлер і, звичайно, Бернард Семадені, у кав'ярні якого збиралися біржовики.

⁸³⁰ Після націоналізації — завод «Ленінська кузня», з 2017-го — «Кузня на Рибальському».

⁸³¹ Сьогодні — вулиця Городецького.

⁸³² Ярон С. Г. Киев в восьмидесятых годах. Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. — К.: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. — С. 4–5.

вами. Тому поліцейські просто мріяли потрапити в ті райони, де селилися євреї (особливо на Поділ) — це була золота жила⁸³³.

Нова бізнес-еліта

Наприкінці XIX століття в Києві з'явився цілий прошарок нової фінансової аристократії, яка контролювала великі фінансові потоки. Інакше кажучи, це була фінансово-промислова еліта, яка «трималася... відокремлено й намагалася не змішуватися з іншим населенням»⁸³⁴. Фінансова еліта мала багато формальних і неформальних зв'язків з елітою політичною. «У багатьох членів Державної ради, і особливо у Фундукля, були акції цукрових підприємств»⁸³⁵.

Нова бізнес-еліта вийшла на арену історії в той час, коли патріархальний Київ перетворювався за рахунок процесів урбанізації на мегаполіс, динамічний в культурному і економічному відношеннях. А таке перетворення виявилось вигідною справою й великим бізнесом — підтвердженням цьому став будівельний бум, що розпочався з 1870-х років. Будівництво житлових «дохідних будинків», іншої нерухомості, транспортної інфраструктури, та й створення самого міського простору стало конкурентним полем для інвестицій, де банки, акціонерні компанії й окремі фінансові магнати боролися за розподіл сфер впливу й одержання максимальних доходів.

Однак добре заробити на всьому цьому можна було тільки в співробітництві з органами державної влади, які ухвалювали рішення, де й що будувати. Псувати з ними відносини не міг дозволити собі жоден представник київської бізнес-еліти. І тим більше потрібно було дружити із владою тим, хто за-

⁸³³ «Деякий час була навіть такса — не менше двохсот рублів за кожного прикажчика, і всі євреї прямо казали, що якщо додавалося до прохання менше двохсот рублів, то начальник поліції прохання не ухвалював, зауважуючи, що «тут не всі документи»... У Києві проживали сотні прикажчиків, які займалися лихварством, і сотні ремісників, що займалися маклерством». Вони, не криючись, наймали «розкішні квартири, ведучи широке життя» (Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила / С. Г. Ярон. — К.: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. — С. 27).

⁸³⁴ Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. — К.: Лыбидь, 2013. — С. 41–42, 93.

⁸³⁵ Врангель Н. Е. Воспоминания: от крепостного права до большевиков / Н. Е. Врангель. — М.: Новое литературное обозрение, 2003 — С. 198.

ймався операціями з нерухомістю — вартість земельних ділянок сильно залежала від планів міської влади щодо забудови, а також від інвестицій в інфраструктуру. Одне тільки рішення прокласти нову дорогу одразу перетворювало нікому раніше не потрібну окраїну в перспективну для забудови територію. Немає сенсу говорити про те, який саме мотив переважав для бізнес-еліти — особисте збагачення, суспільне визнання, соціальна відповідальність чи розвиток свого міста. Найчастіше ці мотиви тісно перепліталися.

У центрі цієї « нової аристократії » були вже знайомі нам найбільші цукрові магнати Олексій Бобринський (нащадок того, першого, Бобринського), Лазар Бродський, Нікола Терещенко, Іван Харитоненко, Карл Ярошинський. Помітне місце в колі фінансової еліти мали євреї, що традиційно займалися фінансовим бізнесом⁸³⁶. Це розбагатілий на нерухомості будівельний магнат Яків Бернер; нащадок знаменитих банкірів Володимир Гінцбург, який поселився в Києві; власник тютюнових заводів Соломон Коген; Яків Марголін, який контролював трамвайний і пароплавний бізнес, та й чимало інших підприємців.

Бум навколо нерухомості

На рубежі століть будівельний бум у Києві був у розпалі, а дохід від оренди нерухомості становив (у середньому по місту) не менше 10 % на рік, а в центрі досягав 20 %⁸³⁷. За надійними державними облігаціями можна було одержати 4 %, максимум 4,5 %. Акції могли давати більший прибуток, але тільки в тому разі, якщо їх купували за номіналом. Звичайні дрібні інвестори, не будучи засновниками, як правило, такої можливості не мали.

⁸³⁶ У 1897 році в Україні євреїв було 8 % населення, найбільше в Київській і Подільській губерніях. У Бердичеві 86 % населення становили євреї, в Умані — 72 %, у Житомирі — 48 % (в Одесі — 35 %). Переважали вони в сфері комерції — серед купців Київської губернії 70 % було євреями, а в Бердичеві — 92 % на відміну від східних губерній (12 % у Харківській губернії). Наприкінці XIX ст. євреї переважали серед київських купців I гільдії (300 євреїв і 90 не євреїв) (Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX — на початку XX ст. / О. М. Донік // Укр. історичний журнал — 2009. — № 5 (488). — С. 77).

⁸³⁷ Беломесяцев А. Б. Забудова Києва доби класичного капіталізму, або Коли і як місто стало європейським / А. Б. Беломесяцев, Б. Л. Єрофалов, В. П. Ієвлева та ін. — К.: Варто, 2012. — С. 113.

У 1880-ті будівельний бум розпочався в багатьох містах, які приваблювали мігрантів із провінції, що приїжджали в пошуках роботи й кращого життя. Усім їм потрібно було деє жити. Хто був бідніше, орендував недороге житло за принципом «що є». Але були серед тих, хто приїжджав до Києва, і люди заможніші, які хотіли жити в повністю обладнаних мебльованих квартирах. Тоді й почалося будівництво багатопверхових і багатоквартирних («дохідних», як їх тоді називали) будинків на вулицях Володимирській, Великій Васильківській, Великій Житомирській, на Подолі, в інших районах міста.

«Київський світ домовласників... перебуває в тісному зв'язку з... будівельною гарячкою, на яку київські квартирнаймачі деякий час дивилися як на ліки проти обтяжуючої всіх квартирної дорожнечі». З тих часів будинки в Києві «продовжують зростати, як гриби, і які будинки! ... Стати київським домовласником тепер найлегша справа... Наприклад, у вас немає ніякого капіталу... Усе робиться так. Ви сидите в себе в кабінеті й нічого не підозрюєте. Раптом до вас приходить єврей-фактор і каже: — «Бажаєте побудувати будинок?» Ви відповідаєте: — «Дуже навіть бажаю, але є невелика перешкода» — відсутність грошей. «Грошей я можу дати, у мене найдеться дві-три тисячі», — каже фактор. — «Ви думаете, цього мало?... дуже навіть досить. У мене є на прикметі гарненька садиба, коштує всього сто тисяч. На ній банківського боргу 97 тисяч... Отже, щоб купити її, потрібно дати грішми лише три тисячі». Потім береться кредит у підрядників, будується будинок і заставляється в банку «ну, хоч за сто тисяч», після чого можна розплатитися з підрядниками. Потім будинок продається, «скажімо, за 210 тисяч, і одержимо чистого баришу 10 тисяч, «які ми поділимо з вами навпіл. Я на свої вкладені в справу три тисячі одержу дві тисячі рублів відсотків». — «А я за що одержу п'ять тисяч?» — «За те, що я в цій комбінації не можу обійтися без... вашого імені»»⁸³⁸.

Але навіть і без такої «вишуканої» схеми знайти гроші на будівництво було тоді нескладно. У банках досить легко надавали іпотечний кредит під 7–8% на рік, що при доході від

⁸³⁸ Багато нових будинків у Києві «зобов'язані своїм виникненням саме домобудівництву такого типу. Усі вони побудовані з певною метою — одразу їх продати із будь-яким прибутком і знову взятися за нове будівництво... це не солідне домобудівництво, а проста спекуляція будинками. Будуються ці будинки з найгіршого матеріалу, і міцність їх досить сумнівна» (Беседа // Києвланин. — 1900. — № 244. — 3 сент.)

наступної оренди нерухомості мінімум 10 % виявлялося вигідним і для банку, і для позичальників.

«Усі скаржаться, що грошей немає, і найбільше скаржаться на це домовласники. А тим часом, дивися, після всіх скарг такий домовласник раптом візьме та й збудує дім, ціна якому, на перший погляд, тисяч сто п'ятдесят, а може й двісті». А все тому, що «чотири київські банки, які займаються заставами будинків, дуже легко відкривали свій кредитний портфель для всіх, кого опанувало прагнення домобудівництва»⁸³⁹.

Крім банків іпотечні кредити надавало «Київське міське товариство взаємного кредиту», засноване М. Х. Бунге в 1868 році. А в 1885 році почало роботу «Міське кредитне товариство», створене з ініціативи міської думи. З 1897 по 1913 рік цим товариством керував Георгій Шлейфер⁸⁴⁰, відомий у місті архітектор і підприємець (до речі, він тоді керував і міським товариством взаємного кредиту). Для отримання кредиту в цих товариствах заставою ставали земельні ділянки або незавершені будівлі. Зазвичай такі кредити видавали на двадцять років під 8 % річних. Це також вважалося вигідним, адже оренда нерухомості давала мінімум 10 %.

Максимальним увесь цей ажіотаж навколо нерухомості став у 1890-ті роки, коли забудовували центр міста. Увагу підприємців привернула велика земельна ділянка на місці садиби професора Мерінга (1822–1887) площею близько 10 гектарів між сучасними вулицями Хрещатик, Інститутська, Банкова й Лютеранська. Садиба відомого лікаря Фрідріха (Федора) Мерінга стояла посередині великого парку із ставком і фруктовим садом. У 1887 році Мерінг помер, земельну ділянку успадкував його син Михайло. Забудова такої ділянки «дохідними будинками» могла принести величезний прибуток, Михайло це розумів і не хотів втрачати такий шанс розбагатіти.

⁸³⁹ «Ви будете перший поверх і заставляєте його в банку. На отримані гроші споруджуєте другий поверх, знову заставляєте його в банку, робите третій і так далі. Отже, можете будувати доти, поки в банку вистачить кредитного терпіння, а у вас будівельного хотіння» (Беседа // Києвлянин. — 1900. — № 244. — 3 сент.)

⁸⁴⁰ Георгій Павлович Шлейфер (1855–1913) народився в Києві в родині художника, що мав німецьке коріння. Популярності набув у 1882 році після вдалого проекту будинку Київської біржі, ставши, по суті, головним архітектором міста. Керівництво кредитним товариством значно збагатило архітектора, і він придбав декілька прибуткових будинків у центрі Києва.

У 1895 році з ініціативи Георгія Шлейфера заснували «Київське домобудівне товариство» з капіталом 100 тис. рублів, що випустило 3600 акцій номіналом по 500 руб. Почесним головою товариства став Михайло Мерінг. Після продажу акцій товариство викупило за 1,8 млн рублів садибу в Мерінга, частину земель продало, а частину почало забудовувати самостійно. За короткий термін з'явилися готель «Континенталь», драматичний театр Соловцова, цирк «Гіппо-Палас», два будинки комерційних банків на розі Миколаївської⁸⁴¹ й Хрещатика. Авторами більшості цих престижних проєктів були архітектори Георгій Шлейфер і Владислав Городецький.

«Скільки галасу у свій час наробило наше домобудівне товариство, коли воно задумало незайману мерінгівську садибу перетворити на ціле культурне містечко. Усім здалося чимось чарівним, коли там, де звучно різала ковзанами лід наша учнівська молодь, раптом простягнулися вулиці, вирости багатопверхові будинки, з'явилася торцева бруківка, театр». Це був «золотий вік київського домобудівництва, але він минув, як усе минає. Банки стисли свою благодійну руку, що дає кредити, і ті скоротилися — замість колишнього безперервного золотого дощу почали перепадати маленькі дощики»⁸⁴².

А потім настала криза 1899–1902 років, особливо відчутна після загального підйому й будівельного буму середини 1890-х років. Спад почався і на київському ринку нерухомості — вільних капіталів уже не було, кредити стали менш доступними, а попит на оренду нерухомості помітно знизився. До того ж за роки буму значно зросла вартість будівництва, і ринок нерухомості виявився перенасиченим. Доходів, одержуваних від побудованих будинків, уже не вистачало, щоб фінансувати нові проєкти, але Михайло Мерінг вирішив ризикнути й продовжувати будівництво, набравши великих кредитів.

Спершу домобудівне товариство хотіло залишити собі будинки готелю й театру, як найбільш прибуткові, але через кризу плани довелося змінити. Уже побудовану і ще споруджувану нерухомість заставили в «Київському кредитному товаристві», а потім у цукрозаводчика Лазаря Бродського. «Київське кредитне товариство» в 1901 році виставило на

⁸⁴¹ Зараз — вулиця Городецького.

⁸⁴² Беседа // Киевлянин. — 1900. — № 244. — 3 сент.

продаж 11 будинків, у 1902-му — 13. Таких масових продажів ще не було, але виявилося, що продати будинки не так просто. У кредитного товариства залишилося близько 20 непроданих будинків, переданих йому в заставу домобудівним товариством. За статутом кредитного товариства непродані за пів року застави мали бути обов'язково реалізовані за будь-якою зниженою ціною. Але покупців однаково не було, і тому в середині 1902 року кредитне товариство звернулося до міністра фінансів із проханням тимчасово змінити статут і продовжити термін продажу до 1906 року. А коли будинки нарешті змогли продати, збитки Київського кредитного товариства від зниження ціни становили 400 тисяч рублів, які довелося покривати за рахунок прибутків⁸⁴³.

А тим часом становище «Київського домобудівного товариства» ще більше ускладнилося спекулятивними операціями М. Ф. Мерінга з векселями, унаслідок чого це товариство зазнало збитків 700 тисяч рублів. Основний кредитор товариства Лазар Бродський подав до суду, після чого побудований товариством готель «Континенталь» (який вважався тоді найрозкішнішим у Києві) перейшов у власність Бродського. Розпродали також інші об'єкти нерухомості. На цьому закінчилася діяльність домобудівного товариства, що так добре починалася, і в планах забудови центру міста виникла перерва.

Втім, труднощі в той час виникли не тільки в «Київського домобудівного товариства» Мерінга. Ще один найбільший підрядник, «Будівельна фірма Льва Гінзбурга»⁸⁴⁴, мала багатомільйонні замовлення, однак під час спаду на ринку нерухомості Гінзбург не зміг вчасно повернути великі кредити. У 1904 році в його будівельній фірмі була призначена адміністрація під керівництвом Давида Марголіна, одного з найбільших київських підприємців. Хоча борги Гінзбурга за

⁸⁴³ Кальницький М. Не стой под стрелой / М. Кальницький // Контракты. — 2008. — № 45. — archive.kontrakty.ua

⁸⁴⁴ Лев Борисович Гінзбург (1858–1926), один з найбагатших киян початку ХХ століття, не був родичем банкіра Володимира Гінцбурга (у них навіть прізвища трохи відрізнялися). У Києві він став знаменитим завдяки своїй будівельній діяльності. Після революції Лев Борисович не виїхав через незрозумілі обставини (про його життя в той час майже немає інформації), хоча в еміграції він би, мабуть, добре влаштувався у будівельному бізнесі. А в державі переможного пролетаріату Гінзбург виявився нікому не потрібним, втратив усе, жив у бідності, а в 1926 році помер у київській лікарні.

несплаченими кредитами перевищували 800 тис. рублів, усі знали, що активів у нього більше, тому його будівельна фірма пережила кризу.

Нова хвиля будівельного буму почалася в 1907–1912 рр., коли фірма Гінзбурга побудувала численні житлові «дохідні» будинки. Найбільш відомим проектом став знаменитий «будинок Гінзбурга» — 12-поверховий «київський хмарочос» висотою більше 70 метрів, побудований у 1912 році. У цьому найсучаснішому в місті будинку з 500 квартирами преміум-класу встановили ліфти американської фірми «Отіс» (у той час ліфти ще мало де використовували).

На цьому забудова центру міста в районі вулиць Миколаївської (Городецького) і Мерінговської (Заньковецької) була завершена. Незабаром ці багаті квартали, названі на початку ХХ століття «маленьким Парижем» і «маленькою Флоренцією», стали улюбленим місцем київської еліти. Центральні вулиці, забудовані в стилі віденського ренесансу (який тепер уже став «київським ренесансом»), справді нагадували міста Західної Європи. Все більше з'являлося розкішних готелів, ресторанів і магазинів, а при Міській думі існував навіть «Комітет із краси міста Києва». «Колишній старий Київ... відійшов у безповоротне минуле. На місці його народжується Київ новий»⁸⁴⁵.

Вірною ознакою нагромадження багатства в місті став попит на ювелірні вироби. У ті роки найзнаменитішим ювеліром був Йосип Маршак (1854–1918). Він походив з бідної родини, і в 14 років приїхав у Київ вчитися ювелірному ремеслу. 2 травня 1878 року він, нарешті, відкрив власну майстерню на Подолі. Для цього він витратив останні 100 рублів (приданина дружини) і продав свій єдиний костюм. Працював він сам, іноді йому допомагала дружина Лія.

Бізнес розвивався непогано, і вже через рік ювелір перебрався на Хрещатик, у будинок № 4, де орендував у швейцарця Целестіна Верле (той торгував годинниками) дві кімнати. Це рішення було вдалим — клієнти Верле (а серед них траплялася досить багата публіка) почали робити замовлення в майстерні Маршака. Так ішов час, і в 1895 році в Маршака вже була ціла фабрика «золотих і діамантових виробів» з найманими робітниками й робітницями. Управляючим на фабриці був Ізраїль

⁸⁴⁵ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Сост. М. Довнар-Запольский. — К.: Товарищество Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. — С. 85.

Маршак, брат Йосипа. «Діаманти, дорогоцінні камені, перли, срібло... Прийом замовлень на художні роботи» — було написано в рекламі фабрики Маршака в газетах.

Знаходилася вона в триповерховому будинку на розі Хрещатика й Трьохсвятительської вулиці, побудованому в 1875 році, який теж належав Верле. Ця споруда не збереглася, на її місці наприкінці 1980-х з'явився новий будинок з агентством УНІАН на першому поверсі. Продукція фірми Маршака мала добрий попит і одержувала призи на міжнародних виставках у Чикаго й Антверпені. Після смерті Йосипа його син Олександр відкрив ювелірний салон *Marshak* у Парижі на престижній вулиці де ля Пе, за декілька кроків від Вандомської площі. Цей салон і сьогодні можна знайти в паризькому готелі «Рітц».

Племінником знаменитого ювеліра Йосипа був Яків Ізраїлевич Маршак — майбутній американський економіст Джейкоб Маршак (*Jacob Marschak*), творець теорії лінгвістичної економіки. Народився він у 1898 році, у спекотний літній день 23 липня. Замолоду Яків захопився революційними ідеями й примкнув до партії меншовиків. Після революції його родина виїхала з Києва на кавказький курорт, щоб перечекати непевні часи. Але політична боротьба йшла навіть там, і юний Яків деякий час був міністром праці в Терській радянській республіці, яка існувала недовго. На Кавказі скоро стало неспокійно, і родина повернулася до Києва.

Яків деякий час вивчав статистику в Київському комерційному інституті (зараз — Київський національний економічний університет), але скоро зрозумів, що Німеччина більше підходить для всього цього. Він виїхав туди в 1919 році, а в 1922-му закінчив Гейдельберзький університет. Бурхливі двадцяті молодий Маршак провів у німецькій столиці, де працював у Берлінському університеті. Напевно, Яків так би й жив у Німеччині, але в 1933 році до влади прийшли нацисти, і людина з таким прізвищем там залишатися вже не могла. Так Яків (тепер уже Джейкоб) опинився в британському Оксфорді, де в 1935 році захистив докторську дисертацію й став директором Оксфордського інституту статистики. У 1938-му він переселився в Америку, там він жив і працював у Нью-Йорку, Чикаго й Лос-Анджелесі⁸⁴⁶.

⁸⁴⁶ У 1965 році була опублікована відома стаття Джейкоба Маршака «Економіка мови» (*Marschak J. Economics of Language / J. Marschak // Behavioral*

І чим усе закінчилося

Навесні 1914 року життя в Києві (та й взагалі в Україні) здавалося ситим і безтурботним. Зрозуміло, що десь на окраїнах міст, у селянських господарствах, у вугільних шахтах або на металургійних заводах життя сприймалося трохи інакше. Але для мандрівника, який їхав поїздом, за вікном пропливали засіяні пшеницею безкрайні поля, численні металургійні й цукрові заводи, села й містечка, які жили своїм життям. Україна здавалася освітленою яскравим сонцем затишною, родючою й багатою країною з гарними перспективами в майбутньому. Саме так її уявляли романтично налаштовані письменники й поети.

«Навесні зацвітали білим сади, одягався в зелень Царський сад, сонце било в усі вікна, запалювало в них пожежі. А Дніпро! А захід сонця! А Видубецький монастир на схилах! Зелене море уступами збігало до різнобарвного ласкавого Дніпра. Чорно-сині густі ночі над водою, електричний хрест Св. Володимира, що висить у висоті... Словом, місто прекрасне, місто щасливе... у садах самого прекрасного міста... жило безжурне, юне покоління. Тоді в серцях у цього покоління народилася впевненість, що все життя пройде в білому кольорі, тихо, спокійно, зорі, захід сонця, Дніпро, Хрещатик, сонячні вулиці влітку, а взимку не холодний, не твердий, а м'який ласкавий сніг»⁸⁴⁷.

Але вийшло зовсім не так. 28 липня 1914 року розпочалася, як її тоді називали, «велика війна». Хоча історики стверджують, що політичні протиріччя між її основними учасниками⁸⁴⁸ назрівали вже давно, для сучасників початок війни

Sciences. — 1965. — Vol. 10, Issue 2. — P. 135–140), де стверджувалося, що мова впливає на економічну поведінку. Сучасні послідовники цієї теорії вважають, що люди, які розмовляють мовами, менше прив'язаними до майбутнього часу (німецька або китайська, у яких та сама форма дієслова застосовується і в теперішньому, і в майбутньому часі) більше готові робити заощадження. А для тих, хто розмовляє англійською мовою або іспанською (де для майбутнього часу є особлива форма дієслова), саме майбутнє здається більш віддаленим, і це знижує мотивацію накопичувати заощадження. Особисто я не знаю, як ставитися до цих ідей. Але доля киянина й родича знаменитого ювеліра, який став потім відомим американським економістом, мені здається цікавою.

⁸⁴⁷ Булгаков М. Киев-город / М. Булгаков // Собрание сочинений в 8 томах. Т. 1. — М.: Азбука-классика, 2002. — С. 295.

⁸⁴⁸ Росія, Франція, Англія з одного боку, Німеччина й Австро-Угорщина — з іншого.

виявився несподіванкою (на відміну від Другої світової, наближення якої відчували всі). Війна здавалася повним божевіллям — правителі країн, частина з яких мали родинні зв'язки, заради пустих амбіцій⁸⁴⁹ були готові зруйнувати затишний світ *belle époque* — «прекрасної епохи» — і першу глобальну економіку, до створення якої протягом десятиліть докладали стільки зусиль.

На мій погляд, не явною, але основною причиною війни стала реакція урядів національних держав на початок процесів глобалізації. Увесь цей космополітичний світ без кордонів, потоки людей і капіталів, що вільно переміщаються між країнами, все більше дратували уряди — адже загальносвітова економіка, що зароджувалася в той час, прекрасно обходила і без них, що підірвало значення й вплив окремих держав.

Про події Першої світової війни і багаторазової зміни влади в Києві багато писали історики різних політичних поглядів. Тому я не буду тут розповідати історію Центральної Ради, гетьмана Скоропадського, Директорії або описувати детально, скільки саме разів у місті перемінялася влада. А про настрої тих років, коли закінчувалася епоха пошуків капіталізму, найкраще скажуть слова сучасників.

«Перша звістка про війну застала нас у липні 1914 року... Інтелігенція легковажно висловлювала впевненість, що, мовляв, війна із сучасними засобами військової техніки не може тривати довше як три тижні, бо інакше це була б надто жорстока бійня людей. Тиждень пізніше можна було бачити, як помилялися ті, хто так гадав. Цілу Європу наче охопила пожежа»⁸⁵⁰.

«У Київ я повернувся у вересні 1916 року. Це старе, гарне й чисте місто не можна було впізнати: завалені сміттям вулиці, переповнені вагони трамваїв... тьмяне освітлення, особливо на окраїнах, черги в крамницях і булочних, а також дорожнеча»⁸⁵¹. «Фронт наближався до Києва. Поповзли

⁸⁴⁹ Зокрема, російський цар був захоплений маніакальною ідеєю захопити Константинополь — мабуть, йому не давала спокою думка, що його імперія нібито є спадкоємицею давно зниклої Візантії.

⁸⁵⁰ Русова С. Мої спомини, 1879–1915 / С. Русова // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 202.

⁸⁵¹ «Мені скоро довелося переконатися в тому, що моєї стипендії в 25 рублів на місяць (узимку 1914–1915 рр. цієї суми було б цілком достатньо на моє життя) тепер вистачає лише на два тижні» (Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Ієрусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 79).

тривожні чутки про німців... Близькість фронту... відчувалася у всьому, і особливо у великій кількості поранених, солдати й офіцери на милицях, з перев'язаними руками й забинтованими головами, що зустрічаються на кожному кроці» — усе говорило про те, що війна «зовсім близько, майже поруч»⁸⁵². На це важко було не звертати уваги, однак місто жило своїм життям — на біржі укладали угоди, банкірські контори видавали онкольні кредити, у кав'ярні Семадені тривали палкі суперечки, та й в офісах банків, здавалося, теж нічого не змінилося. «До кінця лютого 1917 року... ніщо не передвіщало близької грози. Навпаки, барометр суспільних настроїв — біржа — реагувала на останні політичні події скаженою hausse'ю» — грою на підвищення. Курси всіх паперів «неслися нестримно вгору, а публіка все купувала й купувала»⁸⁵³.

А потім відбулася революція в Петербурзі. Спершу київські газети нічого не сповіщали про це, а іншого джерела інформації про події в столиці імперії тоді не було. Однак ті кияни, які цікавилися біржовими справами, запідозрили щось недобре, коли 25 і 26 лютого в міських газетах не надрукували відомості про останні котирування Петербурзької біржі (яка тільки недавно, 25 січня, відкрилася після перерви у два з половиною роки, спричиненою війною). А 26 лютого газета «Киевлянин» надрукувала замітку про те, що напередодні в Петрограді не вийшли газети «Биржевые ведомости», «День» та інші. Наступного дня з'явилося зовсім коротке повідомлення: «Сьогодні більшість газет у Петрограді знову не вийшли». Стало ясно, що в столиці імперії щось відбувається, раз не виходять газети, і біржа не працює. «На початку березня дійшли до нас неясні чутки про те, що в Петрограді щось діється дуже важне, щось надзвичайно серйозне й, може, навіть небезпечне. Що саме там діялось, — ніхто точно не знав і кожен висловлював свої припущення. Газети вже декілька днів до нас не приходили. Приватної кореспонденції з пошти також не привозили. Ясно, що щось стараються приховати»⁸⁵⁴.

⁸⁵² Лифарь С. Странные годы / С. Лифарь. — В 2 кн. Кн. 1. Моя юность в России. — Париж, 1935. — С. 49.

⁸⁵³ «Місцеві банки не встигали виконувати всіх доручень на Петроград, якими їх щодня завалювала біржа» (Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции. — Берлин, 1922. — Т. 6. — С. 162).

⁸⁵⁴ Галаган М. М. З моїх споминів / М. М. Галаган. — К.: Темпора, 2005. — С. 192.

Незабаром у Києві всі довідалися про зречення царя від престолу й створення тимчасового уряду. Перші дні революції проходили в такому самому радісному збудженні, як і перші дні війни, коли газети оптимістично писали, що німців з австрійцями «шапками закидають», і багато хто вірив цій патріотичній балаканині. Так і в 1917 році «настрій був святковим»⁸⁵⁵. Однак «Україна вийшла на шлях революції фактично без вождів, без сильних лідерів, досвідчених і здатних утримати владу»⁸⁵⁶.

Здавалося, усе буде добре тут, в «милій серцю й такій прибутковій для кишені Україні. А тим часом старанний спостерігач — прогулюючись по Києву в серпневий день сімнадцятого року й заглядаючи з вулиці у вікна будинків, хат і палаців — міг би своїм уважним поглядом помітити й зрозуміти всю суперечливість буття в Києві, та й по всій Україні»⁸⁵⁷.

Але багатьом не хотілося цього бачити — хотілося, щоб тривало колишнє довоєнне, дореволюційне спокійне й благополучне життя. «У квартирі в них тепло й тихо, особливо чудові кремові штори на всіх вікнах, завдяки чому відчуваєш себе відірваним від зовнішнього світу», який «брудний, кривавий і безглуздий, а наші поранені душі шукають спокою саме за такими кремовими шторами»⁸⁵⁸.

Але скоро з Петрограда стали доходити тривожні чутки про розбіжності серед революціонерів і про те, що там з'явився Ленін, що виголошує «палкі промови... закликаючи до громадянської війни... і до кривавої соціальної революції — «грабуї награване»...» З кожним днем «Київ ставав багатолюдніше — з Петербурга й Москви тікали налякані буржуї». А юрби солдатів «кидали фронт, блукали Києвом

⁸⁵⁵ «Та і як було не радіти? Грандіозний переворот, здійснення вікової нашої мрії ми одержали як би в подарунок, без боротьби й зусиль, без крові й стогонів... У перші дні революції ці почуття були загальними» (Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции. — Берлин, 1922. — Т. 6. — С. 163).

⁸⁵⁶ Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти. Воспоминания / В. В. Зеньковский. — М.: REGNUM, 2011. — С. 82.

⁸⁵⁷ Смолич Ю. Ревет и стонет Днепр широкий / Ю. Смолич. — М.: Советский писатель, 1962. — С. 66.

⁸⁵⁸ Булгаков М. А. Белая гвардия / М. А. Булгаков // Собрание сочинения в 5 т. Т. 1. — М.: Художественная литература, 1992. — С. 359.

і, почуваючи себе володарями становища, яким усе дозволене... пиячили й бешкетували»⁸⁵⁹.

Наприкінці січня 1918 року Київ захопили більшовики. Артилерійський обстріл міста тривав 11 днів. «Жертв серед жителів було порівняно небагато; але руйнування були жахливі... не менше половини будинків у місті так чи інакше постраждало від снарядів... Легко уявити собі стан киян у ці дні. Переживши потім ще десяток переворотів, евакуацій, погромів тощо, київські мешканці дотепер з особливим жахом згадують про ці одинадцять днів бомбардування. Майже весь час населення провело в підвалах, у холоді й темряві. Магазины й базари... були закриті; тому доводилося харчуватися випадковими залишками й запасами, яких тоді ніхто ще не вважав за потрібне мати». Більшовики були тоді в Києві недовго, «і той перший лик більшовизму, який ми побачили за цей короткий час, не був позбавлений барвистості й своєрідної демонічної сили... Це був саме той більшовизм, художнє втілення якого дав у своїй поемі «Дванадцять» Олександр Блок»⁸⁶⁰.

Командуючий військами більшовиків Муравйов викликав до себе представників банків і торгово-промислових кіл. «Ім було просто й виразно запропоновано негайно внести 5 млн рублів контрибуції на утримання радянських військ у Києві»⁸⁶¹. Зрозуміло, що ніякі заперечення не приймалися. Після того як більшовики захопили місто, «життя в Києві припинилося: обивателі боялися виходити на вулицю... і тремтіли в себе у квартирах, щохвилини очікуючи приходу червоноармійців зі страшним... ордером від Чека на обшук і на арешт, або без усякого ордера — із самочинним обшуком — грабежем»⁸⁶².

⁸⁵⁹ «Мирні мешканці почали вже із тривогою заглядати в майбутнє, стали соромитися свого першого захвату і з побоюванням цуратися лузаючих насіння солдатів і страшних матросів... зі звірячими обличчями» (Лифарь С. Страдные годы / С. Лифарь. — В 2 кн. Кн.1. Моя юность в России. — Париж. — 1935. — С. 55–56, 58).

⁸⁶⁰ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции. — Берлин, 1922. — Т. 6. — С. 204–205.

⁸⁶¹ «Більшовики заборонили українські газети... портрети Шевченка зривали зі стін і топтали ногами. Розмовляти на вулицях українською мовою стало небезпечно. Київські газети друкували списки розстріляних українських соціалістичних діячів». У будинках і квартирах «буржуїв» проводили обшуки і грабежі. «Осіб, що намагалися протестувати, били. З буржуїв у першу чергу вимагали гроші, золото, коштовності... Пограбованих ображали й над ними знущалися» (Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Иерусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 115, 117).

⁸⁶² Лифарь С. Страдные годы / С. Лифарь. — В 2 кн. Кн.1. Моя юность в России. — Париж. — 1935. — С. 61.

Але із заходу наступали німецькі війська, і незабаром вони зайняли Київ⁸⁶³. «Наступного ранку після втечі Євгенії Бош та інших комісарів, у місто вступили досить мізерні українські частини... Німці з галантності надали їм честь увійти першими»⁸⁶⁴. «Я побачив німців на Хрещатику. Назустріч мені йшов високий офіцер з вільгельмівськими вусами. Біля Думи стояли німецькі вартові у високих чоботах, вони виступували чечітку дерев'яними підошвами. На одній із станцій дорогою до Києва я помітив у ресторані чисту половину з написом: «Тільки для панів німецьких офіцерів»⁸⁶⁵.

«Українська Народна Республіка звернулася 12 лютого до Німеччини й Австро-Угорщини із проханням про допомогу проти Радянської Росії. Вона обіцяла [цим] голодуючим... державам величезну кількість зерна... та інших продуктів»⁸⁶⁶. «Німці надіслали свої війська в Україну не заради прекрасних очей українських міністрів і дипломатів. Їм потрібні були мільйони пудів продовольства, які вони виторгували собі за мирним договором»⁸⁶⁷. А «на товкучці співали: Україна моя хлібородна, Німцєві хліб віддала, А сама голодна»⁸⁶⁸.

Коли німці вигнали більшовиків, місто ожило, і почалося майже довоєнне життя — відчинилися театри й ресторани, люди знову стали ходити один до одного у гості. Здавалося, що «Київ став самою справжньою столицею. Держава прого-

⁸⁶³ «Німці просувалися дуже швидко, ніде не зустрічаючи опору. Радянські війська рекувізували всі вози в Києві, навантаживши їх домашнім скарбом — подушками, перинами, стільцями, самоварами та ін., — вони спішно втікали з Києва. В останній день перед відходом радянських військ Народний комісар Внутрішніх справ України Євгенія Бош, виступаючи на мітингу... запевняла присутніх, що Київ не здадуть. Через дві години вона з іншими радянськими чиновниками промчали на автомобілях Олександрівською вулицею, прямуючи у Дарницю» (Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Ієрусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 118).

⁸⁶⁴ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции. — Берлин, 1922. — Т. 6. — С. 208.

⁸⁶⁵ Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь / И. Г. Эренбург. — Кн. 1–3. — М.: Советский писатель, 1990. — С. 287.

⁸⁶⁶ «Формально в Києві й у всій Україні з 1 березня 1918 року (коли вигнали більшовиків) була відновлена верховна влада Української центральної ради», хоча, по суті, «відчувалося її повне безсилля поруч із німецькими військами, які її підтримували» (Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Ієрусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 118).

⁸⁶⁷ Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции. — Берлин, 1922. — Т. 6. — С. 213.

⁸⁶⁸ Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь / И. Г. Эренбург. — Кн. 1–3. — М.: Советский писатель, 1990. — С. 287.

лошена, діють парламент і кабінет міністрів, прибули іноземні посли, консули й місії... давній столийний град, первісток історії України й мати міст руських — чарівний, хоча трохи старомодно-провінційний і по-азійському сонний, тихий і застиглий Київ... По Хрещатику, Фундуклеївській і Бібіковському бульвару їздили тепер розкішні автомобілі, на радіаторах у них розвівалися різнобарвні прапорці, з левами, орлами, мальтійськими хрестами або золотими зірками у квадратіку найчистішої небесної блакиті: штандарти півтора десятка світових держав. Облоговий стан в Києві знято. Тепер гуляки могли вештатися київськими зланими місцями хоч до ранку. І хоча йшов четвертий рік кровопролитної, виснажливої війни, міські вулиці й бульвари одразу набули мирного вигляду. Чоловіки хизувалися в пальмерстонах при казанках або в накидках при циліндрах. Дами — у боа й палантинах з норки, видри, горностаю, соболя, а то й шиншили»⁸⁶⁹.

«Увечері вийшов на Хрещатик. Який рух! Пишні строї пань, нові авта, вітрини повні краму, у ювелірів за склом горять самоцвіти. Хрещатик битком набитий веселою юрбою, кафе повнісінькі... Ніколи Київ не мав такого блискучого виду, як літом 1918 року!»⁸⁷⁰.

Однак це була лише видимість — усі ці «перевороти відбулися на Києві... зокрема на господарському житті... Торгівля і промисел через воєнні операції та непевність впали. Київ наче посумнів... та став брудний... на вулицях, по ресторанах... видно було зубожіння. В першорядних готелях брудно, майже неопалювано. На Хрещатику жебраків тьма»⁸⁷¹.

У повсякденне життя киян німці практично не втручалися. Однак Центральна Рада з її соціалістичними гаслами для німців була незрозумілою. І «29 квітня з'їздом «хліборобів» у Києві був проведений, за згодою з німецьким командуванням, державний переворот: влада Ради була скасована, і проголошений гетьманом генерал Скоропадський... Гетьман-

⁸⁶⁹ Лакеї в ресторанах знову одягнули білі жилети й начепили краватки-метелики. Репертуар таперів: ойра, матчиш, тустеп, кек-уок, бальне танго. Але увісім — під час відкриття — незмінно виконували «Ще не вмерла», о третій ночі під час зачинення — гопак» (Смолич Ю. Ревет и стонет Днепр широкий / Ю. Смолич. — М.: Советский писатель, 1962. — С. 531).

⁸⁷⁰ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність. Матеріали до історії війська українського. Збірник 8. — Варшава: Укр. воєн.-іст. т-во. — 1938. — С. 14.

⁸⁷¹ Цегельський Л. М. Від легенд до правди: спомини про події в Україні / Л. М. Цегельський. — Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. — С. 200.

ський переворот пройшов під гаслом відновлення земельної власності й свободи торгівлі». Спершу «проводилася політика заступництва торгово-промисловим колам»⁸⁷². «Ділове життя йшло нормально, хоча торгівля і промисловість перебували у найтяжчих умовах. Осторонь і від розваг вищого класу, і від розумових вправ інтелігенції жила дрібна буржуазія, як і раніше заробляючи на хліб щоденний. Щодо робітників, то вони демонстрували дивну байдужість, під якою, можливо, ховали свої таємні надії на швидкий прихід більшовиків»⁸⁷³.

«Відновлювався нормальний громадянський порядок, нормальні економічні відносини, стала воскресати промисловість... Заводи й фабрики знову запрацювали (особливо треба це сказати про цукрові заводи, у відновленні діяльності яких були зацікавлені німці), торгівля... поновила зв'язок із закордоном. Це швидко, майже мимовільне відродження економічного й фінансового життя, так само як і відновлення сільського господарства, було разючим. У ньому не було нічиєї заслуги — це просто діяла сила життя, штучно загнана хаосом у підпілля, яка тепер одержала свободу. Якби Україна, як вільне ціле, протрималася декілька років, вона, безсумнівно, політично зміцніла й консолідувалася б»⁸⁷⁴.

«Гетьман запанував — і прекрасно. Аби тільки на ринках продавали м'ясо й хліб, а на вулицях не чути стрілянини, щоб... не було більшовиків, і щоб простий народ не грабував. Ну що ж, усе це більш-менш здійснилося при гетьмані... більшість городян, хоч і глузували з дивної гетьманської країни, яку вони... називали оперетою, несправжнім царством, гетьмана славословили щиро... "Дай боже, щоб це тривало вічно"⁸⁷⁵».

⁸⁷² Епоха гетьмана справді була відзначена «деяким економічним підйомом», а забезпечений «збут різних товарів у Німеччину й Австрію створював і в суто економічному сенсі досить сприятливу кон'юнктуру для нашого краю. Ми пережили тоді епоху грюндерства й спекулятивної гарячки. Паралізована буржуазія півночі кинулася до Києва. А в нас засновували нові й нові акціонерні компанії, і робилися великі справи» (Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции. — Берлин, 1922. — Т. 6. — С. 219).

⁸⁷³ Гуммерус Г. Київ у серпні та вересні 1918-го року / Г. Гуммерус // Пам'ять століть. — 2007. — № 2. — С. 66–84.

⁸⁷⁴ Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти. Воспоминания / В. В. Зеньковский. — М.: REGNUM, 2011. — С. 194, 227–228.

⁸⁷⁵ Булгаков М. А. Белая гвардия / М. А. Булгаков // Собрание сочинения в 5 т. Т. 1. — М.: Художественная литература, 1992. — С. 223.

У той час Росія вже була охоплена громадянською війною, а Київ при Скоропадському (точніше, при німцях) здавався останнім острівцем старої епохи, що йде в минуле; при становищем для всіх, хто не хотів жити в кривавому «новому світі», створеному більшовиками. З Петербурга й Москви сюди кинулася аристократія, багата буржуазія, художники, письменники, поети й учені⁸⁷⁶. «Перше враження — свято. Друге — станція, вокзал перед третім дзвінком. Занадто неспокійна, занадто жадібна суєта для радісного свята. У суєті цій тривога й страх. Ніхто не обмірковує свого положення, не бачить подальших кроків»⁸⁷⁷, — писала знаменита в ті роки поетеса Теффі.

«Київ нагадував обшарпаний курорт, сильно переповнений. Кияни губилися серед біженців з півночі. Хрещатик став першим етапом російської еміграції — до одеської набережної, до турецьких островів, до берлінських пансіонів і паризьких мансард. Скільки майбутніх шоферів таксі в Парижі прогулювалося тоді Хрещатиком! Були тут і вельможні петербурзькі сановники, і пронирливі журналісти, і акторки кафешантанів, і власники дохідних будинків, і пересічні обивателі — північний вітер гнав їх, як листя восени. Щодня відкривалися нові ресторани, паштетні, шашличні. Відкривали також казино з азартними іграми, театри мініатюр, кабаре... Гроші ходили різні — царські, керенки, українки; ніхто не знав, які з них гірше. Біля Думи спекулянти пропонували бажаним німецькі марки, австрійські крони, фунти, долари. Коли приходили звістки про невдачі німців у Франції, марки падали, а фунти піднімалися. Особливо привабливими здавалися покупцям долари»⁸⁷⁸.

«Поїхав до свого знайомого купця, вихованця в Англії... кажу, що я захоплений розвитком Києва», а той відповідає: «я тепер працюю виключно на біржі, а біржа найчуйніший апарат; отой крам, що в вітринах, то не з власних фабрик, то випадково десь дістали і продають, а фабрики працюють дуже мало; я хотів відкрити фабрику сукна... а тепер боюсь; гроші перевів до Англії, а сам тільки спекуюю... їжджу між Києвом і Одесою». Там також «фабрикантів і купців мало,

⁸⁷⁶ За розпорядженням гетьмана навіть створили Українську академію наук, яку очолив Володимир Вернадський.

⁸⁷⁷ Тэффи Н. А. Моя летопись / Н. А. Тэффи. — М.: Вагриус, 2005. — С. 69.

⁸⁷⁸ Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь / И. Г. Эренбург. — Кн. 1–3. — М.: Советский писатель, 1990. — С. 287.

більшість — спекулянти... солідні купці, фабриканти й біржовики не вірять, що така благодать буде довго, й тому солідно за роботу не беруться... Війна й пропаганда розпаскудили робітника й селянина, а адміністрація ні до біса... тому протягнути довго цей стан не може»⁸⁷⁹.

Коли читаєш ці всі ці рядки зі спогадів різних людей з різними долями, створюється враження що недовге правління гетьмана було достатньо конструктивним в економічному сенсі. А можливо, справа була і не в гетьмані, і не в німцях, а в тому, що Київ на час став останнім уламком імперії, яка безповоротно гинула. Однак продовження цей підйом не мав. Почасти проблема була у відсутності потрібних людей в уряді Скоропадського, і гетьман розумів це. «Одне з наших нещасть і полягає в тому, що в нас мало саме честлюбних людей»⁸⁸⁰. «Бережіть розумних, освічених, здатних до роботи людей, у нас їх можна перерахувати на пальцях»⁸⁸¹. У голови Ради міністрів Федора Лизогуба «розмаху, вільної творчості, сміливості не було, і щодо цього він, при всьому своєму бажанні стати мені корисним, не був на необхідній висоті. Я не ставлю йому цього в провину, винуватий не він, а я, тому що я сам запросив його»⁸⁸². Міністр фінансів Антон Ржепецький, якого багато тоді критикували, «був надто великим провінціалом; відчувалося, що тут потрібна людина зовсім іншого розмаху... Антон Карлович був би прекрасним директором навіть

⁸⁷⁹ Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність. Матеріали до історії війська українського. Збірник 8. — Варшава: Укр. воен.-іст. т-во. — 1938. — С. 13.

⁸⁸⁰ «Ми страждали через відсутність людей, що хочуть досягти чогось більшого, усе якесь дрібнота, яка переважно хотіла тільки, щоб ніхто не порушував її спокій, а якщо вже потрібно діяти, то тільки лише для того, щоб як-небудь безпечно спекулювати для свого міщанського добробуту» (Скоропадский П. П. Воспоминания / П. П. Скоропадский. — Х.: Фолио, 2020. — С. 141).

⁸⁸¹ «Не чіпляйтеся до дріб'язків. Не ворухіть минуле ваших підлеглих, якщо зараз вони цінні завдяки своїй роботі. За цю пораду ви мені скажете спасибі» (Скоропадский П. П. Воспоминания / П. П. Скоропадский. — Х.: Фолио, 2020. — С. 172–173).

⁸⁸² «Він усе хотів зробити сам. Справ було багато, він не встигав. Важливі рішення не ухвалювалися ним вчасно, час ішов даром. Я йому про це говорив, він ображався. Він був надзвичайно сумлінний, дуже багато працював, але зі справами не завжди справлявся, тому що не мав здатності відокремити істотне, широкого державного значення від другорядного, що могло почекати. Особисто я його поважав і любив, але ми з ним не поладнали. Не було тієї неофіційної взаємності, того обопільного розуміння між гетьманом і головою ради міністрів, яке дуже потрібне для справи» (Скоропадский П. П. Воспоминания / П. П. Скоропадский. — Х.: Фолио, 2020. — С. 199).

великого провінційного банку, але не більше... Я вірив, та й тепер переконаний, що він упорядкував фінанси»⁸⁸³.

Втім, була в той час і конкретніша проблема, пов'язана із селянами й з постачанням зерна, яке Україна обіцяла німцям. У Києві вони справді навели порядок⁸⁸⁴. А от у селах «справи були гірше. Значну частину земель не засіяли. У результаті головнокомандувач німецькою армією... видав наказ про обов'язкове й примусове засівання полів — і селянських, і поміщицьких — силами селян. У разі відсутності в селян зерна для засівання полів це доручалося поміщикам, із зобов'язанням сплатити селянам за працю одну третину зібраного врожаю. Виходило, що поміщики відновлювалися у своїх правах на землю... а селяни опинялися в положенні сільськогосподарських робітників, що одержують за роботу частину врожаю. Наказ Ейхгорна підняв селян дибки. Село було охоплено повстанням»⁸⁸⁵.

Втім, влада гетьмана й німців тривала недовго — 9 листопада 1918 року відбулася революція у Німеччині, а 11 листопада вона підписала договір про капітуляцію. Німцям стало вже не до підтримки українського гетьмана. «Якби нас було не 40 мільйонів, а 1 мільйон, і якби ми жили в якихось пустинних горах, або болотах, а не на найкращій в Європі землі, то, «діставши» відповідну суму франків, марок чи стерлінгів та трохи «вже готової» поліції, можна було б від біди завести

⁸⁸³ «Як людина він не дурний, але однобічний. Він усе своє життя провів у банках і, мабуть, мав справу тільки з людьми буржуазного способу мислення, тому в нього так виходило, що крім так званих буржуїв, нібито нікого немає. Усе інше для нього не існувало» (Скоропадский П. П. Воспоминания / П. П. Скоропадский. — Х.: Фолио, 2020. — С. 199). «Лизогуб, незважаючи на те, що сидів у Полтаві дуже тривалий час, зовсім прогледів той український рух, який протягом уже багатьох років жеврів в Україні, а в останні роки давав себе, безсумнівно, все більше відчувати. Інша справа, чи мають українці, що стоять на чолі цього руху, ґрунт під ногами чи ні, наскільки вірні дані про субсидування цього руху ззовні». Дивно, що Лизогуб «ніякого поняття про нього не мав» (Там само, с. 195).

⁸⁸⁴ «Обдертий і брудний в 1916–1917 рр., Київ сильно змінився... 40 примусово мобілізованих жінок 3 дні мили й чистили Київський вокзал від російського бруду. Прибуття й від'їзд поїздів відбувалися пунктуально за графіком. Німці змусили домовласників і двірників прибирати двори, а міська влада Києва — забрати сміття з вулиць» (Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Ієрусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 125).

⁸⁸⁵ «Між поміщиками, що опиралися на німецькі багнети, і селянами йшли криваві бої. Горіли поміщицькі садиби, селянська помста наздоганяла поміщиків і управляючих» (Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Ієрусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 125).

у нас свій державний лад і порядок. Але важко припустити, щоб знайшлась поза нами сила, яка б... збудувала для нас на нашій землі державу і зорганізувала нас в модерну європейську націю. Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути»⁸⁸⁶.

Коли Скоропадський втік, 15 грудня 1918 року місто зайняли війська Директорії, очолюваної Симоном Петлюрою, і на вулицях знову стріляли. «На вулицях Києва щоранку знаходили десятки трупів... Жодна ніч не проходила без убивств»⁸⁸⁷ — так одним запам'яталися ті дні. А іншим — зовсім інакше: «Петлюрівці йшли по Хрещатику веселі, нікого не чіпали. Московські дами, які не встигли виїхати в Одесу, захоплювалися: “Які вони милі!”»⁸⁸⁸.

Як писав сучасник 11 січня 1919 року, «сьогодні я хотів продати городських облігацій на 10 тисяч, бо вже не стає грошей на життя; недавно курс на їх був 103 карбованці, а сьогодні мені од сили давали 80 карб., а це найміцніші папери... скрізь по банках тільки й мови про те, що большевики прийдуть, як і торік, в 20-х числах... а коли й не прийдуть, то Директорія буде сама запроваджувати большевицьку політику, а через те всі, хто може, тікають то в Одесу, то в Крим, то за кордон»⁸⁸⁹.

Але й Директорія довго не змогла утримати владу. «Анархія починає розростатись не тільки по селах, а й перед очима Директорії, серед війська в самому Києві»⁸⁹⁰. Большевики знову зайняли місто 6 лютого. Вкотре розпочалася конфіскація майна й масові розстріли «ворогів революції». Київські вулиці «якось відразу потьмяніли й зубожіли: зникли хутра й елегантні капелюхи в жінок, їх замінили вовняні хустки. У чоловіків хутрянні шуби були замінені солдатськими шинелями й поношеними пальто простішого виду. Усі намагалися при-

⁸⁸⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. — Wien: Carl Hartmann, 1926. — С. 66–67.

⁸⁸⁷ Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Иерусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 141.

⁸⁸⁸ Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь / И. Г. Эренбург. — Кн. 1–3. — М.: Советский писатель, 1990. — С. 289.

⁸⁸⁹ Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917) / Є. Х. Чикаленко. — К.: Темпора, 2011. — С. 241.

⁸⁹⁰ Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917) / Є. Х. Чикаленко. — К.: Темпора, 2011. — С. 238.

біднитися, в усіх був наляканий вигляд»⁸⁹¹. Ще недавно вулиці міста були дуже людні, «при гетьмані на Хрещатику не можна було проштовхнутися. І публіка була набагато елегантнішою, ніж раніше»⁸⁹².

У червні 1919 року почався наступ Добровольчої армії на північ. «Про наближення денікінців до Києва свідчила все більш чутна й гучна канонада, евакуація радянських установ, швидке зростання дорожнечі, особливо на хліб. В останні дні серпня Київ мав вигляд мертвого міста»⁸⁹³. А 1 вересня Добровольча армія Денікіна ввійшла в Київ. «Тільки тепер видно, як більшовики все зруйнували. Квітуча Україна, багатий Київ — злиденні. У магазинах нічого немає... А рівно рік тому назад у Києві було все, чого душа бажала. Хто може, той іде в Одесу... відчують, що... не варто залишатися»⁸⁹⁴.

Однак денікінці не змогли надовго утримати місто, і 16 грудня його вкотре зайняли більшовики. Кияни знову поховалися «і молилися тільки про одне: скоріше б, скоріше прийшли французи й англійці й поклали межу цьому звірству»⁸⁹⁵. Однак французи й англійці так і не прийшли, а надії на те, що життя налагодиться, згасли остаточно.

«Каторга краще цього життя. Мене опановує такий розпач, що я голосно плачу в себе в кімнаті й б'юся головою об стінку... Західна Європа здається мені далеким, недосяжним раєм. Там є наука, мистецтво, там людина не бачить у сусідові ворога, там не тремтиш за життя близьких. Адже вже майже

⁸⁹¹ Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Иерусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 150.

⁸⁹² «Уже 4 місяці ми ховаємо й ховаємо наше майно, роздаємо знайомим... Недавно комусь спало на думку сховати пакет процентних паперів у льоху в піску під якоюсь дошкою. Після 2-х, 3-х тижнів мама заглянула під дошку. Частина паперів була сильно обгризена пацюками... тепер ми боїмося, що... коли потрібні будуть гроші на життя, не можна буде постраждали папери продати. Хоча важко вірити, щоб російські папери взагалі мали яку-небудь цінність. Адже більшість їх, мабуть, конфісковані в сейфах і в банках, тобто просто вкрадені комісарами й перепродані спекулянтам... Є люди, особливо біженці зі столиць, які там нічого не встигли врятувати, перетворившись із мільйонерів на злидарів» (Дневник и воспоминания киевской студентки // Архив русской революции. Т. 15. — Берлин, 1924. — С. 211, 217).

⁸⁹³ «Усе порожнє, усе забито... Кияни засіли по будинках. На вікна магазинів спущені залізні щити» (Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. — Иерусалим: Библиотека Алия, 1982. — С. 162).

⁸⁹⁴ Дневник и воспоминания киевской студентки // Архив русской революции. Т. 15. — Берлин, 1924. — С. 230.

⁸⁹⁵ Лифарь С. Страдные годы / С. Лифарь. — В 2 кн. Кн. 1. Моя юность в России. — Париж. — 1935. — С. 70.

рік, як нас труять безперервно... Я зненавиділа цей прекрасний Київ. Яке це було ще недавно гарне місто, а тепер — руїни... Невже не вдасться залишити цю прокляту Богом країну? Я її ненавиджу»⁸⁹⁶. «Чого тільки не пережив, чого тільки не вистраждав прекрасний гордий давній Київ... за ці роки, коли вісімнадцять разів змінювалася влада!»⁸⁹⁷.

Історія Василя Листовничого

Василь Листовничий (1876–1919) — інженер-будівельник і архітектор, власник приватної будівельної компанії, був не найбагатшим киянином, але й не бідним. Середній клас, можливо — його верхній прошарок. Той середній клас, який так непогано себе почував у Києві, неспішно заробляючи гроші й так само неспішно насолоджуючись життям. «Люди ходили Хрещатиком повільніше, ніж петербуржці Невським, а після обіду спали довше, — квапитися тут було зовсім нікуди... У Києві не було таких багатіїв, як у Петербурзі, але середній клас, у який вже входили так звані різночинці, жив, мабуть, краще, ніж у столицях»⁸⁹⁸.

Дід Василя Павловича був купцем першої гільдії, мав два магазини, де продавалися «ресорні екіпажі», простіше кажучи — різні візки, що запрягалися кіньми. Один магазин, так би мовити, «екіпажів преміумкласу» знаходився на Хрещатику, інший, економкласу, — на Подолі. Одного разу на складі візків виникла пожежа, дід зазнав величезних збитків, після чого справи його сильно похитнулися. Батько Листовничого, Павло Васильович, уже не мав таких ділових якостей, як дід, та й капіталів особливих у нього не було. Отже Василю Павловичу Листовничому доводилося починати все майже з нуля. У 1901

⁸⁹⁶ «Тепер ми повинні їхати будь-що-будь. Йдеться про життя батька. Видали... декрет про те, що людей, які зберігають цінні папери, розстріляють, а наші папери знайшли під час обшуку в знайомих... Я ходжу, як божевільна. У кожному шереху, у кожному дзвінку мені здається прихід чекістів» (Дневник и воспоминания киевской студентки // Архив русской революции. Т. 15. — Берлин, 1924. — С. 235–236, 238–239, 242).

⁸⁹⁷ Лифарь С. Страдные годы / С. Лифарь. — В 2 кн. Кн. 1. Моя юность в России. — Париж. — 1935. — С. 60.

⁸⁹⁸ Побут киян «був усталеним століттями, затишно-провінційний, — такий побут, про який зі смутком і любов'ю пізніше згадують люди, які прожили бурхливе життя» (Алданов М. Повесть о смерти / М. Алданов. — Франкфурт: Посев, 1969. — С. 21, 24).

році він закінчив Інститут цивільних інженерів у Петербурзі, у розпал домобудівного буму став техніком-будівельником. Спеціальність була в ті роки затребувана, і на цьому Василь Павлович швидко піднявся.

Заробляв він, очевидно, чимало, і в 1909 році вже купив на Андріївському узвозі в Києві чотири будинки, що утворювали єдину садибу. В одному з будинків серед інших квартиронаймачів жила родина Михайла Булгакова — це й був «будинок Турбіних» з роману «Біла гвардія». У романі домовласник Листовничий описаний в образі інженера Лісовича, — прямо скажемо, не самого симпатичного персонажа, не схожого на реального Василя Листовничого. Важко сказати, чому письменник зобразив його саме так. Відомо, що Листовничий і Булгаков давно знали один одного, ще з тих часів, коли в молодості наймали квартири в одному будинку на Бехтерівському провулку. Та й будинок на Андріївському Листовничий купив за порадою Варвари Михайлівни, матері Михайла Булгакова. Можливо, річ була в банальній заздрості — Булгаков був бідний, а Листовничий здавався йому багатієм, «буржуєм».

А от кабінет Лісовича описаний з любов'ю. «Інженер знаходився у своєму тісно заставленому, завішеному, набитому книгами й, внаслідок цього, надзвичайно затишному кабінетику. Стояча лампа, що зображувала єгипетську царівну, покриту зеленим абажуром із квітами, прикрашала всю кімнату ніжно й таємничо, і сам інженер був таємничий у глибокому шкіряному кріслі»⁸⁹⁹.

У Листовничого справді була велика бібліотека, і він дозволяв користуватися нею своїм квартирантам, зокрема Булгакову. Тому письменнику подобався цей кабінет із книгами. Василь Павлович любив книги, особливо історичного характеру, і в нього їх було багато. У старості, відійшовши від справ, Листовничий хотів відкрити свій букіністичний магазин. Він і сам почав писати дві книги — «Історія Польщі» (його дружина, Ядвіга Вікторівна Кринська, походила із давнього польського дворянського роду) і «Матері великих людей», починаючи із часів Стародавнього Риму⁹⁰⁰.

⁸⁹⁹ Булгаков М. Белая гвардия / М. Булгаков // Собрание сочинений. В 5 т. Т. 1. — М.: Художественная литература. 1992. — С. 201.

⁹⁰⁰ Коли в 1919 році Листовничого заарештували чекісти, вони забрали й ці рукописи. Не думаю, що вони їх читали — мабуть, використовували для розпалювання печей і камінів.

У 1911 році Василь Павлович став головним архітектором Київського навчального округу, проектував будинки для гімназій і училищ, а в 1913 році — деякі павільйони для Всеросійської фабрично-заводської, торгово-промислової, сільськогосподарської й науково-художньої виставки в Києві. Ще він керував приватною будівельною конторою, що знаходилася у центрі міста на вулиці Лютеранській і займалася спорудженням будинків «під ключ». За заслуги в будівельній справі Листовничену подарували дворянство й звання почесного громадянина Києва, а головний архітектор міста Кобелев навіть хотів, щоб Василь Павлович став його спадкоємцем на цій посаді.

Під час Першої світової війни Листовничий одержав звання полковника й керував будівництвом оборонних споруд на підступах до Києва — фронт наближався, існував ризик, що місто доведеться здати. А коли прийшли більшовики, Листовничого як багатого домовласника заарештували в ніч із 6 на 7 червня 1919 року. Декілька разів його водили на розстріл, але не вбили і вирішили залишити як заручника. Коли більшовики стали відступати й залишали Київ, Листовничого разом з іншими заручниками 14 серпня 1919 року відвели з Лук'янівської в'язниці на причал, посадили на пароплав і повезли на північ по Дніпру, а потім по Прип'яті.

Учасник цих подій інженер Нівін, що вижив, потім розповів, що вони з Листовничим домовилися втекти і з різних бортів пароплава змогли вночі стрибнути у воду. Охорона почала стріляти, Нівіну повезло, і він доплив до берега, а Листовничий не доплив — мабуть, куля наздогнала його у воді.

Частина 3

ЗЕРНОВИЙ
КАПІТАЛІЗМ

Розділ 1.

ПЕРШОПРОХІДНИКИ

Житниця Європи

Наші предки вирощували зерно для продажу з незапам'ятних часів. Греки купували зерно ще у скіфів, продаючи їм свої товари, зокрема вино в керамічних амфорах. Давньогрецькі колонії на берегах Чорного моря (Ольвія, Херсонес і багато дрібніших) створювалися саме для цього. Ми не можемо з упевненістю стверджувати, звідки саме скіфи привозили на продаж зерно, але уламки грецьких амфор від вина археологи часто знаходять на скіфських городищах в Центральній Україні, на Київщині. Тож мешканці цих городищ із греками торгували, і найімовірніше — зерном.

На зміну грецьким колоніям у Причорномор'ї прийшли колонії італійців — генуезців і венеційців. Їх цікавило те саме зерно. Але не тільки. Після появи в XIII столітті величезної монгольської імперії, що простяглася від Китаю до Західної Європи, виник новий економічний простір і нові торговельні шляхи. Монголо-татари були, звичайно, жорстокими завойовниками, але торгівлі не перешкоджали — вона була вигідна для них. У часи *Rex Mongolica* Великий шовковий шлях переживав свій новий розквіт (особливо в XIII–XIV століттях), і західна його частина йшла від італійських колоній на берегах Чорного моря до Генуї й Венеції.

Зерно ж тоді доставляли до моря річками. Дніпро був не-суднохідний через пороги, залишався Дністер. Він теж був не самим зручним для вантажних перевезень через мілини й численні круті повороти, і тому з'явився торговельний маршрут сухоходом, який італійці назвали *Via Tatarica* — «татарський шлях». Він ішов від нинішнього Білгорода-Дністровського на Кам'янець-Подільський, важливий перевалочний пункт транзитної торгівлі, а далі на Львів, ще більш важливий торговельний центр. Звідти — на Краків і далі в Західну Європу, на Відень і в германські міста.

У Білгород везли зерно, а звідти — східні товари. У 1585 році Станіслав Сарницький писав: «Був колись Білгород ринком багатолюдним і доступним для наших людей. Тому що в часи Казимира⁹⁰¹ до самого Кіпру доходили наші судна, навантажені подільською пшеницею»⁹⁰².

Зерно сплавляли вниз за течією Дністра, у Білгороді його скуповували генуезці й продавали далі у Візантію та на острів Крит. А східні товари для продажу в Європі везли сухоходом⁹⁰³. Однак коли в XV столітті турки захопили Константинополь, а потім і все Північне Причорномор'я, італійські колонії зникли, а чорноморський торговельний маршрут для Європи виявився перекритим. Згодом з турками почали домовлятися — відомо, що в часи польського короля Сигізмунда (правив у 1506–1548 роках) венеційці звернулися до короля із проханням продати значну кількість зерна для острова Кіпр, де почався голод. Турки дозволили доправити зерно в Білгород (він став називатися Аккерман), де його забирали італійські кораблі.

Імовірно, після цього торгівля зерном через Аккерман тривала, поки турки не заборонили її. І тільки в 1623 році в польсько-турецькому договорі згадувалося про те, що по-

⁹⁰¹ Польський король Казимир Великий (правив у 1333–1370 роки).

⁹⁰² Цит. за: Воротынцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII–XV вв. / Л. В. Воротынцев // Золотоордынское обозрение. — 2019. 7 (1). — С. 83.

⁹⁰³ До середини XIV століття «татарський торговельний шлях» вважався безпечним і процвітав, а потім контроль над ним спробувало захопити Велике князівство Литовське. У 1368 році князь Ольгерд розгромив війська трьох татарських ханів, які контролювали Поділля. А під час походу князя Вітовта проти татар литовці дійшли до устя Дністра й майже до Криму, заснувавши декілька фортець (зокрема замок і порт «Качибеев» або «Коцюбіев» на місці Одеси). Фортеці ці існували не дуже довго, у найкращому разі пів століття, але на той час «татарський шлях» вже перестав бути безпечним і втратив своє значення.

ляки зобов'язані доставляти в Аккерман певну кількість зерна для продажу його турецьким купцям⁹⁰⁴. Однак у середині XVII століття зернову торгівлю Дністром турки знову заборонили, її практично не було до другої половини XVIII століття.

Втім, з XVI століття з'явився новий торговельний шлях через Балтійське море. Зерно сплавляли Західним Бугом до Вісли, нею до балтійського порту Гданськ, а звідти далі в Західну Європу. Коли в XVI столітті в Європі зріс попит на зерно й худобу, цей бізнес став розширюватися — величезні площі земель надавали можливості для вирощування зернових і розведення худоби⁹⁰⁵.

Зерно везли з маєтків на Київщині, Поділлі й Волині, а також із Лівобережної України. Прагнучи до підвищення своїх прибутків, землевласники намагалися вичавити із селян і дрібних шляхтичів все по максимуму, і в першій половині XVII століття почастішали селянсько-козацькі повстання. Їхнім продовженням стала війна Богдана Хмельницького 1648–1654 років. За часом вона збігалася зі спадом зернової торгівлі більше ніж у три рази⁹⁰⁶.

⁹⁰⁴ А в проєкті договору про торгівлю на Чорному морі між Військом Запорозьким і турецьким султаном (1650-ті роки) згадувалося, що «Військо Запорозьке... заснує кілька портових міст нижче порогів аж до злиття ріки Бугу з Дніпром... звідти торгівля має йти» (Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К.: Вид. АН УРСР, 1961. — С. 621).

⁹⁰⁵ У середині XVII століття не менше половини худоби, яку продавали в Європу, надходило з маєтків українських магнатів, особливо з володінь Владислава Домініка Заславського. За сім років, з 1647 по 1654 р., з володінь Заславського було експортовано більше 1300 волів. Посилали Заславські в Гданськ і великі партії зерна (тільки за 1637 рік було продано жита на 20 тисяч злотих). Крім зерна й худоби на експорт йшов поташ (і попіл для його виробництва), деревина, сіль та інші продукти сільського господарства. Щоб підвищити прибуток, Заславські (так само, як інші земельні магнати) організовували транспортування зерна на річкових суднах, уникаючи посередників-купців. Ці судна з неглибокою посадкою (їх називали комяги) довжиною в середньому 20 метрів і шириною 10 метрів обслуговували близько 10 веслярів. Уміщали вони від 30 до 70 тонн зерна та інших товарів. Більшу частину комяг будували у волинському місті Устілуг. Українські майстри робили ці судна не тільки на замовлення, але й для вільного продажу — під час розквіту зернового експорту попит на комяги був високий. Небагатий шляхтич для перевезення невеликих обсягів зерна міг брати комягу в оренду (Гурбик А. Модернізаційні процеси у фінансово-виробничих відносинах та митній сфері України (XVI — перша половина XVII століття) / А. Гурбик // Соціополітичний простір ранньомодерної України: історичні нариси. — К.: Ін-т історії НАН України, 2018. — С. 23–24).

⁹⁰⁶ У 1648 році більше 200 кораблів відплили із Гданська порожніми, не завантажившись зерном (Економічна історія України. В 2 т. Т. 1. — К.: Ніка-Центр, 2011. — С. 378).

Ближче до кінця XVIII століття обсяги експорту зерна відновилися й досягли 100 тисяч тонн. У 1784 році один із французів, що приїхав в Україну, писав про те, що тут «зерна вже так багато, що воно годує не тільки значну частину Туреччини, але навіть забезпечує експорт в Іспанію й Португалію», а також у Францію через Марсель⁹⁰⁷.

Зростаючий попит на зерно підштовхував до колонізації нових українських територій. Логічним продовженням цього стало освоєння Російською імперією Північного Причорномор'я, що збіглося за часом з новою хвилею урбанізації в Західній Європі й збільшенням потреби в зерні.

Нові можливості

Наприкінці XVI століття перевезення зерна через Балтійське море повністю взяли у свої руки голландські й німецькі купці зі своїми кораблями. До того ж у XVII столітті, після початку Тридцятирічної війни, війська шведського короля Густава Адольфа захопили землі на балтійському узбережжі, після чого Польща виявилася відрізаною від моря. Експорт зерна через Гданськ, звичайно, не припинився, але прибутки стали знижуватися. Після розділів Польщі наприкінці XVIII століття Гданськ остаточно відійшов до Пруссії, і вона встановила високі мита на експорт. За провіз польських товарів через територію Пруссії замість звичайних 2 % доводилося платити 12 %, що помітно знижувало доходи від зернового експорту.

У зерні Правобережної України були зацікавлені його європейські покупці⁹⁰⁸. Потрібно було шукати інший шлях для експорту зерна в Європу — по Дністру й далі через Чорне

⁹⁰⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм / Ф. Бродель. — В 3 т. Т. 1. Структури повсякденності. — М.: Прогрес, 1986. — С. 122.

⁹⁰⁸ Ще в 1564 році папський легат Коммендоні побував на Волині, Поділлі й у Галичині, після чого порадив польському королю заснувати в усті Дністра порт, щоб відправляти зерно та інші товари Чорним морем. Для цього, що правда, потрібно було місцями поглибити русло Дністра, і флорентійський купець Тедадьо навіть був готовий фінансувати всі ці роботи за умови, що його потім на вісім років звільнять від податків на перевезення вантажів Дністром. Але ця ідея не була реалізована з двох причин — через постійну напруженість у відносинах з Туреччиною й, головним чином, через протидію впливових зерноторговців, які відправляли свій товар через Гданськ і не хотіли порушувати звичну схему.

море⁹⁰⁹. Це море тоді контролювала Туреччина — Османська імперія, — особливо протоки Босфор і Дарданелли, які ніяк не можна було оминати на шляху в Європу. Після російсько-турецької війни 1768–1774 років Росія стала контролювати узбережжя Чорного моря й одержала право вільного проходу своїх кораблів через турецькі протоки Босфор і Дарданелли. А в 1778 році заснували фортецю і порт Херсон, що відкрило нове вікно можливостей. Усього через два роки порт прийняв перші кораблі, і на нечисленних вулицях Херсона зазвучала іноземна мова.

У 1780 році в Польщу прибув спеціальний посланець Ларош, щоб зібрати інформацію про можливості постачання сільгосппродукції із Правобережної України через Чорне море, а також про перспективи продажу французьких товарів на польському ринку. Він пропонував використовувати порт Аккерман (Білгород) в гирлі Дністра, однак під час зустрічі Лароша з польським королем Станіславом Августом у листопаді 1781 року вирішили, що російський Херсон більше підходить для цього — адже Аккерман у той час ще перебував під владою Туреччини, з якою потрібно було починати складні переговори.

Одночасно з місією Лароша у Варшаві з'явився інший французький посланник Ян Бонно, який вів переговори із групою варшавських банкірів на чолі із Фредеріком Мошинським⁹¹⁰ про те саме — перспективи постачання зерна через Чорне море. Мошинський 16 травня 1780 року уклав договір з Томашем Гугоном, французом на польській службі, згідно з яким той мав за пів року об'їхати Поділля та інші південні частини польських володінь, щоб оцінити можливі обсяги

⁹⁰⁹ Докладніше про спроби налагодити торгівлю зерном Дністром див.: Аргатюк С. О хлебной торговле Галиции с Одессой по Днестру: операция А. Р. Мысловского (1843–1846) / С. Аргатюк, И. Сапожников // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 25. — Одеса: Друкарський дім, 2018. — С. 25–54.

⁹¹⁰ Фредерік Мошинський (1737–1817) походив із роду відомих польських магнатів, дитинство провів у Дрездені, де здобув добру освіту, а в 1754 році повернувся в Польщу. Згодом став впливовим державним діячем, експертом з фінансів і податків. Король подарував йому графський титул і маєтки. Мошинський займався статистикою, із його ініціативи в 1789 році провели перший перепис населення. Автор книги «Нотатки про доходи й витрати Республіки Польща» (1774), де він пояснював постійну нестачу капіталів у Польщі несприятливим торговельним балансом (Domanski C. Fryderyk Josef Moszynski — the first polish statistician / C. Domanski // Acta Universitatis Lodzensis. Folia oeconomica. — 2009. — P. 7–12).

постачання зерна й худоби. Виявилося, що реально щорічно експортувати цю сільськогосподарську продукцію на 200 млн флоринів. Як бачимо, справу задумали серйозну.

А тим часом херсонським портом зацікавився ще один француз — Ігнацій Антуан, барон Сент-Жозеф, підприємець із Марселя, який до того декілька років займався торгівлею в Стамбулі. Очевидно, він теж зрозумів, що на експорті зерна через Чорне море можна добре заробити. Антуан вирушив до Петербурга і потрапив на прийом до князя Григорія Потьомкіна, після чого одержав для себе декілька привілеїв і відкрив у Херсоні торговельний дім «Антуан, Сорон і К». Крім цього торговельного дому в новому місті з'явилися польська торговельна контора Заблоцького, турецька — Фредінга, австрійська — Фабрі, російська — купців Івана Масленікова й Семена Сенковського⁹¹¹. Деякі з них існували недовго, як контора Заблоцького, який порушив закони Речі Посполитої.

А торговий дім Антуана протримався в Херсоні майже двадцять років. Згодом барон видав у 1820-му в Парижі книгу «Історичні нариси торгівлі за допомогою Херсона й Марселя з 1784 до 1803 року». На її сторінках він згадував, що початок його бізнесу в Херсоні був невдалим — він навмання вирішив продавати в Росії горілку, знаючи нездорову пристрасть росіян до цього продукту, і послав із Франції корабель із алкоголем. Однак у Росії своєї горілки вистачало, а Потьомкін, щоб уникнути конкуренції, заборонив ввезення спиртних напоїв. Тому кораблю довелося повертатися назад у Марсель.

⁹¹¹ Письма барона Антуана графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марселя с Херсоном // Записки императорского одесского общества истории и древностей. — 1883. Т. 13. — С. 156. Антуан скаржився французькому послу в Росії графу Сегюру на херсонського городничого. «Чиновник цей, не люблячи французів, утискує їх через кожний дріб'язок. Мої брати не посміли повідомити вас... про всі його вчинки стосовно нас. Одного з них він звелів посадити під арешт за те, що він, відправляючись на Глибоку пристань із метою відправити судно, не виконав точно однієї формальності, необхідної при виході на цю пристань... Мій дім ізольований внаслідок національних упереджень і заздрості з боку торгових домів австрійських і польських» (Там само, с. 157). Насправді городничий виконував негласний указ Потьомкіна уважно стежити за всіма іноземцями в Херсоні, особливо за французами — виявляється, шпигуноманія була сильною в Росії і в часи Катерини. Антуан багато часу провів у Польщі, спілкувався з депутатами сейму, і на цьому були засновані підозри в шпигунстві. Після переписки Антуана із Сегюром той переговорив з Потьомкіним, усе пояснив, і Антуану стало легше займатися комерцією.

Але незабаром справи в купця налагодилися. Антуан не гаяв час — «я відправив російський зерновий хліб у Корсику, у різні порти Провансу, у Ніццу, Геную й нарешті, відправив одне з моїх... суден, навантажене хлібом, у Барселону: це було перше відправлення з портів Чорного моря в Іспанію... Сен-Сорон, один з моїх компаньйонів, хто першим проклав торговельний шлях... мав декілька днів тому назад виїхати з метою оглянути російську Україну. Він налагодить там стосунки з купцями торговельних міст і, як власними покупками, так і надією, яку подасть їм», спонукає купців «їхати в Херсон для збуту своїх товарів»⁹¹².

У Польщі зрозуміли, що їм потрібно покvapитися, і 14 червня 1782 року з ініціативи Фредеріка Мошинського й варшавського банкіра Петра Бланка була підписана угода про створення товариства для торгівлі на Чорному морі. Кожний з 12 учасників товариства вносив 10 тисяч «червоних злотих», і тоді сумарний капітал товариства мав становити 120 тисяч. Про план доповіли королю Станіславу Августу, але той не поспішав з відповіддю. За проектом Мошинського чорноморська торгівля мала йти через Аккерман в гирлі Дністра. Однак король знав, що Ігнацій Антуан уже одержав у Петербурзі в Потьомкіна привілей для торгівлі через Херсон. Коли Антуан прибув у Варшаву, він чесно пропонував Мошинському об'єднати зусилля — польська сторона доставляла б зерно в Херсон, а торговельний дім Антуана забезпечував би його транспортування в порти Середземного моря⁹¹³.

Тим часом думки про сплав зерна по Дністру в Аккерман не давали спокою іншим зернотрейдерам — мабуть, ще зберігалася пам'ять про те, що колись ця ріка використовувалася для зернової торгівлі. Тим більше, що пороги й мілини на Дністрі були не такі страшні в разі використання плоскодонних суден для перевезення зерна (їх називали «галери»), що нагадували не стільки судна, скільки великі плоскі ящики, збиті з дощок.

У 1785 році граф Валеріан Дзедушицький (1754–1832) здійснив подорож Дністром від Ямполья до Аккерману на одному з таких суден, щоб на власні очі побачити, як проходить сплав зерна й оцінити перспективність маршруту. Подорож пройшла загалом вдало, в Аккермані зерно продали турець-

⁹¹² Там само, с. 159.

⁹¹³ Madzik M. Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej (1782–1785) / M. Madzik // Rocznik Lubelski. — 1979. — Т. 21. — S. 81–83.

ким купцям, і вони повезли його морем у Стамбул. А Дзедушицький описав свої враження від подорожі, відстоюючи думку, що Дністер є найзручнішим водним шляхом для зернової торгівлі, тому що порт у Херсоні надто віддалений від місцевостей, де зерно вирощували⁹¹⁴.

Херсонська компанія

У XVIII столітті всю Європу облетіла слава голландської й англійської Ост-Індських акціонерних компаній, які неймовірно розбагатіли на торгівлі перцем та іншими спеціями. Відлунням успіху перших акціонерних компаній стало заснування у Вінниці 17 березня 1783 року Польської торговельної компанії (Kompania Handlowa Polska), яку ще називали Чорноморською торговельною компанією (Kompania Handlu Czarnomorskiego) і Херсонською компанією (Kompania Chersonska). Серед засновників був брат короля Михайло Понятовський, який спершу керував компанією. Пізніше управляти компанією став молодий й енергійний Антоній Протазій Потоцький, якого називали «граф Прот».

Кількість акціонерів не обмежувалася, і, власне, до компанії в перші три місяці міг приєднатися будь-який учасник. Половину частки вартістю 1000 «червоних злотих» учасники товариства вносили грішми, а половину — товарами, які вони мали доправити до 1 березня 1783 року у Вінницю⁹¹⁵. Потім кількість акціонерів все ж таки вирішили обмежити до 40. Акції могли купувати іноземні інвестори, однак у будь-якого акціонера не могло бути більше десяти акцій.

Правління компанії перебувало у Вінниці, а в Херсоні придбали будинок під склад продукції — в основному зерна, яке компанія закуповувала на території Правобережної України⁹¹⁶. Крім того, у Херсоні відкрили польське консуль-

⁹¹⁴ Переклад записок Дзедушицького див.: Сапожников І. Подорож Дністром до Аккермана графа Валеріана Дзедушицького 1785 року / І. Сапожников, С. Аргатюк, В. Левчук // Південний Захід. Одеська. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 26. — Одеса: Друкарський дім, 2019. — С. 48–96.

⁹¹⁵ Головна відмінність нової компанії від проекту Фредеріка Мошинського полягала в тому, що можна було вести торгівлю зерном без посередників, самостійно плануючи операції.

⁹¹⁶ Імператриця Катерина II дозволила компанії використовувати російський порт Херсон і піднімати на кораблях компанії російський прапор — адже за договором з Туреччиною через Босфор у Середземне море могли проходити тільки російські та австрійські кораблі.

ство, щоб забезпечити правовий захист польських громадян, що займалися торгівлею. Російські мита за польські товари в Херсоні не стягували, і для торгівлі були створені всі умови. Нагадаю, що Одеса була заснована тільки в 1794 році, а зерно почало повноцінно експортуватися через її порт ще пізніше, тому *Kompania Handlowa Polska* справді стала першопрохідником.

Спершу компанія використовувала російські кораблі, але потім придбала на гроші Прота Потоцького шість власних суден з міжнародними екіпажами (серед них були кораблі з назвами «Україна», «Польща», «Поділля», «Святий Михайло» та ін.)⁹¹⁷, що перевозили зерно у французький Марсель, єгипетську Олександрію, іспанську Барселону та інші порти Середземного моря. Улітку 1783 року в Марсель вирушив перший навантажений зерном корабель — «Україна». «Так саме ця компанія почала нову епоху, коли в найвіддаленіших портах, в Александрії, Марселі й Байонні довідалися про Україну, Польщу, Поділля»⁹¹⁸, — писав Валеріан Дзедушицький.

А 22 лютого 1784 року імператриця Катерина II видала маніфест, за яким Херсону надавався особливий статус, сприятливий для торгівлі. Головним ініціатором цього був той самий марсельський купець барон Антуан, який відкрив у Херсоні свій торговельний дім і вирішив збагатитися в цьому місті. Антуан вів переговори не тільки з російським урядом, а й з польським, звертаючись у комісію Коронного Скарбу із пропозицією про співробітництво⁹¹⁹.

У Петербурзі зростала зацікавленість діяльністю Антуана, і особливо перспективами розвитку нового порту в Херсоні. У жовтні 1784 року генерал-губернатор Григорій Потьомкін подав імператриці доповідну записку про організацію польської транзитної торгівлі через Херсон. Потьомкін підкреслював, що Польща зацікавлена в Херсоні через проблеми з доступом до балтійських портів, і така транзитна торгівля збільшить надходження грошей у новий порт, та й у все

⁹¹⁷ «Ukraina», «Polska», «Święty Michał», «Podole», «Jampol», «Święty Prot» (Dobrowolski M. *Kompania Handlowa Polska* / M. Dobrowolski // *Puls Biznesu*. — 2015. 03.18. — <https://www.pb.pl>).

⁹¹⁸ Сапожников І. Подорож Дністром до Аккермана графа Валеріана Дзедушицького 1785 року / І. Сапожников, С. Аргатюк, В. Левчук // *Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах*. Вип. 26. — Одеса: Друкарський дім, 2019. — С. 53.

⁹¹⁹ Княжевич М. Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р. / М. Княжевич // *Записки наукового товариства ім. Шевченка*. — 1897. Т. 18. Кн. 4. — С. 1–8.

Катеринославське намісництво (як тоді називався цей край). У листопаді 1784 року докладнішу записку на цю тему подає імператриці президент Комерц-колегії Олександр Воронцов.

Подібних проєктів було чимало з початку 1780-х років, серед них і проєкт барона Антуана. Усі вони потрапляли на стіл до Потьомкіна, тому тема торгівлі через Херсон уже обговорювалася не один раз. Якби не заснування Одеси зі зручнішою гаванню, то, можливо, і Херсон став би «південною столицею» з усіма наслідками. Але, як кажуть у таких випадках, історія розпорядилася по-своєму, і з початку XIX століття всю увагу привернув до себе Одеський порт.

Не тільки зерно

Францію цікавило не тільки українське зерно, але й такий стратегічний товар, як корабельні сосни, міцні, прямі й довжиною більше 30 метрів. В епоху вітрильного флоту, зокрема військового, від якості щогл залежало багато чого — якщо їх ламав вітер, корабель був приречений. У Франції такі сосни не росли і були великим дефіцитом. Потрібно було будувати нові й нові кораблі, тому ціна однієї щогли виросла в XVIII столітті втричі. Англійці, головні вороги й конкуренти французів, везли корабельні сосни зі своїх колоній у Північній Америці, при цьому нічого за них не платили, а французам доводилося купувати їх у країнах Балтії в ризьких купців, які постійно підвищували ціну.

Тому виник план експортувати корабельні сосни з Галичини через Чорне море — операція «Херсонська місія», про яку збереглося багато документів в архівах французького військово-морського флоту. У 1784 році в Херсон направили секретного агента, який мав видавати себе за торговця, що займається деревиною. Потрібні корабельні сосни росли в маєтках князя Станіслава Понятовського, який і раніше регулярно відправляв їх ризьким купцям. З ним уклали контракт на півтори сотні щогл по 16 дукатів за кожну, а посередником у цій угоді став Антуан, який хотів непогано заробити на цьому.

Однак незабаром почалися ускладнення. Понятовський став торгуватися й підвищувати ціну — він добре знав, що в Ризі такі щогли коштують набагато дорожче. Зрештою

підписали контракт на постачання 60 щогл, хоча це було не те, на що розраховувала французька сторона, яка починала переговори про 300 щогл, потім погодившись на 150. Крім того, чорноморський шлях для експорту корабельних сосен виявився дуже ненадійним через погрозу нової війни з Туреччиною. Після того як відправили дві партії щогл, «херсонська місія» закінчилася без особливого успіху⁹²⁰.

А корабельні щогли продовжували експортувати через Гданськ. «Найбільшими торговцями корабельною деревиною нині є Йозеф Мендель із Казимира й Мойсей Пінкес зі Львова», — писав австрієць Йозеф Рорер, що подорожував Галичиною в 1803 році. «З галицьких євреїв, які займаються торгівлею щоглами... познайомився тільки з Ісаком Гершем з вільного міста Броди... недалеко від цього прикордонного міста на російській території в місті Берестечко перебуває зазвичай корабельний капітан з декількома матросами, які непогано розбираються у виготовленні щогл і вміють вибирати дерево для них... Майже всі ці люди родом з Риги»⁹²¹.

Граф Прот

У 1785 році керівником херсонської компанії призначили одного з її співзасновників, графа Прота — 24-річного Антонія Протасія Потоцького (1761–1801). Акціонери (серед яких був і король Станіслав Понятовський) розуміли, що «добре управління важливе для інтересів компанії», тому «вони виявили особливу прихильність до Прота Потоцького» і довірили йому «управління діловими інтересами й самостійне ведення справ»⁹²², — писав сучасник, граф Валеріан Дзедушицький.

Долю Прота не назвеш ординарною. Єдиний син графа Яна Потоцького (який помер у 1862 році, незабаром після народження сина), він успадкував від батька великі земель-

⁹²⁰ Daszkiewicz P. W poszukiwaniu sosny masztowej: „Misja Chersońska”, szpiegowska operacja wywiadu kryła Francji w lasach Rzeczypospolitej w świetle dokumentów z paryskiego archiwum marynarki / P. Daszkiewicz, J. Oleksyn. — <https://www.researchgate.net>

⁹²¹ Йозеф Рорер об экспорте зерна и древесины из Галичины в 1803 году. — <https://ports.ua>

⁹²² Сапожников І. Подорож Дністром до Аккермана графа Валеріана Дзедушицького 1785 року / І. Сапожников, С. Аргатюк, В. Левчук // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 26. — Одеса: Друкарський дім, 2019. — С. 54.

ні володіння й чималі капітали. Антоній здобув добру освіту в Польщі, і ще в ранній юності в 1774 році в Кракові познайомився з колишнім єзуїтом тридцятирічним Михайлом Оссовським (1743–1797), який став радником Антонія на все життя. У 1776 році Потоцький разом з Оссовським вирушив у подорож Європою, де крім усього іншого вивчає під керівництвом свого нового друга організацію промислових підприємств.

Прот Потоцький повернувся «в 1783 році, освічений, розумний і талановитий, з особливою пристрасстю до торговельних справ. Останню схильність у ньому підтримував його гувернер і ментор — ксьондз Оссовський. Після батька йому залишився воістину магнатський спадок: величезний маєток без гроша боргу і шість мільйонів у голландському банку. Він одразу... увійшов у компанію з банкірами Кабрі, Теппером і Шульцем»⁹²³.

Першим великим проектом стала для нього херсонська компанія (*Kompania Handlowa Polska*)⁹²⁴. Граф, молодий і енергійний підприємець, уміло керував справами. У Херсоні він заснував торговий дім «Антоній Прот Потоцький»⁹²⁵ і банкірську контору, а в Ямполі біля Вінниці купив землю й наказав побудувати там склади для зерна. Щоправда, Потоцькому довелося вкласти в це власні капітали, успадковані від батька, — 6 млн злотих. На ці гроші купували кораблі, та й взагалі відбувалася вся діяльність компанії. А Михайло Оссовський, який набув досвіду міжнародної торгівлі під час свого життя в Гданську, поселився в Херсоні й керував звідти відправленням зерна.

Потоцький, впливовий аристократ, переконував інших магнатів не продавати зерно через Гданськ, а скористатися новим шляхом через Херсон. Очевидно, до слів Антонія прислухалися, і за декілька років Потоцький заробив на чорноморській торгівлі загалом більше 60 млн злотих — вдесятеро

⁹²³ Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. — С. 241.

⁹²⁴ Казали, що ідею створити компанію запропонував Оссовський (Статистическое описание Киевской губернии: В 3 т. Т. III. — СПб., 1852. — С. 325).

⁹²⁵ У 1784 році в Херсоні крім компанії Потоцького були ще дві купецькі контори — французька «Антуан і К.» і австрійська «Фабр і К.» (Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времён до 1852 года / М. Вольский. — Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1854. — С. 58–59).

більше, ніж він вклав у цей проект. А король нагородив його за успіхи орденом Св. Станіслава.

Усе складалося начебто непогано для нового маршруту — обсяг експорту зерна через Гданськ помітно скоротився, а ціни на зерно стали зростати. Однак були труднощі з доставкою зерна до порту. Дороги на території Правобережної України були поганими, а везти зерно на південь по річках теж було важче, ніж по Віслі — пороги були не тільки на Дніпрі, але й на Дністрі. А в Середземному морі постійно існувала загроза з боку арабських піратів. Але головною проблемою були напружені російсько-турецькі відносини — нова війна могла спалахнути в будь-який момент.

І вона таки почалася в серпні 1787 року⁹²⁶, порушивши всі плани графа Прота — посилати торговельні судна через Чорне море можливості вже не було. По суті, діяльність компанії на цьому закінчилася. Її кораблі став використовувати російський військовий флот, а торговельний дім «Прот Потоцький» займався постачанням продовольства російським військам.

Зерно продовжували експортувати через Гданськ⁹²⁷, незважаючи на підвищені мита — іншого шляху поки не було. А граф Прот занурився у справи створеного ним банкірського дому у Варшаві (з філією в Махновці), який займався зокрема і зерновими угодами на «контрактах» у Дубно⁹²⁸.

У той час у Польщі банкірські дома й контори працювали не тільки у Варшаві, але й у Кракові, Познані та інших містах. Усі кредити, фінансування торговельних операцій, купівля й продаж маєтків проходили через них. Однак найбільші банкірські дома були в столиці. До початку 1790-х років п'ять варшавських банкірів (Петер Теппер, Прот Потоцький, Кароль Шульц, Фредерік Кабрит, Мацей Лишкевич, Ян Давид Гейзлер) зі своїми приватними банкірськими домами, пов'я-

⁹²⁶ Чергова російсько-турецька війна тривала до 1791 року.

⁹²⁷ «Згадайте про велику кількість пшениці, яку щорічно вивозять із Гданська» — писав австрійський мандрівник в 1803 році, — «і не менш значний вивіз полотна, соди, деревини тощо. Один оптовий торговець, пан фон Келлерман, уже багато разів за один рік відправляє по 20 тисяч тонн пшениці в Гданськ. У нього є посередники-іудеї в багатьох округах і в одному тільки Перемишлянському окрузі він наказує купувати іноді 5 тисяч тонн, якщо там видається гарний врожай» (Йозеф Рорер об експорті зерна и древесины из Галичины в 1803 году. — <https://ports.ua>).

⁹²⁸ До 1774 року «контракти» проводили у Львові, потім у Дубно, а в 1797 році їх перенесли з Дубно до Києва.

заними з італійськими й голландськими банками, зосередили в своїх руках величезні капітали — 180 млн злотих, і це у той час як у державному бюджеті зберігався стійкий дефіцит близько 24 млн злотих⁹²⁹.

Потоцький не тільки займався справами своєї банкірської контори, але й відкрив у Варшаві магазин колоніальних товарів. Однак найбільшою була його діяльність у Махновці, де він розширював і модернізував створені у своєму маєтку фабрики. Граф Прот, напевно, першим з польських аристократів став справжнім підприємцем, займаючись фінансовими операціями, торгівлею й промисловістю.

Для польської шляхти, що славилася своїм гонором і примхливим свавіллям (яке вони вважали свободою), така діяльність взагалі була невластивою. Шляхтич XVIII століття скоріше пропив би гроші або програв у карти, ніж вклав у бізнес, який вважав не гідним для себе заняттям. За словами саксонського міністра Ессена, «ані купець, ані дворянин не в силі зажадати від польського магната грошової сплати... Хоча у поляків запроваджене вексельне право, але польський дворянин розриває вексель, представлений йому купцем для сплати, а правосуддя не переслідує таких боржників і не опікується про тих, кого розоряють»⁹³⁰.

У Махновці Потоцький заснував сукняну й меблеву фабрики, а також підприємство з виробництва ковдр і капелюхів. Була в Махновці навіть невелика друкарня, а для працівників своїх підприємств Потоцький відкрив лікарню й аптеку. Граф часто влаштовував ярмарок, куди з'їжджалось багато купців і можна було почути різні мови. Махновку називали «малою Варшавою» і «кам'яною Махновкою», тому що Потоцький побудував там декілька кам'яних будинків. Земель у графа вистачало, і він оселив недалеко від Махновки голландських колоністів, завів там породистих корів та іспанських овець. Зважаючи на все, підприємницький ентузі-

⁹²⁹ Найбільшим банкіром став Петер Фергюсон-Теппер (1713–1794), предки якого походили із Шотландії. Теппер був головним кредитором короля Станіслава Августа Понятовського (в 1793 році борг короля Тепперу досяг 11 млн злотих). Його банкірський дім мав партнерів у Голландії, Італії й Російській імперії, проводячи великі міжнародні фінансові операції, а в коло клієнтів входили польські й російські аристократи. У 1791 році капітали Теппера становили 65 млн злотих, а символом його багатства й впливу став розкішний палац у Варшаві.

⁹³⁰ Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой / Н. И. Костомаров. — М.: Directmedia, 2013 — С. 133.

азм просто кипів у молодого графа — йому тоді було менше тридцяти років. Бурхлива господарська діяльність почалася в інших його маєтках, за що король Станіслав Август відзначив Прота орденом Білого Орла — вищою польською нагородою.

Наприкінці 1780-х Антоній Потоцкий одружився зі знаменитою красунею Маріанною Любомирською (1773–1810), дочкою російського генерал-лейтенанта Каспера Любомирського, ще більше збільшивши своє багатство завдяки цьому шлюбу. Важко сказати, чи був це шлюб заради примноження капіталів, чи з любові й пристрасті — можливо, у ньому поєднувалося й те, й інше. Адже Антонія важко назвати красенем (його портрет легко знайти в Інтернеті), а Маріанна, яка прожила недовге, але бурхливе життя, мала великий успіх у чоловіків. Тому, мабуть, граф Прот її справді кохав. У 1790 році народилася їхня єдина дитина, дочка Емілія, але шлюб тривав недовго. У 1792 році Маріанна познайомилася на балу у Варшаві з молодим красенем, російським графом Валеріаном Зубовим (1771–1804), і не чекаючи розлучення пішла до нього.

За однією неприємністю, що звалилася зненацька на Антонія, незабаром прийшла інша — у 1793 році відбувся другий розділ Польщі⁹³¹, і вкладники кинулися забирати свої гроші в банкірських домах і конторах. На початку 1793 року після проведення «контрактів» у Дубно багато польських поміщиків саме вклали отримані від продажу зерна гроші в ці банкірські дома. Така практика вважалася звичайною, як і одержання на «контрактах» кредиту⁹³².

⁹³¹ А в 1795-му — третій, після чого незалежна польська держава перестала існувати.

⁹³² На «контрактах» у Дубно весь кредит раніше тримав у своїх руках підскарбій (міністр фінансів) князь Адам Понинський, однак після його банкрутства в 1782 році справи стали переходити до рук Прота Потоцького. За словами сучасника, якщо на початку роботи контрактних ярмарків у Дубно (вони були там з 1774 по 1797 рік) усі справи «робили в підскарбія», то «під кінець контрактів кредит Понинського захитався». Так «упав цей величезний колос, або, краще сказати, гігантська машина», що заправляла всіма фінансовими справами Речі Посполитої. «Своею грою й падінням Понинський розорив багатьох. Із цього часу всі важливі справи... перейшли до Прота Потоцького» (Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. — С. 34–35). У 1784 році почалася процедура банкрутства Понинського. «У законі надто неясно й глухо було сказано про ліквідацію, особливо в конституції 1588 року. На практиці це була майже нечувана річ; нічого подібного

Ще в січні 1787 року Григорій Потьомкін купив у князя Ксаверія Любомирського його маєтки за 3 млн рублів (20 млн злотих), з них два мільйони рублів сріблом (причому в монетах нового карбування, тобто не зіпсованих обрізкою) опинилися на контрактових ярмарках у Дубно. Такий масовий приплив грошей призвів до зміни всіх цін, зокрема відсотків за кредит. Якщо до цієї угоди звичайними вважалися 8–9%, а сто кілограмів жита коштували два злотих, то тепер відсотки впали до 5–6%, а ціна на зерно різко зросла до 30 злотих — воно йшло для постачання сотисячної російської армії, що стояла на Дунаї. Настали роки великої кількості вільних капіталів, але (як звичайно в таких випадках буває) і ризикованих угод, що неминуче готують передумови для кризи. «Цей щедрий на гроші час, зручний для угод, став початком збільшення капіталів українського дворянства, яке до того займалося тільки службою при дворах магнатів»⁹³³.

Коли після другого поділу Польщі в 1793 році почалася загальна паніка, а за нею й банківська криза⁹³⁴, неважко здогадатися до чого це призвело — до того, що вже не раз бувало завжди й скрізь. Банкірські дома не могли одразу повернути пущені в оборот гроші й розорилися. «Банкрутство декількох банкірів тимчасово призупинило грошові операції, і в краї відчувалася нестача капіталів»⁹³⁵. Комісія з 22 осіб почала з'ясовувати обставини цього колективного банкрутства, проводити опис активів банкірів і уточнювати суми їхніх боргів. Однак самим банкірам це вже нічим не могло допомогти, і в 1797 році «контракти» перенесли з Дубно до Києва.

А фінансові проекти Потоцького, так само як інших банкірів, зазнали повного краху. Першим збанкрутував банкірський дім Петера Теппера, від підтримки якого залежав

ніколи не траплялося». Зазвичай шляхта, «землевласники, що успадковували маєтки від предків, ніколи не робили великих боргів на маєтки». Якщо хтось зі шляхтичів «погуляв за кордоном... то він продавав одну-дві вотчини й чесно розплачувався із кредитором; жити в кредит було нечуваною справою. На відміну від підскарбія Понинського, що поринув у фінансову гру, і в якого «борги перевищували капітал» і досягали «20 мільйонів злотих» (Там само, с. 37–38).

⁹³³ Там само, с. 132.

⁹³⁴ Докладніше див.: Kowalczyk R. Tsunami finansowe w Europie XVIII wieku: Francja, Holandia, Prusy, Rzeczpospolita / R. Kowalczyk // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. — 2012. — Т. 1. — С. 104–112.

⁹³⁵ Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. П. П. Меркульева, 1874. — С. 40.

Потоцький. Потім настала черга й самого графа Прота — він узяв великі кредити, а коли кредитори захотіли оплатити векселі, не зміг цього зробити — у нього не було на руках грошей, вони були вкладені в справу. Так Потоцькому довелося оголосити себе банкрутом — іншого виходу в нього не залишалося. І хоча він доводив, що вартість його майна набагато більше, ніж сума боргів, і можна поступово ці борги погасити, йому довелося віддати кредиторам частину своїх маєтків.

Сказати, що банкрутство стало для Антонія Потоцького повним крахом, було б неправдою. Ще в 1791 році він купив собі за 15 тисяч червоних злотих (тоді — 300 тисяч звичайних)⁹³⁶ посаду київського воеводи⁹³⁷. А після другого поділу Польщі в 1793 році Потоцький присягнув на вірність Росії і в травні того самого року став таємним радником, а 5 лютого 1797 року — сенатором Російської імперії.

Капітали з Правобережжя

Подальший бізнес Прота Потоцького був пов'язаний з Одесою, де він вважався одним з найбільших торговців зерном разом з «Польським товариством», заснованим графом Северином Потоцьким, Липковським і Ярошинським⁹³⁸. Спершу «Польське товариство» займалося зерновою торгівлею в Херсоні, і керував ним Заблоцький. Після заснування Одеси товариство перемістилося в цей новий порт, і згодом ним став керувати Прот Потоцький.

У прийдешньому XIX столітті багатонаціональному приморському місту судилося стати головним центром зернової торгівлі. Виробники зерна перші повірили в перспективи нового порту, через який планували експортуватися зерно. Після другого й третього поділів Польщі (в 1793 і 1795 роках) багатьом полякам довелося переселитися в Одесу — нове місто давало їм новий шанс.

На Польській вулиці «у перші роки після заснування Одеси... жило багато польських магнатів. Поляки відіграли дуже

⁹³⁶ Курс червоного злотого постійно змінювався залежно від обставин.

⁹³⁷ Резиденція воеводи (у Польщі так називали сенатора) знаходилася в Житомирі. Придбання таких посад було тоді в Польщі звичайною справою й способом поповнювати державний бюджет за рахунок капіталів магнатів.

⁹³⁸ Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823 / А. А. Скальковский. — Одесса: Городская типография, 1837. — С. 110.

велику роль у справі розвитку зовнішньої торгівлі нашого міста. Запросив їх в Одесу... Фелікс де Рібас», брат засновника Одеси Йосипа де Рібаса. Після закінчення війни 1792 року за поділ Польщі де Рібас, офіцер російської армії, довго жив на Поділлі, де багато спілкувався з Феліксом Потоцьким, а також із Собаньським, Ржевуським, Маньковським та іншими земельними магнатами. Повернувшись в Одесу до свого брата Йосипа, Фелікс «вказав йому на можливість встановлення торговельних відносин з польськими поміщиками з Поділля та Волині». Незабаром приїхали в Одесу й поміщики, «за якими потягнулися вози із пшеницею й горілкою. Колись подільські продукти направлялися для закордонного експорту на північ... а тепер вони пішли на Одесу». «Головним керівником польських торговельних відносин з Одесою був граф Прот Потоцький, останній київський воєвода, директор так званого "Польського товариства". Особливо посилювалися ці відносини, коли граф переніс головне бюро цього товариства з Херсона в Одесу». Однак «ще до Прота Потоцького в Одесу прибули й тут залишилися князь Любомирський, В. Чарторийський, графи Іван, Северин і Вікентій Потоцькі, ... Собаньські, Маньковські» і багато інших, які поселилися на Польський вулиці. «Сюди, до їхніх будинків, з'їжджалися чумацькі вози. Прот Потоцький перший організував перевезення пшениці з Дніпра через Маяки в Одесу. Із приводу прибуття першого транспорту влаштували розкішний обід, на якому був присутній герцог Рішельє. Гості сиділи замість крісел на мішках пшениці»⁹³⁹.

Намагався займатися зерновою торгівлею й волинський шляхтич Ян Охотський, автор барвистих і докладних спогадів. «Під час перебування мого в Одесі... я придивився до тамтешніх торговельних оборотів із пшеницею, і мені захотілося спробувати щастя. На наступний (1804) рік я купив три тисячі корців⁹⁴⁰ пшениці по дев'ять злотих за корець, найняв чумаків по сім злотих за доставку в Одесу з кожного корця й відправив транспорт... 6 грудня». Але далі Охотському не повезло, вози застрягли в багні, почалися затяжні дощі, зерно підмокло й втратило якість. В Одесі його ніхто не хотів купувати. Довелося наймати приміщення, щоб су-

⁹³⁹ Дерибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас. — Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. — С. 310–312.

⁹⁴⁰ 300 тонн.

шити й провіювати зерно. «На моє щастя з Марселя прибув корабель. І виявилось, що в магазинах Одеси немає в наявності такої кількості пшениці, щоб навантажити корабель». Так зерно вдалося продати й навіть одержати 4 % прибутку на вкладений капітал. Однак, згадуючи весь клопіт, «я вирішив більше не братися за подібні справи»⁹⁴¹.

Після того як багато поляків взяли участь у невдалому повстанні 1830–1831 рр., вони втратили все. Хтось встигнув емігрувати, інших заслали в Сибір. Ієронім (Олександр) Собаньський (1781–1845)⁹⁴², купець першої гільдії з 1828 року, який жив в Одесі, втік у Швейцарію, а його великі хлібні склади конфіскували і передали військовим («Сабанські казарми» на вулиці Канатній). Втім, два сини Собаньського, що народилися у Швейцарії, згодом повернулися в Одесу. А сам Собаньський закінчив свій життєвий шлях в Умані.

Був серед інших шукачів удачі й подільський зернотрейдер, магнат Ігнацій Маньковський (1739–1810). У численних маєтках Маньковських збирали чималий врожай зерна, експортом якого зайнявся в Одесі один з онуків Ігнація — Теодор Маньковський (1816–1855). Разом з компаньйоном Владиславом Браницьким вони наймали кораблі й відправляли зерно в Марсель, сильно збагатившись на цьому.

Однак конкуренція в Одесі швидко підсилювалася, і в 1847 році Теодор Маньковський вирішив вийти на новий рівень, переселившись до Лондону. Там він відкрив на Тредніл-стріт «комісійну контору» для торгівлі зерном «Теодор Маньковський і К.». Його компаньйонами стали Марсель Любомирський і Олександр Маковський. Фірма була посередником з торгівлі не тільки зерном, але й іншою сільськогосподарською продукцією з маєтків на Поділлі й у Київській губернії. Там інтереси Теодора представляли його молодші брати Вацлав і Емерик. Крім того, Вацлав Маньковський в 1870-ті роки володів в Одесі «хлібно-комісійною контоною», розташованою в Театральному провулку, яка прода-

⁹⁴¹ Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 2. — СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. — С. 57–58.

⁹⁴² Собаньський був відомий і тим, що його дружина, знаменита красуня Кароліна, відкрила в Одесі свій світський салон і була в центрі клубного життя південного міста. Кажуть, що коли Пушкін бачив Кароліну, він починав сильно хвилюватися. Втім, як відомо, поет починав хвилюватися в присутності багатьох жінок.

вала через Одеський порт сільськогосподарську продукцію з маєтків польських поміщиків⁹⁴³.

Втім, у ті часи в Одесі в експорті зерна вже лідирували нові імена — Родоканакі, Ефруссі, Рафаловичі та інші. Їхні успіхи заслонили собою пам'ять про поляків — першопрохідників у зерновій торгівлі.

⁹⁴³ Маньковский А. Поляки с Бейкер-стрит в доме Боффо / А. Маньковский, С. Котелко // Одесский альманах. — 2019. — № 78. — С. 55–60.

Розділ 2.

«МІСТО МРІЇ»

Під знаком Леванту

Одеса, це «місто мрії» — мрії про вільний торговельний порт на березі моря, куди стікалися б потоки людей, товарів і капіталів, — стала на початку XIX століття головними південними морськими воротами. «Край наш є частиною грецького прекрасного світу» — поетично починається книга «Сторіччя Одеси»⁹⁴⁴. Колись давно стародавні греки створювали на чорноморських берегах свої колонії, щоб скуповувати зерно в скіфів, і тепер історія, образно кажучи, знову повторювалася. На місці Одеси також колись була давньогрецька колонія Одіссос, названа так на честь легендарного мореплавця Одисея. Потім, через століття, у часи Великого князівства Литовського, там з'явилася фортеця Кацюбей, збудована шляхтичем Кацюбой-Якушинським, який володів містечком Якушиним на річці Буг. Фортеця існувала недовго, і на її місці турки побудували у 1764 році свою власну фортецю — Хаджибей.

Турецьку фортецю захопив у 1789 році загін російських військ під командуванням Йосипа де Рібаса⁹⁴⁵, і тоді виникла

⁹⁴⁴ Федоров И. Столетие Одессы / И. Федоров. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. — С. 3.

⁹⁴⁵ Засновник Одеси Хосе де Рібас (1751–1800) вступив на російську службу, приїхавши з Неаполя. Його батько був іспанським дворянином, мати народилася в Ірландії в аристократичній родині. Він брав участь у російсько-турецьких війнах і став адміралом.

ідея побудувати там портове місто. Де Рібас запропонував імператриці Катерині II назвати місто «Одіссос», однак цариця обрала жіноче ім'я — Одеса. Заснований у вересні 1794 року новий порт однаково був названий на честь Одиссея.

Із самого початку місто вирішили зробити відкритим для іноземців, сподіваючись, що поява нового порту на Чорному морі призведе до того, що царська імперія стане посередником у торгівлі між Азією і Європою, «щоб одна рука її торкалася Сходу, інша Заходу»⁹⁴⁶.

«З давніх часів з'явилися там і чумаки», — писав Олександр Дерібас. Вони «встановили свій зв'язок з Одесою ще до заснування міста, коли вони постачали в турецьку війну війська Потьомкіна». До заснування міста поселилися там і запорожці. «У 1775 році запорожці розділилися на тих... з яких було сформоване військо чорноморських козаків, і на тих, хто перейшов у турецьке підданство. Ці останні... поселилися під захистом турків... і багато хто з них опинився під стінами Хаджибея»⁹⁴⁷. «Знайшлися такі, що стали ховатися від усякого начальства в диких тоді степах, що оточували північне узбережжя Чорного моря... А де було селище, нехай і басурманське, там ці козаки знаходили собі притулок у його околицях, не змішуючись із місцевими мешканцями і не служачи нікому. Одним з таких селищ... було татарське сільце біля турецької фортеці Хаджибей»⁹⁴⁸.

⁹⁴⁶ Кулишер І. М. История русской торговли и промышленности / И. М. Кулишер. — Челябинск: Социум, 2003. — С. 247–248.

⁹⁴⁷ Де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. де Рибас. — Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. — С. 2. Чумаки «йшли сюди цілими обозами через майже непрохідні тоді Новоросійські степи, наражаючись на загрозу нападу на них з боку кочових розбійників... Начальство, щоб допомогти чумакам, пропонувало їм військову охорону в дорозі, але хитрі чумаки навідріз відмовлялися від цієї охорони, пояснюючи це так: чи нападуть розбійники — це ще невідомо, а що ваші солдати все наше сало поїдять — це безсумнівно» (Там само, с. 357–358). Олександр де Рібас (Дерібас) (1856–1937) — одеський журналіст і краєзнавець, внучатий племінник засновника міста адмірала Йосипа де Рібаса, автор близько 60 статей в одеських газетах про минуле «південної столиці».

⁹⁴⁸ «Вільнолюбні козаки влаштувалися на деякій відстані від селища на так званих Усатових і Нерубайських (за іменем перших прибульців-запорожців) хуторах» (Дерібас А. Старая Одесса: забытые страницы. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерібас // Южная столица: Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. — Одесса; М.: Локид Премииум; Локид-пресс, 2009. — С. 329).

Вільний дух космополітичного приморського міста приваблював багатьох сучасників. «Спосіб суспільного життя в Одесі мені дуже сподобався, я прив'язався до цього краю і через вільне моє буття в ньому, і через справи з обладнання господарства», — писав декабрист Сергій Волконський, який бував у 1810-ті роки в Одесі, де «суспільство не було стисну- те аристократичними замашками»⁹⁴⁹.

Одеса сильно «відрізнялася від провінційних міст імперії, наближаючись до західних, зокрема, італійських портів. Характерні італійські будівлі з колонами по всьому фасаду, юрби народу на вулицях, італійські написи на будинках і вивісках підтверджували думку, що ніде» не було «стільки європеїзму... як у цьому південному дешевому й вільному місті. Якщо європейське повітря Одеси зачаровувало серце російського ліберала, то європейця тягла сюди принадність і новизна незвичного поєднання Заходу зі Сходом»⁹⁵⁰, — писала Доротея Атлас у 1913 році у своїй книзі про стару Одесу.

Дивно, як таке вільне місто взагалі могло з'явитися в авторитарній Російській імперії, де свободу століттями пригнічували і вважали не тільки непотрібною, а й шкідливою для народу й держави. І справа була не тільки в економічній свободі, свободі торгівлі, а й у свободі особистій, яка в Одесі завжди відчувалася більше, ніж в інших містах⁹⁵¹. «У ній можна почути різні мови», і навіть жителі Петербурга «надають перевагу цьому місту, де вони насолоджуються більшою свободою»⁹⁵².

Населена греками, італійцями та іншими емігрантами, Одеса стала передовим форпостом середземноморського світу (його в давнину називали Левантом) на південних окраїнах величезної царської імперії. Недарма Одеса так відрізнялася від інших міст імперії, далекої від сонячного Середзем-

⁹⁴⁹ Волконский С. Г. Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста) / С. Г. Волконский. — СПб.: Синодальная типография, 1902. — С. 400.

⁹⁵⁰ Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги / Д. Атлас. — М.: Ласми, 1992. — С. 97.

⁹⁵¹ «Одеса не знала суворості кріпосного права. Селяни, що тікали з далеких губерній, одержували тут права вільних мешканців. Козаки, запорожці, солдати, матроси, що залишилися на проживання в Одесі, — усі були вільні» (Де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. де Рибас. — Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. — С. 70).

⁹⁵² De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea / X. H. De Hell. — L.: Chapman & Hall, 1847. — Р. 7. Французький інженер Ксав'є Омер де Гель відвідав Одесу наприкінці 1830-х років.

номор'я не тільки географічно, а й за своїм імперським духом самодержавства.

«Місто-пристань, місто-біржа... Я з цікавістю... вдивлявся в типи левантинців... Усе це більш-менш бродяче населення, що плаває й пірнає у всіх морях... щоб відшукати, де глибше, де краще. Приїхав, пожив, зробив справу, і знову навісив вітрила, повернув ніс за вітром, знову кудись далі... Сьогодні в Одесі, завтра в Батумі, в Смірні, в Бейруті, в Олександрії. Сьогодні росіянин, завтра турок або єгиптянин». Тому всі «левантинці» вільно розмовляють «французькою, італійською, російською, грецькою і турецькою»⁹⁵³.

Катерина II справді була прихильницею «освіченої» монархії на відміну від деяких наступних реакційних імператорів, але навряд чи таким був її свідомий задум щодо свободи в Одесі. Мабуть, уряд імперії хотів швидше стимулювати розвиток торгівлі в новому місті, а все інше вийшло якось само собою. Але навіть і в такому разі заслуга царської влади в тому, що вона не дуже сильно втручалася в життя Одеси, логічно розмірковуючи, що якщо торгівля через цей порт приносить добрий прибуток, то краще не створювати зайві перешкоди. Хай там як, економічно цей проєкт виявився досить вдалим.

Сприятливі умови для торгівлі й космополітизм нового економічного центру, у якому змішалися різні народи й звичаї⁹⁵⁴, зробили його привабливим для багатьох — і підприємців, і всіляких авантюристів. «Невідомі пройдисвіти, темні шукачі пригод, бродяги без роду й племені гаряче полюбили місто, що виростає на їхніх очах». Вони теж «усіма силами сприяли процвітанню Одеси й пишалися її успіхами»⁹⁵⁵.

Швидко зростаюче місто, як «справжній оазис серед величезного степу, створює чудову панораму палаців, церков, готелів, будинків, побудованих на крутому обриві морського берега»⁹⁵⁶. Додавало краси й мальовничості Одесі «її коли-

⁹⁵³ Марков Е. Европейский Восток / Е. Марков // Вестник Европы. — 1886. — Т. 118, № 3. — С. 118–119.

⁹⁵⁴ «Місто Одеса будували як Вавилонську вежу. Але, хоча будівельники розмовляли різними мовами, вони прекрасно розуміли один одного» (Де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. де Рибас. — Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. — С. 75).

⁹⁵⁵ Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги / Д. Атлас. — М.: Ласми, 1992. — С. 13.

⁹⁵⁶ Верн Ж. Упрямец Керабан. Север против Юга / Ж. Верн. — СПб.: Logos, 2001. — <http://scilib-fiction.narod.ru>

шне море. Кажу “колишне”, тому що нині одесити майже не бачать свого моря й дуже мало ним милуються. Порт... не був так захаращений незграбними й брудними пароплавами, як тепер. Легкі кораблі на далекому рейді, де біліють вітрила»⁹⁵⁷.

На початку XIX століття, коли торговельне значення міста ще не стало очевидним, багато хто вважав, «що Одеса створена й піднесена насильно... яка в ній користь? Як скоро вироста, так скоро і впаде»⁹⁵⁸. Серед супротивників піднесення нового південного порту був навіть імператор Павло I (правив у 1796–1801 рр.), який зійшов на престол після смерті Катерини II. Фінансування Одеси сильно скоротилося, і місто переживало важкі часи. А Йосипа де Рібаса злі язики обвинувачували в тому, що він сильно збагатився за рахунок скарбниці на початку забудови міста⁹⁵⁹. На щастя для Одеси, Павло правив недовго, а його спадкоємець Олександр I (правив з 1801 по 1825 р.) бачив у нового портового міста велике майбутнє і не жалкував грошей на його потреби.

«З кожною весною... будівлі вкривають дику землю, а кораблі різних народів — рейд»; торгівля нового міста «розшириться до 6 мільйонів рублів»⁹⁶⁰ — адже «торгівля, а особливо вивіз, становила собою найбільш важливий і ледве чи не єдиний життєвий нерв Одеси»⁹⁶¹.

Торгівля справді йшла жваво, і вірною ознакою цього стало те, що «особливо добре розкуповувалися великі, оббиті залізними обручами скрині» для зберігання грошей, «оздоблені намальованими червоними, жовтими, синіми трояндами»⁹⁶². «Торгівля Одеси почала на диво швидко розвиватися

⁹⁵⁷ Дерибас А. Старая Одесса: забытые страницы. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас // Южная столица: Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. — Одесса; М.: Локид Премиум; Локид-пресс, 2009. — С. 328.

⁹⁵⁸ Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. — Одесса: В городской типографии, 1839. — С. 6–7.

⁹⁵⁹ Поширювалися чутки (ймовірно, хибні), що де Рібас привласнював по пів мільйона рублів за рік. Детальніше про це: Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги / Д. Атлас. — М.: Ласми, 1992. — С. 23.

⁹⁶⁰ Статистический журнал, издаваемый Карлом Германом. Т. 2. Ч. 2. — СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1808. — С. 298.

⁹⁶¹ Лернер О. М. Одесская старина. Исторические очерки / О. М. Лернер. — Одесса: Тип. Г. М. Левинсон, 1902. — С. 5.

⁹⁶² «Ощадних кас не було; кожен тримав гроші в себе. Колишні одеські купці... зберігали свої заощаджені капітали в сріблі й золоті — у скринях і мішечках» (Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. де Рибас. — Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. — С. 75).

завдяки діям Рішельє⁹⁶³ і його репутації в комерційному світі. Почалося судноплавство по Дністру й доставка... лісу. Крім хліба, англійські кораблі з Мальти й іспанські з Магону брали в Одесі солонину, масло», а турецькі товари, «не маючи можливості йти в Середземне море, ішли в Одесу, а звідси вже суходолом у Західну Європу»⁹⁶⁴. «Із часу появи Одеси це місто перехопило всю торгівлю, позбавивши Херсон слави й зовсім його принизивши. Нині тільки невелике число грецьких суден пристає до його берегів»⁹⁶⁵.

У 1814 році герцог Рішельє залишив улюблену Одесу й виїхав до Франції (того вимагали обставини), де став міністром закордонних справ. Його місце зайняв граф Ланжерон, теж француз за походженням, який переселився в царську імперію. Він намагався продовжувати економічну політику свого попередника, і при ньому одеська торгівля розцвіла як ніколи. У Європі якраз закінчилися наполеонівські війни, життя налагоджувалося, і потреба в зерні була дуже велика. «Із цього часу з'явилися в Одесі солідні капіталісти й банкіри, які почали будувати прекрасні будинки й величезні магазини»⁹⁶⁶ для... пшениці»⁹⁶⁷.

У першій половині XIX століття в місто з'їжджалися всі, хто хотів добре заробити. «Іноземці, що прибули в Одесу, за 5–10 років наживали великі статки», хоча саме по собі місто, яке славалося тоді пилом у суху погоду й брудом у дощову, поки ще «мало надавало їм зручностей для життя»⁹⁶⁸. Це й не дивно — по суті, Одеса була величезним складом пшениці, що чекала навантаження на кораблі. Площі заповнювали чумацькі вози із зерном і безліч волів, над ними роїлися хмари мух, які розліталися по всьому місту.

⁹⁶³ Герцог Арман де Рішельє (1766–1822) — французький аристократ, запрошений на службу в Російську імперію. У 1804–1814 рр. губернатор Нової Росії й Бессарабії, один з головних ініціаторів перетворення Одеси на вільний порт.

⁹⁶⁴ Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы / С. Бернштейн. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 31.

⁹⁶⁵ Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. — М.: Университетская типография, 1800. — С. 24.

⁹⁶⁶ Так називали тоді зернові склади.

⁹⁶⁷ У 1816 році через одеський порт експортували зерна на 33 млн рублів (а разом з іншими товарами — на 37 млн), в 1817 році — на 38 (і 40) млн рублів (Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. — М.: Университетская типография, 1800. — С. 33).

⁹⁶⁸ Там само, с. 42.

Втім, досить швидко Одесу впорядкували і вже наприкінці 1830-х років стали називати «південною столицею — за її просторість, красу, багатство, за чисельність населення і величезний обсяг торговельних операцій»⁹⁶⁹. «Перед нами було справжнє європейське місто, повне багатства, руху й веселощів»⁹⁷⁰, — писав Ксав'є де Гелль, що відвідав Одесу наприкінці 1830-х років.

«Тепер Одеса... взута в чудову гранітну бруківку, якій має заздрити й сам елегантно прибраний найясніший Петербург... Одягнена Одеса так, як не одягнене жодне з наших міст, та й навряд чи багато європейських. Її широкі рівні вулиці, що перехрещуються одна з одною із геометричною правильністю» обсажені всі суцільно «тісними рядами тінистих кучерявих акацій». Тому «навесні місто красується й пахне, як кошик квітів, а в літню пору нещасний городянин може пробігати без парасольки цілі десятки верст»⁹⁷¹.

Стара Одеса через далечінь минулих років і століть здається мальовничим іноземним містом. Хоча насправді основне її населення становили не іноземці, а переселенці з царської імперії (чиновники, купці, робітники⁹⁷²). Іноземців за кількістю було набагато менше, хоча саме вони надавали «південній столиці» її неповторний середземноморський колорит. Перші особи міста — де Рібас, Рішельє, Ланжерон — теж були іноземцями, і коли Одеса тільки починала будуватися, саме вони направляли розвиток цього вільного торговельного порту, зробивши його таким привабливим.

«Колишня Одеса була проста, ясна... мальовнича й життєрадісна. Людей було мало, справ було багато, люди працювали самі, без посередників, і тому більше мали потребу один в одному. Звідси загальний дух доброзичливості й терпимості. Люди були самими собою, з усіма їхніми національними й побутовими відмінностями. Італієць був італійцем, росіянин — росіянином, грек — греком... Греки пишалися

⁹⁶⁹ Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. — Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. — С. 174.

⁹⁷⁰ De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea / X. H. De Hell. — L.: Chapman & Hall, 1847. — Р. 3.

⁹⁷¹ Марков Е. Европейский Восток / Е. Марков // Вестник Европы. — 1886. — Т. 118, № 3. — С. 116–117.

⁹⁷² Міжнародною торгівлею в Одесі справді керували в основному іноземці — поляки, греки, італійці, французи. А от великою внутрішньою торгівлею, без якої місто не змогло б існувати, займалися купці з Російської імперії.

тим, що Одеса грецького походження. Вони становили місцеву фінансову аристократію»⁹⁷³.

«Можна багато сказати доброго про це значне й найчарівніше місто», у якому «легко жити, у якому ясно жити», — писав Ісак Бабель. «Половину населення... становлять євреї», і багато в чому саме «їхніми зусиллями створилася та атмосфера легкості і ясності, яка оточує Одесу»⁹⁷⁴. Напевно, так і було — одесит Бабель краще знав.

Епоха порто-франко

«Одеса, як передовий пост на шляху до Сходу», від дня свого заснування була (з невеликою перервою в часи імператора Павла) у центрі уваги царського уряду, який не жалкував бюджетних грошей на благоустрій міста й порту. «В історії наших міст немає прикладів такого швидкого... зростання». За короткий період часу Одеса посіла «одне з перших місць не тільки за своїм зовнішнім благоустроєм... але й за величиною торговельних оборотів і багатства, яке нагромадилося в ній. Ставши майже з перших кроків свого розвитку якоюсь Каліфорнією, де з надзвичайною легкістю наживалися багатства, вона приваблювала до себе шукачів щастя із усіх кінців світу»⁹⁷⁵.

«Одеса знала часи розквіту, знає часи в'янення — поетичного, трохи безтурботного і дуже безпорадного в'янення»⁹⁷⁶, але розвиток міста як центру міжнародної торгівлі не припинявся. «Порто-франко було встановлено в Одесі ще при

⁹⁷³ Більшість кораблів у Чорному морі «належали грекам». Та й більшість «осіб, що промишляли контрабандою, теж із греків» (Дерибас А. Старая Одесса: забытые страницы. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас // Южная столица: Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. — Одесса; М.: Локид Премиум; Локид-пресс, 2009. — С. 327).

⁹⁷⁴ «Одесит — протилежный петроградцу. Стає аксіомою, що одесити добре влаштовуються в Петрограді. Вони заробляють гроші. Тому що вони брюнети — у них закохуються м'якотілі й блондинисті дами» — напевно, від того, що «ці брюнети приносять із собою трохи сонця й легкості» (Бабель І. Одесса / І. Бабель // Забытый Бабель: сборник малоизвестных произведений И. Бабеля. — М.: Ардис, 1979. — С. 48).

⁹⁷⁵ Федоров И. Столетие Одессы / И. Федоров. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. — С. 70–71.

⁹⁷⁶ Бабель И. Одесса / И. Бабель // Забытый Бабель: сборник малоизвестных произведений И. Бабеля. — М.: Ардис, 1979. — С. 50.

графові Ланжероні... Одесити не платили мита за закордонні товари і широко користувалися благами Сходу й Заходу. Все в Одесі було надзвичайно дешево. Люди з невеликими статками пили краще французьке вино, дами одягалися в індійські шалі, чоловіки курили справжні гаванські сигари... Завдяки порто-франко всі мешканці Одеси здавалися багатіями»⁹⁷⁷.

«Магазини тутешні, що нагадують кращі петербурзькі... наповнені усілякими товарами, тому що нині Одеса — вільна пристань, отже, ви знайдете тут... усе, що тільки побажаєте, і набагато дешевше, ніж десь в інших містах»⁹⁷⁸.

«Як тут добре й недорого», особливо в «Англійському магазині», де продавалося що завгодно — «від найдорожчих тканин і найтоншого англійського сукна до голки». А Грецьку вулицю «можна назвати овочевим рядом. Тут продають чай, цукор, каву, какао, сухі фрукти», і на ній розташована й «більшість винних льохів». Перед овочевими крамницями «сидять мініяйли зі своїми столиками, на яких стоять ящики з переплетеною дротом кришкою... На Єкатерининській вулиці магазини з турецькими й перськими товарами; тут шовкові, напівшовкові й бавовняні тканини, трубки, чубуки, сигари й різні бурштинові речі... Думаю, важко знайти найпримхливішу людину, яка залишилася б незадоволеною і не могла виконати всіх примх моди й розкоші в Одесі»⁹⁷⁹.

Режим порто-франко існував в Одесі з 1817 по 1859 рік, і за ці чотири десятиліття місто перетворилося на один зі світових торговельних центрів. Саме завдяки безмитній торгівлі Одеса не тільки неймовірно збагатилася, але й стала головним портом на півдні імперії. Оскільки всі іноземні товари одержували без мита, вони коштували в Одесі набагато дешевше, і це приваблювало в місто багатих людей з усієї царської імперії.

Створюючи переваги для міжнародної торгівлі, режим порто-франко гальмував промисловий розвиток Одеси, тому що під час вивезення будь-якої промислової продукції з Одеси в інші міста її потрібно було обкладати митом так само,

⁹⁷⁷ Дерибас А. Старая Одесса: забытые страницы. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас // Южная столица: Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. — Одесса; М.: Локид Премимум; Локид-пресс, 2009. — С. 328.

⁹⁷⁸ Всевожский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу / Н. С. Всевожский. — В 2 т. Т. 1. — М.: Тип. А. Семена, 1839. — С. 92.

⁹⁷⁹ Авдеева К. А. Записки о старом и новом русском быте / К. А. Авдеева. — СПб.: В тип. Штаба военно-учебных заведений, 1842. — С. 87.

як іноземні товари. Зрозуміло, виробляти в Одесі що-небудь, а потім везти цю продукцію в сусідні міста було просто невигідно. Тому, хоча перші дрібні промислові підприємства в Одесі з'явилися на самому початку XIX століття⁹⁸⁰, великим промисловим центром вона тоді не стала. А можливо, «південній столиці» це було не потрібно — не в цьому була доля знаменитого вільного торговельного міста.

За роки безмитної торгівлі потік імпортованих товарів настільки збільшився, що митниця вже не могла з ним упоратися, вантажі часто йшли без огляду, а митники багатіли на хабарях купців⁹⁸¹. Усе частіше висловлювалася думка, що порто-франко настав час скасувати. Але почалася Кримська війна 1853–1856 років, експорт зерна з Одеси припинився, а вихід з порту заблокували англійські військові кораблі. Коли після закінчення війни зерновий експорт відновився, режим безмитної торгівлі виріши скасувати в 1859 році — він уже виконав свої завдання, і Одеса стала досить багатим містом, щоб конкурувати з іншими торговельними центрами і без порто-франко⁹⁸².

До того ж, крім безмитної торгівлі, було в «південній столиці» інше джерело багатства, навіть важливіше — експорт зерна з України через одеський порт. «Хлібна торгівля і є... життя Одеси» з першого дня існування. У цьому сенсі вона «обрала незламну позицію на прекрасному березі Чорного моря»⁹⁸³.

⁹⁸⁰ У 1802 році в місті було вже 16 невеликих «фабрик» мануфактурного типу, а в 1863-му — 68 фабрик і заводів, що випустили за рік продукції на 4,8 млн рублів (Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы / С. Бернштейн. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 50).

⁹⁸¹ Крім того, зростала напруженість між тими підприємцями, чиї контори й склади розташовувалися на території порто-франко, і тими, кому там вже не вистачило землі, через що їм доводилося платити чималі мита. Інтриги за право утриматися на території порто-франко супроводжувалися великими хабарями.

⁹⁸² «Після ліквідації порто-франко сухопутні митниці скасували, залишилися одна портова, що стягувала привізні мита. Робота в ній закипіла, і не тільки скарбниця стала одержувати мільйони, але й чиновники заробляли величезні гроші. Навіть переписувачі за якісь оголошення заробляли від 50 до 100 руб. у день», але гроші ці, «що настільки легко заробляли, мало кому пішли на користь, а здебільшого негайно витрачалися. Пам'ятаю, як один з подібних переписувачів, Т., влаштував нам чудові сніданки... з устрицями, омарами й шампанським, а потім я зустрів його на вулиці обірваним і хворим, він просив милостину» (Чижевич О. Воспоминания старожила / О. Чижевич. — <http://obodesse.at.ua>). Це був типовий стиль життя в Одесі.

⁹⁸³ Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы / С. Бернштейн. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 79.

Семен Яхненко

«Місто, суспільство, адміністрація дихали тоді однією енергією... Одним із кращих представників цього підйому став Яхненко... На першому плані всієї його діяльності одне суспільне благо... Безкорисливий, самовідданий, він був сам ініціатором і виконавцем того, що вважав корисним для міста»⁹⁸⁴.

Нащадок знаменитих цукрозаводчиків, Семен Степанович Яхненко (1822–1888) перебував на посаді міського голови з 1860 по 1863 рік. Його батько, Степан Яхненко, разом з братами не тільки викупив себе й усю родину із кріпосництва, але й розбагатів на цукровому бізнесі в 1830-ті роки. Крім виробництва цукру, брати займалися оптовою торгівлею зерном і худобою. Зернова торгівля неминуче привела їх в Одесу, і в 1842 році брати Яхненки стають одеськими купцями першої гільдії, а в 1851 році — почесними громадянами приморського міста.

Син Степана, Семен Яхненко, закінчив московський Комерційний інститут і став директором великого цукрового заводу в Городищі. Після смерті батька він забрав свою частку в бізнесі; а на початку 1850-х років поселився з матір'ю в Одесі, в особняку із садом на вулиці Мечникова. Почавши свій бізнес, Семен побудував на вулиці Херсонській перший в місті великий п'ятиповерховий механічний млин, добре знаючи, наскільки ця справа прибуткова. Млин цей перейшов потім до Бродського, від нього — до Юліуса й Клеймана, і працював до 1888 року.

Зважаючи на все, Семен Степанович був людиною прямою й відкритою, спричиняючи цим ворожість до себе серед одеських чиновників. Ераст Андрієвський⁹⁸⁵ у своїх мемуарах

⁹⁸⁴ Де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. де Рибас. — Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. — С. 271, 272.

⁹⁸⁵ Андрієвський Ераст Степанович (1809–1972) народився у Волинській губернії в родині чиновника. Вчився в Берлінському університеті. Медик, дійсний статський радник і депутат Одеської міської думи. Як особистий лікар М. С. Воронцова, мав на нього великий вплив, який він, за спогадами сучасників, використовував у корисливих цілях. «Андрієвський морально й матеріально торгував своїм впливом. Він був знаряддям для багатьох несправедливих і навіть скандальних справ. Він компрометував Воронцова так часто й багато в чому, не приховуючи свого шкідливого впливу, що по суті багато упереджених і непопулярних розпоряджень намісника були результатом підпільних дій Андрієвського» (Дондуков-Корсаков А. М. Мои воспоминания. 1840–1844 / А. М. Дондуков-Корсаков // Старина и новизна. Кн. 5. — СПб., 1902. — С. 136–139, 141–143).

озивався про Яхненка жовчно й з явною ворожістю. Втім, так він озивався про багатьох людей. Очевидно, ця ворожість ґрунтувалася на тому, що батько Яхненка походив із кріпаків. За словами Андрієвського, Яхненко «цілий рік у Думі не бував, і тепер хоче все надолужити... Слава його гриміла... Син кріпосного гр. Самойлова... друг Шевченка, великий діяч новітнього часу, натура широка. Був потім Яхненко одеським міським головою», на посаді «рвався вперед і все залишався позаду. Минули роки, і тепер дурний німець-колоніст... годує Яхненка і все його сімейство»⁹⁸⁶. В останніх словах Андрієвський мав на увазі те, що Семен Степанович, приїхавши в Одесу, одружився з дочкою німецького колоніста. Коли цукровий бізнес родини Яхненків похитнувся, мабуть, і в Семена Степановича фінансові справи пішли не дуже добре.

З ініціативи Яхненка в місті не тільки запровадили систему місцевого самоврядування, але й виклали каменем одеські вулиці. Про знаменитий бруд і пил нарешті можна було забути⁹⁸⁷. Здавалося б, дрібниця, але для «південної столиці» це була не дрібниця, а серйозна проблема. Справді, яка може бути «столиця» з таким брудом? Газове освітлення й водопровід, по якому в місто надходила вода із Дністра, — це теж ініціатива Яхненка.

Про безкорисливість Яхненка ходили легенди. Казали, що він навіть віддавав платню міського голови своїм підлеглим. Під час заснування товариства для будівництва водопроводу він заявив, що відмовляється від свого паю в товаристві, щоб ніхто не дорікнув йому в корисливому інтересі.

У 1872 році дочка Семена Яхненка вийшла заміж за колишнього домашнього вчителя їхньої родини, Андрія Желябова. Шлюб виявився нерівним, але Яхненко не заперечував — аби тільки дочка Ольга була щаслива. Зять був красивим і приєм-

⁹⁸⁶ Из архива К. Э. Андреевского. Записки Э. С. Андреевского. В 2 т. Т. 2. — Одесса: Тип. Южнорусского общества печатного дела, 1914. — С. 13–14. Далі Андрієвський писав про Яхненка ще різкіше: «Самодур Яхненко багато буде городити», і його пропозиції відповідають самій його натурі «із чистими... намірами й безглуздо-нездійсненими... поглядами» (Там само, с. 119). Сьогодні вже важко зрозуміти, що в словах Андрієвського (який добре знав Яхненка) правда, а що вияв загальної неприязні до нащадка знаменитих цукрових магнатів.

⁹⁸⁷ Турбота про добробут міста була й у таких пропозиціях Яхненка, як розчищення снігу перед будинками, чим, на його думку, мала займатися міська влада, а не домовласники. Втім, цю ідею не підтримали, і вирішили залишити все як було.

ним, до того ж виявився сином кріпосного графа Самойлова, маєтки якого були саме на батьківщині Яхненка. Але життя подружжя так і не склалося, незважаючи ні на народженого через два роки сина, ні на те, що Яхненко не раз викупував зятя з в'язниці, куди той потрапляв за революційну діяльність.

Зрештою шлюб розпався, а 27 лютого 1881 року в Санкт-Петербурзі жандарми заарештували керівника Виконавчого комітету «Народної волі» Андрія Желябова за поширення забороненої літератури. Через три дні друзі Андрія підірвали на набережній Єкатерининського каналу карету із царем Олександром II. Желябов заявив про свою причетність до вбивства й вимагав судити його разом з іншими революціонерами. Під час слідства з'ясувалося, що він був зятем шанованого одеського купця й колишнього міського голови Семена Яхненка. Але Желябову це вже нічим не допомогло — його стратили 3 квітня 1881 року. А для Семена Степановича все це стало сильним потрясінням.

Закінчу цю історію цікавим епізодом. Характер Яхненка був досить енергійним і активним. Одного разу Семен Степанович приїхав на дачу до одного свого друга, відомого в місті тютюнового фабриканта, на ім'я Леонід Кріон-Папа-Нікола. Його дружина дала Яхненку склянку свіжого парного молока. День був спекотний і, спробувавши молоко, Семен Степанович висловив невдоволення тим, що молоко не охолодили. Дружина стала пояснювати, що це зовсім свіже молоко з-під корови, на що Яхненко невдоволено сказав: «Так що, не можна було цю корову на лід поставити?»

Багатонаціональна тусовка

Кажуть, що на початку минулого століття знаменитий революціонер Лев Троцький називав Одесу «маленьким Парижем». А не менше знаменитий одеський фейлетоніст Влас Дорошевич порівнював приморське місто з Марселем. Ісак Бабель, який побував у цьому французькому портовому місті, теж писав у нарисі «Велика Одеса», що й вона могла стати такою самою, як Марсель, якби «південній столиці» не заважали.

«Гуляючи містом, я... захоплювався тією... жвавістю, яку майже завжди можна зустріти у приморських торговельних містах. Я бачив тут людей усіх націй: греків, італійців, німців,

французів... і юрбу українців, що відпочивають між своїми волами й хурами на площах. Вони щойно привезли й зсипали свою пшеницю... різноманітні картини моря і повністю європейського чудового міста»⁹⁸⁸. А за ним «колишеться суцільне, майже тридцятимільйонне українське море», — писав одесит Володимир Жаботинський⁹⁸⁹.

«Одеса була торговельним містом, залишається ним і, треба думати, назавжди залишиться. Її... населення складається... з космополітичного агломерату людей, які мають смак до торговельних справ»⁹⁹⁰. «Одесу важко назвати російським містом, враховуючи її населення, яке в основному складається з німців, італійців, греків, євреїв, вірменів, нечисленних французів і англійців. Оскільки це вільний порт, купці із усіх кінців світу прогулюються вулицям у найрізноманітнішому європейському й азійському одязі»⁹⁹¹. Усі «мають тут повне право громадянства» і такий міжнародний вигляд «цілком підходить місту, що виросло на руїнах стародавніх *еллінських* колоній з татарського села Хаджі-Бей, яке належало турецькій імперії; було засноване італійцем Дерібасом, впорядковане французами Рішельє та Ланжероном»⁹⁹².

Така прибуткова справа, як експорт зерна, приносила прибуток великій кількості торговельних домів — Родоکانі, що існує з 1818 року, Вучина — з 1829 р., Тработті — з 1832 р., Аріст Мас — з 1838 р. та іншим. Крім них, в одеську торговельну аристократію першої половини XIX століття входили родини грецьких купців Заріфі, Маврокордато, Маразлі, Папудових, Раллі, італійських — Рокко, Порро й Россі. «Торговці в Одесі представляють... стільки окремих областей, скільки їх на географічній карті Європи»⁹⁹³.

Багатонаціональний склад одеської ділової еліти став основною особливістю «південної столиці». Спершу в місті

⁹⁸⁸ Всевожский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу / Н. С. Всевожский. — В 2 т. Т. 1. — М.: Тип. А. Семена, 1839. — С. 93.

⁹⁸⁹ Жаботинский В. Избранное / В. Жаботинский. — Иерусалим: Geshtarim, 1992. — С. 148.

⁹⁹⁰ Верн Ж. Упрямец Керабан. Север против Юга / Ж. Верн. — СПб.: Logos, 2001. — <http://scilib-fiction.narod.ru>

⁹⁹¹ Spencer C. Turkey, Russia, the Black Sea and Circassia / C. Spencer. — London: George Routledge, 1855. — P. 242.

⁹⁹² Марков Е. Европейский Восток / Е. Марков // Вестник Европы. — 1886. — Т. 118, № 3. — С. 117–118.

⁹⁹³ Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы / А. Скальковский // Одесский вестник. — 1845. — 17 янв.

поселилися поляки, греки, італійці й вірмени, а із середини XIX століття все більше стало з'являтися євреїв. Усі ці купці й фінансисти, які опинилися в Одесі через різні історичні обставини, принесли із собою не тільки чималі капітали, але й великі міжнародні торговельні зв'язки.

Хоча першими в Одесі з'явилися польські поміщики із Правобережної України, на атмосферу Одеси початку половини XIX століття найбільше вплинули італійці та греки. Італійська колонія відігравала в Одесі основну роль із перших днів заснування міста. «Із усіх ста міст Італії, від Генуї до Бриндізі, потягнувся в Одесу легіон чорнооких вихідців — купці, корабельники, архітектори і... високообдаровані контрабандисти; вони заселили молоду столицю й дали їй свою мову, свою легку музикальність, свій стиль будівель і перші основи багатства»⁹⁹⁴.

«Стара Одеса була переважно італійською. І небо, і сонце, і архітектура будинків, і назви вулиць — стради і страделли... і перші кораблі з Неаполя й Мессіни, і перші будівельні камені з Трієста й Міальти, і перші негоціанти... були відображенням і відгомоном благословенної Італії... Греки й французи поклали початок добробуту Одеси», сприяли «багатству її економічних ресурсів». Вони принесли в Одесу «свою енергію, свою заповзятливість, свій розум, але разом з тим і свої егоїстичні прагнення. Італійці принесли в Одесу свою душу», і так Італія «стала душею Одеси»⁹⁹⁵. І навіть засновник міста, Йосип де Рібас, народився в Неаполі.

Італійці займалися тим самим, що й інші — експортом зерна. Найбільшими зернотрейдерами були Яків Порро й брати Рокко, кораблі яких доставляли зерно в Неаполь і Геную, а також у Марсель і Лондон. Крім них, зерно експортували італійські торговельні дома Тработті, Симоні, Гримальді, братів Бубба й братів Россі.

У 1830-ті роки лідерами зернового бізнесу стали греки — вони знайшли на півдні царської імперії свою нову батьківщину, поклавши початок історії грецької громади Одеси⁹⁹⁶.

⁹⁹⁴ Жаботинский В. Е. Моя столица / В. Е. Жаботинский. — <http://az.lib.ru>

⁹⁹⁵ Дерибас А. Старая Одесса: забытые страницы. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас // Южная столица: Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. — Одесса; М.: Локид Премиум; Локид-пресс, 2009. — С. 348–349.

⁹⁹⁶ В Україні приблизно одночасно наприкінці XVIII століття виникло три грецькі громади — в Одесі, Маріуполі й Ніжині.

Влада надала їм право на поселення й відвела 15 тисяч десятин землі. Греків приваблювало географічне положення міста, яке нагадувало їм рідне Середземномор'я, і швидке зростання його економіки, орієнтованої на міжнародну торгівлю.

Колонія грецьких купців з'явилася в Одесі незабаром після її заснування. Багато хто з них був родом з острова Хіос, на початку XIX століття одного з головних економічних центрів Греції⁹⁹⁷. «Близько того часу нахлинули греки — крамарі, човнярі й, звичайно... майстри безмитного товарообміну — і зв'язали юну гавань із усіма закутками анатолійського узбережжя, з Егейськими островами, зі Смірною й Солунью»⁹⁹⁸.

Серед перших і найбагатших грецьких купців Одеси були Олександр Мавро, Дмитро Інглесі, Василь Яннопуло, Ілля Манесіс, Іван Амвросіо, Дмитро Палеолог, Григорій Маразлі, Федір Серафіно та ін. У 1817 році загальний капітал грецької громади досягав 10 млн руб. Вплив грецьких купців став зростати ще в 1820-ті роки, коли вони почали тіснити італійців. Однак особливо пощастило грекам у наступному десятилітті. Багато поляків, які оселилися в Одесі (і першими почали займатися зерном), були причетні до повстання 1830–1831 років, через що в них конфіскували майно. Так вони втратили позиції в зерновому бізнесі, а місце на ринку, що звільнилося, швидко зайняли греки. У середині 1830-х років у місті було більше двох десятків грецьких торговельних домів, найбільші з них належали родинам Папудових, Родоканакі, Раллі, Заріфі, Маразлі.

Один з перших грецьких торгових домів заснував у 1812 році Костянтин Папудов. Його фірма експортувала зерно, а ввозила в Одесу фрукти, вино, оливкову олію і бавовну із грецьких островів. Щоб налагодити регулярні торговельні рейси суден у Константинополь, у 1833 році грецькі купці заснували Перше Чорноморське акціонерне

⁹⁹⁷ Переселення греків у Російську імперію пов'язане з російсько-турецькими війнами 1768–1774, 1787–1791, 1806–1812 років. Коли на Хіосі турецька влада стала пригноблювати греків, багато купців залишили острів. Частина з них переселилася в Одесу, частина — у Лондон, де вони спеціалізувалися на торгівлі зерном, як, наприклад, Джон Раллі, засновник фірми The Ralli Brothers, який займався експортом зерна з Одеси в Англію (Sifneos E. "Cosmopolitanism" as a Feature of the Greek Commercial Diaspora / E. Sifneos // *History and Anthropology*. — 2005. — Vol. 16, No. 1. March. — P. 101).

⁹⁹⁸ Жаботинский В. Е. Моя столица / В. Е. Жаботинский. — <http://az.lib.ru>

товариство. Одними з ініціаторів його створення стали Костянтин Папудов із братами Янісом і Георгієм. Справи Папудова сильно похитнулися в 1837 році, коли епідемія холери охопила Одесу й усю Новоросійську губернію. Відчувши загрозу повного краху, Папудов виїхав у Париж, де один зі знайомих банкірів допоміг грекові покрити борги. Незабаром він зміг повернутися в Одесу, через рік товарообіг його фірми відновився і досяг 2 млн рублів.

За словами французького фінансиста Ш. Верна, який відвідав Одесу в 1847 році, «я зміг переконатися в ефективності тієї ділової політики, яку проводять грецькі торгові дома. Вони практично повністю підкорили собі торговельний оборот на Чорному й Середземному морях». Греки стали впливовими торговцями не тільки в Одесі. «У Марселі вся торгівля із Близьким Сходом, починаючи з матроса до власника судна, зосереджена в руках грецьких торгових домів». Основною особливістю грецьких торгових домів була «сувора економія під час проведення операцій і в повсякденному житті»⁹⁹⁹.

Деякі з грецьких підприємців приїхали в Одесу вже багатими, інші починали майже з нуля — Григорій Маразлі колись торгував на вулиці маслинами¹⁰⁰⁰. Не у всіх справи склалися сприятливо — у 1833 р. нерухомість Іллі Манессіса виставили на продаж через неможливість цього колись успішного купця розплатитися з боргами. Але більшість із перших поселенців, які з'явилися в Одесі в 1810-ті роки, уже через десять років вважалися багатими. Про підприємницький талант греків у той час ходили легенди. «Мужика обдурить циган, цигана обдурить єврей, єврея обдурить вірмен, вірмена — грек, а грека — тільки чорт, та й то, якщо йому Бог попустить», — говорилося у відомому тоді прислів'ї¹⁰⁰¹.

Греки не тільки вели активну торгівлю і були власниками кораблів, але й займалися фінансовим бізнесом. У першій по-

⁹⁹⁹ Татаринов С. В. Путешествие за серебряным рублём: Россия середины XIX века глазами французского банкира / С. В. Татаринов // Деньги и кредит. — 2013. — № 3. — С. 76.

¹⁰⁰⁰ Slade A. Travels in Germany and Russia: Including a Steam Voyage by Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople in 1838–39 / A. Slade. — London: Longman, 1846. — P. 342.

¹⁰⁰¹ Леонов О. П. Греки и экономическое развитие Украины в конце XIX — начале XX в. — Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития / О. П. Леонов, Г. Л. Леонов // Тезисы докладов международной научно-практической конференции. — Мариуполь, 1993. — С. 126.

ловині XIX століття їхні торговельні дома нечасто спеціалізувалися на якомусь одному виді діяльності. Така спеціалізація з'явилася вже у другій половині сторіччя, коли вихідці з Хіосу стали займатися в основному фінансовими послугами, а вихідці з Іонічних островів — морськими перевезеннями й торгівлею.

Грецькі торгові дома Одеси, залучені до системи бізнес-мереж Оттоманської імперії, мали широкі торговельні зв'язки, які охоплювали найбільші комерційні центри Середземномор'я і досягали найбільших європейських фінансових центрів — воістину, «від Леванту до лондонського Сіті»¹⁰⁰².

Саме греки (разом з італійцями) принесли в Одесу «левантійський», розслаблений середземноморський стиль підприємництва, який викликав заздрість в одних і ворожість в інших. У торговельних містах Середземномор'я традиції бізнесу мали дуже давню, багатовікову (а то й тисячолітню) історію. Це означало високий рівень комерційної культури, але водночас і деяку неспішність і невизначеність у справах, звичайні для греків або італійців, але незрозумілі для прагматичних голландців чи англійців. Втім, ця невизначеність у середземноморських купців ніяк не заважала успіху їхнього бізнесу.

Перші одеські банкіри

«Якщо торгівля, і особливо торгівля вивізною, не відбувається без комерсантів, то вона не відбувається також і без банкірів. Внаслідок цього в місті, від самого його заснування, з'явилися банкірські контори»¹⁰⁰³, — писав Жуль Верн про Одесу, місце в ті часи настільки ж далеке й екзотичне для французів, як і Туреччина.

Багато хто з грецьких та італійських купців швидко багатів у новому, швидко зростаючому портовому місті, нагромаджуючи вільні капітали. У 1801 році в Одесі, де жило

¹⁰⁰² Chatzioannou M. C. From the Levant to the City of London: Mercantile Credit in the Greek International Commercial Networks of the Eighteenth and Nineteenth Centuries / M. C. Chatzioannou, G. Harlaftis // *Centres and Peripheries in Banking: The Historical Development of Financial Markets* [Ed. P. L. Cottrell] — L.: Ashgate Publishing, Ltd., 2007 — P. 27.

¹⁰⁰³ Верн Ж. Упрямец Керабан. Север против Юга / Ж. Верн. — СПб.: Logos, 2001. — <http://scilib-fiction.narod.ru>

тоді лише 9 тисяч мешканців, уже з'явилися банкірські дома французьких підприємців — Жома, Фурньє, Рено. Фірма ліворнського банкіра Жома і його компаньйона французького купця Фурньє була, імовірно, першим банкірським домом в Одесі¹⁰⁰⁴. Партнери планували зібрати первісний капітал 200 тисяч рублів за рахунок продажу 200 акцій номіналом 1000 рублів. Щоправда, у Комерц-колегії висловили сумнів, що ці акції вдасться розмістити, тому що «від Овідіополя до Тамані не було купця, який би мав капітал 20 000 руб.»¹⁰⁰⁵. Думаю, що це перебільшення — перші грецькі купці, які поселилися в Одесі, мали у своєму розпорядженні чималі капітали і могли дозволити собі придбати акції банкірського дому по 1000 руб. Але, хай там як, про подальшу долю фірми Фурньє й Жома мені нічого не відомо.

Жан-Франсуа (Іван Петрович) Рено з'явився в Петербурзі на початку 1780-х років, займаючись торгівлею. На початку XIX століття він поселився в Одесі, де почав свій бізнес як «перукар, який, розбагатівши, став торгувати парфумами; під заступництвом Рішельє в Одесі він перейшов... до борошна, ще більше розбагатівши, завів собі дачу й побудував будинок»¹⁰⁰⁶. У цьому будинку Рено не тільки збиралося одеське вище суспільство, але й деякий час розміщалося біржа.

У 1810-ті роки кредитно-фінансові послуги надавали також одеські торгові дома К. Я. Сікара, Дж. Емса, М. А. Крамарьова, І. М. Рея. Найвідомішим був Шарль (Карл) Сікар (1773–1830), купець із Марселя, який поселився в Одесі в 1804 році. Він приїхав, щоб побачити нове місто, яким керував герцог Рішельє, і залишився тут надовго, після того як познайомився з герцогом і потоваришував із ним, ставши одним із найближчих його радників з комерційних питань.

¹⁰⁰⁴ Рескриптом від 6 листопада 1801 року цар Олександр I зобов'язав одеські влади (зокрема цивільного губернатора М. П. Миклашевського) надавати всіляку допомогу Жому і Фурньє. «Дійшло до мене прохання негоціанта Фурньє, відомого торговельними справами у Тулоні, Неаполі й Палермо, про дозвіл йому заснувати разом із ліворнським банкіром Жомом у місті Одесі комерційний дім і вкласти туди від двохсот до трьохсот тисяч ліvrів... коли прибуде в Одесу зазначений негоціант Фурньє або повірена особа їхньої компанії», сприяти їм як тільки можна «згідно із законами» (Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы (1793–1823) / А. А. Скальковский. — Одесса, 1837. — С. 98).

¹⁰⁰⁵ Проект устава Страховой конторы в Одессе // РГИА. — Ф. 13. — Оп. 2. — Д. 834. — Л. 29.

¹⁰⁰⁶ Вигель Ф. Ф. Записки. В 2 кн. Кн. 2. — М.: «Захаров», 2003. — С. 1044.

Карл Сікар відкрив в Одесі свій торговельний дім¹⁰⁰⁷, що мав великі зв'язки в Італії й Франції. У місті Сікар став відомою людиною — голова знаменитого в часи Рішельє клубу La Redoute, він входив до складу міського магістрату, а також був одним зі співзасновників і віцепрезидентом товариства сільського господарства Південної Росії¹⁰⁰⁸.

У 1816 р. Карл Сікар став засновником «Чорноморської компанії» (Compagnia de la Mer Noir). Її капітал — 8 млн франків — зібрали завдяки розміщенню 1000 акцій по 8 тис. франків. Одним із великих акціонерів став паризький банкір Ж. Лафітт, скарбник компанії. Правління Compagnia de la Mer Noir перебувало в Парижі, торговельне агентство відкрилося в портовому Марселі, а відділення — в Одесі. У плани Сікара входило створення представництв компанії в Херсоні, Таганрозі, Києві. Передбачалося, що компанія буде мати торговельні зв'язки не тільки із чорноморськими портами (Синопом, Галацем та ін.), але й розширить сферу своїх інтересів до Астрахані й Персії.

Крім торговельних операцій, компанія займалася такою прибутковою для Сікара справою, як купівля-продаж переказних векселів, ставши найбільшим учасником фінансового ринку Одеси. Сікар, Рено та інші одеські банкіри початку XIX ст., зібравши значні капітали, фінансували підприємців, видаючи їм кредити під іноземні переказні векселі. Однак не всі плани розбагатілого в Одесі французького купця вдалося реалізувати — у лютому 1830 року на шляху до Константинополя він загинув під час аварії корабля через шторм у Чорному морі.

У 1836 році в Одесі було вже 83 торговельних дома¹⁰⁰⁹, які поєднували товарні та фінансові операції. Найбільші з них належали Ф. Родоканакі, С. Раллі, Д. Картацці, І. Вальтеру, П. Деазарту, Я. Порро, Л. Штігліцу.

¹⁰⁰⁷ Центральна контора фірми Сікара знаходилася в Парижі, а в Одесі й Константинополі працювали її відділення.

¹⁰⁰⁸ Отримавши в 1807 році російське підданство, Сікар під час війни 1812 року займався постачанням російських військ і в 1814 р. вже мав звання радника комерції. У 1813–1815 рр. його річні обсяги торговельних і кредитних операцій досягли 10 млн руб. (Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX — начале XX века / В. В. Морозан. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. — С. 29–30).

¹⁰⁰⁹ З них 9 з річними оборотами більше 2 млн руб., 11 — більше 1 млн руб., 7 — більше 500 тисяч руб.

Федір Родоканакі

Купець першої гільдії Федір Павлович (Теодор) Родоканакі займав, мабуть, основне місце серед одеських банкірів першої половини XIX століття. Його торговельний і банкірський дім вкладав капітали в розвиток промисловості Новоросійського краю і охоплював своїм впливом усе Чорноморсько-Азовське узбережжя.

Купецький рід Родоканакі був дуже давнім — вперше він згадується в XII столітті, а з XVII-го, коли через острів Хіос проходив один з важливих маршрутів європейської торгівлі зі Сходом, родина купців Родоканакі стала відомою серед інших хіоських торговельних домів — Раллі, Петрококкіно, Негропонті (представники цих грецьких торговельних династій потім теж опинились в Одесі).

Народився Теодор-Федір у 1797 році на острові Хіос, а в Одесі бував у торговельних справах його батько, Павло Родоканакі, який помер у 1801 році в Константинополі. Федір уперше приїхав в Одесу із братами ще у юному віці в 1813 році — це швидко зростаюче нове місто приваблювало їх можливістю розпочати тут вигідний бізнес.

У 1819-му шість братів заснували торговельну фірму «Родоканакі сини й Ко», яка мала контори в Константинополі, Смірні, Ліворно, Марселі й Одесі — основних містах, через які йшов експорт зерна. Одеська контора дісталася молодшому із братів, Федору, який у 1819 році прийняв російське підданство. Брати допомагали Федору, отже він починав справу не з нуля, а мав чималий стартовий капітал — 150 тисяч піастрів¹⁰¹⁰. Незабаром контора в Одесі стала торговельним домом Родоканакі з оборотами 425,9 млн руб. у 1821 р. і 645,6 млн руб. в 1824 р. Найбільшого розквіту його діяльність досягла в 1830-ті й 1840-ті роки, коли річні обороти торговельного дому становили 3,5 млн рублів¹⁰¹¹.

¹⁰¹⁰ Піастр — іспанська монета, у той час перебувала в обігу в Туреччині, Греції та інших країнах.

¹⁰¹¹ У 1836 р. загальна сума торговельних операцій дому Родоканакі становила 4,2 млн руб., поступаючись лише дому Картацці (4,5 млн руб.) (Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и её представители в конце девятнадцатого столетия; история развития торговых фирм с приложением адресных сведений / С. Плаксин. — Одесса: Тип. Н. Хрисогелос, 1901. — С. 23). У 1846 році обороти становили 3,430 млн руб., значно випереджаючи своїх основних конкурентів — торговий дім Раллі (1,595 млн руб. в 1846 р.),

Крім торговельного дому, в 1829 році Федір відкрив банкірську контору, послугами якої користувалися одеські греки. Незабаром вона перетворилася на впливовий банкірський дім «Ф. П. Родоканакі й Ко», розташований в окремому особняку на престижному Приморському бульварі. Банкірський дім кредитував експорт зерна. А шлюб з Генрієттою Галаті, дочкою грецького купця з Відня, дав Федору Родоканакі великі ділові зв'язки в Європі.

Так він став одним із найбільших підприємців Новоросійського краю, контролюючи в середині 1840-х років близько 10 % операцій Одеського порту. Інтереси Родоканакі простягалися не тільки до Таганрога, Ростова, Миколаєва й Бердянська, але й до Нью-Йорка, де в 1854 році відкрилося відділення фірми¹⁰¹².

Однак із другої половини XIX століття (особливо після кризи 1857 року) Родоканакі почав поступатися позиціями через тиск конкурентів на зерновому ринку¹⁰¹³. Федір Павлович передав торговельний дім своєму синові Періклу, а сам зосередився на фінансовому бізнесі й переселився до Петербурга, де в березні 1860 року заснував нову фінансову компанію — «Федір П. Родоканакі й Ко»¹⁰¹⁴. Зважаючи на все, фінансові послуги надавали йому чималі прибутки — він

Папудова (1,441 млн руб.), Заріфі (988 тис. руб.), Мавро (914 тис. руб.) (Kardases V. *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861* / V. Kardases. — Oxford: Lexington Books, 2001. — P. 154).

¹⁰¹² У 1847 г. Родоканакі разом з одеськими купцями Раллі, Мавро, Іракліді й Міллоті став співзасновником морської страхової компанії «Чорне море» з капіталом 100 тис. руб., яка випустила 200 акцій по 500 руб. Правління компанії знаходилося в Одесі, а контори — у Константинополі та інших портових містах (События в Отечестве за июнь 1847 г. // Отечественные записки. — СПб., 1847. — Т. 53. — С. 21).

¹⁰¹³ У 1859 р. його оборот становив 1,685 млн руб., у той час як оборот дому Раллі — 2,2 млн руб., Заріфі — 1,894 млн руб., Папудова — 1,461 млн руб., Мавро — 284 тис. руб. У 1860-ті роки обороти торгового дому продовжували знижуватися (900 тис. руб. у 1863 р.) (Одесский вестник. — 1864. — № 63. — 21 марта). Родоканакі став одним з найбільших судновласників. З 1835 по 1857 р. він придбав і побудував на замовлення сім вантажних суден — а лише деякі з одеських купців перевозили товари на власних судах. А до 1870 року кількість кораблів, що належали йому, зросла до 49.

¹⁰¹⁴ Надалі він став співзасновником декількох великих банків — Петербурзького Міжнародного комерційного банку, Російського для зовнішньої торгівлі банку, Центрального банку російського поземельного кредиту, а також Азовсько-Донського комерційного, Київського, Кишинівського, Одеського й Ростовського акціонерних комерційних банків (Louri H. *Diaspora entrepreneurial networks in the Black Sea and Greece, 1870–1917* / H. Louri, I. Pepelasis Minoglou. — <http://mpira.ub.uni-muenchen.de>. — P. 92).

побудував собі дорогий особняк, де влаштовувалися розкішні прийоми. «Важко уявити собі розкіш цього будинку. Уся петербурзька аристократія, навіть великі князі, відвідували ці бали»¹⁰¹⁵. Помер Федір Павлович у 1882 році в Одесі, залишивши 4 млн рублів. Однак його син Перікл розтратив більшу частину цього чималого капіталу, після чого фірму Родоканакі довелося ліквідувати. А у квітні 1956 р. газети повідомили про смерть одного із представників колись славетної династії — грецького письменника Костянтина Родоканакі¹⁰¹⁶.

«Одеські Ротшильди»

Занном (Янісом) і Євстратієм, була заснована ще одна фірма молодшого покоління Раллі — Ralli & Petrocochino, яка постачала у Великобританію одеське зерно. Фірма відкрила свої відділення в Манчестері, Марселі, Константинополі й навіть у перському Тебрізі¹⁰¹⁷. Так за рахунок родинних і особистих зв'язків з родинами інших греків — вихідців з острова Хіос (Родоканакі, Скараманга, Зілоті, Маврокордато, Заріфі, Петрококкіно та ін.) — родина Раллі створювала численні торговельні підприємства в різних країнах, розширюючи мережу своїх ділових зв'язків.

У 1822 році Яніс Раллі приїхав в Одесу, де заснував свою фірму із закупівлі зерна для продажу його в Англію.

¹⁰¹⁵ Голицына-Духовская В. Ф. Из моих воспоминаний / В. Ф. Голицына-Духовская. — СПб.: Печатня Р. Голике, 1900. — С. 33.

¹⁰¹⁶ Mr. C. Rodocanachi // The Times. — 17 april 1956. — P. 13. Col. 3. — <http://www.time.com/time/archive>. Сучасні нащадки одного з Родоканакі живуть у Канаді, де в 2008 році заснували невелику фінансову компанію Rodocanachi Capital Inc.

¹⁰¹⁷ Harlaftis G. Mapping the Greek Maritime Diaspora from the early Eighteenth to the late Twentieth Centuries / G. Harlaftis // *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History* [ed. I. McCabe, G. Harlaftis, I. P. Minoglou. — N. Y.: Berg, 2005. — P. 155. Євстратій Раллі з того часу оселився у британському Манчестері, він представляв інтереси родини Раллі в британських ділових колах (Докладніше див.: Chapman S. *Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War I* / S. Chapman. — Cambridge: Cambridge University Press, 2004. — P. 156). У 1837 р. у Тебрізі була відкрита ще одна дочірня компанія Ralli & Agelasto, співзасновниками якої були брати Агеласто, давні ділові партнери Раллі (Морозан В. В. *Деловая жизнь на юге России в XIX — начале XX века* / В. В. Морозан. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. — С. 164–165).

А в Лондоні в 1826 році був заснований великий торговельний дім Ralli Brothers, що існував з того часу більше 150 років. Швидко розбагатівши на постачанні зерна у Великобританію, торговельний дім мав численні зв'язки на британському фінансовому ринку, зокрема в Банку Англії, де брати Раллі мали можливість брати вигідні кредити. До середини XIX століття ділові зв'язки цього торгового дому розширилися до Індії, Японії й Америки.

Керував торговельним домом «Брати Раллі» старший із братів, Яніс (він же Іоанн або Іван Степанович, 1785–1859), який постійно проживав в Одесі з 1826 року. Але автором усіх основних комерційних ідей був третій із братів, Пандія, він мав великі зв'язки серед британських фінансистів. Імовірно, саме йому належала ідея транзитної торгівлі зерном, у яку були залучені численні партнери в різних країнах Європи. Завдяки цьому торговельний дім Раллі з невеликим власним капіталом міг вести масштабні операції. Завдяки точності в платежах брати мали високу репутацію, і багато міжнародних компаній, що торгували з царською імперією, проводили свої платежі через фірму «Брати Раллі»¹⁰¹⁸.

У 1860 році капітали засновників дому «Брати Раллі» оцінювалися в 1–2 млн фунтів, але якщо врахувати сімейний характер бізнесу й більше півсотні родичів у різних країнах, пов'язаних справами комерції, то загальний обсяг капіталів родини Раллі (8 млн фунтів), як говорили одесити, нібито навіть перевершував багатство Ротшильдів¹⁰¹⁹. У той час торговий дім братів Раллі був найбільш багатим і впливовим із усіх грецьких торгових домів, і в 1860-ті роки він мав свої пред-

¹⁰¹⁸ Gennadius J. Stephen A. Ralli. A Biographical Memoir / J. Gennadius. — London: Dryden Press, 1902. — P. 21–22. Пандія Раллі з 1858 р. став членом британської «Балтійської біржі» (Baltic Exchange), через яку йшли всі операції із зерном, і надалі тривалий час керував нею. Історія цієї спеціалізованої біржі почалася в 1810 р. з лондонської кав'ярні Baltic Coffee House, у якій збиралися для укладання угод купці, що торгували з Одесою та іншими чорноморськими й азовськими портами. У 1850-ті роки близько 30% членів Балтійської біржі були етнічними греками, а основні поставки зерна на цю біржу йшли через дім «Брати Раллі» (Fairlie S. The Anglo-Russian Grain Trade, 1815–1861 / S. Fairlie. — L.: University of London, 1959. — P. 253).

¹⁰¹⁹ Сартор В. Международные фирмы в Российской империи, 1800–1917 / В. Сартор // Экономическая история. Ежегодник. 2005. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. — С. 126.

ставництва в 15 містах Європи, Близького Сходу, Індії, а кількість працівників компанії досягала 4 тисяч осіб¹⁰²⁰.

Найбільший розквіт цього фамільного бізнесу припадав на 1830–1860-ті роки. Успіх Раллі пояснювався тим, що вони добре усвідомлювали й передбачали економічні і політичні зміни, що відбувалися у світі. І те, як ці зміни впливали на торговельні шляхи і настрої ринків. Брати були готові швидко змінювати свої плани, що забезпечувало їм конкурентні переваги. Раллі одними з перших зрозуміли, що з 1840-х років чорноморські торговельні маршрути вже перестали бути основними в зерновому експорті в країни Європи. На цьому ринку з'явилися нові постачальники (зокрема з Америки), тому Одеса вже не була монополістом у зерновій торгівлі. А події Кримської війни 1853–1856 років, коли експорт зерна з Одеси на час припинився, тільки підтвердили це.

Торговельний дім Раллі намагався в 1850-ті роки налагодити експорт із Російської імперії олії, але так і не зміг увійти до числа лідерів на цьому ринку, уже захопленому конкурентами (насамперед братами Кортацці)¹⁰²¹. Тому надалі Раллі усе менше розраховували на експорт зерна з Одеси й перенесли свій бізнес в Індію та США.

Може виникнути враження, що комерційна діяльність родини Раллі відбувалася більше в Лондоні, однак Іван Степанович Раллі (син основоположника династії Стефана Раллі), який керував бізнесом, з 1826 року постійно жив в Одесі, де входив у коло найбільших підприємців і банкірів. У 1835 р. він став купцем першої гільдії та російським підданим, а незабаром уже володів великими складами зерна не тільки в Одесі, але й у Таганрозі, а також інших портових містах Чорного й Азовського морів.

¹⁰²⁰ Kardases V. *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861* / V. Kardases. — Oxford: Lexington Books, 2001. — P. 159.

¹⁰²¹ Незадовго до початку кримської війни Раллі відкрили в 1851 р. представництва своєї компанії в Калькутті й Бомбеї, постачаючи звідти в Російську імперію джут, попит на який під час війни зріс. Вдалим було також рішення розпочати в 1861 р. експорт із Бомбея бавовни, що надходила в Англію — громадянська війна в США скоротила надходження американської бавовни на британський ринок, і Раллі черговий раз були у вигравші (Sifneos E. "Cosmopolitanism" as a Feature of the Greek Commercial Diaspora / E. Sifneos // *History and Anthropology*. — 2005. — Vol. 16, No. 1. March. — P. 101).

У середині 1840 року одеська фірма Івана Раллі була серед десяти найбільших торговельних домів міста¹⁰²². Про багатство Івана Степановича й сьогодні нагадує його будинок на розі Дерибасівської і Преображенської вулиць. Крім комерції, Іван Раллі став першим в Одесі американським консулом, і мандрівники зі США, що відвідували іноді «південну столицю», відзначали його чемність¹⁰²³. За словами Джона Стівенса, який побував в Одесі в 1830-ті роки, Іван Степанович, «багата й шанована людина», дуже пишався цією дипломатичною посадою й запам'ятовувався своєю гостинністю¹⁰²⁴.

Справу Івана Раллі продовжив його син, знаменитий одеський банкір Стефанос (Степан) Раллі (1821–1901), який закінчив у 1840 р. юридичний факультет Паризького університету. «Ставши одеським Ротшильдом, він... цурався популярності. Життя цього діяча було досить своєрідним. Одеси-ти добре знали цього спокійного, доброго старого, який жив самотньо, на відстані від міської суєти, на пишній і величезній дачі на Середній Фонтанці»¹⁰²⁵.

Банківський бізнес і фінансові послуги були основною сферою уваги «одеського Ротшильда», який виконував (як і його батько) обов'язки консула США. Заснований ним в Одесі торговельний дім «Раллі» був тісно пов'язаний з Англійським торговельним банком у Лондоні, Османським банком у Константинополі й банком Олександрії в Єгипті. Капітал Степана Раллі, що залишився після його смерті, досягав 50 млн рублів — більша частина цього капіталу перебувала в лондонських банках.

¹⁰²² Річний оборот зовнішньої торгівлі одеського дому Раллі зріс із 0,5 млн руб. на початку 1830-х років до 1,5 млн руб. у середині 1840-х і 3,47 млн руб. у 1860 р. За обсягом торговельних оборотів у 1833 р. дім Раллі (0,5 млн руб.) був на другому місці після дому Родоканакі (0,8 млн руб.); в 1845 р. також зберігав друге місце (1,45 млн руб.) після дому Родоканакі (2,77 млн руб.). З 1845 р. обороти одеського торгового дому Раллі почали знижуватися, і в 1850 р. він був на четвертому місці (1,1 млн руб.) після дому Родоканакі (2 млн руб.), дому Папудова (1,33 млн руб.) і дому Заріфі (1,26 млн руб.). Однак з кінця 1850-х років обороти дому І. С. Раллі почали зростати, і в 1860 р. він вийшов на перше місце (3,47 млн руб.), випередивши торговий дім Родоканакі (3,41 млн руб.), а також Папудова й Заріфі, обороти яких (1,07 і 0,3 млн руб.) були суттєво меншими (Kardases V. *Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861* / V. Kardases. — Oxford: Lexington Books, 2001. — Р. 154).

¹⁰²³ Херлихи П. Одесса. История, 1794–1914 / П. Херлихи. — Одесса: Optimum, 2007. — С. 146.

¹⁰²⁴ Stephens J. L. *Incidents of Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land* / J. L. Stephens. — London, 1837. — Р. 66.

¹⁰²⁵ Банковая и торговая газета. — 1903. — № 2. — 12 янв. — С. 29.

Розділ 3.

ЗЕРНОТРЕЙДЕРИ

Європейський Гонконг

У світових столицях ширилися чутки про Одесу, цей «європейський Гонконг», багате торговельне місто, яке швидко розвивалося. Герой роману Оноре де Бальзака говорив у 1819 році: «Я знаю, куди поїхати, де заробити... наживу мільйони... поїду в Одесу за зерном... Там пшениця утричі дешевша, ніж у нас»¹⁰²⁶. «Одеса — найбільший у Європі хлібний ринок», — відзначав у 1867 році знаменитий американський письменник Марк Твен, який відвідав Одесу як турист¹⁰²⁷.

Коли після російсько-турецьких війн чорноморські шляхи відкрилися для торгівлі, а потім заснували Одесу з її портом, зерно стало головним джерелом багатства. «Сільське господарство становить основу всього господарського життя країни. В його розвитку й благополуччі зацікавлені інші види промисловості, торгівля, транспорт. Широкий доступ за кордон відкритий тільки сільськогосподарській сировині, на чому тримається вся інша торгівля»¹⁰²⁸.

¹⁰²⁶ Бальзак О. Отец Горио / О. де Бальзак // Собрание сочинений в 15 томах. Т. 3. — М.: Гос. изд-во худож. литературы, 1952. — С. 221.

¹⁰²⁷ Твен М. Простаки за границей, или Путь новых паломников / М. Твен. — <http://readr.ru>

¹⁰²⁸ Кистяковский В. В. Учебник экономической географии / В. В. Кистяковский. — СПб. — К.: Изд-во «Сотрудник», 1911. — С. 20. Віктор Васильович Кистяківський (народився в 1875 році, дата смерті невідома) — син лікаря В. Ф. Кистяківського (1841–1902), український географ. Автор декількох інших книг, опублікованих у Києві й Харкові в 1920-ті роки.

Механізм отримання прибутку був простий і вічний як світ — різниця цін. У Європі зерно коштувало в декілька разів дорожче, ніж у виробників, і на цьому багатіли всі учасники зернового бізнесу. У середині XIX століття зерно у виробників можна було купити по 10 рублів асигнаціями¹⁰²⁹ за чверть¹⁰³⁰, в Одесі експортери купували його в середньому по 12 рублів, а в Англії чверть зерна коштувала в той час два фунти — 45 рублів асигнаціями (13 рублів сріблом). Якщо зернотрейдери мали філії своєї фірми в Одесі й Лондоні (або Марселі), торгуючи без посередників, то весь прибуток отримували вони самі. Тому торговельні дома Родоканакі, Раллі та інші намагалися контролювати шлях доставки зерна від одеського порту до Лондону.

«До відкриття порту й торгівлі в Одесі родюча Україна не мала можливості продавати свою продукцію. Тому обробляли таку кількість землі, скільки передбачалося продати хліба; іншу землю перетворювали на пасовища. Гроші були досить дорогі, та й були вони настільки рідкісні, що за рубль, за нинішнім курсом на асигнації, можна було купити чверть кращого хліба. З тих часів, як тисячі кораблів почали приходити в Одесу за українською пшеницею, мільйони рук зайнялися хліборобством, і величезні транспорти із хлібом покрили всі шляхи, що ведуть в Одесу, яка розсипала по всьому краю золото»¹⁰³¹.

«У 1803 році... з 900 кораблів, що увійшли в Чорне море, 336 прибули в Одесу... і всі навантажилися пшеницею; а її майже всю доправили з Подільської, Волинської, Київської й Херсонської губерній. У цей рік було відпущено пшениці 643,000 чвертей на 1,000,000 рублів за тодішніми дешевими цінами... більше половини цієї суми заплачено було голландськими червінцями й іспанськими піастрами, які привозили через Броди або на самих кораблях»¹⁰³².

¹⁰²⁹ У той час один рубль сріблом коштував у різні роки в середньому 3,5 рубля паперовими грошми (асигнаціями). Цей курс постійно коливався.

¹⁰³⁰ Зерно залежно від сорту й вологості мало різну вагу при одному об'ємі. Тому його вимірювали не на вагу, а за об'ємом — у чвертях (209,9 літра, приблизно 160–180 кг, у середньому 0,17 тонни).

¹⁰³¹ Киевские контракты (Письмо к издателям, 18 февраля 1825 года) // Северная пчела — 1825. — 25 февраля.

¹⁰³² Всевожжский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу / Н. С. Всевожжский. — В 2 т. Т. 1. — М.: Тип. А. Семена, 1839. — С. 89.

Незабаром ціни значно зросли. «У 1807 і 1808, і потім в 1815 і 1816 роках, коли Європа потребувала хліба, і чверть пшениці продавалася [там] по сорок рублів, увійшло в той край більш грошей, ніж ціла Україна могла принести у сто років, що передували цьому часу»¹⁰³³.

«В околицях Одеси збирають мало зерна, в основному його привозять із Бессарабії, Поділля, Волині й України. Для доставки зерна не використовуються ріки, що впадають у Чорне море», — писав «одеський купець Массе». Воно підвозиться «через степи на запряжених биками возах. Трави, якими покриті степи, стають кормом для тяглових тварин, яким доводиться перевозити вантажі на відстані від 300 до 700 верст... Партії зерна, як правило, висилають великі землевласники під керівництвом агентів, які мають повноваження на продаж зерна й на одержання виторгу»¹⁰³⁴.

Продаж зерна давав величезні прибутки і за значенням був порівняний з експортом нафти й газу із сучасних нафтодобувних країн. Масштаби зернового експорту були величезні, і навіть «робітничий клас... процвітав від хлібної торгівлі. Заробітки були настільки високі, що бачили биндюжників... які закурювали цигарки рублевими купюрами, а один підпийний биндюжник закуривав навіть десятирублевою»¹⁰³⁵.

Динаміка експорту зерна

На самому початку XIX століття обсяги зернового експорту через Одесу становили в середньому по 0,5 млн чвертей зерна на рік. Вони почали швидко зростати після закінчення наполеонівських війн у 1815 році, коли в країнах Європи настав мир і зросла потреба в зерні. Після першого сплеску активності на зерновому ринку в 1816 році новий бум розпочався в 1846 році, коли у Великобританії скасували мита на імпорту зерно. Ця країна на деякий час стала найбільшим покупцем

¹⁰³³ Киевские контракты (Письмо к издателям, 18 февраля 1825 года) // Северная пчела — 1825. — 25 февраля.

¹⁰³⁴ «Массе» уклав доповідну записку для заступника керуючого Банку Франції в 1832–1857 рр. Шарля Верна (1786–1858), який відвідав з діловим візитом Петербург і Одесу в 1847 р. (Татаринів С. В. Путешествие за серебряным рублём: Россия середины XIX века глазами французского банкира / С. В. Татаринов // Деньги и кредит. — 2013. — № 3. — С. 74).

¹⁰³⁵ Чижевич О. Воспоминания старожилы / О. Чижевич. — <http://obodesse.at.ua>

одеської пшениці, і настрій на Лондонській біржі безпосередньо впливав на ціни й динаміку одеського зернового ринку.

У 1845 році з Одеси експортували 1,85 млн чвертей зерна, в 1846-му — 2,25 млн, в 1847-му — 3,24 млн¹⁰³⁶. Однак незабаром стала назрівати чергова російсько-турецька війна, яка одержала назву Кримської (1853–1856). Англія й Франція виступили на боці Туреччини, після чого царська влада вирішила заборонити експорт зерна з метою економічних санкцій проти Англії й Франції. Коли чутки про це поширилися, європейські зернотрейдери закупили в 1853 році все зерно на одеських складах — 3,78 млн чвертей¹⁰³⁷. Незабаром експорт зерна справді призупинився — напевно, російська влада наївно вважала, що без одеського зерна англійці й французи почнуть голодувати. Але ті не розгубилися й переорієнтувалися на американське зерно¹⁰³⁸. Воно виявилось кращої якості й дешевше (незважаючи на транспортування через океан) завдяки добре організованій логістиці¹⁰³⁹. Тому це ще велике питання, хто кого покарав під час Кримської війни й зернового ембарго.

Американська пшениця мала п'ять сортів, і покупець міг вибрати потрібний. А в Одеський порт пшениця надходила зазвичай змішаною, і купити певний сорт було складно. Крім того, постачальники американської пшениці контролювали, щоб її вологість не перевищувала 15 %, і в разі потреби зерно додатково сушили. В Одесі за вологістю не дуже стежили. Привезене чумаками зерно вивантажували з мішків на підлогу зернового складу, де його час від часу пересипали лопатами. Часто бувало, що зерна привозили дуже багато, відразу завантажити його в склад не вдавалося, і пшеницю висипали на землю, у кращому разі чимось накривши. А іноді нічим і не накривали, сподіваючись, що дощу не буде. Про дотримання 15 % вологості взагалі не йшлося. Незважаючи на все це, попит на одеське зерно зберігався, і купували його з кожним роком усе більше.

¹⁰³⁶ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. — СПб., 1865. — С. 66.

¹⁰³⁷ Там само, с. 66.

¹⁰³⁸ Крім США на світовому зерновому ринку в 1850-ті роки з'явилися Аргентина, Австралія, Канада, Індія.

¹⁰³⁹ Ґрунти в Америці, можливо, поступалися якістю українським чорноземам, але експортери зі США вигравали на тому, що рано стали використовувати сільськогосподарську техніку, а побудовані на той час основні залізниці спрощували транспортування зерна в порти.

Після закінчення Кримської війни експорт зерна з Одеси відновився в 1856 році й становив 1,69 млн чвертей, в 1857-му майже досяг передвоєнного рівня — 2,49 млн чвертей, у 1861-му — 2,78 млн¹⁰⁴⁰. Однак після 1850-х років основним постачальником зерна Одеса перестала бути не тільки для Англії, а й для Франції. Якщо в 1860-ті роки одеське зерно становило 35 % британського зернового експорту, то в 1913 році — лише 9 %.

Втім, зерновий експорт через Одесу та інші чорноморсько-азовські порти довго зберігав своє значення завдяки масовості і стабільно зростав до кінця XIX століття, хоча основним на світовому ринку сільгосппродукції він уже не був. Доставка зерна була організована погано, собівартість залишалася високою, тому способів підвищення конкурентоспроможності майже не було. Одеські зернотрейдери могли виграти тільки на кількості експортованого зерна. У 1866 році з Одеси вивезли 3,35 млн чвертей, у 1870-му — 5,5 млн, у 1876-му — 5 млн, у 1880-му — 7,25 млн чвертей¹⁰⁴¹, а в 1910 році — 6 млн чвертей зерна¹⁰⁴².

Після того як загальне значення Одеси та інших чорноморських портів для світового зернового ринку стало знижуватися, почався перерозподіл ролей серед одеських зернотрейдерів. Частина найбагатших греків виїхала з Одеси — для них стало вигідніше займатися зерновим бізнесом з Лондону, а накопичені капітали надавали їм таку можливість. До того ж багато хто з них, крім експорту зерна, займалися ще імпортом різних товарів. Після скасування в Одесі порто-франко імпорту перестав бути настільки вигідним.

Місце на одеському зерновому ринку, що звільнилося, впевнено займали євреї, в основному ті, хто переселявся з містечка Броди в Галичині. Багато хто з них (Гольденберг, Калехман, Коган, Фішерович та інші) починали свій шлях у зерновому бізнесі скромно, як посередники або брокери, намагаючись нагромадити капітали для більших справ. Не всім це вдавалося, хтось так і залишився брокером або при-

¹⁰⁴⁰ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. — СПб., 1865. — С. 66, 160.

¹⁰⁴¹ Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы / С. Бернштейн. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 80.

¹⁰⁴² Реент О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914) // О. П. Реент, О. В. Сердюк. — К.: Ін-т історії України, 2011. — С. 314.

кажчиком. А деякі в другій половині XIX століття швидко набрали висоту, недосягну для інших, як це було з родинами Ефруссі або Рафаловичів. Але так везло, звичайно, не всім.

Коли зерновий експорт в Одесі стали контролювати в основному єврейські зерноторговці, у це місто потягнулися й німецькі євреї. Один з них, банкір Луї Дрейфус¹⁰⁴³, став великим учасником зернового ринку. Жив він у Німеччині й Швейцарії, в Одесі бував усього декілька разів, тому що вона була лише частиною його великої імперії, що складалася з банкірського дому, зерноторгових компаній, борошномельних та інших підприємств, розташованих не тільки в Європі, але й у Південно-Східній Азії. В Одесі про Дрейфуса знали всі (хоча мало хто його бачив у реальному житті) — декілька філій його фірми перебували в найпрестижніших місцях: на Дерибасівській, Пушкінській, Миколаївському бульварі.

Починав Дрейфус скромно — у 1851 році (йому було тоді 18 років) купив зерно у фермерів у французькому місті Сірєнц і відвіз його на продаж у Базель (один з європейських центрів зернової торгівлі). Через декілька років Луї вже активно торгував зерном, постачаючи його в Західну Європу з Румунії й Угорщини. Головний офіс компанії Дрейфуса знаходився в Цюриху, а відділення працювали у Франції й Німеччині. Справа швидко розширювалася, компанія мала все більше міжнародних зв'язків, і в 1870-ті її штаб-квартира перемістилася в портовий Марсель, а в 1875-му — у Париж. В Одесі та інших чорноморських портах представництва Дрейфуса з'явилися в 1860-ті роки. Коли Луї помер у 1915-му, справу продовжив син, а після його смерті перед Другою світовою війною зерновий бізнес перейшов до трьох онуків Дрейфуса.

У середині XIX століття більше третини всього експорту українського зерна йшла в італійські порти, 24% — у Туреччину й Грецію, 17% — в Англію, 14% — у Францію. А наприкінці століття основна частина експорту надходила в Ліворно (45%), решта — в Геную (18%), Марсель (10%), Лондон (8%) та інші країни¹⁰⁴⁴. На початку XX століття до 70% зерна йшло

¹⁰⁴³ Louis Dreyfus Company Holdings існує й зараз. Це одна з найбільших у світі агрофірм із оборотом у десятки мільярдів доларів. Вона має відділення в Україні й займається експортом сільгосппродукції.

¹⁰⁴⁴ Harlaftis J. A History of Greek-owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the present day / J. Harlaftis. — London: Routledge, 1995. — P. 20; Herlihy P. Russian Wheat and the Port of Livorno. 1794–1845 / P. Herlihy // Journal of European Economic History. — 1976. — № 5. — P. 45–86.

через чорноморсько-азовські порти. Це становило близько 30 % світової зернової торгівлі й 10 % обсягу загальносвітової торгівлі в цілому¹⁰⁴⁵.

Проблеми транспортування

Навіть у роки розквіту одеської зернової торгівлі проблеми транспортування зерна весь час були в центрі уваги. Приблизно 25 % доставлялися річками, в основному Дністром і Бугом (судноплавству Дніпром заважали знамениті пороги), решту привозили на своїх возах чумаки. З одного боку, начебто б система доставки зерна в порти була налагоджена, однак з іншого — все відбувалося дуже повільно, з багатьма невизначеностями. На доставку зерна з Київщини або з Поділля йшло від місяця до двох, і ще приблизно півтора місяця потрібно було, щоб довели його морем до Ліворно, Генуї або Марселя.

Дністер був не дуже судноплавний, його русло потребувало поглиблення, і в 1840-ті роки до цього збиралася приєднатися навіть Англія, зацікавлена в той час в експорті українського зерна. Суходолом доставляти зерно пізньої осені, узимку й ранньою весною це було проблематично через стан ґрунтових доріг. Так виникали довгі перерви у постачанні, що призводило до зростання цін. А це спричиняло зрозуміле незадоволення покупців. Бувало й так, що серед чумацьких волів починалися епідемії (як у 1848–1851 роках, коли половина їх загинула), що призводило до нерегулярних поставок зерна й порушення умов контрактів. А залізницю в Одесу влада не поспішала будувати, незважаючи на всю важливість зернового експорту, — військова база флоту в Севастополі цікавила набагато більше.

«Як виросла б Одеса в очах усієї Європи, якби ми могли уникати труднощів транспортування до нашого порту тих запасів, які перебувають за декілька сотень верст від нього. Ніколи потреба у швидкому й безперервному сполученні не відчувалася так, як зараз, і стає зрозумілою... користь залізниць для успішності нашого сільського господарства»¹⁰⁴⁶, — писав сучасник у 1847 році. Однак залізниця дійшла до Одеси тільки

¹⁰⁴⁵ Там само, с. 165.

¹⁰⁴⁶ О хлебной торговле на одесском рынке // Киевские губернские ведомости. — 1847. № 13.

в 1865 році, коли значення одеського порту в світовому зерновому експорті вже стало знижуватися. Як кажуть, «до обіду ложка, а після обід не треба». Втім, краще пізніше, ніж ніколи.

Навіть коли зерно вже стали доправляти залізницею, із транспортуванням однаково виникала маса проблем. Узимку рейки заметало снігом, улітку вагони із зерном скупчувалися на запасних коліях через погану організацію руху. Знову виникали затримки, що призводили до порушення умов контрактів. Та й вартість перевезення залізницею теж виявилася дуже високою порівняно з європейськими цінами. Недарма тоді вважалося, що втричі дешевше буде відвезти українське зерно в Кенігсберг, а звідти в Лондон. Ще казали, що доставка американського зерна коштує набагато менше, і це було схоже на правду.

Надто довгим був і ланцюжок посередників під час закупівлі й перевезення зерна. «Закупівля в селах відбувається в такий спосіб. Селяни, які навесні (до врожаю) потребували грошей, із задоволенням продають весь майбутній урожай, причому ціну скупники призначають лише $\frac{3}{4}$ ринкової». Коли врожай зібраний і обмолочений, скупники їздили селами і забирали вже оплачене зерно. «Так селянин потрапляв у зачароване коло... Потреби у кредиті величезні, а кредиту немає, і тому з року в рік біднішають селяни, особливо малоземельні, не маючи можливості вирватися із цього зачарованого кола»¹⁰⁴⁷.

Перекупники потім продавали зерно маклерам, ті перепродавали комісіонерам, і тільки потім воно потрапляло до експортерів. Усі учасники цього ланцюжка отримували свій прибуток, і так підвищувалась вартість доставки. Щодо чумаків, то в середині XIX століття вони здебільшого не були власниками зерна, а лише найнятими перевізниками — власниками транспортних засобів.

Зерно і фінанси

Зерно було основним експортним товаром в Одесі, тому саме із цим експортом була пов'язана більшість фінансових операцій. «На деяких вулицях вражає велика кількість маклерських вивісок — біржових, міських і ринкових маклерів», що

¹⁰⁴⁷ Гаженко А. Г. Заметки о хлебной торговле / А. Г. Гаженко // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 8–9. — С. 21.

не дивно — адже «Одеса пшеницею управляється». Однак ці операції в Одесі «переважно прості... і зводяться до незначного числа різновидів». Тут «важко загубитися в неосяжній різноманітності торговельних справ» і в «складних біржових договорах»¹⁰⁴⁸. Оплата за експорт зерна здійснювалася іноземною валютою, а також часто золотом, яке надходило із країн Європи в злитках.

Так виникла ціла аграрна економічна система — зерновий капіталізм, — яка у першій половині XIX століття забезпечувала 20 % світових поставок пшениці, більш 40 % ячменю й 10 % кукурудзи.

Від біржі до кав'ярні Фанконі

У 1796 році почала роботу Одеська біржа, одна з найстаріших в імперії. Підприємці покладали на неї великі надії, згадуючи кращі біржі світу — Лондонську й Амстердамську. Іноземні купці просили в одного із засновників міста, військового архітектора Франца де Волана, надати для біржі просторе приміщення, але в 1796 році Одеса тільки починала будуватися і такого приміщення просто не було.

Тоді вирішили проводити біржові збори щодня з 10-ї до 12-ї години у будинку «херсонського купця» (як його називали) Івана (Жана) Дофіне на розі сучасних вулиць Грецької й Рішельєвської. Дофіне був колись кухарем у князя Потьомкіна, потім його дворецьким, а після заснування Одеси одержав перший винний відкуп. У самому кінці XVIII століття Дофіне помер, залишивши великі борги. На його майно наклали арешт, і міська влада одержала право розпоряджатися будинком, віддавши його для біржі.

Однак будинок Дофіне не дуже підходив для біржових зустрічей, і в 1807 році їх перевели в «Клубний будинок» банкіра Івана (Жана) Рено, який виділив одне із приміщень. Рено надав частину свого будинку для біржі на десять років, і за цей час міська влада обіцяла побудувати новий будинок або орендувати інше приміщення. Однак на практиці вийшло так, що в будинку Рено біржа перебувала тридцять років, поки в 1837 році для неї не побудували окремий будинок.

¹⁰⁴⁸ Мейер Д. И. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы / Д. И. Мейер // Избранные произведения по гражданскому праву — М.: Центр «ЮрИнфоР», 2003. — С. 164–165.

Для офіційного визнання біржі потрібен був статут, і ще в 1810 році почалися перші спроби створення правил біржових зборів. Оскільки їх укладали іноземні купці, зацікавлені насамперед в практичній користі від біржі, правила не дуже відповідали законам Російської імперії. Тому статут Одеської біржі довго не хотіли затверджувати, його доводилося переробляти, і ухвалили його тільки у 1848 році, підготувавши за зразком Петербурзької біржі. Через це робота Одеської біржі загальмувалася більше ніж на три десятиліття.

Після затвердження статуту обрали біржовий комітет, який очолив великий підприємець Яків Порро. Переважали на біржі товарні операції із зерном, а також з іноземною валютою, отриманою від зернового експорту. Незважаючи на те, що повноцінно біржа почала працювати з великим запізненням, наприкінці 1850-х років обсяг проведених там операцій із зерном досяг 60 млн рублів сріблом, і тому Одеська біржа стала вважатися однією з найбільших в імперії¹⁰⁴⁹.

Із цінних паперів на біржі проводилися операції переважно з переказними векселями, які використовували в зерновій торгівлі. Ці операції були пов'язані з багатьма великими європейськими банками. «Одеська біржа основні свої обороти має з Парижем, Марселем, Лондоном, Віднем, Трієстом, Ліворно й Константинополем, нечасто з Амстердамом і Генуєю, і ще менше з Гамбургом»¹⁰⁵⁰.

У 1894 році на розі Поліцейської й Пушкінської вулиць побудували новий просторий будинок біржі, гроші на який (800 тисяч рублів) зібрали за допомогою облігаційної позики. Із цим будинком пов'язана цікава історія. «Банкіри... виписали з Італії архітектора Бернардацці... і сказали йому, — треба побудувати біржу, але зал повинен бути такий, щоб не було ніякої акустики. Якщо дві людини розмовляють між собою — щоб той, хто стоїть поруч, нічого не чув. Так потрібно для справи»¹⁰⁵¹. Ідея зрозуміла — нема чого підслухувати, про що розмовляють фінансисти. Бернардацці успішно виконав своє завдання, одержавши гонорар 50 тисяч рублів. А потім, коли більшовики ліквідували біржу, цей будинок з поганою акустикою віддали під філармонію.

¹⁰⁴⁹ Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. — СПб., 1865. — С. 109.

¹⁰⁵⁰ Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. — Одесса: В городской типографии, 1839. — С. 66.

¹⁰⁵¹ Утёсов Л. Спасибо, сердце! / Л. Утёсов. — fictionbook.in

Наприкінці XIX століття в біржове співтовариство входило 85–90 осіб (із них більше 30 маклерів). Серед відомих в Одесі людей на біржі найчастіше бачили представника торгового дому «Тработті» Едуарда Ансельма, власника банкірської контори Рубіна Зонштейна, банкіра Озіаса Хаїса, представника Одеського торгово-промислового банку Андрія Поммера, представника Одеського відділення банку «Ліонський кредит» Давида Каммеріна.

В операціях із цінними паперами Одеська біржа проводила повністю самостійну політику, а валютні операції, пов'язані з доходами від експорту зерна, навіть впливали на курси валют на Петербурзькій біржі. Вважалося, що «Одеська біржа є однією з найдіяльніших»¹⁰⁵² і вона «веде... самостійне існування»¹⁰⁵³, у той час як інші регіональні біржі набагато більше залежали від котирувань Петербурзької біржі.

Однак під час підйому 1890-х років операції з цінними паперами проводилися на Одеській біржі без того ажіотажу, який можна було бачити на біржах Петербурга або Москви. Коли в 1896 році Петербурзька й почасти Московська біржі стали «місцем біржової гри, хоча й не настільки значної, як раніше», на Одеській біржі «гра ця зовсім не відображалася»¹⁰⁵⁴.

Про гру на Одеській біржі образно розповідав герой повісті Шолом-Алейхема. За звичаями біржі для угод не обов'язково мати на руках реальний товар. «Підходить до мене один маклер, другий, третій... Не треба ні контрактів, ані розписок, ані рядка написаного! У кожного маклера — книжечка й олівець. Він дістає книжечку й записує, що я маю в нього... а я дістаю декілька рублів і плачу йому — одне задоволення! А через годину-другу, якщо Бог захоче, довідаються “таксування” з Берліну, і прибігає той самий маклер і дає тобі четвертний білет чистого прибутку, а потім, коли прибувають ще відомості, він суне тобі півсотні, а до кінця дня, якщо Богу завгодно,

¹⁰⁵² История торговли и промышленности в России / Под ред. П. Х. Спасского. Т. 1. Вып. 3. Исторический очерк развития торговых учреждений в России: Биржи, страховые общества, товарные склады и другие торговые учреждения. — СПб., 1911. — С. 80–81.

¹⁰⁵³ Кардашев В. П. Фондовые биржи в России / В. П. Кардашев // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России / Под ред. Л. Н. Яснопольского. — К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. — С. 218.

¹⁰⁵⁴ Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. — Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. — С. 191.

набігає й уся сотня, а інший раз може трапитися, що й дві, а то й усі три... Біржа — це гра, справа удачі»¹⁰⁵⁵. Втім, для героя повісті така «торгівля повітрям» закінчилася крахом.

В Одесі за сформованою традицією значна частина товарних і фінансових угод відбувалася поза біржею, про що всі добре знали. Учасники угод зустрічалися на розі Дерибасівської та Рішельєвської біля будинку, у якому було грецьке казино. Там були мініяльні столи, де можна було обміняти іноземну валюту. «В Одесі “люди повітря” нишпорять навколо кав'ярень для того, щоб заробити... але заробити немає на чому, та й за що дати заробити “людині повітря”, від якої немає ніякої користі? Але в Одесі все ж таки є порт, «а в порту — пароплави, що прийшли з Ньюкастлю, Кардіффу, Марселю й Порт-Саїду»¹⁰⁵⁶.

Одеські біржові гравці й спекулянти, так звані лапетутники, зазвичай збиралися в респектабельній кав'ярні «Фанконі», заснованій у 1872 році швейцарцем Яковом Фанконі. У 1913 році кав'ярню перебудували, і на верхніх поверхах будинку в найдорожчих у місті квартирах жили завсідники «Фанконі». Це було місце, «де п'ють каву, їдять морозиво й укладають угоди... Дай боже мені хоча б половину вартості угод, які там укладають за день», — казав один з героїв Шолом-Алейхема¹⁰⁵⁷. Тут завжди було чути «чорноморський говір, і стукіт більярдних куль, і суперечки про курс акцій»¹⁰⁵⁸. Через дорогу знаходилося кафе Робіна, де також збиралися біржові маклери.

З початком Першої світової війни життя на Одеській біржі дещо стихло. У самому місті «війна зовні майже не помітна... настрої підвищені. Готелі сьогодні повні, тому що прийшло одразу два пароплави — з Галацу і Константинополя», однак «біржа закрыта, спекуляцій немає, і Одеса сумна. [Біржові] зайці, як мухи у вересні, вештаються Дерибасівською та Єкатерининською; а біля біржі їх ціла юрба з пониклими головами»¹⁰⁵⁹.

¹⁰⁵⁵ Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш. Алейхем // Собрание сочинений. Т. 1. — М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1959. — С. 341.

¹⁰⁵⁶ Бабель И. Забытый Бабель: сборник малоизвестных произведений И. Бабеля / И. Бабель. — М.: Ардис, 1979. — С. 50.

¹⁰⁵⁷ Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш. Алейхем // Собрание сочинений. Т. 1. — М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1959. — С. 348.

¹⁰⁵⁸ Габрилович Е. Четыре четверти / Е. Габрилович. — М.: Искусство, 1975. — С. 13.

¹⁰⁵⁹ Крымов В. «Чтобы жизнь не была так печальна» / В. Крымов. — Одесса: Тип. Акц. О-ва Изд. Дела «Копейка», 1917. — С. 88.

До початку ХХ століття Одеса, багатонаціональне приморське місто, стала самодостатнім фінансовим центром і визнаним у світі ринком зерна, на який найбільше впливали процеси глобалізації. А мережа комерційних зв'язків одеських фінансистів досягала основних світових біржових центрів.

До речі, із впливовою одеською «зерною мафією» був пов'язаний економіст і політик Олександр Гельфанд, відомий участю у фінансуванні більшовицької революції¹⁰⁶⁰. Багатьох одеських комерсантів доля завела в різні країни світу, зокрема в Америку, де дехто з них досягнув успіху в бізнесі. А дехто опинився в центрі скандалів...

У січні 1911 р. «Одеський листок» розповідав історію підйому й краху директора нью-йоркського Northern Bank і президента Washington Saving Bank Жозефа Робена, у минулому одесита. Історія Робена почалася 18 років тому, коли в нью-йоркський порт прибув німецький пароплав, на якому було 1000 емігрантів. «Серед них був одесит Йосип Рабинович, юнак 19–20 років». Ставши репортером поліцейської хроніки, «він твердо вирішує американізуватися й перетворюється на Жозефа Робена». Незабаром він починає вести біржову хроніку, на нього звертають увагу і доручають писати репортажі з Уолл-стріт. У Робена з'явилася можливість добре познайомитися з біржовим світом. «Через деякий час він з'являється на Wall Street у циліндрі, одягнений у все нове. Тепер він самостійний ділою... бере підряди на великі будівлі та успішно конкурує з дипломованими підрядниками-архітекторами». У всіх справах Робен «виявляв розум і незвичайні організаторські здібності». Незабаром Робен поринає

¹⁰⁶⁰ Олександр Гельфанд (Парвус) (1867–1924) молоді роки провів в Одесі. Важко сказати, наскільки достовірною історія про фінансування Гельфандом російської революції. У «Вікіпедії» опублікована світлина розписки, згідно з якою Гельфанд одержав для цієї мети в Німеччині 1 млн руб. (Парвус А. Л. — <http://ru.wikipedia.org>). Більшовики неодноразово заявляли, що вся ця історія — провокація, і з тих часів багато хто вважає документи про фінансування Парвусом більшовиків фальсифікованими. Але на початку ХХ століття справді були розповсюдженими чутки про фінансову підтримку революційного руху ззовні (або з Німеччини, зацікавленої в поразці Росії у війні, або з боку Ротшильдів, відомих своєю позицією ще із часу блокування ними російських позик і фінансової місії Артура Рафаловича в Парижі). Гельфанд претендував на те, що після перемоги більшовиків йому запропонують пост міністра фінансів, але Ленін і Троцький демонстративно заявили про розрив з ним усяких контактів. Після смерті Гельфанда в 1924 році усі його особисті архіви зникли, і сьогодні важко відокремити правду від вимислів в історії цього політичного й фінансового авантюриста.

в банківський бізнес, досягаючи і там успіху. Однак пристрасть до ризикованих операцій одного разу підвела його. На початку 1911 р. в американській пресі з'явилися повідомлення про розкрадання великих сум з Washington Saving Bank, а потім — про крах Northern Bank. Обома банками керував Робен. Закрилися всі відділення цих банків і поширилися чутки, що Робен взяв з банківських рахунків велику суму грошей, використавши їх для особистих спекулятивних операцій. Банкіра-шахрая почала розшукувати поліція. Робен намагався зникнути, але поліція вистежила його на квартирі сестри, Луїзи Рабинович. «Завершальним акордом цієї типово американської історії, що яскраво відображає образи місцевих ділків, стала спроба Робена... покінчити з собою» — перед першим допитом він випив п'ять таблеток отрути, «знайденої у кабінеті сестри-лікаря». Але медики врятували його, і «тепер Робен-Рабинович чекає суду в палаті тюремної лікарні»¹⁰⁶¹. От така одеська історія. Думаю, подібних історій у ті роки було чимало.

І в Одесі бували кризи...

Одеська бізнес-мережа орієнтувалася на міжнародну торгівлю, тому на неї впливали (хоча й різною мірою) циклічні підйоми й спади світової економіки. Мабуть, першою з фінансових криз, що дійшли до «південної столиці», стала світова криза 1857 року, яка поширилася від «найвіддаленішого заходу Нового Світу до Стокгольму й Москви, до Смірни й Одеси». Протягом одного лише місяця «тисячі збанкрутували», міста «вкрилися... незліченними руїнами... приватних капіталів», а «багатства за ніч перетворювалися в ніщо; старовинні торговельні дома, що пережили покоління війн і революцій, для яких неоплачений вексель був нечуваним явищем... падали, немов би знесені вітром... незліченні запаси товарів лежали на складах, марно очікуючи відправлення»¹⁰⁶².

¹⁰⁶¹ Обамериканившийся одессит // Одесский листок. — 1911. — № 4. — 5 янв. — С. 2.

¹⁰⁶² Die Verkehrskrisis des Jahres 1857 // Preussische Jahrbucher. — 1858. — Т. 1. — С. 97. Цит. по: Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 1. / Л. А. Мендельсон. — М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1959. — С. 587.

З початком Кримської війни 1853–1856 років, у якій царська імперія воювала з коаліцією, утвореною Туреччиною, Великобританією й Францією, перспективи на товарному й фінансовому ринках спричиняли зрозуміле занепокоєння. Вивезення зерна з Одеського та інших портів Чорного й Азовського морів заборонялося царським указом від 12 лютого 1854 року, і одеські зернотрейдери мали чималі збитки¹⁰⁶³.

Незабаром після закінчення війни, навесні 1856 року, відновився зерновий експорт із Одеси й інших чорноморсько-азовських портів. Ціни на зерно в той рік були високі, і в Одесі поширилися чутки, що запаси в Європі майже повністю втрачені, тому всі нетерпляче чекали нових поставок. Почалося загальне пошвавлення серед експортерів зерна, були укладені великі контракти про майбутні поставки на строк і договори на оренду морських суден, хоча одеські зерноторговці не могли точно знати, яким саме буде новий урожай зерна. Їм залишалося лише сподіватися на те, що він буде добрим. Однак, коли у вересні стали прибувати зафрахтовані кораблі для навантаження зерна, виявилось, що врожай цього року невеликий, а запаси колишніх років з Київської, Волинської й Подільської губерній уже продані в Польщу. Зерна привезли в Одесу вдвічі менше, ніж звичайно, через що багато кораблів повернулися назад порожніми¹⁰⁶⁴. Це був скандал. Усе ускладнювалося ще й тим, що на світових фінансових ринках зростала загальна напруженість — наближалася криза 1857 року.

Збитки одеських зернотрейдерів досягли 10 млн рублів. Залишалося сподіватися на врожай наступного року, але надії знову не виправдалися — 1857 рік теж приніс збитки, хоча вже менші — 2,5 млн рублів. До того ж восени почалася світова фінансова криза 1857 року, яка ускладнювалася для зернотрейдерів ще й місцевими труднощами, пов'язаними з низьким урожаєм. В Одесі криза досягла максимуму в 1859 році, і загальні збитки торговельних і банкірських домів з 1857 по 1862 рік досягли 8 млн руб. сріблом¹⁰⁶⁵.

Особливо важким став 1862 рік. Попит на одеське зерно знизився на англійському і французькому ринках, які переорієнтувалися на нових постачальників. Деякі торговельні дома стали скорочувати операції із зерном, інші (особливо дрібні

¹⁰⁶³ Одесский вестник. — 1860. — № 16. — 11 февр.

¹⁰⁶⁴ Одесский вестник. — 1859. — № 1. — 3 янв.

¹⁰⁶⁵ Одесский вестник. — 1863. — № 1. — 1 янв.

фірми) намагалися взяти кредити де тільки можна під високі відсотки. Багато хто з них не зміг повернути кредити, і вони ставали банкрутами¹⁰⁶⁶.

Почався відтік капіталів¹⁰⁶⁷ з Одеси — найкращий час цього вільного порту залишився в минулому після скасування порто-франко й зменшення значення одеського зернового експорту на світовому ринку. Разом із відтоком капіталів почали виїжджати деякі найбільші підприємці, що стояли біля основ зернового бізнесу. Невипадково в цей час Родоканакі, Раллі та інші більше часу проводили в Лондоні, аніж на берегах Чорного моря. Загалом довелося ліквідувати більше двадцяти торговельних домів¹⁰⁶⁸, власники яких після кризи перенесли свій бізнес в інші країни.

Настрій на одеських товарних і фінансових ринках став дещо поліпшуватися із середини 1860-х років. А в 1869 році біржовий бум охопив Петербург, Москву та інші фінансові центри Російської імперії. Особливо бурхливим новий бум став в Одесі, де торгівля мала величезні обороти й розцвіла спекуляція процентними паперами¹⁰⁶⁹. У цей час усіх охопив «дух спекуляції... Петербург, Москва, Одеса захопилися біржовою грою до небувалих розмірів»¹⁰⁷⁰.

Цей «дух спекуляції» опанував багатьма новими учасниками ринку, які ніколи раніше не брали участь у біржовій грі. У 1860-ті роки «сфера біржової гри була... безмежна. Від посудниці й покоївки, які через відсутність у них акцій грали лотерейними білетами богоугодних закладів, до концесіонерів,

¹⁰⁶⁶ Кількість офіційно оголошених банкрутств максимальною (66) була в 1863 р. (у 1857 р. — 14 банкрутств, у 1860 р. — 34, у 1864 р. — 35) (Митьков А. Ф. Очерк торгово-юридической статистики Одессы / А. Ф. Митьков // Труды Одесского статистического комитета. Вып. 1. — Одесса: Тип В. Францова, 1865. — С. 313). З 1847 по 1862 рік не було засновано жодної справді великої торговельної фірми або банкірського дому, а всі засновані в цей час підприємства проіснували недовго (Одесский вестник. — 1863. — № 1. — 1 янв.).

¹⁰⁶⁷ До того ж банківський відсоток за депозитами знизився в Одесі зі звичних 4% до 3%, а потім і до 2%. Наслідком цього стало масове вилучення капіталів з Одеської контори Державного банку й переказ їх за кордон, у Лондон і Париж.

¹⁰⁶⁸ Серед них фірми Карла Деазарта, Івана Загранді, Карла Рокко, Луїджі Россі, Дмитра Сугрурі, Доменіка Тубіно.

¹⁰⁶⁹ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. — М.: Дело, 2010. — С. 231.

¹⁰⁷⁰ [Ламанский Е. И.] Из воспоминаний Евгения Ивановича Ламанского (1840–1890) / Е. И. Ламанский // Русская старина. — 1815. — Кн. XII. — С. 404; Кн. X. — С. 58.

грошових та інших тузів, — усі мали одну думку: схопити куш і раптово збагатіти, як у казках». У той час можна було «сміливо призначити премію» за фото того з банкірів або «капіталістів середньої руки», хто з розсудливості залишився поза цим загальним захопленням біржовою грою¹⁰⁷¹.

Однак наприкінці серпня 1869 року курси цінних паперів стали падати, а у вересні почалася паніка, яка охопила біржі¹⁰⁷². Механізм розвитку біржової паніки був таким самим, як і в усіх інших подібних випадках — відрізнялися лише імена біржових гравців. «Між капіталістами зустрічаються іноді дивні натури... Коли цінні папери, нехай найсолідніші, неігрові, постійно підвищуються без перерв, то який би прибуток вони не надавали, здається, що підвищенню не буде кінця, і що прибуток недостатньо великий; але як тільки трапляється найменша затримка, найменший зворотний рух ціни паперу, тоді страх не має меж. Тоді вони починають пропонувати продати свої акції за будь-яку ціну, аби лише позбутися них». Зрозуміло, що такими діями вони спричиняють «ще більше зниження ціни», після чого зовсім «втрачають голову, перестають бачити й усвідомлювати, що зниження спричинене ними самими; починають боятися своєї власної тіні й бувають готові продати залишки взагалі за пів ціни»¹⁰⁷³. Паніка закінчилася на початку 1870 року, але спокійний час тривав недовго.

Наприкінці вересня 1872 року преса повідомляла про панічні настрої на біржі в різних містах, зокрема в Одесі. «Біржа перебувала в страшній паніці... Угод не було... найкращі папери не купувалися ніким, грошей не можна було знайти ні за які відсотки»¹⁰⁷⁴, а на знаменитому Одеському ярмарку в тому році був повний занепад.

Потім справи, здавалося б, стали налагоджуватися, і навесні 1873 року, напередодні знаменитої світової фінансової кризи, «кредит досяг в Одесі небувалих розмірів. Особи, що

¹⁰⁷¹ Десятилетие первого частного коммерческого банка // Финансовое обозрение. — 1874. — № 45. — С. 377–378.

¹⁰⁷² Сучасники називали цю паніку «знаменитою біржовою кризою», сприймаючи її як «ознаку повноліття біржі» (Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. — Петроград, 1917. — С. 231).

¹⁰⁷³ Биржевая беседа. 19 октября // Финансовое обозрение. — 1874. — № 42. — С. 318.

¹⁰⁷⁴ Современные известия. — 1872. — 4 окт.; Голос. — 1872. — 29 окт. (Цит. по: Яковлев А. Ф. Экономические кризисы в России / А. Ф. Яковлев. — М.: Гос. изд-во политической литературы, 1955. — С. 98–99).

кредитувалися раніше на 5 тисяч рублів, брали по 30 і по 40 тисяч». Як і у Відні, звідки почалася в травні криза, в Одесі виникла «страшна спекуляція на купівлю й перепродаж будинків». Дух спекуляції «опанував навіть солідними людьми, які, накупивши десятки будинків, згодом жорстоко поплалися»¹⁰⁷⁵.

Коли у травні у Відні й Берліні почалася криза 1873 року, що швидко стала загальносвітовою, «удари “страшного краху” мали відлуння навіть у таких місцях, як Белград і Бухарест, Одеса... Олександрія й Південна Америка»¹⁰⁷⁶. Попит на нерухомість сильно знизився, і коли настали терміни повернення кредитів, багато боржників не змогли розплатитися. Почалися масові банкрутства, і банки також опинилися в скрутному становищі.

З Одеси надходили повідомлення про численні «великі й дрібні банкрутства, які спричинили серед тамтешніх комерсантів справжню паніку, після чого гроші зовсім зникли з обігу». Перелякані банки, «які напередодні щедро видавали праворуч і ліворуч свій кредит, намагалися повернути назад видані позики й цим тільки посилили загальне сум'яття»¹⁰⁷⁷.

Користь від передкризового ажіотажу полягала в тому, що в «Одесі побудували багато гарних споруд, забудували чимало пустих місць», хоча «легкий і дешевий кредит підвищував ціни на будинки», а легкі «прибутки надавали населенню якийсь особливий кураж»¹⁰⁷⁸.

Під час кризи відбулося сильне скорочення вивезення пшениці через Одеський порт. Хоча почасти це скорочення пояснюється низькими врожаями в 1870–1872 рр., основною причиною стало загальне падіння цін на зерно на світовому ринку. Наслідки кризи й падіння цін на зерно відчувалися і в 1876 році. «Капітали зникають, кредит падає, нерухомість знижується в ціні, робочі люди без справи, банкрутства...

¹⁰⁷⁵ Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы / С. Бернштейн. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 64.

¹⁰⁷⁶ Вирт М. История торговых кризисов в Европе и Америке / М. Вирт. — СПб.: Изд-во журнала «Знание», 1877. — С. 336.

¹⁰⁷⁷ «Серед фірм, що збанкрутували в Одесі, була одна, пасив якої досягав 1,5 млн сріблом; інша виявилася неспроможною на 1 200 000 рублів сріблом». В інших банкрутствах в Одесі «пасиви коливалися між 100 000 і 1 млн рублів» (Вирт М. История торговых кризисов в Европе и Америке / М. Вирт. — СПб.: Изд-во журнала «Знание», 1877. — С. 475).

¹⁰⁷⁸ Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы / С. Бернштейн. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. — С. 65.

от ознаки тієї страшної торговельної агонії, яка відбувалася в цей час в Одесі», — писала петербурзька газета «Біржа»¹⁰⁷⁹.

Із другої половини 1870-х років у промислових підприємствах Одеси почалося помітне поліпшення, хоча воно стосувалося більше промисловості, аніж торгівлі. Якщо в 1875 році промисловість Одеси зросла, то в торгівлі відзначався явний застій¹⁰⁸⁰. Поліпшення було недовгим — з початком Балканської війни (1877–1878) закрили всі порти Чорного моря. В Одесі зернова торгівля, яка живила капіталами місто, на деякий час практично призупинилася, і щорічно закривалося близько 25 % торговельних фірм. Пожвавлення в торгівлі почалося тільки в 1880-ті.

Однак навіть на початку ХХ століття в Одесі усе ще відчувався «вплив років застою у торговельному й промисловому житті, і багато капіталів продовжують зберігатися в різних приватних банках без обороту». І хоча непоганий урожай зерна в 1910 році «пожвавив трохи місцеве життя», а під час загального підйому 1910–1912 років на одеському фінансовому ринку «із грішми було досить вільно»¹⁰⁸¹, загалом для «південної столиці» настали не найкращі часи. Місто було, безумовно, багате і в ньому вистачало капіталів, накопичених за ціле сторіччя експорту зерна. Але таке бурхливе зростання, як у часи порто-франко, залишилося позаду, в минулому.

¹⁰⁷⁹ Цит. по: Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 2. / Л. А. Мендельсон. — М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1960. — С. 108.

¹⁰⁸⁰ Тільки лише з липня 1874 р. по липень 1875 р. банкрутств було в 6 разів більше, ніж з липня 1870 р. по липень 1874 р. (Биржевые ведомости. — 1877. — № 230. — 14 сент.)

¹⁰⁸¹ Денежный рынок в Одессе в 1910 г. // Одесский листок. — 1911. — № 4. — 5 янв. — С. 2.

Розділ 4.

ФІНАНСОВИЙ СВІТ ОДЕСИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Переселення із Бродів

«Одеса — місто багатьох рас і мов», однак ні для кого не новина, що в ній була «зосереджена більша, ніж де-небудь, кількість... єврейства»¹⁰⁸², тому й одеський фінансовий світ другої половини століття заповнений переважно єврейськими іменами.

Єврейська громада міста стала збільшуватися після закінчення наполеонівських війн, коли в Одесу переселилося близько трьох сотень родин єврейських купців з Галичини¹⁰⁸³, головним чином зі знаменитого містечка Броди, яке недарма називали рідним братом Бердичева. Як і бердичівські, бродські підприємці багатіли на контрабанді товарів через кордон між Російською й Австрійською імперіями. Приєднання Бродів до Австрії в 1772 році й одержання в 1779-му статусу вільного міста помітно поліпшили умови для єврейських підприємців. Якщо у 1870-ті роки австрійський уряд намагався обмежити присутність євреїв у містах, то при імператорі Йосифі II (правив у 1780–1790 рр.) їм надали багато пільг.

¹⁰⁸² Юровский Л. Н. В гетто / Л. Н. Юровский // Русские ведомости. — 1914. — 11 апр., № 83. — С. 3.

¹⁰⁸³ Статистический журнал, издаваемый Карлом Германом. Т. 2. Ч. 2. — СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1808. — С. 299.

Однак після смерті Йосифа почалися утиски євреїв — їм заборонили доступ у купецькі гільдії, а потім ліквідували єврейські школи.

Коли у 1806 році Наполеон оголосив «континентальну блокаду» (торговельні санкції проти Англії, що тривали до 1814 року), морські перевезення в Європі сильно скоротилися. У цей час виник транзитний торговельний шлях із Константинополя в Одесу й потім у Броди. Ним бавовна із британських колоній в Азії, а також інші східні товари надходили в Центральну Європу¹⁰⁸⁴. Цю транзитну торгівлю не раз намагалися заборонити, але вона знову відродилася після запровадження в Одесі порто-франко й припинилася тільки після його скасування¹⁰⁸⁵. Так виник тісний зв'язок між Одесою й Бродами на рівні торговельних шляхів.

За час існування транзитного торговельного шляху євреї стали масово переселятися із Бродів (та й взагалі з Галичини) в Одесу, де для них було більше можливостей. Коли в Австрії політика щодо євреїв змінилася, вони почали масово переселятися із Бродів в Одесу. Так у другій половині XIX століття у Бродах розпочався занепад. До того ж після створення мережі залізниць Броди як центр транзитної торгівлі втратили своє значення. А Одеса розквітла — євреї із Бродів принесли в «південну столицю» капітали і зв'язки в Західній Європі, а також методи роботи з європейськими партнерами. Це добрий приклад того, як економічні й фінансові зв'язки поєднували окремі частини України, навіть якщо вони входили до складу різних держав.

Одеса завжди притягувала до себе євреїв — соціальне середовище тут виявилось для них ліберальнішим, ніж у багатьох інших містах. В Одесі відкрилися єврейські школи й синагоги, і не дивно, що єврейська громада міста збільшувалася.

¹⁰⁸⁴ З 150 ліцензій, виданих у 1810 р. торговим домам Бродів на операції з бавовною, 49 ліцензій було в торгового дому Hausner & Violland, 20 — у дому Boesner, найбільших у Бродах (Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert — Eine Misserfolgsgeschichte? / B. Kuzmany. Wien: Universität Wien, 2008. — P. 74. — othes.univie.ac.at).

¹⁰⁸⁵ Про цей транзитний шлях між Європою й Азією з ентузіазмом багато писав уже відомий нам одеський підприємець Карл Сикар (Сикар К. Письма об Одессе / К. Сикар. — СПб., 1818. — С. 68–73). Детально розглядав транзит Одеса — Броди Аполлон Скальковский (Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. — СПб., 1865. — С. 49, 89–93, 119).

лася кожні 10 років удвічі¹⁰⁸⁶; скоро вона стала однією з найбільших у Східній Європі. Недарма виникла стара єврейська приказка *Lebn vi Got in Odes* — «В Одесі я жив як Бог»¹⁰⁸⁷. Економіку молодого міста потрібно було розбудовувати, і царська влада (якій не властива була якась симпатія до євреїв) вирішила на деякий час закрити очі на всі ці вільності.

З 1860-х років євреї впевнено витісняли італійців і греків з одеської зернової торгівлі¹⁰⁸⁸. Коли під час кризи кінця 1850-х — початку 1860-х років багато зі старих одеських грецьких і італійських торгових домів були змушені обмежити справи, а їхні власники виїхали за кордон, єврейські підприємці радісно потирали руки. Конкурентів стало менше.

Можна, звичайно, сказати, що після Кримської війни, кризи 1857 року й скасування порто-франко кращі часи одеського зернового капіталізму залишилися в минулому. Однак єврейські зернотрейдери так не вважали, і деякі з них (наприклад, Ефруссі, які стали родичами Ротшильдів) так піднялися, як грекам навіть і не снилося. Це нагадає родовище золота. Перша хвиля золотошукачів зібрала самородки, що лежали на поверхні, а потім пішла далі — їх цікавило багатство, що легко дісталось. А друга хвиля інвестувала у видобуток золота більше капіталів, купила техніку й почала ґрунтовно й планомірно розробляти родовище, одержавши зрештою значно більший дохід. Так було із зерном у другій половині XIX століття. Може, одеський імпорт уже не посідав перше місце серед світових постачальників зерна, але він продовжував зростати і давати великі прибутки.

До середини 1860-х років торгові дома, «що займаються закордонною торгівлею хлібом», уже були «здебільшого єврейські, принаймні найбільші фірми»¹⁰⁸⁹. Основна конкурент-

¹⁰⁸⁶ Waal de. E. The hare with amber eyes: a family's century of art and loss / E. de Waal. — N. Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2010. — P. 24.

¹⁰⁸⁷ Наприкінці XIX століття близько 70 % промислових і торговельних підприємств, а також 90 % компаній, що займалися торгівлею зерном, належало в Одесі представникам єврейської громади, а з 782 членів біржі 367 були євреями (King Ch. Odessa. Genius and Death in a City of Dream / Ch. King. — New York: W. W. Norton & Co, 2011. — P. 97–98).

¹⁰⁸⁸ Обороти одеських єврейських купців більш ніж у 10 разів перевищували обороти таких купців у Києві (Субботин А. П. К черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. / А. П. Субботин. — Вып. 2. — СПб., 1980. — С. 212).

¹⁰⁸⁹ Янсон Ю. Э. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Э. Янсон. — СПб.: Тип. В. Безобразова, 1870. — С. 364.

на перевага цих нових торгових домів була в тому, що вони не тільки контролювали весь ланцюжок торгівлі зерном, але й були готові працювати з усіма постачальниками, навіть із дрібними. «Очолюють хлібну торгівлю Одеси два торговельні дома: «Ефруссі й Ко» і Когана». У єврейських торгових домах «поруч із... великими фірмами знаходяться інші, які мають менші капітали й ведуть справи тільки... на замовлення через кордон», при цьому «банкірські справи... йдуть у них поруч із суто торговельними»¹⁰⁹⁰.

Банкірський дім Ефруссі

На картині Ренуара «Сніданок веслярів» — чарівна весела компанія в ресторанчику «Мезон Фурнез» на Сені. «Це побідня сцена в ренуарівському новому світі, що складається з художників, їхніх заступників і акторок, де всі дружать між собою... Тут немає правил, немає заборон. Акторка Еллен Андре... підносить до губ келих. Барон Рауль Барб'є, який був мером колоніального Сайгону... розмовляє з юною дочкою ресторатора... Художник Поль Лот з виглядом власника обіймає акторку Жанну Самарі. Усі зайняті веселими розмовами і фліртом», — писав Едмунд де Вааль¹⁰⁹¹ у своїй книзі «Заєць із бурштиновими очима». А поважний пан у далекому лівому куті — це Шарль Ефруссі, мистецтвознавець і меценат, син паризького банкіра Леона Ефруссі. У циліндрі й чорному костюмі він тут начебто б недоречний. Чому він взагалі з'явився в цій компанії на картині Ренуара?

У британському банкірському домі Беринг в 1860 році називали торгові дома Ефруссі й Рафаловича основними в Одесі (Томпсон С. Р. Российская внешняя торговля XIX — начала XX в.: организация и финансирование / С. Р. Томпсон. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 220). В 1863 році найбільшими в Одесі експортерами були Іоахим Ефруссі (оборот 3,3 млн руб.), Аріст Мас (2,9 млн руб.), Лев Рафалович (2,5 млн руб.), Карл Горні (1,7 млн руб.), Іван Рокко (1,7 млн руб.), Оттон Трітен (1,6 млн руб.), Костянтин Папудов (1,4 млн руб.), Афанасій Спандоні (1,2 млн), Микола Тошков (1,2 млн руб.), Георгій Вучина (1 млн руб.). Усього експортними операціями займалося 136 фірм (у 1856 р. — 123), з яких 130 належало іноземним купцям (Одесский вестник. — 1964. — № 48. — 2 марта; № 50. — 5 марта).

¹⁰⁹⁰ Янсон Ю. Э. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Э. Янсон. — СПб.: Тип. В. Безобразова, 1870. — С. 364.

¹⁰⁹¹ Едмунд де Вааль — далекий нащадок династії Ефруссі, який розповів у своїй книзі про славних предків (Вааль Э. Заяц с янтарными глазами: скрытое наследие / Э. де Вааль. — М.: АСТ: CORPUS, 2013. — <https://avidreaders.ru>).

Шарль народився в 1849 році в Одесі на Приморському бульварі, в особняку родини Ефруссі. Його дід Іоахим (усі називали його Хаїм) приїхав сюди з Бердичева (а звідки він ще міг приїхати?) у 1830-ті роки й розбагатів на торгівлі зерном. Тому на фамільному гербі Ефруссі з'явилося три пшеничні колоси й трищогловий вітрильний корабель. У 1859-му двоє із синів старого Хаїма, Ігнац і Леон, переселилися у Відень. Завдяки родинним зв'язкам із Ротшильдами бізнес розширювався, Ефруссі стали визнаними «королями зерна» і славилися своїм неймовірним багатством.

У 1871 році Леон перебрався в Париж, де вся родина (зокрема й Шарль) жили на вулиці Рю де Монсо. Старший із синів Леона, Жуль, став фінансистом і очолив паризьку філію сімейної фірми. Середній син Леона, Ігнац, був знаменитим у французькій столиці марнотратником, ще прославився любовними пригодами й дуелями. А молодшому, Шарлеві, повністю забезпеченому грішми, надали свободу вибирати собі справу для душі. Його приваблював світ художників, він колекціонував картини й писав статті про живопис для «Газети образотворчих мистецтв» (*Gazette des Beaux Arts*), власником якої він став у 1885 році. Шарлеві подобалися імпресіоністи, особливо Ренуар, і він був одним з основних покупців його картин. А це мало значення навіть для такого знаменитого художника.

Так Ефруссі опинився на цій картині, ніби натякаючи, що веселе й вільне життя неможливе без заступника й спонсора. А ще натякаючи, що за ним стояла ціла династія, коріння якої йшли в Бердичів і Одесу, а вершина цього, не побоюся сказати, дерева пишно розпустилася в тих самих фінансових небесах, де ширяли Ротшильди та інші птахи настільки ж високого польоту.

Але почнемо із самого початку. Старий Хаїм був спадковим купцем із Бердичева. Іоахим Ефруссі (1793–1864) вважався житомирським купцем 1-ї гільдії до грудня 1835 року. Комерційні операції в Одесі він почав ще в середині 1820-х років, закупаючи партії зерна на замовлення купців із Бродів і Бердичева. Діяв він від імені торгового дому «Манзон і Ефруссі», заснованого разом з відомим у Бердичеві банкіром Давидом Манзоном.

Зрозумівши прибутковість зернового бізнесу, Хаїм у 1829 році створює в Одесі свій торговельний дім для екс-

порту зерна¹⁰⁹², а в 1835-му переселяється туди з Житомира. У грудні того самого року він став одеським купцем 1-ї гільдії, а в 1843-му разом з Абрамом Рафаловичем заснував банкірську контору «Ефруссі, Рафалович і Ко».

Засновник династії не збирався на цьому зупинитися і вирішив відкрити філії своєї фірми в Парижі й Відні — це була частина його амбітного плану піти шляхом Ротшильдів, а може, навіть і зрівнятися з ними. Майер Ротшильд колись послав своїх п'ятьох синів у різні міста Європи — так почалася історія могутньої фінансової імперії. «А чим Ефруссі гірші за Ротшильдів?» — ставив собі питання Іоахим. У нього крім двох дочок, яких можна було вигідно видати заміж, виросло четверо синів, яким він доручив освоювати європейський ринок і стати впливовими фінансистами. І за першої ж нагоди поріднитися з багатими єврейськими династіями, в ідеалі — із самими Ротшильдами.

У 1859 році Хаїм послав у Відень двох старших синів, Ігнаца й Леона. Вони переселилися туди з родинами й купили величезний палац у центрі міста на Ringstrasse, відкривши торговельний і банкірський дім. У Відень перебрався й батько, там він прожив залишок свого життя і помер 12 листопада 1864 року.

Молодші сини, Моріс і Мішель, поселилися в Парижі. Через декілька років до них приїхав з Відня Леон, щоб разом налагоджувати бізнес у французькій столиці. Так Хаїм Ефруссі з Бердичева перетворив свій спершу невеликий зерновий бізнес у величезне підприємство, яке намагалося контролювати якомога більшу частину ринку пшениці. У 1860-ті роки родина Ефруссі справді стала найбагатшим експортером зерна — недарма братів почали називати в Парижі «королями пшениці». Надалі вони планували займатися не тільки зерновою торгівлею, інвестуючи накопичені на цьому бізнесі капітали в залізницю, мости, канали тощо.

Коли Моріс Ефруссі (1849–1916) одружився з Беатріс, дочкою Альфонса Ротшильда¹⁰⁹³ (1827–1905), він здійснив заповітну мрію старого Хаїма. Поріднившись із Ротшильдами, Моріс очолив у 1880-ті роки торговельний дім «М. Ефруссі» у Парижі. Він з'являвся на пару годин на біржі, скромно сидів

¹⁰⁹² Обороти одеського торгового дому Ефруссі швидко зростали від 34,6 тис. руб. в 1846 р. до 825,5 тис. руб. в 1853 р. і 3,3 млн руб. в 1864 р. (Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX — начале XX века / В. В. Морозан. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. — С. 74).

¹⁰⁹³ Син Джеймса Ротшильда й онук Майера Ротшильда, засновника династії.

біля колони, тримаючись рукою за бороду, і давав вказівки тридцятьом своїм маклерам, які доповідали йому на вухо всі новини про угоди. Купити зерно на десять або п'ятнадцять мільйонів для нього стало звичайною справою — у «короля зерна» ці суми не спричиняли хвилювання. Згодом фірму, яка торгувала зерном, перетворили на міжнародний фінансовий дім, який розпочав за підтримки Ротшильдів вкладати капітали у видобуток нафти в Бакинському регіоні¹⁰⁹⁴. А його брат Мішель Ефруссі (1845–1914), спадковий почесний громадянин Одеси, продовжував з Парижа керувати одеським торговим домом.

Тим часом у Відні процвітав ще один брат, барон Ігнац фон Ефруссі (1829–1899), який вигідно одружився з дочкою багатого банкіра Ефраїма Поргеса із Праги. Коли Ігнац приїхав в австрійську столицю із братом і батьками, Дунай саме затопив Відень і вода піднялася до самих щаблів собору Святого Стефана. Тоді родина Ефруссі позичила уряду гроші для будівництва набережних і нових мостів, чим одразу справила добре враження. Ігнацу подарували дворянство за заслуги перед імператором, він став бароном «фон Ефруссі», а згодом і одним з найбільших віденських банкірів.

З кінця 1870-х років Ігнац керував замість брата Мішеля банкірським домом в Одесі, однак фінансові справи родини усе більше переміщалися в Європу, і Одеса для них втрачала колишнє значення. У 1882 році брати Ефруссі вирішили повністю припинити усіляку діяльність в Одесі¹⁰⁹⁵.

А віденський торговельний і банкірський дім Ефруссі став найбільшим учасником зернового ринку. Завдяки зв'язкам із братами в Парижі, а через них — з Ротшильдами вплив дому на біржі й ринок цінних паперів був дуже великим. Відомий випадок, коли у відповідь на утиски євреїв у Російській імперії брати Ефруссі разом з Ротшильдами за два тижні знизили на Паризькій біржі курс російських державних облігацій на 25 пунктів¹⁰⁹⁶.

¹⁰⁹⁴ Mirbabayev M. Concise history of Azerbaijani oil / M. Mirbabayev. — Baku. 2008. — P. 148–149.

¹⁰⁹⁵ «Учора проведена ліквідація справ одного з найстарших місцевих банкірських домів “Ефруссі й Ко”. Всі, хто служив в конторі банкірського дому, одержують більш-менш значну винагороду», а ті, хто працював не менше 15–20 років, «одержують довічну пенсію, рівну повному або половинному розміру зарплати» (Одесский вестник. 1882. — № 224. — 9 окт.)

¹⁰⁹⁶ Waal de. E. The hare with amber eyes: a family's century of art and loss / E. de Waal. — N. Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2010. — P. 91.

До кінця життя Ігнац фон Ефруссі в одному тільки Відні володів величезним палацом у центрі міста й декількома будівлями банків. Його капітал досяг 3,5 мільйона флоринів (дві третини становили цінні папери, решта — нерухомість, твори мистецтва й золото). Про віденських Ефруссі не раз згадував у своїх творах Йозеф Рот. У його першому романі «Павутиння» в образі багатого ювеліра легко можна пізнати Ігнаца фон Ефруссі — високого й худого, завжди в чорному пальто із чорною шовковою краваткою, заколотою перлиною завбільшки з лісовий горіх.

Після смерті Ігнаца діяльністю банкірського дому у Відні (та відділенням у Лондоні) керував його син Віктор (1860–1945), який емігрував в Англію з початком Другої світової війни. Після війни нащадків Ефруссі розкидало по всьому світу.

Доля династії Рафаловичів

Засновником банкірського дому і всієї династії Рафаловичів став приватний банкір Абрам Рафалович, який у 1843 році разом з Хаїмом Ефруссі відкрив в Одесі банкірську контору. Народився Абрам Мойсейович близько 1790 року деь у Галичині, у 1807 році переселився в Могилів-Подільський. В Одесі він з'явився в 1830 році, де через рік став купцем першої гільдії й заснував свій торговий дім «Рафалович і Ко».

Дім Рафаловича займався експортом агропродукції (в основному зерна) і надавав кредити підприємцям. Скоро він став відомим, а Рафалович набув репутацію людини чесно́ї й точно́ї в справах. У 1843-му він відкрив разом з Ефруссі банкірську контору, якою керував один з його п'яти синів¹⁰⁹⁷, Давид Рафалович. З огляду на кількість синів, Абрам Мойсейович теж думав піти шляхом Ротшильдів (а може, наслідувати приклад Хаїма Ефруссі, якого добре знав). Але в нього, як побачимо далі, цей шлях вийшов іншим.

У 1849 році Абрам вирішив заснувати відділення свого банкірського дому в Лондоні та Парижі (ними керував син Давид). Казали, що послугами паризького відділення часто користувався Олександр Дюма (батько), який добре знав Давида Рафаловича і зобразив його в образі гранично чесного судовласника Морреля в «Графі Монте-Крісто».

¹⁰⁹⁷ Артемій, Давид, Герман, Лев, Федір.

У 1856 році Абрам Рафалович разом із синами Левом і Германом заснували ще один торговельний і банкірський дім у Берліні. Сфера їх впливу в Європі розширювалася. Рафаловичі стали багатими й знаменитими, і в 1857 році модний архітектор-француз Луї Оттон поруч із перехрестям Пушкінської й Грецької вулиць побудував цілий палац, стилізований під французьке бароко. В Одесі його називали «будинок Рафаловича».

Після смерті батька в 1860 році його сини Федір і Артемій якийсь час зберігали торговельний і банкірський дім «Рафалович і Ко» (ним керував переважно Федір). Торговельний дім займався експортом зерна, цукру й вовни, однак експортні угоди мали не найважливіше значення порівняно з фінансовими операціями. Банкірський дім надавав усі види фінансових послуг, і в ньому брали кредити чимало одеських (та й не тільки одеських) підприємців. Розквіт діяльності торговельного й банкірського дому припадав на 1860-ті роки. Рафаловичі стали настільки впливовим у фінансовому світі, що брали участь у заснуванні практично всіх одеських банків¹⁰⁹⁸.

Потім брати вирішили розділити капітали. Крім торговельного дому Федора, в Одесі в 1869 році з'явилася заснована його братом фірма «Давид Рафалович», яка мала тісні зв'язки з лондонськими й паризькими банками. Спеціалізувалась вона в основному на фінансових та експортних операціях¹⁰⁹⁹.

Федір Рафалович (1818–1882) разом з партнером, німецьким підданим Карлом Кульманом, у 1874 році заснував в Одесі свій торговельний дім «Федір Рафалович і Ко» з капіталом 600 тисяч рублів. Він керував торговим домом до самої смерті в 1882 році. «З травня у Відні помер... спадковий почесний громадянин [Одеси] Федір Олексійович [Абрамович] Рафалович. Ім'я покійного було популярним не тільки в комерційному світі; воно дуже добре знайоме всьому одеському суспільству, а також усій Бессарабії й Подільській губернії, де померлий залишив 14 багатих маєтків» — писала

¹⁰⁹⁸ Федір Рафалович став співзасновником Бессарабсько-Таврійського земельного банку в 1872 році, другий син, Лев, — Херсонського земельного банку в 1862 р., а третій син, Герман, — Одеського комерційного банку в 1871 р. Крім того, Рафаловичі інвестували свої капітали й у виробництво цукру — 2 лютого 1873 р. Федір Рафалович разом із братом Германом і Періклом Родоканакі стали співзасновниками «Одеського товариства цукробурякового заводу».

¹⁰⁹⁹ Новороссийский телеграф. — 1877. — № 750. — 13 авг.

газета «Одеський листок»¹¹⁰⁰. Після смерті Федора торговельний дім продовжував існувати до 1890 року і належав його синам — Олександру й Герману¹¹⁰¹.

Ще один брат, Артемій Рафалович, переселився в Петербург, де став членом правління Петербурзької фондової біржі, а з 1903 року — директором Російського для зовнішньої торгівлі банку, одного з найбільших у той час¹¹⁰².

У 1865 році обороти першого, створеного ще засновником династії, торгового дому «Рафалович і Ко» досягли 50 млн руб., при цьому експортні товарні операції на суму 2,1 млн рублів у ньому мали не найважливіше значення на відміну від операцій фінансових. У 1881 році обороти нового торгового дому «Федір Рафалович» за фінансовими операціями досягли 60 млн руб., обороти за торговельними операціями — 4 млн рублів, а до кінця 1880-х років — 150 млн руб. за фінансовими операціями і 25 млн руб. за товарними¹¹⁰³.

Однак доля Рафаловичів була не такою, як в Ефруссі. Ті повністю припинили справи в Одесі й перемістилися в Західну Європу — мабуть, багато в чому завдяки родичанню з Ротшильдами. Не знаю, чи ставив Абрам Рафалович таку саму мету, як Хаїм Ефруссі, але основна активність Рафаловичів все ж таки залишилася в межах царської імперії, незважаючи на все багатство їхньої родини.

Після смерті Федора Рафаловича його торговий дім перейшов до синів — Олександра й Германа. Один з них, Олександр, налагодив тісні зв'язки з О. А. Абазою, великим землевласником, впливовим державним чиновником і міністром фінансів у 1880–1881 роки. Зрозуміло, що це суттєво допомагало Рафаловичам і забезпечувало їх вигідними кредита-

¹¹⁰⁰ Одесский листок. — 1882. — № 98. — 5 мая.

¹¹⁰¹ Торговий дім «Федір Рафалович і Ко» щорічно видавав у 1880-ті «Комерційний огляд Одеського ринку», і ці звіти «являли собою єдино вірне статистичне дослідження одеського експорту» (Одесский листок. — 1890. — № 5. — 6 янв.)

¹¹⁰² Крім того, Артемій був головою правління Петербурзького товариства електричних споруд, Олександрівського товариства цукрових заводів, у 1913–1914 рр. — директором заводів «Сормово»; входив до складу правління Петербурзького вагонобудівного заводу (1907–1914) і декількох інших підприємств, а також був членом ради Російсько-французького комерційного банку (1914–1917) (Справочная книга о лицах С.-Петербургского купечества. — СПб., 1911. — С. 484).

¹¹⁰³ Одесский листок. — 1865. — № 46. — 3 марта.

ми. Абаза вважав Олександра Рафаловича «своїм» довіреним банкіром і доручав йому різні конфіденційні фінансові справи.

Коли в 1890 році міністр фінансів І. А. Вишнеградський збирався запровадити золотий стандарт, він ухвалив секретне рішення скуповувати золото, почавши гру на зниження рубля. Абаза вирішив скористатися цим для свого збагачення й взяв участь у грі на зниження рубля разом з О. Ф. Рафаловичем. Однак Рафалович не знав планів Вишнеградського й лише виконував шифровані розпорядження Абази.

Зрозумівши, що Абаза на цьому добре збагатиться, Олександр Рафалович вирішив теж заробити й приєднався до гри на зниження за власні кошти. Однак потім курс рубля став підвищуватися, збитки Абази й Рафаловича досягли по 800 тис. рублів у кожного. Абаза розумів, що відбувається, і тому зберігав спокій. А от Рафалович запаникував і, не знаючи про справжній задум Абази (і тим більше — міністра фінансів Вишнеградського), вирішив поки не пізно взяти участь в небезпечній в такій ситуації грі на підвищення рубля. Однак за планом Вишнеградського курс рубля знову став знижуватися. Абаза про це знав і не тільки повернув збитки, а ще й одержав дохід 900 тис. рублів. А от Олександр Рафалович збанкрутував, і на початку 1891 року його борги становили 1,5–1,8 млн рублів (при вартості майна 2,4 млн руб.). Абаза зглянувся над своїм протезе й став домагатися державної допомоги для Рафаловича. У 1891 р. Вишнеградський тричі просив про це царя, хоча, за словами С. Ю. Вітте, робив це досить неохоче¹¹⁰⁴.

Нарешті влада ухвалила рішення щодо створення синдикату банків (у нього ввійшли Державний банк, петербурзькі Міжнародний комерційний, Обліково-позиковий і Російський для зовнішньої торгівлі банки, а також банкірський дім «І. Є. Гінцбург»). Синдикат видав під векселі Олександра Рафаловича кредит 2 млн рублів. Однак незабаром з'ясувалося, що реальна вартість нерухомості та іншого майна завищена і насправді вона менше 2 млн рублів. Після цього 14 червня 1891 року за розпорядженням царя всю допомогу Рафаловичу припинили. Олександр Рафалович обурювався й заявляв Вітте, що оскільки йому відмовили в допомозі, він подасть на Абазу в суд і оприлюднить секретну переписку. Але цим він

¹¹⁰⁴ Вітте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III. / С. Ю. Витте. — Берлин: Слово, 1923. — С. 196–197, 207–213.

ще більше всіх розлютив, і 1 грудня 1894 року банкірський дім «Ф. Рафалович і Ко» ліквідували¹¹⁰⁵.

Дещо іншим був життєвий шлях у брата Олександра, Германа Рафаловича, почесного громадянина Одеси й бразильського консула. Мені стало цікаво, що саме пов'язувало Германа Федоровича з далекою сонячною Бразилією, куди так мріяв потрапити «великий комбінатор» Остап Бендер, але я не зміг знайти відповідь на це питання.

У 1860-ті роки Герман брав участь у заснуванні Петербурзького Облікового й позикового, Одеського Комерційного, Київського Комерційного й Російського для зовнішньої торгівлі банків, однак надалі переселився в Париж, де й проводив більшу частину свого часу.

Здавалося б, ця гілка династії Рафаловичів пішла тим самим шляхом, що й Ефруссі, приєднавшись до світу західно-європейського бізнесу. Але історія Артура, сина Германа, показує, що доля Рафаловичів виявилася іншою. Якщо Ефруссі разом із Ротшильдами обвалювали курс російських облігацій зовнішніх позик у відповідь на утиски євреїв, то Артур Рафалович, офіційний агент російського Міністерства фінансів (а може, й не тільки міністерства) займався в Парижі протилежною справою — організовував у пресі замовлені публікації, що розхвалювали російські державні облігації й саму державу, стверджуючи, що їй можна довіряти. Про Артура я вже розповідав у деяких своїх книгах¹¹⁰⁶, але історія ця настільки цікава, що я коротко повернуся до неї ще раз.

Фінансовий агент у Парижі

Багатий одеський комерсант і бразильський консул Герман Рафалович поселився в Парижі у 1860 році. Він приїхав у місто на берегах Сени із дружиною й маленьким хлопчиком — Артуром. Історія, загалом, звичайна — Париж охоче приймав емігрантів із усіх куточків світу. А надто, якщо вони багаті. А Рафалович на нестачу грошей не скаржився.

Хто б міг тоді подумати, що цей маленький хлопчик — йому було всього сім років — через роки опиниться у центрі

¹¹⁰⁵ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 12, 74.

¹¹⁰⁶ Мошенський С. З. Більше ніж гроші. Фінансова історія людства / С. З. Мошенський. — Київ: Саміт-книга, 2021. — С. 303–312.

грандіозного скандалу, де буде й царське золото на 22 млрд франків, і борг за російськими облігаціями на 12 млрд франків. Борг, що виник не без допомоги Артура Германовича Рафаловича — офіційного представника Міністерства фінансів Російської імперії.

Артур народився 23 червня 1853 року в Одесі, але Париж став для нього рідною домівкою. Його дитинство і юність були безтурботними — заможний батько частково відійшов від комерційних справ і поринув у світський спосіб життя серед паризької еліти. Германа Рафаловича приваблював світ художників і всієї тієї артистичної богеми, якою славилася французька столиця, — цим він нагадував поціновувача мистецтва Шарля Ефруссі. У такій креативній атмосфері ріс наш герой. Його сестра Софія цікавилася економікою, вплинувши своїми захопленнями й на Артура. А брат Андрій, який народився в 1864 році вже у Парижі, став поетом і більшу частину свого життя прожив у Лондоні, де писав вірші англійською мовою.

Російську і французьку Артур знав з дитинства, пізніше досконало опанував англійську і німецьку. Вчився він у паризькому коледжі Saint Barbe, потім у ліцеї Louis-le-Grand, Паризькій вищій школі політичних наук і університеті в Бонні. Освіту він отримав найкращу з можливої на той час. Артур захопився журналістикою й писав статті для паризьких газет, особливо для *Journal des Debats*¹¹⁰⁷. З 1876 року він жив у Лондоні, де писав статті для цієї самої газети як її кореспондент. Напевно, Рафалович хотів стати модним журналістом, але доля розпорядилася інакше.

У британській столиці він познайомився з російським послом, графом Петром Андрійовичем Шуваловим, і став його особистим секретарем на Берлінському конгресі 1878 року (присвяченому підсумкам Російсько-турецької війни 1877–1878 років). Шувалов виявився не просто послом, у 1866–1874 роках він перебував на посаді начальника знаменитого III відділення — політичної поліції (простіше кажучи — служби безпеки) Російської імперії. Графові сподобався розумний журналіст, що народився в Одесі

¹¹⁰⁷ Ерофеев П. В. А. Г. Рафалович — агент Министерства финансов и представитель деловых кругов юга России / П. В. Ерофеев // Отечественная история и историческая мысль в России XIX–XX веков: сборник статей к 75-летию Алексея Николаевича Цамутали. — СПб.: Изд. «Нестор-История», 2006. — С. 342–351.

й зберіг російське громадянство. Ми не знаємо, про що вони розмовляли в британській столиці, але часу для спілкування в них було достатньо.

Внаслідок цього спілкування в 1879 році Артур переселяється в Петербург, де продовжує писати статті для французьких газет *Temps* і *Revue bleue*, але тепер уже про швидке зростання російської економіки. З 1884 року Рафалович працює в Міністерстві фінансів, причому у Вищій раді з торгівлі й промисловості — мабуть, граф Шувалов замовив слово кому потрібно. А в 1891 році він стає агентом Міністерства фінансів (офіційно затвердженим на цій посаді в 1894 році) і повертається в Париж. Слово «агент» ті роки мало дещо інше значення, ніж зараз, — так називали не агента розвідки, а представника Міністерства фінансів Російської імперії. Ці представники працювали в Лондоні, Берліні, Нью-Йорку, Токіо й інших світових фінансових центрах.

Крім надання регулярних звітів про стан фінансового ринку й характеристик на французьких фінансистів, Артур Германович займався головним чином просуванням російських державних облігацій зовнішніх позик у Франції. Статті у «Фігаро», «Голуа», «Еко де Парі» систематично сплачувалися російськими грошми. У впливовій «Матен» запросили надто багато, і Міністерство фінансів вирішило, що це вже занадто. А японці, ймовірно, заплатили, і газета прославляла чудеса японської економіки, а не російської. Проблеми журналістської етики й чесності тоді, очевидно, взагалі не було. Усі знали про продажність паризької преси і користувалися цим для власних потреб.

У той час у Російській імперії йшла масова індустріалізація, що фінансувалася переважно завдяки іноземним капіталам. Головним її прихильником був Сергій Вітте, могутній міністр фінансів, а потім і прем'єр-міністр. При ньому імперія розміщувала величезну кількість зовнішніх позик (в основному у Парижі), і російські облігації стали у Франції одними з найпоширеніших цінних паперів.

Діяльність Вітте подобалася не всім. Консерватори бачили у всьому цьому зближенні із Заходом, що підривало підвалини самодержавства і допомагало поширенню «вільнодумства». Зрештою, вони перемогли, Вітте довелося піти у відставку. А хто знає, якою була б історія величезної країни, якби владу мав Вітте і його прихильники — можливо,

не почалися б Перша світова війна і революція 1917 року. І таке могло бути.

Передісторія місії Артура Рафаловича в Парижі була пов'язана з негативним ставленням Ротшильдів до російських державних цінних паперів через антисемітизм. Ротшильди уважно стежили за цим і у разі всіякого нового вияву антисемітизму накладали на Росію фінансові санкції. У той час найдієвішим способом вплинути на царський уряд була відмова розміщувати облігації чергової зовнішньої позики. На цих позиках трималася вся економіка, а навколо їхнього розподілу годувалася численна юрба чиновників. Зазвичай після такої відмови в Петербурзі починалася суєта, «православний самодержець» важко зітхав, але йому доводилося скасовувати черговий свій указ, що утищав євреїв.

У 1890 році фінансові кола Петербурга були охоплені ентузіазмом — Ротшильди виявили зацікавлення до фінансування видобутку нафти в Бакинському регіоні і до будівництва Транссибірської магістралі. Однак усе зненацька змінилось, коли 28 березня 1891 року цар підписав указ про вигнання євреїв з Москви. Реакцію Ротшильдів, зокрема паризьких, неважко було передбачити — вони відмовилися займатися російськими позиками, а потім багато великих паризьких банків під впливом Ротшильдів припинили співробітництво з Росією. У травні 1891 року почався обвал цін на всі російські цінні папери на Паризькій біржі.

Уряд і сам «самодержець» думали над цим довго — а курси паперів падали. І тільки через три роки, у 1894-му, відбулася розмова царя Олександра III і Сергія Вітте про необхідність якось розв'язати конфлікт із Ротшильдами. Вітте цікавило розміщення зовнішніх позик, життєво важливих для прискорення індустріалізації Російської імперії. А в царя були значно масштабніші політичні завдання. Він вважав, що це підступні Ротшильди фінансують революційний рух в імперії і що можна досягти компромісу за допомогою переговорів. Для них потрібна була довірена особа.

Такою особою став Артур Рафалович, який у той час вже мав значні особисті зв'язки з паризькими банкірами. Після розмови царя з Вітте Рафаловича у 1894 році офіційно призначили агентом Міністерства фінансів з особливими повноваженнями¹¹⁰⁸. Незабаром Артур вирушив у Лондон,

¹¹⁰⁸ Давыдов А. В. Воспоминания. 1881–1955 / А. В. Давыдов. — Париж: Изд-во «Альбатрос», 1982. — С. 223–225.

щоб умовити британських Ротшильдів почати розміщати російські облігації, пропонуючи їм натомість усілякі пільги під час інвестування капіталів, зокрема ексклюзивне право на розробку нафтових родовищ у Баку. Ця вигідна пропозиція зацікавила фінансистів — нафтовий бізнес тільки зароджувався, але вже ввійшов у моду й усіх приваблював. Так місія Рафаловича виявилася успішною — під впливом британських Ротшильдів зрушилися справи у Франції, і на Паризькій біржі вдалося розмістити (в основному через французьких Ротшильдів) 3,5 % золоту позику на 100 млн руб., а в 1896 році — ще одну позику на 100 млн руб.

Розміщення облігаційних позик у Парижі начебто налагодилося. Однак потім у Російській імперії почалася революція 1905 року. Іноземних власників російських облігацій (особливо французьких — їх було найбільше) налякали ці події, що поставили під сумнів довіру до Росії як до надійного позичальника. У Франції рантє стали всерйоз замислюватися про можливий «крах державного ладу і порушення прав приватної власності» у Росії¹¹⁰⁹.

На відміну від 5 % позики 1904 року, укладеної без особливих зусиль, найбільшу в історії російську позику 1906 року на суму 844 млн руб. (2,25 млрд франків) розмістити було важко¹¹¹⁰. Ліва преса заявляла, що позику використають для придушення революції 1905 року, і лише після довгих переговорів у Парижі 3 квітня 1906 року за допомогою Артура Рафаловича підписали контракт на розміщення позики на невідповідних умовах — із загальної суми позики 843 млн руб. російський уряд одержав тільки 677 млн руб., а решта пішла на комісійні банкірам, що розміщували облігації. Так 5 % позика фактично виявилася 7 %. Невдоволення в Петербурзі було настільки сильним, що Вітте довелося піти у відставку.

¹¹⁰⁹ Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы / М. И. Боголепов. — СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1907. — С. 249, 267.

¹¹¹⁰ На початку лютого 1907 р. у Петербург прибув глава Російського банківського синдикату в Парижі Є. Нетцлін і в переговорах з міністром фінансів Коковцовим заявив, що «внутрішні події в Росії, невдачі на війні... справляють невідгідне враження на французькому ринку... папери падають» і, щоб утримати їх від «катастрофічного падіння», потрібно «значно збільшити кредит на підтримку преси» (Коковцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919 гг. / В. Н. Коковцов. — В 2 т. Т. 1. — Париж: Изд. журнала «Иллюстрированная Россия», 1933. — С. 61–62).

Після придушення революції 1905 року в Росії французькі рантьє заспокоїлися й знову продовжували вважати безпечними російські облігації. Вони масово поширилися у Франції, і в 1914 році близько 2 млн інвесторів (майже 5 % населення) стали власниками цих цінних паперів на 12 млрд франків золотом (близько 27 % французького ВВП¹¹¹¹).

А потім настав 1917 рік, більшовики анулювали всі борги царського уряду, заявивши, що Російської імперії більше немає. Після цього багато (якщо не більшість) французьких рантьє збанкрутували. Так разом із зазнаними величезними збитками у Франції закінчилася фінансова безтурботність Belle Époque.

Артур Рафалович, який мав помітний вплив на долі збанкрутілих французьких рантьє, під час громадянської війни став фінансовим агентом Добровольчої армії Денікіна. А в листопаді 1919 року Рафаловича указом адмірала Колчака оголосили єдиним розпорядником царського золота, яке зберігалось в Банку Франції й Банку Англії на загальну суму майже 22 млрд франків золотом. Чим закінчилася ця історія із царським золотом, мені так і не вдалося з'ясувати. Артур Рафалович відійшов від справ і писав статті з економіки. Помер він 23 грудня 1921 року в Парижі, де і похований.

Банкірські дома і контори кінця XIX століття

У 1860-ті роки, час реформ, фінансова інфраструктура Одеси сильно змінилась. Вона значно розширилась завдяки цілій системі банків¹¹¹² (в основному акціонерних комерцій-

¹¹¹¹ Безбах П. Сергей Витте и российские облигации / П. Безбах (Bezakh P. Serge de Witte et les emprunts russes / P. Bezakh) // Le Monde, 16.03.2011. — rus.ruvr.ru

¹¹¹² На початку XX ст. вона складалася з Одеської контори Державного банку, відділень Державного дворянського земельного й Селянського поземельного банків; Земського банку Херсонської губернії, Бессарабсько-Таврійського земельного банку, а також відділень петербурзьких акціонерних комерційних банків — Азовсько-Донського, Російського торговельно-промислового, Російсько-Азіатського, Сибірського торговельного, З'єднаного, Петербурзького Міжнародного. Крім цього, у місті з 1891 р. працювало відділення французького банку «Ліонський кредит», а з 1899 р. — відділення польського Купецького банку в м. Лодзі, а також відділення Київського приватного комерційного банку. З місцевих банків у місті були Одеський комерційний (з 1878 р. перетворений на Одеський обліковий), Одеський торговельно-промисловий і Одеський купецький банки.

них), кредитних товариств, нових банкірських домів і контор. «Посиленню торгово-промислового зростання Одеси... значною мірою сприяли акціонерні банки»¹¹¹³. Приватні банкірські дома, характерні для першої половини сторіччя, повністю не зникли, але тепер не тільки вони були в центрі фінансового світу «південної столиці».

Якщо банки й банкірські дома першої половини XIX століття розташовувалися в основному на Дерибасівській чи Пушкінській, то наприкінці століття головною фінансовою вулицею — одеським Уолл-стріт — стала Рішельєвська, де були зосереджені офіси більшості банків, а також банкірські дома й контори. На цій вулиці також стояли «стали мініяйл, прямо на тротуарі під акаціями. На столах під склом можна було милуватися золотом і кредитками всіх планет сонячної системи, а чорновусий вуличний банкір, сидячи на плетеному стільці з фетровим капелюхом на потилиці, відривався від заморської газети й швидко обслуговував або обраховував вас якою завгодно мовою. Так знайомилася з вами верховна артерія чорноморської торгівлі. Перетинаючи її, я завжди кидав заздрісний погляд ліворуч, де по обидва боки сяяли золоті вивіски банкірських контор»¹¹¹⁴.

Небанківські фінансові установи сильно розрослися — крім Одеського міського кредитного товариства і 40 державних ощадних кас у місті з'явилися численні відділення страхових компаній. А Одеське міське кредитне товариство стало наприкінці XIX століття одним із найбільших у місті емітентів облігацій (у 1911 р. сумарний обсяг емісій цих облігацій досягав 100 млн руб.). У 1910-ті роки чимало говорили про складний фінансовий стан цього кредитного товариства, спричинений «невдалим добором керівників». Однак насправді Одеське міське кредитне товариство було не тільки «одним із найстаріших», але й «одним із самих солідних і багатих»¹¹¹⁵. Крім нього, у 1868 році почало

¹¹¹³ Банковская деятельность в Одессе // Коммерсант. — 1910. — № 129. — 5 янв. — С. 2.

¹¹¹⁴ Жаботинский В. Пятро / В. Жаботинский // Сочинения в 9 т. Т. 1. — Минск: Мет, 2007. — С. 337.

¹¹¹⁵ Незважаючи на «цілу низку серйозних потрясень, яких зазнало одеське домоволодіння», кредитне товариство «зуміло зберегти стабільність свого фінансового становища. Цим воно значною мірою зобов'язане вдалому складу осіб, які очолювали банк» (Сорокалетие кредитного общества // Одесский листок. — 1911. — 20 апр. — № 90. — С. 2).

працювати Одеське товариство взаємного кредиту, а на початку ХХ століття в місті з'явилося ще декілька таких товариств¹¹¹⁶.

Перші одеські страхові компанії виникли ще на початку ХІХ століття¹¹¹⁷. У 1870–1880-ті роки їхня мережа значно розширилася — серед них переважали філії великих російських та іноземних фірм («Життя», «Допомога», «Волга», «Русь», «Урбен», «Нью-Йорк», «Ллойд», «Еквітебл», «Якір»), а також місцеві одеські компанії — «Одеське товариство взаємного страхування від вогню», «Чорноморське товариство взаємного страхування судновласників» тощо.

У 1860–1870-ті роки в Одесі з'явилися нові приватні банкірські доми: М. Н. Ашкеназі (з 1859 р.), А. М. Бродського (з 1866 р.), С. М. Барбаша (з 1866 р.), І. С. Ксіадіса (з 1906 р.), братів Куссіс (з 1906 р.), а також «Ш. Гальперін і син», «Д. Барам і Ко» тощо.

Наприкінці століття в Одесі було 20 банкірських домів і контор із загальним оборотом 438 млн рублів¹¹¹⁸. У першій половині 1890-х років серед власників банкірських контор з новою силою спалахнув інтерес до валютних операцій. Вони завжди приваблювали одеських фінансистів — адже місто було насичене валютою, яка надходила як сплата за експортоване зерно.

У 1893 році на Берлінській біржі підвищився попит на російські рублі й британські фунти. Великі партії валюти скуповували в Одесі й переправляли в Берлін. Основним замовником був банкірський дім Robert Warschauer & Co, пов'язаний із впливовими німецькими банкірами Мендель-

¹¹¹⁶ Друге товариство взаємного кредиту (відоме також за назвою «Одеське торгово-промислове й ремісничє товариство взаємного кредиту»), «Товариство взаємного кредиту домовласників і землевласників Херсонської губернії», «Одеське купецьке й промислове товариство взаємного кредиту», «Одеське купецьке товариство взаємного кредиту», «Одеське товариство взаємного дрібного кредиту».

¹¹¹⁷ У 1805 р. одеський негоціант французького походження Іван Францевич Оберт звернувся до Рішельє із пропозицією відкрити в Одесі Страхову контору. У 1808 р. Іван Дестуні, Іван Петала й Федір Серафіно заснували «Греко-російське страхове товариство», а в 1813 р. почало свою діяльність «Товариство греків-страхувальників» (з 1816 р. — «Компанія об'єднаних грецьких страхових агентів») (Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в ХІХ — начале ХХ века / В. В. Морозан. — СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. — С. 44–45).

¹¹¹⁸ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 г. — Херсон, 1897. — С. 199, 201.

сонами¹¹¹⁹. Замовлення на операції з валютою надходили з Берліну по телеграфу, після чого одеські банкіри підтверджували готовність до операції, називаючи приблизний курс, округлений на свою користь. А маклери банкірських домів і контор починали скуповувати валюту.

Одним із найбільших учасників цих операцій був торговий дім «Леон Рабинович», заснований у 1890 році для торгівлі чаєм, однак прославився він не тільки цим, а й валютними спекуляціями¹¹²⁰. Втім, одеситам Лев Якович Рабинович запам'ятовувався саме чаєм у лакованих дерев'яних коробочках з китайськими малюнками — про чай Рабиновича в Одесі знали всі. Його справді привозили з Китаю й продавали у фірмовому магазині на розі Пушкінської та Єврейської вулиць.

Родина Ашкеназі

Напевно, найзнаменитішим з банкірських домів була фірма Ашкеназі, яка прославилася родинними зв'язками з паризькими Ротшильдами — втім, набагато віддаленішими, ніж в Ефруссі.

Мойсей (Мозес) Нафталійович Ашкеназі (1811–1887) почав свій бізнес з експорту зерна в Могильові-Подільському, куди він приїхав замолоду з Європи — напевно, з Польщі. На початку 1860-х він заснував у Могильові торговий дім «М. Ашкеназі», який скуповував пшеницю і переправляв її в Одесу. Незабаром, у 1864 році, він відкриває в «південній столиці» відділення свого торгового дому — ним керував син Євген. У 1866 році одеська фірма Ашкеназі після вдалих угод з великими партіями зерна швидко увійшла в коло найбільших зернових торговців. Незабаром в Одесу перебрався з Могильова сам Мозес, щоб разом із сином керувати справами фірми.

¹¹¹⁹ Засновник банку Роберт Варшауер (1816–1884) одружився з Марією Мендельсон (1822–1891), дочкою банкіра Олександра Мендельсона (1798–1871).

¹¹²⁰ Завдяки зв'язкам Рабиновича з берлінським банкіром Робертом Бергардтом Лев Якович передавав у Берлін великі партії валюти. Він продовжував ці операції навіть після заборони Кредитної канцелярії від 16 січня 1893 р. на пересилання за кордон російських рублів. У першій половині 1894 р. Рабинович переправляв у Берлін по 300 тис. руб. щомісяця (Донесение управляющего Одесской конторой Государственного банка от 15 ноября 1893 г. // РГИА. — Ф. 587. — Оп. 56. — Д. 1137. — Л. 75).

У 1868 році Євген Ашкеназі заснував банкірський дім, який займався кредитами і став досить впливовим завдяки родинним зв'язкам його дружини Луїзи, дочки великого київського цукрозаводчика Гесселя Розенберга. У Гесселя було п'ять дочок: Анна, Теофіла, Роза, Розалія, Луїза. Анна вийшла заміж за одного з найбагатших банкірів Російської імперії Горація Гінцбурга, Теофіла — за знаменитого гамбурзького банкіра Зигмунда Варбурга, Роза — за австрійського барона й банкіра фон Гірша, Розалія — за будапештського фінансиста Герцфельда, Луїза — за одеського банкіра Євгена Ашкеназі. А сестра Горація Гінцбурга, Матільда, вийшла заміж за Поля Фульда (племінника Ашиля Фульда, міністра фінансів Наполеона III). Одну з її дочок узяв за дружину паризький банкір Едуард Ротшильд (1868–1949), онук Джеймса Ротшильда. Так Євген Ашкеназі, хоча й побічно, став родичем Ротшильда.

Незважаючи на таке віддалене родичання, молодий Едуард Ротшильд із дружиною вирішив у вересні 1888 року відвідати своїх одеських родичів. А може, просто подивитися на знамените у світі бізнесу місто. Зупинилися вони в респектабельному готелі «Лондонський», розташованому недалеко від будинку Ашкеназі. Подружжя займало кращий номер, що коштував 100 рублів на добу, і привезло із собою шість служників. До знаменитого багатія одразу кинулися ті, хто сподівався одержати від нього фінансову підтримку. Кажуть, Едуард Ротшильд щедро роздав декілька тисяч рублів, але не більше. Інвестувати в Одесі капітали не входило в його плани. Пробувши у місті недовго, він із дружиною вирушив пароплавом у Крим.

У 1887 році, коли Мозес помер у віці 76 років, загальні обороти фірми Ашкеназі досягали 17 млн рублів, з яких 8,5 млн рублів становили торговельні операції, а другу половину — фінансові. У 1890 році закінчилося життя також і Євгена Ашкеназі, після чого торговим домом керувала його вдова Луїза разом із сином Зигфрідом (1873–1919).

У 1909 році торговий дім реорганізували в повне товариство з капіталом 1,5 млн рублів, і на його основі в 1911 році Зигфрід Євгенович заснував новий банкірський дім, який спочатку займався кредитами, а потім почав інвестувати у створення пароплавної компанії й промислових підприємств.

ємств¹¹²¹. У 1915 р. капітали Ашкеназі оцінювали в 5 млн рублів, ще 2 млн рублів було на рахунках у різних банках¹¹²².

Після революції й громадянської війни всьому цьому бізнесу настав кінець. У 1919 році Зигфрід Ашкеназі разом із родиною емігрував, і про подальшу його долю нічого не відомо. Імовірно, він загинув, тому що, маючи в Європі таких родичів, як Ротшильди, він би обов'язково знайшов собі місце у фінансовому світі. На згадку про нього в Одесі залишилося більше десяти тисяч книг — їх передали в міську публічну бібліотеку.

¹¹²¹ Банкірський дім Ашкеназі вклав частину коштів у створення власного пароплавства — акціонерної компанії «Російське товариство південно-східного пароплавства “Зірка”» (статут затверджено 28 січня 1899 р.). Компанію заснували разом із британською фірмою «Джекобс, Оуен і Ко», статутний капітал становив 1 млн руб., з якого 70 % належало дому Ашкеназі. Крім того, банкірський дім Ашкеназі вкладав капітали в «Товариство південно-російських плавучих елеваторів» (засноване у 1896 р. у Миколаєві з капіталом 300 тис. руб.).

¹¹²² Соломонов Б. Очерк развития торгово-промышленных фирм г. Одессы / Б. Соломонов // Южно-русский альманах. — Одесса, 1899. — С. 290.

Частина 4

МЕРЕЖІ
КОМУНІКАЦІЇ

Розділ 1.

СТАЛЕВА МЕРЕЖА

У другій половині XIX століття сталева мережа залізниць стрімко обплутувала увесь світ, роблячи доступними такі місця, у які раніше важко було потрапити. Вона стискала не тільки простір, але й час, — там, де раніше потрібно було добиратися кінним транспортом тиждень (до того ж із пересадками), тепер можна було доїхати на поїзді за один день¹¹²³. А наступним кроком стало створення мідної мережі телеграфних і телефонних дротів, які пролягли між країнами й континентами.

Сталева мережа залізниць стрімко змінювала життя, і часи столітньої давнини здавалися зовсім далекою епохою, стародавньою й легендарною. За часом поява цієї мережі збіглася з реформами 1860-х років, з відмовою від колишніх традицій і основ, з індустріалізацією й урбанізацією, наближаючи формування повноцінного капіталізму.

Контакти між людьми (родичами, друзями і діловими партнерами) завдяки поїздам теж сильно спростилися. Реальним стало приїхати на декілька днів в інше місто або навіть країну — раніше така подорож була цілою історією. Коли в 1679 році шотландський інженер Патрік Гордон їхав з Москви в Київ (де він мав керувати будівництвом укріплень), подорож виявилася дуже довгою через розливи рік і талу землю на дорогах — з 6 березня по 2 квітня¹¹²⁴. Зазвичай така поїзд-

¹¹²³ «Тепер із Чернігова до Києва рукою подати — 10 годин їзди залізницею», — писав О. Лазаревський у листі 1894 року (Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. Т. 2. — К., 1927. — С. 344).

¹¹²⁴ Гордон П. Дневник, 1684–1689 / П. Гордон. — М.: Наука. 2009. — С. 13–15.

ка тривала два тижні¹¹²⁵. Термінову пошту (зокрема військові повідомлення) доставляли за 5 днів, звичайну пошту — теж за два тижні. А для перевезення вантажів між цими містами потрібно було шість тижнів. Тому мобільність у той час була дуже низькою навіть у порівнянні з кінцем XIX століття, не кажучи вже про наш час.

«Наші предки, збираючись із села в губернію, не поспішаючи служили молебень і рушали в дорогу із запасом, достатнім для полярної експедиції»¹¹²⁶. У першій половині XIX століття важливий пан десь на території Лівобережної України збирався в дорогу довго й ґрунтовно. «За каретою тягнувся цілий обоз із всім необхідним для пана в подорожі й після приїзду на місце добром і прислугою; везли і панських слуг, і постіль, і гардероб, і посуд, і столове срібло й взагалі все, що могло знадобитися панові або його сімейству в дорозі». Зупинки робили через кожні 25–30 верст, «якщо не в знайомих або родичів, то зрідка в заїжджих дворах, а частіше в заможних господарів з козаків чи селян»¹¹²⁷.

Поїздка з Тернополя у Львів (відстань між якими приблизно 130 км) у той час, коли не був залізниць, а їхати доводилося в запряженій кіньми «будці» (подобі диліжанса), тривала «не так, як сьогодні, 2,5 або 3,5 години, а цілу добу»¹¹²⁸. Адже потрібно було робити зупинки не тільки для ночівлі, а й для того, щоб пасти коней. Це могло бути цікаво один раз, але загалом дуже стомлювало. Втім, коли взимку замітало дороги, то потяги між Тернополем і Львовом взагалі не ходили — згадував Олександр Барвінський.

Після появи залізниці сусіднє місто на відстані ста кілометрів ставало набагато доступнішим, ніж якесь село, до якого було всього лише 25 кілометрів по бездоріжжю. Так залізниця перетворювалася на предмет першої необхідності — особливо для міграції робочої сили, для тих селян, які вирушили на пошуки роботи в міста.

¹¹²⁵ У той час цей маршрут (960 верст, 1025 кілометрів) був довшим, ніж залізниця (872 кілометри).

¹¹²⁶ Куприн А. Молох / А. Куприн // Полное собр. соч. В 10 т. Т. 1. — М.: Воскресенье, 2006. — С. 43.

¹¹²⁷ Л. Из прошедшей жизни малорусского дворянства / Л. // Киевская старина. — 1888. № 10. — С. 157.

¹¹²⁸ Барвінський О. Спомини з мого життя. В 4 ч. Ч. 1. Образки з громадянського и письменського розвитку русинів / О. Барвінський. — Коломия: Галицька накладня Якова Оренштайна, 1912. — С. 70–71.

«Під час модернізації в Європі несвободу та різні форми особистої залежності одних людей від інших поховали не фронтити, а урбанізація та революції. Це, а ще розвиток комунікацій, сприяло затиранню відмінностей між метрополією та периферією, уніфікації культури й інтеграції»¹¹²⁹.

Радикальна інновація

Сьогодні залізниці вважають багато в чому вже застарілим видом транспорту — з'явилися інші, зручніші способи доставки людей і вантажів. Однак у середині XIX століття потяг сприймався як радикальна технічна новинка, зовсім не схожа на звичні в той час вози з волами або карети, запряжені кіньми.

Потяги вимагали величезної кількості ресурсів — вугілля як палива, чавуну (а потім сталі) для рейок, багатьох металевих деталей паровозів і вагонів, а також кваліфіковану робочу силу для того, щоб уся ця транспортна мережа добре працювала. Тому початок будівництва залізниць створив у всіх країнах нові галузі промисловості. Це особливо добре видно на прикладі аграрної України, де поява залізниць стимулювала масовий видобуток вугілля в Донбасі й залізної руди біля Кривого Рогу. А це, у свою чергу, підштовхнуло загальну індустріалізацію — створення нового індустріального простору.

Масове виробництво чавуну, а потім і сталі знизило ціну металу, що запустило цикл інших інновацій і призвело до створення десятків (а може, й сотень) нових металообробних і машинобудівних підприємств, а також надало роботу великій кількості людей. Робітники заводів на свою зарплату купували необхідні їм товари, що вело до розширення споживчого ринку, стимулюючи розвиток не тільки важкої, але й легкої промисловості.

Чим більше будували залізниці і зростав обсяг перевезень, тим швидше знижувалися ціни на транспортні послуги, дешевшою ставала доставка на заводи вугілля, руди та іншої сировини, що стимулювало зростання промисловості. Крім того, новий вид транспорту забезпечував надійність і швидкість перевезень, і з'явилася можливість створення великих підприємств.

¹¹²⁹ Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. — К.: Критика, 2015. — С. 221.

Для фінансування будівництва залізниць засновували акціонерні компанії, і так почалася справжня акціонерна революція. Компанії стали швидко витіснити пайові товариства (звичайні в 1850-ті роки), а залізничні акції й облігації надовго стали найпопулярнішими цінними паперами на біржах — скоро про них дізналися навіть дрібні інвестори.

Крім величезних капіталів, які можна було зібрати тільки продажем акцій та облігацій, для залізниць потрібна була велика кількість людей — від інженерів та інших технічних працівників до підготовленого обслуговуючого персоналу поїздів і станцій. Так «залізничі створили новий вид економічної людини — професійного менеджера, якого наймали на основі його компетенції та знань, а не за родинними зв'язками... менеджери залізничних компаній не були власниками організацій, на які працювали, але вони присвячували все своє життя захисту їхніх інтересів»¹¹³⁰.

«Коли я був управляючим Південно-Західними залізницями, — писав Сергій Вітте, майбутній міністр фінансів і прем'єр-міністр царської імперії, — я одержував набагато більшу зарплату, ніж потім як міністр і голова комітету міністрів. Я був людиною повністю самостійною, правління в мої справи не втручалось, я був сам по собі, зовсім не залежав ані від адміністрації, ані від когось іншого»¹¹³¹.

«Чесним додатковим заробітком для залізничних інженерів уважалася участь у паях акціонерного товариства для будівництва дороги та у підрядах на окремі роботи. Це стосувалося високооплачуваних інженерів. Чесний і високий заріток дозволяв цим людям жити відкрито, багато й красиво. Оплата праці інженера-шляховика була настільки високою (близько 500 руб. на місяць), що він багато чого міг собі дозволити, не даючи втягти себе в хабарництво»¹¹³². Хоча, звичайно, бувало всяке...

Ставлення до залізниць у суспільстві було неоднозначним. Їхні численні прихильники захоплено писали, що «най-дужчий двигун цивілізації нашого часу як матеріальної, так

¹¹³⁰ Гринспен А. Капіталізм в Америці: Історія / А. Гринспен, А. Вулдрідж. — М.: Альпіна Паблішер, 2020. — С. 162–163.

¹¹³¹ Вітте С. Ю. Воспоминания (1849–1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III. — М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1960. — С. 152.

¹¹³² Лазаренко О. М. Спогади про Ніжин. 100 років тому / О. М. Лазаренко. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. — С. 35.

і розумової — залізниці. Вони служать могутніми провідниками освіти, вони підвищують у десять разів підприємство у всіх сферах людського життя»¹¹³³. А «поліпшення шляхів сполучення буде головним засобом для пожвавлення торгівлі»¹¹³⁴. Такими були загалом правильні міркування, які часто зустрічалися в газетах тих років.

Однак чимало виявилось супротивників — причому у всіх країнах, зокрема у передовій Англії. Власники диліжансів не хотіли збанкрутувати і тому поширювали фантастичні чутки про те, що дим паровозів отруїть повітря, корови не будуть давати молоко, а кури від шуму поїздів перестануть нестися. Від «божевільної» швидкості поїзда в пасажирів почнуться психічні розлади, будинки уздовж залізниць загоряться, паровози будуть вибухати, а всі пасажирів загинуть.

У Галичині особливо не любив залізниці та інші досягнення технічного прогресу відомий «московфіл» Іван Наумович, протиставляючи їм священні тексти. «Ви на машинах учені, а ми, Русь, на книгах сих»¹¹³⁵. А в Російській імперії головний супротивник будівництва залізниць — міністр фінансів Е. Ф. Канкрін (1774–1845) уважав, що залізнична мережа «не становить предмета природної потреби, а тільки штучну... розкіш» і тому «посилить непотрібне пересування з місця на місце, створюючи для публіки зайві витрати», отже залізниці — «скоріше зло, ніж благо», адже вони роблять «ще більш рухливим і без того недостатньо осіле населення»¹¹³⁶. На думку міністра фінансів, доведеться вирубати всі ліси на дрова для паровозів. Крім того, залізниці не потрібні ще й тому, що саме в російському бездоріжжі полягає «непереможність» імперії.

Львівський письменник Стефан Грабинський (1877–1936) надавав стрімким поїздам демонічне, майже містичне значення. Поїзд летів, «наче демон, повз якісь міста», а кочегар «безперервно зачерпував лопаткою вугілля, вкидав його в паливню, підсучивав вогонь, згущував пару, наче одержи-

¹¹³³ Значение железных дорог для государства (линия Москва–Киев–Одесса) // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. — М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. — С. 559–560.

¹¹³⁴ Чернышевский Н. Г. Статистическое описание Киевской губернии / Н. Г. Чернышевский // Полное собрание сочинений. В 15 т. Т. 3. — М.: Художественная литература, 1947. — С. 420.

¹¹³⁵ Наумович И. Чужина / И. Наумович // Зоря Галицкая. — Львов, 1860. — С. 68.

¹¹³⁶ История торговли и промышленности в России. В 3 т. Т. 2. Вып. 7. Пути сообщения [под ред. П. Х. Спасского]. — СПб., 1913. — С. 9.

мий бігав від тендера до котла». Машиніст «жив тільки ви-
хором руху, тонував у гігантизмі розмаху», а «збожеволілі від
швидкості колеса виконували невловні, фантастично швидкі
оберти». Щось було «у сутності стрімкого потяга, дещо таке,
що гальванізувало вразливі нерви... щось сильно збуджува-
ло слабку життєву енергію»¹¹³⁷. Трохи раніше щось подібне
писав і Купрін про залізниці на сході України: «Ми несемося
вперед і вперед, приголомшені гуркотом і тріском дивовиж-
них машин, що одуріли від цієї сказаної скачки, з роздра-
тованими нервами, зіпсованими смаками й тисячами нових
хвороб»¹¹³⁸.

У оповіданні Наталі Кобринської «Як стара Янова їхала
залізницею від Коломиї до Бурштина» баба Юстина, яка ви-
рішила провідати сина за 90 кілометрів, страшно боїться по-
тяга, як і багато літніх людей того часу. Якби «возом, то я не
боялася би, але то тепер усі їздять лиш тою якоюсь колією,
а я так того боюся»¹¹³⁹. Багато хто тоді вважав, що такі поїзди
дуже небезпечні, тому що газети майже щодня повідомля-
ли про нещасні випадки на залізниці.

На початку ХХ століття, коли залізниць стало більше (зо-
крема і в Галичині), вони стали більш звичними для селян —
страх минув. Принаймні, його вже не проявляли. «За кілька
років до Першої світової війни, коли поблизу кожного з цих
сіл проклали вузькоколіїну лінію державної залізниці, села
ще тісніше поєдналися між собою»¹¹⁴⁰.

Критики побоювалися, що оскільки залізниці неминуче
підвищать міграцію населення, це нібито приведе до збіль-
шення непотрібного вільнодумства й занепаду моральності.
Адже «найжахливішим розсадником розпусти в місті вважав-
ся вокзал»¹¹⁴¹ з його буфетом і рестораном. Під час створення
транспортної мережі (що збігалось за часом із загальною мо-
дернізацією) вокзали у всіх містах справді ставали центром
суспільного життя. І не завдяки буфетам і ресторанам — вок-

¹¹³⁷ Грабинський С. Демон руху. Книга вогню / С. Грабинський. — К.: Знання, 2018. — С. 18–19, 61.

¹¹³⁸ Купрін А. Молох / А. Купрін // Полное собрание сочинений в 10 т. Т. 1. — М.: Воскресенье, 2006. — С. 43.

¹¹³⁹ Кобринська Н. Як стара Янова їхала залізницею від Коломиї до Бурштина / Н. Кобринська // Зоря. — 1886. — № 12. — С. 197–200.

¹¹⁴⁰ Моргенштерн С. Юні літа у Східній Галичині / С. Моргенштерн. — Чернівці: Книги — XXI, 2019. — С. 116.

¹¹⁴¹ Лазаренко О. М. Спогади про Ніжин. 100 років тому / О. М. Лазаренко. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. — С. 86.

зал розмикав закритий століттями світ, у якому доводилося існувати мешканцям міста. Особливо якщо це було невелике містечко. А з появою залізниці вокзал ставав воротами до свободи — тепер можна було поїхати в пошуках роботи або просто удачі і почати нове життя в іншому місці. Тож ті критики, які побоювалися зростання вільнодумства, прагнення до свободи й початку масової міграції населення, загалом, вірно розуміли, до чого призведе залізнична мережа.

«Перше враження було таке, ніби я приїхала в якийсь інший світ — кращий світ, вільніший», — писала в 1891 році з Відня двадцятилітня Леся Українка, яка вперше опинилась за кордоном¹¹⁴². Тоді, наприкінці XIX століття, для більш-менш заможного жителя України сісти на поїзд і поїхати в одну з європейських столиць було нескладно.

Економічні потреби виявилися важливішими, ніж побоювання консерваторів, і дороги почали будувати — причому досить активно. «Будівництво залізниці... оживило місто. Побудували вокзал із рестораном, люди приїжджали подивитися депо, залізничну техніку й поїзди... Залізниця вражала чіткістю й точністю своєї роботи: за прибуттям і відправленням поїздів можна було перевіряти годинник»¹¹⁴³.

Як будували залізниці в Галичині

Коли восени 1867 року знаменитий український композитор Микола Лисенко вирушив навчатися до Лейпцігської консерваторії, з Києва до Бродів і далі до Львова йому довелося їхати в диліжансі¹¹⁴⁴, хоча вже «почали робити залізницю від Бродів до Львова. Ми зустрічали по дорозі великі обози з лопатами, тачками та іншими інструментами для земляних робіт». Далі вже можна було їхати потягом — у Львові диліжанс довів композитора до «будинку станції залізниці з вежами по кутках, зводами, величезними 3-х саженими вікнами»¹¹⁴⁵, де він купив квиток до Кракова, щоб потім поїхати потягом до Від-

¹¹⁴² Українка Л. Лист до М. Драгоманова з Відня, 1891 / Л. Українка // Зібрання творів. У 12 т. Т. 10. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 83.

¹¹⁴³ Лазаренко О. М. Спогади про Ніжин. 100 років тому / О. М. Лазаренко. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. — С. 13.

¹¹⁴⁴ Багатомісна міжміська карета, запряжена кіньми. Дуже далекий попередник міжміського автобуса.

¹¹⁴⁵ Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко. — К.: Мистецтво, 1964. — С. 18–19.

ня, а звідти в Дрезден і Лейпциг. У Києві тоді про потяги тільки мріяли, хоча до їхньої появи залишалося чекати вже зовсім небагато — усього три роки.

У Західній Україні, що входила до складу Австрійської імперії, створення залізничної мережі почалося раніше, ніж в іншій частині України — із залізничними проектами були пов'язані перші спроби економічної модернізації Галичини¹¹⁴⁶.

«Найдосконаліший і наймогутніший імператор! Милостивий імператор і правитель!» — починав у квітні 1835-го віденський банкір Соломон фон Ротшильд лист австрійському імператорові Фердинанду I із проханням дати «найвищий дозвіл» на будівництво залізниці з Відня до Львова. Далі банкір перераховував безліч вигід, які принесе дорога Габсбурзької монархії. «Найвідданіший і смиренний слуга Вашої Величності, С. М. фон Ротшильд», — скромно підписався він. Імператор над усім цим не дуже міркував, він тільки підписував документи, які йому подавав впливовий канцлер князь Меттерніх. Той схвалив ідею, і 11 листопада 1835 року Ротшильд одержав концесію на будівництво Північної залізниці імені кайзера Фердинанда. Для Австрії все це було новим і незвичайним. І дуже своєчасним — адже в 1835 році навіть в Англії залізничний бум тільки починався.

Дорога мала йти від Відня через Краків до Львова, щоб з'єднати соляні шахти Галичини із центральними районами імперії. У тому самому році відкрили першу ділянку цієї залізниці, однак справа просувалася не так швидко, як хотілося б, і до Кракова її змогли довести тільки в 1856 році.

А тим часом у 1839 році група великих землевласників Галичини на чолі з Львом Сапігою¹¹⁴⁷ запропонували свій проєкт Галицької залізної дороги від Бохні (розташованої недалеко від Кракова) до Львова, а звідти — до Бережан¹¹⁴⁸. Спершу

¹¹⁴⁶ Східна Галичина (її головний міський центр — Львів) входить зараз до складу України, Західна Галичина й Краків — до складу Польщі.

¹¹⁴⁷ Консорціум, створений Сапігою для будівництва залізниці в Галичині, складався з графа Владислава Бадені, Володимира Дзідушицького, Станіслава Голуховського, Адама Потоцького, Альфреда Любомирського та інших. Галицька земельна аристократія здебільшого була проти будівництва залізниці, і не тільки тому, що під них відчувували землі. Після появи нових шляхів сполучення бідні безземельні селяни починали мігрувати в міста в пошуках роботи, а це неминуче вело до необхідності підвищувати оплату праці в сільському господарстві.

¹¹⁴⁸ Бережани знаходяться південніше Львова в сучасній Тернопільській області.

дорогу хотіли довести навіть до Тернополя, проклавши бічну гілку до Бродів, але потім поставили реалістичніші завдання.

Великі землевласники зазвичай займали консервативну позицію, тому що не хотіли нічого міняти у звичному стилі й без того багатого життя. Хоча навіть у цьому середовищі зустрічалися такі прогресивні новатори, як Лев Сапіга, готові вкладати капітали в створення транспортної мережі. Ті земельні магнати, хто мислив прогресивніше, розуміли, що для економічного розвитку Галичини їй потрібна своя залізниця. Без неї цей край не зможе мати економічні зв'язки з Європою. А залізниці допомогли б експортувати сировину з Галичини (особливо сіль) і наповнювати імпортними товарами місцеві ринки. Втім, перші залізничні проекти затверджувалися урядом у Відні на основі більше військових, ніж економічних інтересів.

Батько Льва Сапіги, Олександр, був камергером Наполеона, мати — графиня Анна Замойська — походила із давнього польського аристократичного роду. Після навчання у Франції й Англії Лев повернувся у Варшаву, де працював під керівництвом міністра фінансів Царства Польського¹¹⁴⁹ Франциска Любецького, контролюючи створення гірничодобувних і металургійних підприємств. Коли Сапіга перебував у Петербурзі в 1828 році, він справив добре враження при імператорському дворі, після чого одержав від Миколи I титул камергера, але замість придворної кар'єри взяв участь у підготовці польського повстання 1830 року. Коли повстання почалося, «Народна рада», що керувала ним, послала Сапігу в Англію й Францію за фінансовою допомогою, яку одержати так і не вдалося. А після поразки повстання Льву довелося емігрувати із Царства Польського в австро-угорську Галичину.

Залізничний проєкт Сапіги схвалив Галицький сейм, і в 1844 році у Відень подали прохання про надання концесії на будівництво залізниці. Потрібний для будівництва дороги капітал (10–12 млн гульденів) Сапіга планував зібрати, створивши акціонерне товариство з великих землевласників Галичини. Однак, незважаючи на його активність, почалися непередбачені затримки, тому до 1852 року побудували тільки 64 кілометри Галицької залізниці.

¹¹⁴⁹ Після розділів Речі Посполитої Царство Польське входило до складу Російської імперії.

Інтерес до продовження будівництва цієї залізниці знову ожив під час підготовки до Кримської війни 1853–1855 років. Австрія збиралася виступити на боці супротивників Росії, тому залізниця від Відня до кордону з Російською імперією була потрібна для транспортування військ і військових вантажів. Спроби прискорити будівництво дороги призвели до зростання державного боргу до 268 млн гульденів, і в 1855 році побудовану за рахунок держави ділянку Галицької дороги вирішили продати приватним власникам.

Першим претендентом стало «Товариство Північної дороги імені імператора Фердинанда», контрольоване Соломоном Ротшильдом — воно в тому самому 1855 році звернулося з проханням передати йому в оренду недобудовану лінію Краків — Львів. Товариство мало багаторічний досвід будівництва й експлуатації залізниць, і за указом від 24 квітня 1856 року всі дороги в Галичині перейшли в його власність. Однак галицькі магнати, зокрема Л. Сапіга й А. Потоцький, подали прохання імператору переглянути це рішення. Указ справді був переглянутий, і в 1857 році «Товариство Північної дороги» відмовилося від усіх ліній у Східній Галичині, при цьому воно стало власником великого пакету акцій у товаристві Льва Сапіги.

Концесію на будівництво залізниць у Східній Галичині товариство Сапіги одержало 7 квітня 1857 року, а 4 листопада 1861 року вже розпочався рух до Львова — перший потяг із чотирьох вагонів називався «Ярослав», і на всіх станціях збиралися юрби селян подивитися на «залізного коня». Східна Галичина одержала довгоочікуваний зв'язок із Західною Європою, і це стало поштовхом для економічного розвитку.

Щоправда, Денис Зубрицький¹¹⁵⁰ в одному з листів заявляв, що залізниці, побудовані для «легковажних мандрівників», — одне із найбільших лих Галичини, тому що вони приносять вигоду тільки підприємцям і фабрикантам, залишаючи без хліба мільйони людей¹¹⁵¹. Не знаю, що він мав на увазі, кажучи про мільйони галичан, які залишилися без хліба. Мабуть, він і сам цього докладно не знав, а написав просто так, під настрій.

Незабаром почалися розмови про продовження Галицької дороги, щоб у перспективі довести її до одного з портів Чорного моря — до румунського порту Галац або до Одеси.

¹¹⁵⁰ Львівський історик і етнограф (1777–1862).

¹¹⁵¹ Письма к М. П. Погодину из славянских земель. Вып. 3. — М., 1880. — С. 601–602, 605.

Останнє було, звичайно, проблематично — відносини між Австрією й Росією не були дружніми. Зупинилися на рішенні побудувати лінію Львів — Чернівці, однак зненацька виявилося, що «Товариство Галицької залізниці імені Карла Людвіга» не готове фінансувати нові проекти — акціонери отримали чималий прибуток і не хотіли ризикувати своїми капіталами. Довелося шукати іноземних інвесторів, і Сапіга знайшов їх в Англії, ставши співзасновником компанії Lemberg — Czernowitzer Railway Company Limited із центральним офісом у Лондоні. Незабаром ця компанія одержала концесію на подальше будівництво залізниць від Львова до Буковини.

Засновники товариства Lemberg — Czernowitzer Railway Company Limited у 1865 році стали виводити на німецькій й англійській біржі акції. На них виник деякий попит на Лондонській біржі — згадки про shares of the Lemberg, «лівівські акції», зустрічалися в різних англійських виданнях 1860-х років, присвячених цінним паперам¹¹⁵². Однак під час європейської фінансової кризи 1866 року фінансові справи дороги (як і курс її цінних паперів на біржах) помітно погіршилися.

Після того як 1 вересня 1866 року залізницю Львів — Чернівці нарешті закінчили, директор дороги барон Віктор фон Оффенгейм почав переговори з російськими залізничними підприємцями, пропонуючи з'єднати Чернівці з Одесою через Тирасполь. Хоча цей проект так і залишився нереалізованим, 15 травня 1867 р. товариство Галицької залізниці одержало нову концесію на будівництво лінії Львів — Броди й державну гарантію прибутку. У 1869 році будівництво цієї лінії закінчили.

Коли розпочалася експлуатація дороги Львів — Чернівці, її директор Віктор Оффенгейм неодноразово заявляв, що залізниця виявилася збитковою. Не повіривши цьому, Лев Сапіга подав на нього до суду, і після дворічного слідства у Відні розпочався судовий процес. Виявилось, що Оффенгейм став жертвою вимагання з боку державних чиновників високого рівня (міністра торгівлі Банганса та інших). Зрештою Оффенгейма в 1875 році виправдали, а Сапіга був змушений подати у відставку. Уся ця історія привернула увагу сучасників — за

¹¹⁵² Accounts and papers of the House of Commons. Vol. 24. Commercial reports. — L.: Great Britain Parliament. House of Commons, 1870. — P. 331; The London Review of Politics, Society, Literature, Art, & Science, Vol. 9. — London: J. K. Sharpe, 1864. — P. 486; Bradshaw's Railway Manual, Shareholders' Guide and Official Directory. — London: Henry Blacklock & Company, 1879. — P. 395 и др.

словами Макса Вірта, «в Австро-Угорщині, де залізничні спекуляції проводилися навіть з більшою зухвалістю», ніж в Німеччині, «так само йшла торгівля концесіями». Виявилося, що керівники існуючих залізниць «заражені продажністю. Головний директор галицької Карл-Людвігської дороги Оффенгейм, а також його підлеглі, Циффер і Лісковец, були заарештовані за розкрадання грошей як на цій залізниці, так і на Лемберг-Черновіць-Ясській дорозі; при цьому стало ясно, на які саме гроші споруджували мільйонні палаци у Відні»¹¹⁵³.

Історія діяльності товариства Lemberg — Czernowitzer Railway Company Limited була не єдиним прикладом проникнення іноземних капіталів у залізничні проекти Галичини. Серед інвестицій в облігації галицьких залізниць іноземні капітали досягали 90%, при цьому переважали німецькі інвестори. Їхнім основним конкурентом були французи, що давно вже виявляли інтерес до залізниць Габсбурзької монархії.

Однак загалом залізниці в Галичині справді мали не дуже високу рентабельність, головним чином через відсутність великих промислових підприємств, зацікавлених у перевезеннях вантажів. Тому вантажні перевезення обмежувалися сільськогосподарськими продуктами й сировиною. Інтенсивність перевезень також була невелика й коливалася в різні пори року. Прибуток акціонерів залізничних компаній став знижуватися, і в 1877 році держава почала викуповувати приватні залізниці. Акції обмінювали на державні залізничні облігації з гарантованим прибутком 4%.

До початку XX століття створення мережі залізниць у Галичині було загалом завершене¹¹⁵⁴. Однак промисловість як у Галичині, так і в Буковині перебувала ще «на досить низькому рівні розвитку» і, незважаючи на появу залізниць, «не скоро наздожене західноєвропейські держави»¹¹⁵⁵. Ці слова, написані в 1860-ті роки, залишалися актуальними на початку XX століття, після початку нафтового буму в Галичині (до його історії ми ще повернемося).

¹¹⁵³ Вирт М. История торговых кризисов в Европе и Америке / М. Вирт. — СПб.: Изд-во журнала «Знание», 1877. — С. 372–373.

¹¹⁵⁴ Їхня довжина зросла з 1,5 тис. км в 1881 р. (13,3% від усієї довжини залізниць в Австро-Угорщині) до 3,6 тис. км в 1901 р. (18,3%) (Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne [red. T. Pilat]. — T. VII. 2. — Lwow: Z Pierwszej Związkowej Drukarni, 1904. — S. 209).

¹¹⁵⁵ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины / К. фон Шмедес. — СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. — С. 96–97.

Усі дороги вели в Одесу

Через порти Чорного моря йшов масовий експорт зерна, його обсяги постійно зростали¹¹⁵⁶, а прибутки від його продажу мали стратегічне значення. У часи, коли не було залізниць, зерно (так само як інші товари) перевозили надзвичайно повільно традиційним гужовим транспортом — волами.

Початок Кримської війни 1853–1856 років наочно показав, що для постачання армії возів з волами вже недостатньо — потрібен сучасний залізничний транспорт. Після смерті Миколи I у 1855 році його спадкоємцем став Олександр II. При ньому заснували залізничний фонд і Головне товариство російських залізниць. 25 грудня 1864 року цар нарешті розпорядився профінансувати з бюджету будівництво лінії Одеса — Київ, і в 1865 році проклали першу ділянку цієї дороги від Одеси до Балти. Після тривалих суперечок про те, чи вести далі дорогу на Київ або на Харків, у 1870 році лінію все ж таки довели до Києва.

На Київщині до Одеської дороги підходила так звана цукрова залізнична гілка, і вона йшла через місцевість, де були сконцентровані цукрові заводи. Відгалуження від лінії Одеса — Київ, що вело на Бердичів, відкрили в тому самому 1870 році. Надалі цю дорогу продовжили до Бреста — у 1870 році заснували товариство Києво-Брестської дороги, а в 1873 році по ній розпочався рух. Необхідність такої лінії не викликала сумніву й обговорювалася вже декілька років — адже з її допомогою зерно, цукор, інші сільськогосподарські продукти й лісоматеріали можна було б доставляти в Пруссію, у порт Піллау. «Брестсько-Бердичівська дорога... послужила б для з'єднання Південно-Західного краю з такими промисловими місцевостями, як Царство Польське, Рига, Петербург, Белосток»¹¹⁵⁷.

¹¹⁵⁶ Зерновий експорт у 1846–1850 рр. зріс удвічі в порівнянні з 1826–1830 рр.

¹¹⁵⁷ «І тепер до Варшави направляються з Волинської й інших Південно-Західних губерній хліб... частково худоба... На білостокські й варшавські сукняні фабрики доставляється з українських ярмарків значна кількість вовни. Зворотний вантаж... постачають фабрики Царства Польського, білостокські, ризькі й почасти петербурзькі... Закордонні товари північної Європи також можуть направитися цією дорогою в Південно-Західний край, куди вони й тепер почасти проникають цим шляхом» (Києвлянин. — 1868. — № 92).

У 1852 році князь Сергій Кочубей¹¹⁵⁸ запропонував план будівництва Харківської залізниці й подав прохання надати йому концесію. Дорога мала поєднати Курськ і Харків з Таганрогом — портом на Азовському морі. Кочубей заснував акціонерне товариство й виношував плани ще однієї дороги від Харкова до порту у Феодосії (давньої Кафи, знаменитому протягом століть центрі перетину торговельних шляхів). Однак проекти Кочубея так і не затвердили — не настав ще потрібний час.

Через чотирнадцять років дозвіл від царя на будівництво Харківської залізниці одержав відомий підприємець С. С. Поляков (який, як казали тоді, «не скупився на великі хабарі в залізничних питаннях»¹¹⁵⁹). На той час він уже прославився як «залізничний король». Поляков зобов'язався фінансувати не тільки будівництво дороги, але й запустити в Донбасі завод з виробництва рейок без якихось субсидій від держави. У березні 1868 року затвердили договір про фінансування Поляковим двох доріг — Курсько-Харківської й Харківсько-Азовської, і незабаром він одержав концесії. «Залізничний король» свою справу знав добре, і навесні того самого року почалися масові роботи з будівництва Курсько-Харківсько-Азовської дороги одразу на всій лінії довжиною 700 км. На будівництві працювало 17 тисяч осіб, і вже 22 травня в Харків на першому поїзді з Курська прибув сам Поляков для відкриття цієї ділянки лінії. А 22 грудня наступного 1869 року дорогу повністю закінчили. Так Київ опинився в місці перетину трьох ліній, що вели на південь (Одесу), захід (Брест) і схід (Курськ).

Незабаром, у 1870-ті роки, на південному сході України почався масовий видобуток вугілля й залізної руди. Основним споживачем і замовником стали залізниці — для їхнього будівництва були потрібні у величезній кількості рейки, а для паровозів — вугілля.

¹¹⁵⁸ Полтавський губернський «предводитель дворянства» Сергій Вікторович Кочубей (1820–1880) надалі став членом правління Головного російського товариства залізниць і почесним директором «Новоросійського товариства» Джона Юза.

¹¹⁵⁹ Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. — 1909 — Т. 138. — Апр. — июнь. — С. 470.

Транспортна революція

Перед Першою світовою війною створення мережі залізниць на території України загалом завершили — як у західній її частині, що входила до складу Австро-Угорщини, так і в центральній, південній і східній частинах, що входили до складу Російської імперії¹¹⁶⁰.

Три великі залізничні магістралі¹¹⁶¹ з'єднували економічні центри центральної, східної й південної України із чорноморсько-азовськими портами та з російськими ринками. Основними транспортними вузлами в цих частинах України стали Київ, Харків і Одеса, а ще одна залізниця Ромни — Лібава з'єднала центральну й східну Україну з балтійськими портами. У західній частині України Північна залізниця зв'язала Львів із Краковом і Віднем, а Галицька залізниця — Львів із Чернівцями в Буковині. Нереалізованим залишився проєкт будівництва залізниці від Чернівців до Одеси, символічний у тому сенсі, що в разі її створення єдина транспортна мережа охопила б собою всі економічні центри України, поділеної між двома імперіями.

Це була справжня транспортна революція, яка повністю змінила карту економічної географії України, — адже саме завдяки мережі залізниць відбувалася консолідація різних регіонів. Під час створення залізничної мережі будували великі машинобудівні підприємства (зокрема Харківський і Луганський паровозобудівні заводи). А на виробництво залізничних рейок орієнтувалися практично всі металургійні підприємства східного регіону.

У фінансуванні залізничних проєктів брали участь великі землевласники, власники цукрових заводів і експортери зерна, однак основним джерелом капіталів стала масова емісія залізничних облігацій і акцій, які всю другу половину XIX століття перебували у центрі уваги на біржах. Так створення залізничної мережі призвело до появи масового ринку цінних паперів¹¹⁶².

¹¹⁶⁰ Загальна довжина залізниць досягла 23,4 тисячі км, (2,3 км на 100 кв. км території й 0,42 м на одного мешканця) (Сарбей В. Г. Національне відродження України. — К.: Альтернативи, 1999. — С. 186).

¹¹⁶¹ Москва — Київ — Одеса, Москва — Харків — Одеса, Москва — Харків — Таганрог.

¹¹⁶² Наприкінці 1880-х років більшістю залізниць (76,4% у 1889 р.) володіли приватні акціонерні компанії, які мали повну свободу у визначенні тарифів перевезень. Однак під час чергової Російсько-турецької війни 1877–1878 років

У другій половині XIX століття залізниці перетворили розрізнені регіони в єдиний економічний простір, що формувався під знаком зародження капіталізму. Завдяки створенню сталевих мережі залізниць, що зв'язали північ і південь, захід і схід, з'явилася єдина система переміщення товарів і людей.

Якщо уявити собі карту, то Львів, Київ і Харків розташовані ніби на одній лінії, а Одеса перебуває на вершині переверненого вниз трикутника. Він указує на порти Чорного моря, через які йшла міжнародна торгівля, і так українська економіка підключалася до світових товарних і фінансових ринків. А процеси глобалізації наприкінці XIX — початку XX століть (коли потоки іноземного капіталу ринули в Україну) разом з індустріалізацією перетворили ці найбільші міста в основні економічні центри.

«Інтернет Вікторіанської епохи»

Якщо залізничні мережі стискали простір і час (роблячи далеких друзів — близькими, а довгу подорож — короткою), то що вже казати про телеграф і телефон. Ця мідна мережа із дротів обплутала світ ще більш стрімко, ніж сталева мережа залізничних колій. Є спокуса назвати телеграф «Інтернетом Вікторіанської епохи» — епохи британської глобалізації, яка тривала до Першої світової війни. Красиво, хоча й занадто — який з телеграфу Інтернет? Так само як дідівський чорний телефон середини XX століття із круглим диском і важкою трубкою нічого не має спільного зі смартфоном. Але по суті сказано вірно.

У телеграфі принципово нове було в тому, що раніше передача інформації між людьми крім особистих розмов відбувалася тільки за допомогою листів. Ішли вони довго, іноді губилися, особливо якщо їх везли в далекі країни. А телеграф одразу все змінив — інформація передавалася дротами, може, й не з такою швидкістю, як сьогодні, але для людей XIX століття — неймовірно швидко. І передавалася вона без участі матеріальних предметів (листів) — одні тільки символи.

Про історію винаходу телеграфу написано багато, повторювати це немає сенсу, як і дискутувати, кого саме вважати

приватна залізнична мережа показала свою неефективність, і все частіше стали говорити про необхідність викупу державою залізниць в акціонерних товариств. На початку XX століття більшість залізниць уже належала державі.

його головним винахідником. Комерційне використання телеграфу вперше почалося в Англії у 1837 році, а в 1844 році — у США, де Семюел Морзе зареєстрував патент на телеграфний апарат. Новий зв'язок розвивався швидко — у 1858 році дном океану вже проклали трансатлантичний кабель, який з'єднав Америку з Європою, а в 1870-му з'явився кабель до Африки з її численними британськими й французькими колоніями. Так мідна мережа телеграфних дротів стала поширюватися не тільки в різних країнах, але й на різних континентах. Часто телеграфні лінії будували разом із залізничними коліями — зв'язок потрібен був на залізницях, щоб регулювати рух поїздів.

Почалася справжня інформаційна революція — може й не перша (появу друкованих книг і особливо газет теж можна вважати інформаційною революцією), але для того часу дуже радикальна. Вона стала можливою завдяки освоєнню нового виду енергії — електричної. Інформаційна революція перетворювала економічні системи країн у єдиний інформаційно-фінансовий ринок¹¹⁶³, і найважливішим її інструментом став, звичайно ж, телеграф.

«Винахід телеграфу був набагато більш революційною новинкою, ніж поява телефону через декілька десятиліть. Телефон (приблизно як Facebook сьогодні) просто підвищив якість соціального життя, зробивши вербальне спілкування доступним і зручним. А телеграф змінив параметри економічного життя: він... кардинально скоротив час на передачу інформації»¹¹⁶⁴.

Телеграф зв'язав основні фінансові центри світу (Лондон, Париж, Берлін і Нью-Йорк) та окремих країн у єдину інформаційну мережу, підвищивши мобільність капіталу. Так змінювалась сама архітектура економічних систем та фінансових ринків і переходила на якісно новий рівень. Може, ці зміни й не дуже усвідомлювали люди XIX століття, але вони реально відбувалися.

Прийнято вважати, що телефон винайшов американець Олександр Белл у 1876 році, одержавши патент і заснувавши

¹¹⁶³ «Вона усунула всі перешкоди й невизначеності, які колись утрудняли й гальмували ділову активність. Тепер продавці могли додатково замовити товар», а постачальники «одержали постійний контроль над ланцюжками поставок» (Гринспен А. Капіталізм в Америці: Історія / А. Гринспен, А. Вулдрідж. — М.: Альпіна Паблішер, 2020. — С. 25).

¹¹⁶⁴ Гринспен А. Капіталізм в Америці: Історія / А. Гринспен, А. Вулдрідж. — М.: Альпіна Паблішер, 2020. — С. 72–73.

свою компанію, яка швидко просувала власний продукт по всьому світу (через два роки реклама телефонів Белла вже зустрічалася в київських газетах). Втім, схожий девайс створив ще в 1861 році німецький фізик Іоганн Рейс, він запропонував і назву нової системи зв'язку, що передає людський голос — «телефон». Розробляли телефони також в інших країнах, тому сперечатися, хто саме був першим, для нас зараз особливого значення вже немає. Важливо, що новий винахід, що дозволяв чути на відстані голос один одного, швидко прижився, а перші телефони компанії Белла скоро з'явилися подекуди і в наших містах. Хоча масове використання телефонного зв'язку у світі реально почалося тільки з кінця XIX століття.

В Україні першу телеграфну лінію в 1846 році побудували між Львовом і Віднем, у 1855 році телеграф з'єднав Чернівці та Львів. У тому самому 1855 році почав працювати телеграфний зв'язок між Києвом і Петербургом, у 1859 році телеграми змогли відправляти жителі Одеси. А в 1880-ті з'явилася мережа поштово-телеграфних контор, після чого телеграф став звичайною справою у всіх великих містах.

У 1868 році через територію України пройшов «індійський телеграф» — Індो-Європейська лінія Лондон — Варшава — Одеса — Тифліс — Тегеран, яку будувала фірма «Сіменс і Гальске». Лінію потім довели до британської Індії (перше повідомлення в Індію відправили в 1870 році)¹¹⁶⁵. «Індійський телеграф» проходив не тільки через Одесу й Житомир, але й через славне місто Бердичів, хоча той факт, що через місто йшли чавунні (!) стовпи з мідними дротами, ще не означав, що місцеві підприємці могли користуватися цим зв'язком. В Одесі комітет торгівлі й мануфактур звертався в Департамент торгівлі із проханням дозволити їм користуватися цією лінією для комерційних справ. Однак, незважаючи на все значення одеської зернової торгівлі, російська влада не дала такого дозволу. А використовувати поганий телеграфний зв'язок з Європою через Москву одеські банкіри й купці не хотіли, відправляючи свої ділові повідомлення через Константинополь і далі в Лондон тим самим «індійським телеграфом». Щоправда, у такому разі доводилося витратити до-

¹¹⁶⁵ Загальна вартість проекту досягла майже пів мільйона фунтів, і для фірми «Сіменс», у ті роки лідера з прокладання телеграфних ліній, таке замовлення стало подією.

даткові гроші, а головне — час. Телеграма з Одеси в Лондон через Константинополь йшла дві доби, хоча при безпосередньому використанні Індо-Європейської лінії одержати відповідь із Лондону можна було б через дві години.

У 1880-ті роки в Україні стали з'являтися телефони. «Телефони. Звуковий телеграф. Цей найгеніальніший сучасний винахід, за допомогою якого на відстані багатьох верст можна розмовляти й взагалі передавати звуки»¹¹⁶⁶. Першим знову ж таки став Львів — позначалася близькість до розвиненої Австрії. У 1882 році американська компанія «Белл» відкрила телефонну станцію в Одесі (а також у Петербурзі, Москві, Ризі й Варшаві). А в Києві телефони з'явилися не набагато пізніше Львова й Одеси — у 1886 році; у Харкові перша телефонна станція стала працювати у 1888 році.

Так «телеграф, телефон, потяги із швидкістю сто двадцять верст... скоротили відстань до minimum'a... Угода, що вимагала раніше цілих місяців, тепер завершується за п'ять хвилин. Але вже і ця чортова швидкість не задовольняє наше нетерпіння... Скоро ми будемо бачити один одного по дроту на відстані сотень і тисяч верст!»¹¹⁶⁷.

¹¹⁶⁶ Києвлянин. — 1878. — 4 января.

¹¹⁶⁷ Куприн А. Молох / А. Куприн // Полное собр. соч. В 10 т. Т. 1. — М.: Воскресенье, 2006. — С. 43.

Розділ 2.

БІЗНЕС ІЗ АРОМАТОМ КАВИ

У 1879 році Григорій Данилевський (той самий, який написав серію етнографічних нарисів про чумаків, а потім став редактором «Урядового вісника») опублікував фантастичне оповідання «Життя через сто років». У майбутньому, де опинився герой, усе сильно змінилося — світ завоювали китайці, а Європою управляв якийсь азійський богдыхан. Незмінним залишилося одне — кав'ярні. Туди приходили люди випити каву, поговорити, почитати газети й довідатися новини. Кав'ярні залишилися не даремно — саме там зміцнювалися соціальні зв'язки, без яких неможливий розвиток економіки.

Драйв епохи

У кожної епохи свій драйв — той магнетизм життя, який відчувається через століття й робить епоху неповторною, не схожою на інші. Це особливий настрій, що надає тому часу характерний вигляд і поєднує одним ритмом людей, що жили тоді. Як ритм музики поєднує танцюючих. Саме він, драйв епохи, допомагав жити, мріяти й творити — створювати нове в мистецтві, науці, технологіях. Зокрема технологіях фінансових.

В епоху Відродження такий драйв створили контакти із країнами Сходу. Що б там не говорили церковники про «клятих іновірців», у яких потрібно відвоювати Єрусалим, для ди-

ких європейців, що милися зазвичай два рази за життя (під час народження й смерті), контакт з витонченою цивілізацією арабів став культурним шоком. У позитивному сенсі цього слова. Вигідна торгівля, потоки грошей, багатство італійських міст, нові культурні впливи, ентузіазм підприємців — усе це визначав контакт із більш розвиненою цивілізацією.

В епоху Колумба й конкістадорів драйв тих століть створював потік дорогоцінних металів із Центральної й Південної Америки. Стародавні цивілізації цього континенту загарбників не цікавили (вони переплавляли твори мистецтва інків у злитки). Хвилювали лише пошуки легендарної «країни золота» — Ельдорадо. Культ золота взагалі характерний для європейців (в інших частинах світу ставлення до цього металу часто бувало іншим), і побачивши його блиск, вони забували про все й готові були плисти на інший край землі, долати океани, гинути в штормах і битвах з місцевими племенами. Головне — золото.

А потім настало сімнадцяте століття, епоха голландців, епоха Амстердама. Потрібне було нове джерело драйву. Ним стала кава — дорогі екзотичні зерна, що ростуть у далеких і недоступних країнах, мали дивну властивість. Вони проявляли розум і піднімали настрої.

Для європейців, які звикли до алкоголю, що затуманює свідомість, це взагалі був перший контакт із психостимулюючими речовинами. У Європі їх просто не було. Кажуть, що колись вікінги перед боєм пили відвар мухоморів і впадали в стан агресивного божевілья, позбавленого страху. Це як наші співвітчизники перед бійкою можуть випити склянку самогону для сміливості. Але зрозуміло, що до комерції, бізнесу це відношення не має. Для вдалої угоди потрібен стан ясності розуму, а не алкогольне сп'яніння. І таке джерело драйву було знайдено — кава. Пахучі коричневі зерна з далеких південних країн. Кава віденська. І амстердамська. Ну й звичайно, лондонська.

Так почалася кавова епоха — епоха великого протвердження¹¹⁶⁸, яка розбудила безліч європейців від вікового ал-

¹¹⁶⁸ Втім, велике протвердження торкнулося не всіх — один із поміщиків Правобережної України в 1791 році на каву витратив 878 злотих, а на вино, горілку й пиво 8227 злотих, майже вдсятеро більше (Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII веке / А. И. Баранович. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 152).

когольного напівснугу¹¹⁶⁹ і підштовхнула їх до прагнення поліпшити якість свого життя, зайнятися підприємництвом та й взагалі якоюсь продуктивною справою. У цьому сенсі дух кавової культури добре узгоджувався з етикою протестантизму, націленою на прагматизм, працьовитість і ясність розуму. Поширилася мода на кав'ярні також і в інших країнах, не протестантських. У містах Італії, у Парижі й Відні — усюди вони ставали центром суспільного життя, місцем, де можна було поспілкуватися, почитати газети й обговорити новини¹¹⁷⁰.

Кава розв'язала язики у тверезих, створивши принципово нову мережу комунікації — кав'ярні. Туди могла зайти будь-яка людина й взяти участь у розмові. У кав'ярнях купці укладали угоди, вчені робили свої відкриття, політики знаходили вдячних слухачів — справжній форум, живий і динамічний, далекий попередник наших соціальних мереж.

Для XVI і XVII століть все це було новим і незвичайним — справжньою радикальною інновацією. До того люди століттями зустрічалися в пивних, які мали різний вигляд і назви (у наших краях — у шинках), але на відміну від кави, яка прояснювала свідомість, алкоголь (навіть слабкий, не кажучи вже про міцний) створював зовсім інший настрій. Центром цієї інновації (як і багатьох інших) став Лондон, і на прикладі британської столиці добре видно, що історія кавової культури відображає історію становлення громадянського суспільства.

Коли у 1602 році була створена Голландська Ост-Індська компанія, її купці зацікавилися торгівлею кавою. Їхньою головною метою був, звичайно, перець та інші прянощі (на них у Європі був дуже високий попит), але вигідно купити перець можна було тільки в Індонезії. Це було дуже далеко, і шлях туди на початку історії компанії був небезпечний. А каву продавали набагато ближче — у портовому місті Моха в Ємені,

¹¹⁶⁹ Сказати, що кав'ярні витіснили пивні, було б неправдою. У 1737 році в Лондоні працювало 530 кав'ярень і майже шість тисяч пивних — вдсятеро більше. А скільки, крім того, було таверн, заїжджих дворів та інших місць, де торгували алкоголем, порахувати важко. І сьогодні лондонські паби мають значення для спілкування й обміну різною інформацією не менше, ніж кав'ярні.

¹¹⁷⁰ Хіба що консервативні германські князівства довго опиралися цій моді, і там каву більше пили вдома, у колі родини. Хоча й там згодом ця глуха стіна опору впала — на початку XX століття берлінські кав'ярні не поступалися віденським.

тоді одному з головних центрів кавової торгівлі¹¹⁷¹. У 1616 році голландський корабель привіз першу партію кави з Мохи, а з 1663 року почалися регулярні поставки цього товару спочатку з Ємену, а потім із Малабару на узбережжі Індії.

Перша європейська кав'ярня для публічного пиття кави (до того кожен поціновувач напою пив його вдома) з'явилася у Венеції у 1645 році, потім ця мода поширилася в Лондоні, а в 1662 році сицилієць Прокопіо відкрив першу кав'ярню в Парижі, де подавали не тільки каву, а й іншу новинку — морозиво. В Амстердамі кав'ярню у 1664 році відкрив народжений у Туреччині Паскуа Розі, який був родоначальником лондонської кавової культури.

Кава поширювалася в Європі швидко, хоча й перешкод у цьому було чимало — церква деякий час називала каву «чорною кров'ю турків», вважаючи, що вона пропагує ідеї ісламу. Багато хто взагалі вірив, що підступні євреї й мусульмани змовилися й навмисно підсаджують християн на каву, щоб знищити їхню мораль і збентежити розум. Англійський король Карл II у 1676 році заборонив (хоча і ненадовго) кав'ярні, тому що вони не тільки нібито спричиняли імпотенцію, а й поширювали бунтарські настрої. В останньому частини правди, звісно, була — за чашкою кави люди обговорювали не тільки свої комерційні справи, але й політику. У кав'ярнях укладали політичні памфлети й заодно плели різні змови. Вважалося, що там збираються сміливі люди, які займаються ризикованими справами.

А в германських князівствах їхні консервативні мешканці з недовірою ставилися до нової кавової моди й пили звичне пиво. На продаж кави встановили високі податки, а місцями взагалі заборонили її. Власник кав'ярні Ціммермана в Лейпцигу замовив Баху написати гумористичну кавову кантату, щоб рекламувати свій заклад, та й каву взагалі. Протест проти спроб заборонити жінкам пити каву був для Баха ще однією причиною написати у 1732 році кантату — її виконали вперше в кав'ярні Ціммермана у 1734 році. Однак влада не здавалася — у 1777 році король Пруссії Фрідріх Великий запровадив державну монополію на каву, щоб обмежити її поширення. Він наказав штрафувати тих, хто варить каву вдома

¹¹⁷¹ Від нього з'явилася назва сорту кави Мокка. Усі гори на околицях Мохи були засаджені кавовими деревами з ініціативи шейха Шадді, якого потім стали вважати заступником не тільки міста, а й усіх арабських кав'ярень.

(їх шукали й знаходили за запахом). На думку короля, його піддані мають пити звичні всім алкогольні напої, а не якусь там мусульманську каву.

Згодом усі ці пристрасті вгамувалися, і для європейців кава стала звичною справою. Постачання кави в Європу на півтора, а то й два сторіччя монополізували голландці. Вони почали вирощувати каву в Індонезії, з якою налагодили регулярне сполучення. Везти її звідти було економічно набагато вигідніше, ніж купувати в арабів у Ємені. Англійці не могли із цим миритися і створили плантації кави у своїх карибських колоніях, особливо на Ямайці¹¹⁷². Французи не відставили від них — з неймовірними складнощами й пригодами вони добули саджанці кавового дерева й виростили їх на колонізованому острові Мартініка в Карибському морі.

А тим часом заповзятливі голландці зрозуміли дві речі. Кава, що прояснює розум і підвищує настрій, може стати кращою допомогою під час ділових перемовин. А кав'ярні, в яких збираються купці й фінансисти, будуть місцем для обміну діловою інформацією. І справді, коли іноземний купець потрапляв до Амстердаму, визнаної «столиці світу» XVII–XVIII століть, де він нікого не знав, куди йому було йти, щоб зав'язати перші ділові знайомства? Звісно, до кав'ярні. Зокрема до «Англійської», недалеко від біржі. А вже потім, зорієнтувавшись у фінансовій обстановці, можна вирушати на біржу. Чи взагалі туди не йти, якщо всі питання вирішувалися за чашкою кави. Недалеко від біржі було чимало інших кав'ярень («Французька», «Лейденська», «Рошельська»). Адже недарма давня китайська мудрість стверджує, що будь-який далекий шлях починається з одного кроку. І перша чашка кава ставала таким кроком на шляху занурення в заплутаний фінансовий світ Амстердаму.

«Наші спекулянти відвідують певні будинки, де продається напій», який «голландці називають коффі, а левантинці — кафе». Ці «кавові будинки (coffy huizen) з їхніми привабливими [можливостями] провести час були взимку великою зручністю... в усіх знайдеш співрозмовників, щоб погомоніти. Хтось п'є шоколад, хтось каву... вислуховуючи новини... От в один із цих будинків у години роботи біржі входить та чи інша особа, що грає на підвищення. Її розпитують, скільки коштують акції, а він додає до їхньої ціни на цей момент

¹¹⁷² Ямайська кава «Blue Mountains» і сьогодні цінується серед знавців.

один-два відсотки, дістає маленьку записну книжку й починає записувати щось таке, що є лише в нього в голові, щоб змусити кожного повірити, начебто він справді це зробив, і щоб підігріти... бажання купити яку-небудь акцію зі страху, як би її ціна не зросла ще більше», — писав про амстердамські кав'ярні сучасник Йосиф де ла Вега¹¹⁷³.

У кав'ярнях лондонського Сіті

Лондон став фінансовою столицею світу замість Амстердаму тільки з кінця XVIII століття, коли колесо історії зробило свій черговий поворот. Однак у 1688 році тут відбулися події, що мали серйозні наслідки. Консервативно налаштованого короля-католика Якова скинули, на зміну йому прийшов новий король-протестант Вільгельм. Незабаром після політичної «славної революції» почалася революція фінансова, за якою пішов загальний економічний підйом і хвиля заснування акціонерних компаній.

У британській столиці дух змін особливо відчувався в діловому районі — лондонському Сіті, на Exchange Alley. Цю коротку вулицю, де народ юрбився біля кав'ярень Jonathan's Coffee House і Garraway's, «можна було пройти за півтори хвилини. Зупиніться біля дверей “Джонатана”, поверніться на південь, пройдіть декілька кроків, потім зверніть на схід — і ви прийдете до дверей “Гаррауея”. Звідти дійдіть до наступних воріт, і ви опинитесь на Берчин-Лейн... Засунувши свій компас у футляр і обійшовши довкола світ ажіотажу, ви знову знайдете себе біля дверей “Джонатана”. Але саме цей крихітний світ, дуже людний у години пік, зі своїми завсідниками, своїми схвильованими групами, був гніздом інтриг і центром могутності»¹¹⁷⁴.

Головні питання вирішувалися в кав'ярнях, де фінансисти й перші брокери могли випити каву, обмінятися но-

¹¹⁷³ La Vega J. de. Die Verwirrung der Verwirrungen: vier Dialoge über Börse in Amsterdam / J. de. La Vega [Ed. O. Pringsheim]. — Breslau: H. Fleischmann, 1919. — S. 192. Зустрічі в кав'ярнях відбувалися зазвичай вранці, з 10 до 12 години, коли біржа ще не працювала. Вона відкривалася в 12 і працювала до 14. Після цього гравці знову йшли в кав'ярні, де обговорювали свої справи до вечора.

¹¹⁷⁴ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм / Ф. Бродель. — В 3 т. Т. 2. Игры обмена. — М.: Прогресс, 1988. — С. 94.

винами й почитати свіжі газети. Першу лондонську кав'ярню відкрив на St. Michael's Alley у 1652 році купець Паскуа Розі. Лондонським комерсантам ідея сподобалася — модно, престижно і справді підвищує ясність розуму, що так важливо для ділових перемовин. Через декілька років з'явилися нові кав'ярні — Rainbow, Nando's та інші. А в Miles's cofee-house, заснованій в 1659 році, виник один з перших британських клубів — Rota club¹¹⁷⁵.

Власники кав'ярень у центрі Лондону стали давати своїм закладам назви, пов'язані з тими країнами й колоніями, на торгівлі з якими спеціалізувалися брокери, що збиралися в них. В New England Coffeehouse, Georgia Coffeehouse, New York Coffeehouse зустрічалися ті, хто торгував з Північною Америкою. А в Jamaica Coffeehouse (де подавали знаменитий ямайський ром) збиралися ті, хто займався бізнесом з карибськими країнами.

Що змушувало цих людей зустрічатися в кав'ярнях, а не на біржі? Крім загальної неформальної обстановки була також інша причина. Після «фінансової революції» з'явилося майже півтори сотні нових компаній, які випускали свої акції. Навколо цих та інших цінних паперів на біржі розпочався ажіотаж, і в 1697 році довелося видати указ, який обмежив кількість брокерів. Їх могло бути не більш ста, причому всіх зобов'язали мати ліцензію на свої операції й реєструватися на біржі. Крім того, біржовий брокер не мав права вкладати власні гроші в операції, а комісійні не могли перевищувати 10 %. Такі новації багатьом не сподобалися, і ті брокери, які не хотіли реєструватися на біржі, стали збиратися спершу в приміщенні Ост-Індської компанії, а потім у розташованих неподалік біржі кав'ярнях на Exchange Alley — Garraway's, Marine, Watson's, а також у кав'ярні Едварда Ллойда, засновника знаменитої страхової компанії.

¹¹⁷⁵ Його заснував Джеймс Харрінгтон, автор популярної в ті роки книги «The Commonwealth of Oceana», де розповідалося про вигадану країну «Океана», яка нагадувала Венеційську республіку. Поеднували учасників клубу тривалі суперечки про економіку й політичний устрій цієї держави. Ідея використання кав'ярень як клубів прижилася — адже вони відкриті для всіх і для будь-яких дискусій. Незабаром прихильники консервативної партії торі стали збиратися в кав'ярнях Cocco Tree та Ozinda's, а ліберальної партії вігів — у кав'ярні St. James. Так зароджувався клубний стиль британського бізнесу, розквіт якого настав через два століття, в часи королеви Вікторії.

Кав'ярня Ллойда відкрилася у 1687 році на Тауер-стріт поблизу від порту й лондонських доків. У просторому залі клієнти пили чай або каву, гріючись біля каміна й обмінюючись новинами, в основному — про кораблі. Хто куди вирушив, хто звідки повернувся, а хто — не повернувся. Ще клієнти полюбляли робити ставки на кораблі, як на коней на перегонах. Комусь повезе, а комусь — ні. Власник помітив це й став видавати для відвідувачів невеликий бюлетень із відомостями про іноземні порти з датами прибуття й відплиття кораблів. Скоро кав'ярня Ллойда прославилася тим, що там завжди можна одержати будь-яку інформацію про кораблі, тому в цій кав'ярні почали укладати договори страхування суден.

Але головним місцем зустрічей брокерів стала кав'ярня Джонатана (Jonathan's Coffee House), відкрита у 1680 році. Зустрічі відбувалися регулярно, однак у березні 1748 року кав'ярня згоріла разом із цілим кварталом на Exchange Alley. Брокерам потрібне було нове місце для зустрічей, і в 1762 році вони створили свій клуб біржовиків, плануючи орендувати на довгий строк відбудовану кав'ярню Джонатана. Однак домовитися із власником кав'ярні не вдалося. І тоді в 1773 році брокери придбали будинок на Sweeting's Alley, щоб створити там свою власну біржу, незалежну від Royal Exchange. Спершу брокери планували назвати її «Новий Джонатан», але потім вирішили дати більш ділову назву — The Stock Exchange. У 1801 році вона одержала свою сучасну назву — London Stock Exchange, LSE¹¹⁷⁶.

У 1700 році в Лондоні нібито було три тисячі кав'ярень, і це при населенні міста 600 тисяч — по одній кав'ярні на 200 мешканців¹¹⁷⁷. Навіть якщо ця цифра завищена, очевидно, що кав'ярні стали в Англії центром громадського життя, може, навіть важливішим, а головне — доступнішим, аніж салони чи театри.

Для багатьох вони стали другим домом. Тоді мало знання не те, де жила людина, а яку кав'ярню відвідувала.

¹¹⁷⁶ Подібно до англійських клубів, London Stock Exchange заснували як некомерційну добровільну асоціацію. Брокери, що заснували біржу, були її власниками. А щоб зберегти пам'ять про кав'ярню Джонатана, у 1996 році в будинку біржі відкрили Jonathan's Cyber Cafe.

¹¹⁷⁷ Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / В. Шивельбуш. — К.: Ніка-центр, 2016. — С. 56. У Парижі в 1720 році було 380 кав'ярень, у 1790-му — 2000, у середині XIX століття — 4000.

І якщо потрібно було когось знайти, то насамперед з'ясовували, у яку саме кав'ярню він ходить. Саме в кав'ярнях політики зустрічалися з журналістами, а юристи й брокери — із клієнтами. Лондонські прокурени й галасливі кав'ярні мало нагадували сучасні. Підлогу з дерев'яних дощок посипали піском, щоб легше прибирати бруд. Столи й стільці вкривали плями, від ламп була сильна кіптява, а свічки мерехтіли й потріскували. Часом можна було бачити якихось незрозумілих і сумнівних персонажів, і все це більше нагадувало пивні для моряків, ніж наші кафе.

Жінки в лондонські кав'ярні взагалі не ходили — ці місця вважалися небезпечними, та й непристойними. А от брокерам і фінансистам кав'ярні подобалися. Тут вони обмінювалися новинами, зустрічалися із клієнтами й укладали угоди. Кав'ярні заміняли їм офіси, контори й клуби — цим і пояснювалася їхня популярність у світі англійського бізнесу. Тому чоловіки могли сидіти там цілими днями — чи то у справах, чи то просто за розмовами.

Ще у 1674 році, коли лондонська кавова культура тільки зароджувалася, а король Карл II спробував заборонити кав'ярні, був опублікований анонімний памфлет «Жінки проти кави» («Women's Petition against Coffee»), який звинувачував любителів кави в імпотенції. «Ніколи представники чоловічої статі не носили ширших бриджів, і ніколи ще настільки мало було в них чоловічої гідності» — стверджувалося там. А все через «надмірне споживання огидного язичницького лікеру, що має назву кава, який... зробив наших чоловіків євнухами й скалічив наших милих галантних кавалерів... Вони приходять додому вичавлені, як лимон, і у всьому їхньому організмі немає нічого... твердого, крім кісток, нічого стоячого, крім вух». А найбільше жінок обурювало, що в кав'ярнях чоловіки узурпували священне жіноче право на плітки.

Чоловіки в тому самому році опублікували відповідь («The Men's Answer to the Women's Petition against Coffee»), де не погоджувалися з обвинуваченнями. «Половину дня ви валяєтеся в ліжку, віддаючи данину ідолові з келиха, потім... викликаєте візника, вирушаєте до театру, де вас розважають танцями, а потім заходите випити в таверну й додому вертаєтеся сп'янілі. І що нам дістається на вечерю? Жалюгідна булочка з маслом!» Тому «нехай наші дружини, що підписали петицію, залишаються вночі на самоті й не п'ють нічого

крім кислого молока!» — такою була тверда чоловіча відповідь. А кава ні в чому не винна — «цей нешкідливий, цілющий лікер... робить нас тверезими у час вашої лютої непокори й гріха ревностів».

Місто легенд

Є легенди, які в дійсності є правдою. А вона теж буває настільки романтичною, що здається легендою. Особливо у Відні. Може, саме легенди роблять Відень таким, яким ми його любимо. Втім, так у всіх старих містах (зокрема у Львові). Деякі легенди відображають реальні події, а деякі створені фантазією поколінь мешканців, які хотіли романтизувати свої вулиці, провулки, пагорби й старі будинки. Так було завжди — легенди надають міському (та й сільському) простору значущість.

Я не бачу в цьому нічого поганого. Набагато гірше, коли політичні легенди виникають довкола жорстоких кривавих епох, і вони через багато років сприймаються люмпенізованою масою як симпатичний час, відображений у дурнуватих старих кінокомедіях. Або коли легенди виникають навколо особистостей безжальних диктаторів, за чийм наказом розстріляні мільйони. А коли минає час, вони сприймаються юрбою як лагідні й мудрі правителі, які забезпечували багаторічний порядок у країні й упевненість у завтрашньому дні. Це страшні й руйнівні легенди, і про них не скажеш, що міф важливіший, ніж правда. А про невинні й чарівні легенди стародавніх міст цілком можна сказати, що міф для людей часто набагато цінніший, ніж історична правда.

Те, що здається важким випробуванням, іноді стає несподіваною удачею. Це — про Юрія Кульчицького¹¹⁷⁸. Він не

¹¹⁷⁸ Докладніше про Кульчицького див.: Німчук І. Юрій Франц Кульчицький та його подвиг. В 250-ліття пам'ятної події / І. Німчук. — Львів, 1933; Юрій Франц Кульчицький і козаки. Збірка статей. — Філадельфія, 1983; Ямїнський Б. Відень 1683. Козаки і Кульчицький / Б. Ямїнський. — Відень, 1983; Филипчак І. Кульчицький — герой Відня / І. Филипчак. — Львів: Слово, 1991; Segel H. The Vienna Coffeehouse Wits, 1890–1938 / H. Segel. — Purdue University Press, 1993; Teply K. Die Einführung des Kaffees in Wien Georg Franz Koltschitzky. Johannes Diodato. Isaak de Luca / K. Teply. — Wien 1980; Wurmdobler C. Kaffeehäuser in Wien. Ein Führer durch eine Wiener Institution. Klassiker, moderne Cafés, Konditoreien, Coffeeshops / C. Wurmdobler. — Wien: Falter Verlag, 2005.

тільки допоміг перемогти турків, які взяли в облогу Відень у 1683 році, але й зумів запустити успішний стартап (напевно, перший в історії стартап українця, та ще й в австрійській столиці), вперше відкрив у місті кав'ярню «Під синьою пляшкою» («Zur blauen Flasche») і придумав рецепт знаменитої віденської кави, яка прославилася у всій Європі. В історії економіки й бізнесу не так вже багато імен українських підприємців, що вплинули на європейську культуру, яким там ставлять пам'ятники й називають вулиці.

Народився він у 1640 році в селі Кульчинці (зараз це Львівська область) і походив з української дворянської родини Кульчицьких-Шелестовичів¹¹⁷⁹. У молодості він опинився на Запорозькій Січі, де став перекладачем, тому що в Юрія був талант до мов (він розмовляв польською, німецькою, угорською, румунською й турецькою). В одному з військових походів Кульчицький потрапив у полон до турків і пробув у Стамбулі декілька років, добре вивчивши турецькі звичаї.

А потім йому неймовірно повезло — на нього звернули увагу сербські купці, тому що їм потрібна була людина, яка добре знає турецьку та інші мови. Вони викупили Юрія з полону, і в 1660 році він опинився в Белграді (тоді це місто входило в Османську імперію), де працював перекладачем у відділенні австрійської Східної торговельної компанії (Orientalische Handelskompagnie). Це був саме той випадок, коли знання виявляються найкоштовнішим капіталом. Золото, гроші, інші цінності — усе це відбирають, коли людина потрапляє в полон. А знання залишаються за будь-яких обставин і можуть стати корисними. Адже несподівані можливості не з'являються самі по собі — їх потрібно створювати.

У 1663 році Кульчицький став австрійським дипломатичним кур'єром і перекладачем у Стамбулі, одержавши вказівку стежити за турецькими військами. Однак у 1679 році турецька влада обвинуватила купців компанії в шпигунстві й вислила їх з Белграда. Кульчицький переселився у Відень у 1680 році, надавши владі звіт, де відзначав, що Туреччина готується до війни з Австрією. У Відні Юрій (там його називали на австрійський манір Георг) відкрив власну компанію для торгівлі східними товарами — килимами, шовком і ювелірними виробами.

¹¹⁷⁹ Хоча польські історики (зокрема Єжи Сас Кульчицький, далекий нащадок Юрія) стверджують, що Кульчицький був поляком і католиком, зазвичай його називають українцем.

А в липні 1683 року двохсоттисячна турецька армія взяла в облогу Відень. Тоді це місто вважалося прикордонним (його ще називали *Antemurale Christianitatis*, «Фронт Християнського світу»), тому що зовсім близько починалися володіння турків і Схід — інша цивілізація. Місто захищало лише 12 тисяч осіб. Імператор Леопольд залишив місто за декілька днів до початку облоги, і вся надія була тільки на польське військо короля Яна Собеського. Захисники Відня опинилися у важкому положенні, адже в них не було зв'язку ні з австрійським військом, ні з польським. Особливо критичним становище стало в серпні — від польських військ не було ніяких звісток, а турки почали робити підкопи під стіни міста, намагаючись їх зруйнувати. Скільки ще часу потрібно чекати допомоги, ніхто не знав, і потрібно було вирішувати, чи продовжувати оборону, чи здаватися туркам.

Стало ясно, що обложене місто не могло довго протриматися. І тоді Юрій Кульчицький сказав, що він пройде через ворожий табір, видаючи себе за турецького купця з Белграда, і дістанеться військ союзників. Там він довідався, що армія польського короля вже зовсім близько, і домовився про обмін світловими сигналами (їх подавали з однієї з веж Відня). Вирішальна битва відбулася 12 вересня 1683 року. Польські, австрійські й німецькі війська розгромили турків — Відень був урятований.

Головним героєм дня став Кульчицький, який налагодив зв'язок. Міська влада нагородила його срібною медаллю, великою грошовою премією, подарувала кам'яний будинок на Леопольдштрассе й звільнила від усіх податків на двадцять років. Сам Бог велів починати свій бізнес, і Юрій не розгубився. Адже йому надали право вибрати собі частку з трофеїв, які залишилися після турків. Коли ті втікали в паніці, то залишили у своєму таборі багато різного. Були там і мішки з кавовими зернами. У Відні ніхто не знав, що це таке — думали, може, корм для верблюдів. А Кульчицький знав.

Задум успішного стартапу вже дозрів у його голові, і він забрав собі майже 300 мішків кави. А 10 січня 1684 року Кульчицького прийняв сам імператор і призначив своїм особистим перекладачем з гарною платнею. Під час цієї зустрічі Юрій попросив дозвіл відкрити у своєму будинку кав'ярню. Імператор погодився. У перші роки кав'ярня декілька разів змінювала адресу, поки не почала працювати на Зінгерш-

трассе, 624, одержавши назву «Під синьою пляшкою». За легендою, під час облоги Відня Кульчицького поранили. Його лікувала майбутня дружина Леопольдіна Мейер, користуючись якимись ліками в синій пляшці. Так і виникла назва. А на будинку 624 тривалий час була табличка зі словами, що в 1683 році саме тут почала працювати перша в місті кав'ярня.

Спершу віденці не виявляли інтересу до гіркою напою ненависних турків, але приходили в кав'ярню, щоб подивитися на героя й послухати його розповіді. Кава тоді взагалі не мала популярності, й багато хто вважав її гидкою на смак турецькою отрутою¹¹⁸⁰. Але одного разу Кульчицький випадково кинув у чашку з кавою шматочок цукру, і виявилось, що з ним набагато смачніше. Він став пробувати різні інші добавки, зокрема молоко. Так з'явилась знаменита віденська кава.

Розповідали, що Юрій Кульчицький для просування свого інноваційного продукту ходив вулицями Відня в турецькому одязі з тацею в руках, на якій стояли кавник і чашечки з безкоштовною кавою. Ще на таці лежали рогалики у вигляді турецького півмісяця — попередники віденських круасанів. Усе це сподобалося мешканцям міста — інтерес до кави став стрімко зростати. А бізнес українця процвітав. Він побачив ту можливість, яку інші не бачили.

Щоправда, швидко з'явилися підробки (за каву видавали палену пшеницю, горох, жолуді тощо), але знавці розуміли, що справжня кава тільки в Кульчицького. А він зберігав свої секрети й не поспішав їх розкривати. Потім заповзятливий українець зрозумів, що можна за гроші навчати віденських дамочок мистецтву приготування кави. У багатих будинках такі «кавоварки», які займалися тільки варінням кави, швидко ввійшли в моду.

Помер Кульчицький у 1694 році від туберкульозу. Його поховали з почестями біля собору св. Стефана у Відні, а 12 вересня 1883 року, у річницю тієї самої битви з турками, на розі вулиці Favoritenstrabe, 64 і провулка Кульчицького (Kolschitzkygasse) йому відкрили пам'ятник у будинку, подарованому в 1683 році. Юрій стоїть у турецькому одязі з та-

¹¹⁸⁰ За словами польського поета Яна Анджея Морштина, написаними близько 1670 року, «Я пам'ятаю, на Мальті ми пили колись // Питво для пашів Муштафи й Мурата; // За смаком воно лише турецькому люду // Християнський посуд шкода бруднити ним // У нехристів кава в пошані й славі, // А нам що за радість у подібній отруті?».

цею і кавником у руках, а під ногами в нього зброя переможених турків. Ну й звичайно, мішок із зернами кави.

Але що було насправді, а що — одна з легенд? Історія Кульчицького дуже популярна у Відні, про нього розповідають у школах, на різних міських фестивалях, пишуть у туристичних путівниках і на офіційному сайті Відня. Однак є скептично налаштовані історики (Джон Стой¹¹⁸¹, Карл Теплі¹¹⁸² та інші), які намагаються довести (можливо, через дух протиріччя), що нічого цього не було, усе вигадане, і легенда про Кульчицького з'явилася в книзі австрійського ченця Готфріда Уліха «Історія другої турецької облоги Відня» («Geschichte der Zweyten Türkischen Belagerung Wiens»), опублікованої через сто років після подій, у 1783 році.

Кульчицького дехто називає «шпигуном» (хоча «шпигував» він проти турків заради порятунку Відня, рідного міста скептичних істориків) і несумлінним піарщиком, тому що він нібито прикрасив свої заслуги в перемозі над турками для просування власного бренду. Звинувачують його також у тому, що не він відкрив у Відні першу кав'ярню, а якийсь вірмен, на ім'я Йоханнес Теодат (він же Діодато). Кав'ярня Теодата справді працювала у Відні за адресою Naarmarkt, 1 (зараз — Rotenturmstrabe, 14), і вона відкрилася в 1685 році. Кав'ярня Кульчицького «Під синьою пляшкою» почала працювати, може, й трохи пізніше, але це ж була не перша його кав'ярня, а третя. Збереглися записи у віденських архівах, як Юрій, бізнес якого розширювався, купував просторіші приміщення. А перша його зовсім скромна кав'ярня відкрилася ще у 1683 році, про що написано на меморіальній дошці на тому будинку, де він жив.

Окрім того, є серйозне логічне протиріччя, яке підриває аргументи скептиків. Одразу після облоги Відня й перемоги над турками Кульчицький написав книгу «Розповідь очевидця, який в турецькому одязі перейшов через ворожий табір, повернувся назад і першим приніс звістку»¹¹⁸³. Книга була дуже популярною й перевидавалася десять разів. Хоча скептики стверджують, ніби Кульчицький написав її не сам,

¹¹⁸¹ Стой Дж. Осада Вени / Дж. Стой. — М.: Вече, 2015.

¹¹⁸² Teply K. Die Einführung des Kaffees in Wien Georg Franz Koltschitzky. Johannes Diodato. Isaak de Luca / K. Teply. — Wien 1980.

¹¹⁸³ Wahrhafte Erzaelung, welcher Gestalt in der aengstlichen turk. Belagerung etc. Durch das Feindlich Lager gedrungen, und die erste Kundschaft zuruck gebracht worden — Wien und Saltzburg: I. B. Mayr, 1684.

а когось найняв, це суті справи не стосується (та й неможливо це довести). Важливо, що книгу читали сучасники, які бачили своїми очима описані події, і якби історія в книзі була неправдою, це одразу стало б очевидно для всіх. До речі, саме в цій книзі Кульчицький пише, що він був на Запорозькій Січі.

Книгою він сильно привернув увагу до себе — люди, які її прочитали, приходили в його кав'ярню подивитися на автора й послухати наживо розповіді про описані події. Кульчицький уміло підігравав цьому інтересу, одягаючись у турецький одяг — такий, у якому він пройшов через ворожий табір. Отже Юрій Кульчицький був не тільки першим українцем, який створив успішний стартап у Відні, а й першим українцем, що організував не менш успішну піар-кампанію в столиці імперії. Жаль, що не у Львові...

У наступні століття віденська кавова культура розцвіла, як ніде, зробивши це «місто легенд» однією з головних кавових столиць. Віденські кав'ярні відрізнялися особливою затишною атмосферою, стильним вишуканим оформленням, великим вибором різних сортів кави і, головне, можливістю почитати газети різними мовами. Клієнт, замовивши каву, міг довго сидіти за своїм столиком, перегортаючи газети й журнали, — питань до нього не виникало.

«Віденське кафе являло собою заклад особливого роду, який неможливо порівняти ні з яким іншим у цілому світі. По суті, це своєрідний демократичний клуб, де хто завгодно, витративши гроші на чашечку дешевої кави, може сидіти годинами, сперечатися, писати, грати в карти, одержувати пошту, переглядати будь-які газети й журнали... Ми щодня просиджували там годинами»¹¹⁸⁴. Багато літературних творів створювалося в цих кав'ярнях, і так з'явилася специфічна «література кав'ярень» (Kaffeehausliteratur), характерна для Відня на межі XIX і XX століть. То був золотий час віденських кав'ярень, яких у місті налічувалося близько шести сотень.

¹¹⁸⁴ «У кожному хоч трохи пристойному віденському кафе були комплекти всіх віденських газет, і не тільки віденських, але й німецьких, а також французьких, англійських, італійських, американських; одержували тут і основні літературні й художні журнали світу... ніщо, можливо, так не сприяло бурхливому інтелектуальному життю й поінформованості австрійця в міжнародних справах, як те, що в кафе він міг всебічно ознайомитися з подіями у світі й одразу обговорити їх у дружньому колі (Цвейг С. Вчорашній мир. Воспоминания европейца / С. Цвейг. — М.: Радуга, 1991. — С. 72).

Під київським небом

Амстердам, Лондон і Відень — це все добре, а що ж було в нас, під київським небом? Коли у цьому стародавньому місті уперше можна було відчутися аромат мокки? Аромат, що несе із собою драйв епохи й невимовний магнетизм життя?

Коли я задумався про кавову історію Києва, мені згадався Владислав Городецький. Точніше, пам'ятник йому в київському Пасажі, де він сидить у капелюсі й із чашечкою кави. Чому саме Городецький? Адже я не знаю, якою він був людиною в повсякденному житті. Напевно, про все це написано в спогадах сучасників, але я не стану цього шукати — лиш. Та й навіщо? Адже легенда важливіша, ніж реальність. І мені хочеться вірити, що Городецький — знаменитий архітектор і мандрівник далекими країнами — був із тих добре освічених і широко мислячих європейців (справжніх «громадян світу» — космополітів), які жили в Києві на початку минулого століття.

Ну а кава, один із символів глобалізації, у Києві з'явилася задовго до Городецького. Майже так само давно, як у Відні. Щоправда, знали про неї (і пили) лише окремі люди. Казали, що одним із перших, хто полюбляв каву, був шотландець, генерал-майор Патрік Гордон, призначений комендантом Києва в далекому 1678 році. Він пив гірку турецьку каву, адже солодку «віденську» придумав тільки через п'ять років Юрій Кульчицький. Комендант збирав гостей на звані вечори, на яких подавали каву, гарячий шоколад і дорогі вина. Але скоро його перевели з Києва до іншого місця, і вечірки Гордона припинилися.

Втім, у козацькій Україні про каву знали й раніше завдяки сусідам, які її вживали, — туркам і татарам. З ними не тільки воювали, але й торгували, тому деякий вплив турецькі звичаї однаково мали. Це стосувалося й «турецької» кави. Широкого поширення у XVII, та й у XVIII століттях цей напій ще не мав, але ті, хто ним цікавився (козацька старшина й купці), мали можливість його купувати і вживати.

Полюбляв турецьку каву Богдан Хмельницький. У 1654 році кавові зерна привіз у подарунок гетьманові антіохійський патріарх Макарій, знаючи, що Хмельницький п'є каву. Очевидно, цей інтерес мав лише особистий характер — не збереглося згадок, що під час гетьманських банкетів старшині подавали каву. Пив каву Мазепа і його оточення,

зокрема Пилип Орлик. Пізніше кава стала поширюватися серед козацької старшини — особливо на початку XVIII століття¹¹⁸⁵. Фінансист часів Гетьманщини, генеральний підскарбій Яків Маркович, розв'язував свої питання з елітою того часу не тільки за горілкою, але вже й за чашкою кави, і писав у своєму щоденнику в 1725 році, що «сидели у нас Борковский и Томара, и кагве напившись, отойшли»; «приехавши до табору, чай у Борковского и кагве у Лизогуба пили»¹¹⁸⁶. Тепер за чашкою кави, що проявляє свідомість від впливу горілки, вони могли обговорювати не тільки політичні плітки й інтриги, але й економічні питання, пов'язані з торгівлею й підприємництвом. Але, очевидно, Маркович більше любив самоту, і у 1737 році він згадував, що кращим відпочинком було сидіти на пасіці, де він «кофе пил, трубку курил и опочивал»¹¹⁸⁷.

Ну а серед шляхтичів Правобережної України кава взагалі стала звичайною справою у другій половині XVIII століття. «Я був ще дитиною, коли вже при звичаївся пити каву після обіду, при гостях і без гостей», — писав Ян Охотський, який народився у 1766 році. «Десять фунтів кави й стільки ж цукру коштували п'ять злотих (75 копійок)... Доходи, щоправда, були невеликі, але пили багато, і це дешево обходилося»¹¹⁸⁸.

Шанувальниками кави були також грецькі купці, які поселилися в Україні. У XVIII столітті їхня велика колонія вини-

¹¹⁸⁵ Це відбувалося під впливом петербурзької аристократії. Каву полюбляв цар Петро I — він спробував її в домі Ніколааса Вітсена, бургомістра Амстердама. Вітсен саме займався експортом кави з Мохі в Ємені. Петро, який хотів привчити свою напівазійську державу до європейських звичаїв, запровадив моду на каву серед аристократії. Перші невеликі поставки кави в Петербург йшли через Таганрог від турецьких купців — у 1709 році Іван Толстой, перший комендант цього порту, послав царю з кур'єром пів пуда кави для особистих потреб. А в XVIII столітті, коли нова мода вже вкоренилася в Петербурзі (багато кави пила Катерина II), головним постачальником коричневих зерен стали голландці.

¹¹⁸⁶ Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767). В 3 ч. 1 (1717–1725). — К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1893. — С. 251–252. Є в щоденнику також інші подібні записи: «Пан Скоропадский и Миницкий были рано, и... кагве напившись, отъехали» (С. 207), «У князя рано были и кагве напившись пришли до церкви» (С. 214). Цікаво, що Маркович називає каву, як турки — «кагве» (турецькою «кава» — kahve).

¹¹⁸⁷ Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Я. Маркович. — В 2 ч. Ч. II. — М.: Тип. В. Готье, 1859. — С. 27.

¹¹⁸⁸ Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. — В 2 т. Т. 1. — СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. — С. 22, 38.

кла в Ніжині. «Кожний народ торговельні угоди робить на свій манір». Китаєць — за чашкою чаю, «а грек за чашкою кави в кав'ярні, де він проводив більшу частину свого дозвілля... грек у кав'ярні міг знати всі комерційні й суспільні новини майже всієї Європи, половини Азії й навіть Африки»¹¹⁸⁹.

Тих, хто полюбляв каву, ставало дедалі більше — відомо, що чиновники київського магістрату (так називалася тоді мерія) одержували частину свого жалування цукром і заморською дивиною з далеких країн — кавовими зернами. А це означає, що вони їх мололи й пили, оскільки їм видавали жалування саме кавою, а не чимось іншим.

З початку XIX століття основним постачальником кави стала «південна столиця» Одеса — кавові зерна з далеких країн везли морем в одеський порт. Із самого початку історії цього міста в ньому було багато іноземців, особливо італійців, греків і турків, що переселилися сюди, маючи надію розбагатіти на торгівлі в новому порту. Про каву вони знали давно, любили її та вміли готувати. Тому перші кав'ярні виникли тут ще у XVIII столітті¹¹⁹⁰. У ті роки поширилися чутки, що кава не тільки підносить настрій, але також є сексуальним стимулятором. Хоча тоді в суспільстві на ці теми було не дуже прийнято говорити, зростання популярності кави це забезпечило. Наприкінці XIX століття на Дерибасівській працювало чимало кав'ярень на різний смак (Дітмана, Дур'яна, Замбрині, Карути, Лібмана, Матео, Оттона, Пфейфера, Робіна та й багатьох інших). Серед них вирізнялася кав'ярня братів Фанконі¹¹⁹¹, знаменита тим, що тут зустрічалися всі одеські комерсанти й фінансисти, розважаючись грою в більярд і укладаючи угоди.

А в Києві доступною для всіх бажаючих кава стала тільки із середини XIX століття, коли її почали продавати в кондитерських, які поступово перетворювалися на кав'ярні типу віденських або амстердамських. На відміну від Одеси, Київ тоді

¹¹⁸⁹ Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии / М. М. Плохинский // Труды XII археологического съезда в Харькове. В 2 т. Т. 2. — М.: Тип Г. Лисснера, 1905. — С. 266–267.

¹¹⁹⁰ За легендами, перший такий заклад відкрив грек Сімон Аспорідіс на перехресті майбутніх Дерибасівської і Рішельєвської вулиць. А наприкінці сторіччя навколо Олександрівської площі, яка тільки будувалася, вже було з десяток кав'ярень. Каву по-турецьки готували в Карути, по-грецьки — в Амбразакі, по-абісінськи — в Хрісолурі й по-варшавськи — у мадам Мадзилевської.

¹¹⁹¹ Казали, що перша в місті кавомашина для приготування еспресо з'явилася саме у Фанконі.

ще був дуже провінційним містом, яке славилося своїми безкрайніми садами й варенням. За межами невеликого центру починалися маленькі приватні будинки із цими самими садами, а схилами гір ходили кози й кури — майже сільська ідилія. І от у цьому сонному царстві, що дримало між прадавніх гір, з'являється заморська дивина — привіт від глобалізації — пахучі зерна, що проясняють свідомість, з далекого Ємену й ще більш далекого індійського Малабару.

Навіть у другій половині XIX століття кількість людей, які пили каву, була ще невелика. Для багатьох вона була надто дорога, а простий народ взагалі вважав каву заморською панською забавою. Колись так само ставилися і до чаю, але в середині століття він уже став звичною справою для багатьох. А от каву ще довго продовжували вважати аристократичною примхою. Кондитерські, де в середині століття подавали каву, з їхніми дорогими меблями й пальмами в діжках, сприймалися як острівці якогось казкового, нетутешнього світу «заморського життя». Туди ходила заможна публіка, читала свіжі європейські газети іноземними мовами, грала в більярд і обговорювала свої комерційні справи.

Власниками перших кондитерських ставали зазвичай іноземці, яких у Києві було не те щоб дуже багато, але вистачало. Першою кав'ярнею стала кондитерська Готліба Фінке¹¹⁹², відкрита у 1840 році на вулиці Михайлівській. У 1860-ті роки з'являється «Швейцарська кондитерська» Мартіна Штіфлера, де пропонували каву, чай, шоколад, цукерки й тістечка власного виробництва. Чашка кави у Штіфлера коштувала 20 копійок — за ці гроші можна було купити пів кілограма яловичини.

Приблизно в той самий час відкрилася кав'ярня «Франсуа» уродженця Варшави Францішека Голомбека. Завзятий поляк за декілька років побудував три кондитерських недалеко від центру міста. Найвідоміша з них, «Франсуа», що натякала своєю назвою на ім'я власника, працювала на Фундуклеївській, 17 (Богдана Хмельницького) навпроти Оперного театру¹¹⁹³. Ще одна знаходилася майже на Хрещатику, на Фундуклеївській, 4, і третя — на Думській площі (Майдан). У кав'ярнях Францішека разом із кавою подавали морозиво й зацукровані

¹¹⁹² Про Фінке (1790–1851) відомо небагато. Він народився у Варшаві, у 1822 році вже вважався київським купцем 2-ї гільдії, а з 1841 по 1844 р. навіть був міським головою.

¹¹⁹³ Зараз на місці кав'ярні побудовано бізнес-центр «Леонардо».

фрукти¹¹⁹⁴ — нечувана екзотика для Києва тих років. Кав'ярня «Франсуа» вважалася дорогою, однак каву там варили добру й міцну. Тому туди ходила в основному заможна молодь.

Доступніша за ціною кав'ярня «Варшавська» відкрилася на розі Лютеранської (на місці будинку № 3) і Хрещатика. Кава тут була не дуже якісна, але невисокі ціни приваблювали туди любителів шахів (для них виділили окрему кімнату, де вони могли сидіти годинами). А ще там тусувалися письменники, журналісти й актори, і саме цим «Варшавська» була знаменита. Особливо часто тут можна було побачити Михайла Старицького і його театральну трупу.

У 1872 році на розі Хрещатика й Прорізної з'явилася кондитерська «Жорж», заснована німцем Георгом Дортенманом. Він одержував какао з Гамбургу й сам виготовляв 500 пудів шоколаду та 2000 пудів цукерок за рік. На цьому перехресті ще у 1860-ті роки греки-кондитери продавали з лотків халву, рахат-лукум, зацукровані горіхи й мигдальні цукерки, тому Дортенман вибрав правильне місце, побудувавши кафе на місці «грецького базару». У його кондитерській подавали найдорожчі сорти кави («Мокка», «Ява», «Цейлон») у гарних чашках з малюнками, а також знамениті торти «від Жоржа». Інтер'єр оформив художник Михайло Врубель.

Пристойних кав'ярень у центрі було обмаль для такого великого міста. Коли у 1885 році в Київ приїхав львівський історик Олександр Барвінський, який звик до львівських і віденських кав'ярень, вигляд київських його розчарував. «Після обіду скортіло мені зайти в кав'ярню... на Крещатику... яку держав якийсь німець». Але там він не побачив нічого, що очікував у такому великому місті та ще й на головній вулиці, де зосереджена вся торгівля. У кав'ярні було дві невеликі кімнати, і всього двоє людей, які мовчки читали газети, «От і все, що побачив я у так шумно названій віденській кав'ярні». Пізніше Барвінському пояснили, що в «Києві нема зовсім такого звичаю, як у Львові та Кракові», а особливо у Відні, де люди збираються в публічних місцях, у кав'ярнях «провести разом трохи часу, побалакати... почитати часописи». А тут усе обмежене сімейним колом, тому що людина, яка не ходить у клуби, кондитерські й кав'ярні, може безпечніше жити — вона сімейна, а значить, «благодійна» для влади¹¹⁹⁵.

¹¹⁹⁴ Фрукти в кав'ярні були цілий рік — їх вирощували в оранжереї графині Браницької у її маєтку в Білій Церкві.

¹¹⁹⁵ Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський. В 4 ч. — Частина 2. — Львів, 1913. — С. 280.

Такого неформального громадського життя, як у львівських кав'ярнях, у Києві не було. Зустрічі компаній заможних осіб у ресторанах навряд чи можна вважати громадським життям, та й доступні вони були тільки людям із грошми. А в кав'ярні (і у Львові, і у Відні, та й в інших світових столицях) могла прийти людина невеликого статку. Вона знала, що в будь-який час може зустріти там знайомих і поговорити з ними. Тих, хто жив не дуже багато, це спілкування відволікало від життєвих труднощів. А заможним людям давало те, що не купиш ні за які гроші, — можливість задушевно поспілкуватися.

У Львові (і, мабуть, у Відні) у кав'ярнях жила душа міста, так само як в Лондоні вона жила в пабах. А в Києві душа міста жила явно не в кав'ярнях, а десь у парках на високих горах над рікою (на Володимирській гірці або в Маріїнському парку). Туди приходили покоління киян поговорити, побути наодинці із собою і зі світом або помріяти, дивлячись на далекі обрії. Було серед них чимало знаменитостей (Іван Нечуй-Левицький, Михайло Булгаков, Серж Лифар — усіх не назвеш), але більше було людей, імена яких не залишилися в історії.

У Києві особливу славу мала кав'ярня швейцарця Бернара Семадені, відкрита у 1877 році на розі Інститутської й Хрещатика навпроти біржі. Семадені вже мав досвід у кавовому бізнесі — він приїхав у Київ з Одеси, де був компаньйоном братів Фанконі, у кав'ярні яких збирався увесь діловий світ південного міста. Подібну кав'ярню він вирішив відкрити в Києві. Туди ходили біржові маклери й укладали угоди, читаючи свіжі газети — не тільки київські, але й польські, французькі, німецькі.

Мав Семадені також іншу кав'ярню недалеко від Бесарабського ринку (Хрещатик, 9), набагато спокійнішу — біржовики туди не ходили. На літній терасі цієї кав'ярні часто сиділи Микола Лисенко (він любив ананаси зі збитими вершками) і Костянтин Паустовський, який їв фісташкове морозиво. Тут був більярд, багато газет і журналів¹¹⁹⁶. З делікатесів обидві кав'ярні Семадені славилися мигдальним драже й фірмовими тістечками власного приготування, знаменитим авторським кефіром і м'ятними карамельними цукерками «Кетті-Бос», що допомагали від кашлю.

¹¹⁹⁶ Семадені передплатував газети й журнали «Independens Belge», «Nord», «Gazeta Polska», «Allgemeine Zeitung», «Санкт-Петербургские новости», «Русский инвалид», «Киевский телеграф», не шкодуючи витратити на це декілька сотень рублів на рік — він знав, що свіжа преса приваблює відвідувачів.

Чашечка гарної кави (якою не погидував би і сам Городецький) тоді коштувала 20 копійок, але пили її люди більш-менш заможні — комерсанти й середній клас. Простіший народ традиційно віддавав перевагу пиву (кухоль коштував 5 копійок). Ну а серед творчої богеми із грішми на початку XX століття звичайною справою став кокаїн, що тоді вільно продавався як ліки проти депресії. В аптеці на вулиці Мерінгівській (Заньковецької) цей порошок німецької фірми «Марк» коштував 50 копійок за один грам — як дві з половиною чашки кава. Як запевняли у своїх спогадах сучасники, з ним драйв «прекрасної епохи» сприймався особливо яскраво.

На початку XX століття, час загального економічного підйому *belle époque*, центр Києва сильно змінився (багато в чому завдяки іноземним капіталам) і набув звичного нам вигляду. У цьому місті вже не було нічого провінційного, у ньому вирувало життя, через нього текли потоки капіталів. Сади, кури й кози залишилися разом із приватними будиночками на далеких окраїнах типу Куренівки. А київські кав'ярні¹¹⁹⁷ в ті роки нічим не поступалися західноєвропейським.

У півмороку кав'ярень

«А як же Львів? — запитасте ви, — старовинне “місто Лева”, знаменита кавова столиця?» Щодо кавової столиці, думки істориків львівської кавової культури різняться. Одні стверджують, що жителів міста навчив пити каву сам Кульчицький (не знаю, чи правда це; мабуть, одна з легенд, які у Львові люблять не менше, ніж у Відні). Інші вважають, що сто років тому ніякою кавовою столицею Львів не був. Каву в ньому любили й пили, але так само, як у будь-якому іншому місті Австро-Угорської імперії, до складу якої входила тоді Західна Україна¹¹⁹⁸.

Однак якщо для жителя Відня або Праги у львівських кав'ярнях, може, й не було нічого видатного, то у порівнянні з Києвом або Одесою Львів справді був містом із розвиненою

¹¹⁹⁷ Кращим тоді вважалося «Petit Cafe» на Миколаївській (Городецького) у будинку № 6.

¹¹⁹⁸ Напевно, головна заслуга «Міста Лева» у тому, що, коли після революції в Києві або Одесі кавова культура надовго майже повністю зникла (епоха «індустріального соціалізму» не схвалювала такі «буржуазні надмірності»), у Львові цю культуру більше зберегли.

кавовою культурою, та й кав'ярень (або «каварень», як їх там називали) у ньому було набагато більше. А головне, що його мешканці мали звичку збиратися в кав'ярнях для розмов на різні теми — саме там формувалася й жила своїм складним життям львівська культурна еліта.

«У нашому старовинному Львові... вже від давніх часів населення привикло до товариського, суспільного життя... Немалу роль в цьому товариському співжитті сповняли і сповняють каварні. Найповажніші громадяни Львова мали улюблений куточок у якійсь каварні чи ресторані та й там почували себе навіть краще, як дома. Там мали вони зв'язок з людьми, зі світом»¹¹⁹⁹. «Велике місто — це не маленьке містечко. У маленькому місті людина виходить із будинку й одразу зустрічає знайомого; у великому місті минають дні, тижні й місяці до випадкової зустрічі, тому вибирають особливе місце, кафе, де зустрічаються в призначені дні»¹²⁰⁰, — згадував про львівські кав'ярні ізраїльський лауреат Нобелівської премії з літератури Шмуель Агнон¹²⁰¹, який приїхав у це місто у 18 років, щоб працювати в місцевій газеті.

Щодо цього Львів виявився більше схожим на європейське місто, ніж Київ або Одеса. А львівські кав'ярні стали саме центрами соціальної комунікації, спілкування й культурного життя (може, й не настільки, як у Лондоні або Парижі, але, напевно, не гірше, ніж у Відні або Празі), а не місцем, куди приходили тільки поїсти тістечка з кавою. І навіть зібрання біржовиків у Львові відбувалися не в одній кав'ярні (як у Семадені в Києві або у Фанконі в Одесі), а в декількох у районі «чорної біржі».

«Каварня це винахід... тих часів, коли міське життя стало терпіти від розстрою нервів, і коли люди збідніли, тобто втратили змогу сходитися у дорогих пивних і винарнях», що можуть дозволити собі лише учасники біржової гри. «Для нашого брата, бідного поета чи публіциста», залишається лише «недорога каварня». Саме вона допомагала нам «забувати про дійсність... і творила з нас братство людей одної думки». Тут «бідний український мистець» знаходив комфорт, «тепло, багато світла, чимало часописів і журналів», цікаве товари-

¹¹⁹⁹ Пеленський Є. У винарні Корнякта / Є. Пеленський // Львівські вісті. — 1944. — 6 лютого.

¹²⁰⁰ Агнон Ш. Вчора-позавчере / Ш. Агнон. — <https://www.rulit.me>

¹²⁰¹ Агнон (1887–1970) народився в Галичині, у містечку Бучач.

ство, розумні розмови та «забуття невеселої дійсності — все за ціну кільканадцяти сотиків, які він платив за чай та каву. За ціну тих кільканадцяти сотиків він протягом декількох годин міг грати роль справжньої людини і мав змогу працювати інтелектуально»¹²⁰². Були серед цих інтелектуалів і зовсім небагаті студенти, у яких грошей вистачало, тільки щоб сходити в «каварню» раз або два на тиждень. Але деякі з них потім стали юристами й підприємцями — майбутніми творцями української бізнес-мережі.

«У кав'ярнях розмови вели до пізньої ночі. У холі готелю “Жорж” про нафту в Тустановичах, у кав'ярні “Імперіал” — про цукрові заводи, у “Віденській” — про політику»¹²⁰³. Цим львівські кав'ярні нагадували лондонські — не тільки місце, де можна випити кави (як у Києві), а щось подібне до клубу, більше того — подібне до маленького осередку громадянського суспільства. Не дивно, що в лондонських кав'ярнях зароджувався особливий британський «клубний» стиль бізнесу. Може, щось подібне могло виникнути і у львівських «каварнях», якби в галицьких українців було більше часу. А його в них якраз і не було...

Коли у 1903 році у Львів з Києва приїхав історик Сергій Єфремов, Франко повів його в кав'ярню «Монополь» і познайомив зі своїми друзями. Ця компанія, близька до «Наукового товариства імені Шевченка», збиралася там щодня після 16-ї години, читаючи свіжі газети й обговорюючи літературні й політичні новини. Спершу Єфремову проводити так час здавалося досить незвичним — у будь-якому разі у Києві такого не було. А потім він знайшов у цьому свої переваги — у постійно зайнятих людей, які багато працювали, не залишалося часу ходити один до одного в гості, оскільки це завжди до чогось зобов'язувало. Спілкування тільки під час роботи було недостатньо, тому зустрічатися в кав'ярні виявилось дуже зручно — посидів, скільки хочеш, годину або дві, а потім непомітно встав і пішов далі у своїх справах.

«Тут люди живуть більш на вулиці, ніж вдома, і їм дивно собі думати, як то можна цілий день просидіти... і нікуди не

¹²⁰² Карманський П. У каварні / П. Карманський // Остап Луцький і сучасники. — Нью-Йорк–Торонто: Українська вільна академія наук, 1994. — С. 189–190. Одна австро-угорська крона складалася зі 100 гелерів або «сотиків», як їх називали українці Галичини.

¹²⁰³ Goetel F. Patrzac Wstecz. Wspomnienia / F. Goetel. — Krakow: Arcana, 1998. — S. 56.

йти»¹²⁰⁴. В епоху модернізму таке життя за межами дому набуло особливої привабливості, у цьому була якась екзотика, яку важко пояснити. Та й жили письменники та інша творча публіка зазвичай не дуже багато, тому додому їм не дуже хотілося йти. Інша справа в кав'ярні, у теплі, затишку, у дружньому колі приятелів, де виникало, нехай лише на мить, ефемерне почуття повноти буття. І тоді здавалося, теж на мить, що життя стало досконалим.

Коли львів'яни кликали один одного «на каву», це означало запрошення до розмови, а не просто піти поїсти разом солодкі булочки. Відомі люди в певний час сиділи у своїх улюблених кав'ярнях, і всі знали, де можна було знайти Івана Франка, Михайла Грушевського й багатьох інших представників культурної еліти. Телефонами тоді ще мало користувалися, заздалегідь домовитися про зустріч теж не завжди виходило, і бути у певний час у «своїх» кав'ярнях було дуже важливо.

«У півтемрявах каварень живуть цілі групи людей, що є цілком особливим товариством, ведуть своє громадське життя, цікавляться кожною подією, нервовим порухом і просто диханням Європи. Це видно зі шпальт списаних паперових серветок, наповнених плітками великого міста та його життя, котре палахкотить на хвилях миготливого світла, в арабесках диму, серед окриків до офіціантів»¹²⁰⁵. Так писав у 1910 році у своєму есе «У диму кав'ярень» Францішек Яворський.

А почалося все, як і скрізь, з кондитерських (львів'яни називали їх «цукерні»), де потім разом із солодощами стали подавати каву. Наприкінці XVIII століття міська влада розрівняла старі міські укріплення, і на «Гетьманських валах» з'явилося місце для прогулянок городян. Там і стали з'являтися поряд із різними магазинами перші кондитерські, а потім кав'ярні.

Однією з найстарших була кондитерська Яна Вольфа, потім у 1829 році він відкрив поруч «Віденську кав'ярню» (проспект Свободи, 12). У той час у місті працювало п'ять інших кондитерських, але каву подавали тільки у Вольфа. У літньому павільйоні кав'ярні Вольфа любила збиратися заможна

¹²⁰⁴ Лист Лесі Українки до брата Михайла. 13.02.1891 // Українка Л. Зібрання творів. У 12 т. Т. 10. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 75.

¹²⁰⁵ Яворський Ф. Львів старий і вчорашній / Ф. Яворський // Львів. Leopoldis. Lwow. Lemberg. Genius Loci. Незалежний культурологічний часопис «І». — Львів, 2004. — С. 114–141.

молодь, і львівські красуні демонстрували там модні вбрання. Щоправда, неподалік тусувалися місцеві повії, але красуні удавали, що їх не помічають.

Коли у 1838 році Львів відвідав німецький мандрівник Йоганн Георг Коль, він записав у щоденнику, що кав'ярні в місті елегантніші, ніж у Дрездені та інших германських містах. Коль об'їхав половину Європи, отже йому було із чим порівнювати. Кав'ярню Вольфа мандрівник вважав кращою — у ній було декілька залів, завжди переповнених відвідувачами¹²⁰⁶. «Віденська кав'ярня» не тільки вважалася найстарішою, але вона перебувала в самому центрі міста, ставши його символічним серцем. Колись давно, почувши слово «кав'ярня», львів'яни одразу згадували саме про «Віденську», тому що з першої половини XIX століття там стала збиратися краща публіка.

Кількість львівських кав'ярень швидко збільшувалася, у 1906 році їх стало вже 25, а у 1911-му — 46, хоча по-справжньому популярних, де збиралася творча інтелігенція, було, звичайно, менше¹²⁰⁷. Зрозуміло, що 25 і 46 — це не декілька тисяч кав'ярень у Лондоні або Парижі, але для Львова цього вистачало — життя в «каварнях» кипіло. На відміну від простих, грайливих паризьких назв (типу «Під трамваем» або «Кафе геніїв») у Львові любили пафосні й пишні слова на вивісках — «Монополь», «Американська», «Лувр», не кажучи вже про зовсім абстрактні й грандіозні «Grand», «Imperial», «Royal» або «De la Paix». Львівські кав'ярні нагадували віденські — скрізь було багато газет і журналів, стояли столики для гри в доміно або карти. Часто там сиділи великі компанії, які довго розмовляли про мистецтво або політику, і так у кав'ярнях зароджувалася й жила вся львівська еліта — політична, фінансова, інтелектуальна й художня.

Мабуть, найпопулярнішою була респектабельна «Віденська» кав'ярня. У ній можна було побачити фінансистів, місцевих чиновників і військових, а також літературну богему. Тут зустрічалися заможні єврейські банкіри Шютц, Хайес і брати Улам. Один із них, Юзеф (Йосип) Улам, народився у Львові,

¹²⁰⁶ Цитати з книги Коля (Kohl I. G. *Reisen im Innerem von Russland und Polen*. Т. 3. 1841) див.: Легін С. Як виглядав Львів в 1838 році — враження німецького мандрівника / С. Легін. — <https://photo-lviv.in.ua>

¹²⁰⁷ «Віденська», «Центральна», «Монополь», «Пекелко», «Американська», «Атлас», «Варшава», «Лувр», «Театральна», «Рота». У 1930-ті роки у Львові залишилося 16 кав'ярень при населенні близько 300 тисяч — по одній кав'ярні на 20 тисяч осіб.

здобув юридичну освіту й став одним із найбільших львівських фінансистів. А Віктор Хаєс (1875–1941) у 1900 році разом зі своїм зятем Шютцем заснував банкірський дім Shutz і Chajes, а в 1930–1939 роках був заступником міського голови Львова. Нащадкові банкіра Шютца, Альфреду, судилася доля музиканта. А син Юзефа Улама, Станіслав, перемістився в кав'ярню «Шотландську» і став знаменитим математиком (до його історії ми ще повернемося). Ще один син Улама, Адам, був політологом¹²⁰⁸.

З літераторів сюди часто заглядали Михайло Грушевський, Іван Франко, етнограф Володимир Гнатюк, письменник Дмитро Донцов. Зазвичай Франко приходив у певний час із купою рукописів під пахвою, сідав за окремим столиком і читав газети — усі, хто хотів з ним побачитися, знали, де й коли його можна знайти. Письменник охоче вступав у дискусії, і молоде покоління використовувало можливість поговорити з метром. До речі, Франко не любив каву, він надавав перевагу чаю, а в кав'ярні ходив, щоб поспілкуватися. Як, втім, робили всі інші.

Бував Франко також у кав'ярні «Монополь», де збиралися львівські літератори. Коли історик Михайло Грушевський переселився у Львів, йому спершу не вистачало київської компанії інтелектуалів. Оскільки для львівської інтелігенції головним місцем спілкування стали кав'ярні, то й Михайло Сергійович швидко влився у львівську кавову культуру. Мода на каву в «місті Лева» була тоді в самому розквіті, і не дарма львів'яни казали про кав'ярні, що це місце зустрічі із самим собою. Підсів на кавову тему й Грушевський — згадування про кав'ярні зустрічаються в його записах постійно. Історик зазвичай відвідував з новими друзями «Монополь». Бував він і в кав'ярні «Централь», що працювала до трьох годин ночі, куди ходили журналісти, студенти та науковці. «Централь» одержувала всі найвідоміші українські й російські газети та журнали, і там їх можна було читати скільки хочеш. Грушевський цим користувався — хоча він тоді добре заробляв в університеті, виписувати всі ці газети не мало сенсу.

«Монополь» стала місцем зустрічей членів творчої групи «Молода муза»¹²⁰⁹, перетворившись на справжній клуб твор-

¹²⁰⁸ Kozłowski A. Kawarnie, lokaliki i tingel-tangle / A. Kozłowski // Biuletyn informacyjny. Towarzystwo myślników Lwowa. — 2004. — № 32. — S. 14.

¹²⁰⁹ Її ядром були Петро Карманський, Василь Пачовський, Богдан Лепкий, Михайло Яцків, Сидір Твердохліб і Остап Луцький.

чої богеми. Часто ця публіка заходила в кав'ярню й ресторан «Атлас» на площі Ринок. Це було особливе місце, де гроші не мали значення — та й не було їх зазвичай у молодих поетів і письменників. Власник «Атласу» Едвард Терлецький був щодо цього унікальною людиною — пригостив поетів обідом за те, що вони читали в нього в ресторані свої вірші. А жарти й смішні історії, які розповідав «пан Едзьо», створювали в «Атласі» неповторну атмосферу затишку. Бували тут письменник Бруно Шульц, знаменитий піаніст Артур Рубінштейн і навіть японська оперна співачка Теіко Ківа (вона вийшла за польського співака Чеслава Равіта-Прошовського) не раз заходила у 1920-ті роки в «Атлас» — їй подобалися біфштекс із рисом і французьке шампанське. Ще одна літературна кав'ярня на вулиці Академічній називалася «Рома». У ній можна було зустріти практично всіх львівських (та й не тільки) літераторів, там подавали шість сортів капучино й під акомпанемент піаніста співав знаменитий шансон'є Емануель Шлехтер (автор пісні «Личаківське танго»), який загинув у німецькому концтаборі в 1943 році.

Респектабельна публіка ходила в кав'ярню «Американська» з оркестром. А заможні львівські євреї (адвокати, комерсанти та їхні діти) проводили час у вишуканій кав'ярні «Варшава», прикрашеній мармуром. Там щодня проходили музичні вечори, грав джаз, а молодь танцювала модні танці. Була ще елегантна кав'ярня (і ресторан) «Лувр» у французькому стилі, прикрашена картинами відомих львівських художників, де можна було побачити добре одягнених дамочок у модних капелюшках. Колись «Лувр» уважався одним із найпристойніших у місті ресторанів, але під час економічного буму 1920-х років цей заклад заповнили ділки з «чорної біржі», і «Лувр» перетворився на просте кабаре.

З «Шотландської» («Шкотської», як вона називалася польською) кав'ярнею пов'язана особлива історія — тут збиралася група математиків¹²¹⁰, які обговорювали незрозумілі для сторонніх теорії, писали формули на серветках, сторінках меню, на скатертинах і мармурових столиках. Такі неформальні, але дуже плідні зустрічі могли відбуватися тільки

¹²¹⁰ Кав'ярня знаходилася в центрі міста, на Академічній площі (зараз — проспект Шевченка). Спершу математики з університету зустрічалися в кав'ярні «Рома», що була неподалік, а потім перемістилися в «Шотландську». Ходили туди і філософи Тадеуш Котарбинський, Владислав Татаркевич, Роман Інгарден.

в особливій атмосфері Львова, про що писав учасник цих зустрічей Станіслав Улам у своїх спогадах «про власну наукову працю, про навчання й перші дослідження, про безліч годин, проведених у кав'ярнях мого рідного міста»¹²¹¹.

Це була Львівська математична школа¹²¹², серед засновників якої був знаменитий Стефан Банах¹²¹³. Він ніколи не вчився в університеті, але вже в 35 років став професором. Йому добре думалося в галасливому середовищі, тому часом після зустрічей у кав'ярні він вирушав у бар біля вокзалу. Банах не любив писати наукові праці, тому багато його ідей втрачено, а інші записані учнями. Талант його був широко відомий — американці дуже хотіли переманити Банаха до себе і, за чутками, батько кібернетики Норберт Вінер передав львівському математику через Джона фон Неймана чек з одиницею й пропозицією написати після неї стільки нулів, скільки він захоче. Але Банах відмовився їхати зі Львова, де йому було комфортно жити й творити. А в Штати виїхав один із членів цієї групи, Станіслав Улам, де взяв участь в «Манхеттенському проєкті» зі створення ядерної зброї. До речі, Уламу повезло — адже більшість учасників зустрічей у кав'ярні «Шотландської» не пережило війну. А Банах помер у 1945 році від раку — він багато курив.

Офіціанти неодноразово просили відвідувачів не псувати скатертини й столи записами, і тоді дружина Банаха, Луція, купила товстий зошит, де учасники математичних дискусій записували рішення складних теорем та інші думки. Ближче до кінця війни, перед тим як Львів зайняли радянські війська, цю «Шкоцьку книгу», як її називали, вдалося вивезти в Польщу, а звідти на Захід, де опублікували з передмовою Улама.

Гетьманські Вали з їхніми магазинами, кав'ярнями, банками й готелями приваблювали не тільки заможних львів'ян, які любили тут прогулюватися, але й львівських біржових гравців, точніше — гравців «чорної біржі», тому що на офіційній львівській біржі ніяких бурхливих подій не відбувалося.

¹²¹¹ Улям С. Пригоди математика / С. Улям. — Львів: Літопис, 2021. — С. 50.
Ulam S. Wspomnienia z Kawiarni Szkockiej / S. Ulam. — <https://www.lwow.com.pl>

¹²¹² У неї входили Стефан Банах, Хьюго Штейнхауз, Станіслав Мазур, Владислав Орлич, Юліуш Схаудер, Антоній Ломницький, Марек Кац, Станіслав Ружевиц, Влодзимеж Стожек, Стефан Качмаж, Станіслав Сакс, Станіслав Улам та інші.

¹²¹³ Я не буду тут обговорювати навіть коротко його математичні ідеї — це за межами нашої теми, не всім цікаво, та й багато вже написано про Банаха.

Хоча це не означає, що нічого не відбувалося у фінансових колах Львова, які збиралися в кав'ярнях на Валах — «Віденської», De la Paix, Imperial, Cariton і Grand. У «Віденській» навіть був окремих зал, де за восьмикутними столиками з тірольського мармуру укладалися угоди.

Фінансистів приваблювала близькість не тільки «чорної біржі», а й телеграфу¹²¹⁴ — там можна було одержати інформацію про стан біржових справ у Відні та інших світових столицях. На початку ХХ століття «чорна біржа» перемістилася ближче до Опері, до пам'ятника королю Яну Собеському. І в кав'ярні, «доля яких... залежала від одного живлющого джерела: від життя й енергії торговців, що б'є ключем під центральним пам'ятником Собеському»¹²¹⁵.

Хоча в ці кав'ярні «на Валах» ходила публіка з «чорної біржі», вона була дуже різною — як і люди з біржі. Дрібні ділки з Grand¹²¹⁶ не наслідувалися піти в De la Paix, та їх би й не впустили в такий респектабельний заклад. Звичайно, декому вдавалося піднятися, розбагатіти й опинитися в De la Paix, але таких на львівській «чорній біржі» було не так багато. У кав'ярні «Імперіал» був особливий світ — там виникла окрема біржа торговців деревиною, куди з'їжджалися для укладання угод власники лісопилки і деревообробних фірм із усього Прикарпаття¹²¹⁷. В «Карлтоні» часто можна було бачити якихось незрозумілих людей сумнівного вигляду, які передавали один одному пачки грошей. Чим вони займалися, можна було тільки здогадуватися... Ну а кав'ярня з екзотичною назвою De la Paix опинилась в центрі «чорної біржі». Колись, очевидно через назву в «паризькому» стилі, тут збиралася вишукана публіка, але потім кав'ярню заповнили ділові євреї в казанках і з пейсами, після чого львів'яни з гумором перейменували її в «Де ля Пейс», а вишукана публіка пере-

¹²¹⁴ Він знаходився на вулиці Коперника, 9.

¹²¹⁵ Маєн Й. Розмови про львівські каварні / Й. Маєн. — <http://www.ji.lviv.ua.htm>

¹²¹⁶ Ян Собеський — польський король (1674–1696), за часів якого Річ Посполита переживала свій розквіт. Біля пам'ятника збиралася «чорна біржа».

¹²¹⁷ Колись на місці «Гранда» знаходилась респектабельна кав'ярня «Театральна», одна з найстарших, але потім її все більше стали захоплювати біржовики, а вони нечасто щось замовляли крім кави, зустрічаючись там, щоб обговорити свої комерційні справи.

¹²¹⁸ А власники нафтових свердловин з Борислава, які швидко розбагатіли під час нетривалого нафтового буму, пропивали свій прибуток у ресторані готелю «Жорж». Була там і кав'ярня, але в неї ходила, загалом, випадкова публіка, що зупинялася в цьому готелі.

стала туди ходити. Гарний вид з вікон і якість кави вже нікого не цікавила — усе було пов'язано із діловими перемовинами. І прибутками¹²¹⁸.

Шахраї різного калібру постійно зліталися в ці кав'ярні, щоб пожитися за рахунок біржових гравців. Таких випадків було безліч. Однією з найбільших стала афера Романа Козловського. Він запрошував на вечерю в «Імперіал» заможних людей, пропонуючи їм дешево купити декілька вагонів цукру, але гроші просив наперед, пояснюючи це делікатністю справи. Так він обдурив директора Промислового банку пана Кшиштона, отримавши від нього більше мільйона марок, причому в доларах і фунтах, після чого втік за кордон¹²¹⁹. Люди казали, що він основну частину цих грошей пропив у тому самому «Імперіалі», але це, напевно, перебільшення — важко уявити, як можна за короткий час пропити мільйон марок. А часу в шахрая було небагато, поки клієнт не зрозумів, що його обдурено.

¹²¹⁸ Докладніше про атмосферу цих кав'ярень львівської «чорної біржі» див: Винничук Ю. П. Кнайпи Львова / Ю. П. Винничук. — Львів: Піраміда, 2005. — С. 73–76.

¹²¹⁹ Втім, 9 жовтня 1923 року Козловського все ж таки заарештували.

Частина 5

КАПІТАЛИ
І СУСПІЛЬСТВО –
НОВІ МОЖЛИВОСТІ

Розділ 1.

КОРОЛІВСТВО РУСЬ. ГАЛИЧИНА

Червона Русь

«Немає міста, яке б менше відчувало потребу» в чомусь, ніж Львів. «Він багатий усім так, що інші в нього просять» — адже це «один зі славнозвісних каменів у Польській короні, столиця Русі». Тут, у цьому місті, «як у Венеції, на ринку в будь-який день можна побачити людей обох статей із усіх країв світу», і кожен «знайде тут співвітчизника». Хоча місто розташоване далеко від моря, «перебуваючи на ринку, можна побачити багато жителів Криту, турків, греків, італійців», тому може здаватися, «що за воротами порт»¹²²⁰, — писав про Львів кінця XVI століття Мартін Груневег¹²²¹. Це успішне й багате місто типового торговельного капіталізму входило у мережу великих економічних центрів, де були зосереджені підприємницька енергія й процвітання. Капіталізм почував себе у Львові як

¹²²⁰ Груневег М. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / М. Груневег. — М.: Памятники исторической мысли, 2013. — С. 118, 120.

¹²²¹ Мартін Груневег (1652–1615 (?)) — купець із Гданська й мандрівник. У 1582 році він приїхав до Львова, де служив у вірменського купця Асадура. З торговельними караванами Груневег шість разів був у Константинополі, а також здійснив одну подорож через Київ у Москву. У 1588 році став ченцем-домініканцем. Щоденник Груневега, написаний німецькою мовою, зберігся в архіві Гданська. Записи в ньому закінчуються у 1606 році.

удома, адже на перехресті торговельних шляхів місто справді опинилося ще з незапам'ятних часів.

Галицько-Волинське князівство, створене нащадками династії київських князів Мономаховичів, об'єднало землі, які ми зазвичай називаємо «Західна Україна». А середньовічні географи дали цьому краю ім'я «Червона Русь». Червона Русь надовго опинилася в сфері впливу європейських традицій, і знаменитий князь Данило Галицький (1201–1264), за часів якого ці землі досягли свого розквіту, навіть прийняв у 1253 році титул «короля Русі» від папи римського Інокентія IV. Так він сподівався одержати допомогу західноєвропейських союзників у захисті від татар.

Галицько-Волинське князівство визнавало себе васалом Золотої Орди, однак на практиці татари значно менше втручалися в життя цих земель, ніж у центральній частині України. У середині XIV століття Галичину поглинуло Польське королівство, а Волинь — Велике князівство Литовське. А після першого розподілу Польщі в 1772 році Галичина увійшла до складу Австрійської (потім Австро-Угорської) імперії¹²²².

Тут ми підходимо до найважливішого для нас питання. Якщо спробувати відповісти, чому економіка України протягом століть не стала настільки успішною, як хотілося б, насамперед згадуються такі події, як монгольська навала, постійні набіги татар і вплив Росії. Здавалося б, усе логічно, і цих історичних обставин достатньо, щоб заважати розвитку підприємництва й гальмувати економічне зростання. Однак у нас є приклад Західної України, якій не заважали монголо-татари чи Російська імперія. А тривале перебування в складі Речі Посполитої та Австро-Угорщини мало допомогти нормальному в європейському розумінні економічному зростанню «королівства Русь». Спробуємо розібратися, що вийшло в результаті цього експерименту, поставленого самою історією на частині українських земель.

Місто Лева

«Моєму погляду відкрилися великі будинки, одні краще інших... прекрасні коні, екіпажі, багаті крамниці, кваплива хода людей, чисті тротуари й широкий бульвар... багато чо-

¹²²² Докладніше див.: Чорновол І. Нариси з історії Галичини / І. Чорновол. — Львів: Ін-т українознавства, 2017. — С. 9–13.

гось європейського, а подекуди — азійського»¹²²³, — писав про Львів Володимир Броневський¹²²⁴ у 1810 році. До своєї подорожі він не підозрював, що це місто «таке багатолюдне, таке заможне... дивна різноманітність, суміш розкоші й убогості, витонченого смаку й простоти... Крамниці наповнені всякими товарами, з обох боків вулиці видні позолочені й розписані вивіски різного роду мануфактур і ремесел. Скрізь повно народу, усюди гладкою бруківкою котяться багаті екіпажі», а львівські «красуні ходять тротуарами або, сидячи біля чистого вікна, приваблюють і запрошують своєю посмішкою. Розкіш і розпуста йдуть поруч»¹²²⁵.

«Місто Лева» (французи милозвучно називали його Леополіс¹²²⁶) за легендою заснував князь Данило Галицький у 1247 році з приводу шлюбу його старшого сина Лева з угорською принцесою Констанцією. Історики сперечаються, як саме й за яких обставин відбувалося заснування Львова, але для нас зараз це несуттєво. Стародавнє космополітичне «місто Лева», мальовнича «строката пляма на сході Європи», де на вулицях звучала одночасно «русинська, польська, румунська, німецька і єврейська мови»¹²²⁷, мало неповторний вигляд і особливу атмосферу, яка збереглася в ньому й зараз.

У міста були багаті культурні й комерційні традиції завдяки перемішуванню різних народів, які століттями його населяли. Втім, русинська громада вже в XV ст. не домінувала у Львові¹²²⁸. Тут звичайною справою було зустріти купців і мандрівників із різних країн світу — це було справжнє перехрестя торговельних шляхів, транспортний хаб, як сказа-

¹²²³ Броневский В. Б. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г. / В. Б. Броневский. — В 2 ч. Ч. 2. — М.: В университетской типографии, 1828. — С. 31.

¹²²⁴ Володимир Броневський (1784–1835) — військовий письменник, служив на флоті й вийшов у відставку у званні генерал-майора. «Подорож із Триеста в Петербург» — перша книга Броневського, написана у 1810 році.

¹²²⁵ Броневский В. Б. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г. / В. Б. Броневский. — В 2 ч. Ч. 2. — М.: В университетской типографии, 1828. — С. 31, 33.

¹²²⁶ На французькій мапі 1492 року в Східній Європі було показане лише одне місто — Leopolis.

¹²²⁷ Рот Й. Мандрівка по Галичині. Лемберг, місто / Й. Рот. — <http://www.ji.lviv.ua>

¹²²⁸ Крип'якевич І. Львівська Русь у першій половині XVI віку / І. Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1907. — Том LXXIX. Кн. 5. — С. 5, 10–11; Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова / Р. Лозинський. — Львів: Вид. центр ЛНУ, 2005. — С. 33–34.

ли б зараз. Динамізм цього міста створював постійний приплив нових людей, ідей і капіталів.

Головна причина піднесення Львова була в тому, що з XIV по XV століття через місто проходив важливий торговельний шлях зі Сходу на Захід. Після падіння Візантії й захоплення турками всього Чорного моря цей маршрут перестав існувати, і у Львові почався тимчасовий занепад транзитної торгівлі. Однак цей занепад тривав недовго — вірменські купці налагодили зв'язки з Туреччиною. Із країн Сходу через Львів у Західну Європу знову везли килими, дорогі тканини, прянощі, тютюн, каву й вина (грецькі й угорські), а з Європи — зброю, шкіру, золоті й срібні вироби¹²²⁹.

У XVIII столітті торговельне значення Львова стало знижуватися. Для сучасників занепад торгівлі був очевидним, і про це не раз казали на шляхетських сеймиках. Основною причиною всі вважали «право складу»¹²³⁰ — для купців з інших країн воно створювало великі незручності, і з початку XVIII століття вони просто почали об'їжджати Львів іншими дорогами. Так місто опинилося осторонь від торговельних шляхів, а основним перевалочним центром для товарів з півдня й сходу стали Броди. Львівські купці, що багатіли саме за рахунок «права складу», зазнавали збитків і обурювалися, але змінити нічого не могли. Хоча формально це право не скасовували, силу воно втратило. А головне — товари все частіше вже не везли через Львів. Процвітання — тендітна річ, його порушити легше, ніж потім відновити. Потрібно постійно випереджати час, а це не завжди виходить. В іншому разі відстанеш. Так було й з «правом складу», яке згодом віджило себе.

Кількість східних товарів, що надходили у Львів, помітно зменшилася, а західних виросла майже в сім разів — у другій половині сторіччя ці товари становили більш 80 % імпорту. Географія безпосередніх зв'язків львівських купців звузилася, і вони не йшли далі польського Вроцлава, а також декількох міст в Угорщині й Східній Німеччині — цього вистачало для наповнення ринку всіма необхідними товарами.

¹²²⁹ Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова / І. Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1905. Том LXV. Кн. 3. — С. 1–24.

¹²³⁰ За цим правом всі товари, що провозилися через Львів, мали якийсь час продаватися в місті, а везти далі дозволялося тільки те, що не розкупили. Львівські купці на цьому багатіли, а для інших купців воно було не вигідним.

У затінку імперії Габсбургів

Так і хотілося б назвати Львів містом-державою, яке століттями перебувало на перехресті торговельних шляхів і багатіло на транзитній торгівлі. Але Львів не був містом-державою, яке живе окремим життям, — він став столицею Галичини, найбільш відсталої й сировинної околиці Габсбурзької імперії. А Галичина й «місто Лева» були все ж таки різними світами. Не те щоб зовсім різними, але різними.

З кінця XVIII століття українські землі опинилися в складі двох імперій — Російської (де наприкінці XIX століття в українських губерніях проживало 22,4 млн осіб) і Австрійської (де 3,8 млн осіб жили в Галичині, Буковині й Закарпатті). Австро-Угорська імперія існувала недовго (з 1867 по 1918 рік), тому краще казати про багатовікову Габсбурзьку монархію, кордони й національний склад якої часто змінювалися. Могло здаватися, що ця династія, яка безпосередньо не пов'язувала себе з певними націями, буде правити вічно. Але ця вічність ілюзорна — вона властива багатьом імперіям, що досягали тієї історичної межі, після якої починався їхній закономірний неминучий занепад.

Однак для нашої Галичини імперія Габсбургів надала можливість тривалий час перебувати в сфері впливу західноєвропейської економіки й культури. Особливість держави Габсбургів (на відміну від інших континентальних колоніальних імперій) полягала в тому, що в ній ніколи не було чітко визначеної метрополії. До того ж, незважаючи на монархічний державний устрій, ця династія проводила загалом досить ліберальну економічну політику.

«Добре, легко й безтурботно жилося в тому старому Відні... замість німецької працьовитості... замість цього корисливого прагнення випереджати всіх, у Відні полюбляли неспішно посидіти, докладно поговорити... Живи й дай жити іншим» — такий був загальний віденський принцип... Бідні й багаті, чехи й німці, євреї й християни, незважаючи на взаємне жартування, мирно співіснували пліч-о-пліч»¹²³¹.

¹²³¹ Цвейг С. Вчорашній мир. Воспоминания европейца / С. Цвейг. — М.: Радуга, 1991. — С. 59–60. Втім, «та благосна імперія, яка постає з мемуарів Цвейга, не дуже підтверджується іншими свідками. Австро-Угорщина Йозефа Рота, Германа Броха, або Бруно Шульца виглядає не дуже добре, хоча й у них звучать мотиви ностальгії». А Швейк «сказав на користь Австрії декілька теплих

Символами неспішного й розслабленого способу життя стали чашка кави й ранкова газета — неважливо, *Wiener Tagblatt* чи *Lemberger Zeitung*, і так само неспішні, ліниві бесіди про політику, біржові курси й моди. Це було особливе мистецтво життя, яке добре знали не тільки у Відні, а й у Львові.

Особливістю Австро-Угорщини був не тільки багатонаціональний склад імперії й толерантне ставлення до народів, які її населяли, але й нерівномірність розвитку різних регіонів. Західноукраїнські землі входили в королівство Галичина й Лодомерія (зі столицею у Львові), герцогство Буковина (із центром у Чернівцях) і Закарпаття (частина Угорського королівства). Це були найбільш віддалені від центру і відсталі частини імперії, що постачали сировину й сільгосппродукцію. Основна причина була в географії — Карпатські гори відокремлювали Галичину від промислово розвинених Австрії й Чехії, і ця територіальна віддаленість збереглася навіть після того, як побудували залізниці.

Тож, хоча перебування українських земель у складі імперії Габсбургів і надало їм можливість брати участь у процесах європейської модернізації, на практиці Галичина, Буковина й Закарпаття не дуже змогли цим скористатися й залишилися периферійними аграрними регіонами¹²³².

Уряд у Відні вважав, що в Галичині немає сенсу розвивати промисловість, оскільки цей віддалений край однаково залишиться аграрним і сировинним. До того ж Галичину розглядали як район можливих воєнних дій у випадку збройного конфлікту з Росією, тому інвестори, особливо іноземні, не поспішали вкладати там свої капітали.

А якщо відкинути економіку, то Галичина й Буковина сприймалися сучасниками як колоритні й екзотичні околиці Габсбурзької імперії, де змішувалися майже азіатська дикість і європейська культура. Деякий час у Відні в світських салонах навіть з'явилася мода на розмови про незайману

слів, а саме, що такий ідіотській монархії не місце в світі» (Вайль П. Геній міста / П. Вайль. — М.: АСТ: CORPUS, 2013. — С. 416–417).

¹²³² За даними 1908 р. у Галичині 76,8 % населення займалося сільських господарством, у промисловості працювало 9 %, у торгівлі й комерції — 7,2 %. У Галичині 80 % селян (на Буковині — 85 %) володіли невеликими земельними ділянками площею до 5 гектарів. Більше 60 % усіх земель належали великим землевласникам (таким як Потоцькі, Сапегі, Дзидушицькі та ін.), вони становили лише 5 % населення.

природу Галичини, відгородженої від Західної Європи лісами Карпатських гір¹²³³. Галицька екзотика тоді приваблювала багатьох — у Львові в молодості бував Моцарт, а Леопольд Захер-Мазох¹²³⁴, який народився в цьому місті, згадував про нього в своїх книгах. Зі Львова була родом Ванда фон Дунаєфф — героїня «Венери в хутрі», і там часто відбувалися події інших його літературних творів, додаючи образу Галичини легендарності. Втім, як часто буває, легендарний образ Галичини мало нагадував реальність.

«Буковина в культурно-історичному відношенні є найцікавішою країною в Європі»¹²³⁵, — писав К. Француз, хоча, якщо подивитися на назву його книги, він уважав «наполовину Азією» цей край, що перебував на кордоні між європейською Австрією і Росією, яка продовжувалася далі в азійські простори. Тема «наполовину Азії» є і в Гоголя: «Україну... цей напівазійський кут Європи» іноземні мандрівники вважали краєм, що перебуває вже в Азії¹²³⁶. Втім, Галичина, Буковина й Закарпаття, звичайно ж, не мали ніякого відношення до Азії ні географічно, ні за своєю культурною приналежністю до Габсбурзької імперії.

«Промені габсбурзького сонця сягали на сході кордону володінь російського царя... Прикордоння між Австрією та Росією, на північному сході монархії, було на той час одним з найдивовижніших її країв», батьківщиною українських селян, яких доля зробила підданими Австро-Угорської імперії. «Завжди в русі, завжди в дорозі, з меткими язиками і ясними мізками, вони могли б здобути пів світу, якби знали, що то є — світ. Та вони того не знали. Бо вони жили осторонь від світу, далеко від нього, затиснуті між Сходом і Заходом»¹²³⁷.

У галицьких містах жило на початку ХХ століття лише 10 % населення (загалом в Австро-Угорщині майже

¹²³³ Kohl J. G. Austria, Vienna, Hungary, Bohemia and the Danube, Galicia, Styria, Moravia, Bukovina, and the Military Frontier / J. G. Kohl. — London: Chapman and Hall, 1843. — P. 164.

¹²³⁴ Про походження письменника нагадує бронзова статуя біля входу в присвячену йому львівську кав'ярню.

¹²³⁵ Franzos K. E. Zwischen Dniester und Bistritz / K. E. Franzos // Franzos K. E. Aus Halb-Asien: Kulturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien. — Leipzig: Verlag von Dunder, 1876. — S. 135.

¹²³⁶ Гоголь Н. В. Тарас Бульба / Н. В. Гоголь. — СПб.: Азбука-классика, 2009. — С. 162.

¹²³⁷ Рот Й. Марш Радецького / Й. Рот. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. — Розділ IX.

18,8%)¹²³⁸, і вони не стали промисловими центрами. При цьому, незважаючи на економічну відсталість Галичини й Буковини, повсякденне буття у Львові або Чернівцях мало набагато більш європейський вигляд, аніж у Києві. І справа навіть не в архітектурі, магазинах і кав'ярнях, а в самому стилі життя, його настрої. Що, загалом, зрозуміло — вплив габсбурзької імперії відчувався у всьому. «Невже тут закінчується Європа? Ні, вона тут не закінчується» — з нею відчувається постійний зв'язок. Жінки, що заходять у кондитерські, одягнені за останньою паризькою модою, а в книгарнях можна побачити новинки з Англії й Франції¹²³⁹. Під час нафтового буму початку XX століття в місті завжди можна було купити свіжі номери *The New York Times* — а крім Львова, ця газета продавалася тільки в трьох містах Австро-Угорської імперії: Відні, Карлсбаді й Франценбаді.

Зустрічалися серед жителів Львова й мандрівники далекими країнами, для яких це галицьке місто зовсім не здавалося якимось замкненим «ведмежим кутом» — з нього легко можна було починати подорожі куди завгодно, хоч на край землі. А подорожі — це вірна ознака не тільки достатку й наявності вільних грошей, але й відкритості, доступності цілого світу. Адже подорожі стають можливими, коли час економічного підйому збігається із черговою хвилею глобалізації. А це в історії бувало не так часто. «Давні мрії, що їх я леліав від дитинства, стали... дійсністю», коли я отримав можливість вирушати у подорожі, щоб «пізнавати світ»¹²⁴⁰.

Ще наприкінці XIX століття «наш інтелігент не їздив нікуди, хіба до свого повітового міста», і тільки іноді «до самого Львова». Поїхати «за границю краю було щось нечуване і невидане. Дуже мало було таких молодих людей, що тоді вибиралися на студії до Відня. Але не далі як до Відня». Автор цих

¹²³⁸ Jezierski A., Leszczyńska C. *Historia gospodarcza Polski* / A. Jezierski, C. Leszczyńska. — Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. — S. 143. У європейській Росії міське населення становило 14,4%, у Франції — 41,2%, США — 41,5%, Німеччині — 56,1%, Англії — 78, 0%. На початку XX століття у Львові, адміністративному центрі Східної (української) Галичини, жило близько 120 тисяч осіб (у Києві на той час — близько 250 тисяч). Українців (або русинів, як їх називали в Галичині) у містах було близько 20%, решта населення складалася з поляків, євреїв, австрійців і німців.

¹²³⁹ Рот Й. Мандрівка по Галичині. Місцевість і люди / Й. Рот. — <http://www.ji.lviv.ua>

¹²⁴⁰ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. У 2 ч. Ч. 2. / Є. Олесницький. — Львів: Діло, 1935. — С. 58.

спогадів також дістався до австрійської столиці. «Коли прийшла весна, коли зазеленіли дерева на Рінгштрассе, Відень зробив на мене могутнє враження. Я його полюбив більше, ніж брудний Львів». А повернувшись назад, «я затужив за Віднем, затужив за Заходом»¹²⁴¹.

Напевно, першим львівським мандрівником, що дістався далеких В'єтнаму й Китаю, став єзуїтський місіонер Михайло Боїм, нащадок знаменитих купців. А Іда Пфейффер (1797–1858), яка народилася у Відні, а більшу частину свого життя прожила у Львові, в 1840–1850-ті роки здійснила дві кругосвітні подорожі, відвідавши Південну Америку, Полінезію, Китай, Мадагаскар¹²⁴². Були ще адмірал австро-угорського військового флоту Ярослав Окуневський, автор книги «Листи з чужини»¹²⁴³, і Степан Левинський¹²⁴⁴. А далі всіх доля занесла Софію Яблонську (1907–1971)¹²⁴⁵. У Києві я таких мандрівників крім Владислава Городецького навіть і не пригадаю.

Броди

Було в Галичині ще одне місто, мало схоже на Львів, але не згадати про нього не можна. Це Броди, де йшли великі торговельні операції. На початку XIX століття деякі сучасники вва-

¹²⁴¹ Шухевич С. Моє життя. Спогади / С. Шухевич. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. — С. 141, 176.

¹²⁴² Pfeiffer I. The Last Travels of Ida Pfeiffer: Inclusive of a Visit to Madagascar / I. Pfeiffer. — New York: Harper & Brothers, 1861.

¹²⁴³ Окуневський Я. Листи з чужини / Я. Окуневський. — К.: Темпора, 2009.

¹²⁴⁴ Степан Левинський (1897–1946) народився у Львові, вивчав східні мови в Парижі, з 1936 року працював у польському консульстві в Харбіні, довго жив в інших містах Китаю. Після закінчення Другої світової війни повернувся до Франції.

¹²⁴⁵ Яблонська народилася в галицькому селі в родині священника, захопилася модним тоді мистецтвом кіно й відкрила в Тернополі два кінотеатри, щоб заробити гроші на поїздку в Париж. Там вона отримала освіту, стала створювати документальні фільми, і за контрактом із французькою кінокомпанією почалися її глобальні подорожі (Марокко, Китай, Цейлон, Лаос, Камбоджа, Ява, Балі, Таїті, Австралія). У Китаї Софія познайомилася із французьким послом Жаном Уденом, який став її чоловіком. Вони прожили в Китаї до 1946 року, після чого повернулися до Франції. Нариси про свої подорожі Софія Яблонська регулярно надсилала у львівські газети, декілька її книг були опубліковані у 1930-ті роки у Львові — «Чар Марока», «Із країни рижу та опію», «Далекі обрії» (Яблонська С. Листи з Парижа. Листи з Китаю / С. Яблонська. — Львів: Піраміда, 2018; Яблонська С. Далекі обрії / С. Яблонська. — К.: Родовід, 2018).

жали, що за своїм багатством, за накопиченими капіталами Броди набагато перевищували респектабельний Львів. Це невелике місто «становить осередок комерційних оборотів між Австрією й Росією, користується правами вільних міст... тут товари купують і продають без мит... Лемберг і в половину не стільки багатий, а яка різниця в зовнішності, у порядку». При цьому розкіш і бруд мирно співіснували в Бродах. «Невміта красуня в шовковій мантиї, із брильянтовими сережками й у головному уборі, прикрашеному великими бермудськими перлами, у якої, можливо, лежать у скрині сотні тисяч, не соромиться, піднявши плаття, брести вулицею по коліно в бруді»¹²⁴⁶. Особливо кумедною є згадка про «бермудські перли» — де там ті сонячні Бермуди, а де Броди...

«Брудне містечко... скрізь німецька мова»¹²⁴⁷, — писав Микола Лисенко. Коли в 1772 році Броди увійшли до складу Австрії, вони незабаром одержали на сто років статус «вільного міста», простіше кажучи — офшорної зони. Через кордон йшов потік товарів, і мешканці містечка сильно багатіли на контрабанді. У Бродах жили переважно євреї — їх тут було близько 30 тисяч¹²⁴⁸.

Галичина взагалі славилася великою єврейською громадою — там було менше утисків, власність більше захищена, і не дарма цей край з давніх часів називали *paradisus judaeorum* — «раєм для євреїв»¹²⁴⁹, які в першій половині XIX століття становили близько 30 % населення¹²⁵⁰. Усю торгівлю зосередили у своїх руках заповзятливі євреї; маючи зв'язки з усіма сусідніми країнами, вони «відмінно знають... торговельні шляхи й місця для збуту», а крім того, «зазвичай

¹²⁴⁶ Броневский В. Б. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г. / В. Б. Броневский. — В 2 ч. Ч. 2. — М.: В университетской типографии, 1828. — С. 63–64.

¹²⁴⁷ Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко. — К.: Мистецтво, 1964. — С. 16.

¹²⁴⁸ У 1784 р. у містечку було зареєстровано 61 купця єврейської національності (91 %) і 6 інших національностей (9 %) (Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert — Eine Misserfolgsgeschichte? / B. Kuzmany. Wien: Universitat Wien, 2008. — P. 69).

¹²⁴⁹ Bujak F. The Jewish Question in Poland / F. Bujak. — <http://www.archive.org>; Bujak F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Bujak. — Lwow: Naklad księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. — S. 25; Wolf L. The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolf. — Stanford. California: Stanford University Press, 2010. — P. 28–29, 34–35.

¹²⁵⁰ Kohl J. G. Austria, Vienna, Hungary, Bohemia and the Danube, Galicia, Styria, Moravia, Buckovina, and the Military Frontier / J. G. Kohl. — London: Chapman and Hall, 1843. — P. 463.

успішно ведуть справи»¹²⁵¹. «Щоразу, коли я прибував у якесь галицьке місто, у Тарнув, Дрогобич, Лемберг, на вокзалі стояло декілька євреїв, так званих факторів, професією яких було дістати все, чого тільки побажає клієнт»¹²⁵². І справді, у різних маленьких містечках Галичини на залізничних станціях часто можна було побачити скупчення євреїв, що юрбилися, як перед біржею, чекаючи поїзда та його пасажирів — можливих клієнтів. Єдиний за весь день поїзд був ниткою, що зв'язувала таке містечко з іншим світом, — він привозив свіжі газети з Відня й Праги, і в них можна було прочитати останні новини про курси валют і «про великі гешефти», — згадував народжений у Бродах Йозеф Рот¹²⁵³.

«Півтора десятка років тому... Натансон із Бродів володів п'ятдесятьма мільйонами. Що сталося із цим багатством?»¹²⁵⁴. А скільки було в Бродах таких мільйонерів, імен яких ми не знаємо? У 1810 році Володимир Броневський під час своєї подорожі зайшов із приятелями в будинок однієї знаменитої в Бродах удови, молодой єврейської красуні (її ім'я він не став називати), «яка, маючи не більше 24 років і стільки ж мільйонів злотих готівкою, одна, без чоловіка, керує своїми великими справами. Чоловік її збагатився казенними підрядами; вона продовжує займатися тим самим і, не виходячи з кімнати, розсилає своїх комісіонерів... із сотнями тисяч, а під кінець року кладе в скриню до мільйона». При цьому багата дама не зневажала й дрібну торгівлю — вона сама продавала чай, каву й цукор у своїй вітальні, де в ящиках під склом розкладені діаманти, смарагди й перли.

Служниця подала Броневському і його друзям на срібній талі «справжню левантійську каву» у дорогих порцелянових чашках, «потім відмінний лікер і різні солодкі закуски». Похвали своїй красі з боку гостей багата вдова сприймала як належне, очевидно, звикла їх часто чути. А на запитання, чому вона не виходить заміж, красуня відповідала «не замислюю-

¹²⁵¹ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галичины и Буковины / К. фон Шмедес. — СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. — С. 96.

¹²⁵² Цвейг С. Вчерашний мир. Воспоминания европейца / С. Цвейг. — М.: Радуга, 1991. — С. 230.

¹²⁵³ Рот Й. Мандрівка по Галичині. Місцевість і люди / Й. Рот. — <http://www.jl.lviv.ua>

¹²⁵⁴ «Сьогодні на заміну банкіру Натансону прийшли інші: у Бродах панує швейцарський банк Хаузнера» (Бальзак О. Письмо о Кiever / О. Бальзак // Приложение к журналу «Пинакотекa». — 2000. — № 13–14).

чись, сміливо й не без кокетства», що вона може це зробити в будь-який момент, але в неї надто багато комерційних справ, і вона не хоче відволікатися від бізнесу. Під час цієї розмови вона не виявляла ніякої зніяковілості, «обличчя її, свіже й рум'яне як троянда... не змінювалося ні найменшим рухом пристрасті, а серце залишалося холодним і твердим, як мармур»¹²⁵⁵.

¹²⁵⁵ Броневский В. Б. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г. / В. Б. Броневский. — В 2 ч. Ч. 2. — М.: В университетской типографии, 1828. — С. 69–71.

Розділ 2.

ГАЛИЦЬКА ЕКОНОМІКА

У полоні стагнації

За всіх часів і всякої влади в Галичині полюбляли вести розмови про «галицькі злидні», інакше кажучи — про бідність цього краю, особливо помітну, якщо порівнювати його з європейським добробутом Австрії. «Із Замкової гори» у Львові «відкривається ще приємніший вид на місто та його околиці. Та як часто на фоні цього божественного краєвиду мене пронизувала болісна думка про те, яким злиденним, здичавілим, безпросвітним є життя народу посеред цієї природної краси і величі», — писав у 1786 році Франц Краттер (1758–1830)¹²⁵⁶. Краттер приїхав у Галичину в 1784 році відвідати своїх братів, які займалися у Львові торгівлею вином. Він провів тут пів року, а потім видав анонімно в Лейпцигу свої листи про враження від Галичини. У галицькому суспільстві до цієї книги поставилися негативно — мабуть, те, що для Краттера здавалося відсталим, у Галичині було звичним. Через декілька років Краттер повернувся у Львів, де став директором німецького театру.

Європа довідалася про Галичину саме завдяки Краттеру, і, мабуть, тоді виник стереотипний образ галицької бідності.

¹²⁵⁶ Краттер Ф. Листи про сучасний стан Галичини. Проблеми статистики і людинознавства / Ф. Краттер // Із австрійсько-німецької українки. — Львів: Аверс, 2008. — С. 21. Kratter F. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien / F. Kratter. — Leipzig 1786. — <https://polona.pl>

А через століття, у часи світового економічного підйому, Станіслав Щепановський у своїй знаковій книзі «Бідність Галичини в цифрах» знову привернув увагу до відсталості цього краю. «У всіх відношеннях ми лише там, де Варшава була сто років тому»¹²⁵⁷. Втім, коли читаєш книгу Щепановського, захопленого ідеєю розвитку Галичини й амбіційними планами стати нафтовим королем, то постає питання, чого в ній більше — емоцій чи економіки?¹²⁵⁸

На початку ХХ століття Габсбурзька монархія була однією з європейських країн, що розвивалися найбільш динамічно, і «досягнення Галичини» стали «привабливими... для дрібних сільськогосподарських виробників Придніпровської України»¹²⁵⁹. Однак у самій Галичині вести розмови про її відсталість і бідність вже стало звичною традицією, і весь цей край взагалі називали «ведмежим»¹²⁶⁰. А поляки іронічно казали про королівство Galicia i Lodomeria як про «королівство голих і голодних», використовуючи гру польських слів Golicija i Glodomeria¹²⁶¹.

За словами австрійського журналіста й письменника Йозефа Рота, який жив деякий час у Львові, близько третини жителів Галичини «годували себе різними промислами. Друга третина зводила кінці з кінцями, обробляючи свої... земельні ділянки. А інші займалися чимось подібним до торгівлі», хоча «комерційні звичаї не відповідали уявленням цивілізованого світу про торгівлю. Торговці в тому краї жили скоріше випадком, аніж перспективами... У них не було кредитів, але вони майже надприродним нюхом чуяли всі таємні джерела

¹²⁵⁷ Szczepanowski S. Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. — Lviv: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. — S. 92. У своїй емоційно написаній книзі Щепановський більше розмірковує про «моральний занепад», аніж про економіку в нашому розумінні. І закликає до морального відродження для боротьби зі «злидненістю».

¹²⁵⁸ До того ж у розмовах про бідність Галичини Щепановський показував стан справ гіршим, ніж він був насправді, — на це звертали увагу ще його сучасники, такі як Н. Цибульський (докладніше див: Broński K. Problem zacofania gospodarczego Galicji. Mit i fakty / K. Broński // Historia gospodarcza i historia myśli ekonomicznej a teoria ekonomii. — Łydz, 2008. — S. 76).

¹²⁵⁹ Реент О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок ХХ ст.) / О. П. Реент. — К., 2003. — С. 307.

¹²⁶⁰ Tokarz W. Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783 / W. Tokarz. — Kraków 1909 — S. 331.

¹²⁶¹ Miller F. Galicia / F. Miller, A. Vandome, J. McBrewster. — Mauritius: Aiphascript Publishing, 2010. — P. 13.

грошей». Йозеф Рот протиставляв багату Америку, країну безмежних можливостей, і бідну Галичину, «землю, що користується в Західній Європі недоброю славою», де «живеться важко». Тут «немає ніяких фабрик, ніякої реклами», а на базарах «торгують примітивними дерев'яними іграшками», яких у Європі не бачили вже, напевно, років двісті¹²⁶². Так сприймали Галичину мешканці Австро-Угорщини.

А от військовий письменник Петро Алабін (1824–1896) описував ці краї оптимістично. «Країна досить населена й земля чудово оброблена, чим вона відрізняється від сусідньої подільської землі. На значному просторі не побачиш і клаптика землі, на якому не було б слідів праці й терпіння людини... край благословенний, подібний до кращих місць нашого Поділля й України, тільки в поліпшеному вигляді»¹²⁶³.

«Уся Галичина — країна землеробська», однак «сільсько-господарська культура тут набагато вище, ніж у нас», — писав мандрівник із Центральної України. «Села будують охайніше, чистіше, веселіше і якимось вільніше. Зайшовши в хату й поговоривши із селянами, помітите в їхньому домашньому побуті деякі... ознаки європейської культури й освіти; кожен мужик чітко скаже вам, якої він віри й національності», адже «тепер Галичина вкрита читальнями»¹²⁶⁴. «Люди жили непогано... свята й весілля йшли звичайно весь тиждень... і грошики не були рідкістю»¹²⁶⁵, — згадував Василь Нагірний про своє рідне село Гірне, яким воно було у 1860-ті роки. «У Росії скільки земель, а економічний добробут там... не краще»¹²⁶⁶, — писав один галичанин у 1888 році.

Міркування про бідність Галичини були суто внутрішніми, австрійськими. Підрахунки ВВП на душу населення (у міжнародних доларах 1990 року) показують, що в порівнянні з іншими країнами Східної Європи ніякої особливої бідності там не було. У 1910 році цей показник становив у Галичині 1554 долари, у Польщі — 1690 доларів. В Австрії він справді був

¹²⁶² Рот Й. Марш Радецького / Й. Рот. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. — Розділ IX.

¹²⁶³ Алабін П. Четыре войны. Походные записки. Ч. 1. / П. Алабин. — Самара: Тип. И. П. Новикова, 1888. — С. 16.

¹²⁶⁴ [Кониский О]. Галичина и Русины. Из дорожных заметок и наблюдений / [О. Кониский] // Вестник Европы. — 1886. Сентябрь. — С. 138.

¹²⁶⁵ Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. — Львів: Друк Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. — С. 12.

¹²⁶⁶ Думка русина з провінції // Діло. — 1888. — 02–04 червня.

набагато вище — 3016 доларів¹²⁶⁷. Очевидно, те що для жителів Австро-Угорщини здавалося безнадійною бідністю, для інших країн Східної Європи виглядало непогано — у Болгарії ВВП на душу населення становив 1455 доларів, у Румунії — 1662 долари¹²⁶⁸, у Російській імперії — 1488 доларів¹²⁶⁹.

«Нам добре жилося на Буковині. Навіть дуже добре... А що була й бідність — хто це заперече?»¹²⁷⁰. Бідність основної маси населення у той час характерна не тільки для Галичини, а й для всієї Східної Європи. Інша справа, що в Галичині, яка входила до складу Австрії, ця бідність стала помітнішою порівняно з австрійськими землями. «Всі ми чуємо, чує весь наш край нарікання на загальні злидні, на загальний занепад і розклад, який дається взнаки серед усіх верств нашого суспільства»¹²⁷¹. До того ж багатство розподілялося в Галичині особливо нерівномірно. Наприкінці XIX століття з тисячі жителів Галичини тільки 8 мали річний прибуток більше 600 ринських злотих¹²⁷² (гульденів), у Чехії — 28, в Австрії — 99¹²⁷³. Усі, хто мав прибуток нижче, вважалися бідними. А це означає, що в Галичині бідних було в 3,5 раза більше, ніж у Чехії та в 12 разів більше, ніж в Австрії.

¹²⁶⁷ У Буковині — 1608 доларів (Good D., Ma T. New estimates of income levels in central and eastern Europe, 1870–1910 / D. Good, T. Ma // *Von der Theorie zur Wirtschaftspolitik — ein österreichischer Weg* / F. Baltzarek, F. Butschek and G. Tichy (eds). — Stuttgart: Lucius & Lucius, 1998. — P. 153–154, Table 2, 3).

¹²⁶⁸ Там само, с. 154.

¹²⁶⁹ У Португалії — 1250, Іспанії — 2056, Норвегії — 2447 доларів. Середній загальносвітовий ВВП на душу населення в 1913 році становив 1526 доларів (Maddison A. *Contours of the World Economy, 1–2030* / A. Maddison. — Oxford: Oxford University Press, 2007. — P. 382, Table A.7).

¹²⁷⁰ Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Г. Дроздовський. — Чернівці: Книги — XXI, 2019. — С. 215.

¹²⁷¹ Франко І. Я. Хто винен? / І. Я. Франко // *Твори* у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 19–20.

¹²⁷² До 1892 року грошовою одиницею Австрії й Австро-Угорщині був гульден (рейнський гульден), який часто називався в Австрії й Угорщині флорином, а в Західній Україні — ринським злотим. Потім гульден (флорин) замінила австрійська крона (1 гульден/флорин = 2 крони). У 1914 р. 1 долар дорівнював 5,08 австро-угорської крони (у 1916 р. — 7,95 крони), 1 російський рубль — 2,56 крони, 1 крона — 0,39 руб. Польський злотий з'явився в 1920-ті роки, а в XIX — початку XX ст. існував лише злотий Царства Польського, що входило до складу Російської імперії. 1 долар дорівнював 13 злотих, 1 рубль — 6,66 злотого, 1 злотий — 0,15 руб. Тому ринський злотий (гульден) і злотий Царства Польського — це зовсім різні грошові одиниці.

¹²⁷³ Feldman W. *Stan ekonomiczny Galicyi: cyfry i fakta* / W. Feldman. — Lwów: S. Uroda, 1900. — S. 2. 600 ринських злотих за курсами перед Першою світовою війною становили 267 рублів.

У порівнянні з іншими частинами Австро-Угорщини Галичина й Буковина справді були периферійними й дуже відсталими аграрними околицями габсбурзької імперії. Однак цієї імперії давно вже немає, і для нас немає сенсу порівнювати економічний розвиток Галичини й Австрії. Цікавіше подивитися, як вплинули західноєвропейські традиції на розвиток економіки цього краю в порівнянні із центром України.

Тому краще зосередитися не на «злиднях» і бідності, про які вже писали багато і Франко у своїх статтях, і Щепановський, та й багато інших, а на галицькій економіці — якою вона була насправді у всьому своєму різноманітті. У давні століття заглиблюватися не станемо і обмежимося часом, коли Галичина та інші землі Заходу України увійшли до складу Австрії (а потім Австро-Угорщини).

Про цю імперію недарма казали в першій половині XIX ст., що вона залишилася в аристократичному настрою минулого вісімнадцятого століття і не дуже хоче із цього настрою виходити. Зрозуміло, що при цьому у родовій аристократії ще довго не було ніякого інтересу до таких «низьких» речей, як банки, залізниці, промисловість, акціонерні товариства, та й підприємництво загалом. Особливо це відчувалося в Галичині за умов економічної й торговельної ізольованості цього регіону. За словами Макса Вебера, населення тут тривалий час не мало можливості долучитися до економічного прогресу¹²⁷⁴. «В нас господарюється так, як діди і прадіди наші господарили», але світ змінюється, тому «нам треба доброго промисловця, зручного ремісника і розумного хлібороба»¹²⁷⁵.

Консервативно налаштовані великі землевласники хотіли зберігати аграрне й архаїчне господарство, яке й так давало стабільний прибуток¹²⁷⁶. Це стало однією з основних

¹²⁷⁴ Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. — Гл. 1.1. — <http://www.reformed.org.ua>

¹²⁷⁵ Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може [письмо до руських громадян] / С. Качала. — Львів, 1874. — С. 48.

¹²⁷⁶ У середині XIX століття цим великим землевласникам належало близько половини всіх галицьких земель і 90 % усіх лісів. І навіть на початку XX століття тільки 0,5 % поміщиків володіли 37 % земель, а 90 % землевласників мали ділянки площею менше 5 гектарів (Buszko J. Zum Wandel der Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukowine / J. Buszko. — Vienna: Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss., 1978. — P. 6–7; Bujak F. Galicya / F. Bujak. 2 vol. Vol. 1. — Lemberg, 1908. — P. 245, 250).

причин, які гальмували економічний та фінансовий розвиток. Будь-яка модернізація порушувала звичний спосіб життя родової аристократії, і коли намісника Галичини графа Потоцького запитали, чому він не починає видобувати вугілля на своїх землях, він відповів, що не хоче збільшувати кількість пролетаріату.

А от ще один анекдот. Польському соціалісту-емігранту не дозволили поселитися у Варшаві. Тоді він подав прохання галицькому наміснику Сангушку, а той поцікавився: «А як ви собі уявляєте соціалізм?» Емігрант відповів, що «соціалізм — це боротьба капіталу із працею». «Ну якщо так, ви одержите громадянство, тому що капіталів у нас немає, а працювати ніхто не хоче», — сказав Сангушко.

У Галичині консервативні настрої були типові не тільки для великих землевласників, а й для всього суспільства. «Як сталося, що Галичина, незважаючи на численні й щедрі природні багатства, не має жодної промисловості — це довга і плутана історія. Провина... має бути поділена надвоє між польською шляхтою, яка споконвіку виявляла непереможну погорду до промислу... і австрійським урядом, свідомо чи не-свідомо майже 100-річна політика якого вела до того, щоб у Галичині не допустити жодної промисловості»¹²⁷⁷. І хоча австрійці принесли в Галичину повагу до формального права й закону, а також свою бюрократичну точність, на практиці це мало що дало для економічного зростання.

Багатонаціональній континентальній імперії Габсбургів були властиві великі територіальні контрасти в економічному розвитку між Австрією (або Богемією) і периферійними королівствами й герцогствами. Особливо це стосувалося таких східних околиць, як Галичина чи Буковина. Для сучасників їх відставання було очевидним¹²⁷⁸, і вони пов'язували його насамперед з особливостями географічного положення — адже ріки Галичини впадали переважно в Дністер, що тече в Чорне море, і не могли бути використані як транспортні артерії для зв'язку з Австрією.

Крім того, аграрні райони дуже відрізнялися від великих міст, які повільно, але впевнено перетворювалися

¹²⁷⁷ Франко І. Я. Галицький селянин / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 2. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 509.

¹²⁷⁸ Mises L. von. Die Entwicklung des Gutsherrlich-Bauerlichen Verhältnisses in Galizien (1772–1848) / L. von Mises. — Wien und Leipzig: Franz Deuticke, 1902. — S. 78.

на промислові й фінансові центри. У цих містах, що стали основною рушійною силою економічного прогресу, перед Першою світовою війною жило близько 30 % населення — більше, ніж у Російській імперії (14,4 %), але менше, ніж у Франції (41,2 %), США (41,5 %), Німеччині (56,1 %) або Англії (78,0 %) ¹²⁷⁹.

«Нестерпні економічні умови в цілому краю через безустанну політичну боротьбу, надмірні податки» ¹²⁸⁰ гальмували економічне зростання Галичини. Насправді з податками в Галичині все було не так однозначно. Наприкінці XIX століття цей край з населенням 6,5 млн осіб сплачував податків у середньому 60–70 млн злотих на рік, тобто 10 злотих на душу населення (в Австрії — 21 злотий, в Угорщині — 18 злотих). Інша справа, що через слабкий економічний розвиток Галичини (із середнім місячним доходом 50 злотих на душу населення) 10 злотих виявлялися більш обтяжливою сумою, ніж 18 в Угорщині (де середній дохід становив 100 злотих) ¹²⁸¹.

Економічна відсталість проявлялася також у дуже низьких заробітках у сільському господарстві — у два, а іноді у три рази менше, ніж у західних провінціях Австрії й Німеччини. Це призвело до того, що у 1880-ті роки почалася масова еміграція, і 800 тисяч мешканців Галичини виїхало на

¹²⁷⁹ Maha L. The Economic Development of Bukovina (II) Bukovina as an autonomous duchy: 1849–1918 / L. Maha, G. Donici, Maha S. // Review of Economic and Business Studies. — 2011. Issue 7. — P. 277; Петрів Р. Генезис капіталізму в містах Східної Галичини в кінці XVIII — першій половині XIX ст. (1772–1850) / Р. Петрів. — Івано-Франківськ, 1993. — С. 46. За рівнем ВВП (а точніше, ВВП) на душу населення Австро-Угорщина перевершувала Російську імперію, але відставала від Німеччини. В Австро-Угорщині в 1870 році він становив 305 дол., у Росії — 250, у Німеччині — 426; у 1910-му — 469, 287 і 705 відповідно (у доларах за курсом 1960 року) (Bairoch P. Europe's Gross National Product: 1800–1975 / P. Bairoch // Journal of European Economic History. — 1976. — № 5. — P. 286).

¹²⁸⁰ Шепицький А. О квестії соціальній. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства / А. Шепицький. — <https://zbruc.eu>

^B оригіналі цитата звучала так: «Невиносиме положення економічне цілого краю, через неустаючі борби політичні, надмірні податки» (Шепицький А. О квестії соціальній. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства / А. Шепицький. — <http://www.patriyarkhat.org.ua>).

¹²⁸¹ Szczepanowski S. O stosunku polityki inwestycyjnej do naszych celów narodowych / S. Szczepanowski. — 1890. — <http://www.tradycjegospodarcze.pl> За даними Щепановського в Німеччині в той час середній дохід становив 200 злотих (у чотири рази більше), а в Англії 350 — у сім раз більше, ніж у Галичині. Ймовірно, йшлося про ринські злоті, тобто гульдени.

пошуки кращого життя в Бразилію, США й Канаду¹²⁸². Причому їхали, як завжди, люди найбільш активні й заповзятливі, у яких ще залишалися душевні сили для спроби розпочати нове життя.

Світ давно вже ввійшов в індустріальну епоху, і не сільське господарство визначало економічне зростання. Це добре розуміла українська еліта. Усі держави в Європі намагалися стати «під напором капіталістів державами промисловими»¹²⁸³. А от із промисловістю були проблеми — край «без промислу і торгівлі, без економічного руху», який, за словами Михайла Грушевського, виконував роль «землеробської колонії для промислових провінцій»¹²⁸⁴.

Галичина займала 26 % території Австро-Угорщини (27 % населення), де було розміщено лише 9,2 % промислових підприємств¹²⁸⁵. У 1895 році потужність двигунів на промислових підприємствах Галичини становила 56,7 ти-

¹²⁸² Frank A. F. *Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia* / A. F. Frank. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. — P. 11. Докладніше про еміграцію з Галичини див.: Pollack M. *Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji* / M. Pollack. — Wolowicz: Wydawnictwo Zarne, 2011. Чимало емігрантів з Галичини шукали роботу в Австрії, зокрема у Відні, де «індивідуалістична, атомізована, витончена буржуазія столиці Габсбургів» усе більше була змушена «чинити опір припливу роїв пов'язаних сімейними узами колективістських мігрантів, зі східних меж імперії, з Галичини — вони ігнорували норми» (Лал Д. *Непреднамеренные последствия* / Д. Лал. — М.: ИРИСЭН, 2007. — С. 228). Найбільшою була хвиля еміграції з Галичини на початку XX століття — близько 100 тис. осіб переселилися в США й Канаду, 250 тис. стали сезонними робітниками в Німеччині, Данії та інших країнах Європи. Загальна кількість емігрантів у XIX — початку XX ст. досягала 2 млн осіб, і вони щорічно посилали в Галичину не менше 160 млн крон (Bujak F. *Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914)* / F. Bujak. — Lwow: Naklad księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. — S. 46). У 1905 році емігранти відправили 55 тис. переказів на загальну суму 1,2 млн доларів. Крім того, чимало неврахованих грошей пересилали у звичайних листах, незважаючи на те, що нерідко листи розкривали й гроші викрадали. Приплив грошей з боку емігрантів був настільки великим, що на початку XX століття в Галичині навіть помітно зросли ціни на землю. Заробітки емігрантів, які поверталися на батьківщину, ставали основним джерелом нагромадження заощаджень, що давали можливість галицьким і буковинським селянам на початку XX століття викуповувати земельні ділянки — кредит мав у цьому другорядне значення.

¹²⁸³ Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси / Т. Войнаровський. — Львів: Друкарня НТШ, 1910. — С. 42.

¹²⁸⁴ Грушевський М. Світлотіні галицького життя. Михайло Яцків. «Танець тіней» / М. Грушевський. — <https://www.m-hrushevsky.name/>.

¹²⁸⁵ Buszko J. *Zum Wandel der Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukowine* / J. Buszko. — Vienna: Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss., 1978. — P. 14.

сячі кінських сил, лише 5,6 % від потужності у всій Австро-Угорщині (більше 1 мільйона кінських сил). Хоча в тому самому році в Галичині працювало 6577 промислових підприємств (67803 співробітників), а сільськогосподарських підприємств було майже удвічі менше (3744 підприємств, на яких працювало 29518 осіб), не менше третини промислових підприємств були винокурнями, млинами й броварнями, тобто залежали від сільського господарства¹²⁸⁶. Інші теж виробляли в основному товари, пов'язані з натуральним господарством, — шили кожухи й взуття, плели кошики, виготовляли різні вироби з деревини (часто ручної роботи)¹²⁸⁷. Напевно, найскладнішим щодо технологій було виробництво гасу, парафінових свічок і спирту. Крім того (якщо не брати до уваги нафтові компанії), дрібні підприємства займалися видобутком солі, заготівлею лісу, виробництвом черепиці й скла¹²⁸⁸.

«Галичина повинна і може виробляти в два рази більше, ніж виробляє, вона мусить розвивати промислове виробництво і має для цього усі необхідні умови»¹²⁸⁹. Стан промисловості був таким, що навіть знаменитий галицький поет написав: «Часи поезії минули, і для того треба братися до праці, щоб не було запізно»¹²⁹⁰.

Географічна ізолюваність Галичини посилилася після розділу Речі Посполитої. До того основним ринком для сільськогосподарської продукції було портове місто Гданськ, але після того, як Галичина увійшла до складу Австрійської імперії, торговельні зв'язки із Гданськом порушилися. Влада Пруссії встановила високі транзитні мита з галицьких товарів, і торговельний шлях Бугом і Віслою до Балтійського

¹²⁸⁶ Feldman W. Stan ekonomiczny Galicyi: cyfry i fakta / W. Feldman. — Lwów: S. Uroda, 1900. — S. 18.

¹²⁸⁷ Там само, с. 30.

¹²⁸⁸ Крім 20 дрібних мануфактурних підприємств з виробництва скла і 40 так само дрібних металургійних, у 1822 році в Галичині працювало 12 невеликих паперових фабрик (у 1841 році їх кількість зросла до 24), а також 18 підприємств з виробництва цукру, які навіть важко було назвати заводами. А в 1848 році на всю Галичину було не більш двадцяти парових машин (Bujak F. Rozwoj gospodarczy Galicyi (1772–1914) / F. Bujak. — Lwów: Nakład księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. — S. 7, 18–19).

¹²⁸⁹ Будзиновський В. Двигнене промислу / В. Будзиновський // Громадський голос. — 1901 — № 26. — С. 27.

¹²⁹⁰ Франко І. Я. Бесіда Василя Нагірного / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 202.

моря закрився. Проблема доставки товарів настільки загострилася, що дати поштовх галицькій економіці не змогли навіть німецькі колоністи, які одержували дозвіл на поселення в Східній Галичині й усялякі пільги. У 1810 році в цьому краї було 120 колоній і 50 тисяч німецьких колоністів, на яких працювало 12 тисяч селян, однак загальний стан справ у галицькій економіці це не сильно змінило.

Посилювало економічну відсталість Галичини право пропінації — отриманий галицькими поміщиками привілей виробляти алкогольні напої. Продаж приносив гарантований прибуток, виробництво було нескладним, тому мета розвинути будь-яку іншу промисловість зазвичай в принципі не ставилася — не було в цьому потреби. А ще так вирішувалося питання, як використовувати надлишки зерна — з нього виробляли горілку (це багато в чому нагадувало стан справ у Гетьманщині в XVII–XVIII століттях). Право пропінації зберігалось за поміщиками майже до самого розпаду Австро-Угорської імперії й створювало спокусу зберігати просте натуральне господарство, яке не потребувало ані особливих капіталовкладень, ані експорту на далекі ринки, ані транспортної мережі, оскільки споживачі горілки перебували в безпосередній близькості від місця її виробництва¹²⁹¹.

Особливо помітною економічна стагнація Галичини стала в першій половині XIX століття, у період «реакції абсолютизму», символом якої був впливовий австрійський політик Клеменс Меттерніх¹²⁹², відомий супротивник усього нового. При ньому до Галичини ставилися як до сировинного придатка Австрії, де не має сенсу створювати будь-яку промисловість. Хоча ґрунт та клімат Галичини сприяли виробництву цукру, воно також розвивалося дуже слабо порівняно з центральною частиною України¹²⁹³.

¹²⁹¹ Онисим [Навроцький В.]. Пьянство и пропінація в Галичині (розвідка статистична) / В. Навроцький // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. — № 5. — Женева: Печатня «Громади», 1882. — С. 47, 57.

¹²⁹² Міністр іноземних справ з 1809 по 1847 рік.

¹²⁹³ Цукрових заводів було всього три, із них «найбільший в Австрії» знаходився у Тлумачі, і він «належав до акціонерного товариства» (Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галичины и Буковины / К. фон Шмедес. — СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. — С. 108–109, 115–117, 119).

«Весна народів» 1848 року

У середині березня 1848 року у Львів раптом перестала надходити пошта з Відня, і містом поширилися чутки, що в австрійській столиці щось відбувається. Подав у відставку символ старого режиму канцлер Меттерніх, який перебував на посаді тридцять років, а імператор Фердинанд дозволив свободу друку і конституцію. Так закладали фундамент демократії й нових інститутів, без яких подальше зростання економіки було б неможливе.

До Львова звістки про революцію у Відні дійшли тільки ввечері в суботу 18 березня, хоча ще з кінця лютого до городян, незважаючи на цензуру, долітали чутки про революційні події в Італії й Франції. А того суботнього вечора в одному з будинків на площі Фердинанда (зараз площа Міцкевича) зібралося вузьке коло довірених осіб, щоб підготувати петицію імператору з вимогами львівської громади. Новина про революцію облетіла все місто. Народ пожвавився, вийшов на вулиці, усі обнімалися й цілувалися, — як казали, навіть багаті з бідними. Були побоювання, що свято міг зіпсувати начальник львівської поліції Леопольд фон Захер-Мазох, батько знаменитого письменника. Однак його усунули з посади 20 березня, і ще більше людей вийшло в дуже теплий день 21 березня. Так у ці дні публічний простір міста став ареною для політичних рухів, люди заявили про своє право голосу, а в суспільній свідомості розквітли нові ідеї — лібералізм, націоналізм і соціалізм.

Революція 1848 року раптово змінила весь настрій у суспільстві. «Де досі панувала глуха, хоч і силувана тиша, раптом заклопотіло, загуло, затріщало з усіх боків. Конституція, вільність друку, увільнення політичних в'язнів, політичні товариства і збори, гвардія народова, демонстрації по вулицях, вибори до сейму»¹²⁹⁴.

Весна народів торкнулася також львівських українців, хоча «тоді лише небагато було русинів з ясною свідомістю своєї народності»¹²⁹⁵. Ще 19 квітня вони від імені всіх українців Галичини подали на ім'я імператора петицію з демо-

¹²⁹⁴ Франко І. Я. В канцелярії державної бухгалтерії / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 21. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 338–343.

¹²⁹⁵ Згадка за б. п. отца Льва Трещаковского // Наука. Месячная газета. — 1876. — Т. 5. № 2. — С. 133.

кратичними вимогами. А 2 травня 1848 року представники української інтелігенції на чолі з перемишльським єпископом Григорієм Яхимовичем створили у Львові «Головну руську раду», першу українську організацію, яка мала відстоювати інтереси галицьких українців перед віденським урядом. Адже «здобуття політичних прав без рівночасного забезпечення нації економічної незалежності не може бути тривким... в конституційній державі добробут народу... мусить дати йому права і значення політичне»¹²⁹⁶.

А багатьом русинам, які до того не дуже замислювалися про свою національну ідентичність, події 1848 року відкрили очі — як герою оповідання Івана Франка. «Степан Калинович був канцелярист при львівській скарбовій бухгалтерії», який двадцять кращих років життя «провів в отсій темній канцелярії... над великими рахунковими книгами», не думаючи про зміни і про інше життя. «Вихований у старій німецькій школі, напоєний духом бюрократичної субординації», він поступово втратив «почуття своєї особистості». Калинович знав, що він русин, «але в житті це не мало дня нього ніякого практичного значення». Потрібні були події 1848 року, «щоб у те тихе самотне життя внести деякий неспокій і заколот»¹²⁹⁷.

Європейські революції 1848 року не дарма назвали «Весною народів». Вони створили хвилю загальної лібералізації, яка стимулювала економічне зростання, більше того — хвилю загального відновлення. За часом австрійська революція збігалася із цілою епохою моди на лібералізм, яка починалася в Європі, хоча в імперії Габсбургів лібералізм мав дещо інші форми, ніж у Франції чи Англії. Перші фінансисти й підприємці були тісно пов'язані із правлячою аристократією. Тому революційні перетворення існуючого порядку їм взагалі не були потрібні. А от проти прискорення економічного розвитку еліти не заперечували, тому що воно було вигідним для всіх.

Ці революції стали відображенням фінансової кризи 1847–1848 років. Спершу криза почалася у Великобританії — вона стала наслідком залізничного буму й спекулятивного пузиря, який виник під час цього буму. Потім криза поширилася

¹²⁹⁶ Войнаровський Т. Внесення Т. Войнаровського і товаришів в справі відродження селянства / Т. Войнаровський // Економіст. — 1908. — № 7. — С. 7.

¹²⁹⁷ Франко І. Я. В канцелярії державної бухгалтерії / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 21. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 338–343.

на інші країни Європи, дестабілізуючи їхні фінансові системи. В Австрії вона почасти підштовхнула «березневу революцію» 1848 року. Після неї в австрійському суспільстві, яке любило й цінувало традиції, почалася соціальна модернізація, яку за своїм значенням для економічної лібералізації можна порівняти з реформою 1861 року в Російській імперії.

Під час кризи в Австрійській імперії почався масовий відтік капіталів і зріс дефіцит державного бюджету, після чого уряд вирішив продати приватним інвесторам усі побудовані та не закінчені державні залізниці, зокрема Північну залізницю, яка мала зв'язати Відень із Галичиною. Так недобудована дорога перейшла у власність віденського консорціуму Соломона Ротшильда.

У Галичині помітним для всіх наслідком лібералізації стало скасування панщини імператорським указом від 16 квітня 1848 року¹²⁹⁸. Кріпосне право скасував наприкінці XVIII століття імператор Йосиф, селяни одержали особисту свободу, однак працювати на землевласника вони ще були повинні (зазвичай два чи три дні на тиждень). Своєї землі в них поки не було, вона належала поміщикам, і селяни відпрацьовували панщину за право користуватися земельними ділянками. «Середньовічні суспільні відносини удержалися в Галичині ще до недавнього часу... Усі свої потреби покривав селянин власними виробами»¹²⁹⁹.

Після 1848 року почалися помітні зміни у житті селян, і вони зазнавали все більший вплив цивілізації. Насамперед вони стали хоч трохи багатше. Знижувалася смертність, поліпшувалося харчування й умови життя, у селянському побуті з'являлися нові товари. Ці зміни стосувалися, звичайно, не тільки селян, однак в їхньому середовищі вони були найбільш помітні. Процеси модернізації призвели до того, що галицьке суспільство початку XX століття вже сильно відрізнялося від архаїчного суспільства середини XIX сторіччя.

Після реформ 1848 року держава викупувала у поміщиків землю й роздавала її селянам, які протягом 40 років мали сплачувати вартість землі подібно до погашення довготермінового безпроцентного кредиту. Так у Східній Галичині з'явилося 375 тисяч самостійних селянських господарств.

¹²⁹⁸ У Буковині панщину скасували 1 липня того самого року.

¹²⁹⁹ Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси / Т. Войнаровський. — Львів: Друкарня НТШ, 1910. — С. 32.

Поміщики одержали за скасування панщини викупну компенсацію на загальну суму більше 46 млн гульденів (ринських злотих) у Галичині й близько 4 млн на Буковині¹³⁰⁰. Компенсація видавалася 5% індемнізаційними¹³⁰¹ облігаціями, які погашалися щорічно. Видача облігацій почалася у 1853 році, і землевласники зазвичай їх продавали¹³⁰², після чого в них з'явилися значні вільні капітали.

Крім того, після початку обігу великої кількості індемнізаційних облігацій у Галичині й Буковині виник масовий ринок процентних паперів¹³⁰³. Відсотки по цих облігаціях значно збільшили загальну суму компенсації поміщикам, що досягла 76,5 млн гульденів (ринських злотих)¹³⁰⁴.

Однак сплата компенсації розтяглася на десятки років, і, мабуть, це стало однією із причин того, що галицькі поміщики не змогли продуктивно використовувати отримані капітали. Втім, основна причина була навіть не в цьому, а в консервативних настроях поміщиків, які не хотіли інвестувати не тільки суми, отримані при викупі, але й свої чималі доходи від пропінатії.

¹³⁰⁰ Грабовецький В. Робітники та селяни Гуцульщини, гуцульські робітники та умови їх праці. — <http://history.iv-fr.net>

¹³⁰¹ Індемнізація — після скасування панщини компенсація поміщикам вартості робіт, що проводилися для них кріпаками. Докладніше див.: Франко І. Я. Конверсія індемнізаційного боргу / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. Т. 44. Кн. 2. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 233–239.

¹³⁰² Франко І. Я. Земельна власність у Галичині / І. Я. Франко // Зібрання творів. — Т. 44. — Ч. 1. — С. 546–576; Франко І. Я. «Галицька індемнізація» / І. Я. Франко // Зібрання творів. — Т. 44. — Ч. 1. — С. 86–122.

¹³⁰³ У 1854 році в Галичині перебували в обігу ці облігації на суму 20,3 млн гульдена (ринських злотих), що помітно перевершувало обсяг іпотечних паперів в обігу — 12 млн. На Віденській біржі індемнізаційні облігації Галичини котирувалися за курсом 73 гульдени 7 січня 1865 р. і 71 гульден 29 травня 1865 р.; індемнізаційні облігації Буковини — по 72 і 70,8. У наступні роки їх курс зазвичай не перевищував 70% номінального (Wiener Borsenartifel // Der Botschafter. — 1865. — 8 Jan; Wiener Borsenartifel // Der Botschafter. — 1865. — 29 Mai).

¹³⁰⁴ Ben-Joseph M. Adversities of autonomy: Bank Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomeryi and the politics of credit in Galicia 1870–1913 / M. Ben-Joseph. — Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1999. — Р. 26. Іван Франко в 1898 р. називав ще більшу суму (якщо вважати, що він мав на увазі ринські злоті), зазначаючи, що через 50 років після скасування кріпосного права край не тільки має заплатити 121 млн злотих із власних коштів, але в нього ще залишиться 9 млн злотих боргу (Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / І. Франко // Франко І. Збір. творів у 50 т. — Т. 47. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 122).

Українські банки. Перша спроба

«Новий 1884 рік розпочався для нашої Галичини великою фінансовою тривоگو: банк рустикальний¹³⁰⁵ захитався на своїх підставах; курс его листів заставних почав нагло падати; в касі банкової показаласть недостача готовки на біжучі виплати; невеликі позички в інших банках не могли бракові зарадити і в одній хвилі розпливалися мов роса на сонці»¹³⁰⁶, — писала львівська газета «Діло». Історія цього банку, що видавав кредити селянам під заставу землі, була дуже показовою.

Після «Весни народів» у середині XIX століття українці Галичини вже мали непоганий стартовий капітал — землю й прошарок освічених людей (священників і юристів). Отже основа й потенціал були, а наскільки цей потенціал тоді вдалося використати — це інше питання. Не вистачало економічного мислення й досвіду, тому все звелось тільки до спроб створення іпотечних банків.

Іпотечний кредит став у середині XIX століття найпоширенішим видом кредитування на Заході України, тому що інші його форми не були розвинені. Це відображало загальну аграрну спрямованість економіки краю. Селянам такі кредити стали доступні лише після того, як вони одержали землю.

«Банк рустикальний» заснував у 1867 році митрополит Спиридон Литвинович, щоб видавати кредити селянам і звільнити їх від гніту лихварів. Серед засновників були також князь К. Яблоновський, барони брати Ромашкани, український галицький політик Ю. Лаврівський і юрист Г. Фрід. У 1869 році банк перейшов у власність поляків.

Основним напрямом діяльності стала видача селянам кредитів під заставу земельної нерухомості¹³⁰⁷. Банк вико-

¹³⁰⁵ Рустикальний — селянський. Офіційно банк називався «Цісарсько-Королівський привілейований селянський кредитний заклад».

¹³⁰⁶ Катастрофа банку селянського // Діло. — 1884. — 14 (26) янв. — С. 2–3). Франко І. Я. Катастрофа банку селянського / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. Т. 44. Кн. 2. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 295.

¹³⁰⁷ Кредитна ставка становила від 10 до 12 % річних; у лихварів — 30–50 %, іноді набагато більше, вище 100 % річних. За час свого існування (1868–1884 рр.) банк видав більше 70 тис. позик на загальну суму 15 млн гульденів (30 млн крон), а вартість закладених селянських земель досягла 27 млн гульденів. Зазвичай сума кредиту не перевищувала 60 % вартості закладеної землі. У банку було 50 тисяч клієнтів, і його боржниками стало 5 % селян Галичини. А 8 % селянських господарств із тих, які позичали гроші в банку, довелося продати через неспроможність повернути борг.

ристовував свої капітали для ризикованих операцій із цінними паперами на біржі, а щоб приховати ризикованість цих дій, фальсифікував звітність¹³⁰⁸. І це при тому, що в його керівництві були такі, здавалося б, шановані люди — барон А. Ромашкан та його брат З. Ромашкан, доктор Фрід (кавалер ордена Франца-Йосифа), доктор Вайнрагарт, Ю. Коритовський. Важко сказати, скільки «директори проти статуту програли грошей на біржі, скільки балансів пофальшували і неправдою обділили акціонерів дивідендами»¹³⁰⁹, але зрештою банкрутство загрожувало десяткам тисяч селянських родин.

Селяни не могли вчасно повернути кредити, реструктуризували їх, відтерміновуючи сплату, що збільшувало розміри боргу. «Есть у нас много таких легкодухов, что не питае, як и чим отдать, лишь тым одним журится, як бы якнайбольше взяти... банков гроши лакома речь, а они легкодухам, пьяницам и неробам суть истинною загигелью... То великое несчастье между нашими людьми, что легкодушно любят брать позычку, а не любят слова або обязанности свои держати»¹³¹⁰.

Справа була не тільки в «неробах» і «п'яницях». Економічне становище селян, що взяли кредити, погіршилося після фінансової кризи 1873 року — ціни на зерно впали¹³¹¹, відповідно знизилися й прибутки від сільського господарства, тому повертати борги стало ще важче. Галицькі хлібороби виявилися набагато більше пов'язаними з європейськими товарними ринками, ніж можна було подумати. Проблеми додали й стихійні лиха — сильні дощі затопили поля в 1873 і 1874 роках, а в червні наступного 1875-го почалася посуха¹³¹². Усі ці події ускладнили життя не тільки селянам, але й банку. Як і багатьом іншим банкам Галичини (та й взагалі Австро-Угорщини), яким довелося припинити свою діяльність у роки рецесії після кризи 1873 року.

У газетах тим часом почалася хвиля критики, банк називали лихварським «закладом для обдирання хлопських шкур»¹³¹³,

¹³⁰⁸ На загальних зборах Банку Рустикального // Дело. — 1880. — 12 (24) червня. — С. 1–2.

¹³⁰⁹ Франко І. Я. Проект ліквідації банку селянського / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 325.

¹³¹⁰ О наших банках // Наука. Месячная газета. — 1876. — Т. 5. № 2. — С. 64, 66, 67.

¹³¹¹ Вони стабілізувалися тільки у 1884 році.

¹³¹² Werner W. Raiffeisenvereine für Österreich / W. Werner. — Wien: Eigenverlag des FOG, 2017. — S. 67, 73–74.

¹³¹³ Катастрофа банку селянського // Діло. — 1884. — 14 (26) янв. — С. 2.

обвинувачували його у тому, що він грабував вкладників наче якась татарська орда. «Проценти... множилися, немов гріхи, і висисали з нього послідню краплю крові»¹³¹⁴, — писала в оповіданні «Банк рустикальный» Ольга Кобилянська.

Зростання кількості проблемних позичальників призвело у 1883 році до дестабілізації банку, обтяженого ненадійними кредитами. Більшість селян погано розбиралася у фінансових питаннях, тому вони не дуже уявляли собі, як будуть повертати кредит. «Останні роки були тяжкі і неурожайні», і герой уже згаданого оповідання Ольги Кобилянської «жив лише з того, що заробляв між іншими. Всі люди в селі знали, що він не збере потрібної суми, котра, збільшена процентами, перевищала далеко його дрібне майно».

Проблема загострювалася ще й тим, що боржники брали на себе зобов'язання у разі банкрутства фінансової установи повернути свій борг у п'ятикратному розмірі. Тому крах банку означав крах і десятків тисяч селянських господарств — якщо вони не могли платити 12% річних, то повернення всього боргу в п'ятикратному розмірі було для них зовсім нереальним завданням. Через це доводилося все частіше продавати на аукціонах заставлену земельну нерухомість.

У 1884 році було оголошено про банкрутство Рустикального банку, що мало великий резонанс у галицькому суспільстві. Після створення ліквідаційної комісії вдалося розробити механізм конвертування боргів, уникнути примусових продажів селянських господарств і повного краху для 50 тисяч боржників. Борги окремих господарств поєднувалися, і колективний борг погашали зі знижкою 50% місцеві влади. Таким чином удалося знайти рішення цієї проблеми, і до 1886 року більшість боржників розплатилися з банком.

Банк Крилошанський

«Ще в 1868–1869 рр. коли внаслідок нової конституції і крайової автономії і серед галицьких українців почало живіше пульсувати громадське життя, датується виникнення думки про заснування спеціального українського банку, який би концентрував у собі грошові ресурси українців, і піднімаю-

¹³¹⁴ Кобилянська О. Ю. Оповідання / О. Ю. Кобилянська. — Л.: Каменярь, 1982. — С. 32.

чи добробут верств інтелігенції, водночас надавав допомогу селянам-хліборобам»¹³¹⁵.

Ним став Банк Крилошанський¹³¹⁶, що одержав таку назву через наявність церковних діячів серед засновників¹³¹⁷. Банк видавав кредити для розвитку господарства й торгівлі під заставу землі й будинків. Юридично він був кооперативом, і власниками паїв стали заможні особи, які взагалі не потребували кредиту. А ті, кому він був справді потрібен, не мали можливість купити паї, тому їм доводилося платити за кредит високі відсотки.

Розташований на вулиці Вірменській у будинку № 2, банк набув популярність завдяки «політичній ролі в українському суспільстві». Він перетворився «на вулик, до якого зносили мед бджоли з провінції: священники, міщани, заможні селяни тощо»¹³¹⁸. Але в кожному вулику є свої трутні, і в дирекції банку було дві паразитичні групи, одну з яких очолював єврей Михалко, а другу українець Іван Добрянський, «головний юрист і адвокат партії» москвофілів¹³¹⁹.

Для нас цікавішою є друга група, яка керувалась доктором Добрянським; вона була, так би мовити, тією вивіскою, яка надавала всій цій організації політичний зміст. У неї входили в основному молоді люди, некомпетентні у фінансових справах, які одержали свої посади тільки завдяки політичним поглядам¹³²⁰. Простіше кажучи, всі вони належали до однієї політичної партії й були, як тоді говорили, «твердими» (тобто переконаними) москвофілами. А рада банку складалася зі священників, які не розбиралися в банківських справах, отже всі операції контролювали Михалко й Добрянський.

¹³¹⁵ Франко І. Я. Сумна історія банку Крилошанського і його так званої санації / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 429.

¹³¹⁶ Він офіційно називався «Общее рольничо-кредитовое Заведение для Галиції і Буковини».

¹³¹⁷ Крилошанин — у греко-католицькій церкві канонік: священнослужитель, внесений у канон, тобто каталог єпархії.

¹³¹⁸ Франко І. Я. Сумна історія банку Крилошанського і його так званої санації / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 432–433.

¹³¹⁹ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. У 2 ч. Ч. 1. / Є. Олесницький. — Львів: Діло, 1935. — С. 130.

¹³²⁰ Франко І. Я. Сумна історія банку Крилошанського і його так званої санації / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 432–433.

Вони почали вкладати капітали банку в угоди із сукном і зерном, а також у ризиковані операції із чужими вексями. Здавалося б, прагнення вигідно вкласти накопичені капітали можна зрозуміти, і так багато хто робив. Але одна історія, якщо ці операції проводять досвідчені фінансисти, а інша — як-от Михалко і його агент Хувес.

У 1883 році в Раду управляючих банку обрали Василя Нагірного, представника нечисленної опозиції до керівництва. Він згадував, що у відділі, який займався угодами із сукном (ним керував Кіндлер), а потім і у вексельному відділі, очолюваному Хувесом, виникли збитки й почали зростати. Це стало початком тих проблем, які зрештою поховали весь банк¹³²¹.

Таким був стан справ не тільки в банку Крилошанському. «В наші фінансові інституції напихаються на чільні місця люди», які «не мають нічого спільного з фінансовим та економічним званням». Звичайно, були там також інші, які «дійшли власною працею до просвічення в банківській ділі», хоча вони «серед недозрілої інтелігенції... відчували не раз тягар приниження»¹³²².

Жили працівники банків тоді не дуже добре. «Українські інституції платять людям так мало, щоб лише називалося платнею. А решту мусять вони украсти, бо як котрий з них не украде, то й їсти не буде»¹³²³. Це стосувалося не тільки русинських або іпотечних банків, але й філій великих австрійських банків, причому така проблема залишалася навіть у першій половині ХХ століття. «У міжвоєнний час я працював у чернівецькому філіалі Англо-австрійського банку... В той час банківський службовець не жив так розкішно, як сьогодні»¹³²⁴.

¹³²¹ Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. — Львів: Друк. Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. — С. 37.

¹³²² Яцків М. Танець тіней: роман з рідного побуту. [Ч. 1–3] / М. Яцків. — Львів: Накладом вид-ва «Шляхи», 1916–1918. — Ч. 1, с. 55–56, 18. Михайло Яцків (1873–1961) працював у страховому товаристві «Дністер» і добре знав те бюрократичне середовище, про яке писав, розповідаючи про вигаданий банк «Народна сила». «“Народна сила” перша у нас інституція такого роду і перший такого роду управитель... др. Шуліковський», який не мав ані відповідної освіти, ані «досвіду ведення такої першої у нас інституції» (Там само, Ч. 3, с. 13). Ці люди, які працювали в «патріотичних» установах, насправді цілими днями, за словами Яцківа, піклувалися про власне збагачення. На словах український патріотизм, «народна сила», а на практиці — свій свого грабує.

¹³²³ Тивонович І. Товариство бандитів: Наші народні світочі. З переказів старого реєстратора народного паскудства / І. Тивонович. — Львів, 1913. — С. 19.

¹³²⁴ Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Г. Дроздовський. — Чернівці: Книги — XXI, 2019. — С. 228.

Справа закінчилася банкрутством «Банку Крилошанського» у 1884 році, що створило загрозу краху для дуже багатьох вкладників. Не обійшлося без зловживань з боку менеджменту банку — чимало було чуток про темні справи його керівників. «Наша молода буржуазія — така молода», а вже «така спритна в замилюванні очей громадськості та фальшуванні правди»¹³²⁵.

Недарма популярним став віршик про діячів Крилошанського банку: «Один взяв, другий брав, а третій таки украв». Тим часом «у червні 1885 року напруження й паніка в банку дійшли до найвищої точки. Вкладники блокували виходи, влаштовували скандали в приміщеннях або зі сльозами і голосними наріканнями залишали банк, щоб назавтра повернутися і в двадцятий раз домагатися повернення вкладених до банку грошей»¹³²⁶.

Іван Добрянський намагався знайти вигідний кредит, який міг би врятувати положення, і гарячково звертався в усі банки, але підтримки так і не одержав. Тоді він попросив допомогу в Згурського й Вротновського, директорів Банку Крайового. Ті пообіцяли позичити 400 тисяч ринських злотих, але тільки після ознайомлення з бухгалтерськими книгами й реальним станом справ у банку. А стан справ виявився не дуже добрим.

Справа ускладнилася ще й тим, що колишній бухгалтер банку Теофіл Король подав на банк до суду, після чого заарештували касира банку Яминського, директора Михалка й агента Хувеса. Кіндлер, який займався угодами із сукном, у цей час їздив у справах і зненацька помер у поїзді Чернівці — Львов. Так він уник слідства й суду. А для Михалка й Хувеса все обійшлося невеликим переляком — рада управляючих банку вирішила не пред'являти претензій у цій справі, після чого наших героїв відпустили.

Тим часом бухгалтер Банку Крайового виявив у бухгалтерських книгах Крилошанського банку такий безлад, що він взагалі не зміг зрозуміти реальний фінансовий стан банку. Щоб урятувати банк, потрібна була велика позика. Допомогти міг тільки Іван Наумович (1826–1891), галицький громад-

¹³²⁵ Франко І. Я. Фабрика парафіну й церезину в Дрогобичі / І. Я. Франко // Твори у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 52.

¹³²⁶ Франко І. Я. Сумна історія банку Крилошанського і його так званої санатції / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 434.

ський діяч, відомий своїми симпатіями до Росії¹³²⁷. Він підтримував консервативний проросійський «москвофільський» рух, до якого мав пряме відношення й Добрянський. Однак Наумович у той час сидів у львівській в'язниці за обвинуваченням у сепаратизмі й спробах відділення Галичини від Австро-Угорщини. Незабаром Наумовича випустили, і в серпні 1884 року він вирушив до Петербурга, де через члена російської церковної адміністрації, прокурора Святішого синоду Володимира Саблера, домовився про позику на півтора мільйона ринських злотих під 3 % річних. Кредит видали за розпорядженням імператора Олександра III, який вирішив підтримати прихильників Росії в Галичині.

Гроші отримали через берлінський банк Бляйхредера, і керівництво банку зраділо — здавалося, порятунок прийшов. Умовою тих, хто допоміг банку, була зміна директора. Їм став якийсь Кушнірський (Юліан Коснірський) родом з Галичини, який керував раніше страховою компанією «Волга» у Москві (казали, що брат Кушнірського був приятелем Наумовича). Новий директор після приїзду у Львів став витрачати гроші на перевезення з Москви своїх дорогих меблів і на розкішні апартаменти, де на вимогу його дружини у квартирі чотири рази перефарбовували стіни. У банку він став запроваджувати російські терміни, а клієнтів презирливо називав «голоштанниками».

У банківській справі Кушнірський розбирався погано, урятувати банк не міг, і йому однаково довелося почати процедуру ліквідації, яку він тягнув якомога довше, щоб одержувати свою чималу зарплату. Іван Добрянський, за словами Нагірного, особистої вигоди в справах банку не шукав, але він постійно захищав від критики Михалка з Хувесом і нового директора, чим теж посприяв збільшенню в банку проблем¹³²⁸.

¹³²⁷ Російська імперія виявляла підвищену цікавість до Галичини як до прикордонного з Австрією регіону. У Росії тоді поширилося спрощене уявлення про Галичину. Згідно з ним це «маленька й бідна країна з темним, переважно селянським населенням, позбавлена великої промисловості... що нічим видатним не виявила себе перед Європою... нещасний край, якому... волею долі було призначено вічно животіти». Хоча насправді за останні декілька десятиліть XIX століття «із зовсім темного краю з неосвіченим населенням Галичина перетворилася на культурну країну, яка робить швидкі кроки вперед» (Василевский Л. Современная Галичина / Л. Василевский. — СПб.: Тип. Народная польза, 1900. — С. I—III).

¹³²⁸ Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. — Львів: Друк. Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. — С. 38.

Зрештою, у 1886 році банк збанкрутував головним чином з тієї самої причини, що й «Банк рустикальний» — він видав надто багато ненадійних кредитів, а боржники не змогли їх повернути. Так закінчилася ця спроба створення українського банку під егідою партії «москвофілів». А його директор Кушнірський повернувся до Москви, де помер 17 лютого 1893 року. Уся ця історія справила настільки неприємне враження на розчарованих клієнтів банку, які мали великі збитки, що тривалий час відчувалася сильна недовіра до подібних проєктів.

Хто був винен і що потрібно було робити?

«Чия ж в том вина? Чи банків, чи нашого селянства?» — запитував автор статті у львівській газеті «Діло». «Одні кажуть, що тут вина самих же банків, котрі суть попросту цивілізованими лихварями», інші — що винні «самі селяни, що позичають гроші та не отдають»¹³²⁹.

Чи були в чомусь винні співробітники банку, чи ні, уже не настільки важливо. У будь-якому разі банки запропонували селянам дешевший кредит, ніж лихварі, і це єдина їхня заслуга. Ризики вони, звичайно, недооцінили, видавши таку кількість ненадійних кредитів, що було відвертою авантюрою. Мабуть, вони спиралися на принцип наявності застави: дають у заставу землю, дамо кредит, а яка ймовірність його повернення — це питання в голову не приходило. Це були пережитки лихварського підходу, і в цьому банк нагадував ломбард, що видавав гроші під заставу землі. Банк був схожий на дерево зі слабким корінням, яке настільки сильно розрослося, що в якийсь момент воно впало навіть без особливої бурі.

Ну а питання про те, чи винні фінансисти, не тільки банальне, але й вічне. З одного боку, фінансовий капіталізм — природна стадія в розвитку капіталізму, тому слова типу «усі банкіри шахраї» серйозно не сприймаються. З іншого боку, коли прагнення до прибутку засліплює, про ризики перестають замислюватися. І тоді провина лягає на фінансистів. А серед них завжди вистачало таких, які не думали про наслідки, ухвалюючи ризиковані рішення. А потім нізащо не хотіли визнавати свою провину.

¹³²⁹ Наши долги // Дело. — 1880. — 1 (13) лютого. — С. 1–2.

«Дирекция приписала вину некористных поголосок о банке рустикальном злобе агитаторов»¹³³⁰, простіше кажучи — звинуватила в розпусканні чуток конкурентів. Однак проблема була набагато глибшою і полягала в неефективності сільського господарства Галичини. «У сусідніх Угорщині й Королівстві Польському селянин виробляв сільгосппродукції на 40 % більше, ніж у Галичині, в Німеччині й Франції в два з половиною рази більше, а в Англії й Бельгії — у три рази»¹³³¹. Втім, 12 % річних за кредит — надто багато навіть для ефективного господарства (у Західній Європі можна було знайти кредит під 3–4 % річних). Для галицького селянина нереально було брати кредит дорожче 5–6 % — його господарство не стало настільки прибутковим. Хоча селянин скинув ярмо панщини, він надягнув на себе нове ярмо — малопродуктивного сільського господарства, в якому робота на землі не могла його прогодувати. У Галичині селянське господарство зазвичай не давало більше 6 % доходу, тому й кредит під 10 або 12 % річних не було можливості повернути¹³³².

До того ж і Рустикальний, і Крилошанський банки не спиралися на розгалужену бізнес-мережу дрібних кредитно-фінансових і торговельних установ, як це було на початку ХХ століття у часи Андрія Шептицького. А самі по собі селяни, ці повністю занурені в натуральне господарство клієнти банку, у ті роки ще були дуже далекі від якої-небудь фінансової культури, нехай навіть найпростішої. Та й не мали вони можливості брати участь у структурах, де створювалася більша додаткова вартість (як-от торгівля). Тому виникла величезна гора ненадійних кредитів, що поховала банки під своїм обвалом. Невдача з першими двома банками спричинила сильну недовіру до можливості створити життєздатні українські фінансові організації.

¹³³⁰ На загальних зборах Банку Рустикального // Дело. — 1880. — 12 (24) червня. — С. 1–2.

¹³³¹ Szczepanowski S. Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. — Lviv: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. — S. 8. За даними Щепановського, Галичина була заселена досить щільно — 80 осіб на квадратний кілометр (у Німеччині — 87, Англії — 135), однак 60 осіб із 80, тобто 74 % населення займалися сільським господарством (у Німеччині — 42 %, в Англії — 20 %) (Там само, с. 1). Через низьку продуктивність сільського господарства продуктів харчування не вистачало, селяни часто голодували, а середня тривалість життя становила лише 28 років (в Англії — 42). Можна сперечатися про точність цифр Щепановського, але загальну картину вони однаково дають.

¹³³² Наши довги // Дело. — 1880. — 1 (13) лютого. — С. 1–2.

«Для наших селян всякий кредит грошовий навіть при найкорисніших умовах... щонайменше небезпечний, а дуже часто може ставати убивчим... всякий кредит грошовий є для них щонайменше гостем з іншого світу», із світу грошового господарства. А перейти із світу натурального господарства до грошового господарства «для нашого дрібного сільського господаря майже неможливо»¹³³³.

Хоча більшості це не вдавалося, були й такі, хто все ж таки займався торгівлею, брав і повертав кредити. Але цей прошарок залишався нечисленним. У тих селян, які жили недалеко від великих міст, існувало більше можливостей і продати там свій товар, і знайти роботу. Заможні селяни заробляли на торгівлі сільськогосподарською продукцією¹³³⁴.

Василь Стефаник, письменник і депутат австро-угорського парламенту, згадував, що його батько Семен був заможним, одержимим бажанням ще більше розбагатіти. Семену від його батька Луки дісталось 18 моргів, і він своєю працею й підприємницькою ініціативою збільшив площу своїх земель вдесятеро і став власником 180 моргів¹³³⁵ землі. Були в нього і наймані робітники. Його бізнес був заснований на вирощуванні м'ясної худоби й продажу її на віденському ринку, куди худобу везли залізницею¹³³⁶. Так він зумів скористатися перевагами залізниць, однак це вдавалося не всім.

Взагалі із залізницями все було не так оптимістично, як здавалося на перший погляд. Вони не тільки стали стимулом для економічного зростання, але й створювали чимало усклад-

¹³³³ Франко І. Я. Реорганізація банку крайового / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 277. «Мужик підпадає під лихву (лихварство) не для того, що він мужик руський, польський або німецький, але для того, що він мужик, значить, малий продуцент (виробник)» (Терлецький О. Лихва на Буковині / О. Терлецький // Молот. 1878. Вип. 1. — С. 133).

¹³³⁴ Чорновол І. П. 199 депутатів Галицького сейму / І. Чорновол. — Львів: Тріада плюс, 2010. — С. 94–95. Зокрема, депутат парламенту Д. Остапчук (1844–1907), — селянин, що володів 150 моргами землі, став депутатом («послом») Галицького сейму. Депутатом був і заможний селянин Микола Бойчук (помер у 1872 році).

¹³³⁵ Морг землі залежно від місцевості мав різну площу, від 0,33 до 1,12 гектара. У Галичині морг зазвичай становив 1,12 гектара. 180 моргів — більше 200 гектарів.

¹³³⁶ Частка Галичини в постачанні худоби до Відня зросла з 30 % у 1860 році до майже 43 % у 1880-му (Kaps K. Ungleiche entwicklung in Zentraleuropa. Galizien zwischen überregionaler Verflechtung und imperialer Politik (1772–1914) / K. Kaps. — Wien: Bohlau Verlag, 2015. — S. 352).

нень для селян, породжуючи конкуренцію для їхньої продукції. «Ми взялися до них так... гарячково», що і не побачили, як селянин, який звик до спокійної сільськогосподарської роботи, раптом відчув «як ним щось в самих основах потрясло», і його було кинуто у вир «конкуренції світової, до котрої він ще зовсім не був підготовлений», — писав Теофіл Окуневський¹³³⁷.

Незважаючи на багатство, батько Стефаника банкам не довіряв. Коли в 1911 році загорілася батьківська хата, мати встигла винести подушку, де були зашиті гроші. Так вони уникли бідності, і батько побудував новий, ще більший будинок. На навчання сина він грошей не жалкував, і Василь Семенович здобув добру освіту.

Фінансування промисловості

Для виходу із замкненого кола сировинної аграрної економіки, у якій працювало близько 80 % населення, необхідно створювати конкурентоспроможні промислові підприємства, але це потребувало великого кредиту, а його якраз і не було¹³³⁸. Так до середини XIX століття назріла й навіть перебрала потреба в кредитно-фінансовій системі нового типу. До того ж у ті роки вона вже стала з'являтися в багатьох сусідніх країнах, де архаїчні банкірські контори заміняли акціонерні комерційні банки, прикладом для створення яких став французький банк Credit Mobilier братів Перейра.

Мода вкладати свої капітали в створення банків нового типу дійшла і до Галичини. Ті, хто раніше грав на біржі або

¹³³⁷ Промова пос. д-ра Окуневского, виголошена в соїм під час дискусії над справозданем комісії еміграційної. — <https://zbruc.eu>

¹³³⁸ Теофіл Іполітович Окуневський (1858–1937) — юрист і адвокат, громадський діяч Західної України, посол (депутат) державного парламенту Австро-Угорщини й Галицького крайового сейму в 1897–1900 і 1907–1918 роки. Брат Ярослава Окуневського, адмірала австро-угорського флоту й автора записок про свої подорожі світом (Окуневський Я. Листи з чужини / Я. Окуневський. — К.: Темпора, 2009).

¹³³⁸ Навіть на початку XX століття в меморандумах 1907 і 1908 рр. Львівської торгово-промислової палати відзначалося, що австрійські банки неохоче дають кредити підприємствам у Галичині та навмисно створюють для них штучні труднощі, доводячи іноді до банкрутства (Sprawozdanie z czynnosci i posiedzen pleranych Izby handlowej i przemyslowej we Lwowie za rok 1907. — Lwow, 1907. — S. 631; Sprawozdanie z czynnosci i posiedzen pleranych Izby handlowej i przemyslowej we Lwowie za rok 1908. — Lwow, 1908. — S. 57).

займався залізницями (як Лев Сапіга), почали засновувати акціонерні банки. «Тепер вони створюють банки» — всі, «хто в Бога вірить», а простіше кажучи — всі, кому не лінь, і в кого капітали були. Альфред і Адам Потоцькі, князь Литвинович, князь Понінський, і навіть львівський біржовий гравець Смолька «заснував якийсь банк»¹³³⁹.

З 1853 року почала працювати філія Австрійського національного банку (заснованого в 1816 році з функціями центрального банку)¹³⁴⁰. А в 1859 році у Львові вперше з'явилася філія акціонерного комерційного банку нового типу — віденського банку Кредитанштальт, заснованого Ротшильдами в 1855-му році. Але, мабуть, ще більше значення для цього краю стало створення в 1883 році державного Банку Крайового (часто його називали Національним банком Королівства Галичини й Лодомерії), який займався кредитуванням галицької промисловості й залізничних компаній¹³⁴¹.

По суті, банк надавав гроші для модернізації галицької економіки й стимулювання економічного розвитку всього цього краю за допомогою державних капіталів. Саме держава надала банку 2 млн крон під час його заснування. Щоправда, це заснування відбувалася із довгими затримками через опір інших банків, які вже існували на той час у Галичині. У статуті банку зазначалося, що його мета — підвищення добробуту всього краю, зокрема фінансова допомога сільському господарству, промисловості й торгівлі¹³⁴². У планах було також зниження вартості іпотечних кредитів, щоб вони стали доступні не тільки великим землевласникам, а й звичайним селянам.

Ініціатори створення банку вважали, що банківська система в Галичині не забезпечує фінансування промисловості,

¹³³⁹ Ziemiałkowski F. Z teki Mameluka galicyjskiego / F. Ziemiałkowski. — Warszawa: W. Ł. Kasprówicz, 1871. — S. 74.

¹³⁴⁰ З 1878 року він перетворений на Австро-Угорський акціонерний банк, що також уважався державним центральним банком. У 1862 році з'явилося відділення віденського банку Creditanstalt, а в 1863-му — Англо-Австрійського акціонерного комерційного банку.

¹³⁴¹ Детальніше див.: Landau Z. Cele powołania Banku Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim i ich realizacja w zakresie kredytów długoterminowych / Z. Landau // Studia Historyczne. — 1994. — T. 37, № 4. — S. 487. Jezierski A. Dziej bankowości polskiej do 1914 r. w zarysie / A. Jezierski. — <http://ekonomia.wne.uw.edu.pl>

¹³⁴² Statut Banku Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim. — Lwów: Piller i Spółka, 1898. — S. 3.

а відсутність кредитів є головним гальмом для економічного зростання. Втім, як писав Іван Франко в 1883 році, не можна зводити всі проблеми галицької економіки тільки до відсутності універсальних ліків — дешевого кредиту, тому що проблеми ці набагато складніші¹³⁴³.

Однак Банк Крайової робив те, що він міг робити — видавав короткотермінові кредити кооперативам і торгово-промисловим компаніям. А з 1891 року він став підтримувати великі промислові підприємства (зокрема машинобудівні компанії й цукрові заводи), вкладаючи капітали в їхні акції. У 1897 році при банку створили залізничне управління, яке мало фінансувати залізничні компанії. Капітали для цього отримали від випуску гарантованих залізничних облігацій на 50 млн крон. Завдяки цьому до Першої світової війни вдалося побудувати 775 кілометрів залізниць. Так, надаючи кредити для розвитку економічної інфраструктури, банк стимулював економічне зростання в Галичині¹³⁴⁴.

Мережа кредитно-фінансових установ Галичини розширювалася¹³⁴⁵. Однак якщо подивитися на суми акціонерних капіталів (дані за 1911 рік — час найбільшого розквіту галицької економіки), то стає помітно, що зі 1255 млн крон (капітал усіх банків Австро-Угорщини) на галицькі банки припадало лише 41 млн крон (3,3 %), у той час як на австрійські банки — 850 млн крон, чеські — 289 млн крон¹³⁴⁶. Галицькі банки займалися переважно іпотечними кредитами під заставу земель, у той час як Австрії або Чехії (та в інших

¹³⁴³ Франко І. Я. Банк крайовий / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 163.

¹³⁴⁴ Bank Krajowy Krolestwa Galicyi i Lodomeryi. 1883–1908. — Lwow: Piller, Neumann, 1909.

¹³⁴⁵ Вже наприкінці 1860-х вона складалася із львівських відділень «Австрійського національного банку» і «Англо-Австрійського банку», двох місцевих банків («Галицького акціонерного іпотечного банку» і «Галицького торгово-промислового банку»), «Галицького товариства земельного кредиту», а також Львівської біржі. Крім того, у Львові працювало дев'ять ощадних кас і одинадцять страхових компаній. Серед них львівське відділення «Віденського приватного страхового товариства», львівське відділення «Віденського товариства взаємного страхування», львівські відділення трьох страхових компаній із Триєста — Azienda, Assicurazioni, Adriatica di Sicurtà та ін. А в великих містечках існувало близько півсотні дрібних кредитних кас (Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галичины и Буковины / К. фон Шмедес. — СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. — С. 96–97).

¹³⁴⁶ Damand H. Polozenie gospodarcze Galicyi przed woia / H. Damand. — Lipsk, 1915. — S. 24–25.

розвинених країнах) вони здебільшого фінансували промисловість.

У діяльності нових галицьких банків не все виходило так, як хотілося. Серед акціонерів і членів рад директорів зазвичай переважали представники земельної аристократії, які вклали в ці фінансові установи свої капітали, тому й діяльність банків зводилася в основному до того, що вони виплачували високі (приблизно 10 %) дивіденди великим акціонерам — а дрібних там і не було. На дивіденди йшло до 80 % чистого прибутку, досягти реальної рентабельності не вдавалося, тому фінансові резерви залишалися невеликими. До того ж багато потенційних клієнтів насторожено ставилися до акціонерних банків і вважали, що вони нежиттєздатні в Галичині¹³⁴⁷.

Законодавство щодо заснування банків виявилось ліберальним, одержати концесію було досить просто, і кількість акціонерних комерційних банків зростала. Втім, легкість заснування банку мала зворотну сторону. Це знижувало стабільність банків під час криз, особливо таких масштабних, як знаменитий «віденський крах» 1873 року.

Криза 1873 року у Відні та інших фінансових центрах Європи дійшла і до Галичини, загальмувавши зростання мережі фінансових установ. «Згадаймо епоху шахрайства й віденського краху, і чуму жадібності, пристрасті й корупції, що поширилася з Відня у всій Галичині»¹³⁴⁸. Цій знаменитій кризі передував бум акціонерного засновництва, особливо сильний у Німеччині (яка одержала після перемоги у франко-пруській війні контрибуцію від Франції в розмірі 5 млрд франків). Вільні капітали потекли з Німеччини в сусідню Ав-

¹³⁴⁷ Ben-Joseph M. Adversities of autonomy: Bank Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomeryi and the politics of credit in Galicia 1870–1913 / M. Ben-Joseph. — Krakow: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1999. — P. 29. Більшість перших банків існували справді недовго — з восьми заснованих у другій половині XIX століття продовжували роботу тільки два: польський Galicyjski Akcyjny Bank Hypoteczny (Галицький акціонерний іпотечний банк) і Galicyjski Bank dla Handlu i Przemysłu (Галицький торгово-промисловий банк). Для короткотермінового кредитування в 1873 році у Львові заснували Галицький кредитний банк (його основним акціонером і керівником став великий земельний магнат Адам Сипіра), який існував до 1899 року, коли банк збанкрутував, а Сипізі довелося повертати вкладникам декілька мільйонів крон.

¹³⁴⁸ Szczepanowski S. Niedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. — Lviv: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. — S. 170.

стрію¹³⁴⁹. Бум на ринку нерухомості в Австро-Угорщині й величезні незабезпечені кредити підштовхнули початок кризи на початку травня 1873 року¹³⁵⁰. Крім краху банків, збанкрутували десятки акціонерних компаній і, щоб запобігти повному колапсу фінансової системи, Ротшильди надали Австро-Угорщині велику позику.

У результаті кризи почався період економічного спаду у всій Європі, що тривав до середини 1880-х років. Спад став настільки сильним, що історики економіки іноді його називали першою «великою депресією». За словами сучасника, написаними у 1869 році під час буму, «ця хвороба особливо небезпечна для нас», тому що не так багато є вільного капіталу, і замість того, щоб «вкладати його у виробничі підприємства, він буде використаний для спекулятивної гри»¹³⁵¹.

Криза загальмувала економічне зростання у Галичині, де припинило існування чимало акціонерних товариств, а багато акціонерів зазнали збитків від падіння курсів цінних паперів¹³⁵². Політику економічного лібералізму довелося перемі-

¹³⁴⁹ На початку 1873 р. в Австро-Угорщині було 900 акціонерних компаній з капіталом 3 млрд флоринів, що випустили 20 млн акцій за декілька років. На 2,2 млрд флоринів було випущено облігацій та інших боргових цінних паперів. І хоча з 32 банків, заснованих у 1869 році, 11 припинило своє існування під час періоду нестабільності на біржі в наступному 1870 році, цей тривожний сигнал не привернув уваги. І за наступні три роки заснували 58 нових банків (Тарасов І. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов. — К.: Университетская типография, 1878 (репринт — М.: Статут, 2000). — С. 108).

¹³⁵⁰ Ціни на нерухомість стрімко зростали, і в Австро-Угорщині створили велику кількість акціонерних банків, що спеціалізувалися на цих кредитах; крім того, почали використовуватися перші іпотечні цінні папери. Коли курси цінних паперів стали падати, на Віденській біржі виникла паніка. Газети поширювали чутки про близький крах найбільшого банку Wiener Kreditanstalt. Вкладники почали масово забирати свої гроші й продавати цінні папери, що підсилювало загальну нестабільність. Коли розпочалася криза, яка була найбурхливішою в Австрії й Німеччині, самі лише збитки на падінні курсів залізничних акцій за 1873 рік становили 105,1 млн гульденів, промислових акцій — 135,8 млн гульденів. Тільки в Австрії було ліквідовано 40 банків з капіталом 3000 млн флоринів, 6 страхових компаній (52 млн фл.), 18 будівельних компаній (64,6 млн фл.) (Тарасов І. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов. — К.: Университетская типография, 1878 (репринт — М.: Статут, 2000). — С. 108–110).

¹³⁵¹ Uwagi o rozpowszechnianiu się gry na giełdzie // Dziennik Poznański. — 1869. — № 71.

¹³⁵² Після краху Віденської біржі виникли проблеми з фінансуванням будівництва так і не закінченої Північної залізниці в Галичині (до того ж система субпідрядних контрактів у цьому проєкті виявилася складною та запутаною). Фінансування будівництва дороги практично припинилося, і в 1875 році незакінчену залізницю викупив уряд Австрії за 2,1 млн крон (Хонігсман Я. С.

нити на політику протекціонізму. Усе частіше йшли розмови про те, що вільна конкуренція не принесла Галичині ніякої вигоди на відміну від країн Західної Європи.

Заснування нових банків продовжилося тільки в 1890-ті роки за умов загального пожвавлення фінансового ринку й підйому економіки¹³⁵³. А із другої половини 1890-х років у цьому краї почався період стійкого економічного зростання під час нафтового буму, коли потоки іноземних капіталів стали максимальними.

«Поглинаючи всі менші капітали, великий міжнародний капітал набуває такої сили, що перед ним ніщо не може встояти»¹³⁵⁴. Найбільше було германських капіталів — до 75 %¹³⁵⁵.

Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. С. Хонігсман. — Л.: Вид-во Львів. університету, 1971. — С. 30–31.

¹³⁵³ У 1890 році великими землевласниками був заснований «Львівський парцеляційний банк» з метою продавати селянам поділені на частини великі земельні ділянки в кредит з виплатою вартості землі за 5–10 років. На практиці банк, приваблюючи селян можливістю одержати кредит, продавав земельні ділянки по значно завищеній ціні. У 1909 році у Львові за участі австрійського банку *Niederösterreichische Escompte Gesellschaft* заснували «Промисловий банк королівства Галичини й Лодомерії» з акціонерним капіталом 10 млн крон для фінансування промислових підприємств. У 1910 році у Львові почав роботу «Промисловий банк князівства Краківського» з акціонерним капіталом 10 млн крон (у 1929 році банк перенесли у Варшаву). У цьому році почав роботу акціонерний «Галицький народний банк для сільського господарства й торгівлі», заснований з ініціативи та при сприянні «Австрійського земельного банку» (*Oesterreichische Landesbank*) і декількох нафтових магнатів (у 1926 році банк перенесли у Варшаву). Крім того, з'явилися «Нафтовий банк. Акціонерне товариство у Львові» («*Bank Naftowy. Spilka Akcyjna we Lwowie*», 1880–1939); «Львівське відділення державного сільськогосподарського банку» («*Pacstwowy Bank Rolny. Oddzial we Lwowie*», 1894–1939); «Польський промисловий банк у Львові» («*Polski Bank Przemyslowy we Lwowie*», 1910–1938); «Загальний банк у Польщі. Львівське відділення» («*Powszechny Bank Zwyazkowy w Polsce*», 1914–1940); «Аграрно-промисловий банк. Акціонерне товариство у Львові» («*Bank Rolniczo-Przemyslowy. Spylka Alcyjna eg Lwowie*», 1919–1924); «Кооперативний банк “Земля”» (був заснований у 1892 р. з назвою «Парцеляційне товариство “Земля”» з метою надання кредитів для придбання земельних ділянок; у 1924 р. перейменований на «Кооперативний банк “Земля”», який існував до 1938 року).

¹³⁵⁴ Шептицький А. О квестії соціальній. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства / А. Шепицький. — <https://zbruc.eu> «Пожираючи всі менші капітали, доходять до такої сили, що нічо перед ними не може остоятися» (Шептицький А. О квестії соціальній. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства / А. Шептицький. — <http://www.patriyarkhat.org.ua>).

¹³⁵⁵ Феценко-Чоповский И. Промышленность и природные богатства Галиции / И. Феценко-Чоповский. — К., 1915. — С. 14.

Але й цей підйом виявився не дуже тривалим, з 1910 року змінившись застоєм, коли промисловість Галичини лише «за два-три роки» була «відкинута на десятки років назад»¹³⁵⁶.

Кредитні послуги

«Життя в кредит — найпомітніша риса нашого суспільства» — писав львівський журнал «Nafta» в 1904 році¹³⁵⁷. А для того щоб жити в кредит, потрібна ціла мережа кредитно-фінансових установ, що складається з банків і небанківських організацій.

Кількість небанківських ощадних і кредитних товариств усіх типів швидко збільшувалася — з 119 у 1880 році до 438 у 1897-му і 730 — у 1901 році¹³⁵⁸. Загалом на початку XX століття у Львові працювало 84 кредитно-фінансові установи, і хоча більшість із них були невеликими, фінансова інфраструктура міста стала набагато більш розгалуженою, ніж у Києві¹³⁵⁹.

У цей час у Львові з населенням близько 150 тисяч¹³⁶⁰ одна кредитно-фінансова організація обслуговувала від 1500 до 2000 осіб. У Києві в цей час було 42 фінансові організації¹³⁶¹ — удвічі менше, при тому що населення міста (500 тисяч) було тричі більше, ніж у Львові. Тож одна фінансова організація обслуговувала більше 10 тисяч клієнтів. Незважаючи на слабкий промисловий розвиток Галичини, з фінансовим капіталізмом (принаймні, з фінансовими послугами) там не було проблем. А щільність мережі фінансових послуг

¹³⁵⁶ Olszewski J. Zastój gospodarczy Galicji w czasie ostatniego przesilenia / J. Olszewski. — Lwow, 1913. — S. 79.

¹³⁵⁷ Kronika naftowa // Nafta. — 1904, 5 lutego. — S. 41.

¹³⁵⁸ Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne [red. T. Pilat]. — T. VII. 2. — Lwow: Z Pierwszej Związkowej Drukarni, 1904. — S. 222, 226. При цьому торговельно-промислових акціонерних товариств у ці роки створювалося набагато менше — 78 у 1897 році й 96 — у 1901-му.

¹³⁵⁹ Крім основних австро-угорських і галицьких банків, у Львові працювали філії іноземних банків — польських Варшавського торговельного, Варшавського дисконтного, Лодзького депозитного, чеського Празького кредитного, Вірменського банку, Російсько-азіатського банку, а також найбільшої італійської страхової компанії Assicurazioni Generali, заснованої у 1831 р. у Триєсті. У 1920 році з 40 акціонерних банків Галичини 35 перебувало у Львові.

¹³⁶⁰ У 1914 році — 212 тисяч.

¹³⁶¹ Зокрема 15 банків, 18 товариств взаємного кредиту, 9 банкірських контор.

у Львові виявилася значно вищою, ніж у Києві. Це й не дивно — в Австро-Угорщині фінансова система була краще розвинена, ніж в Російській імперії.

Втім, йдеться тільки про розгалуженість мережі фінансових послуг, що саме по собі прямо не пов'язане ні з величиною капіталів у розпорядженні фінансової еліти, ні з готовністю інвестувати ці капітали. І щільність мережі фінансових установ зовсім не означала, що одне місто було багатше, а інше бідніше. А от про розвиток фінансової культури це свідчило.

Загалом, на початку XX століття в Галичині, Буковині й Закарпатті існувало близько тисячі фінансових організацій — банки, кредитні товариства й кооперативи, ощадні каси, страхові компанії, інвестиційні фонди. Більше 600 із цих організацій знаходилося в Галичині, близько двох сотень на Буковині й стільки ж на Закарпатті¹³⁶². Втім, уся ця фінансова система сильно залежала від кредитів центрального банку Австро-Угорщини, а також від іноземних капіталів, вкладених під час заснування банків¹³⁶³.

За національним складом акціонерів і керівництва більшість банків Галичини були або австрійськими, або польськими¹³⁶⁴. Українська бізнес-мережа створила не дуже багато фінансових організацій — «Галицький земельний банк іпотечний»¹³⁶⁵ і кооперативний банк «Дністер». Про них докладніше буде далі.

¹³⁶² З них 20 банків, 17 ощадних кас, 155 приватних і кооперативних кредитних організацій.

¹³⁶³ Інвестували капітали в залізниці й нафтовидобувну промисловість Галичини відомі празькі банки — Zivnobanka, Sporobanka, Prazska uverni banka, які на початку XX ст. відкрили свої філії у Львові й Чернівцях. Банк Zivnobanka у 1908 р. (період розквіту своєї діяльності) володів цінними паперами на суму 13,5 млрд крон, з них 8% були паперами залізниць на окраїнах імперії, зокрема в Галичині, а також Хорватії (Rudolph R. L. Banking and Industrialization in Austria-Hungary: The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914 / R. L. Rudolph. — Cambridge: Cambridge University Press, 2008. — P. 148–150, 181. März E. Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende 1913–1923: am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe / März E. — Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1981. — P. 55).

¹³⁶⁴ Флейтерский С. История и эволюция банковского дела в Польше / С. Флейтерский. — С. 21. — www.ecsocman.edu.ru

¹³⁶⁵ Galicjski Ziemski Bank Hipoteczny, заснований у 1909 році з капіталом в 1 млн крон.

Львівська біржа

Львівська біржа не уславилася якимись великими операціями або кипінням ділового життя в порівнянні з Віденською біржею. У Львові (як в Одесі) більша частина угод відбувалася за межами біржового залу, у кав'ярнях. Але без Львівської біржі картина фінансового світу «міста Лева» буде неповною. До того ж відсутність великих операцій на Львівській біржі не є ознакою низької ділової активності в столиці Галичини.

Біржа почала роботу в 1868 році¹³⁶⁶. У її котируваннях за той рік були галицькі індемнізаційні облігації, заставні листи «Галицького банку іпотечного» і «Галицького кредитного товариства», облігації й акції галицьких залізниць¹³⁶⁷. Мабуть, реальних операцій із цими паперами було мало, тому що незабаром вони зникають із котирувань, а біржа тривалий час займається тільки товарними угодами. У 1884 і 1886 роках були не дуже успішні спроби відновити операції із цінними паперами, але біржа так і залишилася переважно товарною з невеликими обсягами угод. Операції із цінними паперами відновилися на Львівській біржі в 1913 році, але й тоді вони були незначними. В Австро-Угорщині основними фондовими біржами вважалися Віденська, Празька й Будапештська, а всі інші регіональні біржі були вторинними й несаможиттєвими¹³⁶⁸. Та й акції численних компаній, створених під час «нафтового буму» часто за рахунок іноземного капіталу, котирувалися не у Львові, а на європейських біржах — у Парижі, Брюсселі й Лондоні.

А у Львові на Гетьманських Валах здавна існувала «чорна біржа». Ще її називали «дикою» і «таємною», тому що біржа

¹³⁶⁶ Передісторія Львівської біржі пов'язана зі створенням у 1850 р. торгово-промислових палат на територіях, приєднаних до Австро-Угорщини. У Галичині такі палати з'явилися у Львові, Кракові й Бродях. Початок обігу індемнізаційних облігацій став приводом для обговорення у Львівській торгово-промисловій палаті питання про заснування біржі у Львові, де на той час усі операції з цінними паперами монополізувала «чорна біржа». У доповіді за 1852–1853 рр. Львівська торговельно-промислова палата визнавала бажаним і доцільним відкриття Львівської біржі, яка могла б контролювати операції з індемнізаційними облігаціями Галичини й Буковини, іпотечними паперами, а також мобілізувати не використовуваний заощадження.

¹³⁶⁷ Gielda Lwowska. Kursy // Gazeta Lwowska. — 1868. — 2 lipca. — № 150.

¹³⁶⁸ Шор А. С. Фондовые биржи в Австро-Венгрии / А. С. Шор // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. — К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1916. — С. 152. Про історію віденської біржі, заснованої у 1771 р., докладніше див.: С. 156–159.

була неформальною¹³⁶⁹. Спершу на місці знесених валів, що захищали місто, створили наприкінці XVIII століття місце для прогулянок заможних львів'ян. Але в 1860-ті роки цю респектабельну публіку витіснила «чорна біржа», і юрба фінансистів (в основному євреїв) зайняла всю пішохідну частину. «Євреї з довгими бородами й високими циліндрами стояли на розі біржі, обговорюючи великі гешефти... щодня однаковий гармидер»¹³⁷⁰.

Поліція намагалася розганяти юрбу, але ділки знову поверталися, і так найкрасивіша частина Валів виявилася непридатною для прогулянок. Центром «чорної біржі» стала кав'ярня «Віденська» біля пам'ятника польському королю Яну Собеському, недалеко від якого знаходився телеграф. А крім того, біржові ділки придумали свій таємний «телеграф» — їхні партнери у Відні, Празі або Кракові писали крейдою на вагонах поїздів повідомлення про котирування іноземних бірж, і таким чином львівські біржовики дізнавалися про ці новини першими.

Серед заможних галичан із другої половини XIX століття панувала лихоманка біржових спекуляцій, описана Юзефом Наржимським у п'єсі «Епідемія» (1871). У той час, коли в Австро-Угорщині почався грандіозний грюндерський бум акціонерного засновництва, модним стало говорити й писати про гру на біржі. Тим більше, що Галичину цей бум торкнувся повною мірою.

П'єса стала популярною не тільки у Львові, але і в Одесі та Києві. Герой п'єси Болеслав захоплений розробкою грандіозних проєктів. Він хоче осушити болота, де проходила залізниця, біля неї побудувати два цукрові заводи (які будуть використовувати торф із осушених боліт). Болеслав укладає кошториси і фантазує про райдужні перспективи, а на питання «де брати гроші?» відповідає, що це взагалі не проблема — заїдемо «до Шмуля» і візьмемо під 10% річних¹³⁷¹. Чим часто закінчувалися такі проєкти, добре відомо — згадаємо події знаменитого «віденського краху» 1873 року, який розпочався зовсім скоро.

¹³⁶⁹ Pietak L. O giełdzie i czynnościach giełdowych / L. Pietak. — Lwow: Z drukarni Ludowej, 1877.

¹³⁷⁰ Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман / А. Гранах. — К.: Вид. Жупанського, 2012. — С. 144.

¹³⁷¹ Narzyski J. Epidemia. Dramat w 4-ch aktach. 1875 / Narzyski J. — Warszawa: K. Kowalewski, 1875.

Відомий львівський юрист і політик, майбутній голова нижньої палати австро-угорського парламенту Францишек Смолька 31 серпня 1863 року навіть намагався покінчити життя самогубством через невдалу гру на біржі. Смолька замолоду брав участь у різних таємних організаціях і в 1841 році був засуджений до смерті, хоча потім його помилували. Свою адвокатську контору у Львові він відкрив у 1850-ті роки, швидко розбагатів і став великим землевласником, однак удача відвернулася від нього через ризиковані угоди. Для гри на біржі він використовував не тільки власні капітали, але й гроші клієнтів. І прогорів. Після спроби перерізати собі бритвою горло й піти з життя Смольку врятували, а завдяки допомозі В. Дідушицького він зміг налагодити свої фінансові справи й знову піднятися. Виплата боргів розтяглася на довгі роки, а земельну нерухомість довелося продати. Смолька був колоритним персонажем, що прославилися своїми неймовірно довгими вусами, і про нього розповідали безліч анекдотів, хоча всі ставилися до нього з любов'ю.

Найбільшою була активність «чорної біржі» перед початком Першої світової війни. Біржових ділків можна було побачити в розташованих неподалік від біржі кав'ярнях De la Paix, Imperial, Carlton, Grand, Wiener Cafe. Послугами «чорної біржі», яка пропонувала в основному кредити під чималі відсотки (іноді навіть більше 100%) багато хто користувався у Львові.

Індивідуальні інвестори та цінні папери

Дружина Івана Франка Ольга Хоружинська (вони познайомилися в Києві у 1886 році і скоро одружилися) отримала як придане 10 тисяч рублів в акціях. Приїхавши у Львів, Ольга поклала ці акції в банк і одержувала за ними кілька сотень рублів відсотків, що було тоді немало. Через якийсь час вона продала акції, витративши отримані гроші, щоб побудувати для родини будинок на земельній ділянці, куплений Іваном Франком (йому довелося взяти 4% іпотечний кредит, щоб придбати цю землю)¹³⁷².

¹³⁷² Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини / А. Франко-Ключко. — Торонто: Ліга визволення України, 1956. — С. 22–24. Частину грошей на будівництво будинку Франко одержав у дарунок від галицької громади із приводу 25-річчя своєї літературної діяльності.

Наприкінці XIX — початку XX століття в Галичині, як і в інших країнах, з'явився соціальний прошарок рантьє, що жили на доходи від вкладених у цінні папери заощаджень. А знаходження масових іноземних інвестицій під час нафтового буму, коли величезні капітали були вкладені французькими банками в нафтові компанії, прискорили формування цього прошарку.

За даними перепису, в 1857 році у Львові рантьє становили 1,8 % населення міста¹³⁷³. У 1908 році загалом у Галичині їх було вже 2,7 %. Переважали серед них євреї (7,9 % єврейського населення Східної Галичини), на другому місці були поляки (5,5 % польського населення), найменше було «русинів» (0,9 % українського населення Східної Галичини, переважно селянського)¹³⁷⁴. Так для частини населення міст Галичини джерелом доходу став прибуток від цінних паперів¹³⁷⁵.

А їх перебувало в обігу на початку XX століття чимало. Значна частина цих паперів знаходилися у власності індивідуальних інвесторів — більш-менш заможного середнього класу. У цей час відбувалося формування цілої фінансової культури інвестування накопичених заощаджень. Крім австрійських облігацій державних позик різних років, а також безлічі індемнізаційних облігацій у власності інвесторів часто були заставні листи іпотечних банків¹³⁷⁶. Зустрічалися

¹³⁷³ «Домовласники й рантьє» — 1282 осіб, населення міста 70384 осіб (Ісаєвич Я. Д. Історія Львова: у трьох томах. Т. 2. 1772 — жовтень 1918. — Л.: Центр Європи, 2007. — С. 182).

¹³⁷⁴ Професійна та суспільна верстви в Галичині // Діло. — 1908. — № 173. — С. 1. — Кол. 1–3.

¹³⁷⁵ У 1880 р. цей дохід оголосили основним для себе 10,3 % мешканців Львова (населення на той час 102,7 тис. осіб), 5,1 % — Тернополя (населення 24,9 тис.), 27 % — Бродів (населення 19,6 тис.). Але в 1910-му кількість осіб, що одержували доходи від акціонерного або іншого капіталу, загалом скоротилося: 2,8 % — у Львові, 4,6 % — у Тернополі, 4,9 % — у Бродах. Почасти це було пов'язане з тим, що зростання населення міст випереджало зростання кількості рантьє, почасти з розвитком промисловості — у Львові в 1910 р. 44,7 % населення одержували доходи в промисловості, а 21,3 % — у торгівлі й сфері фінансових послуг (Bronski K. Rozwoj gospodarczy wiekszych miast galicyjskich w okresie autonomii / K. Bronski. — Krakow: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 1999. — S. 90–92).

¹³⁷⁶ Основна їхня емісія була в 1843–1870 pp., і курс заставних листів на біржах досягав 105 % номінальної вартості (Jezierski A. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. — Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. — S. 145).

також облігації компаній, зокрема залізничних¹³⁷⁷, угорські лотерей й навіть іноземні облігації — недержавні голландські й швейцарські, державні сербські, залізничні турецькі¹³⁷⁸. З початком нафтового буму популярними серед інвесторів стали акції нафтовидобувних компаній, за якими сплачували великі дивіденди — 25, а іноді до 40 %¹³⁷⁹.

У великих містах, Львові й Чернівцях, родини середнього статку часто мали у своїх інвестиційних портфелях до двох сотень цінних паперів (зазвичай більше половини з них — австрійські державні облігації), а інвестування в них своїх заощаджень стало так само звичною справою, як і оформлення страхових полісів. В одній тільки Буковині (з населенням лише 800 тисяч) на початку XX століття в цінні папери щорічно інвестувалося 100 млн крон¹³⁸⁰.

У Галичині загальна вартість цінних паперів, що перебували у власності інвесторів, за оцінкою Ф. Буяка¹³⁸¹, становила 1 млрд крон¹³⁸², що дорівнює 202,6 млн доларів¹³⁸³. Перед Першою світовою війною на душу населення в Галичині припадало цінних паперів на 25,3 долара. В Австро-Угорщині з населенням 53,8 млн загальна вартість цінних паперів за даними Лондонської біржі досягала в 1913 році 5 млрд до-

¹³⁷⁷ «Товариства з регулювання Дунайського каналу», «Привілейованого товариства залізниці Львів — Чернівці — Яси», «Привілейованого загальноавстрійського земельного банку».

¹³⁷⁸ Хоча більшість облігацій, що перебували в обігу в Західній Україні, були австрійськими, з 1840-х років з'являються перші галицькі облігації, а з 1853-го — буковинські, випущені місцевими (переважно польськими) банками. «Галицький іпотечний банк» (з 1869 р.), «Буковинський задатковий банк» (з 1870 р.), «Буковинський кредитний земельний банк» (з 1882 р.) та ін. крім заставних листів випускали «крайові» облігації, що також перебували в обігу на ринку цінних паперів.

¹³⁷⁹ Акції галицьких нафтовидобувних компаній з'явилися в котируваннях Лондонської біржі, а британські газети публікували інформацію про їхню емісію (Amalgamated Oil Pipe-Lines of Galicia, Limited // The Manchester Guardian. — 1911. — May 23).

¹³⁸⁰ Огуй О. Географія ринку цінних паперів (облігацій) на Буковині в австрійські часи: періоди формування та розгортання (1790/1870–1914/1918) / О. Огуй. — С. 17, 27–29. — <http://www.nbuv.gov.ua>

¹³⁸¹ Францишек Буяк (1875–1953), польський історик і економіст. У 1909–1918 рр. працював у Ягеллонському університеті (Краків), Варшавському університеті (1919–1921), Львівському університеті (1921–1941), засновник польської школи економічної історії.

¹³⁸² Bujak F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Bujak. — Lwow: Naklad księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. — S. 57.

¹³⁸³ Тут і далі долари за курсами 1913 року.

ларів — 94,7 долара на душу населення. У Російській імперії з вартістю цінних паперів 6,7 млрд доларів і населенням 171 млн осіб — 39 доларів. Однак загалом в Австро-Угорщині інвестувало заощадження в цінні папери лише 1,5 % населення, у той час як у Німеччині — 5,3 %¹³⁸⁴.

Після розпаду Австро-Угорщини багато індивідуальних інвесторів зазнали збитків. Ярослав Окуневський, адмірал австро-угорського флоту й автор книги дорожніх нарисів, після смерті дружини з дочкою й початку Першої світової війни продав маєток і вклав півтора мільйона крон у військову позику Австро-Угорщини. Коли розпалася ця імперія, він повністю втратив гроші — облігації «згоріли», а заощадження знецінилися під час гіперінфляції. Окуневський зрікся австрійського громадянства заради українського, але через це він втратив права на австрійську пенсію. Наприкінці життя йому довелося жити в бідності в брата у невеликому провінційному містечку. Усе це сильно пригнічувало, і колишній адмірал, який бачив увесь світ, покінчив життя самогубством¹³⁸⁵.

Залізниця та розвиток промисловості

Восени 1880 року в Галичину прибув імператор Франц Йосиф. Його зустрічали врочистою кантатою: «Ласкаво просимо в край, де течуть сіль і нафта! Ласкаво просимо до нас, де навколо тільки ліс!». Кантату склали гарну, але для галицької економіки врочистою вона не була — знову все зводилося до сировини. І хоча залізниця до цього часу, нарешті, подолали географічну ізольованість Галичини, зв'язавши її з Австрією та іншими частинами імперії (пізніше до них додався телеграф), галицька економіка однаково залишалася сировинною.

¹³⁸⁴ Michie R. The London Stock Exchange / R. Michie. — Oxford: Oxford University Press, 2004. — Р. 6. За іншими, ймовірно, завищеним даним, в Австро-Угорщині акціями володіло 7–8 % населення (у Німеччині — близько 10 %) (Wurm S. The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe / S. Wurm. — Comparative European Economic History Studies Working Paper Series Number 31. November 2006. — Vienna: University of Applied Sciences of Vienna, 2006. — Р. 10, 15. — <http://www.econbiz.de>).

¹³⁸⁵ Трильовський К. З мого життя / К. Трильовський. — Львів: Література та мистецтво, 2019. — С. 54.

Напевно, найбільш помітним поштовхом для економічного зростання стало, як і у всіх країнах, створення мережі залізниць. А залізничні акціонерні товариства, без яких неможливо було фінансувати таке велике будівництво, були прикладом для заснування інших акціонерних компаній. До того ж перші проекти залізниць у Галичині з'явилися досить рано, ще в 1830-ті роки, коли віденський банкір Соломон Ротшильд одержав дозвіл на будівництво Північної залізниці від Відня до Львова. Втім, на практиці будівництво залізниць сильно затяглося¹³⁸⁶.

Пам'ятник добі залізничного буму — грандіозний будинок правління Львівської залізниці з вежею й годинником над головним входом¹³⁸⁷. Воно нагадує мені Регент-стріт у Лондоні, а ще є наочним доказом того, які великі гроші були пов'язані в той час із будівництвом залізниць — не тільки в Лондоні, але й у нашому Львові.

«Із часу відкриття залізниць» у торгівлі й промисловості Галичини були досягнуті «великі успіхи», хоча подальший промисловий розвиток «вимагає закінчення будівництва доріг, призначених для з'єднання Галичини із сусідніми землями». Настільки ж важливо «сприяти... корпораціям, які постачатимуть потрібні кошти». А поки промисловість «як у Галичині, так і в Буковині перебуває ще на досить низькому ступені розвитку» і, незважаючи на появу залізниць, «не наздожене швидко західноєвропейські держави», — писав сучасник у середині XIX століття¹³⁸⁸.

На початку XX століття все це зберігало актуальність. За словами великого землевласника графа Генріха Бадені¹³⁸⁹, «в нас забагато народу хоче жити з ріллі. В тому ціле лихо.

¹³⁸⁶ 11 листопада 1835 року Ротшильд одержав концесію на будівництво Північної залізниці імені кайзера Фердинанда. Для Австрії все це було новим і незвичайним. І дуже своєчасним — адже в 1835 році навіть в Англії залізничний бум тільки розпочинався. Дорога мала дійти від Відня через Краків до Львова й з'єднати соляні шахти Галичини із центральними районами імперії. У тому самому році відкрили першу ділянку цієї дороги, однак справа просувалася не так швидко, як хотілося б, і до Кракова залізницю змогли довести тільки в 1856 році.

¹³⁸⁷ На розі вулиць Гоголя й Листопадового Чину.

¹³⁸⁸ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галичины и Буковины / К. фон Шмедес. — СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. — С. 96–97.

¹³⁸⁹ Казимир Бадені (1846–1909) — великий галицький землевласник і державний діяч Австро-Угорщини.

Дивіться на чехів або німців. Там місцями земельна власність більше як у нас, а аграрної проблеми немає, бо надмір сільського населення відійшов до фабричних міст». Отже, щоб «врятувати українську державу від соціальних потрясінь, мусите створити великий промисел»¹³⁹⁰.

Приблизно з часу появи залізниць у Галичині збільшується кількість промислових підприємств, пов'язаних переважно з видобутком солі, якою здавна славився цей край, і заготівлею деревини. З'явилися деревообробні компанії й підприємства з виробництва паперу¹³⁹¹, у які інвестували австрійські, німецькі й канадські капітали¹³⁹². Усі вони були тісно пов'язані з банками, які їх кредитували¹³⁹³. А загалом головним джерелом інвестицій у галицьку економіку був Відень, що й зрозуміло — адже австрійські капітали домінували¹³⁹⁴.

Символами нових віянь і прискороного розвитку стали перша промислова виставка в 1877 році (організована за ініціативи залізничного підприємця В. Дзідушицького), торгово-промислова виставка 1889 року й крайова виставка 1894 року у Львові. Вони наочно показали розвиток промисловості Галичини. У ті роки життя у Львові кипіло — не тільки серед креативного класу в кав'ярнях, але й на вулицях. «Вози, навантажені цеглою, камінням, бочками, фіакри і трамваї товклися серед простацьких криків та лайок і робили з вулиці пекло»¹³⁹⁵. «Ми ще не так багаті й не настільки розвинені

¹³⁹⁰ Цегельський Л. М. Від легенд до правди: спомини про події в Україні / Л. М. Цегельський. — Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. — С. 91.

¹³⁹¹ Одним із найбільших було «Галицько-буковинське акціонерне товариство деревообробної промисловості».

¹³⁹² У 1864 р. у Черлянах була побудована велика паперова фабрика братів Колішерів, продукція якої експортувалася в багато країн Європи, навіть в Індію та Японію. Щоб одержати капітали для подальшого розвитку підприємства, у 1866 році створили акціонерне товариство, яке купило фабрику. Капітал товариства становив 0,5 млн ринських злотих (гульденів), і на цю суму випустили 2500 акцій. Найбільшу кількість акцій придбали князі Сапіги, які згодом стали власниками фабрики, зруйнованої російськими військами під час Першої світової війни (Русин Г. Фабрика паперу в Черлянах / Г. Русин. — <http://narodna-dumka.horodok.lviv.ua>).

¹³⁹³ Варшавський торговельний банк фінансував декілька нафтових компаній («Стандарт-Нобель» та ін.), а також торгово-промислові товариства «Тенеґе», «Придбання шкіри» та декілька хімічних підприємств (Банки Львова: минуле і сучасне [за ред. Я. В. Грудзевича, З. М. Комаринської]. — Л.: ЛБІ НБУ, 2002. — С. 26).

¹³⁹⁴ За ними йшли германські, чеські, американські, англійські, французькі, угорські й бельгійські капітали.

¹³⁹⁵ Яцків М. Танець тіней. Роман з рідного побуту / М. Яцків. — Ляйпциг: Українська накладня (без року). — С. 40.

відносно культури, як західні країни, але ми точно вже не злиденні п'яниці»¹³⁹⁶, — писав Францишек Стефчик (засновник мережі ощадних «кас Стефчика») у 1912 році під враженням поїздки Галичиною.

Втім, навіть на початку ХХ століття промислових і торговельних акціонерних товариств у Львові було порівняно небагато¹³⁹⁷. Якщо в цих краях і почався акціонерний бум, то тільки під час масового видобутку нафти в Галичині.

¹³⁹⁶ Stefczyk F. Die wirtschaftliche und soziale Tätigkeit des galizischen Landtages / F. Stefczyk // Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart. — Wien, 1913. — S. 86.

¹³⁹⁷ Серед найбільших можна назвати «Акціонерне товариство деревообробної промисловості “Ojkos” у Львові» (“Ojkos”. Spółka akcyjna dla przemysłu drzewnego we Lwowie), що існувало в 1912–1939 рр., і «Акціонерне товариство підприємств деревообробної промисловості “Микуличин”» (“Mikuliczyn”. Zakłady dla przemysłu drzewnego. Spółka akcyjna), а також «Галицьке акціонерне товариство електричних, водопровідних і каналізаційних підприємств у Львові» (Galicyjskie akcyjne towarzystwo dla przedsiębiorstw elektrycznych, wodociągów i kanalizacji we Lwowie), 1898–1910 рр.

Розділ 3.

КОЛИ НАСТАВ ЧАС НАФТИ

«Карпатська Каліфорнія»

Після того як у Галичині почали видобувати нафту, почалися розмови про «карпатську Каліфорнію»¹³⁹⁸, хоча правильніше було говорити про «галицьку Пенсильванію» — саме там видобували американську нафту приблизно в той самий час, що й у Галичині. А в Каліфорнії була знаменита «золота лихоманка» середини XIX століття та грандіозний ажіотаж навколо цього.

Дехто навіть вірив, що «у видобутку... нафти Галичина посідала перше місце у світі»¹³⁹⁹. Слова ці були, звісно, перебільшенням — галицька нафта швидко вичерпалася, її запаси не можна було порівняти з жодним родовищем у Штатах. Або в районі Баку. Однак нафтовий бум у Галичині справді став справжнім бумом із засновницькою гарячкою, багатьма авантюристами і неминучими в таких випадках банкрутствами. А Галичину, нехай недовго, вважали нафтовим Клондайком. У 1885 році професора Львівського університету Рудольфа Зубера навіть запросили в Аргентину разом з експедицією галицьких нафтовиків — розвідати нові запаси

¹³⁹⁸ Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia / A. F. Frank. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. — P. 12.

¹³⁹⁹ Купчанко Г. Галичина и её русские жители / Г. Купчанко. — Вена: Книгопечатня Фридриха Ясперса, 1896. — С. 46.

й організувати видобуток. Багато із цих нафтовиків потім залишилися працювати за контрактом у Південній Америці.

У світі починалася епоха нафти, і ця природна сировина стала модним і затребуваним ресурсом. Коли згадали, що в Галичині нафта місцями просочується на поверхню, майже як підземні води, то цей «напівазійський край», який до того нічим не привертав увагу підприємців, крім лісів і запасів солі, одразу набув значно більшу цінність. Туди потекли іноземні капітали, і почалося масове заснування нафтових акціонерних компаній.

Для Галичини нафтовий бум став шансом взяти участь у процесах глобалізації та приєднатися до світових ринків. Галицька сіль або деревина карпатських лісів такого шансу не давали — ця природна сировина використовувалася в основному в межах Австро-Угорщини. А нафта — зовсім інша справа. Києву такий шанс надало виробництво цукру, який постачався за кордон; Одесі — масовий експорт зерна, а Харкову й Сходу України — видобуток вугілля й виробництво металу.

Хоча якщо Київ сучасники якось природно назвали «столицею цукру», а Одесу — «столицею зерна», то не можна сказати, що Львів був «столицею нафти». Це стародавнє торговельне місто сформувалося як економічний центр задовго до початку нафтового буму й залишилося таким, коли видобуток нафти в Галичині вже втратив значення.

У Карпатських горах, де в багатьох місцях до того ніколи не бували іноземці, після початку видобутку нафти з'явилося багато підприємців з різних країн, які стали будувати нафтові вишки й власні будинки — усе це «було схоже на революцію»¹⁴⁰⁰ і на те, як шукачі удачі їхали в Каліфорнію під час золотої лихоманки. Адже для масового видобутку нафти потрібні були не тільки інвестиції, але й безліч фахівців, яких у Галичині тоді в принципі не було — вони з'явилися пізніше, оскільки промислова революція прийшла сюди із запізненням. Так тут опинились англійські, французькі й канадські інженери — усі хотіли не проминути нагоди розбагатіти. Дехто з них залишився назавжди — у Коломиї й сьогодні на старому цвинтарі можна знайти могили з англійськими написами. А для галицьких селян з'явилася нова робота. Вона була нелегкою, однак не варто ідеалізувати і звичну сільську

¹⁴⁰⁰ Reclus E. Nouvelle géographie universelle / E. Reclus. — P.: Hachette, 1878. — P. 405.

працю — адже не від гарного життя селяни йшли на нафтові промисли. Процес індустріалізації бував важким, але інші варіанти розвитку були ще гірше.

Про галицьку нафту знали давно, хоча тривалий час було незрозуміло, для чого її використовувати — нафту потрібно переробити, щоб одержати з неї хоча б гас (бензин тоді ще не застосовувався). Біля села Слобода Рунгурська, та й в інших місцях, у ярах нафта в суміші з водою навіть просочувалася на поверхню, і місцеві жителі здавна використовували її замість дьогтю як мастильний матеріал. У 1771 році під час поглиблення соляної шахти виявили значну кількість нафти, і з того часу почався її видобуток — через декілька років у Слободі Рунгурській вже було п'ять нафтових колодязів. Саме так її тоді видобували — рили колодязь і черпали відрами, як воду (про свердловини тоді ніхто ще навіть не думав). Стінки колодязя зміцнювали гілками — не дуже надійно, але дешево. Щоб почати видобувати нафту, потрібні були лише лопата, кирка, мотузка й відро. Потім по суміші нафти й води (її називали «ропа») за дідівською технологією довго били ципками, нафта піднімалася на поверхню, її збирали в бочки й продавали на базарах.

Ігнатій Лукасевич

Інтерес до нафти сильно зріс після того, як у 1853 році один із першопрохідників у видобутку й переробці нафти, хімік і підприємець Ігнатій Лукасевич (1822–1882), у невеликій лабораторії при львівській аптеці «Під золоту зіркою» (Pod Złota Gwiazda) винайшов спосіб одержання з нафти гасу й розробив конструкцію першої газової лампи. Галицьку економіку (та й суспільство загалом) важко назвати відкритими для інновацій. Але навіть у такому несприятливому середовищі було зроблено одне з найважливіших відкриттів індустріальної епохи — спосіб перетворення сировини нафти на зовсім новий продукт, на паливо для освітлення — гас.

Ігнатій народився в родині збіднілого шляхтича Юзефа Лукасевича, який мав вірменське коріння — громади вірменів стали звичайною справою в містах Заходу України. Спершу Лукасевич був учнем аптекаря, потім фармацевтом. У 1850–1852 роках він вчився в Краківському й Віденському

університетах, а потім повернувся на роботу у Львів. Разом з Яном Зехом, другим асистентом власника аптеки «Під золотою зіркою», він розпочав експерименти з дистиляції нафти, щоб одержати з неї спирт, а може, навіть якісь нові ліки.

Однак їм вдалося зробити інше, важливіше в ті дні відкриття — отримати гас, придатний для освітлення. Патент на гас дали Яну Зеху, який заснував газову фабрику. Залишалося придумати конструкцію газової лампи, і через рік, у 1853-му, це теж удалося. Лукасевич став одним із винахідників не тільки гасу, але й світильника для його використання. Насамперед таку лампу поставили для освітлення вітрини аптеки, де працював Ігнатій¹⁴⁰¹.

Він швидко зрозумів перспективність нової сировини й вирішив зайнятися нафтовим бізнесом. Знайшовши собі партнерів-підприємців, Лукасевич у 1854 році організував буріння першої в Європі нафтової свердловини, яку стали використовувати для промислового видобутку нафти. У 1856 році Лукасевич із компаньйонами побудував перший галицький нафтопереробний завод, а в 1861 році заснував власну нафтову компанію, яка одержала мільйон гульденів прибутку тільки за один рік.

Розбагатівши, Ігнатій не скупився на добродійність — на його гроші будували дороги й мости, лікарні й школи. А в 1877 році він організував у Львові перший в світі нафтовий конгрес, на якому зібралися провідні нафтопромисловці. Наприкінці життя в 1882 році Лукасевич став співвласником п'яти нафтових компаній, щоправда, не дуже великих — у кожній було від десяти до півсотні працівників¹⁴⁰².

На той час у Галичині вже існувало декілька десятків невеликих нафтових заводів, підприємці радісно потирали руки й жили надіями на швидке багатство. Саме тоді почалися розмови про «галицьке Баку» і «галицьку Пенсильванію». Щоправда, за словами сучасника, хоча «нафтове виробництво постійно посилюється, але, незважаючи на 15-річне існування, воно з багатьох причин не досягло повного розвитку»¹⁴⁰³.

¹⁴⁰¹ Докладніше див.: Wacieg S. Galicyjsky pionerzy przemyslu naftowego w II polowie XIX wieku / S. Wacieg // *Malopolska*. — 2016. — XVIII. — S. 127–130.

¹⁴⁰² Bonusuak W. Szejk z Galicji. Ignacy Lukasiewicz, 1822–1882 / W. Bonusuak. — Rzeszow: Libra, 2007. — S. 117, 126.

¹⁴⁰³ Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галичины и Буковины / К. фон Шмедес. — СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. — С. 108–109, 115–117, 119.

Станіслав Щепановський

«Історія — це справа людей, що випереджають свій час і роблять сьогодні те, чому всі будуть наслідувати завтра»¹⁴⁰⁴, — писав Станіслав Щепановський, мабуть, найбільш колоритна постать галицького нафтового буму. Один із головних ініціаторів масового видобутку нафти, підприємець, автор книг з економіки Галичини й навіть художніх творів у неоромантичному стилі. Щепановський і сам був романтиком, поставивши перед собою амбітну мету — не тільки створити в Галичині сучасну нафтову промисловість, але й подолати за рахунок цього вікову відсталість цього краю. Так він хотів поєднати поетичні мрії місцевих романтиків про процвітання із власним британським прагматизмом, про який Станіславу нагадував англійський паспорт у кишені. Для цього потрібно було насамперед поєднати це в собі. І йому це вдалося — романтику й промисловцю, філософу й економісту.

Станіслав у 1863 році вступив до Віденського Політехнічного інституту, після його закінчення у 1867-му поїхав у Париж, одержавши там диплом Школи мистецтв і мануфактур. На цьому його освіта не закінчилася — він вирішив вивчати економіку й хімію в Англії, ставши інженером. У ті роки інженерів було мало, і навіть саме це слово сприймалося з великою повагою (на відміну від другої половини ХХ століття, коли багато інженерів стали безликою масою вузьких технічних фахівців). Молодого хіміка помітили й запросили в промисловий відділ Міністерства у справах Індії, де він працював декілька років, ставши визнаним знавцем індійської економіки й промисловості. Зрештою Станіслав одержав британське громадянство.

У Галичину Щепановський приїхав у віці 27 років, у 1873-му, щоб провідати батька. Але довго затримуватися у Львові він не став і повернувся в Лондон — справи потребували його присутності в британській столиці. Незабаром після цієї поїздки Щепановський познайомився із Францишеком Зимою. Той брав активну участь у польському повстанні 1863 року, після чого змушений був емігрувати в Англію. Там він знайшов роботу в одному з банків, зробив кар'єру й став

¹⁴⁰⁴ Szczepanowski S. O wpływie tanych komunikacyj na rozwój ekonomiczny kraju // S. Szczepanowski. — Lwov: Nakładem "Economisty Polskiego", 1890. — S. 24–25, 32.

його директором¹⁴⁰⁵. Станіслав іноді зустрічався із Францишеком і ділився враженнями про свою поїздку із земляком. Потім вони навіть подружилися, незважаючи на різницю у віці — Зима був старшим на два десятиліття.

Головною темою в їхніх розмовах був нафтовий бум в Галичині, який відкрив нові можливості розбагатіти. Напевно, їм усе частіше спадало на думку поїхати на батьківщину й спробувати свої сили в нафтовому бізнесі. У 1879 році Щепановському запропонували супроводжувати в поїзді Індією принца Уельського — майбутнього британського короля Едуарда. Таке знайомство давало рідкісний шанс для кар'єрного зростання, але Станіслав зненацька для всіх відмовився, звільнився з міністерства й виїхав у Галичину. У цей час нафтовий бум в Америці та в Баку був у самому розпалі, люди швидко заробляли мільйони, тому рішення Щепановського виявилось не таким вже й дивним.

Його друг Францишек повернувся в Галичину ще раніше і став там директором Галицької ощадної каси з капіталом 33 млн гульденів. Ми не знаємо, про що вони говорили зі Щепановським, але неважко припустити, що тому був потрібен стартовий капітал для сміливих нафтових проєктів, та й Зима теж ухопився за можливість вигідно інвестувати мільйони Галицької каси. В Англії ніхто б не став тримати такі капітали, їх би обов'язково вклали в прибуткову справу. А найбільш вигідним бізнесом у ті роки стала нафта. Як казав потім Щепановський, саме це слово гіпнотизувало банкірів, обіцяючи їм великий прибуток.

У 1879 році, прослухавши курс геології у Віденському університеті, Щепановський приїхав у Галичину і вирішив провести геологічні дослідження в Карпатах. У травні 1880-го молодий шукач пригод (йому тоді було 34 роки) поклав у рюкзак серед іншого спорядження геологічний молоток і книгу «Про походження альпійських гір», після чого вирушив у шестисоткілометрову подорож. Вона тривала пів року.

Відвідавши нафтові родовища, він вирішив розбагатіти на нафтовому бізнесі, зібрав чималий капітал (1,8 млн крон) і заснував свою акціонерну компанію *Szczepanowski & Co*, після чого розпочав видобуток нафти в Слободі Рунгурській¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰⁵ Kuberski L. Stanisław Szczepanowski, 1846–1900: przemysłowiec, polityk, publicysta / L. Kuberski. Wydawn. Uniwersytetu Opolskiego, 1997. — S. 36.

¹⁴⁰⁶ Село Слобода Коломийського району Івано-Франківської області.

недалеко від Коломиї. Там він енергійно узявся за роботу, придбав бурові установки та іншу новітню техніку. Справи пішли непогано, й видобуток нафти значно зріс. Прибуток Станіслав витрачав на будівництво нафтопереробного заводу в сусідньому містечку Печеніжин. У Слободу побудували нафтопровід, а в Коломию — залізничну гілку. Тож гроші в усе це вклали чималі. Францишек Зима охоче давав кредити своєму другові, вірячи в його удачу. Станіслав став мільйонером (під час нафтового буму це не дивно), щедро інвестуючи капітали в розвиток нафтової промисловості Галичини.

Наприкінці 1880-х Щепановський почав публікувати в британських журналах перші статті про галицьку економіку, а в 1888 році вийшла його книга «Бідність Галичини в цифрах», де він показав відставання цього краю від Західної Європи за рівнем життя й продуктивності праці. А з 1890 року він навіть почав видавати у Львові журнал «*Ekonomista Polski*».

Щоб впливати на розвиток галицької економіки, потрібно було ввійти в політичні кола. І Станіслав примкнув до Демократичної партії, яка пропагувала проекти економічної модернізації Галичини. Серед прихильників таких ідей були депутат парламенту Тадеуш Романович, співробітник національного статистичного бюро (а згодом мер Львова) Тадеуш Рутовський та інші.

Рутовський вважав, що майбутнє — за великими капіталістичними підприємствами, які повинні створюватися з ініціативи держави з використанням іноземного капіталу, кредитів і податкових пільг. Він, як і Щепановський, не був прихильником економічного лібералізму.

Хоча ті, хто підтримував ідеї економічної модернізації, по-різному бачили її практичне втілення, їх поєднувала переконаність, що без демократизації суспільства, розвитку промисловості й підвищення культури сільськогосподарського виробництва Галичина не має майбутнього. Однак навіть і тоді, у часи Щепановського, не всі поділяли ці погляди — залишалося чимало прихильників консервативної системи цінностей, які вважали, що економічна (та й будь-яка інша) модернізація тільки загострить соціальні конфлікти. А головне — порушить сформований за століття спосіб життя, достатньо багатий для великих землевласників і бідний для основної маси селян, безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції.

Серед сучасників Станіслава Щепановського не всі розуміли значення для економіки інновацій, пов'язаних з нафтовим бумом. Щепановському багато хто дорікав у тому, що він «фантазер-ідеаліст»¹⁴⁰⁷. Юліан Дунаєвський (1822–1907)¹⁴⁰⁸, тісно пов'язаний з Галичиною міністр фінансів Австро-Угорщини (1880–1891), не захотів підтримувати Щепановського, іронічно назвавши нафтові проекти «музикою майбутнього» у тому сенсі, що вони ще не скоро матимуть реальне значення для економіки. Однак історія швидко показала, що в цьому був неправий Дунаєвський, який часто закликав своїх прихильників перейти від пафосних романтичних розмов до реальної справи. Втім, як писав Щепановський, «ніхто не може бути обвинувачений у тому, що він не геній і не випередив свій час»¹⁴⁰⁹.

Прихильники модернізації вважали, що нафтовий бум дав Галичині рідкісний шанс, яким потрібно скористатися. Тому що «у галузі економіки будь-який винахід, наприклад сили пари або електрики, має набагато більше значення, ніж всі багатства Ротшильдів»¹⁴¹⁰.

І справді, що б там не казали консерватори, попит на нафту та її видобуток швидко зростали (як і доходи). У нафтовий бізнес потекли іноземні інвестиції, а разом з ними, як зазвичай буває, починалося оновлення культури виробництва і багато чого іншого — не тільки в економіці, але й у всьому суспільстві. Крім того, на зміну невеликим капіталам приватних банкірів (переважно єврейських) прийшли значно краще організовані великі інвестори. Першими з них були на початку 1880-х «Французька компанія» (*Compagnie commerciale française*) та Галицький кредитний банк. Так закінчився період панування дрібних єврейських підприємців.

¹⁴⁰⁷ Чорновол І. Галицька каса щаднича. Про що писало «Діло» 10 лютого 1899 року / І. Чорновол. — <https://dilo.net.ua>

¹⁴⁰⁸ Народжений у Галичині Дунаєвський вивчав право у Відні, Львові й Кракові. У 1855 році став професором юридичної академії в Пресбурзі, з 1860-го — професор у Львові, а з 1861 року — у Краківському університеті. З 1864 року — депутат Галицького сейму, а з 1873 року — австро-угорського парламенту, де був лідером польської фракції — партії «станчиків».

¹⁴⁰⁹ Szczepanowski S. O wpływie tanych komunikacyj na rozwój ekonomiczny kraju // S. Szczepanowski. — Lwov: Nakładem "Economisty Polskiego", 1890. — S. 24–25.

¹⁴¹⁰ Szczepanowski S. O wpływie tanych komunikacyj na rozwój ekonomiczny kraju // S. Szczepanowski. — Lwov: Nakładem "Economisty Polskiego", 1890. — S. 32.

Тим часом Слобода Рунгурська стала одним із основних центрів видобутку нафти¹⁴¹¹, а Станіслав Щепановський — героєм свого часу, нафтовим королем «карпатської Каліфорнії» (або Пенсильванії — кому що більше подобається). У популярних тоді романах «Нафта» і «Через силу» Ігнація Мацеевського в образі головного героя легко можна пізнати Щепановського.

Нафтовий бум сильно змінив звичний спосіб життя. «Те, що давніше не змінювалося й у сто літ, тепер через десять не-мов переродилося... Життя прудко тече, зміни швидко настають... застоїшся на місці, то того й гляди перша-ліпша хвиля наскоче, перша зміна настане — звалить тебе, зіб'є з ніг — і ти погиб... Життя — боротьба вічна, безупинна»¹⁴¹².

Борислав. Селяни та нафта

Очевидці нафтового буму Іван Франко й Степан Ковалів у своїх оповіданнях описали містечко Борислав, ще один центр видобутку нафти, мало схожий на Слободу Рунгурську й підприємства Щепановського. Коли читаєш ці оповідання, вони сприймаються як повний треш — яка там галицька Каліфорнія, одне суцільне нафтове галицьке пекло, знамените непролазним брудом, пияцтвом і злочинністю. «Скрізь обман і злодійство... скільки тисяч людей в самому розквіті життя одичіло й згинulo»¹⁴¹³. Причому за десятиліття буму в Бориславі мало що змінилося, у той час як в американських містечках приблизно такого самого розміру та з подібною історією (зокрема Ойл-Сіті в Пенсильванії) за роки видобутку нафти з'явилися бруковані вулиці, цегляні будинки й школи. Навіть сусідній Дрогобич став виглядати набагато краще. «Не так був зложений» Борислав. «Більша часть підприємців вела свої діла якось по-злодійськи, без порядку, щоб тільки від робітника видавити якнайбільше»¹⁴¹⁴. А тим, хто хотів ве-

¹⁴¹¹ У 1885 році тут уже було 300 свердловин, а річний обсяг видобутку досягав 75 тисяч тонн.

¹⁴¹² Франко І. Бориславські оповідання / І. Франко. — Держвидав, 1938. — С. 76.

¹⁴¹³ Ковалів С. Галицька Каліфорнія / С. Ковалів. — Х.: Вид. «Рух», 1930. — С. 184–185, 158.

¹⁴¹⁴ Франко І. Борислав сміється / І. Франко // Зібрання творів. У 50 т. Т. 15. Повісті та оповідання. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 347.

сти справи цивілізовано, як Станіслав Щепановський, важко було працювати в Галичині.

Іван Франко та інші сучасники, намагаючись зробити цю систему більш людиною, загострили увагу на жакливиx умовах роботи на нафтових промислах, але це була тільки одна сторона промислової революції в Галичині. Умови праці під час видобутку нафти були тоді справді важкими, однак за цю працю платили більше, ніж люди могли заробити у своєму селі. У світі почалася епоха бурхливого економічного зростання, якого ще не знала історія. Це зростання вело до підвищення якості життя — адже індустріальний капіталізм скрізь і завжди покращував добробут. Може, для простих робітників і не дуже сильно, але все одно підвищував — навіть якщо це не було помітно одразу. Адже зростання доходів і можливостей — це, мабуть, найважливіша обіцянка капіталізму.

Нафту знайшли в Бориславі давно — ще в 1835 році там було 30 нафтових колодязів. Тоді це було село з вісьмома сотнями мешканців, а в 1900 році воно стало чи не найбільшим центром нафтової промисловості з населенням 12,5 тисячі осіб. Коли там почали масово видобувати нафту й «гірський віск» озокерит (з нього робили парафін), селяни здавали свої земельні ділянки в оренду, сподіваючись швидко розбагатіти. Здебільшого ці надії не виправдалися, й багатства це їм не принесло. «Хто не бачив власними очима Борислава, не прожив у ньому кільканадцять років, не стежив зорким оком, що жадливість людська і егоїзм можуть вчинити»¹⁴¹⁵, тому важко зрозуміти, як там жилося людям.

У 1865–1875 роки в Бориславі було 10–15 тисяч нафтових шахт (простіше кажучи, колодязів) — буріння тоді тільки починали використовувати. Деякі мали по 20–30 власників — більшість підприємців, які приїхали сюди під час буму, не мали капіталів, щоб одноосібно орендувати на рік хоча б одну шахту. Втім, прибуток на вкладений капітал у той час досягав у середньому 60 % (а іноді й більше), тому всі незручності й труднощі були виправдані. І це незважаючи на те, що в Бориславі видобуток нафти вели найбільш примітивними способами (її черпали відрами з колодязів), щоб завдяки дешевій праці отримати якнайшвидше мак-

¹⁴¹⁵ Ковалів С. Галицька Каліфорнія / С. Ковалів. — Х.: Вид. «Рух», 1930. — С. 184–185.

симальний прибуток. «А щоб тут стали пізніше якісь фабрики, про те нема що й думати»¹⁴¹⁶. Щодо впровадження нової техніки теж не було навіть мови. Так Борислав став символом нещадної експлуатації й нелюдського ставлення до працівників нафтових промислів. «Це був давній Борислав — п'явок, визискувачів і нашої бідноти. Згодом багато змінилося»¹⁴¹⁷.

Галицькі українці не стали лідерами в нафтовому бізнесі. Хоча певне місце в ньому вони зайняли, воно не було значним, досягаючи за кращих часів 10 % усіх нафтопромисловців — почасти через те, що на самому початку буму українські селяни в основному продали свої нафтоносні землі. Збагатилося тільки кілька родин¹⁴¹⁸. «Через нашу недбайливість, байдужість і нездарність не маємо ні одного нафтового підприємства у своїх руках. Майже всі найкращі нафтові терени, які були власністю наших громадян, перейшли за безцінь у чужі руки»¹⁴¹⁹.

З початком нафтового буму прийшли «чужі капіталісти і добули... мільонів»¹⁴²⁰. «Місто Борислав... стало невичерпною криницею, з якої капіталісти, переважно єврейські, черпали мільйони, а власники ґрунтів, на яких показалася нафта, наші селяни, продавали ґрунти підприємцям спекулянтам за безцінь... гроші часто пропивали і ставали міськими водоносами»¹⁴²¹. «Наш чоловік, як дорветься до грошей, не годен їх вдержати. Мусить прогайнувати, протратити, пропити... Осталось на цілий Борислав і околиці 3–4 українські доми, що зберегли трохи майна»¹⁴²².

¹⁴¹⁶ Ковалів С. Галицька Каліфорнія / С. Ковалів. — Х.: Вид. «Рух», 1930. — С. 158.

¹⁴¹⁷ Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. — Тернопіль: Богдан, 2014. — С. 191.

¹⁴¹⁸ Терлецький М. Добування бориславської нафти в минулому / М. Терлецький // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). — Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. — С. 790–793.

¹⁴¹⁹ Инж. К. Наш національно-господарський інтерес у нафтовім промислі / Инж. К. // Діло. — 1938. — 7 травня. — С. 5.

¹⁴²⁰ З. Л. Трускавець та українська господарка / З. Л. // Діло. — 1934. — 2 вересня. — С. 5.

¹⁴²¹ Пізніше «селяни вже навчилися використовувати ситуацію і при оренді ґрунтів на довгі роки обумовлювали собі “брутто”» (Макух І. На народній службі. Спогади / І. Макух. — К.: Основні цінності, 2001. — С. 15).

¹⁴²² З. Л. Трускавець та українська господарка / З. Л. // Діло. — 1934. — 2 вересня. — С. 5.

Цій, на мій погляд, надто суворій оцінці тих, хто ще пам'ятав нафтовий бум у Бориславі, можна не дивуватися — так було у всіх нафтовидобувних країнах, зокрема і значно багатших, аніж аграрна Галичина. Та й важко уявити, що селяни (в усякому разі, більшість із них) стали б самі добувати нафту на власних полях — для цього потрібні підприємницький талант, знання й капітали. А вони є не в усіх. Одержати дохід від нафтового буму, нехай не найбільший, вони могли тільки здаючи свої землі в оренду. І селяни скористалися такою можливістю. Більшість, звичайно, не пропили ці гроші — вони стали жити трохи краще.

Крім небагатьох «українців, що добре заробляють на нафтовім ділі», були ще перед Першою світовою війною «різні спроби організувати якесь українське нафтове підприємство, було також кілька фахівців-українців у нафтовім ділі»¹⁴²³. Можна було почути заклики «створити більші чи менші спілки, але всі ті зусилля до війни кінчалися тільки часописними голосами. А ці голоси не находили відгуку серед нашого громадянства. Воно з недовір'ям ставилося до тих закликів, оскільки «не довіряло якимось там незнаним нафтярам»¹⁴²⁴.

Наприкінці XIX сторіччя для українців у нафтовому бізнесі час уже було втрачено — у Галичину увійшли великі іноземні компанії, з якими місцеві підприємці (українці, поляки

¹⁴²³ Новий замах на права українського селянина // Діло. — 1927. — 4 грудня. — С. 1. Зайняти українцям своє місце в нафтовому промислі Борислава допомагали брати Левицькі (Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. — Тернопіль: Богдан, 2014. — С. 191–192). Пилип багато років працював інженером на нафтових промислах, а коли став директором великої німецької нафтової фірми, охоче приймав до себе на роботу українців. А Роман Левицький багато років був управляючим нафтової компанії; він також допомагав українцям отримати роботу і підтримував грішми українських студентів, які працювали асистентами на нафтових шахтах, щоб ті могли продовжити освіту (Левицький М. Українці в нафтовім промислі / М. Левицький // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). — Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. — С. 596–598).

¹⁴²⁴ Інж. К. Наш національно-господарський інтерес у нафтовім промислі / Інж. К. // Діло. — 1938. — 5 липня. — С. 5. Ще в 1882 році в Космачі з'явилося українське нафтове товариство, засноване священником Юліаном Драгомирецьким разом із вісьмома українцями-партнерами. У 1906 році у Львові Михайло Терлецький і Кость Левицький заснували українське нафтове товариство, ліквідоване через нестачу капіталів. Восени 1913 року в Бориславі з'явилася «Нафтово-промислова спілка». А на початку 1914 року в Бориславі створили нафтове товариство «Доля», однак його історія виявилася недовгою — незабаром почалася війна (Лепкий Л. Борислав / Л. Лепкий // Ілюстрована Україна. — 1914. — Ч. 3. — С. 54).

і євреї) уже не могли конкурувати. У 1930-ті роки українці опинилися у вигіднішому становищі — розвиток української бізнес-мережі дозволив нагромадити капітали, а підприємцям надав можливість отримати необхідну освіту. До того ж запаси нафти виснажилися, після чого великі інвестори пішли з ринку, і конкуренція на ньому зменшилася¹⁴²⁵.

На початку видобування нафти в Бориславі з українців сильно збагатилися війти Крисько і Терлецький, а також ще декілька селян. Казали, що ці бориславські війти добре наживалися не тільки на відсотках від видобутку нафти, але й скуповували за безцінь землі в селян (мабуть, впливаючи на них як представники влади), щоб потім їх вигідно перепродати, а також допомагали іншим покупцям нафтоносних земель¹⁴²⁶.

Війт Терлецький був останнім із війтів-українців. Він не так відверто наживався на селянах, як Крисько, — часи мінялися, стало більше контролю. Та й звичаї в родині Терлецьких, багато з яких мали університетську освіту, були більш цивілізованими у часи «Весни народів», відображаючи загальну модернізацію суспільства. Родині належали землі у самому Бориславі, а також в сусідніх Тустановичах. З війтом Терлецьким пов'язана цікава історія, яку згадував один із нащадків цього роду. Коли в Бориславі почався нафтовий бум, там з'явився якийсь спритний підприємець, який не мав власних земель, але, не повідомивши війта, хитрістю одержав від старости дозвіл добувати нафту на землях селян. Ті обу-

¹⁴²⁵ У 1929 році хотіли створити ще одну компанію, але засновники не зібрали акціонерний капітал (нестача капіталів була постійною проблемою для української бізнес-мережі). Чергове нафтове товариство почало роботу в 1936 році. У січні цього року на околицях села Михновець знайшли нове родовище нафти. Місцеві селяни, які володіли землями, відправили у Львів свого представника з побажанням заснувати українську нафтову компанію, щоб родовище не захопили знову іноземці, як це вже було в Бориславі. З ініціативи директора українського Земельного банку гіпотечного Павла Кривуцького створили організаційний комітет, куди ввійшли Кость Левицький, Роман Левицький і представники різних українських фінансових організацій. Незабаром, 14 березня 1936 року, було засноване товариство з обмеженою відповідальністю «Український нафтовий промисел» з капіталом 100 тисяч злотих, який вдалося зібрати в той самий день (Розбудова українського промислу // Свобода. — 1936. — 16 квітня. — С. 2). Але знову не вистачило часу — в 1939 році Львів і Західну Україну захопили радянські війська.

¹⁴²⁶ Ковалів С. (Пятка С.). Продукція нафти (скального олію) в Бориславі / С. Ковалів (С. Пятка) // Літературно-науковий вісник. — 1903. — Т. V. — С. 103, 111. Степан Ковалів опублікував цю статтю під псевдонімом Стефан Пятка.

рилися й пішли скаржитися війтові, але коли той звернувся до старости, то розпочався скандал. Однак війт цієї справи так не залишив і поїхав у Відень, до молодого імператора Франца Йосифа, який недавно зайняв престол у 1848 році. Той дуже люб'язно прийняв делегацію (особливо йому сподобався війт у святковому національному одязі) і підтвердив, що земля й нафта в ній належать селянам. Коли війт Терлецький з перемогою повернувся в Борислав, старосту вже прибрали¹⁴²⁷.

Михайло Терлецький

Один із Терлецьких, Михайло, — колоритна постать, яка залишила помітний слід у пам'яті сучасників. Народився він у 1886 році в Бориславі. Михайло Терлецький отримав добру освіту — закінчив гімназію в Дрогобичі й Львівський університет, потім став магістром фармації в 1911 році. З початком масового видобутку нафти на його землях Михайло, мабуть, добре збагатився. Він купив собі будинок у Львові, побудований у 1907 році, і якийсь час ним володів. А незадовго до Першої світової війни він навіть придбав у Дрогобичі великий триповерховий кам'яний будинок адвоката Генріка Розенбуша. Втім, Терлецький вірно відчув момент, коли нафтовий бум пішов на спад, і вигідно продав свій нафтовий бізнес, купивши собі львівську аптеку з романтичною назвою «Під чорним орлом». Так він став єдиним українцем серед львівських власників аптек.

Михайло володів нею з 1927 по 1939 рік, і це була не просто аптека, а щось подібне до клубу, де стала зустрічатися українська еліта. А в його квартирі, розташованій у тому самому будинку, щосуботи збирався весь артистичний Львів — українська богема 1930-х років. «В часи між двома війнами кожен львів'янин, зокрема українець, знав аптеку Терлецького. Та не кожний знав власника тієї аптеки, людину солідну, ділову, ввічливу, чесну»¹⁴²⁸. Ці зустрічі в будинку Терлецького (як і сам Михайло) надовго залишилися в пам'яті тих, хто на

¹⁴²⁷ Терлецький М. Добування бориславської нафти в минулому / М. Терлецький // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). — Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. — С. 790–791.

¹⁴²⁸ Лев В. Львівська богема між двох війн / В. Лев // Наш Львів. Ювілейний збірник, 1252–1952. — Нью-Йорк: Червона калина, 1953. — С. 176.

них бував. «Доля розкинула нас по широкому світі. Забуваємо минуле, забуваємо добрих людей, яких знали колись довгі роки». Так і з Михайлом Терлецьким. «Скромна постать цієї трудолюбивої і чесної людини була відома колись кожному львів'янинові»¹⁴²⁹.

Какали, що Терлецький полюбляв грати в карти, але весь час програвав. Однак аптека давала непоганий дохід, і він міг собі дозволити собі таку розвагу. Одного разу йому повезло — виграв три злотих. Хоча він програвав набагато більше, цей виграш так його надихнув, що він покликав своїх друзів у ресторан, де витратив на вечерю 36 злотих, довго розповідаючи гостям про всякі тонкощі гри в карти. Ще Михайло цікавився спортом і став одним із небагатьох українців, які відвідали олімпіаду 1936 року в Німеччині.

Терлецький фінансував видання раз на тиждень газети «Неделя» та журналу «Мистецтво», а у своєму будинку він надав приміщення для редакцій тижневиків «Громадський голос» і «Правда». Був він, за словами сучасника, «справжнім меценатом»¹⁴³⁰. Михайло зібрав велику колекцію живопису й графіки (зокрема роботи Михайла Бойчука, Святослава Гординського й багатьох інших)¹⁴³¹, а також брав участь у заснуванні «Національного музею» у Львові.

В аптеці Терлецький створив благодійний фонд, який надавав безкоштовні ліки для пацієнтів лікарні, заснованої митрополитом Андрієм Шептицьким. Михайло фінансував і стипендії для студентів-українців, які навчалися у Львівському університеті, а також щороку брав на роботу двох-трьох випускників-фармацевтів.

Мабуть, всім подобаються такі історії, коли людина розбагатіла і вчасно відходить від справ, щоб за власні гроші підтримувати креативний клас. Людей з такою долею було чимало, і вони надавали особливий шарм своєму часу.

Однак, коли в 1939 році в Галичині змінилася влада, у Терлецького забрали половину будинку і йому довелося перейти на роботу в іншу, сусідню, аптеку Бретлера. А сина Бретлера

¹⁴²⁹ Пачовський Р. Спогади про аптекаря Михайла Терлецького / Р. Пачовський // Свобода. — 1967. — 12 січня. — С. 4.

¹⁴³⁰ Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. — Тернопіль: Богдан, 2014. — С. 191.

¹⁴³¹ Детальніше див.: Гординський С. АНУМ (Спогади про Асоціацію незалежних українських мистецтв у Львові) / С. Гординський // Сучасність. — 1985. — № 4. — С. 56.

направили в аптеку Терлецького. Образливо, звичайно, але що поробиш... У той час готових ліків було мало, і аптекарі багато препаратів готували самі. В аптеці, де Терлецькому довелося тепер працювати в рецептурному відділі, продавали неякісні таблетки від головного болю — до їхнього складу мала входити гуарана, яку везли з Південної Америки, але через її відсутність туди додавали хінін, що не мав потрібної дії. Сумлінний Терлецький відмовився продавати такі таблетки, і начальство понизило його на посаді до рядового співробітника, який готував ліки. Потім Терлецький перейшов на роботу фармацевтом у лікарню, а коли Львів зайняли німецькі війська, він зміг повернутися у свою аптеку, але вже не як власник, а лише як орендар¹⁴³². Михайло був «людиною слабого здоров'я, та виявив себе твердим патріотом, не покидаючи свого Львова до кінця життя». Залишилася в пам'яті «пригорблена постать трудолюбивого львівського аптекаря... такої простолінійної і чесної людини, що їх небагато приходилося стрічати»¹⁴³³.

З 1944 по 1971 рік аптекою завідувала помічниця Терлецького, провізор Софія Гургула, і саме завдяки їй вдалося зберегти інтер'єр¹⁴³⁴ на згадку про Михайла Терлецького. Сам він помер у 1966 році й похований у Львові на Личаківському цвинтарі.

Дрогобич

Дрогобич, один з найважливіших центрів галицького нафтового буму, виглядав набагато пристойніше, ніж Борислав. Важка праця робітників у вузьких і тісних укріплених гілками нафтових колодязях, які могли у будь-який момент обвалитися, була і там рабською. Але в Дрогобичі була більше помітна інша сторона, життя розбагатілої на нафті еліти (як-от брати Гартенберги) і напівеліти навколо неї. Може, вони і не були мільйонерами, але все одно курили дорогі кубинські сигари¹⁴³⁵. Одразу було помітно, що сприятливий вплив цивілізації торкнувся цього містечка, в минулому нічим непримітного.

¹⁴³² Німці не стали скасовувати радянську націоналізацію, тому Терлецькому не повернули його аптеку.

¹⁴³³ Пачовський Р. Спогади про аптекаря Михайла Терлецького / Р. Пачовський // Свобода. — 1967. — 12 січня. — С. 4.

¹⁴³⁴ З 1966 року це аптека-музей.

¹⁴³⁵ Докладніше див.: Schatzker V. The Jewish Oil Magnates of Galicia: Part One: The Jewish Oil Magnates: A History, 1853–1945 / V. Schatzker. — Montreal: McGill-Queen's Press, 2015.

Знаменитий Мойсей Гартенберг володів у Дрогобичі не тільки розкішним будинком, а майже половиною вулиці. Крім того, йому належали земельні ділянки, магазини й будинки в інших галицьких містах. Два брати, Мойсей і Лазар, сини корчмаря з карпатського села Рибник, починали з малого — за чутками, Мойсей возив у Борислав і Дрогобич молоко, а старший брат Лазар торгував дровами. Коли в центрі загальної уваги опинилась нафта, брати спершу заготовлювали деревину для вишок, а пізніше вирішили самі добувати озокерит і нафту.

У 1863 році вони побудували у Дрогобичі нафтопереробний завод «Гартенберг, Лаутербах, Вагманн і Гольдхаммер», що переробляв більше 400 000 барелів нафти за рік. А в 1883 році в Коломиї почав працювати новий нафтопереробний завод «Кюнель, Гартенберг, Шрейер і компанія», у який компаньйони інвестували 60 000 гульденів. Критики (а вони є завжди й скрізь) заявляли, що брати малоосвічені й малограмотні, але це не заважало успішному бізнесу. Якщо в людей є чуття, працездатність і розуміння ринків, вони досягають успіху без якоїсь особливої освіти. Так було з Гартенбергами.

Гроші потекли рікою, і Гартенберги купували нові й нові нафтоносні ділянки. До кінця 1880-х вони були в zenіті слави, щедро жертвуючи на доброчинність. У 1889 році в Дрогобичі за їхні кошти відкрили будинок пристарілих, а в 1898-му — єврейський госпіталь. Може, все б ішло гладко, якби не конфлікт із ще одним нафтовим магнатом, релігійним Ізраїлем Ліbermanом (до речі, далеким родичем Гартенбергів). Оскільки Гартенбергам більше везло, вони були багатші та й не настільки фанатичні щодо релігії, це викликало таку сильну ворожість у Ліbermanа, що він найняв банду знаменитого тоді гопника Реда Лейбиша, щоб підпалити вишки конкурентів. Спершу вночі підпиляли дерев'яні опори в одній із вишок Гартенбергів, і та впала, задавивши на смерть двох робітників. Гартенберги не стали наймати бандитів і одразу звернулися до суду, вигравши його. А Мойсей піднявся ще вище — роз'їжджав Віднем в найдорожчих автомобілях, спокушав незліченну кількість жінок і міг запросто програти в карти якийсь зі своїх будинків, знаючи, що він потім відіграє його назад.

Для Ліbermanа це був не єдиний такий конфлікт. Коли він став монополістом в озокеритовій промисловості, його стиль бізнесу втілював усі гірші риси нафтового буму в Бориславі —

робітники були безправними і нещадно експлуатувалися. Спірні питання з конкурентами Ліберман вирішував в агресивній манері, як було в 1886 році з Іоною Кухмеркером, який захотів вийти зі сфери впливу Лібермана, почав шукати власних клієнтів і навіть переманювати їх у Лібермана. Той найняв людей, які жорстоко побили Кухмеркера, після чого він потрапив до лікарні. Справу передали до суду, а місцева преса стверджувала, що Ліберман нібито охоронець інтересів бориславського бізнесу, а Кухмеркер — агент віденських компаній, які хотіли послабити вплив монополіста¹⁴³⁶. Зрештою Ліберман утратив усе — авторитет, гроші й здоров'я.

З початком нафтового буму виник попит на земельні ділянки, де можна було видобувати нафту. Власники землі швидко зрозуміли, що на цьому можна добре заробити, і почали спершу продавати землю, а потім усе частіше здавати в оренду, одержуючи відсоток від вартості добутої нафти, зазвичай 10–20%. Бували, щоправда, афери, коли землі купували за мізерну плату в наївних селян, а продавали набагато дорожче нафтовим компаніям. Найбільш грандіозна з таких історій відбулася у вересні 1912 року в Дрогобичі, де спритні ділки зуміли купити в селянина зі Східниці земельну ділянку за 50 крон і одразу перепродати його фірмі Anglo-Galicya за 400 000 крон.

Контракти про оренду нафтоносних земель зазвичай укладали на 25 років. Власник землі (селянин або поміщик) одержував одноразову виплату, а потім прибуток «брутто» від видобутку нафти¹⁴³⁷. Контракти записувалися в «нафтові книги», які зберігалися в іпотечних відділах судів. Для захисту своїх інтересів у 1917 році в Дрогобичі «бруттовці» створили об'єднання «Підойма»¹⁴³⁸, а в 1924 році у Львові — подібне об'єднання УНАС («Український нафтовий союз»)¹⁴³⁹.

¹⁴³⁶ Москалець В. Конфлікти у нафтовій промисловості Галичини у XIX ст. як маркер економічної модернізації / В. Москалець // Вісник Харківського національного університету. Серія «Історія». — № 1134. Вип. 49. — С. 124–125.

¹⁴³⁷ Терлецький М. Добування бориславської нафти в минулому / М. Терлецький // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). — Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. — С. 790–793.

¹⁴³⁸ Підойма — важіль.

¹⁴³⁹ Основною метою УНАС «є оборона прав наших українських брутовців», щоб згуртувати «всіх заінтересованих в нафтовій промислі українців, як підприємців, так і власників нафтових теренів» (Брутовець. Викуп брутової нафти / Брутовець // Діло. — 1923. — 23. квітня. — С. 3–4). УНАС, як і «Підойма», не займався видобутком нафти.

Навколо прибутків «брутто» виникало чимало правових суперечок. Вирішення спірних питань потребувало досвіду в таких справах від суддів і адвокатів. В апеляційному відділі окружного суду в Самборі працювало три достатньо досвідчених у нафтових справах судді — Хиляк, Петровський і Вінтер.

У Дрогобичі¹⁴⁴⁰ після Першої світової війни славилася адвокатська контора Володимира Ільницького (він добре орієнтувався у нафтових справах), що існувала з 1917 по 1939 рік — його називали «головним адвокатом нафтових справ». На відсотках «брутто» власники землі добре заробляли — і селяни, і поміщики. З'явилися так звані «бруттовці» — власники земель, що одержували прибуток від видобутку нафти. Саме Ільницький став головним ініціатором заснування товариства «Підойма»; за його пропозицією створили також українське товариство для пошуку нафти та її експлуатації. У 1939 році Ільницький міг би легко виїхати в Західну Європу — він добре знав німецьку мову й знайшов би собі місце. Але адвокат вирішив залишитися в Дрогобичі, вважаючи, що не зробив нічого поганого для радянської влади. Але його однаково заарештували в 1940 році як людину відому й заможну. Де саме і як закінчилося його життя, мені невідомо.

Біржа в кав'ярні Шенгольца

Право на отримання прибутку за оренду нафтоносних земель можна було ділити на частини, які називали «уділи брутто», тобто частки¹⁴⁴¹. «Власник землі, який діставав як відплату від нафтової компанії уділи брутто, переважно не задержував їх собі, а продавав охочим купцям. А позбувати їх можна було у довільній кількості, навіть у дробах... половину одного процента, четвертину... Дрогобич був головним і дуже рухливим ринком бруттових транзакцій, а місцева велика кав'ярня Шенгольца (потім Європейська) була неофіційною біржею, де кожного дня сотні уділів брутто міняли власників»¹⁴⁴².

¹⁴⁴⁰ Докладніше про адвокатів Дрогобича див.: Нижанковський З. Суд і адвокати Дрогобича / З. Нижанковський // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). — Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. — С. 567–584.

¹⁴⁴¹ На відміну від прибутку «брутто» від оренди земель, «нетто» називали тоді прибуток від самих нафтових свердловин.

¹⁴⁴² Нижанковський З. Суд і адвокати Дрогобича / З. Нижанковський // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). — Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. — С. 570.

У цій кав'ярні¹⁴⁴³ виникла найбільша місцева біржа, і там з восьмої ранку юрбилися й укладали угоди ті, хто тримав у своїх руках нафтовий бізнес. В основному це були євреї — частина з них у сучасному одязі, частина з довгими бородами, пейсами та у своїх улюблених чорних шовкових пальтах з хутряними комірцями. А бідніші маклери, які заощаджували гроші на каву, стояли біля кав'ярні на вулиці; пальто в них були зазвичай потерті й брудні. Із цієї кав'ярні невидимі нитки ділових зв'язків тягнулися в Grand Café у Львові, а також ще далі — на Берлінську й Лондонську біржі. Тут можна було купити або продати частки прибутку «брутто», причому коштували вони недорого — зазвичай від 10 до 50 крон залежно від розміру частки. А це означало, що вони були доступні багатьом дрібним небагатим інвесторам. Говорили, що їх купували навіть водовози, офіціанти й кухарі — як лотерею. Раптом повезе й розбагатіють.

Коли сьогодні читаєш цю історію, то розумієш із усією очевидністю, що сама ідея продавати частки права на прибуток була для того часу (і місця) дуже просунутою — у кав'ярні Шенхольца явно пахло не тільки кавовими зернами, а й деривативами (причому не найпростішими, типу опціонів, а набагато складнішими). Придумати таке могли тільки знаючі євреї із Дрогобича, яких сильно надихав початок нафтового буму.

«Мешканці Дрогобича швидко багатіли... робітники, урядники, середній клас... Тисячі людей жило із брокерства і нафтової біржі без продуктивної професії». Жилося тоді «весело і розкішно, багато розбагатілих сімей виїхало до Відня... Повстала легенда, поширена поза Дрогобичем, що тут золото лежить на вулицях, і треба тільки вміти його відкрити і загарбати для себе»¹⁴⁴⁴.

Мрія про легко здобуте багатство приваблювала в ті роки в Дрогобич багатьох — інвесторів і фінансистів, інженерів і авантюристів. Хтось багатів, хтось ставав банкрутами й вирішував закінчити життя самогубством — газети не раз писали тоді про такі випадки. Адже везло, як завжди, не всім.

Дрогобич процвітав. Вілли багатіїв виднілися всюди, і на вулицях цього галицького містечка новітні, найдорожчі авто

¹⁴⁴³ Кав'ярню, першу й найвідомішу в Дрогобичі, відкрили на розі площі Ринок і вулиці Ковальської у будинку готелю (спершу він називався Grand Hotel, потім — «Європа»). Будинок готелю побудували на рубежі XIX і XX століття, його власником був тоді Маврицій Шорп.

¹⁴⁴⁴ Obumarle miasto // Chwila (Lwow). — 1927. — 18 czerwca. — S. 7.

(«Бентлі», «Мерседеси», «Паккарди» і «Аустро-Даймлери») упевнено обганяли дерев'яні вози селян. Достаток вільних грошей особливо відчувався на знаменитій Стрийській вулиці, де будувалися нові й нові особняки й багатоквартирні будинки у віденському стилі. «Вулицею Крокодилів» назвав її Бруно Шульц, який іронічно дивився на плоди нафтового буму. «Це був торгово-промисловий район з недвозначним прагненням до навмисної утилітарності. Дух часу, механізм економіки не пощадили й нашого міста, пустивши жадібне коріння на клаптику його околиць», де й з'явився цей «паразитуючий квартал». Якщо в старій частині міста «ще панувала нічна затишна торгівля», то в новому кварталі розцвіли «безоглядні форми комерціалізму. Псевдоамериканизм, пересаджений на старосвітський трухлий ґрунт міста, розрісся пишною, але порожньою й тьмяною вегетацією вбогої базарної претензійності»¹⁴⁴⁵. Не любив капіталізм народжений у Дрогобичі в 1892 році єврейський хлопчик Бруно, майбутній письменник¹⁴⁴⁶. Напевно, тому що сам був від нього дуже далекий.

Крах нафтового короля

Маніакальне прагнення швидкого збагачення засліплювало багатьох. «Ця постійна лихоманка і є життя... Наші думки, почуття, бажання, надії, пристрасті — там, за тисячами футів під землею». Заради шансу заробити мільйони люди «живуть у глушині, серед паровозів, хрускоту землі від ударів бура, бруду від розливої нафти, диму й гуркоту парових машин»¹⁴⁴⁷, — говорить герой повісті «Нафта» Ігнатія Мацеевського, який писав під псевдонімом «Север». Цей герой, аристократ, що залишив віденські й краківські салони заради можливості швидко розбагатіти, приїхав (подібно до свого прототипу Станіслава Щепановського) у Прикарпаття, щоб зайнятися нафтовим бізнесом.

¹⁴⁴⁵ Шульц Б. Коричные лавки / Б. Шульц. — М.: Гешарим, 1993. — С. 62.

¹⁴⁴⁶ Життя Бруно Шульца закінчилося драматично — 19 листопада 1942 року його застрелив на вулиці Дрогобича один із гестапівців, які влаштували облаву на євреїв і вбивали всіх.

¹⁴⁴⁷ Sewer. Nafta. T. 1. / Sewer. — Warszawa: Kurjer Warszawski, 1894. — S. 16. Ігнатій Мацеевський (1835–1901) зі знанням справи описував усі технічні досягнення свого часу — залізниці, парові двигуни, телеграф, а також канадські бурові установки. Так само докладно, з журналістською точністю він розповідав і про видобуток нафти.

Серед тих, хто працював на нафтових родовищах, 50% становили українці, 30% — євреї, 20% — поляки. Це був той галицький етнічний трикутник, де йшла постійна конкурентна боротьба трьох націй, між якими історично сформувалися складні й заплутані відносини. За словами Моше Росмана, «і поляки, і євреї вважали членів другої партії... зовсім “іншими”». Їх у всьому підозрювали, боялися, або, що ще гірше, демонізували»¹⁴⁴⁸. З такою самою недовірою ставилися до поляків і євреїв українці. Недовіра й насторожене ставлення призводило до того, що тривалий час спільний бізнес між представниками полюсів «галицького трикутника» був практично неможливий. А під час нафтового буму їм, мабуть, уперше довелося разом займатися однією справою. Щоправда, українцям більше як робітникам, а не підприємцям. Іноді саме в протистоянні між трьома народами шукають причину економічної відсталості Галичини¹⁴⁴⁹. Почасти це також мало своє значення.

Дрібні підприємства, де нафту переробляли вже не кустарними методами (як у часи Ігнатія Лукасевича), змінилися нафтопереробними заводами («дистилярнями») із визнаними у тогочасному світі технологіями. Особливо прославилися великі нафтопромисловці Ян Мітіс і гірський інженер Іозеф Геккер¹⁴⁵⁰. А одне з найбільших нафтопереробних підприємств у Печеніжині належало Станіславу Щепановському.

З його ініціативи в 1886 році створили фінансовий консорціум для будівництва відгалуження залізниці від Коломиї до нафтових родовищ¹⁴⁵¹. Справа пішла швидко, і у тому самому році дорогу закінчили. Проблема транспортування нафти тоді стояла дуже гостро — через нерозвиненість інфраструктури Галичини видобуту нафту й продукти її перегонки було складно перевозити до основних морських портів Австро-Угорщини (Трієст і Пула), які знаходилися досить далеко від місця видобутку. Вартість транспортування теж була високою — при собівартості нафти 2,5 крони за кубометр на місці видобутку після доставки у Відень її собівартість під-

¹⁴⁴⁸ Rosman M. Jak pisać historie żydowską? / M. Rosman. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. — S. 121.

¹⁴⁴⁹ Antosik-Piela M. Galicyjski trojkat etniczny w polskiej prozie naftowej / M. Antosik-Piela // Ruch literacki. — 2016. — T. VII. № 4 (337). — S. 443.

¹⁴⁵⁰ Докладніше про Геккера див.: Waciega S. Galicyjsky pionerzy przemyslu naftowego w II polowie XIX wieku / S. Waciega // Malopolska. — 2016. — XVIII. — S. 132–133.

¹⁴⁵¹ Фінансувала проєкт віденська компанія M. Biederman & Co, а будівництво вела фірма Lindheim & Co з Відня.

вищувалася більш ніж у два рази, до 5,6 крони. А це помітно знижувало рентабельність нафтового бізнесу¹⁴⁵².

Однак навіть у «нафтового короля» Щепановського не все йшло добре, незважаючи на щедре фінансування. Коли в 1886 році Станіслава обрали депутатом австро-угорського парламенту, виявилося, що він не міг ним стати, тому що мав британський паспорт. Конкуренти роздули із цього цілий скандал — «іноземець захоплює нафтові родовища», ну й далі в такому стилі. Щепановський від британського громадянства відмовився, прийнявши австро-угорське, однак його усунули з усіх посад і позбавили права бути співвласником бізнесу, отже все довелося починати практично з нуля.

Однак Станіслав не здавався. У 1887 році він купив декілька інших нафтових родовищ і заснував нову компанію — Галицьке акціонерне товариство нафтової промисловості. Щепановський як підприємець був, звичайно, романтиком — адже він не просто хотів за будь-яку ціну отримати прибуток від нафти (як бориславські ділки, які вичавлювали всі соки з робітників), а мріяв вивести Галичину з економічної відсталості. Він не тільки писав про це у своїй книзі про бідність Галичини, але й робив реальні кроки — будував на своїх родовищах житло й магазини для робітників, а також відкривав для них клуби, де виступав з лекціями.

Однак у якийсь момент удача відвернулася від Щепановського — він вклав узяті в борг гроші в декілька земельних ділянок, розраховуючи на багаті родовища, але нафти там не виявилося. А борги потрібно було віддавати. Довелося терміново продавати Англо-Австрійському банку за мільйон ринських злотих (2 млн крон) найбагатше родовище в Східниці, але однаково він не зміг повернути Францишеку Зимі кредит у два млн ринських злотих (4 млн крон).

Зрештою, історія «галицького Рокфеллера» Щепановського закінчилася зовсім не так, як можна було б передбачати. А грандіозний фінансовий скандал знецінив усі розмови про процвітаючу «карпатську Каліфорнію» і «галицьку Пен-

¹⁴⁵² Тому в січні 1908 р. було порушене питання про зниження тарифів на державних дорогах (зокрема на Північній залізниці) на 1,17 крони за кубометр (*Austria-Hungary // The Economist*. — 1908. — Jan. 25, — № 3361. — P. 170–171). У Галичині встановили низьке мито на вивіз сирої нафти й високе — на нафтопродукти. Це стимулювало видобуток нафти, але гальмувало її переробку на місці. У 1905 році на нафтопереробні заводи Галичини надходило лише 30 % видобутої нафти, решту вивозили (Історія України. Новітня доба [За ред. акад. В. М. Литвина]. — К.: Академвидав, 2012. — С. 51).

сильванію». Чутки про те, що в Щепановського проблеми і він через збитки не може повернути борги, швидко поширилися. «О его маетках ніхто добре не знав; одні говорять про міліони, другі шептали собі, що він мав лише довги»¹⁴⁵³.

Зимовим днем 19 січня 1899 року численні вкладники Галицької ощадної каси кинулися забирати гроші — паніка охопила все місто. Каса, яка вже пів століття бездоганно працювала в гарному респектабельному будинку у віденському стилі на Гетьманських валах, завжди вважалася надійною фінансовою установою, послугами якої користувалося багато людей. І раптом вона опинилась на межі банкрутства через великі кредити, видані «нафтовому королю». Юрба вкладників оточила будинок каси, потім прибула поліція й заарештувала директора, Францишека Зиму — давнього друга Щепановського, який постачав йому капітали.

Аудит показав, що фінансові справи ощадної каси були, м'яко кажучи, не дуже добрими. Причому йшлося не тільки про кредити Щепановському. Літній банкір виписав собі з Відня коханку, Марію Стефанію Фурман, і витрачав гроші на її утримання із капіталів каси. Крім того, знайшли також інші зловживання. Щепановського, Зиму, Марію Фурман і двох працівників ощадної каси заарештували, після чого почалося розслідування¹⁴⁵⁴.

Виявилося, що Францишек Зима для того, щоб по дружбі видавати кредити «нафтовому королю», відкрив фіктивні рахунки загалом на п'ять мільйонів гульденів. Скандал ще більше роздували не тільки дрібні банки (які хотіли обвалити такого великого конкурента, як Галицька ощадна каса), а й нафтові суперники, що давно мріяли позбутися Щепановського. Закінчилася справа тим, що 72-річний Зима помер у в'язниці, так і не дочекавшись суду, — серце не витримало. Газети згадували про чутки, що він нібито отруївся, а може, навіть його взагалі отруїли¹⁴⁵⁵.

А Щепановському (хоча суд визнав його ні в чому не винним) довелося піти з нафтового бізнесу і продати конкурентам за пів ціни свої родовища. Він залишився ні з чим і незабаром помер у 1900-му. Було йому тоді лише 54 роки.

¹⁴⁵³ Чорновол І. Галицька каса щаднича. Про що писало «Діло» 10 лютого 1899 року / І. Чорновол. — <https://dilo.net.ua>

¹⁴⁵⁴ Докладніше див.: Akt oskarzenia w sprawie... Galic. Kasie oszczednosti // Dziennik Polski. — 1899. — 10. II. (273) — S. 3–6.

¹⁴⁵⁵ Przegląd // Naprzód (Krakow). — 1899. — 10. VIII. — S. 1.

Хвиля акціонерного засновництва

Загалом під час нафтового буму в Галичині заснували більше трьох сотень акціонерних товариств, пов'язаних із цією галуззю¹⁴⁵⁶. З них найбільші 15 компаній забезпечували три чверті видобутку нафти — основним з них було «Галицько-Карпатське товариство» з капіталом 16 млн крон, компанії «Східниця» з капіталом 10 млн крон і «Галичина» з капіталом 6 млн крон¹⁴⁵⁷. Нафтовидобувні підприємства росли як гриби, вони безліч разів змінювали власників, а потім зникали так само швидко, як з'явилися, або ж поглиналися більшими нафтовими компаніями.

Зазвичай той, хто був більш діловим і активним, купував або орендував нафтоносну ділянку землі, створював товариство і ставав головою правління. Потім продавав (або здавав в оренду) ділянку засновуваному ним же товариству за чималу суму. Після цього він одержував чималі відсотки (брутто) від прибутку за добуту нафту, оформляючи їх на дружину або інших родичів (зазвичай вони ставали членами правління). За завищеною ціною проводив буріння (та інші роботи), звітуючись хіба що перед самим собою; випишував собі премії й оплачував особисті рахунки з бюджету товариства. У дрібних нафтових підприємствах таке бувало дуже часто. Вичавивши в такий спосіб з товариства усе можливе, власник контрольного пакета акцій продавав за вигідною ціною свій пакет компанії з іноземним капіталом.

Іноземні інвестори часто не створювали нових компаній,кладаючи капітали в модернізацію вже існуючих, але не дуже прибуткових підприємств. Їх вони купували в місцевих влас-

¹⁴⁵⁶ Потім у результаті концентрації виробництва й злиття дрібніших компаній їхня кількість скоротилася з 344 в 1907 р. до 254 в 1910 р. (Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — С. 26).

¹⁴⁵⁷ А також «Акціонерне товариство нафтової промисловості», «Ст. Фрейнд і Ко» та ін. (Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. С. Хонігсман. — Л.: Вид-во Львів. університету, 1971. — С. 52–53). Більшість із цих нафтовидобувних компаній були невеликими й належали євреям, з яких 16% мали дипломи інженерів або іншу освіту (Pammer M. Jüdische Vermögen in Wien 1938 / M. Pammer. — Wien: Oldenbourg, 2003. — S. 58–62. Докладніше див.: Landau S. R. Unter jüdischen Proletariern. Reiseschilderungen aus Ostgalizien und Russland / S. R. Landau. — L.: Wien: Rosner, 1898. — 68 s.; Schatzker V. The Jewish Oil Magnates of Galicia: Part One: The Jewish Oil Magnates: A History, 1853–1945 / V. Schatzker. — Montreal: McGill-Queen's Press, 2015. — 522 p.).

ників. А ті зі свого боку потім часто купували акції великих нафтових компаній на гроші, отримані від продажу своїх дрібних нафтових підприємств і нафтоносних земельних ділянок.

Більшість великих нафтових компаній створювалися за рахунок іноземних інвестицій — «у великих підприємствах... панує в нас іноземний капітал»¹⁴⁵⁸. Іноземці приносили нові методи видобутку нафти, нові вимоги до культури виробництва, і завдяки ним галицьку нафту експортували в різні країни. Інвесторів приваблювала можливість одержати високі доходи. Прибуток від інвестицій наприкінці XIX століття зазвичай становив тут 10–12 % (у Західній Європі він не перевищував тоді 3–4 %). Така висока прибутковість досягалася за рахунок низької оплати праці, а також інтенсивної розробки родовищ для одержання максимального доходу за короткий час. Тому деякі галицькі акціонерні нафтові компанії сплачували дивіденди 25–27 %¹⁴⁵⁹.

Загальна фінансова криза 1899–1902 років загальмувала приплив іноземних інвестицій у нафтові компанії Галичини, хоча й не надовго¹⁴⁶⁰. Після закінчення кризи нафтовий бум розгорівся з новою силою, і видобуток галицької нафти став справді масовим. Його контролювали великі акціонерні компанії з іноземними капіталами.

Спершу в нафтовій промисловості Галичини переважав австрійський капітал, що й зрозуміло. Коли в другій половині XIX століття у світі почалися процеси експорту капіталу, Австро-Угорська імперія (яка не мала зовнішніх колоній) могла вкладати накопичені фінансові ресурси тільки у власні периферійні регіони, зокрема в Галичину. Серед найбільших австрійських інвесторів лідирував віденський банк Credit Anstalt¹⁴⁶¹.

¹⁴⁵⁸ Szczpanski A. Stan wytworczosci przemyslowej i gorniczej Galicji w roku 1910 / A. Szczpanski. — Lwow, 1912. — S. 187.

¹⁴⁵⁹ Rymar L. Galicyjski przemysl naftowy / L. Rymar. — Krakow, 1915. — S. 118.

¹⁴⁶⁰ Криза спричинила значне скорочення будівництва (у цій галузі працювало майже 50 % міської робочої сили). А в нафтовій промисловості (де обсяг видобутку нафти продовжував зростати навіть у роки кризи) попит на нафту значно знизився, відповідно впали й ціни на неї — з 6 крон в 1900 р. до 5,6 крони — в 1901-му, 2,8 крони — в 1902 р. і 2,5 крони — в 1903 р. (Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 323).

¹⁴⁶¹ Одним із каналів надходження австрійських інвестицій у Галичину став Промисловий банк у Львові, заснований у 1910 році для надання довготермінових кредитів підприємствам.

У той самий час дедалі більшого впливу став набувати германський капітал (зокрема німецька компанія Deutsche Erdoel AG)¹⁴⁶² — вигоду інвестицій у видобуток нафти тоді вже багато хто зрозумів¹⁴⁶³. А на початку XX століття в Галичину потекли французькі капітали (компанія Societe Anonyme de Limanowa), англійські (Premier Oil and Pipeline Co., Ltd.)¹⁴⁶⁴ і американські (Socony-Vacuum Oil Company).

У ті роки американські компанії вважалися визнаними лідерами у видобутку нафти. У Галичині американський капітал з'явився з 1875 року, коли на місцевих нафтових підприємствах стали використовувати імпортовану зі США техніку. У 1898 році почала роботу галицька філія американського концерну Socony-Vacuum Oil Company, однієї з найбільших тоді нафтових компаній (попередника сучасної Exxonmobil). А 29 травня 1909 року в Гамбурзі підписали угоду між нафтовими компаніями Галичини й ще одним світовим лідером у видобутку нафти — американською компанією Standard Oil, яка одержала право на розробку галицьких нафтових родовищ. Після цього в Галичину навіть прибув сам «нафтовий король» Джон Рокфеллер.

Преса писала, що через «убивчу американську конкуренцію в нафтовому промислі» австрійський уряд «має намір запровадити нафтову монополію», і всі резервуа-

¹⁴⁶² У 1863 р. заснували «Галицько-Гамбурзьке акціонерне товариство», а наприкінці XIX століття в Галичині було шість акціонерних компаній зі змішаними австро-німецькими інвестиціями (їхній сумарний капітал досягав 24 млн крон). Найбільшими стали «Галицько-карпатське акціонерне нафтове товариство Мак Гарвела й Бергхайма» і «Австрійське акціонерне товариство нафтової промисловості».

¹⁴⁶³ Інвестували капітали в Галичині великі чеські банки — «Банк купецький для Чехії та Моравії» (Bank Kupiecki dla Chech i Moraw) із Праги й «Празький кредитний банк» (Praski Bank Kredytowy). «Банк купецький...» вкладав капітали в різні нафтовидобувні підприємства Галичини й став засновником «Галицького гірничовидобувного акціонерного товариства» у Львові (Galicyskie Gornicze Towarzystwo Akcyjne). Банк також вклав 700 тис. ринських злотих у «Галицьке акціонерне товариство цукрової промисловості» (Galicyska Spolka Akcyjna Przemyslu Sukrowniczego). Надавали чеські банки й муніципальні кредити містам Галичини, а чеський ощадний банк Sporobank створив мережу своїх філій (Bronski K. Rozwoj galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841–1914 (zarys problematyki) / K. Bronski // Akademia Ekonomiczna w Krakowie. Zeszyty Naukowe. — 2007. — № 749. — S. 75–91).

¹⁴⁶⁴ У 1911 р. англійським компаніям належала в Бориславі 71 свердловина з 363, вони забезпечували 25% видобутку нафти (Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 2. — С. 27).

ри нафти й трубопроводи «купає в приватних власників скарбниці»¹⁴⁶⁵.

Наприкінці XIX — початку XX століття конкуренція між нафтовими компаніями загострювалася¹⁴⁶⁶. У той час іноземний капітал у нафтових компаніях часто був змішаним — в одне з найбільших нафтовидобувних товариств «Галичина» вклали німецькі, англійські, польські та інші інвестиції, а капітал компанії виріс із 6 млн крон у 1904 році до 20,5 млн у 1918-му¹⁴⁶⁷.

У 1913 р. загальний обсяг інвестицій у нафтовидобувну промисловість Галичини досяг 310 млн крон¹⁴⁶⁸. Зростали обсяги видобутку нафти — з 300–330 тисяч тонн у 1896–1900 рр. до рекордних 2,1 млн тонн у 1909 році (5,2% світового обсягу)¹⁴⁶⁹. У США тоді видобували 63%, у районі Баку — 22%¹⁴⁷⁰. Тому не будемо переоцінювати значення галицької нафти на світовому ринку. Та й запаси її виявилися не дуже великими і швидко вичерпалися — видобуток став знижуватися з 1910 року й перед початком Першої світової війни впав удвічі й становив лише мільйон тонн¹⁴⁷¹.

Однак для самої Галичини нафтовий бум мав велике значення. Це була і участь у новому глобальному ринку нафтопродуктів, який швидко зростав, і потоки іноземних капіталів (які завжди й скрізь поживлявали не тільки економіку, але

¹⁴⁶⁵ Нефтяная монополия в Австрии // Коммерсант. — 1910. — № 208. — 12 апр. — С. 2.

¹⁴⁶⁶ У 1892 р. створено картель австрійських власників нафтопереробних заводів, а в 1903-му за підтримки віденського банку Credit Anstalt виник синдикат Petrolea, який об'єднав основні нафтовидобувні компанії. У 1907 р. під час кризи надвиробництва й падіння цін на нафту синдикат розпався, і замість нього створили картель «Крайовий союз видобувників нафти», який об'єднав 75% усіх нафтовидобувних компаній. Його контролювала англійська компанія Premier Oil and Pipeline Co., Ltd. А з 1912 р. почав роботу німецько-англійський концерн, що контролював 30% усього видобутку нафти та заводів чотирма із семи нафтопереробних заводів.

¹⁴⁶⁷ История Украинской ССР. В 2 т. Т. 1. — К.: АН УССР, 1956. — С. 769.

¹⁴⁶⁸ Місцевий галицький капітал становив лише 19%, решта — іноземні інвестори (30% — австрійський капітал, 20% — англійський, по 12–15% — німецький і французький, по 2% — американський і бельгійський) (Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 421).

¹⁴⁶⁹ Amalgamation of Galician Pipe Line interests // The Times. Finance, Commerce & Shipping. — 1911. — 18 march. — P. 1. Col. 4.

¹⁴⁷⁰ Puchowicz A. With oil through generations / A. Puchowicz. — Plock, 2006. — P. 39.

¹⁴⁷¹ Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 421.

й повсякденне життя), і шанс на технологічні інновації. Втім, з останнім було не все добре.

Навіть під час найбільшого нафтового буму індустріалізація (крім хіба що самих нафтовидобувних компаній) слабо торкнулася Галичини. На відміну від Центральної України (де швидко розвивалося виробництво цукру), і особливо південно-східного індустріального регіону з його вуглевидобувною й металургійною промисловістю. А розгалужена на початку XX століття залізнична мережа зв'язала ці промислові центри із чорноморськими портами. Галичині для такої індустріалізації не вистачило часу — нафтовий бум перервався з початком Першої світової війни. Після її закінчення Австро-Угорщина розпалася, а Галичина стала частиною Польщі, економічні можливості якої були значно меншими.

По суті, нетривалий період економічного підйому під час нафтового буму змінився застоєм ще до початку війни. А під час Першої світової війни відступаючі російські війська підірвали й підпалили нафтові свердловини, після чого нафтова промисловість у Галичині виявилася повністю зруйнованою. Після закінчення війни відновлювати все це стало економічно не вигідно — на той час у світі відкрили багатші родовища, а невеликі й сильно виснажені за роки буму запаси галицької нафти втратили значення. У 1925 році в Галичині видобували лише половину відсотка світового обсягу¹⁴⁷². Але в пам'яті сучасників нафтовий бум залишився, звичайно, надовго. Мабуть, і сама галицька економіка після нафтового буму стала іншою, динамічнішою. Тому вплив тієї хвилі глобалізації на рубежі XIX і XX століть не пройшов для Галичини марно.

«Як міг регіон, настільки багатий природними ресурсами, залишитися таким бідним?»¹⁴⁷³. И чому нічого не вийшло із мрії про «галицьку Каліфорнію»? Галичина не настільки була багата нафтою (хоча спершу нафтові родовища справді здавалися невичерпним багатством). Та й 5 % світового видобутку — це всього лише п'ять відсотків. Навіть не 25. До того ж в Америці нафтова промисловість бурхливо розвивалася у світі індивідуалізму й вільного підприємництва, але із

¹⁴⁷² У той час у видобутку нафти лідирували США — 72,1 %, потім йшли Мексика (10,1 %), Радянський Союз (5 %), Персія (3,1 %) та інші країни. Галичина була лише на 10-му місці — 0,54 % світового видобутку нафти (Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia / A. F. Frank. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. — P. 188–189).

¹⁴⁷³ Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia / A. F. Frank. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. — P. 47.

чіткими правилами поведінки на ринку. У Галичині вона намагалася вижити в дуже консервативному суспільстві, пронизаному феодально-аграрною психологією. Крім того, тут постійно відчувалася нестача капіталу, у той час як інвестори в Америці влили в нафтову промисловість величезні гроші. А головна причина в тому, що сировинна економіка сама по собі не гарантує процвітання. Порівняємо багаті нафтою Венесуелу й Сполучені Штати, і одразу стане зрозуміло, що не в нафті справа. Щоб розірвати порочне коло бідності й нерозвиненості, необхідно змінити структуру економіки, перейти від видобутку сировини до промисловості й сфери послуг. Таке могло бути навіть і в Галичині — але за іншого збігу історичних обставин.

Розділ 4.

УКРАЇНСЬКА БІЗНЕС-МЕРЕЖА

Середній клас і бізнес-мережа

Тривалий час серед українців Галичини було мало людей з високими доходами, як і тих, хто займався хоча б дрібним бізнесом, не кажучи вже про великий. Основна частина українського населення обмежувалася селянським господарством, при цьому маючи недостатньо землі, щоб матеріально себе забезпечити. А інтелігенція за відсутності промисловості довго надавала перевагу стабільності державної служби, одержуючи там невеликий, але надійний дохід, замість того щоб забезпечувати себе «власним ризиком та ініціативою»¹⁴⁷⁴. Така консервативна інертність виявлялася навіть у тому, як розпорядитися власними заощадженнями. «Наше громадянство до [Першої] світової війни воліло складати свій заощаджений гріш у банках і касах на відсотки, як іти на деякий ризик»¹⁴⁷⁵.

Однак прагнення до підвищення рівня життя й доходів природно для всіх. Можливості для цього з'явилися у другій половині XIX століття. Гроші з міста стали більше проникати

¹⁴⁷⁴ Грушевський М. Світлотині галицького життя. Михайло Яцків. «Танець тіней» / М. Грушевський // Твори у 50 т. Т. 11. — Львів: «Світ», 2008. — С. 199–212.

¹⁴⁷⁵ Інж. К. Наш національно-господарський інтерес у нафтовій промислі / Інж. К. // Діло. — 1938. — 7 травня. — С. 5.

в сільську місцевість. Загальне зростання міського населення призвело до збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію, а зниження транспортних витрат підвищило прибутковість сільського господарства — основи галицької економіки, так само як і гроші від видобутку нафти. У 1870-ті роки багатство швидко нагромаджувалося, і за декілька десятиліть перед Першою світовою війною, у часи *belle époque*, умови життя сильно змінилися не тільки в розвинених країнах Європи, а й у Галичині.

Так виникли сприятливі економічні умови для створення української бізнес-мережі. Головними з них стали формування середнього класу й нагромадження його заощаджень, що спричинило створення системи дрібних кредитних організацій. Щоб українські кредитно-фінансові організації Галичини могли повноцінно функціонувати, потрібно було перейти від аграрного консервативного романтизму до прагматичної реалістичності середнього класу, цього продукту урбанізації. А середній клас у 1890-ті роки в містах вже цілком сформувався як самостійна соціальна й економічна група¹⁴⁷⁶. Його верхній прошарок складався з професорів, юристів, журналістів, чиновників, підприємців, священників. У нижній прошарок входили власники магазинів, ремісники, викладачі шкіл і гімназій. Найбільш активною частиною українського середнього класу були політики, юристи й священники, а найбільш численною — заможні селяни. «Коли передумую минуле та згадую ті дні, стають мені перед очима як живі всі... мужі ідеального патріотизму, чистого як кришталі характеру, повні самопосягати... священники, адвокати, лікарі, судді, вчителі, управителі наших банків... кооперативів, поважні міщани і статечні селяни»¹⁴⁷⁷. Ці слова написав Лонгин Цегельський, державний секретар (міністр закордонних справ) Західноукраїнської Народної Республіки, яка існувала недовго. Основою цієї мережі був аграрний сектор галицької економіки, а складалася вона

¹⁴⁷⁶ Показовим стало збільшення кількості людей, зайнятих у сервісному секторі економіки, з 8% у 1890 році до 14% у 1900-му (Kaps K. *Ungleiche entwicklung in Zentraleuropa. Galizien zwischen überregionaler Verflechtung und imperialer Politik (1772–1914)* / K. Kaps. — Wien: Bohlau Verlag, 2015. — S. 423).

¹⁴⁷⁷ Цегельський Л. Від легенд до правди / Л. Цегельський. — Нью-Йорк: Булава, 1960. — С. 87.

в основному з розгалуженої системи кредитно-фінансових кооперативів і союзів.

Усяка національна бізнес-мережа заснована на простій і зрозумілій ідеї взаємної підтримки між підприємцями однієї національності, які вибудовують цілу систему ділових і особистих зв'язків (найчастіше неформальних, родинних і дружніх). Сенса створення таких мереж полягав не в тому, щоб полякам, євреям або українцям вести бізнес тільки у своєму ізольованому замкненому колі, а щоб допомагати своїм членам розбудовувати бізнес. Національні бізнес-мережі взаємодіяли одна з одною — купували й продавали товари, брали вигідні кредити, давали їх або навіть вкладали капітали в підприємства іншої бізнес-мережі.

Такі мережі існували протягом століть завжди й скрізь, найвідоміші приклади — вірмени, євреї, греки, що розселялися по багатьох країнах і містах. У багатонаціональній Габсбурзькій монархії найраніше з'явилися єврейська й вірменська бізнес-мережі, які традиційно контролювали кредитно-фінансові послуги, але ці мережі були транснаціональними, а не специфічними для Австро-Угорщини. З кінця XVIII століття вплив набули австрійська, угорська, чеська й польська бізнес-мережі, які створили власні банки з розгалуженими системами філій. «А національні групи відділялися одна від одної як олія від води». Адже, незважаючи на «тісне економічне переплетіння», ці національні групи «в культурному сенсі різко відділені одна від одної»¹⁴⁷⁸.

Українська мережа виявилася наймолодшою. Русинам-українцям важче було відстоювати власні економічні інтереси, ніж австрійцям чи полякам. Тому таким важливим ставало завдання створювати українські банки й небанківські організації, щоб підприємці не відчували дискримінації за національною ознакою. Адже потреба в захисті своїх прав і економічних інтересів — головна причина формування української бізнес-мережі.

Основними конкурентами для українців були поляки. Польська бізнес-мережа виникла пізніше, ніж австрійська, угорська й чеська, але раніше української, і тому встигла сильно поширитися в Галичині. Серед поляків вистачало

¹⁴⁷⁸ Ландман З. Моя Галичина. Край за Карпатами / З. Ландман. — Чернівці: Книги — XXI, 2019. — С. 54. Дитинство цієї швейцарської письменниці (1911–2002) пройшло в Галичині, якій присвячені її спогади.

успішних підприємців. Водночас, чим більше піднімався й багатів галицький селянин, тим більше «падала матеріально галицько-польська шляхта» внаслідок зростання боргів і невміння вести скромніше життя. «Наша польська шляхта віджила свій вік» і, незважаючи на те, що «під час викупу пропінації вона одержала... 63 млн гульденів», продуктивно використати ці капітали вона не змогла. Так польська шляхта «втрачала під собою ґрунт, розпродаючи свої маєтки»¹⁴⁷⁹.

Українська бізнес-мережа Галичини, яка тільки зароджувалася, і домінуюча польська перебували в конкурентних, а часом і в конфліктних відносинах. «Ми змалку виростили в атмосфері боротьби двох народів... моя генерація пережила всі можливі форми цієї боротьби», трагізм якої полягав у тому, що це була боротьба між «справді братніми народами»¹⁴⁸⁰.

Ще в 1870-ті роки більшість українців займалися сільським господарством, а в містах — простою некваліфікованою працею. Українського лікаря або адвоката тоді навряд чи можна було знайти. «Поляки, євреї, українці належали раніше до різних професійних груп». Потім баланс став змінюватися, і на початку ХХ століття «по всій країні ставало дедалі більше польських і українських лікарів, юристів і комерсантів»¹⁴⁸¹.

Для створення всякої бізнес-мережі необхідні джерела фінансових ресурсів. Однак намісник Галичини граф Анджей Потоцький не підтримував створення українських банків і навіть дрібніших небанківських фінансових організацій. Коли Кость Левицький, один з ініціаторів створення таких організацій, неодноразово просив у Потоцького дозвіл на відкриття українських ощадних кас, той відмовляв, навіть не вважаючи за потрібне пояснювати причини¹⁴⁸².

А причини були тоді очевидні для всіх — фактична економічна (та й не тільки) нерівноправність українців і поляків.

¹⁴⁷⁹ Свистун Ф. И. В память 60-летней годовщины вступления на престол императора Франца Иосифа / Ф. И. Свистун. — Л.: Тип. Ставропигийского института, 1908. — С. 55.

¹⁴⁸⁰ Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі / М. Демкович-Добрянський. — Мюнхен: Український вільний університет, 1969. — С. 7.

¹⁴⁸¹ Ландман З. Моя Галичина. Край за Карпатами / З. Ландман. — Чернівці: Книги — ХХІ, 2019. — С. 54.

¹⁴⁸² Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. — Л. [накладом автора], 1926. — С. 442–443.

На адміністративних посадах перебували переважно польські чиновники. У Львові «нечисленне українське населення, що було у місті, крілося кудись по закутках»¹⁴⁸³. Українцям було складно потрапити на будь-які посади, не кажучи вже про керівні¹⁴⁸⁴. Тому не випадково наприкінці XIX століття у Львові українці жили у своєму колі, «не беручи ніякої участі в житті польської більшості населення»¹⁴⁸⁵. Однак усе це не зупинило, а скоріше стимулювало створення української бізнес-мережі, коли виникло поєднання сприятливих умов.

Кооперативний рух разом з діяльністю товариства «Просвіта» (яке мало велику мережу філій) прискорили формування національної ідентичності середнього класу, який шукав власні джерела фінансування. Таким чином історія створення української бізнес-мережі Галичини виявилася тісно пов'язаною з національним рухом. З'явилися люди, «які цілком добре знали, що національне відродження без економічних основ не може бути довершеним»¹⁴⁸⁶.

Серед організаторів і національного руху, і української бізнес-мережі можна бачити чимало діячів греко-католицької (уніатської) церкви. Це було пов'язане з позицією митрополита Андрія Шептицького (далі ми ще повернемося до його історії), який підтримував створення українських фінансових організацій та вважав свою участь у бізнесі богоугодною справою¹⁴⁸⁷.

¹⁴⁸³ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. У 2 ч. Ч. 1. / Є. Олесницький. — Львів: Діло, 1935. — С. 127. «На ціле Поділля не було тоді ані одного русина адвоката, ані лікаря» (Там само, с. 25).

¹⁴⁸⁴ Поляки становили 16% населення Австро-Угорщини, українці не набагато менше — 13%. Але вони мали право посилати в австрійський парламент (рейхсрат) лише трьох депутатів, а поляки — 57. У Відні в міністерстві фінансів на керівних посадах на початку XX століття з Галичини був 21 поляк, але тільки один українець; у міністерстві внутрішніх справ — вісім поляків і один українець. У місцевих органах влади Галичини, у судах, прокуратурі, всіх інших організаціях співробітників набирали переважно поляків, а присутність українців у цих організаціях була зведена до мінімуму (Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі / М. Демкович-Добрянський. — Мюнхен: Український вільний університет, 1969. — С. 79).

¹⁴⁸⁵ Василевский Л. Современная Галиция / Л. Василевский. — СПб.: Тип. Народная польза, 1900. — С. 82–84.

¹⁴⁸⁶ Мартюк І. Центросоюз. Союз кооперативних союзів у Львові в роках 1924–1944 / І. Мартюк. — Лексингтон: Вид. М. П. Коць, 1973. — С. 14.

¹⁴⁸⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. — К.: Темпора, 2007. — С. 54.

Святі чи корисливі?

Пам'ятаєте слова Цегельського на початку розділу — люди «ідеального патріотизму, чистого як кришталь характеру, повні самовідданості»? А як було насправді? Адже ми кажемо про український бізнес, а не про святих подвижників. А бізнес — це завжди особисте збагачення. «Такі прикмети кололи заспаних, отяжілих рутенців, а то й викликували ворожнечу»¹⁴⁸⁸.

На початку ХХ століття представники середнього класу були вже досить забезпеченими матеріально, щоб брати участь у діяльності не тільки фінансових, але й громадських організацій. Жили вони, зважаючи на все, не настільки заможно, як люди з нафтового бізнесу, хоча й небідно¹⁴⁸⁹. Цей факт «колов очі не лише наших національних ворогів, але й деяких своїх. Свої, як члени бідної нації, не люблять, коли хтось збагачується». Мабуть, деякі з них хотіли б, «щоб він гроші попив або прогуляв»¹⁴⁹⁰. Або щоб взагалі нічого не заробляв, і всім скаржився на те, який він бідний і нещасний.

Критики (а вони, як відомо, є завжди й скрізь) заявляли, що творці української бізнес-мережі заклопотані тільки власним збагаченням, і все це потрібно «всяким Левицьким, Цегельським, Петрушевичам і їх родинам, щоб далі могли експлуатувати мужика»¹⁴⁹¹. Особливо часто звинувачення в прагненні до особистого збагачення звучали на адресу Костя Левицького, який «має щастя всюди помачати пальці», щоб на них щоразу «щось налипало». Він «гендлює із добрим заробком» і перевершує своїх помічників не тільки «делікатним розумом», а й «нанаситливістю». Адже у нас люди добре

¹⁴⁸⁸ Трильовський К. З мого життя / К. Трильовський. — Львів: Література та мистецтво, 2019. — С. 22.

¹⁴⁸⁹ Мені не зустрічалися згадки, що засновники українських банків і різних товариств їздили на авто, яких у нафтовому Дрогобичі вже було чимало, причому самих нових і дорогих. Побічно це свідчить про рівень доходів так само, як сьогодні про нього можна робити висновок по тому, на якій машині хто їздить.

¹⁴⁹⁰ Макух І. На народній службі. Спогади / І. Макух. — К.: Основні цінності, 2001. — С. 98.

¹⁴⁹¹ Архівний документ цит. за: Павлишин О. Суспільно-політична криза в ЗУНР в першій половині 1919 року / О. Павлишин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2009. — № 18. — С. 122.

«розуміють, що їм треба жити», і тому «в добрій згоді рука руку мие»¹⁴⁹².

Думаю, що правда десь посередині — люди, які працювали в українських банках, кооперативах та інших організаціях національної бізнес-мережі, не були святими подвижниками, і вони хотіли заробляти гроші. Це природне бажання, тому вони заробляли де могли і як могли. Однак навряд чи вони були відвертими шахраями, заклопотаними самою тільки особистою вигодою. Сучасники Василя Нагірного «свідчать, що власного майна він не зібрав, зате з запалом скуповував та будував кам'яниці для центральних українських установ»¹⁴⁹³. Як сумлінний менеджер, він опікувався про розвиток організацій, у яких мав також і свою частку, розраховуючи на одержання гідних дивідендів. Тому був у нього економічний інтерес, що нормально для здорової економіки.

Гроші української бізнес-мережі

Завжди й скрізь для інвестицій в економічний розвиток потрібно було акумулювати заощадження безлічі потенційних інвесторів. Ще із часів італійських торговельних міст-держав для того, щоб залучити заощадження, використовувалися різні типи товариств і акціонерні компанії.

У галицьких українців капіталів постійно не вистачало, а вони були потрібні при заснуванні будь-якої торгово-економічної або фінансової організації. Для формування статутного капіталу починалася «гонитва за капіталістами-українцями. Таких капіталістів можна було порахувати на

¹⁴⁹² Тивонович І. Товариство бандитів: Наші народні світочі. З переказів старого реєстратора народного паскудства / І. Тивонович. — Львів, 1913. — С. 8, 11. Такі чутки були також про Василя Нагірного, а в українських організаціях, як стверджує Тивонович, взагалі звичайною справою стала підробка бухгалтерських документів з метою особистого збагачення. Втім, важко сказати, наскільки можна довіряти його словам. З одного боку, сучасник має знати реальний стан справ. А з іншого, ця невелика книга написана в настільки недобррозичливій манері (про що свідчить сама її назва), що виникають думки про якусь особисту упередженість автора. Очевидно, справа в тому, що Тивонович дотримувався вкрай лівих поглядів, виступаючи проти приватної власності (Тивонович І. Чоловік в державнім ярмі / І. Тивонович. — Відень, 1909; Тивонович І. Державна економія — а людська недоля / І. Тивонович. — Відень, 1910).

¹⁴⁹³ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. — Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. — С. 92.

пальцях: було кілька священників, один міщанин, деякі українські громадські фонди»¹⁴⁹⁴.

Створювати акціонерні товариства було складніше й дорожче — це потребувало більшого капіталу, та й багато всякого формалізму. Тому дуже своєчасним для розвитку української бізнес-мережі став закон «Про торговельно-господарські кооперативи»¹⁴⁹⁵, виданий в Австро-Угорщині 9 квітня 1873 року.

Тоді в перекладі українською мовою закон називався «Про заробково-господарські стоваришення»¹⁴⁹⁶. Закон видали не випадково — кооперативний рух став модним, і крім економічного змісту в ньому тоді бачили глибокий соціальний сенс. «Кооперативний рух... виходив з реальних життєвих потреб народних мас», і він «виховував маси у високих ідеалах самодопомоги і самоуправи»¹⁴⁹⁷. Якщо казати сучасними словами — це був крок на шляху до громадянського суспільства.

У творців української бізнес-мережі мета була більш прагматична — засновувати життєздатні торгово-економічні організації, і водночас більш амбіційна: побудувати український капіталізм. А для цього підходили всі доступні форми бізнесу¹⁴⁹⁸, і кооперативи були першим етапом на цьому шляху. Не даремно Кость Левицький вважав, що акціонерний «Земельний банк гіпотечний» став вершиною українських економічних організацій¹⁴⁹⁹.

¹⁴⁹⁴ Франко І. Я. Сумна історія банку Крилошанського і його так званої санації / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 430.

¹⁴⁹⁵ Gesetz vom 9. April 1873, über Erwerbs- und Wirtschaftsgenossenschaften, RGBl. No 70/1873. Основні виправлення в закон вносили в 1903, 1918, 1920, 1974, 1982 і 2006 рр. Згідно з австрійським законодавством, торгово-економічні кооперативи — товариства з необмеженою кількістю учасників. Мета таких кооперативів — захист економічних інтересів їхніх членів за допомогою спільної господарської діяльності (Todev T. Aufstieg und Untergang der österreichischen Volksbanken-AG: Analyse einer der größten Pleiten in der österreichischen Wirtschaftsgeschichte / T. Todev J. Brazda. — Münster: LIT Verlag, 2020. S. 24).

¹⁴⁹⁶ Слово «стоваришення» (а не «товариство») — це дослівний переклад німецького «genossenschaften» (кооператив).

¹⁴⁹⁷ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. — Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. — С. 9.

¹⁴⁹⁸ Нагірний і Левицький слово «кооператив» практично не використовували — воно стало широко вживатися в 1920-ті роки. Незвичне слово «стоваришення» теж уживали мало (хіба що в юридичних текстах) — організації, які створювали, називали просто «товариствами».

¹⁴⁹⁹ Левицький К. Нарід собі / К. Левицький // Свобода. Український дневник (Jersey City). — 1925. — № 284, 7 грудня. — С. 2.

Вже при заснуванні банку «Дністер» обговорювалося питання про створення акціонерного товариства, але зібрати потрібний статутний капітал виявилось нереально. Тому «Дністер» створили у формі кооперативного банку. А коли гроші нагромадились, з'явилося і українське акціонерне товариство — «Земельний банк гіпотечний». І те, що за першим закликм його засновників швидко зібрали мільйон крон акціонерного капіталу, доводило здатність українців до самостійного економічного життя¹⁵⁰⁰.

«Коли говоримо про торгівлю і промисел, то не сміємо забувати заслуг кооперації. Не можна не виявляти вдячності до неї за промощування дороги, за виховання... цілої армії купців»¹⁵⁰¹. У кооперативах одержали досвід декілька тисяч підприємців. Деякі з них залишилися працювати там, але багато пішли далі самостійним шляхом — вони хотіли почати власну справу, а не бути членами кооперативів. І це можна зрозуміти. Пізніше, у 1930-ті роки, у суспільстві почалися дискусії щодо взаємин кооперативного руху й приватних підприємців, причому дискусії ці були досить агресивними з боку частини активістів кооперації. Кооперативному руху, «переважанню кооперативної етики» і самій ідеї особливої прихильності українців кооперації тоді надавали значення важливої сили, що поєднує й консолідує національну бізнес-мережу (а можливо — і весь український капіталізм).

А приватним підприємцям і купцям дорікали в тому, що для них особиста вигода стає важливішою за інтереси національної бізнес-мережі¹⁵⁰². Кооператори не могли зрозуміти мотиви приватних підприємців, якими рухала, за словами Йозефа Шумпетера, мрія й бажання створити власний приватний світ.

На практиці українська бізнес-мережа складалася не тільки з кооперативів, а й з безлічі незалежних підприємців, які вийшли з кооперативного руху. І ці підприємці були не менш важливі, аніж кооперативи. А може, навіть і більше —

¹⁵⁰⁰ Левицький К. Нарід собі / К. Левицький // Свобода. Український дневник (Jersey City). — 1925. — № 284, 7 грудня. — С. 2.

¹⁵⁰¹ Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні, 1920–1945 / В. Несторович. — Торонто: Клуб українських професіоналів і підприємців, 1977. — С. 37.

¹⁵⁰² Докладніше див.: Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні, 1920–1945 / В. Несторович. — Торонто: Клуб українських професіоналів і підприємців, 1977. — С. 149–150.

мода на кооперативи минула, а приватні підприємці були, є й будуть основою капіталізму.

Так відбувалося завжди й скрізь — немає прикладу економічних систем, у яких домінували б одні тільки кооперативи. І у творців української бізнес-мережі — Василя Нагірного, Костя Левицького, Андрія Шептицького та інших — не було мети зациклюватися на одних тільки кооперативах. Хоча свою роль у недовгій історії українського капіталізму кооперативи, звичайно, відіграли, і не тільки допомогли нагромадити «поважні суми капіталів», але й створили «нову верству українських купців»¹⁵⁰³.

Самі по собі кредитні каси й союзи, торгово-економічні кооперативи та інші організації не мали значних фінансових ресурсів, але саме вони, маючи безліч філій, стали основою української фінансової бізнес-мережі. Їхня сила була не у величині капіталів, а зовсім в іншому — у розгалуженій мережі дрібних організацій, що охоплювала українців у найвіддаленіших куточках Галичини.

Найбільш відомими й старими були сільські «кредитні каси Райффайзена» (у Галичині перші з них з'явилися ще в 1844 році, їх називали «райфайзенки») і «кредитні каси Стефчика». На відміну від австрійських і польських банків, що обслуговували заможну публіку, у кредитних союзів і кооперативів основними клієнтами були українські селяни, а також інтелігенція. Ці організації надавали кредити під 10% річних і швидко витіснили з ринку фінансових послуг приватних лихварів, які зазвичай брали набагато більше. Причиною звернення до цих організацій для більшості їхніх клієнтів були бідність і бажання підстрахуватися на випадок непередбачених подій — стихійних лих, хвороб, смерті родичів. Капітали кредитних кас і кооперативів склалися з початкових внесків (паїв) учасників. Навіть якщо ці паї були невеликими, учасників було багато, і так у кредитної організації з'являвся власний капітал. Із цих грошей видавали кредити тим, хто їх потребував.

У 1873 році таких організацій було всього 16, а в 1874 р. — вже 58¹⁵⁰⁴. У той час виникла ідея створення єдиної системи

¹⁵⁰³ Мартюк І. Центросоюз. Союз кооперативних союзів у Львові в роках 1924–1944 / І. Мартюк. — Лексингтон: Вид. М. П. Коць, 1973. — С. 14.

¹⁵⁰⁴ Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в І половині ХХ ст. / С. Гелей // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. — Л.: Вид-во Львівської комерційної академії. — Т. 2. — С. 96.

українських кредитних організацій. Основним ініціатором цього був Кость Левицький, який вважав, що «кожна громада повинна мати свій банк, свою касу позичкову»¹⁵⁰⁵, і він підготував типовий статут таких товариств. Однак створити цю систему одразу не вдалося, тому що перші кредитні каси («каси позичкові») не виправдали тих надій, які на них поклали лідери української бізнес-мережі. До 1880-х років велика кількість таких кас розпалася, повторивши долю Банку Крилошанського. Причини були ті самі — селяни бездумно набирали кредити, які вони не могли повернути, і каси доводилося ліквідувати.

Нова хвиля створення небанківських кредитно-фінансових організацій почалася з кінця XIX століття. Багато з них з'явилося з ініціативи товариства «Просвіта». Їхні фонди поповнювалися за рахунок внесків селян, продажу громадських лісових угідь, а також за допомогою облігацій¹⁵⁰⁶. Однак навіть у ті роки чимало організацій (зокрема найвідоміші «Віра» та «Надія») так і не змогли запропонувати доступний і дешевий кредит. Повторювалися старі помилки — паї розподілялися переважно серед заможних учасників. А ті, хто справді потребував дрібного кредиту, не могли його одержати, тому що не мали паю в цих товариствах. Тому для них позики пропонувалися тільки під не вигідний високий відсоток. Та й управління було не дуже професіональним, а співробітники більше займалися спекулятивними операціями. Закінчилася справа банкрутством і «Віри», і «Надії».

Потрібно було щось змінювати, і для вдосконалення роботи небанківських кредитних організацій у 1896 році ви-

¹⁵⁰⁵ Левицький К. Про каси позичкові разом зі Статутом товариства каси позичкової «Власна поміч» / К. Левицький. — Л.: Просвіта, 1889. — С. 6.

¹⁵⁰⁶ У 1894 році адвокат Теофіл Кормош заснував українське кредитне товариство «Віра», призначене в основному для представників міського середнього класу. А в 1895 році за прикладом «Віри» у Львові при страховому товаристві «Дністер» відкрили банк «Дністер», про який докладніше буде далі. Кредитні каси, союзи й кооперативи стали з'являтися в Стриі, Тернополі, Золочеві, Станіславові, Коломиї та інших містах Галичини й Буковини. Теофіл Кормош — автор популярної тоді книги «Практичний підручник для товариств задаткових», у якій він не тільки дав конкретні поради для створення кредитних кооперативів, але й навів зразки потрібних документів, зокрема статуту. Крім Т. Кормоша, серед теоретиків і організаторів українського руху зі створенню кредитних кооперативів можна відзначити Сергія Бородаєвського, автора книги «Збірник про дрібний кредит», Бориса Мартоса та Юліана Павликовського (Духневич А. В. Розвиток кредитної кооперації на західно-українських землях / А. В. Духневич. — <http://www.nbuv.gov.ua>).

рішили створити «Союз задаткових товариств», який надалі одержав назву «Крайовий союз кредитовий» — КСК¹⁵⁰⁷.

Кількість українських фінансових організацій швидко зростала. Найбільшими з них стали страхова компанія «Дністер» і однойменний банк. Так українці стали опановувати нову для себе сферу фінансів. Перша хвиля розквіту організацій української бізнес-мережі припадала на роки перед війною 1914 року¹⁵⁰⁸ й розпадом Австро-Угорської імперії.

Якщо раніше багато хто іронічно ставився до спроб галицьких українців домогтися незалежності, то тепер, після

¹⁵⁰⁷ Створення КСК супроводжувалося тривалими суперечками — одні вважали, що потрібно якнайшвидше заснувати КСК як «центрально організаційну установу для всіх видів кооперативів», інші пропонували почекаати, поки кредитних кооперативів стане більше й вони самі будуть готові до створення своєї «організаційної, кредитної і контрольної централі» (Левицький К. Як ми основували Ревізійний Союз Українських Кооперативів / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. — Л., 1933. — Ч. 1–2. — С. 4). Сам Левицький вважав, що КСК необхідно створювати якомога швидше, не втрачаючи часу. Статут союзу затвердили в 1898 р., ним керував комітет у складі К. Левицького, Я. Кулачковського та С. Федака. А 8 грудня 1898 р. на перших загальних зборах КСК Левицький повідомив, що в союзі вже 116 учасників. У бюджеті КСК планувалося 4,5% використовувати на заощадження, 5,5% — на кредити членам союзу й 7% — на кредити приватним особам (Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в I половині XX ст. / С. Гелей // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. — Л.: Вид-во Львівської комерційної академії. — Т. 2. — С. 96). У грудні 1903 року за рішенням дирекції КСК створили «Крайовий союз ревізійний» (КСР), що виконував функції аудиту та контролю. При ньому видавали журнал «Економіст». Статут КСР затвердили 18 січня 1904 року, а перші загальні збори відбулися 25 березня 1904 року. До 1939 р. союзом керував Кость Левицький. КСР об'єднав близько 400 кредитних союзів різних типів, проводячи ревізії цих організацій і за необхідності надаючи їм кредити (Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. — Львів-Київ, 2001. — С. 124–125).

¹⁵⁰⁸ У 1912 році в Галичині працювали 2974 кредитних союзи та 1575 кредитних кооперативів усіх типів. З них українських кредитних союзів, пов'язаних із національною бізнес-мережею, було 428 (14%). У них брало участь 162 тисячі осіб, сукупний капітал становив 8,4 млн крон, сума кредитів — 47,9 млн крон (Bronski K. Rozwoj gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii / K. Bronski. — Krakow: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 1999. — S. 58; Morawski W. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku / W. Morawski. — Warszawa: Muza SA, 1998. — S. 69–70). А в 1931 році система українських фінансових установ Галичини складалася з 450 кредитних кооперативів, об'єднаних навколо «Центробанку» і товариства «Дністер», 118 «Укрінбанків», 193 кредитні каси Райффайзена тощо. Усі вони зібрали більше 10 млн злотих вкладів і видали кредитів на 12,6 млн злотих (Левицький К. Чому збираємо ощадності / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. — Л., 1932. — Ч. 43. — С. 2).

появи власної бізнес-мережі, на це вже важко було не зважати. Граф Бадені казав Лонгину Цегельському, що після виникнення всієї цієї системи кооперативів, кредитних кас, сотень магазинів «Народної торгівлі», українських страхових компаній і банків українська політика нарешті стала конструктивною, і він симпатизує цим змінам. І тому, продовжував Бадені, він та інші галицькі землевласники готові служити Україні, тому що це буде їхня держава¹⁵⁰⁹. Адже незалежна держава заснована на ефективному національному підприємництві.

Воєнні дії в Галичині, розпад Австро-Угорщини й звичного порядку, невдала спроба створення Західноукраїнської народної республіки та приєднання Галичини до Польщі — все це створило в 1920-ті роки не дуже сприятливі умови для української бізнес-мережі. Після Першої світової війни потрібні були «довгі роки», щоб наші організації «знову стали на ноги». У 1925 році «якщо хтось захотів би оглянути наші кооперативні установи у Львові, то йому... вистачало пройти пішки довкола Ринку, починаючи від кам'яниці на Домініканській вулиці № 11 і на ній кінчаючи. Саме на Домініканській містився «Ревізійний союз українських кооперативів», але «виглядав він доволі скромно». У чотирьох кімнатах сиділи директор, вісім ревізорів, дві друкарки, ще кілька співробітників — от і весь персонал. Далі перебувала «Народна торгівля», яка була центром усієї галицької кооперації. «Навпроти Успенської церкви кидався в очі великий будинок “Товариства взаємних убезпечень Дністер”, в якому містився “Кооперативний банк Дністер”, а також “Земельний банк гіпотечний”, одинокий український акційний банк»¹⁵¹⁰.

У 1930-ті роки мережа українських фінансових організацій сильно розрослася й переживала свій новий розквіт. У ній працювало приблизно півтори тисячі співробітників і ще стільки у різних некомерційних українських організаціях типу «Просвіти». Втім, і тоді українська банкова система, якщо її так можна назвати, не була «ні численна, ні різnorodна», ні матеріально забезпечена. «Маємо Земельний банк гіпотечний, Акційну спілку у Львові, Українську щадницю в Перемишлі... централь кредитової кооперації Центробанк, Кооперативний

¹⁵⁰⁹ Цегельський Л. М. Від легенд до правди: спомини про події в Україні / Л. М. Цегельський. — Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. — С. 92.

¹⁵¹⁰ Раковський Р. Львів — централь української кооперації / Р. Раковський // Наш Львів. Ювілейний збірник, 1252–1952. — Нью-Йорк: Червона калина, 1953. — С. 170–175.

банк Дністер у Львові та 120 кооперативних банків різної величини». Крім Центробанку у Львові «всі українські кооперативні банки є установами дрібного кредиту і займаються кредитуванням переважно сільського господарства»¹⁵¹¹.

Архітектор із Цюриха (Василь Нагірний)

Серед «батьків-засновників», що стояли біля початку української бізнес-мережі, мабуть, найбільша симпатія в мене до Василя Нагірного. Він не священник, не якийсь великий політик і не адвокат, а інженер. А їх у 1880-ті роки серед українців було лише троє¹⁵¹². Адвокатів у Галичині працювало чимало, а інженер зі швейцарським дипломом, та ще й бізнесмен, виявився тільки один. Для українця здобути інженерну освіту, до того ж за кордоном, було тоді набагато важче, аніж юридичну¹⁵¹³.

Василь Степанович Нагірний народився 11 січня 1848 року в селі Гірне (Львівська область). Його батьки, Степан і Ганна Гриневські, були заможними селянами, і хлопчику повезло — у 1859 році його віддали на навчання в народну школу в Стрії. А це (на відміну від звичайної сільської церковної школи) давало шанс здобути подальшу освіту.

Василь рано залишився без батьків — мати померла, коли хлопчику було лише півтора року, і його виховувала бабуся. Вона вчила хлопчика, як потрібно поводитися, щоб вибитися «у люди», а ще розповідала, як важко жилося в часи панщини. Ці історії залишилися в пам'яті Нагірного до кінця життя.

¹⁵¹¹ Ольховий І. Промисловий Банк. Від чого залежить успіх започаткованої акції / І. Ольховий // Діло. — 1933. — 26 червня. — С. 1–2.

¹⁵¹² Кохановський З. До історії українського інженерського руху / З. Кохановський // Інженери-українці в діаспорі. — Торонто: Клуб сеньорів, 1992. — С. 23.

¹⁵¹³ У другій половині XIX століття на юридичному факультеті Львівського університету вчилася більша половина всіх студентів. Попит на правові послуги зростав, і професія адвоката вважалася престижною. Крім того, студенти юридичного факультету могли займатися самостійно, а в університеті тільки складати іспити. Так небагаті студенти українці могли знайти собі роботу, що було дуже складно на медичному факультеті або в разі навчання в політехніці. Юридичний факультет уважався дешевим, і популярність цього факультету призвела до того, що виникла надмірна кількість адвокатів.

Коли помер і батько, хлопчику довелося з юних років самотійно дбати про себе. Переселившись до Львова, він давав платні уроки — навчав дітей і дорослих. Заробляв він на цьому небагато, два іноді три ринських злотих на місяць. Грошей постійно не вистачало навіть на їжу, тому жилося йому нелегко. «Мені майже зовсім забракло усього, що потрібне не тільки для науки, але і до життя. Я не мав ані одної книжки, ані що з'їсти. Не раз жилося кілька днів сухим горохом, купленим за кілька крейцарів... Під час тріскучої зими я ходив в легкій, майже літній одежині»¹⁵¹⁴.

Але всі ці труднощі Василь витримав, у 1871 році вступив до Львівської технічної академії (зараз — Національний університет «Львівська Політехніка»). Крім того, йому вдалося влаштуватися викладачем рахівництва й «русинської» мови в приватну гімназію професора Тшашковського. Зібравши 80 ринських злотих, він виїхав у вересні 1871 року до Цюриха, де вступив у Вищу технічну школу¹⁵¹⁵. Щоб одержувати стипендію, Василь ще у Львові звернувся із проханням до «Народного дому», але спершу йому відмовили. Пояснили це просто й зрозуміло — якщо бракує грошей, нема чого їхати за кордон — сиди вдома. Однак у Цюрих Нагірний однаково поїхав на свій страх і ризик. Невеликі заощадження скоро закінчилися, але йому повезло — рада «Народного дому» все ж таки призначила йому стипендію на весь час навчання. Стипендія була зовсім невелика, 40 ринських злотих на рік, а решту молодий галичанин заробляв, даючи приватні уроки співвітчизникам і готуючи їх до іспитів.

Здобувши освіту в 1875 році, Нагірний працював декілька років у Цюриху, створивши там слов'янське товариство «Славія» — організаційні здатності Василя виявилися ще тоді. У Швейцарії він познайомився з багатьма цікавими людьми, зокрема з Михайлом Драгомановим.

Нагірний вирішив повернутися до Львова у 1882 році. Спершу він вирушив до Венеції, щоб звідти морем потрапити до Одеси й поїхати звідти до Києва. Але в Трієсті в нього виникли проблеми з російською візою, тому запланований цікавий маршрут довелося змінити й повертатися в Галичину через Будапешт¹⁵¹⁶. У Львові архітектор наймав житло разом

¹⁵¹⁴ Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. — Львів: Друк. Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. — С. 25–26.

¹⁵¹⁵ У наш час — Федеральна вища технічна школа Цюриха.

¹⁵¹⁶ Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. — Львів: Друк. Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. — С. 34.

із Іваном Франком на вулиці Лінде (сьогодні — вул. Ф. Ліста). Він почав готувати проекти церков — їх було побудовано за кресленнями Василя Нагірного чимало, близько двох сотень.

Однак він більше залишився в пам'яті сучасників не стільки як архітектор, скільки як один з організаторів і лідерів української бізнес-мережі — та й національного руху загалом. Почав він цей шлях з газети «Діло» — прийшов до редактора, В. Барвінського, і приніс статтю «Як люди себе в нужде дають раду»¹⁵¹⁷. Стаття сподобалася, і Нагірний став постійним автором «Діла». Писав він статті також для інших львівських газет — «Правди» і «Батьківщини». А в червні 1883 року він уже виступав на другому народному вічі — доповідь допоміг підготувати його сусід по квартирі Іван Франко, який краще знав стан справ у Галичині, особливо в економіці.

У 1883 році Нагірний став одним зі співзасновників (а потім і директором) товариства «Народна торгівля»¹⁵¹⁸. Багато хто скептично ставився до самої ідеї створення «Народної торгівлі», вважаючи цю справу пустою і безперспективною. «Шкода людини та її наук, бо видно, що щось йому в голові не в порядку», — казав про Нагірного професор політехніки Юліан Медвецький¹⁵¹⁹. Спершу діяльність товариства справді йшла із труднощами, тому що «недовір'я нашої суспільності до всякої економічної роботи по руїнах обох банків селянських сильно вкорінилось»¹⁵²⁰.

Однак товариство створили у вдалий час — з 1884 року стабілізувалися ціни на сільгосппродукцію, які впали після «віденського краху» 1873 року. Та й загалом у світі починався тривалий період економічного підйому, перерваного

¹⁵¹⁷ Нагірний В. Як люди себе в нужде дають раду / В. Нагірний // Діло. — 1882. — 6 жовтня (№ 77). — С. 1; 9 жовтня (№ 78). — С. 1; 13 жовтня (№ 79). — С. 1; 16 жовтня (№ 80). — С. 1; 20 жовтня (№ 81). — С. 1.

¹⁵¹⁸ Під час створення товариства «ухвалили одноголосно заснувати купецьке товариство» з «необмеженою порукою». Кожний, хто хотів стати членом товариства, платив один раз пай («уділ») 10 ринських злотих (члени товариства могли мати стільки паїв, скільки хотіли), а наприкінці року члени товариства ділили між собою прибуток (Возняк М. У шостидесятиріччя матері українських економічних організацій / М. Возняк // Львівські вісті. — 1943. — 06 січня).

¹⁵¹⁹ Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. — Львів: Друк. Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. — С. 36.

¹⁵²⁰ Фінансувалося товариство за рахунок членських внесків (10 ринських злотих) і прибутку від комерційних операцій (Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. — Л., [накладом автора], 1926. — С. 203).

Першою світовою війною. Роздрібна торгівля поширювалася серед селян, і натуральне господарство з його примітивними ремеслами йшло в минуле. У 1880-ті роки, коли пожвавилися ринки сільгосппродукції, у селян з'явилося більше грошей, і в сільський побут стали входити нові товари. А розширення мережі залізниць надавало можливість ці товари доставляти. Раніше селяни нечасто щось купували — хіба що сіль, лопату або сокиру. Після появи в них вільних грошей потреби стали зростати. Навіть кутю селяни тепер почали робити з купленого в магазині рису і паски пекли з покупного білого борошна тонкого помелу, а не зі звичайного грубого. Купували вони навіть парасолі, без яких століттями обходилися. Ну й, звичайно, попитом користувалися тканини. Можливо, полотно домашнього виробництва було міцніше, але фабричні тканини краще виглядали, і це приваблювало — особливо жінок, які хотіли мати яскраві хустки й спідниці. Навіть на весіллях вінки із квітів замінили на куплені вінки з пір'я¹⁵²¹. Традиційну страву — голубці — стали фарширувати рисом, а не вирощеними на своїй землі просом або кукурудзою, як раніше. А замість солом'яних дахів сільських будинків усе частіше робили покрівлю з листового заліза.

Розширився ринок сільської роздрібної торгівлі, тому лідери української бізнес-мережі розуміли, що якщо зараз не зайняти це місце, то потім такої можливості вже не буде. У той час усі звикли, що роздрібною торгівлею й дрібними магазинами займаються тільки євреї. Однак виявилось, що українці справляються із цим не гірше і теж можуть відкривати свої магазини. У містах з'явилася навіть доставка товарів — їх привозив на маленькому візку кур'єр.

Втім, «Народна торгівля» не була тільки селянським кооперативом, як можна було б подумати. І це було добре для економічного розвитку Галичини, тому що ця організація вперше успішно об'єднала різні верстви населення. А ніщо так не зближує людей, як прибутковий бізнес. Об'єднання різних соціальних груп змінювало свідомість галицьких підприємців і мотивувало їх.

Капітали для створення кооперативу були не селянські — навіть гроші на перші три паї принесли вчитель, кооператор

¹⁵²¹ Himka J. Galician villagers and the Ukrainian national movement in the nineteenth century / J. Himka. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. — P. 167.

і військовий¹⁵²². І надалі членами кооперативу ставали переважно високооплачувані чиновники й священники¹⁵²³. Та й торгував він не стільки сільгосппродукцією¹⁵²⁴, скільки угорськими й іспанськими винами, а також чаєм, кавою та іншими «колоніальними товарами»¹⁵²⁵. По суті, «Народна торгівля» не дуже підтримувала українського виробника, надаючи перевагу імпортним товарам. Українських товарів було представлено мало, і часто вони надходили не від офіційних виробників, а з тіньового ринку¹⁵²⁶. Купували ті товари, які вдавалося купити, і де вдавалося¹⁵²⁷.

Самі засновники називали «Народну торгівлю» купецьким товариством. Коли потрібно було для користі справи, вони хитрували і, за словами Іллі Витановича, відходили від принципів кооперації¹⁵²⁸. А часто про ці принципи взагалі не згадували. Коли Нагірному знадобилися гроші, то він узяв, не довго думаючи, потрібну суму (7500 крон) з капіталів «Народної торгівлі», та підробив вексель на цю суму. Історія набула розголосу, але Нагірний зумів залагодити справу, посилаючись на свої заслуги й на те, що гроші йому були потрібні не заради особистої вигоди, а для справи¹⁵²⁹.

¹⁵²² Возняк М. У шостидесятиріччя матері українських економічних організацій / М. Возняк // Львівські вісті. — 1943. — 06 січня.

¹⁵²³ За даними 1936 року чиновники («службовці») володіли 53 % паїв, священники — 23 %, купці й промисловці — 8 %, селяни — 5 %, ремісники — 2 %, робітники — 1 % (Олесневич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Л. Олесневич. — К.: Наукова думка, 1974. — С. 45).

¹⁵²⁴ Хоча «Народну торгівлю» за це не раз критикували, закликаючи торгувати товарами місцевих виробників (Проби нашої організації на полі економічнім. Ч. 2. // Діло. — 1892–26 березня).

¹⁵²⁵ «Народна торгівля» була єдиним українським імпортером таких товарів.

¹⁵²⁶ У 1930-ті роки так було із продукцією відомої в Галичині кондитерської фабрики «Фортуна Нова», якій було важко конкурувати з офіційно не зареєстрованими виробниками, що не платили податків (докладніше див.: Авдиківич К. Перша українська фабрика цукорків «Фортуна Нова» / К. Авдиківич. — Львів: Тріада-Плюс, 2010. — С. 38–39, 46–47).

¹⁵²⁷ Двадцятипятилітній ювілей Народної торгівлі // Ілюстрований календар товариства «Просвіта» за 1910 рік. — Львів: Просвіта, 1910. — С. 134.

¹⁵²⁸ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. — Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. — С. 92.

¹⁵²⁹ Тивонович І. Товариство бандитів: Наші народні світочі. З переказів старого регістратора народного паскудства / І. Тивонович. — Львів, 1913. — С. 13. Ще були чутки, ніби відомий москвофіл Іван Наумович, у якого завжди були російські гроші, дав 50 тисяч рублів, щоб при «Народній торгівлі» створили фонд і відкрили по селах магазини. Однак в «Народній торгівлі», де нібито постійно маніпулювали балансами, ці гроші записали в прибуток і видали із цього приводу підвищені дивіденди для керівництва (Там само, с. 14).

Хай там як, «Народна торгівля» свою справу зробила — вона координувала роботу українських магазинів, і в цьому товаристві підприємці-початківці могли отримати досвід. У «Народну торгівлю» пішло працювати «більшість інтелігентних і фахових сил», і вона «стала майже вирішальним чинником нашого економічного життя і здобула широку популярність серед українського громадянства»¹⁵³⁰. «Народна торгівля», по суті, «стала матір'ю українських інституцій в Галичині», і «сьогодні це найпопулярніша економічна установа»¹⁵³¹, — писав М. Возняк у 1943 році.

Розквіт української системи роздрібної торгівлі був на початку ХХ століття, перед Першою світовою війною. «Народна торгівля» крім свого центрального складу у Львові мала в 1894 році ще 10 філій зі складами й 314 магазинів (у 1913 році філій стало майже удвічі більше — 19)¹⁵³². Коли в 1933 році «Народна торгівля» святкувала своє 50-річчя, в неї було більше 6000 членів (0,24 % українського населення), і вона поєднувала чотири сотні різних кооперативів¹⁵³³.

Василь Нагірний організував ще одне товариство ремісників, промисловців і торговців — «Зоря», статут якого підготував Кость Левицький. А в 1899 році Нагірний запропонував створити товариство «Народна гостиниця», зібрати капітали й побудувати з такою назвою готель, яким би володіли та управляли українці. Так підприємці могли опанувати готельний і ресторанний бізнес. Для готелю на розі вулиць Дорошенка й Костюшка купили за 300 тисяч крон земельну ділянку, ще 200 тисяч витратили на будівництво чотириповерхового будинку. Однак члени контрольної комісії провели аудит і дійшли висновку, що вартість будівництва завищена на

¹⁵³⁰ Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні, 1920–1945 / В. Несторович. — Торонто: Клуб українських професіоналів і підприємців, 1977. — С. 32.

¹⁵³¹ Возняк М. У шостидесятиріччя матері українських економічних організацій / М. Возняк // Львівські вісті. — 1943. — 06 січня.

¹⁵³² У тому самому 1913 році в Галичині було 92 споживчих кооперативи з 12,5 тисячі членів. А знаменитий молочний кооператив «Маслосоюз», заснований у 1907 році, в 1911-му вже поєднував 75 молокозаводів. Символами розквіту української комерції стала поява економічної преси — «Економіст» (1904–1914), «Самодопомога» (1909–1914) тощо (Himka J. Galician villagers and the Ukrainian national movement in the nineteenth century / J. Himka. — Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. — P. 172).

¹⁵³³ Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України / А. Качор. — Вінніпег: Накладом Української вільної академії наук, 1992. — С. 19.

100 тисяч, які привласнив собі Нагірний, поділившись із будівельним підрядником Вольфом Гавсманом¹⁵³⁴ за те, що той у кошторисі завищив вартість робіт. «Проти мене зачалася кампанія, яку повели в найпоганіший спосіб»¹⁵³⁵, — згадував сам Нагірний. Зараз уже важко зрозуміти, як було насправді. Ясно лише одне — коли бізнес налагоджується і підприємець починає одержувати дохід, довкола нього одразу починаються розмови про привласнення грошей, завищення обсягів робіт або ще про щось подібне. Я не хочу сказати, що обсяги робіт не завищують і гроші не привласнюють, але подібні скандальні історії — вірна ознака успіху в бізнесі. А він породжує заздрість.

Хай там що, але в 1906 році готель почав працювати. «Осередком усього нашого патріотичного життя була ново-відкрита каварня і ресторан “Народної Гостинниці”. Тут вся суспільна еліта, від наймолодших до найстарших, днями й ночами працювала на славу України, хто язиком при чаю, хто кишеною при картах, хто при пиві або горівці»¹⁵³⁶.

Напевно, найцікавішим (принаймні, з погляду історії фінансів) проектом Нагірного стало «Товариство взаємного страхування “Дністер”», найбільша українська страхова компанія¹⁵³⁷.

Коли почали збирати статутний капітал для страхового товариства «Дністер» (а до 30 червня 1896 року потрібно

¹⁵³⁴ Тивонович І. Товариство бандитів: Наші народні світочі. З переказів старого реєстратора народного паскудства / І. Тивонович. — Львів, 1913. — С. 12.

¹⁵³⁵ Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. — Львів: Друк. Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. — С. 54, 55–56.

¹⁵³⁶ Карманський П. Українська богема (Сторінки вчорашнього). З нагоди тридцятиліття. «Молодої музи» / П. Карманський. — Львів: Краса і сила, 1936. — С. 113.

¹⁵³⁷ Товариство заснували 8 грудня 1891 року з капіталом 50 тис. гульденів, розділеним на 500 акцій по 100 гульденів. Товариство спеціалізувалося на страхуванні ризиків (насамперед пожеж), і в 1913 році в сфері його впливу перебувала вся Галичина. Сума капіталу забезпечення виросла з 20,3 млн крон у 1893 р. до 104,1 млн крон у 1901 р.; сума страхових премій відповідно — з 154,5 тис. крон до 927,7 тис. крон. У 1907 р. товариство мало 231 тис. клієнтів і виплатило 13743 страхові премії на загальну суму 7,5 млн крон (Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne [red. T. Pilat]. — T. VII. 2. — Lwow: Z Pierwszej Związkowej Drukarni, 1904. — S. 235). За 25 років роботи продали 4 млн страхових полісів, виплатили 21 млн крон на відшкодування збитків і зібрали внесків на 41 млн крон (Bronski K. Instytucje finansowe i ubezpieczeniowe jako podmioty ekonomii społecznej w Galicji — zarys problematyki / K. Bronski // *Ekonomia Społeczna*. — 2018. — № 2. — S. 79).

було мати 50 000 ринських злотих), серед «основників товариства, а й навіть інших поважних людей» виникло занепокоєння, що «не матимемо змоги в протягу п'яти місяців зложити такі високі на тодішні часи суми». Нагірний звернувся до єврейських фінансистів, і справді ті надали частину грошей, але за умови, що для них буде одне місце серед директорів товариства й три місця в раді товариства. Крім того, засновники закликали заможних мешканців Львова й церковні братства взяти участь у зборі грошей для основного капіталу. Вартість паю становила 100 ринських злотих (гульденів). Хоча «вельми тяжко йшла ця збірка», до 29 червня все було зроблено¹⁵³⁸.

За словами сучасника, який працював у цій страховій компанії, «відносини в “Дністрі” були справді патріархальні. Навіть у неділю йшла праця, хоч у Надзірній Раді засідали теж священники». А для жінок обов'язковим був «целібат, тобто коли працівниця виходила заміж, втрачала автоматично працю в “Дністрі”». Платні загалу службовців були дуже мізерні. Зате сам директор Кулачковський мав платню річну 20 000 австрійських корон, крім того, 5-кімнатне мешкання, світло і опал, тоді як найвищі платні службовців становили від 200 до 250 корон місячно, тобто 3000 корон річних»¹⁵³⁹.

На основі зібраних страховим товариством капіталів з'явилася можливість заснувати в 1894 році кооперативний банк «Дністер» у формі товариства з обмеженою відповідальністю, щоб отримувати прибуток від накопичених капіталів. Статут банку затвердили 8 травня 1895 року. Його членами могли стати всі, хто уклав договір страхування в товаристві «Дністер». Спершу банк надавав кредити по 500 крон на 5 років, згодом розмір кредитів підвищили до 2000 крон, а термін до 15 років. Так у Галичині з'явився перший фінансовий конгломерат, що поєднував страхові й банківські послуги.

Зазвичай Нагірний, у якого на все вистачало енергії, подавав ідею чергового товариства, готував його статут, наймав для нього (а іноді й купував) будинок, якийсь час був директо-

¹⁵³⁸ Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. — Львів: Друк. Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. — С. 43. Коли в 1899 році збирали капітал для товариства «Народна гостиниця», паї («уділи») теж купували не дуже активно (Там само, с. 52).

¹⁵³⁹ Такі «патріархальні» звичаї були тоді досить поширені. За словами одного з тих, хто виступав на загальних зборах «Дністра», «пан директор нашого “Дністра” — то як господар, а його урядники, писарі — як наймити, які мають слухати господаря і робити як він каже» (Чернецький А. Спомини з мого життя / А. Чернецький. — Лондон: Наше слово, 1964. — С. 27, 28–29).

ром товариства, а коли воно вже нормально працювало, переходив до нового проєкту. Такий у нього був стиль бізнесу. Та й життя теж.

Він був підприємцем у першому поколінні. Кажуть, що першому поколінню бізнесменів або представників креативного класу іноді не вистачає витонченості, яка приходить до їхніх дітей, які виросли в достатку й сприятливому соціальному оточенні, а також одержали гарну освіту. Але енергії підприємцям першого покоління точно вистачає. Причому з надлишком. Василь Нагірний лише за 15 років зробив багато. У 1871-му він тільки виїхав у Цюрих, а в 1886-му вже був у самому центрі подій, ставши одним з головних творців української бізнес-мережі.

Василя Степановича стали називати «батьком галицької кооперації». У березні 1897 року Нагірний брав участь у виборах в австрійський парламент, хоча й не набрав потрібну кількість голосів. Помер він 25 лютого 1921 року у віці 73 років і похований у Львові. У дітей Нагірного, двох синів і двох дочок, долі виявилися різні. Євген Нагірний став відомим архітектором і продовжував будувати церкви. Євстахій працював інспектором «Народної торгівлі». Одна з дочок, Ганна, стала дружиною судді, а друга, Софія, закінчила філософський факультет Львівського університету. До речі, саме вона вмовила батька написати спогади — він встигнув їх закінчити в останній рік свого життя. Після університету Софія викладала у львівській гімназії сестер Василіанок, потім в Академічній гімназії. Онука Софії — Квітка Цісик (1953–1998) — стала знаменитою американською виконавицею українських пісень.

Головний політик галицьких українців (Кость Левицький)

«Що нам принесе будучина... Те, що добудемо власними силами!» Адже «пустий гнів сили не має»¹⁵⁴⁰. Давно минув той час і події, з приводу яких Левицький написав ці слова, але вони й сьогодні знаходять у душі відгук. Майже пів століття він уважався головним політиком серед галицьких українців.

¹⁵⁴⁰ Левицький К. Великий зрив. До історії української державності / К. Левицький. — Львів: Червона калина, 1931. — С. 9.

Кость Левицький застав свій народ, коли той називав себе русинами, не дуже розуміючи, що це таке. А наприкінці свого життя залишив його українцями з добре розвинуеною національною самосвідомістю.

Цей «нібито недоступний пан насправді був доступний для кожного, завжди витриманий і коректний». Людина «великої особистої культури, стилю якогось консервативного аристократизму... педант у праці, міцний фізично і, здавалося, якоїсь невичерпної енергії, він найбільше імпував прямістю і відвертістю характеру»¹⁵⁴¹. Левицький, «репрезентативний, із вродженими культурними манерами», мав характер «без польоту і широкого розмаху. Відзначався надзвичайною працьовитістю, солідністю і витривалістю в праці, в чому допомагало йому його залізне здоров'я. Любив товариство і через це мав серед українського громадянства широкі зв'язки»¹⁵⁴².

Кость Антонович Левицький (1859–1941), відомий юрист, публіцист і державний діяч народився в містечку Тисмениця (сьогодні — районний центр Івано-Франківської області) у родині священника греко-католицької церкви. Життя провінційного священника тоді не дуже відрізнялося від життя його парафіян, але ймовірність здобути гарну освіту була більше.

Левицький після закінчення в 1878 році гімназії міста Станіслава вчився на юридичних факультетах Львівського й Віденського університетів. Адвокатську канцелярію (простіше кажучи — фірму) він відкрив у Львові в 1890 році. «Вийшовши зі старої і відомої священичої родини» в роки навчання у Львівському університеті молодий Кость Левицький «кидається у вир тодішнього нашого академічного життя і вибивається на передове місце своїм таланом і працездатністю. Від тієї пори д-р Кость Левицький уже Львова не покидає, відкриває там свою адвокатську канцелярію і з різними перервами... живе тут аж до смерті». А це «добрих 65 літ!»¹⁵⁴³.

Громадська діяльність Левицького почалася ще в 1880-ті роки в товаристві «Просвіта», і згодом він став одним з лідерів українського національного руху. А в «Просвіті» він

¹⁵⁴¹ Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. — Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. — С. 144.

¹⁵⁴² Д-р Кость Левицький // Історичні постаті Галичини. — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка. 1961. — С. 137.

¹⁵⁴³ З приводу смерті д-ра Костя Левицького // Краківські вісті. — 1941. — 16 листопада.

25 років завідував фінансами. Саме Левицький купив в одного польського шляхтича триповерховий будинок для товариства в найбільш престижному місці, на львівській площі Ринок. Це він привніс у діяльність товариства економічний напрямок, і «велика частина нашої економічної побудови до 1914 року, це діло Костя Левицького, бо все діялося або за його ініціативою, або під його досвідченим проводом»¹⁵⁴⁴.

Так він став одним із основних творців української бізнес-мережі. Левицький був співзасновником і активним учасником українських товариств «Народна торгівля» (1883), «Зоря» (1884) страхового товариства «Дністер» (1891), «Крайового ревізійного союзу» (1904), «Земельного банку гіпотечного» (1910), директором «Крайового кредитного союзу» (1898–1939). А крім того, Левицький — депутат австрійського парламенту (1907–1918) і Галицького сейму (1908–1913) з 1910 року керував українськими депутатськими фракціями в парламенті, відстоюючи, зокрема, економічні інтереси українських підприємців.

«Крайовий союз кредитовий» (надалі перейменований у Центробанк) Левицький очолював більше сорока років (1898–1939), тому не дарма галицька преса писала: «Левицький може з повним правом сказати: "Центробанк" — це я!»¹⁵⁴⁵. Союз, а потім Центробанк займалися організацією українських економічних товариств і знаходили для них дешеві кредити. У 1930-ті роки Центробанк містився у власному будинку і був «центральною касою всієї української кооперації, фінансуючи великі збутові операції». При цьому він спирався «виключно на вклади українського громадянства і кооперативів та не одержував ніякого кредиту з державного "Банку Польського", ані від інших банків»¹⁵⁴⁶.

Проблема отримання доступного кредиту була тоді дуже актуальною. Львівський Банк Крайової видавав кредити мінімум під 5 % річних, і вони влаштовували не всіх. Тому Левицький і пропонував «створити у Львові як у столиці краю свій банк селянський, який би займався видачею позик і до-

¹⁵⁴⁴ Д-р Кость Левицький // Історичні постаті Галичини. — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка. 1961. — С. 138.

¹⁵⁴⁵ Загальні збори Центробанку // Господарсько-кооперативний часопис. — 1938. — Ч. 21. — С. 14.

¹⁵⁴⁶ Раковський Р. Львів — централь української кооперації / Р. Раковський // Наш Львів. Ювілейний збірник, 1252–1952. — Нью-Йорк: Червона калина, 1953. — С. 173.

помагав би позичковим касам по громадах і повітах»¹⁵⁴⁷. Втіленням цієї ідеї став «Земельний банк гіпотечний», одним з ініціаторів створення якого в 1909–1910 роках став Кость Левицький (разом з митрополитом Андрієм Шептицьким).

Крім декількох книг про історію національного руху, Левицький був автором близько двох десятків статей на економічні теми. Він уважав, що об'єднання заощаджень українців веде до їхньої економічної незалежності (цю ідею пропагував і Шептицький). «Чеснота ошадности має перейти у кров і душу кожного кооператора та їх дітей»¹⁵⁴⁸. Акумуляція заощаджень в «громаді» (співтоваристві) облагороджує людей і поєднує їх, «породжуючи в них дух ошадности, дає охоту до життя справді господарського»¹⁵⁴⁹.

Кость Левицький був не тільки одним з основних організаторів української бізнес-мережі, але й головним політичним діячем Галичини (у листопаді-грудні 1918 року він навіть став прем'єр-міністром Західноукраїнської Народної Республіки — ЗУНР). В історію його політичної діяльності зараз заглиблюватися не будемо — і не наша тема, і написано про це багато¹⁵⁵⁰. «Вся наша передвоєнна політика» проходила «під безпосереднім кермуванням д-ра Костя Левицького, незрівняного промовця, першорядного тактика й блискучого організатора»¹⁵⁵¹. «Він мав практичний розум сільського війта, і тому рідко робив необдуманий крок»¹⁵⁵².

У 1939 році, коли радянські війська захопили Львів, Левицького заарештували й відправили в Москву, де він провів у камері на Луб'янці півтора року. «Він був одним із перших, що впали жертвою московсько-большевицького терору»¹⁵⁵³. За якимось щасливим для старого галицького політика збігом обставин гебісти вирішили, що їм політично

¹⁵⁴⁷ Левицький К. Про сільські каси позичкові і щадниці / К. Левицький — Львів, 1894. — С. 10–11.

¹⁵⁴⁸ Левицький К. Як працює наша кооперація / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. — 1938. — Ч. 17–18. — С. 4.

¹⁵⁴⁹ Левицький К. Про сільські каси позичкові і щадниці / К. Левицький — Львів, 1894. — С. 49.

¹⁵⁵⁰ Андрухів І. Кость Левицький: сторінки життя / І. Андрухів. — Івано-Франківськ, 1995. — С. 22–30.

¹⁵⁵¹ З приводу смерті д-ра Костя Левицького // Краківські вісті. — 1941. — 16 листопада.

¹⁵⁵² Цегельский Л. Від легенд до правди / Л. Цегельский. — Нью-Йорк: Булава, 1960. — С. 170–171.

¹⁵⁵³ З приводу смерті д-ра Костя Левицького // Краківські вісті. — 1941. — 16 листопада.

невигідний його арешт і відпустили (чого вони зазвичай не робили). Кость Антонович повернувся у Львів, але жити йому залишилося вже зовсім недовго — помер він 12 листопада 1941 року, вже при німцях.

Бізнес митрополита (Андрій Шептицький)

Митрополит греко-католицької церкви граф Андрій Шептицький (1865–1944) був не тільки відомим церковним діячем, але й не менш відомим підприємцем — організатором і щедрим спонсором української бізнес-мережі. Шептицький вважав, що роль церкви в житті суспільства має бути різноманітною, а бізнес він сприймав як спосіб підвищення рівня життя українців та джерело для фінансування доброчинності¹⁵⁵⁴. Хоча митрополит і брав участь у проєктах української бізнес-мережі, він був людиною іншого кола — насамперед з дуже багатой аристократичної родини, а крім того — діячем церкви.

Церковне ім'я «Андрій» Шептицький одержав, коли став ченцем, а мати називала його Роман. Народився він 29 липня 1865 року в родовому маєтку в селі Прилбичах недалеко від Яворова. Батько його, Іван Шептицький, походив зі стародавнього русинського аристократичного роду, що мав графський титул. Мати, Софія Фредро, теж була графинею. Тому з багатством у родині проблем не було, і воно дісталось Шептицькому (разом з його братами) у спадщину. Освіту Роман одержав у Кракові, потім з 1884 по 1887 рік вивчав право в університеті в Німеччині.

У 1888 році траєкторія життєвого шляху Романа змінилася, і він став ченцем Добромильського монастиря, прийнявши ім'я Андрій. Не беруся стверджувати, чи було це рішення несподіваним і спричиненим життєвими обставинами або ж визрівало в його душі поступово. Сходження щаблями церковної ієрархії відбувалося швидко. У 1892 році він став священни-

¹⁵⁵⁴ Докладніше про доброчинну діяльність Шептицького див.: Slusarczuk Sirka A. Sheptyts'kyi in Education and Philanthropy / A. Slusarczuk Sirka // Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytskyi. Ed. by P. Magosci. — Edmonton, 1989. — P. 269–288; Mudrak M. Sheptyts'kyi as Patron of the Arts / M. Mudrak // Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytskyi. Ed. by P. Magosci. — Edmonton, 1989. — P. 289–312.

ком, у 1899-му — єпископом міста Станіславів, а в наступному 1900 році — митрополитом Галицьким. Із цього часу все життя Шептицького пов'язане зі Львовом. Він не залишив місто під час Першої світової війни, тому російська влада вислала його на три роки кудись у глибину своєї неосяжної імперії.

У 1939 році брата Андрія, графа Льва Шептицького, розстріляли більшовики. Коли Львів зайняли німці, Андрій перший час сподівався, що нова влада допоможе відновити незалежність Галичини, але незабаром зрозумів, що німцям це не потрібно. Помер він 1 листопада 1944 року від ускладнень після грипу вже після того, як у Львів увійшли радянські війська.

Хоча Шептицький прямо не брав участь у політиці, він усе своє життя відстоював інтереси українців, роблячи це економічним шляхом з використанням і особистого багатства, і свого авторитету як митрополита. Андрій підтримував діяльність товариства «Просвіта», фінансував створення лікарень і бібліотек, а в 1905 році — Українського національного музею, купивши за свої гроші для нього будинок вартістю 34 тисячі доларів.

Крім особистого багатства, митрополит як керівник церкви в Галичині мав у своєму розпорядженні значні капітали від оренди нерухомості й землі, а також за рахунок фінансування з боку уряду Австро-Угорщини. Як кожний католицький архієпископ, він одержував на власні потреби 24 тисячі крон на рік, а крім того — ще 20 тисяч крон на рік цінними паперами на утримання канцелярії. Крім того, були в митрополита великі зв'язки в церковних колах Парижу, де він міг брати кредити¹⁵⁵⁵.

Кошти, що були в розпорядженні митрополита, перебували на рахунках різних банківських установ Галичини. Однак Шептицький надавав перевагу тим фінансовим організаціям, які створювалися українською бізнес-мережею, як-от «Товариство взаємного страхування «Дністер»». У цьому товаристві страхували церковну власність митрополит і греко-католицькі єпископи — адже Шептицький був почесним президентом товариства та одним з найбільших його акціонерів. Крім товариства «Дністер» за підтримки митрополита була створена Українська страхова компанія «Карпатія», яка займалася переважно страхуванням життя українського населення Галичини.

¹⁵⁵⁵ Войнаровський Т. Спогади з мого життя / Т. Войнаровський // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961. — С. 56.

Також з ініціативи Шептицького й Левицького в 1908 році заснували «Земельний банк гіпотечний» у Львові — центральну фінансову установу в українській бізнес-мережі. Серед співзасновників банку¹⁵⁵⁶, крім митрополита, був священник Тит Войнаровський (1856–1938)¹⁵⁵⁷ (який займався комерційними проектами Шептицького) — далекий нащадок роду соратника Мазепи Андрія Войнаровського¹⁵⁵⁸.

Установчі збори відбулися 8 грудня 1909 року в офісі страхового товариства «Дністер»¹⁵⁵⁹, а у квітні 1910 року банк почав роботу. Його метою стала видача кредитів селянам та іншим дрібним землевласникам для придбання земельних ділянок. Крім того, банк надавав фінансові послуги греко-католицькій церкві Галичини й українським організаціям¹⁵⁶⁰, ставши «серцем для кращого обігу крові — гроша в господарському організмі українського народу»¹⁵⁶¹.

Це був єдиний акціонерний банк української бізнес-мережі, а випущені в 1908 році акції банку (2500 акцій на суму 1 млн крон) стали першими українськими цінними паперами на галицькому фінансовому ринку. Акції розкупили швидко — за неповних два місяці. Найбільшими акціонерами стали страхове товариство «Дністер», митрополит А. Шептицький, єпископ Г. Хомишин (вони купили по сто акцій),

¹⁵⁵⁶ У 1908 році створили комітет засновників банку, список учасників якого містив у собі українську еліту Галичини: митрополит Андрій Шептицький, фінансовий радник митрополита Тит Войнаровський, юрист і політик Кость Левицький, єпископ міста Станіславова Г. Хомишин, землевласник М. Василько, посол австрійського парламенту Ю. Романчук, директор «Руської Шадниці» у Перемишлі Т. Кормош, д-р Я. Кулачковський, директор страхового товариства «Дністер» у Львові д-р С. Федак, адвокати С. Смаль-Стоцький, Т. Дембицький, Т. Соловій, М. Шухевич (Творидло М. Земельний банк гіпотечний. У 25-ліття його діяльності / М. Творидло. — Львів: З друкарні видавничої спілки «Діло», 1935. — С. 23).

¹⁵⁵⁷ Народився він у родині сільського священника, вивчав богослов'я у Львівському університеті, більш як чверть століття був священником у різних селах Галичини. У 1909 році Войнаровського перевели у Львівську архієпархію, де він допомагав Шептицькому в його економічних проектах. Помер у Львові, там і похований.

¹⁵⁵⁸ «По завоюванню України Петром Великим мій дід виїхав з України і закупив у Східній Галичині маєток Ляшки Муровані» (Войнаровський Т. Спогади з мого життя / Т. Войнаровський // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961. — С. 15).

¹⁵⁵⁹ На розі львівських вулиць Руської і Підвальної.

¹⁵⁶⁰ Pietrasik A. Historia i wspolczesnosc dlugoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce / A. Pietrasik. — Warszawa: Twigger, 2001. — S. 153–154.

¹⁵⁶¹ Новинки. Земельний банк гіпотечний // Економіст. Місячник економічно-господарський. — Львів: З друкарні «Діла», 1908. — Ч. 9. — С. 15–16.

а також Крайовий союз кредитовий, «Народна торгівля» і адвокат Т. Соловій (по 25 акцій). Покупцями інших акцій стали в основному священники¹⁵⁶².

До Першої світової війни справи банку йшли досить непогано — він щорічно виплачував по 6 % дивідендів за акціями (не всі галицькі банки платили стільки), і тільки в 1914 році — 3 %¹⁵⁶³. Становище банку погіршилося після «великого краху» 1929 року й особливо після банкрутства віденського банку «Кредитанштальт» 11 травня 1931 року, що став поштовхом до ланцюгової реакції банківських криз у Європі. Оскільки «Земельний банк гіпотечний» був тісно пов'язаний із «Кредитанштальт», він перестав видавати іпотечні кредити приватним особам і обмежив свою діяльність короткотерміновими кредитами кооперативам і торговельним підприємствам. Однак банкрутства український банк зміг тоді уникнути. «Цілу чверть століття Банк засилював кредитом не лише... основу нашої нації — хліборобство, але також нашу кооперацію, наш промисел і торгівлю, наше ремесло». Кожний, хто «довірів йому свої гроші чи доручив свої фінансові інтереси, пізнав непохитну солідність і певність цієї інституції навіть у найтяжчих часах»¹⁵⁶⁴. Однак у 1939 році банк ліквідували, як і всі інші організації Галичини.

Зацікавила Шептицького й перспектива інвестування капіталів у видобуток нафти. У 1912 році за його розпорядженням група австрійських і французьких експертів вивчила можливість промислового видобутку нафти в селі. Шептицький повністю викупив землі з нафтовими свердловинами й уклав договір на 25 років з компанією «Галичина» про видобуток нафти на умовах митрополита — він одразу одержував мільйон крон, а по 6 % від щомісячного прибутку переводили на два рахунки — митрополії й особисто Шептицького¹⁵⁶⁵. А в 1920-ті роки Шептицький став співза-

¹⁵⁶² Коли після Першої світової війни Галичину включили до складу Польщі, постало питання про ліквідацію банку. Потрібна була докапіталізація, і 5 млн польських золотих вніс Шептицький (Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України / А. Качор. — Вінніпег: Накладом Української вільної академії наук, 1992. — С. 22).

¹⁵⁶³ Творидло М. Земельний банк гіпотечний. У 25-ліття його діяльності / М. Творидло. — Львів: З друкарні видавничої спілки «Діло», 1935. — С. 49.

¹⁵⁶⁴ Творидло М. Земельний банк гіпотечний. У 25-ліття його діяльності / М. Творидло. — Львів: З друкарні видавничої спілки «Діло», 1935. — С. 34.

¹⁵⁶⁵ Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз / В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. — К.: НАН України, 2019. — С. 117.

сновником акціонерної нафтової компанії «Унія». Це товариство мало в 1933 році основний акціонерний капітал 250 тис. злотих і резервний капітал — 891 тис. злотих. Справами товариства займався Тит Войнаровський¹⁵⁶⁶.

Шептицький був також співвласником акціонерної нафтової компанії «Радова» з основним капіталом 80 тис. злотих і 128 свердловинами. Знайомий митрополита, голландський адвокат Ян ван Хенгель, володів 30 % акцій компанії, і він передав у 1931 році 11 % акцій Шептицькому через свого фінансового консультанта Корнелія Перрідона.

З Перрідоном пов'язаний ще один фінансовий проєкт Шептицького — у 1929 році митрополит інвестував 4 тисячі доларів у компанію Perridon's Kolenhandel, яка мала вести розвідку й видобуток золота на острові Суматра. Вражає те, що митрополит займався цим досить активно, хоча в ті роки у Львові про Суматру, напевно, мало хто чув (і зміг би знайти на карті). А митрополит Андрій чув, і 6 березня 1930 року доручив компанії Perridon's Kolenhandel від його імені звернутися до уряду Нідерландів із проханням дозволити пошук і видобуток золота на острові. Шептицький уповноважив Яна ван Хенгеля займатися цим проєктом, але через світову фінансову кризу, що почалася восени 1929 року, справи пішли не так добре, як планувалося. Митрополит вклав у цей проєкт додаткові капітали, однак компанія Perridon's Kolenhandel так і не змогла розпочати роботи на Суматрі.

Навесні 1933 року за порадою того самого ван Хенгеля Шептицький став співзасновником нового акціонерного товариства «Maatschappij tot exploitatie van mijnvelden in Nederlandch Indie» з капіталом 100 000 флоринів (приблизно 20 тисяч доларів), викупивши 50 % акцій. Товариство почало підготовчі дослідження на Суматрі, однак Андрію Шептицькому, мабуть, не вдалося отримати прибутку від цього проєкту. Його переписка з ван Хенгелем і Перрідоном закінчується влітку 1933 року¹⁵⁶⁷.

Географічна широта діяльності митрополита вражає — широта воістину глобальна. І це при тому, що 1933 рік, роз-

¹⁵⁶⁶ Звіт про діяльність і баланс нафтової акційної спілки «Унія» у Львові. — ЦДІА України, м. Львів. — Ф. 682. — Оп. 1. — Справа № 61.

¹⁵⁶⁷ Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як фактор модернізації українського суспільства Галичини // Український католицький університет. Літня школа «Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького». — 2012. — С. 15, 23–24. — www.irs.ucu.edu.ua

пал «Великої депресії», — не найкращий час для інвестицій у проекти, пов'язані з такими далекими країнами. Коли в душі живе азарт підприємництва й дух капіталізму, тоді й сан митрополита не перешкода. А бізнес сприймається як богоугодна справа. Шептицький вкладав свої капітали також у земельні ділянки в Німеччині, в два ресторани в Амстердамі, а також у житлові будинки в Парижі.

Одного разу ще в 1922 році, як свідчить легенда, митрополит вийшов з банку «Дністер» і зазирнув у розташовану поруч на вулиці Руській кондитерську вдови Клементини Авдикович. Після розмови із власницею Шептицький чи то зі співчуття до вдови, чи то зрозумівши комерційні перспективи справи, вирішив інвестувати в кондитерську 10 тисяч доларів. Крім того, він умовив свого брата Климентія (ігумена Унівської лаври¹⁵⁶⁸) також вкласти гроші в цей бізнес. Справа швидко налагодилася, і Климентина Авдикович стала власницею цілої кондитерської фабрики, продукція якої експортувалася в країни Європи й навіть у США. Називалася фабрика символічно — «Фортуна Нова»¹⁵⁶⁹. Адже фортуна, примхливість якої давно відома, дійсно посміхнулася вдові, коли митрополит зайшов у її магазинчик купити цукерок.

А в реальності історія Климентини Авдикович була не така казкова. Їй довелося докласти чимало зусиль, перш ніж зустрітися з Шептицьким і нарешті досягти успіху. Почалося все з того, що після смерті чоловіка в 1918 році вдова залишилася одна із двома малолітніми дітьми без доходів. Вона продала шубу й книги покійного чоловіка і вирішила зайнятися бізнесом, знаючи, що в Америці люди з «вуличної розпродажі сірників починали, пощастить якось і мені»¹⁵⁷⁰.

Перше невелике кондитерське підприємство «Фортуна» Климентина заснувала в 1922 році в Перемишлі. Потім вирішила перенести справу у Львів, де вона орендувала приміщення, вклавши чималі гроші в його ремонт і переобладнання. Однак у 1924 році власники приміщення поставили вимогу його звільнити. Климентина чинила опір, вважаючи це рейдерським захопленням.

¹⁵⁶⁸ Один із найбільших монастирів Галичини в селі Унів (Перемишлянський район Львівської області).

¹⁵⁶⁹ Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні, 1920–1945 / В. Несторович. — Торонто: Клуб українських професіоналів і підприємців, 1977. — С. 286.

¹⁵⁷⁰ Авдикович К. Перша українська фабрика цукорків «Фортуна Нова» / К. Авдикович. — Львів: Тріада-Плюс, 2010. — С. 15.

У пошуках виходу з цієї ситуації вона звернулася по допомогу до Шептицького, знаючи, що той інвестує в український бізнес. Митрополит підтримав ідею й вклав у цей проєкт чималу суму¹⁵⁷¹. Однак його інвестиції виявилися не дуже вдалимими. Труднощі виникли із самого початку організації бізнесу, і з'явилися сумніви, чи зможе фабрика стати промисловим гігантом, як здавалося спершу. У 1928 році Шептицький вибачив Авдиківич борг. А Климентина не здавалася й намагалася як могла налагодити справу. Загалом, їй це вдалося — у 1939 році на фабриці працювало на німецькому обладнанні 110 осіб, продукція користувалася попитом і продавалася в різних містах. Вважається, що «Фортуна Нова» була попередником відомої сьогодні львівської кондитерської фабрики «Світоч». А Климентина Авдиківич в 1944 році емігрувала в Австрію, де померла в 1965 році у віці 82 років¹⁵⁷².

¹⁵⁷¹ Авдиківич і Шептицький підписали договір про створення товариства «Фортуна Нова» 24 травня 1924 року. Первісний капітал підприємства становив 5000 доларів, партнери внесли його у рівних частках (Авдиківич К. Перша українська фабрика цукорків «Фортуна Нова» / К. Авдиківич. — Львів: Тріада-Плюс, 2010. — С. 28). Також митрополит передав створеному підприємству в оренду власний будинок і вклав свої гроші в придбання в Німеччині новітнього кондитерського устаткування. Крім того, митрополит виділив ще 2000 доларів на капітальний ремонт приміщення для фабрики. Саме приміщення оцінювалося в 10 тисяч доларів. Таким чином, витрати Шептицького на першому етапі становили 12 тисяч. За договором, підприємство мало повернути цю суму в 1927 році зі свого прибутку. Однак труднощі почалися вже при капітальному ремонті будинку. Підрядник завищував вартість і декілька разів просив додаткові кошти, тому що початкових 2 тисяч не вистачало для завершення робіт. Коли постало питання про реальну вартість робіт і чому вона увесь час підвищується, інженер образився й покинув незакінчене будівництво. Довелося доручати керівництво роботами іншому, але й той не міг виконати їх в строк. У жовтні в не повністю відремонтованому приміщенні нарешті змонтували обладнання, і 1 листопада 1924 року фабрика «Фортуна Нова» почала працювати, даючи щодня п'ять тонн продукції. Але з митрополитом довелося в грудні укласти новий договір, за яким він видавав фабриці додатковий кредит 10 тисяч доларів. Загалом до моменту початку роботи фабрики борг Авдиківич (з урахуванням вартості устаткування та його монтажу) зріс до 32 тисяч доларів (Там само, с. 30–33). Критики звинувачували її в тому, що вона не здатна була організувати будівельні роботи. Думаю, що проблема полягала не в цьому, а особливостях ділового середовища того часу. До речі, через сто років це середовище не дуже змінилося, що добре розумієш, коли читаєш про труднощі Климентини Авдиківич.

¹⁵⁷² Чорновол І. П. На досвітках «Світоча». Климентина Авдиківич / І. П. Чорновол // Авдиківич К. Перша українська фабрика цукорків «Фортуна Нова» / К. Авдиківич. — Львів: Тріада-Плюс, 2010. — С. 7–11.

Розвиток Галичини «йшов достатньо інтенсивно, щоб можна було вважати її господарську майбутність забезпеченою. Наявність сприятливих природних умов і достатньо розвинена економічна самодіяльність населення» були основою «для оптимістичних висновків» щодо економічного майбутнього цього краю¹⁵⁷³.

Але закінчилося все зовсім не так, як передбачалося — в 1939 році Західну Україну захопили радянські війська, що почали встановлювати свої порядки. Зокрема — насаджувати бюрократичну планову економіку. «Большевицька нава-ла змела з лиця землі ці наші здобутки довголітньої важкої і витривалої праці»¹⁵⁷⁴. Так перервалася недовга історія галицького капіталізму, якому просто не вистачило часу, щоб повністю реалізуватися. Когось із діячів галицької економіки заарештували одразу в 1939-му, когось — у 1945-му... А ба-гатьом довелося назавжди залишити рідні краї та емігрувати на Захід.

¹⁵⁷³ Галичина, Буковина, Угорская Русь. — М.: Задруга, 1915. — С. 169.

¹⁵⁷⁴ Раковський Р. Львів — централь української кооперації / Р. Раковський // Наш Львів. Ювілейний збірник, 1252–1952. — Нью-Йорк: Червона калина, 1953. — С. 175.

Частина 6

ІНДУСТРІАЛЬНИЙ КАПІТАЛІЗМ

Розділ 1.

ЕКОНОМІКА ОДНОГО СЕЛА

Селище на річці Білій

Економіка зростає, коли люди відмовляються від старого в ім'я нового — нових технологій, товарів і форм бізнесу. Це те, що називають «творчим руйнуванням». Тоді відбувається якісний стрибок — апгрейд усього життя. Втім, усе що має початок, має й кінець, і всяка інновація згодом вичерпує свої можливості.

У середині XIX століття таке загальне покращення було пов'язане з настанням епохи вугілля й сталі, і особливо з головним продуктом цієї епохи — залізницями. Усе це сильно змінило повсякденне життя людей того часу. Напевно, не менше, ніж нашу — Інтернет і соціальні мережі. Але шлях до епохи вугілля й заліза був дуже довгий, і більше сторіччя знадобилося від відкриття перших родовищ вугілля в донецьких степах до появи там металургійних заводів.

На річці Білій, притоці ріки Лугань, є селище Ящикове. Колись там був дерев'яний будинок поміщика, а на річці кам'яний борошномельний млин. За старих часів річка була не така вже й маленька, метрів десять завширшки й півтора метра глибиною. Водилися в ній тоді щуки, окуні й піскарі, а в балці, де росли дуби й інші дерева, зустрічалися вовки, лисиці й зайці. Селяни освоювали землі, вирощували жито,

пшеницю й овес, а уздовж річки були городи. У невеликому й бідному селі не було навіть церкви — молитися ходили в сусіднє, з пафосною назвою Андріанополь. Туди також їздили на ярмарок. Церква з'явилася в Ящикове тільки на початку ХХІ століття, її побудував мій старший брат Валерій. За пів сотні кілометрів від села була велика дорога, «поштово-ямщицький тракт», як тоді її називали, — вона йшла через Бахмут на Харків. Але від Ящикове вона була досить далеко.

Здавалося б, що особливого в цьому селі (у ХХ столітті — шахтарському селищі на Луганщині) — крім того, що це моя батьківщина? Однак є версія, що саме там знайшли одне з перших родовищ донецького вугілля. До історії про початок видобутку вугілля ми ще повернемося, а зараз розберемося, якою була до початку епохи вугілля економіка того краю, який потім стали називати Донбасом. Це добре видно на прикладі села Ящикове.

Спершу воно знаходилося на вільних землях, а згодом стало власністю серба Максима Штерича, де він розпочав бурхливу господарську діяльність. Насамперед потрібно було заселити малолюдні землі селянами, і в 1797 році в Ящикове налічувалося вже 69 дворів і близько трьох сотень жителів. В основному це були вихідці із Придніпровської України — Божки, Руденки, Горобці... Пізніше, у часи вугільних бумів, селище розрослося за рахунок тих, хто приїхав на роботу як з українських, так і російських сіл. Так само приїхав на роботу вже в радянський час мій батько, Захар Мошенський.

А наприкінці ХVІІІ століття економіка Ящикове, як і сусідніх сіл, була дуже простою. Вирощене зерно потрібно було молоти, і в селі з'явився перший водяний млин із трьома жорнами (його залишки розібрали тільки наприкінці 1940-х років), при якому були «товчія» і «сукновальня», для виробництва пеньки й сукна. Для виготовлення млинових жорен біля села стали добувати камінь — пісковик. Жорна мали попит в інших селах, а їхній продаж давав гарний прибуток. Так зароджувалася протопромисловіть. Була в селі й «винокурня», де виробляли горілку (у той час — найбільш прибутковий бізнес). Від її продажу Максим Штерич одержував чималі на той час доходи. Крім того, він заснував у Ящикове пасіку та посадив фруктовий сад. У мій час давно вже не було ні саду, ні пасіки, залишилась тільки назва місць — «пасіка», «панський сад».

Яким ще бізнесом могли займатися місцеві поміщики? Одна з дочок померлого у віці лише 32 років Максима Штерича, Катерина Максимівна, вийшла заміж за поміщика із сусіднього села штабскапітана Дмитра Перича (після відставки Перич пішов на службу до суду міста Бахмут). Приданим Катерини стали 149 селян і одна шоста частина села Ящикове (у Максима Штерича було шестеро дітей — два сини й чотири дочки, їм нарівно дісталися в спадщину частини села). Однак це придане Катерини не давало великого доходу, і щоб якось заробити, у 1824 році вона взяла в багатого катеринославського купця Мойсея Трояновського в борг гроші (під заставу кріпаків і частини земель села Ящикове) на утримання поштових станцій Успенської й Старослов'янської, а також семи поштових «трійок» (екіпажів, запряжених трьома кіньми). З 1830 по 1833 рік чоловік Катерини, Дмитро Перич, утримував Александропольську й Старослов'янську поштові станції та ще одну трійку коней при Слов'яносербському земському суді.

Кам'яне вугілля

Але головним бізнесом незабаром став видобуток вугілля. Про кам'яне вугілля у цих краях знали давно, «тому що в безлісних горах воно виходить на поверхню в дуже багатьох місцях. Крім того, дощові та снігові води відкривають щорічно в ярах нові шари кам'яного вугілля»¹⁵⁷⁵. Уламки кам'яного вугілля археологи знаходили на території селища навіть у стародавніх похованнях, яким більше чотирьох тисяч років.

У 1723 році в цій майже не населеній місцевості, куди в той час іноді ще заходили загони татар і забрідали окремі козаки (з боку нинішнього селища Чернухіно, де в ті часи проходив «секретний шлях» із Січі на Дон), з'явилася експедиція Семена Чиркова (капітан, який очолював Бахмутський сторожовий батальйон) і Микити Вепрейського (представника цивільної влади в Бахмуті). Вони взяли на відкуп «солеварні» у Бахмуті, створивши для цього партнерство (як тоді говорили, «компанію»). Для випарювання солі спершу використовув-

¹⁵⁷⁵ Любимов П. О российской каменноугольной формации и заключающихся в оной частных местонахождениях каменного угля / П. Любимов // Горный журнал. — 1833. — № 10. — С. 21–23.

вали дрова, тому що вугілля давало надто сильний жар. Однак при солеварнях були кузні, де виготовляли «сковороди» для випарювання солі. Зазвичай в кузнях тоді спалювали деревне вугілля, але ліси на околицях Бахмута вже сильно вирубали на дрова, і тому Вепрейський із Чирковим вирішили перейти на кам'яне вугілля замість деревного.

У пошуках найбільш зручного для видобутку вугілля місця вони опинилися в районі майбутнього села Ящикове¹⁵⁷⁶ біля яру з такою самою назвою, відомого ще запорожцям (колись ці землі входили у володіння Запорозької Січі як частина Кальміуської паланки). Там експедиція знайшла шари вугілля.

Це були ще необжиті краї, хоча й знаходилися вони не дуже далеко Бахмуту. Про відкриття родовища Вепрейський та Чирков доповіли царю Петру I, передавши в Петербург зразки. Їх оглянув найнятий царем на службу англійський майстер Ніксон. Він визнав, що вугілля за якістю не поступається кращому британському. І в наступному 1724 році на береги річки Білої вирушила нова експедиція, якою керував сам Ніксон. Вивчивши шари вугілля, англієць рекомендував розпочати тут видобуток¹⁵⁷⁷.

У цьому самому 1724 році¹⁵⁷⁸ починається історія села. З експедицією Ніксона приїхали наймані робітники, які копали шурфи, і коли експедиція повернулася назад, частина їх залишилася, щоб видобувати вугілля й відправляти його в Бахмут. На місці тих найпростіших вугільних копалень і виникло село Ящикове. Тож навіть саме виникнення моєї «Ящиківки» (як зазвичай називають село місцеві жителі) пов'язане з потребами індустріальної епохи. Втім, у 1724 році таких слів ніхто ще не чув.

Однак постійний видобуток вугілля вдалося розпочати лише ближче до кінця сторіччя — до того ці землі не були безпечні. У 1735 році татари вкотре розорили цей край, і набіги

¹⁵⁷⁶ Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. — Луганськ: Луганський університет, 2009. — С. 86. Думка цих авторів, що ґрунтовно вивчали історію краю, заслуговує на значно більшу довіру, ніж їхніх критиків з поверхневими працями.

¹⁵⁷⁷ Докладніше див.: Подов В. І. Історія Донбасу. В 3 т. Т. 1. Донбас в XVII–XVIII веках / В. І. Подов. — Луганськ: Alma Mater, 2004. — С. 148–149. Гайко Г. І. Нарис історії гірництва в Україні / Г. І. Гайко, В. С. Білецький. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2022. — С. 58.

¹⁵⁷⁸ История городов и сёл Украинской ССР. В 26 т. Ворошиловградская область. — К.: Гл. редакция укр. сов. энциклопедии, 1976. — С. 513.

припинилися тільки після закінчення Російсько-турецької війни 1735–1739 років. А по-справжньому там стало спокійніше із середини XVIII століття, коли розпочалося заселення вільних територій. Ці землі подарували вихідцям із Сербії, які перейшли на бік царського уряду і найнялися на військову службу.

Перші спроби видобувати вугілля в Ящикове пов'язані з іменем власника села, майора Максима Афанасійовича Штерича (1760–1792), який «більше десяти років займається пошуками вугілля й руд», не шкодуючи «витраченого чималого капіталу»¹⁵⁷⁹. Його двоюрідний брат Петро Іванович Штерич¹⁵⁸⁰, який здобув гірську освіту в Саксонії, ще більше захопився пошуками вугілля, і його навіть нагородили орденом Св. Володимира за відкриття та видобуток вугілля й залізної руди¹⁵⁸¹. А Максим Штерич відкрив у селі шахту глибиною більше 50 метрів. Брати використовували вугілля як паливо на своїх винокурнях, що було в той час серйозною інновацією. Дехто насміхався над підприємцями-початківцями, не розуміючи, що саме такі, як вони, закладають фундамент нової епохи — епохи вугілля.

Після смерті Максима Штерича видобування вугілля в Ящикове на деякий час припинилося. Хоча його шахта в 1795 році ще існувала, до початку XIX століття вона вже повністю обвалилася¹⁵⁸². У той час шахти мало нагадували сучасні — це були колодязі з дерев'яним коловоротом, за допомогою якого на мотузці вниз опускали працівників і відрами піднімали добуте вугілля. До початку справжньої епохи вугілля й заліза ще було далеко.

Однак спроби видобувати вугілля тривали. Його везли на возах спершу в Таганрог, а пізніше у нові приморські портові міста, особливо в Одесу. Вугілля використовувалося там на перших підприємствах, також для опалення, а потім — як па-

¹⁵⁷⁹ Лист дідича Донецького повіту Петра Штерича В. Каховському, 28. XI. 1792 р. (Полонська-Василенко Н. Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу / Н. Полонська-Василенко // С. 222).

¹⁵⁸⁰ Їхні батьки, що приїхали з Сербії в 1750-ті роки, були представниками давнього дворянського роду, коріння якого йшло ще у Венецію.

¹⁵⁸¹ Докладніше про Петра Штерича див.: Курило В. С. Нариси історії Луганщини / В. С. Курило, О. В. Набока, О. А. Забудкова. — Полтава, Київ: Талком, 2023. — С. 139–143.

¹⁵⁸² Любимов П. О российской каменноугольной формации и заключающихся в оной частных местонахождениях каменного угля / П. Любимов // Горный журнал. — 1833. — № 10. — С. 21–22.

ливо для пароплавів. До 1850-х років у портових містах Чорного й Азовського морів було поширене в основному англійське вугілля, але не тому, що воно перевершувало за якістю вугілля Донбасу. Кораблі, які перевозили в Англію зерно, на зворотному шляху завантажували вугілля як баласт, тому воно було не дорожче місцевого. Ситуація змінилася після Кримської війни 1850-х років, коли англійське вугілля перестали привозити, після чого зріс попит на вугілля Донбасу¹⁵⁸³. Незабаром видобуток вугілля став перевищувати попит, і в 1844 році настала криза надвиробництва — ціна вугілля знизилася з 28 копійок за пуд до 20 копійок¹⁵⁸⁴.

Із середини XIX століття, коли прибуток від видобутку вугілля становив у середньому 50 % на вкладений капітал¹⁵⁸⁵, поміщики, які «кинулися відкривати шахти ще до реформи», тепер «одразу перенесли всі свої надії на вугілля, від якого чекали легкого й швидкого збагачення». Усі, у кого були під землею пласти вугілля, «кинулися видобувати вугілля з гарячністю й поспішністю, але без усякого знання й розрахунків». Однак «одними землевласниками справа не обмежилася. До них скоро примкнув цілий легіон ділків і аферистів», після чого почалася «енергійна діяльність», а шахти «відкривалися десятками на власній землі» і на «оренованій у поміщиків і селян», при цьому платилися «божевільні орендні гроші»¹⁵⁸⁶. У донецькому «Клондайку» відносини між підприємцями стали дуже жорсткими. «Це область суцільних обманів, вимагання, сваволі й порушення умов»¹⁵⁸⁷. «Сила договору, слова честі або обіцянки тут нічого не значить», тому «настільки вкорени-

¹⁵⁸³ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. — М.: Гостехиздат, 1955. — С. 84–86.

¹⁵⁸⁴ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. В. 2 т. Т. 2 / П. И. Фомин. — Харьков: «Хозяйство Донбасса», 1921. — С. 8. Друга «вугільна криза» розпочалася в 1873 році. Ціна вугілля впала в 6–8 разів, з 12–16 копійок за пуд до 2 копійок (Там само, с. 21). Причиною стало зниження попиту під впливом світової фінансової кризи 1873 року.

¹⁵⁸⁵ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. — М.: Гостехиздат, 1955. — С. 97.

¹⁵⁸⁶ Ан-ский С. А. Очерк каменноугольной промышленности / С. А. Ан-ский // Русское богатство. — 1892. — № 1. — С. 3–4. «Тутешній багатий і нещасний край» завжди був «принадою для різних шукачів легкої наживи», він приваблював до себе «сотні й тисячі всіляких ділків і аферистів, якими кишають усі міста, села, станції й рудники, кути й завулки Донецького басейну» (Там само, с. 5).

¹⁵⁸⁷ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. В. 2 т. Т. 2 / П. И. Фомин. — Харьков: «Хозяйство Донбасса», 1921. — С. 9.

лася система неустойок за умовами, що навіть багато власників, продавши вугілля одній особі, не соромляться потім продати його іншій, якщо дадуть ціну вище»¹⁵⁸⁸. Часто фальсифікували склад вугілля — адже кам'яне вугілля, як добре відомо фахівцям, містить у різних кількостях домішки породи, зокрема сірчаного колчедану. Одного разу велику партію ящиківського вугілля привезли на Ростово-Владикавказьку залізницю. При цьому великі домішки сірчаного колчедану не були показані в аналізах, і коли вугілля склали в штабелі, почалося його самозаймання¹⁵⁸⁹.

Нові власники Ящикове — Перичі, а потім Долгорукові — теж намагалися будували поміщицькі шахти, але масштабний видобуток вугілля вони так і не змогли налагодити. І це при тому, що князь О. С. Долгоруков був не просто поміщиком, а людиною досвідченою у бізнесі¹⁵⁹⁰.

На околицях крім поміщицьких траплялися також селянські шахти — вони з'явилися після скасування кріпосного права, коли селяни одержали землю. Хоча такі шахти були дуже примітивними (вугілля там видобували за допомогою кайла, лопати й ворота), їхнє створення однаково потребувало грошей. Тому селяни часто поєднувалися в партнерства (зазвичай в них було в середньому п'ять осіб) і вносили паї — у середньому 5–10 рублів. Так у партнерствах відбувалося не тільки об'єднання праці, але й капіталів.

А якщо селянин не мав грошей для внесення паю, він продавав за зниженою ціною скупникам те вугілля, яке він мав добути в майбутньому. Іноді багатший селянин вносив пай за того, хто не мав грошей. Відсотки за своїм боргом він одержував видобутим вугіллям з розрахунку 8 % річних. Паї в таких партнерствах можна було продавати й купувати.

Шахтарськими «біржовими» справами із продажу паїв, а також організацією артілей з видобутку вугілля в Ящикове займався на початку ХХ століття ще молодий син розбагатілого селянина, Яків Іванович (його великий і статусний, як на той

¹⁵⁸⁸ Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. В. 2 т. Т. 1 / П. И. Фомин. — Харьков: Тип. Б. Бентис, 1915. — С. 113.

¹⁵⁸⁹ Лисенко К. О составе ящиковского каменного угля (Донецкий бассейн) / К. Лисенко // Горный журнал. — 1880. — № 7–8. — С. 168–171.

¹⁵⁹⁰ Він був не тільки великим землевласником (63 400 десятин), але й володів двома цукровими заводами в Чернігівській губернії, входив у правління Російсько-бельгійського товариства виробництва хімічних продуктів, був почесним членом Ради торгівлі й мануфактур Міністерства фінансів.

час, кам'яний будинок зберігся й зараз). У цьому йому допомагав мій прапрадід по материнській лінії Іван Степанович Руденко — писар сільської управи, у той час важлива людина. Втім, серед селян розбагатіли в Ящикове на видобутку вугілля тільки деякі — може, лише дві родини. Писаря серед них не було.

Селяни також мали прибуток, здаючи земельні ділянки з покладами вугілля. Адже часто це були тільки надра, а поверхню вони продовжували обробляти. Зазвичай гроші від такої оренди йшли на користь селянської громади¹⁵⁹¹.

Однак «незважаючи на відкриття багатьох родовищ», до початку 1860-х років «видобуток вугілля розвивався повільно»¹⁵⁹². Спершу не вистачало знань, капіталів і можливостей транспортувати вугілля. Пізніше знання з'явилися, а з початком будівництва залізниць зріс попит на вугілля, і стало більше способів його доставки. А от капіталів у поміщиків-землевласників однаково було недостатньо. Щоб одержати ці капітали, потрібно було створювати акціонерні товариства й продавати акції. Але це було поза межами менталітету поміщиків.

Усе змінилося тільки наприкінці XIX століття. Тоді, після початку масового видобутку вугілля для металургійних заводів, у цей край прийшли іноземні інвестиції й справжній серйозний бізнес. А землевласники зрозуміли, що їм простіше й вигідніше здавати землі з родовищами в оренду великим підприємцям. Причому не тільки французам або бельгійцям — на околицях Ящикове землі під видобуток вугілля орендували «Донецько-Юріївське металургійне товариство» Олексія Алчевського й велика Борисово-Валентинівська копальня катеринославських купців Д. І. Бернштейна й Ф. Я. Берліна на землях князя О. С. Долгорукова¹⁵⁹³. Частину земель купив Б. К. Юмашев, діловий син лікаря. Це була вдала інвестиція —

¹⁵⁹¹ 22 червня 1900 року затвердили Умови діяльності бельгійського «Анонімного товариства з'єднаних вугільних копалень півдня Росії», у якому зазначалося, що товариство розпочинає діяльність з експлуатації кам'яновугільних родовищ на землях, «які належать товариствам селян» у Василівці (1800 десятин), Михайлівці (810 десятин) і Ящикове (778 десятин) (Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Отделение I. — Т. XX. С. 107. № 18921).

¹⁵⁹² Торговля и промышленность европейской России по районам. Вып. IX. Южная горнопромышленная полоса. — СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1909. — С. IX.

¹⁵⁹³ У 1881 році за розпорядженням Долгорукова тут заклали вугільну шахту, але працювала вона зовсім недовго. Відновили видобуток уже Бернштейн і Берлін в 1905 році (По Екатерининской железной дороге. Вып. 2. — Екатеринбург: Тип. Екатеринбургской железной дороги. 1912. — С. 258).

він відкрив там свій рудник для видобутку вугілля, згодом вигідно здавши Юмашівську копальню в оренду тому ж таки «Донецько-Юрїївському металургійному товариству». У маєтках Долгорукова та Юмашева продовжували займатися в основному сільським господарством, їхні «економії» націоналізували в 1920 році.

Дюшан де Вулич

А в 1910 році 39-річним французом Дюшаном де Вулічем була заснована «Компанія екатерининських вугільних копалень у Ящикове»¹⁵⁹⁴, зареєстрована в далекому Парижі, про який у селі мало хто чув. Директором компанії в перший рік був землевласник Олександр Сергійович Долгоруков (він незабаром помер у 1912 році), який одержав свій пакет акцій.

Де Вуліч народився в Окрокані (Грузія) 28 червня 1871 року. Його батько, П'єр де Вуліч, був генеральним консулом Туреччини в Парижі. А Дюшан закінчив Паризьку гірську школу, став інженером і автором багатьох запатентованих винаходів.

У Ящикове видобуток вугілля компанія де Вуліча розпочала в 1911 році¹⁵⁹⁵, відкривши дві шахти¹⁵⁹⁶, які «були порівняно пристойно зроблені»¹⁵⁹⁷. Після Лютневої революції 1917 року для компанії розпочалася криза неплатежів — покупці не платили за вугілля. Нова влада вимагала підвищення зарплат і взагалі втручалася в справи рудника. Стало ясно, що «на наступну получку грошей знову не буде», після чого де Вуліч заявив, що більше управляти підприємством не може, усе кинув і виїхав у Харків, мріючи «уникнути неприємностей

¹⁵⁹⁴ Устав «Компаний екатерининских угольных копей в Ящикове Славяно-серб. уезда Екатеринбургской губернии», заявленный у парижского нотариуса господина Муан 7 марта 1910 года. — Екатеринбург, 1911. — 30 с. Капітал компанії становив 6,5 млн франків (Lewery L. Foreign capital investment in Russian Industry and commerce / L. Lewery (Miscellaneous Series, № 124). — Washington: Government printing office, 1923. — P. 11).

¹⁵⁹⁵ French Exploitation of Donetz Coal // Mining Journal. — 1911. — Vol. 92. — P. 133.

¹⁵⁹⁶ Третю, найбільшу шахту заклали недалеко від Ящикова, і біля шахти виникло селище Екатеринбург. У радянський час його перейменували на Артемівськ, але місцеві мешканці називали й називають це містечко «Десята шахта».

¹⁵⁹⁷ Как создается промышленная разруха // Донецкий пролетарий. — 1917. — № 10, 24 июня.

російської революції, одержати за свій рудник гроші та втекти у свою улюблену Францію»¹⁵⁹⁸.

Після Жовтневої революції 1917 року Єкатерининська компанія вже не могла добувати донецьке вугілля — її майно націоналізували. Однак де Вуліч не розгубився, це було не властиво його активному характеру — компанія у Франції продовжувала існувати й розвиватися. Її прибутки значно зросли (справи підприємства стали погіршуватися тільки в часи Великої депресії 1930-х років)¹⁵⁹⁹.

Як єврей, Дюшан де Вулич разом із братами загинув від рук нацистів під часи Холокосту. А саму Єкатерининську компанію (яка за початковим планом мала існувати до 1990 року) перед Другою світовою війною купив один із французьких банків¹⁶⁰⁰, і вона продовжувала працювати до 1950-х років.

Так завдяки французьким капіталам і виникло селище в тому вигляді, яким я його застав. Працівники стали селитися навколо великих шахт № 11 і № 9 — остання з них перебувала зовсім близько від мого рідного будинку, і в дитинстві я весь час бачив її терикон.

Як вугілля змінило життя

На початку XX століття епоха індустріального капіталізму сильно змінила життя села. На натуральному аграрному господарстві сильно не розбагатієш, особливо якщо землі кам'янисті й сухі. А з початком видобутку вугілля в людей з'явилася робота. Скрізь, де добували вугілля, повторювалося одне й те саме. «Вугілля розвозили в усі кінці земної кулі, у такі місця, про які шахтар навіть поняття не мав; завдяки цьому вугіллю оберталися колеса промисловості, виробляючи товари, яких шахтар ніколи у своєму житті не бачив і не побачить. Вугілля буде ткати дорогі шовки для чарівних жінок, буде шліфувати дорогі камені для їхніх прикрас; завдя-

¹⁵⁹⁸ Там само.

¹⁵⁹⁹ Cie des Charbonnages d'Ekatherine. — <https://dfih.fr>. Крім Єкатерининської компанії, де Вулич став засновником декількох інших підприємств, зокрема у Франції, Болгарії й Туреччині, де в Єкатерининської компанії була філія в Константинополі (Banque Ottomane. Monthly Circular. — Constantinople, 1929. — P. 8).

¹⁶⁰⁰ 1951.03.00.De Roger Mennevée. Les Documents de l'AIII.Article. — <https://www.wormsetcie.com>

ки йому будуть мчати через пустелі й гірські хребти поїзди з м'якими спальними вагонами, і воно буде вести розкішні пароплави від зимових бур у сяючі сині тропічні моря»¹⁶⁰¹.

Заміна деревного палива вугіллям дозволила використовувати величезні запаси енергії, що накопичувався в глибинах землі мільйони років. Однак праця в шахтах була виснажливою, важкою і небезпечною, на межі каторжної — вугільний пил, сперте повітря, травми. «У чорному пилу... змішалися життя й смерть, праця і гроші, піт і кров»¹⁶⁰². Важка праця в часи індустріалізації створила міф (багато в чому пропагандистський) про погіршення життя робітників. Насправді ж індустріальний капіталізм не тільки створив сам робітничий клас і підвищив продуктивність праці, але й підвищив стандарти матеріального добробуту. У тих людей, для яких не було роботи в селі, з'явилися нові робочі місця. Романтизувати доіндустріальний сільський спосіб життя в них не було ніякого бажання. Навколо відкритих шахт будували нові будинки (найчастіше не найкращої якості), лікарні й школи, а біля контори замостили вулицю кругляком і поставили електричні дугові ліхтарі.

«Тут усе здавалося незвичайним, шахтні будівлі, під'їзні колії, житлові бараки робітників; але особливо вражала підвісна двоканатна дорога. По одному канату цієї залізниці від рудника до сусідньої станції безперервним потоком повзли вагонетки, вантажені вугіллям, а назустріч їм по іншому канату поверталися порожні»¹⁶⁰³. А найбільше «вражала присутність тут іноземців: німців, французів, англійців, бельгійців, а також багато різних машин і механізмів; електричне освітлення та взагалі використання електроенергії у виробництві. Уперше я побачив електричні лампочки в шахті»¹⁶⁰⁴.

На шахтах були потрібні фахівці, тому робітники одержали доступ до професійної освіти — деяких дітей відправляли навіть у Луганську гірничу школу. Життя в робітничому селищі, як і в місті, для багатьох ставало привабливішим. Так робітники виграли від створення промисловості. А вугілля, цей символ індустріалізації, перетворювало економіку й повсякденне життя мільйонів, змінюючи його звичний уклад і ритм.

¹⁶⁰¹ Синклер Э. Король-Уголь / Э. Синклер. — <https://www.you-books.com>

¹⁶⁰² Кронин А. Звёзды смотрят вниз / А. Кронин. — Донецк: Донбасс, 1982. — С. 576.

¹⁶⁰³ Така сама канатна дорога була і на двох шахтах у Яшиково.

¹⁶⁰⁴ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. / К. Е. Ворошилов. — М.: Политиздат, 1968. — С. 26–27; 30.

Розділ 2.

БРИТАНЕЦЬ У ДОНЕЦЬКИХ СТЕПАХ

Вугілля й сталь

Вугілля й сталь у другій половині XIX століття стали фундаментом нової епохи — епохи індустріального капіталізму. Пізніше до них додалися нафта й електрика, але починалося все з вугілля. І залізної руди. А їх на південному сході України (у той час — у складі Російської імперії) вистачало. Запаси донецького вугілля й криворізької руди виявилися величезними, а їх розробка тільки починалася. Так багаті природні ресурси південного сходу зробили його центром індустріального капіталізму.

На додаток до цих ресурсів потрібні були ще й капітали, і вони теж з'явилися, особливо ближче до кінця XIX століття. З початком фінансової глобалізації в цей регіон пішли потоки іноземних інвестицій — переважно французьких і бельгійських. Іноземні інвестори не вивозили продукцію з підприємств південного сходу — економічно це не мало сенсу, тому що в Західній Європі вистачало свого металу, і він був дешевшим. Вивозили тільки прибуток, а продукція металургійних і машинобудівних заводів мала великий попит на внутрішньому ринку, її використовували в основному для будівництва нових залізниць.

«Усього 15–20 років минуло з того часу, як став розвиватися новий гірничозаводський район». За темпами росту «успіхи нечувані», а «картина розвитку виробництва — суто американська»¹⁶⁰⁵. Порівняння нового індустріального регіону з Америкою стало модним у роки загального підйому кінця 1890-х. Багато хто вважав, що серед донецьких і криворізьких степів перед підприємцями відкриваються такі самі безмежні можливості, як у Штатах. Почасти це було так, але подібність виявилася дуже поверхневою. Крім фундаментальних відмінностей, пов'язаних із культурними традиціями, демократією, підприємницькою й особистою свободами, існували інші, суто економічні причини.

Хоча в США промисловість теж створювалася в основному за рахунок європейських інвестицій, ці капітали надходили «через посередництво тисяч різних каналів, через посередництво маси приватних товариств». На південному сході України іноземні капітали надходили централізовано з дозволу влади, тому їх доля була «повністю в руках уряду»¹⁶⁰⁶. А централізована й децентралізована економічні системи — це зовсім різні речі.

Спершу міністр фінансів Сергій Вітте «ставив своїм завданням відродження Уралу. Однак... падіння уральської промисловості збільшувалося — при явному заохоченні промисловості Донецького басейну»¹⁶⁰⁷. Саме там з'явилися «нові люди, нові капітали, нове ставлення до справи. Усе це несуть сюди іноземці, які безлюдний степ Криворіжжя перетворили... на Шеффілд і Ліверпуль»¹⁶⁰⁸. Тому Вітте вирішив, що простіше і краще створювати повністю нові підприємства, використовуючи іноземні інвестиції й передові на той момент технології, а не реконструювати старі. Так великий індустріальний регіон на південному сході України став сучаснішим, аніж застаріла металургійна промисловість Уралу. Південний схід розвивався дуже динамічно

¹⁶⁰⁵ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. — 1905. — № 3. — С. 26.

¹⁶⁰⁶ Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1901. — № 41. — С. 58, 59.

¹⁶⁰⁷ Лутохин Д. А. Граф С. Ю. Витте как министр финансов / Д. А. Лутохин. — Пг.: Тип. «Двигатель», 1915. — С. 16.

¹⁶⁰⁸ Сысертский округ и английские капиталы // Финансовое обозрение. — 1912. — № 14. — С. 4.

й привертав загальну увагу. У середині 1890-х років, коли почалася «промислова гарячка», металургійні заводи вистали «як гриби»¹⁶⁰⁹. І до початку ХХ століття тут з'явилося чимало успішних капіталістів.

Першим з іноземних інвесторів став англієць Джон Хьюз (у нас його зазвичай називають Юз). За ним прийшли французи — царська імперія й Франція стали союзниками, тому для проникнення французьких капіталів створювалися сприятливі умови. З кінця ХІХ століття на перше місце вийшли бельгійські інвестори — до Першої світової війни Бельгія за своїм промисловим потенціалом й багатством не дуже поступалася Франції. А в 1910-ті роки французькі капітали знову стали домінувати.

Так з'явилося два нові великі індустріальні центри — донецький у Юзівці й придніпровський у Катеринославі. Робітниче селище Юзівка (майбутній Донецьк) навколо металургійного заводу Джона Хьюза тоді ще мало нагадувало місто, на відміну від Катеринослава (зараз Дніпро). Однак головним фінансовим центром південного сходу України став Харків, де була найкраще розвинена фінансова інфраструктура й з'явилася товарно-фондова біржа.

По суті, питання про те, яке з міст було важливіше, є другорядним. Насправді суттєвою обставиною виявилось інше — близькість багатих родовищ вугілля й великих запасів залізної руди, що стало основою індустріального буму на південному сході України. Але крім вугілля й руди для того, щоб цей бум став можливим, потрібна була ще одна умова — створення мережі залізниць для транспортування сировини й готової продукції.

Транспортні артерії

В інфраструктурному відношенні вирішальною подією стало будівництво залізниць, які зв'язали Донбас і Кривий Ріг. Вони забезпечували вугіллям металургійні підприємства, які

¹⁶⁰⁹ У 1895 р. відкрився 7 заводів, у 1898 р. — 12, у 1900 р. — 16, у 1902 р. — 20 (Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. — 1905. — № 3. — С. 40–42).

будувалися в районі Катеринослава, і якісною рудою — підприємства в Донбасі¹⁶¹⁰.

«Головною перешкодою до успішного розвитку кам'яно-вугільної промисловості» була відсутність дороги, «що прорізує Донецький басейн уздовж, зі сходу на захід»¹⁶¹¹. До середини XIX століття цю проблему вирішити не вдавалося — єдиним транспортним засобом були чумацькі вози, запряжені волами. Чумаки за оплату могли везти вантажі куди завгодно, але можливості такого транспорту для масового перевезення вугілля, руди або виробів із заліза виявилися обмеженими. Нові перспективи з'явилися з початком залізничного буму. Дороги стали будувати в багатьох країнах, і вже не обговорювалося питання, чи потрібно це робити — усі зрозуміли, що потрібно.

У 1875 році Міністерство шляхів сполучення вирішило побудувати Донецьку кам'яновугільну дорогу, призначену переважно для транспортування вугілля. Концесію одержав відомий промисловець С. І. Мамонтов. Уже через чотири роки почався рух по цій лінії довжиною більш чотирьохсот кілометрів. Вона нарешті поєднала шахти Донбасу й сусідні промислові центри. А в 1880–1884 роках побудували Єкатерининську залізницю між Донбасом і Кривим Рогом. «Найважливішим фактором розвитку донецької гірничозаводської промисловості було будівництво донецької залізничної мережі й особливо Єкатерининської дороги, що з'єднала в 1884 р. криворізьку руду з донецьким вугіллям»¹⁶¹².

До початку XX століття створення транспортної мережі на південному сході України загалом завершилося. Система доріг і великі залізничні вузли в Харкові, Катеринославі та Києві забезпечили зв'язок між гірничодобувними й металургійними компаніями. Це прискорило появу нових великих підприємств (Харківський і Луганський паровозобудівні заводи), а рейки стали основною продукцією металургійної промисловості.

¹⁶¹⁰ У Донбасі була своя залізна руда, хоча її якість виявилася гіршою, ніж у криворізької.

¹⁶¹¹ Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. — 1909 — Т. 138. — Апр. — июнь. — С. 460.

¹⁶¹² Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. — М.: Наука, 1997. — С. 339.

Інженер з Уельсу

У той час багато хто вважав, що «найбільш діяльним і корисним є англійський капітал», який виступає «у творчій ролі підприємницького». І «немає більш шкідливого для народно-го господарства капіталу, ніж французький», що мав «всесвітню славу лихварського»¹⁶¹³. Однак на практиці у другій половині XIX і на початку XX століття англійські інвестори загалом не виявляли особливого інтересу до експорту капіталу на південний схід України.

Хоча економічно інвестиції в нові підприємства цього індустріального регіону були цілком вигідними, в той час Англія створила глобальну колоніальну імперію, і напрямків для експорту капіталу в британців стало цілком достатньо у всьому світі — від Індії до Австралії та Аргентини. Вкладати туди капітали було надійніше і простіше. Однак в історії південного сходу України першопрохідником виявився все ж таки англієць — Джон Юз. «У справі залізничного будівництва особливу послугу зробив нам саме англійський капітал»¹⁶¹⁴.

Юз народився в 1814 році в одному з найбільших промислових міст Південного Уельсу — Мертір-Тідвіл, у той час основного центру англійської металургійної промисловості. Батько Джона керував великим металургійним заводом Cyfarthfa Ironworks на північному заході Мертір-Тідвіла. Юнак працював помічником горнового на тому самому заводі, де й батько, з ранніх років пізнаючи секрети металургії. У 28 років він переселився в місто Еббі Вейл, де вирішив розпочати власну справу, купив там суднобудівну верф, а в 1850 році — ливарний і механічний завод у Ньюпорті.

У середині 1850-х Джон переселився в Лондон і став інженером Мільвольського металопрокатного заводу (Millwall Iron Works Company), а з 1860 року керував цим підприємством. Там Юз удосконалив конструкцію лафетів для далекобійних гармат і розробив нову сталь для броньових плит, якими обшивали дерев'яні військові кораблі.

Саме в цей час царський уряд шукав у Західній Європі виробника броні й проводив випробування броньових плит

¹⁶¹³ Открытие нового банка // Финансовое обозрение. — 1911. — № 20–21. — С. 10.

¹⁶¹⁴ Мигулин П. П. Иностранные инвестиции в России // П. П. Мигулин // Новый экономист. — 1913. — № 12. — С. 3.

французьких і англійських заводів. Кращою визнали броню заводу Юза, після чого там розмістили велике військове замовлення на виготовлення броньових плит для форту «Костянтин» у Кронштадті. Ще недавно, під час Кримської війни, цей форт обстрілювали з моря британські кораблі, а тепер на англійському заводі робили броню для його зміцнення.

Так у Джона з'явилися нові знайомства й зв'язки, які надалі йому дуже знадобилися. За час виконання військового замовлення він часто спілкувався з російськими військовими інженерами — генералом Едуардом Тотлебенем і полковником Герном¹⁶¹⁵. Полковник розповів Юзу про донецьке вугілля і про те, що князь Сергій Кочубей одержав концесію на будівництво металургійного заводу, але може її продати. Тож у донецьких степах Джон Юз з'явився не випадково.

Коли в 1869 році він довідався про багаті поклади донецького вугілля, то зрозумів, що там можна розпочати великий бізнес. Його надихав не тільки підприємницький ентузіазм, але й більш прозаїчні причини. У 1860-ті роки британську металургійну промисловість охопила криза надвиробництва. Багато заводів, побудованих вже давно, застаріли технологічно й не могли перейти на виплавку сталі замість чавуну, хоча на більш довговічні сталеві рейки попит був вище, ніж на чавунні. Тому частину англійських заводів довелося закрити, і металурги шукали собі роботу в Австралії, Америці, Бразилії та інших країнах¹⁶¹⁶. А Джон Юз вирішив почати свій новий бізнес у донецьких степах.

Донецьке вугілля

Про вугілля в донецьких степах знали давно. Його було так багато, що іноді чорні верстви виходили на поверхню в степових балках, і місцеві пастухи знали ці місця. У 1837—

¹⁶¹⁵ Оттомар Герн — нащадок німецьких дворян з Литви й морський інженер. Він переконав Дж. Юза в перспективності донецького проекту.

¹⁶¹⁶ Emigration from Liverpool // The Times. — 16 June 1869. — P. 4. — Col. 1. — The Times. — <http://www.time.com>; The Times digital archive, 1785–1985. — <http://www.columbia.edu/cu>; Emigration to Australia // The Times. — 16 June 1869. — P. 6. Col. 1. — The Times. — <http://www.time.com>; The Times digital archive, 1785–1985. — <http://www.columbia.edu/cu>; Bowen E. John Hughes (St. David's Day) / E. Bowen. — Cardiff: University of Wales Press, 1978. Боуин Е. Г. Джон Хьюз (Юзовка) / Е. Г. Боуин // Юз і Юзівка. — Донецьк: Кардинал, 2000. — С. 100–159.

1839 роках у тих краях працювала геологічна експедиція з метою оцінити запаси вугілля та залізної руди. Через декілька років, у 1842-му, один із керівників експедиції, французький геолог Фредерік Ле Пле, видав у Парижі книгу¹⁶¹⁷, у якій висловив ідею, що донецьке вугілля доцільно видобувати разом із залізною рудою. Тоді й для вугілля знайдеться застосування, і металургійне виробництво буде мати поблизу паливо. І що руда там насправді не така вже й погана, як до того вважалося. Необхідно лише правильно організувати виробництво, яке під час перебування геолога в Донбасі було ще дуже примітивним.

Протягом XIX століття царська влада не раз намагалася розпочати в цих краях видобуток вугілля та створити промисловість. Уряд чотири рази намагався побудувати металургійний завод, але «щораз зазнавав невдачі. Першим у Донецькому басейні стало будівництво металургійного заводу в Луганську, доручене англійцеві Гаскойну. Статський радник і кавалер російського ордена містер Гаскойн приїхав у донецькі степи з Уралу, з Іжорського заводу, і отримав широкі повноваження. У 1795 році царський уряд видав у розпорядження Гаскойна 650 000 рублів; забезпечив його гірничо-заводськими матеріалами з Петрозаводська; дозволив використовувати для будівництва військовополонених поляків, узятих у полон Суворовим під час штурму передмістя Варшави та Праги... а також дозволив залучати, як до державної повинності, до заводської праці українських селян»¹⁶¹⁸. Однак місце для заводу на річці Лугань вибрали невдало — і вугілля, й руду потрібно було везти здалеку. Після того як зробили декілька плавок, з'ясувалося, що чавун із місцевої руди виходить не тільки поганої якості, але й надто дорогим. Економічно виробництво виявилось не вигідним, і на цьому перша спроба закінчилася.

Пізніше заводи з'явилися також в інших місцях, але наладити масовий видобуток вугілля й виробництво металу не вдавалося¹⁶¹⁹. Залишалося залучати приватний капітал. Так

¹⁶¹⁷ Ле-Пле Ф. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна / Ф. Ле-Пле. — М.: Тип. А. Семена, 1854. — 691 с.

¹⁶¹⁸ Гонимов И. Старая Юзовка / И. Гонимов. — Сталино: Сталинское областное издательство. 1955. — С. 3.

¹⁶¹⁹ У 1860 р. загальний видобуток вугілля в царській імперії був невеликим порівняно з початком XX ст. — 18,2 млн пудів, із них 10,8 млн пудів у Царстві Польському (у Привіслінському краї) і тільки 6 млн у Донецькому басейні.

у 1866 році предводитель дворянства Полтавської губернії князь Сергій Кочубей одержав концесію на будівництво заводу з виробництва рейок¹⁶²⁰. У самого князя не було капіталів, щоб фінансувати будівництво заводу. А може, він взагалі не планував його будувати, а хотів вигідно перепродати концесію. Адже одержати такі концесії було нелегко — приблизно як у наш час землю під забудову в центрі великого міста. Для цього потрібні були великі зв'язки, і перепродаж із прибутком концесій став звичайною справою.

Хай там як, але «становище Кочубея було вкрай делікатне. Концесію видали в 1866 році, а концесіонер через два роки не міг організувати акціонерного товариства, яке хоча б номінально здійснило його права, хоча б про людське око що-небудь зробило. Вітчизняний капітал ніяк не хотів йти на будівництво металургійного заводу в Донецькому басейні, незважаючи на величезну премію, яку російський уряд давав Кочубею. Так, за кожний пуд рейок, вироблених на заводі Кочубея, уряд зобов'язався заплатити 50 копійок однієї лише премії, у той час як пуд закордонних рейок у Таганрозі коштував трохи більше одного рубля»¹⁶²¹ і виявлявся дешевшим.

Справа закінчилася тим, що Кочубей продав свою концесію англійцеві Джону Юзу, одержавши за неї 30 тисяч рублів сріблом плюс пакет акцій на 24 тисячі фунтів заснованої в Англії компанії *New Russia Company*¹⁶²², а також формальну посаду почесного директора компанії. Це підприємство з самого початку мало дуже важливу конкурентну перевагу — поруч були як вугілля, так і залізна руда. Проблема транспортування сировини не виникала, тому Юзівський та інші перші заводи «могли... працювати дешево», одержуючи більше прибутку¹⁶²³.

У 1900 р. загальний обсяг видобутку досягав 995,2 млн пудів, з них у Донбасі — 691,5 млн, у Польщі — 250,7 млн) (Былим-Колосовский Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности / Н. Былим-Колосовский // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1901. — № 47. — С. 346–347).

¹⁶²⁰ С. В. Кочубей, який закінчив фізико-математичний факультет Петербурзького університету, під час служби на Кавказі зацікавився практичною геологією, а від гірського інженера Олександра Іваницького довідався про поклади вугілля й залізної руди в Донбасі.

¹⁶²¹ Гонимов И. Старая Юзовка / И. Гонимов. — Сталино: Сталинское областное издательство. 1955. — С. 8.

¹⁶²² Edwards S. Hughesovka. A Welsh Enterprise in Imperial Russia / S. Edwards. — Cardiff: Glamorgan Record Office, 1992. — Р. 12.

¹⁶²³ Радциг А. А. Финансовая политика России с 1887 года / А. А. Радциг. — СПб.: Тип. т-ва «Народная польза», 1903. — С. 162, 164–165.

New Russia Company

Після того як Юз одержав від князя Кочубея права на концесію, у квітні 1869 року він підписав з Комітетом міністрів договір про створення товариства для видобутку вугілля, будівництва металургійного заводу й залізничної гілки до нього¹⁶²⁴. Англієць навіть пропонував побудувати декілька залізниць, що з'єднували б його завод із центральною частиною царської імперії та з портами Азовського моря, але Міністерство шляхів сполучення такий проєкт не прийняло. Очевидно, вважали, що в цьому разі Юз матиме надто великий вплив.

Правління товариства *New Russia Company* перебувало в Англії. Але на практиці уся діяльність відбувалася в Донбасі. Почесний директор князь Сергій Кочубей, що мав вплив у придворних колах, лобіював інтереси компанії¹⁶²⁵. Серед співзасновників товариства був князь Павло Лівен, землі якого з покладами вугілля *New Russia Company* узяла в оренду із правом подальшого викупу, а також наблизений до царя князь Дмитро Нессельроде — обер-гофмаршал імператорського двору, який виконував фінансові доручення царської родини. Це свідчить про інтерес царя до компанії Юза і про те, що вся історія створення «Новоросійської компанії» стала частиною складних дипломатичних взаємин 1860-х років.

Тому уряд надав товариству чималі пільги — йому безкоштовно передавалися державні землі уздовж лінії Харківсько-Азовської залізниці, дозволялося безмитне ввезення через кордон усього необхідного для будівництва заводу, а для спорудження залізничної гілки Юзу обіцяли видати на вигідних умовах кредит на 500 тисяч рублів.

«Юзу було близько 55 років, коли він прибув у Донецький басейн. Міцний, із круглим обличчям, що заросло короткою борідкою, Юз сильно навідав на свої ноги, увігнуті усередину, як ноги бульдога. З молитовником, псалтирем і книгами старого й нового завіту у валізі, як англійський місіонер, висадився Юз у Таганрозькому порту. Порушували цілісність враження рушниця в клейончастому футлярі й пістолети. Разом з бага-

¹⁶²⁴ «Договір на створення Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного й рейкового виробництва й товариства залізничної гілки від Харківсько-Азовської лінії», затверджений 18 квітня 1869 року.

¹⁶²⁵ Кочубей мав право бути присутнім на нарадах товариства, але ніякої відповідальності як директор не мав.

жем для Юза вивантажили цілу зграю собак: бульдогів, пойнтерів, вівчарок і пуделів»¹⁶²⁶. Так описував Юза Ілля Гонимов¹⁶²⁷ у своїй книзі про стару Юзівку, уперше виданій у 1937 році. Хто знає, де закінчувалися місцеві легенди, почуті Гонимовим від старих людей, і починалася літературна фантазія. Однак факти про історію створення заводу й акціонерного товариства в цій книзі викладаються цілком достовірно.

Улітку 1869 року Джон Юз прибув на місце для обстеження запасів сировини, поселившись на маленькому хуторі Овечому. Це була ідеальна місцевість для заводу — зовсім близько знаходилися вугілля, руда й вода. Озброївшись книгою Фредеріка Ле Пле, він оглядав родовища вугілля й руди, розпитував місцевих пастухів про кращі місця, де можна розпочати видобуток. Найчастіше Джона бачили під час походів степовими балками разом із Яковом Древицьким.

«На козацькому боці ріки Кальміусу жив хуторянин, пастух поміщиці Чеботарьової, Яків Іванович Древицький. Зіркий і невтомний, як степовий вовк, Яків Іванович обійшов балки й кургани... кам'янисті кряжі, що стирчать із землі, глинисті яри й чорні, як сажа, сланці — виходи вугільних шарів». Джон Юз одразу оцінив такого провідника. «Древицький разом із бульдогами супроводжував Юза в його екскурсіях, приносив йому зразки вугілля, каменю, глин. Юз старанно записував у книги усі відомості, добуті йому Древицьким, наносив на карти»¹⁶²⁸. Сьогодні історики сперечаються, чи існував насправді Яків Древицький, чи це літературна фантазія. Очевидно лише, що місцевий провідник (або провідники) у британця були, і навіть якщо їх звали якимось інакше, це вже не має сьогодні значення.

Потім підприємець повернувся до Англії, щоб зібрати капітали, а на орендованій ділянці землі південніше села Олександрівка на березі річки Кальміус почалися підготовчі роботи. Спершу планувалося, що товариство почне виробництво чавуну вже в січні 1870 року, але незабаром стало ясно, що в такий термін це зробити неможливо. Юзу надали відстрочку на рік і три місяці. А він тим часом у Лондоні «подався до

¹⁶²⁶ Гонимов І. Старая Юзовка / І. Гонимов. — Сталино: Сталинское областное издательство. 1955. — С. 12.

¹⁶²⁷ Ілля Гонимов (1875–1966) — відомий у ті роки письменник, жив в основному в Донбасі. «Стара Юзівка» написана за пропозицією Максима Горького.

¹⁶²⁸ Гонимов І. Старая Юзовка / І. Гонимов. — Сталино: Сталинское областное издательство. 1955. — С. 13–14.

одного тамтешнього мільонщика, до другого, до третього, і так справу зрушив, що за декілька місяців зібрав величезний капітал... І почалася робота»¹⁶²⁹.

Юзівський завод

Улітку 1870 року в найближчий порт Таганрог на восьми кораблях з Англії прибуло необхідне обладнання та матеріали. Крім того, близько сотні англійських інженерів, робітників-металургів і гірників в основному з Уельсу приїхали для будівництва заводу. Як доправити все це з Таганрога? Залізниці ще не було, і залишалися тільки чумацькі вози, запряжені волами. Так і везли по степу великі вантажі майже дві сотні кілометрів.

У серпні почалося будівництво заводу. А у квітні 1871 року запустили першу доменну піч (загалом їх мало було бути вісім), але вона працювала лише три дні. Сталися технічні проблеми: руда не повністю розплавилася і спеклась у величезну купу, тому піч довелося перебудовувати. На все це пішло багато часу, але Джон Юз не розгубився — зрештою, при будівництві такого великого підприємства всяке може трапитися. Піч почала нормально працювати в січні 1872 року, і з того часу завод розширювався й безупинно виробляв метал. Так у донецьких степах з'явилося перше металургійне виробництво¹⁶³⁰.

«Чим більше ми наближалися до заводу, тим більше піднімалася над заводом вогняна заграва. Нарешті, коли ми піднялися на довгу й досить круту гору, перед нашими очима раптово відкрилася така надзвичайна, така грандіозна, фантастична панорама, що ми мимоволі скрикнули від здивування». На тлі заграви «струнко й чітко окреслювалися темні верхівки високих труб, тим часом як нижні їхні частини розпливалися в сірому тумані, що піднімався від землі. Розкриті пащі цих велетнів невпинно вивергали густі клуби диму, які змішувалися в одну загальну, суцільну, хаотичну хмару, що повільно повзе на схід». А залізні великі корпуси доменних печей «піднімалися в центрі заводу, як вежі легендарного замку»¹⁶³¹.

¹⁶²⁹ Куприн А. Юзовский завод / А. Куприн // Собр. соч. В 9 т. Т. 2. — М.: Художественная литература, 1971. — С. 9.

¹⁶³⁰ Сулинський завод, заснований одночасно з Юзівським, почав виробляти чавун тільки в 1887 році.

¹⁶³¹ Куприн А. Юзовский завод / А. Куприн // Собр. соч. В 9 т. Т. 2. — М.: Художественная литература, 1971. — С. 9.

Коли у 1872 році Юзівський завод розпочав роботу, багато хто вважав, що це технологічно передове підприємство. Але існувала також інша думка. От що писав гірський інженер М. Павлов: «В Англії... багато застарілих заводів, що відстали років на 50 від металургійної техніки, — і саме такий завод англійці влаштували в нас»¹⁶³². Сьогодні вже важко оцінити, чи був побудований Джоном Юзом завод застарілим, і якщо так, то наскільки. Однак на Всесвітній виставці в Парижі у 1896 році продукція Юзівського заводу одержала головний приз — значить, не такий він був і застарілий.

Юза критикували за те, що «рейки й дотепер обходяться дорожче закордонних». Крім того, «навколо заводу Юза... не розвинувся ні народний добробут, ні примноження достатку, ні кращі звички й навички робітників»¹⁶³³. Але, очевидно, справа тут була не в Джоні Юзі, тому що в інших заводів у цих краях собівартість продукції теж виходила вище, ніж у Західній Європі.

Зважаючи на все, Юз швидко зрозумів місцеві правила ведення бізнесу, тим більше що в них не було чогось надто складного для розуміння. Потрібно було знайти впливових заступників, і він їх знайшов, маючи гарну репутацію при царському дворі. І коли вирішувалося питання, у кого залізничний король Поляков буде купувати рейки для Азовсько-Харківської дороги, воно вирішилося на користь Юза.

Після приїзду з Англії Джон Юз із двома старшими синами деякий час жив у простій хаті під солом'яним дахом, а в 1874 році побудував собі добротний цегляний будинок на вісім кімнат недалеко від заводу. Втім, коли приїхала дружина з дочкою й молодшими братами, їй цей будинок здався тісним, і почалося проектування двоповерхового будинку. Справа дуже затяглася, до того ж помер молодший син, а потім і дружина. Будувати будинок почали тільки у 1887 році, але через два роки помер від інсульту і сам Юз у віці 75 років.

Смерть була несподіваною — Джон приїхав у Петербург для вирішення фінансових питань і, головним чином, на при-

¹⁶³² Павлов М. А. Воспоминания металлурга / М. А. Павлов. — М.: Наука, 1984. — С. 73.

¹⁶³³ З 1883 по 1888 р. Юз «на акціонерні капітали 236 500 фунтів стерлінгів отримав 347 647 фунтів стерлінгів або 147 %», і після того як повернув узяті кредити, мав «чистого прибутку 223 803 фунти стерлінгів або 94,6 %. Однак вироблене заводом залізо анітрохи не подешевшало» (Иностранные капиталы. Часть 2 // Киевское слово. — 1898. — № 3731. — 1 июня. — С. 1).

йом до царя. Але доля розпорядилася інакше. Серце британця зупинилося в номері готелю «Англетер» (за іншою версією, йому стало зле під час прогулянки на вулиці) — за чутками, він випив зайвого на банкеті напередодні. Поховали Джона Юза в Лондоні на цвинтарі West Norwood Cemetery, куди тіло покійного перевезли сини. Вони й добудовували будинок Юзів, за заповітом ставши власниками заводу. Сини жили там до 1903 року, після чого виїхали в Англію, а заводом керували управляючі, поки його не націоналізували в 1918 році.

Стара Юзівка

За життя Джон Юз був не тільки запеклим мисливцем на лисиць, але й зробив зі свого будинку центр культурного життя міста, у якому відкрили англійську школу й англійський клуб «Новий світ» для тих працівників, які приїхали з ним у 1870 році з Уельсу. Виїзди на полювання, гра в гольф, костюмовані бали — усе це символізувало бізнес-середовище нового типу навколо компанії, що виникає під впливом англійських традицій. «Повз вікна часто пробігали веселі англійські діти у твердих білих накрохмалених комірцях... чистенькі й зарозумілі, вони нікого не помічали, а на нас дивилися як на щось взагалі не варте уваги»¹⁶³⁴.

Юз був відомим збирачем антикваріату. Серед місцевої інтелігенції в його оточенні виявився лікар Вікентій Смидович, брат гірського інженера Михайла Смидовича — надалі відомий письменник, що публікувався під псевдонімом В. Вересаєв і згадував у своїх творах про Юзівку. «Нудні тут місця! Потворні будинки шахт, ряди робочих землянок, задушливий запах кам'яновугільного диму... Чорна земля, чорні дороги... Довкола, скільки можна побачити, — одноманітний, випалений сонцем степ», — писав він у нарисі «Підземне царство» (1892)¹⁶³⁵. Втім, іншим ці місця запам'яталися більш позитивно, нагадуючи про дитинство: «Рудники — як бистролетні сни, рідні й неповторні... запах милого дитинства од вугільної руди»¹⁶³⁶.

¹⁶³⁴ Сосюра В. Третья рота / В. Сосюра // Твори в 10 т. Т. 10. — К.: Дніпро, 1970. — С. 95.

¹⁶³⁵ Вересаев В. Подземное царство / В. Вересаев // Открытие страны огня. Сборник произведений русских писателей о Донбассе. — Донецк: Донбасс, 1967. — С. 83–116.

¹⁶³⁶ Сосюра В. Третья рота / В. Сосюра // Твори в 10 т. Т. 10. — К.: Дніпро, 1970. — С. 95.

Хоча Джон Юз зробив усе що зміг для робочого селища — організував будівництво лікарні, лазні, шкіл — воно тривалий час мало непривабливий вигляд. «Це було безладне й брудне селище, оточене халупами й землянками. Скупчення цих землянок називалися по-різному: Нахалівка, Собачіївка, Кабиздохівка. Похмурий гумор цих назв найкраще визначав їхній безрадісний вигляд. В улоговині поруч із селищем димів той самий Новоросійський металургійний завод... Дим ішов не тільки із заводських труб. Диміли самі будинки цехів. Дим був жовтий, як лисяче хутро, і смердючий, як пригоріле молоко. Неправдоподібно багряне полум'я розгойдувалося над жерлами доменних печей. З неба сипалася жирна сажа». Проте, що завод побудували англіїці, нагадувала хіба що назва готелю «Великобританія», який був звичайним борделем. «Незникаючий запах дешевої пудри, кухонного чаду й ліків стояв усюди. Електрика горіла тьмяно, читати при такому жовтому світлі було не можна. Усі ліжка були продавлені, як корита. Коридорні дівчата в будь-яку годину дня й ночі "приймали гостей". Унизу на штопаному й перештопаному сукні більярду лускали "пірамідки" пропитого вигляду юнаки з кепками набік і в краватках метеликом. Щовечора кому-небудь проламували києм голову»¹⁶³⁷.

Індустріальні міста того часу не дуже відрізнялися одне від одного. «Багаті пройдисвіти, бідні негідники, п'яні обірванці й проститутки створюють мораль; сажа перетворюється в бруд завдяки дощу», скрізь видні «численні труби»; це місце — «димохід світу» і «справжня брама пекла»¹⁶³⁸. Але так писав сучасник не про Юзівку — про британський Манчестер у першій половині XIX століття. Зараз уже й не віриться, що він тоді таким був. Американський Чикаго теж виглядав не краще — «помийна яма світу», це «найкрасивіше й водночас саме вбоге місто», де «смердючий дим постійно дере горло» і де грабують скрізь. Колись Чикаго «зможе перетворити цей хаос у порядок і зрозуміти, що свобода — не тільки в неповазі до закону», і «замість безладної юрби стане містом громадян»¹⁶³⁹. Шанс на таке майбутнє був у всіх індустріальних міст, але скористатися цим шансом змогли не всі.

¹⁶³⁷ Паустовский К. Г. Повесть о жизни / К. Г. Паустовский // Собрание сочинений. В 9 т. Т. 4. — М.: Художественная литература, 1982. — С. 455.

¹⁶³⁸ Napier J. The Life and Opinions of General Sir Charles James Napier / J. Napier. — 4 vols. Vol. II. London: John Murray, 1857. — P. 57.

¹⁶³⁹ Steevens G. The land of dollar / G. Steevens. — L.: William Blackwood, 1900. — P. 144–145, 152.

Інші робочі селища навколо недавно побудованих заводів виглядали приблизно так само, як і Юзівка. Та й спосіб життя їхніх мешканців не дуже відрізнявся. Для нових міст промислового регіону, що будувалися навколо великих заводів, це був природний шлях розвитку. Так виникли Алчевськ, Горлівка, Єнакієве, пов'язані з діяльністю відомих промисловців А. К. Алчевського, П. Н. Горлова, Ф. Е. Єнакієва. Спершу вони були продовженням одного великого підприємства, і там усі питання як життя, так і смерті вирішувала дирекція заводу. Місце роботи було тільки одне, і свободи вибору просто не існувало.

Нові індустріальні міста й містечка зростали так швидко, що прагнення до прибутку закривало собою все інше — проблеми з антисанітарією й злочинністю, не кажучи вже про такі речі, як відсутність місць, де люди могли спокійно, без пиятики й бійок, посидіти, поговорити про життя, обмінятися думками. Для появи таких місць потрібен час, причому чималий. Адже саме вони з незапам'ятних часів були невід'ємними атрибутами повноцінних міст.

Розділ 3.

«НОВА АМЕРИКА» АБО «БІЛЕ КОНГО»?

Індустріальна революція в степах

Основне значення в індустріальній революції на південно-сході України мали не британські капітали, а бельгійські й французькі. Тому цей край іронічно стали називати «Білим Конго»¹⁶⁴⁰, натякаючи на те, що він перетворюється на бельгійську колонію, подібну до африканського Конго. А Луганщину деякі жартома називали «Льежем Донецького басейну»¹⁶⁴¹. Насправді індустріалізація не стосувалася колонізації — це було наслідування розвинених країн. І спроба рухатися в одному темпі технічного прогресу з усім іншим світом. За словами Миколи Михновського, юриста й публіциста початку ХХ століття, який у 1899 році побував у Луганську, «тут панує капітал, тут розвинена промисловість, тут будуються нові форми життя»¹⁶⁴².

¹⁶⁴⁰ Шарапов С. Ф. Иностранные капиталы и наша финансовая политика // С. Ф. Шарапов. Россия будущего. — М., 2011. — С. 184.

¹⁶⁴¹ Фенин А. И. Воспоминания инженера. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.) / А. И. Фенин. — Прага: Русский институт в Праге, 1938. — С. 97, 100.

¹⁶⁴² Невідомі документи про Миколу Михновського // Українські проблеми. — 1994. — № 2. — С. 95.

Звичайно, Донбас і Криворіжжя колонією Бельгії або Франції не стали, але в цій іронії була своя частка правди. Наприкінці XIX — початку XX століття справді майже все тут належало іноземцям, в основному бельгійцям і французам — заводи й шахти, залізниці й нерухомість.

Спершу, в 1870-ті роки, створення металургійної промисловості «йшло досить повільно як через новизну справи, так і внаслідок скорочення залізничного будівництва», тому й попит на вугілля й сталь «не міг бути настільки великий»¹⁶⁴³. Адже головним споживачем вугілля й металу були саме залізниці. Справжній бум — індустріальна революція в наших степах — розпочався в 1890-ті роки. Він став наслідком «залізничного будівництва, яке сильно розрослося», і створило «масову потребу в продукції металургійної промисловості»¹⁶⁴⁴. «Од колишнього степу не лишилось і сліду, на всій колосальній площі простяглись паралельні без числа ряди залізничних колій; на десятки кілометрів розкинувся залізничний парк... і потяг мчить крізь простори, заповнені коліями, вагонами, цегляними корпусами... заводів і фабрик»¹⁶⁴⁵.

Існувала ще одна причина буму — нагромадження вільних капіталів у розвинених країнах Західної Європи, завдяки чому потоки іноземних інвестицій (переважно французьких і бельгійських) на південному сході України стали справді масовими¹⁶⁴⁶. Саме завдяки їм там відбувалася промислова революція. Можна скільки завгодно міркувати про те, що залежність від іноземного капіталу — це погано. Але «якщо країна небагата власними капіталами, а їх постійно потребує держава і промисловість, то немає іншого виходу з такого положення, як залучення капіталів через кордон»¹⁶⁴⁷.

¹⁶⁴³ Былим-Колосовский Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности / Н. Былим-Колосовский // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1901. — № 47. — С. 346.

¹⁶⁴⁴ Экономический обзор 1899 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1900. — № 2. — С. 43–46.

¹⁶⁴⁵ Домонтович В. Без грунта / В. Домонтович. — Регенсбург: Вид. Михайла Борецького, 1948. — С. 15.

¹⁶⁴⁶ Загальна сума прямих інвестицій французького капіталу в промисловість царської імперії з 1888 по 1914 р. зросла з 219,8 млн франків до 2245 млн франків (Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914 / R. Girault. — Paris: Comite pour l'histoire Economique et financiere de la France, 1999. — P. 85).

¹⁶⁴⁷ Витте С. Ю. О положении нашей промышленности (Докладная записка С. Ю. Витте Николаю II, февраль 1900 г.). — 194.226.181.43/biblio/vitte/v1900.ssi.

Тому коли в епоху Вітте, головного прихильника іноземних інвестицій, почалися спроби прискореними темпами створювати промисловість, її «не захотіли вирощувати природним шляхом, як це було... в Англії, де дрібна промисловість поступово розбудовувалася, підкорюючись велінням ринку»¹⁶⁴⁸. Єдиним справді реальним (а не фантазійним) способом фінансувати швидке створення мережі промислових підприємств могли бути в ті роки тільки іноземні інвестиції. Тому й сама постановка питання «Чому не захотіли вирощувати природним шляхом?» не має сенсу. Справа не в бажанні — просто не могли інакше. Тим більше, хто його знає, що там у наших умовах виросте «природним шляхом»... Може, зовсім не те, що потрібно.

Немає нічого дивного, що інвесторів цікавив найбільш прибутковий бізнес — гірничодобувні й металургійні підприємства на південному сході України. А покупців їхніх акцій приваблювало, що в компаніях з іноземним капіталом дивіденди в більшості випадків були не менше 5–10 %, а іноді навіть 15 % і 20 %¹⁶⁴⁹.

Обсяг іноземних інвестицій у гірничодобувну й металургійну промисловість на південному сході став швидко збільшуватися¹⁶⁵⁰, і на початку XX століття майже 90 % капіталів належало інвесторам із Західної Європи¹⁶⁵¹. Моти-

¹⁶⁴⁸ «Цей шлях... повільний, і тут не можна було швидко одержати ті... блискучі результати, яких ми досягли в підсумку нашої політики перенесення одразу великої промисловості». Однак «можна було б досягти більших успіхів із дрібною... промисловістю... але ми її ігнорували». Проблема недорозвиненості дрібної промисловості була тісно пов'язана з нерозвиненістю дрібного індивідуального кредиту. «З якими величезними коштами працює германське населення! — ми маємо на увазі прекрасну організацію там дрібного кредиту... а якими незначні капітали має наше населення» (Озеров І. Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. — М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. — С. 67, 80–81).

¹⁶⁴⁹ Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы / Б. Ф. Брандт // Россия в конце XIX века [под ред. В. И. Ковалевского]. — СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1900. — С. 618, 620.

¹⁶⁵⁰ З 1890 по 1900 р. у гірничодобувній промисловості його приріст склав 525 %, у металургійній — 938 % (Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 83).

¹⁶⁵¹ Переважали бельгійські й французькі капітали, за ними йшли германські. Інвестиції з інших країн (зокрема Англії) були значно менше (Обзор деятельности акционерных предприятий // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1900. — № 29. — С. 107).

ви інвесторів тут були такими самими, як і в інших країнах, — відкриття нових багатих родовищ сировини (вугілля й залізна руда) разом із дешевою робочою силою надавали можливість одержати набагато більший прибуток від вкладеного капіталу, ніж якби його інвестували у своїй країні. Металургійна промисловість «у даний момент переживає найгарячіший момент свого розвитку. Капітали, витрачені на цю справу, з кожним роком збільшуються; заводи з величезним виробництвом зростають із такою швидкістю, яка не дуже властива нашим вітчизняним підприємцям... Там, де 3–4 роки тому назад і не думали про якусь промислову діяльність, тепер побудували заводи з доменними печами»¹⁶⁵².

На перший погляд, може здаватися, що це був аутсорсинг — перенос металургійного виробництва із Франції й Бельгії в Кривий Ріг, Катеринослав або Донбас. Насправді це не так. Аутсорсинг у той час можна бачити в Англії, яка справді переносила текстильне виробництво в Індію, а потім вивозила звідти готову продукцію цих фабрик. А продукцію металургійних заводів південного сходу в Західну Європу не везли, та й не скорочували власне виробництво металу ні в Бельгії, ні у Франції. Собівартість місцевої металургійної продукції виявилася вище, ніж у Бельгії. Тому головним споживачем металу стали залізниці царської імперії, а іноземні інвестори вивозили тільки прибуток.

Хоча будівництво й розвиток нових підприємств багато в чому фінансувалося через ринок цінних паперів (їхні акції мали добрий попит на Паризькій і особливо Брюссельській біржах), більшість цих заводів не могли б з'явитися без підтримки Державного банку й особистих контактів із впливовими людьми з Міністерства фінансів. А головним промоутером індустріального капіталізму став, звичайно, Сергій Вітте, впливовий міністр фінансів царського уряду. Адже нові металургійні заводи працювали переважно з державними замовленнями, пов'язаними із плановим залізничним будівництвом.

¹⁶⁵² Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование. В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — СПб., 1900. — С. 338.

Альянс із Францією

Як і для Джона Юза, перед французькими й бельгійськими інвесторами двері гостинно відкрилися не просто так — справа знову не обійшлася без великої політики. Так було, напевно, завжди й скрізь — нечасто масові іноземні інвестиції, особливо в країнах з наздоганяючим розвитком, починалися тільки з ініціативи «невидимої руки ринку». Всюди була потрібна підтримка з боку державної влади, яка створювала інвесторам стимули.

Французькі інвестиції стали надходити в економіку царської імперії після політичного зближення двох країн. Саме завдяки йому відбувався весь бурхливий підйом кінця XIX — початку XX століття, пов'язаний із потоками іноземних капіталів, коли Паризька біржа замінила Берлінську як основний ринок для розміщення облігацій державних зовнішніх позик царської імперії. Франція тоді була головним економічним і військово-політичним конкурентом Німеччини. Бісмарк це розумів і хотів уникнути посилення Франції, розвиваючи відносини з Російською імперією, куди були вкладені чималі німецькі капітали. І в 1870-ті роки Берлінська біржа справді на деякий час стала основним ринком для розміщення російських облігацій державних зовнішніх позик, замінивши в цьому біржу Лондонську.

Однак коли в 1879 році посилилася напруженість між Німеччиною й Францією, царський уряд у твердій формі вимагав від Німеччини не починати нову війну. Російсько-німецькі відносини погіршилися, після чого почалося зближення із Францією. Бісмарк довго не вірив у можливість франко-російського альянсу — адже російський царизм і французька республіка начебто несумісні в принципі. Однак іноді прагматичні політичні й економічні міркування виявляються набагато сильніше таких абстрактних понять, як «царизм» і «республіка».

У відповідь в Німеччині запровадили репресивні санкції проти російських облігацій. «Після одного слова, сказаного князем Бісмарком, Берлінська біржа викинула масу російських державних процентних паперів», і це «ледве не розорило велику Північну державу», хоча Німеччина теж мала

чималі збитки від цього кроку. А потім «благодійні французи прийшли до Росії на допомогу»¹⁶⁵³.

Але справа була не в «благодійності», і французи «прийшли на допомогу» не через душевну широту. Їх приваблювали ринки, вигідні для експорту капіталу. І особливо можливість будувати на південному сході України вуглевидобувні й металургійні підприємства, розташовані біля багатих родовищ вугілля й залізної руди. До того ж на продукцію цих заводів був стабільний попит на внутрішньому ринку — у неосяжних просторах царської імперії йшло велике будівництво залізничної мережі¹⁶⁵⁴.

Олександр Ауербах

Перші спроби проникнення французьких капіталів у донецькі степи почалися в той самий час, що й діяльність Юза. У 1872 році французькі інвестори заснували компанію Societe miniere et Industrielle (у нас її більше знали за назвою «Рутченківське гірське й промислове товариство»). На відміну від Джона Юза, який розраховував переважно на англійських фахівців, що приїхали з ним, французи найняли місцевих інженерів — О. А. Ауербаха й М. С. Авдакова, які мали гарну освіту і практичний досвід.

Олександр Андрійович Ауербах (1844–1916), гірський інженер і промисловець, народився у дворянській¹⁶⁵⁵ родині лікаря. Геологією захопився з дитинства, збираючи зразки каменів, і у дванадцять років умовив батьків віддати його в Гірничий інститут у Петербурзі. Вступивши туди у 1856-му, Олександр провчився сім років, а після його закінчення

¹⁶⁵³ Манус И. Политическое, экономическое и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. — СПб.: Тип «Энергия», 1905. — С. 14.

¹⁶⁵⁴ Зокрема, у 1880-ті роки частка французьких інвестицій досягла 32%, випередивши англійські (31%). У 1901 році майже 47% інвестицій були бельгійськими, 25% — французькими, 20,5% інвестицій були англійськими, 6,6% — німецькими. У 1917 р. 27,9% капіталів були французькими, 27,4% — англійськими, 21,6% — бельгійськими, 10,8% — американськими, 7,2% — німецькими (Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. — Ленинград: Всесоюзная Академия наук, 1925. — С. 11–12, 15, 23–24; Шепелев Л. Е. Акционерный капитал в России / Л. Е. Шепелев // История финансовой политики в России: Сборник статей. — СПб.: С.-Петербургский ун-т, 2000. — С. 100, табл. 4; с. 104, табл. 6).

¹⁶⁵⁵ Його батько походив із спадкових дворян, вихідців із Німеччини.

у 1864–1867 роках з доручення Гірського департаменту займався пошуками кам'яного вугілля на Волзі. У 24 роки захистив дисертацію в тому самому Гірничому інституті, а після стажування за кордоном став ад'юнкт-професором¹⁶⁵⁶ кафедри мінералогії.

З початком вугільного буму Ауербах одним із перших розпочав розвідку нових родовищ на замовлення іноземних компаній. Улітку 1870 року на гроші англійського банкірського дому Томсон і Боннар він шукав вугілля в Тульській губернії, хоча й без особливого успіху. «Я належав до... гірських інженерів, що брали участь у дослідженні вугільних родовищ», тому що тоді багато хто ставився з великою недовірою до знань місцевих фахівців і зазвичай запрошували «для проведення робіт іноземців»¹⁶⁵⁷.

У 1872 році Олександр Ауербах приїхав у Париж і уклав контракт із французькою компанією, за яким зобов'язався зробити розвідку й розпочати розробку нового родовища вугілля в донецькому степу. Ауербах переселився в Таганрог і зайнявся дослідженнями місцевості, після чого рекомендував інвесторам два родовища. Перше виявилось продовженням шарів, розроблювальних Джоном Юзом, і знаходилося на землях, що належали братам Рутченкам. Друге було в селі Курахово у володіннях поміщика Шабельського. Зі зразками вугілля Ауербах знову поїхав у Париж, де правління товариства схвалило родовища й надало Олександрові Андрійовичу повноваження купити або орендувати земельні ділянки. Землі Шабельського (2500 десятин) інженер придбав для товариства за 250 000 рублів, а землі братів Рутченків орендував на 36 років із щорічною виплатою кожному із братів по 6 тисяч рублів. Після цього почалося будівництво шахт.

¹⁶⁵⁶ Посада з обмеженими обов'язками викладача; зазвичай перший крок, щоб стати повноцінним професором.

¹⁶⁵⁷ Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. — 1909 — Т. 138. — Апрель-июнь. — С. 455. Директор Гірничого інституту Гельмерсен уважав, що будь-який німецький інженер в принципі заслуговує більшої довіри, ніж місцевий. При цьому реальна кваліфікація іноземних фахівців часто не бралася до уваги (Там само, с. 452). У своїх спогадах Ауербах визнає заслуги свого сучасника (а може, навіть і конкурента) Юза, але пише про нього як про людину «зовсім неосвічену, навіть безграмотну», простого майстра з металургійного заводу (Там само, с. 456). Освіта Ауербаха, який сім років вчився в Гірничому інституті, була значно соліднішою.

Технічним директором компанії став гірський інженер Микола Степанович Авдаков (1847–1915). Він спершу здобув медичну освіту й був військовим лікарем, а Петербурзький гірничий інститут закінчив у 1873 році, якраз коли почалася спільна робота з Ауербахом і французами. Ті не скупилися на оплату, і доходи одного тільки Авдакова досягали 400 тисяч рублів на рік — тоді це була велика сума. Так він став не тільки співвласником Рутченківського товариства, але й одним із впливових гірничопромисловців Донбасу¹⁶⁵⁸. Ауербах явно заробляв не менше.

Олександр Ауербах виступив ініціатором з'їзду «гірничопромисловців» південного сходу 10 листопада 1873 року в Таганрозі — першої спроби об'єднання зусиль підприємців нового індустріального регіону. Однак бурхливий підйом «Рутченківського гірського й промислового товариства» тривав недовго — у 1876 році материнська французька компанія *Societe miniere et Industrielle* зазнала збитків на інших своїх проєктах у царській імперії й змушена була скоротити фінансування шахт Ауербаха й Авдакова. Незадоволений цим, Ауербах відмовився від посади управляючого, розірвав свій контракт і виїхав у Петербург.

У донецькі степи Олександр Андрійович повернувся тільки через дев'ять років, довідавшись про перспективне ртутне родовище в Горлівці. У 1885 році він створив власне підприємство — «Товариство ртутного виробництва О. Ауербах і Ко» на Горлівському родовищі¹⁶⁵⁹. До кінця 1896 року завод з виробництва ртуті почав давати продукцію, а самого Олександра Ауербаха стали називати «ртутним королем». Його підприємство не тільки забезпечило всю імперію ртуттю¹⁶⁶⁰ (раніше її ввозили з Іспанії), але й почало продавати продукцію на міжнародному ринку, потіснивши іспанського виробника. Втім, згодом з'ясувалося, що видобуток вугілля дає більший прибуток, ніж ртуті, і незабаром вугілля стало

¹⁶⁵⁸ На початку XX століття інтереси Авдакова змістилися на компанії, що видобували золото на Уралі й на ріці Лені в Сибіру.

¹⁶⁵⁹ Щоправда, у 1895 році в Ауербаха виникли фінансові утруднення, пов'язані з необхідністю погашення кредиту, і в 1896 році товариство перетворило на акціонерну компанію «Ртутна й вугільна справа О. Ауербаха й Ко», завдяки чому залучили додаткові капітали. Статут затвердили в травні 1896 р., основний капітал становив 2,25 млн руб. (12 тис. акцій по 187,5 руб.)

¹⁶⁶⁰ Ртуть тоді використовувалася для отримання золота й платини з руди, для покриття золотом металевих поверхонь, для виробництва дзеркал і в медицині.

пріоритетним для компанії¹⁶⁶¹. Під час кризи початку ХХ століття знизився попит і на вугілля, і на ртуть, у підприємства виникли фінансові труднощі, а в 1912 році додаткову емісію акцій викупив Азовсько-Донської банк.

Надалі інтереси Олександра Ауербаха змістилися на Урал, де він у 1893 році будував великий Надеждинський металургійний завод, що поставляв рейки для будівництва Сибірської залізниці.

Петро Горлов

У 1872 році в донецьких степах з'явилася ще одна компанія — «Товариство Південноросійської кам'яновугільної промисловості» зі статутним капіталом 1,25 млн рублів, яке випустило 25 000 акцій. Співзасновниками товариства стали «залізничний король» Самуїл Поляков і гірський інженер Петро Горлов, фахівець із видобутку вугілля. Історія Горлова — ще один приклад того, як підприємці, що створювали новий індустріальний регіон, співпрацювали з інженерами й ученими. Ті мали професійну підготовку високого рівня, добре знали місцеву специфіку організації виробництва і самі часто займали помітне місце в бізнесі¹⁶⁶².

Петро Миколайович Горлов (1939–1915) народився далеко від донецьких степів — в Іркутську. Його батько, голова Іркутського губернського правління, відрізнявся вільнодумством і підтримував контакти із засланими декабристами. Начальству це, природно, не сподобалося, і Горлову-старшому довелося в 1828 році звільнитися зі служби й переселитися в Підмосков'я, де він відкрив невелику фабрику з виробництва вовняної пряжі. На цій фабриці його сина ще в дитячому віці зачарував вид працюючих машин і верстатів, і він захотів стати інженером.

¹⁶⁶¹ У 1912 році під час загального промислового підйому завдяки емісії акцій капітал компанії Ауербаха збільшився до 3,5 млн рублів, а в серпні 1917 р. — до 14 млн рублів. На початку 1918 р. завод Ауербаха націоналізували (Барышников М. Н. Деловой мир России / М. Н. Барышников. — СПб.: Искусство-СПб., 1998. — С. 49).

¹⁶⁶² Цим шляхом пішли не тільки О. А. Ауербах, М. С. Авдаков, П. М. Горлов, але й А. А. Вольський, В. Н. Кислянский, О. М. і Ю. М. Горяинові, а також багато інших.

Після закінчення із золотою медаллю Гірничого інституту в 1859 році Петро Горлов опинився спершу в товаристві пароплавства й торгівлі, а в середині 1860-х — на Донбасі, на Грушевському кам'яновугільному руднику. Розумного гірського інженера помітив залізничний король Самуїл Поляков і взяв до себе на роботу, щоб провести геологічні дослідження уздовж траси Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. Згодом, довіряючи Горлову, Поляков доручив йому керувати всім будівництвом і не помилився — у грудні 1869 року в рекордно короткий термін завершили першу ділянку дороги, Харків — Таганрог.

Петро Горлов, уважно вивчивши карту, що додавалася до книги французького геолога П'єра Ле-Пле, виявив недалеко від споруджуваної дороги на березі ріки Корсунь багате вугільне родовище й вирішив організувати там видобуток вугілля для забезпечення потреб дороги. Крім того, він переконав Полякова в доцільності будівництва Азовського рейкового заводу¹⁶⁶³. А на основі Корсунського родовища, вугілля якого вважалося кращим за якістю в Донбасі, у квітні 1872 року заснували «Товариство Південно-Російської кам'яновугільної промисловості». Для роботи в шахтах замовили в Бельгії новітнє й найкраще обладнання, і через сім років, в 1879 році, на цьому родовищі працювало більше тисячі осіб, які видобували 5 млн пудів вугілля на рік.

Незабаром біля Корсунського родовища виникло робітниче селище Горлівка. В його благоустрій багато сил і енергії вклав і сам Петро Горлов. У селищі будується народна бібліотека, лікарня, церква й школа. Інженер запропонував відкрити там Гірське училище для підготовки фахівців з видобутку вугілля, і в серпні 1878 року воно розпочало роботу. Горлов підбирав викладачів, брав участь у наборі учнів, подарував декілька сотень власних книг для бібліотеки училища — одним словом, з душею ставився до цієї справи.

Досягнення «Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості» на виставці 1884 року в Одесі відзначили золотою медаллю. А Петра Миколайовича нагородили чином статського радника й орденом Святої Анни. Щоправда, не обійшлося без неприємностей — ще в серпні 1883 року на Корсунському руднику потрібно було термі-

¹⁶⁶³ Лопатин Н. В. У колыбели Донбасса / Н. В. Лопатин. — Луганск: Луганское обл. изд-во, 1960 — С. 36.

ново міняти несправний насос, і Горлов витратив на це всі свої заощадження, очевидно, розраховуючи на те, що витрати будуть покриті з капіталів товариства. Але щось пішло не так, і він залишився без грошей. Як кажуть у таких випадках, настрій був зіпсований безповоротно й надовго.

Незабаром Петро Горлов залишив свою Горлівку й переселився в Харків разом із родиною — дружиною Софією й сімома дітьми. Там він брав участь у заснуванні декількох акціонерних товариств, за його проектом побудували будинок біржі, водопровід і кінно-залізничну дорогу. Але не сиділося на місці гірському інженерові, і наприкінці 1880-х він виїхав на Кавказ, а на початку 1890-х опинився на Далекому Сході, в Уссурійському краї, де керував будівництвом залізниці.

Останні роки життя Петро Горлов провів у Петрограді, де й помер від запалення легенів. Там писав книгу «Історія гірничозаводської справи на території Донецького кряжа», за його життя так і не опубліковану. Мабуть, Донбас займав у його пам'яті особливе місце, хоча він і працював у різних частинах неосяжної царської імперії.

Казимир Мсциховський

Ще одним прикладом інженера, що став підприємцем, був Казимир Мсциховський. Він народився в 1850 році в місті Кам'янець-Подільський, у 1876 році в Петербурзі закінчив Інститут інженерів шляхів сполучення. Після цього працював на Курсько-Харківсько-Азовській залізниці С. Полякова. Під час чергової Російсько-турецької війни Казимира перевели на будівництво Бендеро-Галицької військової дороги. Там за добру організацію робіт його нагородили декількома румунськими й російськими орденами. Оцінив здатності інженера і Поляков, який підтримував Мсциховського на початку його роботи в Донбасі.

А в 1883 році Казимир Людвігович став інженером в «Товаристві Південноросійської кам'яновугільної промисловості» Горлова й Полякова, а також якийсь час очолював Гірську школу в Горлівці. Згодом Мсциховського обрали членом правління цього товариства і «Донецько-Юрїївського металургійного товариства» Олексія Алчевського.

У 1899 році Казимир вирішив розпочати власний бізнес і придбав біля Селезнівки¹⁶⁶⁴ 450 десятин землі з родовищем вугілля. Його розробку почав ще колишній власник ділянки, хоча й без особливого успіху — відсутність залізниці сильно обмежувала можливість отримувати прибутки. Мсциховський це швидко зрозумів і насамперед організував будівництво залізничної гілки для доставки вугілля до станції Юріївка.

У тому самому році Мсциховський став співзасновником Російсько-бельгійського товариства виробництва суміші Фав'є¹⁶⁶⁵ та інших хімічних продуктів. Крім нього співзасновниками були громадянин Бельгії Євген Карі й почесний громадянин Одеси Лев Онисимович Рафалович, який займався банківським бізнесом з 1879 року та крім того писав статті для газети «Біржові відомості». Мабуть, з доступом до капіталів у Мсциховського проблем не було — це стосувалося і бельгійських інвестицій, і капіталів знаменитої одеської династії Рафаловичів.

Після кризи 1899–1902 років, особливо помітної в новому індустріальному регіоні, вуглевидобувна промисловість переживала загальний застій. Щоб поживити справу, Мсциховський вирішив одержати додатковий капітал від продажу акцій і заснував Селезнівське акціонерне товариство кам'яновугільної й заводської промисловості, одне з найбільших у Донецькому регіоні¹⁶⁶⁶. Так йому вдалося зберегти підприємство, встановивши ціну на вугілля на пів копійки дешевше, ніж у конкурентів¹⁶⁶⁷, — а при великих обсягах вугілля ці пів копійки мали помітне значення. Однак товариство стало одержувати менший прибуток, і щоб підвищити доходи,

¹⁶⁶⁴ Сьогодні — селище біля міста Перевальськ на Луганщині.

¹⁶⁶⁵ Суміш Фав'є — вибухова речовина, що заміняла динаміт, застосовувалася в той час на рудниках.

¹⁶⁶⁶ Товариство заснували 28 травня 1906 року з капіталом 1 млн руб. (потім збільшеним до 4 млн руб.) для розробки родовищ вугілля на околицях міста Перевальськ (неподалік від сучасного Луганська), де були зосереджені Селезнівський, Новоолександрівський, Кондуковський та Юмашевський рудники (Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1906 году. — СПб., 1901. — С. 411–417). Товариством керував Мсциховський, а фактично воно належало французьким інвесторам — основним власникам акцій (Lewery L. Foreign capital investment in Russian Industry and commerce / L. Lewery (Miscellaneous Series, № 124). — Washington: Government printing office, 1923. — P. 12).

¹⁶⁶⁷ 7,48 рубля за пуд.

Мсциховський вирішив розширити справу й придбав Ново-олександрівський, Ольговерхівський та інші рудники.

В акціонерному товаристві Мсциховський був головою правління, а його заступником — інженер Олександр Фенін, який докладно писав про Казимира Людвіговича у своїх спогадах. «Це була оригінальна й талановита людина, щоправда, не без домішки деякого дивацтва». Промисловці не любили Мсциховського, вважаючи його «користолюбцем і чванливим паном». Справді, в ньому завжди відчувалася деяка зарозуміла перевага — він був справжнім польським аристократом. До того ж «промисловість для нього була лише засобом для життя, багатого й гарного. Красу життя... він розумів і цінував» — позначався вплив західноєвропейської культури¹⁶⁶⁸.

З початком вугільного буму підприємці зазвичай не щадили донецькі степи й пагорби. «Як тільки знаходили родовище кам'яного вугілля або залізної руди, і промисловці пропонували гроші (чималі на той час), одразу власники охоче розставалися зі своїм майном», і край, «що не одержав задатків культури» із рук «багатих власників, які полюбили свої володіння, потрапляє в руки підприємців. Розриті пагорби, вкриті чорними вишками долини, димлять тисячі труб і вночі палає полум'я доменних печей». Однак хотілося б і «організувати життя в умовах більш привабливих»¹⁶⁶⁹. Таким оазисом культури стала садиба Мсциховського.

У 1905 році в Селезнівці він будує собі новий будинок — віллу в італійському стилі, єдине подібне спорудження в Донбасі тих років. Над входом був пафосний латинський напис золотими буквами «*Laboris Sacrum*» — «Священна праця». Для Мсциховського будинок став символом підбивання підсумків усього його бізнесу. Тоді ж створюється й пейзажний парк площею більш двадцяти гектарів. Втім, милуватися цією красою було особливо нікому — Мсциховський не відрізнявся товариськістю, і гості в нього з'являлися рідко. Та й бував він там не постійно — жив у Петербурзі на вулиці Мільйонній, а це могли дозволити собі тільки досить багаті люди.

¹⁶⁶⁸ Фенін писав про Мсциховського, якого добре знав, в основному в другій частині своїх спогадів, яка так і не була видана; рукопис зберігається в Празі (Фенін А. И. Воспоминания инженера. Ч. 2 / А. И. Фенин. — <https://prozhito.org>).

¹⁶⁶⁹ Лукомский Г. К. Усадьба в прошлом и настоящем: Селезнёвка К. Л. Мсциховского / Г. К. Лукомский // Столица и усадьба. — 1916. — Вып. 51. — С. 4–5.

У народі поширився слух, що власник маєтку побудував новий будинок для своєї коханки, з якої часто приїжджав на відпочинок з Петербурга. Інші стверджували, що все це вигадки, немає ніякої коханки і Мсциховський проводив час у своєму маєтку із дружиною, Агафією Михайлівною Николіч (румункою за походженням) — не раз бачили, як вона прогулювався парком, у той час як з будинку було чути класичну музику.

Із цією садибою в мене багато чого пов'язано. У дитинстві я там не раз бував — від нашого будинку до неї було 15 хвилин на велосипеді, і я туди часто їздив, причому сам. Мені подобалися дивний будинок (це був перший «замок», який я побачив, і він мені здавався казковим), і стародавній парк. Від занедбаного парку й від будинку віяло стародавністю — давно минулими століттями, і це заворожувало. Про Мсциховського вже ніхто не пам'ятав — просто «поміщик із Селезнівки». Якщо про Алчевського або Горлова якась неясна пам'ять ще зберігалася хоча б у назві міст, то про Мсциховського забули — залишився тільки старий будинок, побудована поруч церква й занедбаний парк.

У 1912 році Казимир Людвігович відійшов від активних справ за станом здоров'я й жив у Селезнівці, де на свої гроші побудував церкву й школу. Під час Першої світової війни він віддав її приміщення під шпиталь для поранених. Після революції Мсциховський із дружиною опинилися за кордоном майже без грошей, жилося їм там нелегко, і на початку 1920-х вони померли в еміграції¹⁶⁷⁰.

Історії піднесення Ауербаха, Горлова, Мсциховського й багатьох інших багато в чому не схожі на історію Джона Юза. Той, не маючи особливої освіти, увійшов до числа першопрохідників нового індустріального регіону завдяки протекції в уряді. А добре освічені гірські інженери стали підприємцями завдяки підтримці або іноземних інвесторів (Ауербах), або Полякова та інших місцевих представників великого бізнесу (Горлов). «Вугільний бум» у донецьких степах надавав шанс розбагатіти всім — аби лише був підприємницький талант. У цьому сенсі новий регіон, що швидко розвивався, справді чимось нагадував Америку, з якою тоді його часто порівнювали.

¹⁶⁷⁰ Фенин А. И. Воспоминания инженера. Ч. 2 / А. И. Фенин. — <https://prozhito.org>

Втім, не потрібно забувати, у якій державі все це відбувалося — у царській імперії, а вона була схожа більше на тогочасну Аргентину. Схожа не тільки аграрною сировинною економікою, але й тим, що розраховувала на іноземні інвестиції — без них важко було щось зробити. А ще була схожа вмінням розкратити капітали, використовуючи їх для особистого збагачення. І навіть такі видатні люди, як ті, про яких йдеться тут, не могли змінити траєкторію економічного розвитку.

«Степовий Колумб»

Права притока Дніпра ріка Інгулець у місці свого злиття з рікою Саксагань утворює довгий викривлений мис, що одержав назву Кривий Ріг. Так само стали називати місто, засноване в 1775 році, й величезне родовище залізних руд — Криворізький залізрудний басейн, де поклади руди високої якості витягнуті з півночі на південь на сто кілометрів у вигляді вузької смуги.

Про поклади залізних руд у районі Кривого Рогу знали ще в часи князя Потьомкіна. Він послав у ці краї експедицію для дослідження запасів руди, очолювану професором природознавства Михайлом Лівановим. Той оглянув і описав поклади залізних і мідних руд у місці злиття рік Інгулець і Саксагань, після чого князь наказав побудувати чавуноливарний завод на річці Інгулець. Але справа просувалася повільно, а після смерті Потьомкіна в 1791 році взагалі затихла. Про криворізьку руду надовго забули й заговорили тільки в 1865 році, коли поклади обстежив професор геології Петербурзького університету Микола Барбот де Марні¹⁶⁷¹, підтвердивши великі запаси руди з високим вмістом заліза.

Основне значення в освоєнні багатств Кривого Рогу мали іноземці — бельгійці й французи. «Вони сіють, не жаліючи, і жнуть, не соромлячись. У Кривому Розі ними поставлений пам'ятник Олександрові Миколайовичу Полю, хоч і не дуже складний, а все ж таки пам'ятник: погруддя на кварцитній скелі»¹⁶⁷². Це він, місцевий землевласник і краєзнавець, яко-

¹⁶⁷¹ Нашадок вихідця із Франції.

¹⁶⁷² Гиляровский В. Железная горячка // Трущобные люди. Очерки, рассказы, репортажи / В. Гиляровский. — М.: Правда, 1989. — С. 154.

го називали «степовим Колумбом», став першопрохідником в освоєнні криворізьких руд. Багато чого він робив не стільки заради прибутку, скільки з підприємницького ентузіазму. Такою він був людиною, і це не завжди розуміли його сучасники. «Моє перше правило було служити, ніколи не одержуючи за це оплати», — полюбляв говорити Поль.

Олександр Поль¹⁶⁷³ (1832–1890) народився на Катеринославщині у дворянській родині підпоручика Миколи Поля й Анни Полетики, праправнучки сестри гетьмана Павла Полуботка, Тетяни Леонтіївни. До речі, саме із цим гетьманом пов'язана відома легенда про величезні скарби, вкладені в британські банки, та про те, що вони мають бути передані Україні, коли вона здобуде незалежність.

За сімейними переказами, предки батька Олександра Поля походили із середньовічної Англії, де при королі Генріху VIII (правив з 1509 по 1547 рік) був кардинал Реджиналд Пол (1500–1558), архієпископ Кентерберійський. Відомо, що дід Олександра, Йоган Пауль, шведський дворянин, що народився в 1757 році на острові Езель (зараз — естонський острів Сааремаа), найнявся на службу в російську армію, де офіцерам добре платили. Так він став Іваном Івановичем Полем. За заслуги в Російсько-турецькій війні 1787–1791 рр. йому подарували землю в районі Катеринослава на березі невеликої ріки Мокра Сура, де дід і поселився у своєму маєтку.

Розповіді матері про предків її лінії, про козаків і Гетьманщину, з дитинства розбудили в Олександра Миколайовича любов до старовини. Улітку 1866 року він вирішив обстежити мальовниче урочище Дубова Балка на правому березі річки Саксагані навпроти невеликого в той час селища Кривий Ріг. Скеляста балка славилася своїм віковим лісом і печерами, які перекази пов'язували з гайдамаками. Одного разу Поль вирішив відпочити на вершині гори, яку місцеві жителі називали Орлиним гніздом, і металевим ціпком відбив шматочок скелі, на якій сидів. На його подив, це був не граніт, а зовсім інша порода, чорна із червонуватим відтінком. «Залізна руда», — промайнула думка. Так воно й було.

¹⁶⁷³ Про життя О. М. Поля багато написано. Докладніше про його біографію див: Кочергін І. О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина / І. О. Кочергін. — Дніпропетровськ: НГА, 2002. — 222 с.; Платонов В. Человек-легенда: Александр Поль. — Днепропетровск: Проспект, 2000. — 208 с.

Зразки руди він надіслав у Гірський департамент разом із повідомленням, що відкрите багате родовище. Але там до звістки не виявили інтересу — мабуть, тому що Кривий Ріг знаходився далеко від донецького вугілля і від залізниць, які тільки починали будувати. І тоді Олександр Поль зі зразками руди поїхав у Німеччину, до професора мінералогії Штрипельмана з Гірської академії в Саксонії. Той відзначив дуже високу якість руди з Дубової балки — там було до 70 % заліза, у Західній Європі таких багатих руд не зустрічалось. Після цього Поль, переконаний у перспективності розробки родовища, у 1872 році запросив німецьких фахівців і за свій рахунок організував розвідку запасів руди. За чутками, він заклав майже все своє майно й витратив на оплату німцям великі гроші — чи то 15, чи то 20 тисяч рублів.

Втім, Олександр Миколайович був хоча й не самим багатим, але й не бідним поміщиком. Та й підприємницьку жилку він мав — раніше він пробував сили в аграрному господарстві, купивши маєток з 1330 десятинами землі в селах Любомирівка й Приютово, де побудував капітальні ферми для корів і декілька кінних заводів. Хоча розведенням коней Поль цікавився все життя, справжній успіх йому принесло зовсім інше — залізо.

Улітку 1873 року Олександр Поль купує маєток Гданцівка, а також землі в Дубовій балці, де біля річки Саксагань будує садибу¹⁶⁷⁴. А ще 29 липня того самого року він уклав договір із селянами Криворізької сільської громади про оренду на 30 років¹⁶⁷⁵ земельних ділянок (18 600 десятин), багатих залізної рудою. Колишні власники радісно потирали руки, вважаючи, що дуже вдало позбулися земель, з яких не було користі, оскільки вони непридатні для сільського господарства. А через деякий час радісно потирати руки стали іноземні інвестори, які заробили на видобутку руди величезні гроші.

Розуміючи, що перспективам розробки заважає відсутність залізниці, у ці самі роки Поль намагається просувати в урядових колах ідею будівництва нової лінії. Влада спробувала знову відмахнутися від цього дивакуватого поміщика-краєзнавця, але цього разу відмахнутися не вийшло — ідею

¹⁶⁷⁴ У районі сучасної вулиці Дишинського в Кривому Розі. У 1887 році цю садибу довелося продати — знадобилися гроші.

¹⁶⁷⁵ У 1875 році термін оренди продовжили ще на 55 років.

залізниці підтримало земство, і у квітні 1875 року проєкт дороги затвердили. Завдяки зусиллям Поля вона мала діяти не тільки до Олександрівська (Запоріжжя), а до Катеринослава (Дніпро) і Кривого Рогу. Щоправда, Турецька війна 1877–1878 років затримала будівництво, але в 1881 році воно все ж таки почалося. Криворізьку дорогу, названу Єкатерининською на честь імператриці, відкрили в 1884 році. Вона була призначена головним чином для перевезення залізної руди в Донбас і вугілля в Криворізький басейн. Дорога принесла нове життя в Катеринослав, перетворивши його із провінційного міста у великий промисловий центр.

У 1876 році Олександр Поль знову звернувся в Гірський департамент із пропозицією організувати товариство на паях і розпочати розробляти родовища, але знову не знайшов підтримки — до Поля поставилися іронічно, як до людини, надто захопленої власною ідеєю. Важко зрозуміти, чим було спричинене таке ставлення, крім як інертністю чиновників — адже Поль не пропонував чогось нереального чи нездійсненного, та й про криворізькі руди було відомо вже давно. А подальші події показали, що пропонована справа дійсно було надзвичайно вигідною. Можливо, причиною такого ставлення виявилися спроби лобіювати (за усталеною традицією) сильно застарілу промисловість Уралу, через що потенціал Донбасу й Кривого Рогу в перші роки їхнього освоєння недооцінювали. Хай там як, історія Поля виглядає повною протилежністю історії Джона Юза. Того влада (аж до царської родини) підтримувала у всьому, а на Поля найчастіше не звертали уваги.

Нарешті, через декілька років Олександр Миколайовичу вдалося зацікавити французьких інвесторів. У грудні 1880 року він разом із Полем Талабо (директором Паризько-Ліонської залізниці) створив у Парижі «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу» («Societe anonyme des minerals de Krivoi Rog») з капіталом 5 млн франків¹⁶⁷⁶. Зі свого боку Поль передав товариству придбаний ним маєток Гданцівка з покладами залізної руди та всі орендовані землі. Він став найбільшим акціонером, маючи пакет 2500 акцій на суму 1,25 млн франків, а крім того одержав за передані землі значну суму грошей, що дало можливість сплатити борги, які вже на той час нагромадилися.

¹⁶⁷⁶ Товариство випустило 10000 акцій по 500 франків, успішно проданих у Парижі за добу. Їх придбали 30 великих інвесторів.

У травні 1881 року статут товариства затвердив російський уряд, і розпочався видобуток руди, яку купувало «Новоросійське товариство Юза». У перші роки доставляти руду було складно — везли її на возах, запряжених волами. У суху погоду степовими дорогами ще можна було проїхати, а коли дороги розмокали, перевезення руди сильно ускладнювалося.

Тому до будівництва Єкатерининської залізниці вивозили тільки невелику частину руди (у 1881–1883 роки лише 83 тисячі пудів), інше складали до кращих часів. І вони скоро настали — після відкриття у 1884 році залізниці, яка зв'язала Кривий Ріг з Донбасом, тільки за один цей рік вивезли більше 2 млн пудів руди.

У 1889 році французьке товариство почало будувати в Гданцівці чавуноливарний завод, заклавши першу доменну піч¹⁶⁷⁷. Цього року прибуток товариства нарешті досягнув 7%, і акціонери одержали дивіденди по 5% на кожну акцію. Однак сказати, що Олександр Поль розбагатів і став жити собі на втіху, було б неправдою. Усі гроші він вкладав у справу, причому не завжди вдало, тому постійно мав борги. Улюблену садибу в Дубовій Балці довелося продати. На заощадження дружини в Катеринославі побудували невеликий будинок, де Поль провів останні роки. Жив він недовго і помер 26 липня 1890 року від серцевого нападу у віці 57 років. Ховало його все місто, і люди всипали всю дорогу квітами — хоча Поля багато хто вважав диваком, був він персоналю відомою¹⁶⁷⁸.

Однак, як часто трапляється, після смерті людини про неї швидко забувають. Дружина Ольга залишилася із хворим на туберкульоз сином Борисом без грошей. У 1892 році вона продала французькому товариству землі в Дубовій Балці за 250 тисяч рублів (хоча казали, що тоді ця земля із запасами залізної руди могла коштувати мільйон). Продала вона й частину археологічної колекції — предмети з дорогоцінних металів. А французьке «Акціонерне товариство залізних руд Кривого Рогу», що придбало земельну ділянку в Дубовій Балці, перемінило свою назву на «Товариство рудників Дубової Балки».

¹⁶⁷⁷ Завод повноцінно почав працювати в 1892 році.

¹⁶⁷⁸ Після смерті в будинку Поля відкрили невеликий приватний археологічний музей, а надалі його експонати передали в міський музей (зараз — музей імені Дмитра Яворницького, відомого історика запорозького козацтва).

Залізна гарячка

Тим часом залізна гарячка в Кривому Розі була в самому розпалі. Недарма писав сучасник наприкінці 1890-х, що «Кривий Ріг — це Каліфорнія в перші роки відкриття золота»¹⁶⁷⁹. Але ще більша залізна гарячка розпочалася в Катеринославі після того, як туди завдяки зусиллям Олександра Поля побудували залізницю. «Це прекрасне місто на Дніпрі, що росте не щодня, а щогодини за останні 10–12 років». Його головний проспект «може посперечатися із кращими вулицями світових столиць, широкий, прорізаний уздовж двома стрічками бульварів і двома лініями рейок електричного трамвая... Тут усі поспішають урвати, нажити або зробити велику, серйозну справу». Там, де кілька років тому назад був «пустир — тепер величезна станція, оточена на декілька верст різними заводами... І геть усі заводи, усе це дорогоцінне місто, що виросло, як у чарівній казці, — усе належить іноземцям, і все створене тільки ними»¹⁶⁸⁰.

Був, що правда, інший Катеринослав — «губерніяльне місто одноповерхових будиночків, що їх споруджували вчителі гімназії, панотці, штабскапітани, колезькі асесори на заощаджуваний гріш, сплачуваний внесками за банковими заставами»¹⁶⁸¹, але в колективній пам'яті покоління все ж таки більше залишилося місто фабрик і заводів.

Коли в 1884 році почала працювати Єкатерининська залізниця, що зв'язала Донбас із Катеринославом, місто стало стрімко розбудовуватися. Воно виявилось центром Криворізького залізничного району, де видобуток руди зріс із 1890 по 1908 рік майже удвічі¹⁶⁸². Про промисловий підйом у цьому придніпровському місті можна говорити довго, але всього не розповісти, та й написане про це вже чимало.

Наприкінці XIX століття «швидкість розвитку Катеринославського округу, де розташовано декілька великих заводів,

¹⁶⁷⁹ Гиляровский В. Железная горячка // Трущобные люди. Очерки, рассказы, репортажи / В. Гиляровский. — М.: Правда, 1989. — С. 155.

¹⁶⁸⁰ Там само, с. 153–154.

¹⁶⁸¹ Домонтович В. Без грунту / В. Домонтович. — Регенсбург: Вид. Михайла Борецького, 1948. — С. 55.

¹⁶⁸² Зі 129 млн пудів до 225,5 млн пудів (Історія міста Дніпропетровська / Ред. А. Г. Болебрух. — Дніпропетровськ: Грані, 2006. — С. 77–128; Дніпропетровськ: віхи історії / Ред. С. А. Квітка. — Дніпропетровськ: Грані, 2001. — С. 49–83).

важко навіть уявити»¹⁶⁸³. Восени 1889 р. франко-бельгійське акціонерне «Товариство російських трубопрокатних заводів» стало будувати Катеринославський трубопрокатний завод. Незабаром з'явилися багато інших промислових підприємств (на початку XX століття їх кількість у місті досягла 70), і вони сформували ядро ще одного нового промислового регіону, який виник навколо найбагатших запасів залізної руди¹⁶⁸⁴. За обсягом капіталів, вкладених у цьому регіоні, французькі інвестори посідали перше місце¹⁶⁸⁵. Однак основним ринком для індустріальних цінних паперів була не Паризька біржа, а Брюссельська.

Бельгійці

Приплив бельгійських капіталів став особливо помітним під час «залізної гарячки» кінця XIX століття. «Бельгія створила в Європі, Азії й Африці цілий ряд підприємств, що являють собою процвітаючі бельгійські колонії». А в наших краях бельгійці «створювали численні гірничодобувні та металургійні товариства»¹⁶⁸⁶. Це тоді Катеринослав із його заводами та й весь Криворізький залізорудний район стали іноді називати «білим Конго», натякаючи на те, що він уже нагадує бельгійську колонію.

Бельгійські інвестори почали з'являтися в царській імперії ще в 1870-ті роки, спершу спеціалізуючись на трамвайних компаніях, які до того вони вже заснували в багатьох

¹⁶⁸³ Подъём промышленности и его последствия — финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1899. — № 33. — С. 255.

¹⁶⁸⁴ У 1895 році в місті з'явилася телефонна мережа (спершу з 60 абонентів), а в 1897 р. франко-бельгійське трамвайне товариство почало будувати міські трамвайні лінії.

¹⁶⁸⁵ У липні 1912 р. на Паризькій біржі котирувалися акції шести гірничодобувних і металургійних товариств південного сходу України: Нікополь-Маріупольського, Південноросійського гірничопромислового, Південноросійського Дніпровського, Брянського (у Катеринославі), заводу Гартмана (у Луганську), Російського паровозобудівного й механічного заводу Буе (у Харкові) (Парижская биржа // Финансовое обозрение. — 1912. — № 15. — С. 14).

¹⁶⁸⁶ Подъём промышленности и его последствия — финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1899. — № 33. — С. 255.

країнах¹⁶⁸⁷. Потім від створення в декількох містах «кінно-залізних доріг» (як їх тоді називали) бельгійці перейшли до великих гірничодобувних і металургійних підприємств. Першим з'явилося «Південноросійське Дніпровське металургійне товариство» (у нинішньому місті Каменське)¹⁶⁸⁸. У 1894 році заснували дочірнє «Бельгійське товариство з експлуатації вугільних шахт Донбасу», що спеціалізувалося на видобутку вугілля. Через рік, у 1895-му, виникла ще одна дочірня компанія — «Суднобудівний, механічний і ливарний завод» у Миколаєві¹⁶⁸⁹.

Бельгійські компанії будували заводи, «подібні до їхніх власних», і в такий спосіб «отримали прибутки величезного ринку в країні», що тільки починала «створення своєї промисловості»¹⁶⁹⁰. «Характерна для бельгійців безцеремонність» допомагала їм домагатися свого, і в тих галузях, куди вони вкладали свої капітали, вони почували себе повними хазяями. «Ними добре засвоєні усі триповерхові російські лайки», тому що всім відомо, що «бельгійці старанно вивчають побут і звичаї країни, у яку вони вносять блиск своєї освіти»¹⁶⁹¹. «В усіх правліннях фабрик, заводів, банків і страхових товариств повно різних мсьє Севієр, Решар і Мофор... Уся ця сарана, що налетіла на нашу батьківщину, ставиться вкрай зневажливо до тих осіб, що

¹⁶⁸⁷ У Бельгії цей бізнес контролювали «Група Отле» (Union de Tramways) і «Група Урбана» (Societe generale Chemins defer economique). Заснована в 1880 р. «Групою Урбана» компанія «Одеські трамваї» стала першою, потім подібні компанії створили в Києві, Варшаві, Харкові та інших містах. Трамваї в Одесі, Варшаві й Харкові в 1897 р. дали в середньому 15% прибутку на основний капітал.

¹⁶⁸⁸ Засновником товариства стала бельгійська компанія Cockerill разом із Варшавським сталеливарним заводом Lilpop, Rau & Levenstein (бельгійській компанії належало 90% акцій). Товариство створили з ініціативи Ежена Садуана, експерта компанії Cockerill, а генеральним директором став польський партнер Рау, один із власників Варшавського сталеливарного заводу. Польський завод демонтували й повністю перевезли в с. Каменське, де він почав працювати з 1887 року.

¹⁶⁸⁹ Зацікавилася мінеральними ресурсами царської імперії й бельгійська хімічна компанія Solvay, уклавши договір із власником соляних шахт І. І. Любимовим про створення в 1887 році спільного підприємства з виробництва соди — Товариства «Любимов, Сольвей і Ко».

¹⁶⁹⁰ Подъём промышленности и его последствия — финансовые и экономические // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1899. — № 33. — С. 255.

¹⁶⁹¹ Егоров Т. Бельгийцы и электрические трамваи в Одессе / Т. Егоров // Народное хозяйство. — 1902. — Кн. 7. Сент.-окт. — С. 142–143.

змушені... перебувати в підлеглому становищі щодо цих прибульців»¹⁶⁹².

Обсяги бельгійських інвестицій швидко збільшувалися. Вкладення капіталів у металургійні та інші компанії виявилися досить вигідним, а реклама в західноєвропейських газетах забезпечила високі котирування цінних паперів гірничодобувних і металургійних підприємств на Брюссельській біржі. Акції нових підприємств приносили «величезні дивіденди, від яких давно відвикли іноземні капіталісти», і досить було додати «до назви фірми слово “дніпровська” або “донецька”, щоб розраховувати на легкий збут акцій за кордоном»¹⁶⁹³, на європейських біржах — насамперед на Брюссельській і Паризькій.

Бельгійці вкладали свої капітали не тільки в Катеринослав і Кривому Розі, а й у Донбасі. Впливова бельгійська компанія Societe Generale¹⁶⁹⁴ у 1895 році заснувала «Російсько-Бельгійське металургійне товариство». Товариство придбало 4600 гектарів землі з покладами вугілля, а Оскар Біє (у минулому генеральний директор Saint-Leonard Societe) переселився на Донбас, щоб керувати будівництвом заводу, який почав випускати продукцію в 1898 році¹⁶⁹⁵. Співзасновником товариства й автором його статуту був Федір Єнакієв (1852–1915), ще один інженер, який став промисловцем.

У 1890-ті роки серед іноземних інвестицій у новому промисловому регіоні (що досягли в 1900 році 888 млн бельгійських франків) переважали саме бельгійські капітали (550 млн), значно перевищуючи французькі (275 млн). Англійські (34 млн) і німецькі (29 млн) інвестиції були принципово менше¹⁶⁹⁶. Основна маса інвестованих капіталів виявилася франко-бельгійською. При цьому розмежування французьких і бельгійських капіталів було дуже умовним. Через економічну пов'язаність Франції й Бельгії значна ча-

¹⁶⁹² Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. — СПб.: Тип «Энергия», 1905. — С. 47–48.

¹⁶⁹³ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование. В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — М.: Гос. Изд-во, 1922. — С. 261.

¹⁶⁹⁴ Разом з Societe Angleur і Saint-Leonard Societe (конкурентами Cockerill).

¹⁶⁹⁵ Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. — К.: Посольство Бельгії, 2010. — С. 23.

¹⁶⁹⁶ McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913 / J. P. McKay. — Chicago and London, 1970. — P. 111.

стина капіталів, що формально вважалися бельгійськими, мали французьке походження¹⁶⁹⁷.

Найбільший чистий прибуток бельгійських підприємств «не перевищує 22 %» на основний капітал. Отже, прибутковість капіталу в бельгійських підприємствах «не може бути названа надмірною в порівнянні хоча б із прибутковістю наших підприємств цукрових». Однак прибутковість близько 20 % зустрічалася дуже нечасто навіть у підприємствах, заснованих давно. У більшості випадків прибутковість бельгійських компаній становила 3–5 %¹⁶⁹⁸. Однак і таку прибутковість інвестори вважали вигідною.

За десятиліття 1890-х іноземні капітали, вкладені в одну лише кам'яновугільну промисловість, вирости майже вдесятеро¹⁶⁹⁹, і бельгійці стали лідерами. Тому Донбас, Кривий Ріг і Катеринослав не випадково називали десятою провінцією Бельгії¹⁷⁰⁰, а в пресі «було чимало розмов про навалу іноземного капіталу, особливо бельгійського»¹⁷⁰¹. Бельгійські капітали крім гірничодобувної й металургійної промисловості вкладали тоді в значну кількість різних підприємств. «Мимоволі впадає в око як розкиданість їх» у територіальному сенсі, так і різноманітність тих галузей промисловості, «за які взялися в нас бельгійці», тому «без перебільшення можна сказати, що бельгійські підприємства існують у нас усюди»¹⁷⁰².

У більшості заснованих бельгійцями промислових підприємств акції мали невеликий номінал, зазвичай не вище 100–250 франків (37–92 руб.), іноді 50, і навіть 25 франків. А це означає, що вони були призначені для дрібних індивідуальних інвесторів. На жаль, не для наших, а для бельгійських.

¹⁶⁹⁷ Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна / Г. Д. Бакулев. — М.: Гостехиздат, 1955. — С. 150.

¹⁶⁹⁸ Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. — 1899. — № 329. — С. 3. — Кол. 5–6.

¹⁶⁹⁹ Эвентов Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышленности / Л. Я. Эвентов. — М. — Л.: Гос. социально-экон. изд-во, 1931. — С. 62–63.

¹⁷⁰⁰ Максимальною присутність бельгійського капіталу була в 1900 р. (60 компаній, з них 20 металургійних, 13 гірничодобувних, 10 трамвайних та ін.; після кризи 1900–1902 рр. кількість компаній скоротилася до 31 у 1910 р.).

¹⁷⁰¹ Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. — 1899. — № 329. — С. 3. — Кол. 5–6.

¹⁷⁰² Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. — 1899. — № 329. — С. 3. — Кол. 5–6.

Криза на рубежі двох сторіч

Промисловий бум у новому індустріальному регіоні від Кривого Рогу й Катеринослава до Донбасу й Харкова ґрунтувався на великих державних замовленнях на рейки та інше залізничне обладнання. Оскільки експорт продукції металургійних заводів у Бельгію та інші країни Західної Європи не передбачався, експортувався тільки прибуток металургійних заводів. А їхню продукцію використовували в основному при будівництві залізниць.

Інтерес іноземних інвесторів виник після того, як у донецьких степах з'явилися залізниці, а в містах — телеграф, телефон і банки¹⁷⁰³. До того ж 11 червня 1891 року в царській імперії почав діяти новий протекціоністський митний тариф з метою підвищити вартість імпорту й стимулювати розвиток власної промисловості, зокрема вуглевидобувної й металургійної.

Загалом, цієї мети досягли, хоча й дорогою ціною — іноземні інвестори вивозили прибуток за кордон, а вироблена продукція могла продаватися тільки на внутрішньому ринку, оскільки її ціна виявилася завищеною. У 1890-ті роки серед іноземних інвесторів розпочався справжній бум — «сп'янілі від успіхів перших заводів, засліплені досвідом діяльності у всій Європі» вони, за словами Артура Рафаловича¹⁷⁰⁴, дивилися на все «в рожевих окулярах», не зважаючи на зростання проблем, що закінчилися кризою на рубежі XIX і XX століть¹⁷⁰⁵.

Перед кризою промислове зростання йшло швидше, ніж у Західній Європі, а велика кількість вільних капіталів разом із легко доступними короткотерміновими кредитами спричинили, як завжди, черговий акціонерний бум. З 1894 по 1899 рік

¹⁷⁰³ Одним із перших почало свою діяльність у 1883 році «Товариство кам'яних солей і природних сод півдня Росії». Займалося воно не вугіллям, а видобутком солі на околицях Бахмуту. Вугіллям це товариство почало займатися з 1895 року (Claeys T. La société des sels gemmes et soudes naturelles de la Russie méridionale, de 1882 à 1918. Un exemple d'une réussite industrielle / T. Claeys // Revue française d'histoire économique. — 2017. № 7–8. — P. 120–159).

¹⁷⁰⁴ Офіційний агент царського Міністерства фінансів у Парижі, автор багатьох праць з економіки.

¹⁷⁰⁵ Raffalovich A. Le marché financier en 1901–1902 / A. Raffalovich. — Paris: Librairie Guillaumin et Cie, 1902. — P. 717–718.

з'явилося безліч нових компаній з капіталами «більш ніж на мільярд рублів, не рахуючи залізничних, банкових та іноземних компаній»¹⁷⁰⁶. Що могло зупинити засновницький бум, якщо «поїзд ішов з гори все швидше й швидше»¹⁷⁰⁷? Те, що й завжди, — обвал ринку.

Першою ознакою наближення кризи стало зниження прибутковості капіталу в торгівлі на південному сході України з 6 % у 1896 році до 3,29 % у 1898-му. У промисловості в ці самі роки зниження прибутковості поки ще було незначним — з 10,5 % до 10,25 % у 1898 р¹⁷⁰⁸. Однак незабаром почалася загальносвітова економічна криза, яка стала особливо важкою у наших краях через неврожаї в 1897–1899 роки.

Якщо згадати історію створення залізничної мережі в США, Аргентині та інших країнах, то в кризі на рубежі двох сторіч немає нічого незвичайного. «У всіх випадках, коли європейськими капіталістами опановував сильний спекулятивний настрій, коли вони кидалися в підприємництво з великою необережністю», наслідком ставали «сумні результати»¹⁷⁰⁹.

Наближення кризи насамперед відображалось на біржах, де у вересні 1899 року розпочалося падіння курсів акцій, а незабаром і паніка. Щоправда, у фінансовій пресі оптимістично писали, що «наша біржа сама примудряється створювати біржові кризи, для яких немає ані місця, ані серйозних причин», а також «штучно створювати паніку замість того, щоб керувати... біржовою публікою», тому «пора покінчити з міфом» про кризу¹⁷¹⁰.

¹⁷⁰⁶ Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. — 1902. — Кн. 3. — С. 20–21.

¹⁷⁰⁷ «Чим ширше розгорталося засновництво, тим дошкульніше ставали непередбачені утруднення» під час реалізації нових проєктів «і експлуатації деяких старих підприємств. Внаслідок посиленого попиту дуже швидко піднялася ціна на будівельні матеріали», подорожчали «паливо й залізна руда». Через одну тільки цю причину «початкові розрахунки не виправдалися й потрібні були додаткові капітали, а надії на високу прибутковість мали дещо згаснути» (К денежному вопросу Часть 2 // Киевлянин. — 1899. — № 311. — С. 1. — Кол. 5–6).

¹⁷⁰⁸ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. — К.: Ін-т історії України, 1999. — С. 86.

¹⁷⁰⁹ Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1901. — № 41. — С. 57.

¹⁷¹⁰ Биржа // Торгово-промышленная газета. — 1899. — № 209. — 24 сент. — С. 3.

Однак насправді все було, звичайно ж, не зовсім так. У 1899 році курсова вартість цінних паперів промислових підприємств знизилася на 40 %, після чого їх власники мали великі збитки¹⁷¹¹. Можна сказати, що це біржа свідомо вела гру на зниження, однак початок кризи відзначався тоді в багатьох країнах. Труднощі в промислових підприємств, коли їхні акції та облігації значно впали в ціні, змусили хвилюватися бельгійських і французьких інвесторів, що вклали в ці підприємства величезні гроші. Недарма в 1901 році увагу багатьох привернула стаття про промислову кризу в царській імперії відомого тоді французького економіста Поля Леруа-Больє.

На його думку, основною загальною причиною кризи стали економічні й культурні особливості царської імперії, які багато іноземних інвесторів ще не дуже добре розуміли. Незважаючи на багаті запаси вугілля, руди та інших природних ресурсів, що забезпечували потенціал економічного розвитку, соціальне середовище тут у принципі не мало такої підприємницької гнучкості, як у розвинених економіках, і тому не було готовим до динамічного зростання. Основну масу населення становили селяни, які звикли до колективної земельної власності сільської громади. Їхній колективістський менталітет (на відміну від індивідуалізму американських фермерів) тільки гальмував розвиток духу підприємництва. Крім того, більшість металургійних та інших великих заводів створювалися за рішенням уряду й орієнтувалися на державні замовлення. А це формувало специфічний неконкурентоспроможний стиль ведення бізнесу. У такому недосконалому середовищі надто швидке заснування безлічі нових гірничодобувних і металургійних компаній стало, за словами Леруа-Больє, «просто божевіллям» і призвело б до промислової кризи в будь-якій країні. Ну а суто місцевими причинами кризи можна вважати надмірні витрати під час створення підприємств і виплата завищених дивідендів акціонерам замість того, щоб накопичувати прибуток і вкладати його в бізнес¹⁷¹².

¹⁷¹¹ Хрулёв С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулёв. — СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. — С. 150.

¹⁷¹² Попри все бажання уряду швидко створити мережу залізниць, він економічно не був здатним щороку будувати їх по декілька тисяч кілометрів, тому багато зі створених під час буму великих підприємств залишилися без замовлень і реального ринку збуту своєї продукції, орієнтованої в основному на залізничне будівництво (Леруа-Больє П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Больє // Вестник финансов, промышленности и торговли. — 1901. — № 41. — С. 57).

Щодо причин кризи 1899–1902 років тоді писали багато, не тільки Леруа-Больє. Найчастіше називали речі, сьогодні вже добре відомі, насамперед — доступність дешевих кредитів. «Найважливішою причиною промислової кризи є шкідлива діяльність банків комерційного кредиту»¹⁷¹³, яка підштовхувала підприємців до ризикованих проєктів. Адже, коли з'являється можливість набрати кредитів, спокуса надто велика, і тоді відступають на задній план думки про те, як їх потім віддавати.

Підсилювали кризу «спекулянти, аферисти й маклери», які пропонували довірливим іноземцям купити різні «сумнівні підприємства». Втім, «не менш винні й представники іноземних капіталістів», які без ретельних розрахунків прибутковості заводів, що купуються, «витрачали даремно великі гроші й самовпевнено організовували великі справи в маловідомій їм країні»¹⁷¹⁴. «Створенню такого легковірного настрою серед іноземної публіки» допомогли великі державні замовлення на рейки «за високими цінами», які спричинили загальну дорожнечу металу. «Уряд заохочував заснування нових заводів, розраховуючи, що внутрішня конкуренція призведе до зниження цін», однак не враховував «узгодженості пропозиції з попитом»¹⁷¹⁵.

Дешевий легкодоступний кредит разом із держзамовленнями на продукцію за завищеними цінами — характерна риса багатьох спекулятивних пузирів, особливо створених завдяки припливу іноземних інвестицій. Підприємці й акціонерні компанії розраховували на «величезні прибутки», які «паморочили голови, а гра на підвищення» акцій, завдяки якій усі багатіли, ще більше «розпалювала спрагу наживи». Але оскільки акціонерні компанії «часто насправді не продавали свої акції, а закладали їх у комерційних банках», то, по суті, акціонерне фінансування «підмінялося короткотерміновим кредитом»¹⁷¹⁶.

¹⁷¹³ Старый профессор. Кризис денежного рынка 1899 года / Старый профессор // Народное хозяйство. — 1900. — № 3. — С. 21.

¹⁷¹⁴ Промышленные затруднения в России // Киевлянин. — 1901. — № 302. — С. 2. — Кол. 4–5.

¹⁷¹⁵ Не дивно, що всі ці «ексцеси протекціонізму» породили багато підприємств, «організованих марнотратно з розрахунку на дорожнечу» продукції, що випускалася для залізниць, але ці підприємства «виявилися нездатними до нормального життя», коли державні замовлення на рейки та інше обладнання скоротилися (Промышленные затруднения в России // Киевлянин. — 1901. — № 302. — С. 2. — Кол. 3–5).

¹⁷¹⁶ Банки при цьому «або щедро видавали позики, або самі ставали засновниками, розраховуючи одержати заробіток на подальшому підвищенні акцій» (К денежному вопросу Часть 2 // Киевлянин. — 1899. — № 311. — С. 1. — Кол. 5–6).

Давно відомо, що чим більш мобільний іноземний фінансовий капітал, тим легше він може не тільки надходити в країну, але й виводитися з неї за найменших ознак наближення проблем. Не дивно, що фінансова криза поширюється через кордони стрімко, як пожежа, завдяки зростанню зв'язків між національними ринками.

У Західній Європі фінансові ринки почали відчувати «сильне стиснення» ще в 1899 році «через вплив капіталів на Далекий Схід та в інші місця Азії», що виразилося «падінням цін більшої частини процентних паперів»¹⁷¹⁷. А «швидке зростання акціонерних товариств, яке охопило різноманітні галузі промисловості, і посилене залізничне будівництво... призвели наприкінці 1898 року до надзвичайного переповнення ринку паперами», і це «сприяло створенню особливо тривожного настрою»¹⁷¹⁸.

У наших краях багато підприємців бралися за великі справи із надто малим власним капіталом, усі надії покладаючи на те, що вони зможуть скористатися дешевим короткотерміновим кредитом. Однак через зростання напруженості на фінансових ринках у 1899 році одержання іноземних інвестицій стало проблематичним, і багато проєктів виявилися нездійсненими. «У Донецькому районі, де грюндерська гарячка була особливо сильною, так само сильною стала реакція», і під час кризи тут постраждали багато заводів. З вересня 1899 по березень 1900 р. «припинили платежі 18 бельгійських підприємств», а зниження попиту на продукцію створило великі проблеми для металургійних заводів, які вимушено «скоротили виробництво»¹⁷¹⁹.

¹⁷¹⁷ Обращение Министерства финансов // Новое время. — 1899. — № 8416. — 3 авг.

¹⁷¹⁸ Барк П. Л. Обзор финансовых и биржевых кризисов в России с 1894 по 1914 г. / П. Л. Барк // Бородин Л. И., Коновалова А. В. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л. И. Бородин, А. В. Коновалова. — СПб.: Алетей, 2010. — С. 249.

¹⁷¹⁹ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. — В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — СПб., 1900. — С. 359. Почалося загострення конкурентної боротьби між підприємцями, в основному за одержання державних замовлень на вугілля й метал — єдиний порятунком в умовах кризи. На найстаршому Юзівському заводі 81 % продукції виробляли за державними замовленнями, на Дружківському — 72 %, на Петровському — 56 %, на Таганрозькому — 29 %, на Дніпровському — 26 %. Під час кризи Юзівський завод із шести доменних печей зупинив дві, а Донецько-Юріївський, що належав Алчевському, із трьох — одну

Загальні втрати бельгійських інвесторів у російських підприємствах під час кризи досягли 100 млн доларів (за курсами того часу)¹⁷²⁰. Плани уряду щодо розвитку залізничної мережі довелося на час відкласти, а держзамовлення на рейки скасувати. Коли власники акцій довідалися про це, серед них розпочалася паніка, після чого ціни індустріальних паперів ще більше знизилися¹⁷²¹. Насамперед впали в ціні акції, ціни на які набагато перевершували реальну прибутковість підприємств¹⁷²². Ніхто вже не хотів вкладати капітали в підприємства Донбасу або Кривого Рогу — промислове зростання тимчасово призупинилося.

Французька й бельгійська преса обвинувачувала у всьому царський уряд — ідея про природне чергування циклічних підйомів і спадів була, як завжди, надто незручною для розуміння більшості. Щоразу, коли починався підйом, публіка в основній своїй масі наївно вірила, що він буде тривати нескінченно. А під час кожного спаду починала кричати «усе пропало» і гарячково шукати, хто в цьому винуватий.

(Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. — К.: Вид-во АН УРСР, 1962. — С. 315, 317–318).

¹⁷²⁰ Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. — 1905. — № 3. — С. 43–44). У 1899 р. призупинив роботу металургійний завод бельгійського «Верхньодніпровського товариства», у 1900-му — Краматорський завод, у 1902 р. — Керченський завод, а на підприємстві бельгійського товариства «Російський Провіданс» була запроваджена зовнішня адміністрація. Роком раніше, у 1901 р., зупинився один з найбільших Донецько-Юріївський завод (ДЮМО), заснований О. К. Алчевським. «Донецько-Юріївський металургійний завод — один із кращих і грандіозніших у всій Європі», однак «завод виявився занадто великим» і не відповідав реальному попиту на його продукцію (Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. — 1902. — Кн. 3. — С. 17–18, 40).

¹⁷²¹ Їхня сумарна вартість для 98 французьких і бельгійських компаній зменшилася з 1316 млн франків до 536 млн — на 59 % (Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. — 1902. — Кн. 3. — С. 51).

¹⁷²² Ціни на акції значно знизилися, зокрема на банківські, — майже удвічі. «За такого стану справ благодушність... змінилася бурхливими зборами», на яких «публіка, яку сильно поскубали за останні роки на банково-біржових маніпуляціях», відкрито висловлювала своє обурення. Завдяки невдоволенню акціонерів «стала розкриватися перед очима суспільства закулісна сторона тієї діяльності, яку проявляли наші акціонерні банки в період фінансово-промислового поживавлення» (Внутреннее обозрение // Народное хозяйство. — 1901. — Кн. 5. — С. 137).

Паризька газета *Le Temps* писала, що «коли французи почали будувати заводи в Донецькому басейні, заводська промисловість перебувала [там] на низькому щаблі розвитку». Іноземні інвестори побудували заводи нібито за останнім словом техніки¹⁷²³, але як тільки виробництво налагодилося, влада стала «суворо поводитися із промисловістю; замовлення, які зосереджені в руках уряду, не давали за тими цінами», на які сподівалися інвестори, після чого «розпочалася внутрішня конкуренція між заводами»¹⁷²⁴, що нібито й стало причиною кризи.

А тим часом заводи південного сходу України продовжували роботу й під час кризи, накопичуючи продукцію. Однак з 1900 по 1903 рік попит на вугілля, залізну руду й сталь реально знизився на 50 %, що зробило подальшу роботу багатьох підприємств економічно не вигідною й навіть збитковою. А крах банків О. К. Алчевського та декількох бельгійських банків, що фінансували промисловість регіону (серед них *Banque de Liege*), ще більше погіршив ситуацію¹⁷²⁵.

Державний банк царської імперії надав фінансову допомогу великим металургійним підприємствам, щоб урятувати їх від краху (з 1900 по 1902 рік кредити цим підприємствам збільшилися у два рази, до 280 млн рублів). Однак, незважаючи на кредити, видані явно проблемним заводам, урятувати їх

¹⁷²³ Сьогодні вже важко оцінити (як і в історії Джона Юза), наскільки сучасним було обладнання цих заводів.

¹⁷²⁴ На початку XX століття французька преса, зокрема та сама газета *Temps*, не припиняла «надавати нам різні поради в сфері торгівлі», рекомендуючи «нашим південним заводчикам... улаштувати синдикати й брати в руки всю відпускну торгівлю металургією, розподіляти замовлення й ціни... Невже *Temps*... вважає, що наш уряд дозволить французам-заводчикам на нашому Півдні влаштовувати на свій розсуд згідно з отриманою інструкцією від паризьких бульварних економістів синдикати й диктувати нам якісь умови?» (Манус І. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. — СПб.: Тип «Энергия», 1905. — С. 15).

¹⁷²⁵ У середині 1901 р. курси навіть найпопулярніших до кризи дивідендних цінних паперів упали настільки, що за акції Олександрівського сталеливарного заводу й Донецько-Юр'ївського металургійного заводу давали 20 % номіналу (50 рублів за акцію номіналом 250 руб.). За акції паровозобудівного заводу Гартмана на початку 1899 р. давали 154 руб. замість 245 руб. До 1902 р. акції «Дніпровського товариства» знизилися в ціні на 65 %, а його дочірніх підприємств — шахти «Алмазна» і Миколаївського суднобудівного заводу — на 90 %. Ще гірше було становище компанії «Російський Провіданс», як і самої бельгійської компанії «Провіданс», яка інвестувала перед кризою надто великі капітали на Сході України (Пеетерс В. *Сталь у степу* / В. Пеетерс. — К.: Посольство Бельгії, 2010. — С. 33, 48–49).

від банкрутства не вдалося. А підтримка Державним банком і Міністерством фінансів підприємств, що не мали перспектив, тільки загальмувала природний розвиток кризи — краще від цього нікому не стало. Нарив має прорвати, а гроза має пронестися й закінчитися — інакше не виходить. Так і всяка криза. Був якраз той випадок, коли недоречно державне втручання призводить до ще більших проблем, ніж якби держава не робила взагалі нічого.

Це добре розуміли сучасники. «Якби ця криза виявлялася тільки... у біржовому краху», він би розпочався «бурхливо й швидко минув би внаслідок негайної переоцінки всіх нежиттєздатних підприємств». Однак уряд «виступив з підтримкою спершу біржі, а потім і самих промислових підприємств», хоча «для загального добра під час промислових криз потрібно надати біржі повну свободу в переоцінці паперів... Такий природний крах проноситься на біржі як гроза» і після нього «економічне життя розвивається нормально». При цьому, чим бурхливішим стає біржовий крах і чим глибша переоцінка паперів, тим більше оновлюється сам ринок цінних паперів. У Штатах, де в цей час біржові кризи стали звичайною справою, вважали, що «тільки після третьої переоцінки підприємство стає блискучим»¹⁷²⁶.

Зрештою, за час кризи близько третини промислових підприємств нового індустріального регіону довелося ліквідувати. Їх або поглинули великі учасники ринку, або ж вони збанкрутували й перейшли у власність конкурентів. Особливо сильно відчували кризу бельгійські заводи. У той час як російський уряд створив у 1902 році синдикати «Продамет» і «Продуголь», щоб установити квоти поставок продукції й таким чином зберегти виробництво під час кризи, серед бельгійських підприємств (та й інших іноземних компаній) координації дій практично не було. Навпаки, тільки загострилася конкурентна боротьба¹⁷²⁷.

¹⁷²⁶ Хрулёв С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулёв. — СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. — С. 151–154.

¹⁷²⁷ Однією зі спроб співробітництва й координації дій бельгійських інвесторів стала пропозиція інженера Жуля Гернарта створити в 1902 році промислому федерацію, щоб погодити дії бельгійських підприємств Донбасу. Інтерес до ідеї справді був — на перше засідання федерації прибуло багато промисловців. Однак домовитися про спільні дії вони не змогли — бельгійський синдикат підприємств Донбасу так і не створили. У цьому самому році Едуард Деспре, керівник Societe generale, знову пропонував

Новий підйом

Спад у новому індустріальному регіоні в 1899–1902 роки тривав недовго й для більшості став не дуже драматичним, крім, хіба що, самогубства Алчевського, який опинився на межі банкрутства (до його історії ми ще повернемося далі). Щоправда, декілька підприємств довелося закрити. А от бельгійці, ще недавно лідери в металургійній промисловості на південному сході України, які впевнено вважали цей край «десятою провінцією Бельгії» і «білим Конго», не змогли зберегти свій вплив після кризи. Частина їхніх підприємств перейшла в руки французьких інвесторів, і до 1917 року саме вони домінували в новому індустріальному регіоні¹⁷²⁸.

І хоча в 1910 році на південному сході України працювало 31 бельгійське підприємство¹⁷²⁹, основну увагу бельгійці зосередили вже не на металургії, а на своєму звичному бізнесі, у якому вони вважалися визнаними лідерами, — трамвайних компаніях у Києві, Харкові, Одесі та інших містах.

Та й у суспільстві ставлення до бельгійців змінилося — преса все частіше звинувачувала їх у спробах монополізувати спершу металургійну галузь, потім — міський транспорт. Бельгійські трамвайні компанії нерідко називали суто спеку-

створити подібний синдикат великих бельгійських і французьких металургійних підприємств. Але й цього зробити не змогли, хоча нічого нереального у цій пропозиції не було — у ті роки такі створення синдикатів стало звичайною практикою. Занадто сильною була конкуренція між чотирма основними бельгійськими металургійними підприємствами Донбасу («Південноросійське Дніпровське товариство», «Російський Провіданс», «Таганрог» і «Російсько-Бельгійське металургійне товариство»), відображаючи боротьбу за місце на ринку серед материнських компаній у Бельгії, і вона виходила за межі здорового глузду (Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. — К.: Посольство Бельгії, 2010. — С. 50–51, 55).

¹⁷²⁸ Серед збережених після кризи в Донбасі бельгійських компаній найбільшими в 1910 році були «Південноросійське Дніпровське металургійне товариство» (з капіталом 15 млн руб.), «Російсько-Бельгійське металургійне товариство» (20 млн руб.) і металургійне товариство «Російський Провіданс» (14,6 млн руб.) (Тьєри Э. Экономическое преобразование России / Э. Тьери. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 77; Озеров И. Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. — М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. — С. 122).

¹⁷²⁹ З них 10 металургійних, 7 гірничодобувних і 6 трамвайних тощо із загальним капіталом 421,8 млн руб (Абрамова Н. Г. Иностранные акционерные общества в России в 1905–1914 гг. / Н. Г. Абрамова // Вестник МГУ. История. — 1980. — № 4. — С. 82).

лятивними, хоча трамвайні лінії вони справді будували (багато прикладів того відомо хоча б у Києві).

Новий період економічного підйому розпочався з 1907 року. Його зазвичай пов'язують із економічною програмою прем'єр-міністра Петра Столипіна, якого вбили в 1911 році. Програму реалізувати не вдалося, однак незважаючи на це, в 1910-ті роки разом із проникненням іноземних інвестицій у новому індустріальному регіоні все більше поширювався вплив західноєвропейського капіталізму з характерним для нього прагненням до інновацій — і організаційних, і технологічних. Таким чином епоха Вітте й Столипіна увійшла в історію як час найбільшого економічного підйому, досягнутого перед Першою світовою війною.

Цей підйом найбільше став помітним на індустріальному південному сході — у 1910-ті роки цей регіон переживав свій розквіт. «Особливий підйом за останнє триріччя пережили деякі галузі... зокрема металургійна промисловість, поживавлення якої знаменує собою зазвичай настання загальної сприятливої економічної кон'юнктури»¹⁷³⁰. А темпи акціонерного засновництва досягли свого максимуму. На великих підприємствах у районі Донбасу й Кривого Рогу «фінансові результати діяльності цих товариств у 1911–1912 рр. виявилися просто блискучими»¹⁷³¹.

Після початку нового підйому 1907–1913 років бельгійці намагалися повернути собі колишній вплив і «за можливості використовувати у своїх вигодах підйом економічного життя»¹⁷³², однак їм так і не вдалося відновити лідерство. Втім, Брюссельська біржа навіть у 1913 році залишалася основним ринком для цінних паперів підприємств нового

¹⁷³⁰ Хроника. Рост акционерного дела в России // Биржа. — 1913. — № 2. — 13 янв. — С. 7.

¹⁷³¹ Финансовые итоги южно-русских металлургических заводов // Биржа. — 1913. — № 1. — С. 4. У 1913 році продукція нового індустріального регіону на Сході України становила більше 20% загальноімперського обсягу виробництва, зокрема 78% видобутку вугілля, 67% виробництва чавуну, 57% сталі, 18% продукції машинобудування (Україна. Статистичний щорічник за 1928 р. — Х.: ДВУ, 1928. — С. 230).

¹⁷³² «Спеціальна урядова експедиція вивчила причини невдач деяких бельгійських підприємств» і дійшла висновку, що в бельгійців є добрі перспективи, тому «закликає бельгійських капіталістів не випускати з рук» підприємства, що їм належать (Бельгийский капитал в России // Финансовое обозрение. — 1912. — № 15. — С. 11).

індустріального регіону¹⁷³³. Усе це безповоротно закінчилося в 1914 році — Бельгію окупувала Німеччина, після чого бельгійські компанії Донбасу опинилися під загрозою конфіскації й націоналізації. А після двох революцій 1917 року бельгійці втратили все — за чутками, загальна сума їхніх збитків становила 2,5 млрд франків золотом¹⁷³⁴.

¹⁷³³ На Паризькій біржі в 1912–1913 рр. котирувалося 6 найменувань цінних паперів гірничодобувних і металургійних підприємств, а на Брюссельській — 19 найменувань (Брюссель // Биржа. — 1913. — № 41. — С. 22; Metallurgische ценности на Парижской бирже // Биржа. — 1913. — № 5. — С. 6. За границей. Брюссель // Биржа. — 1913. — № 41. — С. 22).

¹⁷³⁴ Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. — К.: Посольство Бельгії, 2010. — С. 61–62.

Розділ 4.

ДОЛЯ ОЛЕКСІЯ АЛЧЕВСЬКОГО

Місто Харків

У першій половині XIX століття економічне значення Харкова визначало його географічне положення на перехресті торговельних шляхів із заходу на південь і північ, «між Києвом, з одного боку, і азовськими портами, з іншого». Ці старовинні маршрути проходили через Харків задовго до появи залізниць. Тоді основним «портом для Харкова був Таганрог», а не розташована значно далі Одеса¹⁷³⁴. Так Харків став «складовим пунктом для мануфактурних товарів, які розходяться звідти на українські ярмарки». Ці товари, що перебували на складах у Харкові, проходили «щорічне коло, крайні пункти якого позначаються Курськом, Кролевцем, Ромнами й Єлисаветградом. У середині цього шляху знаходяться Полтава й Суми. Це головні ярмаркові міста, між якими цілий рік подорожують товари, переїжджаючи з одного ярмарку на інший». Крім товарів для ярмарків, «Харків веде досить серйозну торгівлю продуктами сільського господарства, переважно вівною», яку везли через Київ далі на захід, «на польські й закордонні фабрики»¹⁷³⁵.

¹⁷³⁴ Железная дорога из Москвы в Одессу должна идти на Киев, а не на Харьков // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. — М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. — С. 478.

¹⁷³⁵ Харьков как центр особой железнодорожной системы // Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год. — М.: Изд. С. Н. Катковой, 1897. — С. 584–585.

Нова епоха в економіці Харкова почалася, коли через нього проклали Курсько-Харківсько-Азовську залізницю, яку будував знаменитий «король залізниць» С. Поляков, — першу ділянку дороги від Харкова до Таганрога закінчили в грудні 1869 року. Так у місто прийшла індустріальна епоха. Вигідне географічне положення Харкова зробило його «осередком торгівлі південних губерній»¹⁷³⁶, а проведення сюди залізниць спричинило приплив ділових людей і капіталів. Так це місто стало нагадувати «павука в центрі витканой з рейкових шляхів павутини», яка притягувала до себе «провінційних мушок»¹⁷³⁷.

Наприкінці XIX століття це найбільше місто Лівобережної України стало центром «розумового й економічного життя»¹⁷³⁸. «Харків — за спорудами і стилем будинків, — одне з найкрасивіших міст». Однак був у нього інший бік — «щодо непролазного багна на вулицях і площах рівних йому серед губернських міст мало». Це місто із двохсоттисячним населенням «знайоме з усіма успіхами цивілізації й культури». Але в ньому також зустрінуться «ледве чи не на кожному кроці картини далекого села», і такі «мало сумісні контрасти легко й спокійно співіснують у Харкові»¹⁷³⁹.

Це місто, столиця нового індустріального регіону на південному сході України, стало швидко зростати зі своїми банками й біржею саме в той час, коли в Донбасі й Придніпров'ї виникали великі вугледобувні й металургійні промислові підприємства. Економіка розвивалася там дуже динамічно. «Перше місце в нас посідає... металургія, у неї вкладені всі заощадження»¹⁷⁴⁰, і так на південному сході виникло «величезне гірничозаводське виробництво», ця «найпишніша квітка... промислового капіталізму»¹⁷⁴¹.

¹⁷³⁶ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко // Зібрання творів у 7 т. — Т. 7. — К.: Наукова думка, 1981. — С. 57.

¹⁷³⁷ Южный край. — 1912. — 19 дек. — С. 1.

¹⁷³⁸ Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. — М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. — С. 2.

¹⁷³⁹ Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. — Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. — С. 170.

¹⁷⁴⁰ Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. — СПб.: Тип «Энергия», 1905. — С. 142–143.

¹⁷⁴¹ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. — В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — СПб., 1900. — С. 339, 337.

На відміну від Катеринослава (не кажучи вже про селище Юзівка — майбутній Донецьк) у Харкові з'явилися не тільки промислові підприємства, але й фінансова інфраструктура — численні банки¹⁷⁴² та інші небанківські фінансові організації (декілька кредитних товариств і ощадно-позикові каси). За один лише 1910 рік планували відкрити три нових банки, хоча для швидко зростаючого фінансового центру промислового регіону «мало було навіть 20 кредитних установ»¹⁷⁴³.

Чому фінансовою столицею нового індустріального регіону став Харків, а не Катеринослав? Важко відповісти однозначно. Фінансова інфраструктура Катеринослава почала формуватися, як і в Харкові, у 1860-ті роки. У місті відкрили філії декількох великих петербурзьких банків, два місцеві банки, чотири товариства взаємного кредиту, одне ощадно-позикове товариство¹⁷⁴⁴. У ті самі роки в Катеринославі з'явився перший приватний банкірський дім «Ульман і Ко» (заснований Робертом Петровичем Ульманом, що приїхав з Риги), який працював до 1890-х років. А наприкінці XIX століття відкрилися два інших банкірських дома — А. Н. Когана та І. Е. Кофмана. Однак зрештою фінансова інфраструктура Катеринослава навіть на початку XX століття виявилася недостатньо розвинутою, і він не став таким фінансовим центром, як Харків.

На рубежі двох століть Харків приваблював до себе не тільки підприємців і робочу силу із провінції, але й багатьох

¹⁷⁴² Відділення петербурзьких Державного (1900 р.) і Земельного (1898 р.) банків, а також Азовсько-Донський комерційний банк (1897 р.) і Торговельний банк (1899 р.) тощо. На головній Миколаївській площі знаходилися будинки Азовсько-Донського, Волзько-Камського, Комерційного, Санкт-Петербурзького Міжнародного, Російсько-Азіатського, Торговельного й Земельного банків (Рукавицын І. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX — начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. — Т. 1. — К.: Книга-Плюс, 2013. — С. 259–269, 281–297).

¹⁷⁴³ Южный край. — 1910. — 21 марта.

¹⁷⁴⁴ У 1864 р. у місті почало працювати відділення Державного банку, і до 1870-х років це була єдина банківська установа з невеликим обсягом операцій. У 1872 р. заснували Катеринославський міський громадський банк, міське товариство взаємного кредиту, а також Катеринославський акціонерний комерційний банк (статут затверджено 14 серпня 1872 р.) з ініціативи купця А. Варшавського. У місті працювали філії Херсонського земського й Харківського земельного банків; з 1897 р. — відділення Азовського донського комерційного банку, а з 1899 р. — відділення Санкт-Петербурзького комерційного банку (Рукавицын І. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX — начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. — Т. 2. — К.: Книга-Плюс, 2013. — С. 9–23).

відомих у ті роки економістів. З Харківським університетом були пов'язані П. П. Мігулін, М. І. Туган-Барановський та інші, а в найбільшій газеті «Південний край» працював І. Х. Озеров, який відстоював ідею привнесення у свідомість широких мас нової «індустріальної психології»¹⁷⁴⁵. Він вірно відчув дух часу — «промисловий настрій проникнув в усі верстви населення», відсунувши «на другий план інші інтереси»¹⁷⁴⁶.

У Харкові стали з'являтися численні торговельно-промислові компанії. Як і в інших містах, ці компанії зазвичай були акціонерними товариствами лише формально, по суті вони контролювалися невеликою групою власників — засновників акціонерного товариства. Акції таких товариств із самого початку не були призначені для вільного обігу, вони розподілялися в основному між засновниками¹⁷⁴⁷. Якщо акції заносили в біржові котирування, то це робилося не стільки з метою їхнього обігу на ринку, скільки для участі в грі на підвищення.

Серед промислових підприємств одним із найбільших було «Товариство М. Гельферих-Саде», засноване німецьким підданим М. Х. Гельферихом 30 квітня 1896 року для створення заводу з виробництва сільськогосподарських машин¹⁷⁴⁸. Але лідирували за своїми капіталами, оборотами і масштабом діяльності вуглевидобувні й металургійні підприємства — «Олексіївське гірничопромислове товариство» (засноване 2 вересня 1879 року); «Товариство Брянських кам'яновугільних копалень і рудників» (28 грудня 1896 року), «Південно-Російське товариство прядив'яної й канатної промисловості» (3 грудня 1895 року). Ну й, звичайно, «Донецько-Юріївське металургійне товариство» Олексія Кириловича Алчевського, основного харківського підприємця, без ентузіазму якого Харків, можливо, і не став би столицею нового

¹⁷⁴⁵ Южный край. — 1912. — 3 окт., 11 нояб.; 1914. — 19 апр., 26 апр. и др.

¹⁷⁴⁶ Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование / М. И. Туган-Барановский. — В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. — СПб., 1900. — С. 339.

¹⁷⁴⁷ Такими були «Товариство для продажу виробів російських металургійних заводів», що почало роботу в Харкові 3 жовтня 1902 р., «Південне гірничопромислове товариство», засноване в Харкові 3 травня 1889 р., Бобаківське гірничопромислове товариство, що почало роботу в Харкові 4 червня 1902 р., тощо.

¹⁷⁴⁸ Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / Под ред. В. А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. — СПб.: Изд. Э. Верн, 1905. — С. 1099–1101.

індустріального регіону. Про долю цієї незвичайної людини хотілося б розповісти докладніше.

Він був «одним із найбільших вуглепромисловців» і, «безсумнівно, найширшим за творчо різноманітною ініціативою підприємцем». Алчевський «жадібно й занадто сміливо, часто не зважаючи ні на що, шукав і творив справи, все збільшуючи й збільшуючи свій розмах». Сучасникові «запам'яталася його сутула, майже горбата постать, що при невеликому зрості справляло враження мало не каліцтва; вражала, однак, дуже гарна голова, особливо високе чоло з падаючими на нього пазухами ще густого і майже не сивого волосся»¹⁷⁴⁹.

Траєкторія життєвого шляху

Народився Олексій Алчевський у 1835 році в Сумах у родині дрібного торговця, власника бакалійної крамниці. У пошуках удачі в 27 років він приїхав у губернське місто Харків і в 1862 році влаштувався на роботу в магазин, що продав чай. Йому хотілося почати свій бізнес, і, одержавши від дядька в спадщину 400 рублів, він відкриває власний чайний магазин біля того, у якому працював. Там він купував оптом товар, а у своєму магазині продавав за роздрібною ціною.

Цей маленький чайний магазин «не схожий був на всі інші крамнички, що торгують чаєм та цукром», — згадувала дружина Алчевського. «Я вклала часточку душі у всю його обстановку. Білий дерев'яний прилавок був обтягнутий красивою клейонкою», а пакунки чаю «красувалися у витончених обгортках на вікні; два маленькі гарненькі хлопчики, помічники мої з торгівлі, були одягнені в поетичні малоросійські костюми». На прилавку завжди лежали свіжі газети й журнали. Ще при магазині була «невелика затишна кімнатка, у якій вічно шумів незгасний самовар і велися дружні бесіди у хвилини відпочинку, а неділями збиралися діти, підлітки й дорослі для навчання грамоті»¹⁷⁵⁰. Магазин знаходився на Миколаївській площі в Харкові, і навіть коли Алчевський став великим промисловцем і дуже багатою людиною, чайний магазин він зберігав як спогад про початок свого шляху.

¹⁷⁴⁹ Фенин А. И. Воспоминания инженера. В 2 ч. Ч. 2 / А. И. Фенин. — <https://prozhitto.org>

¹⁷⁵⁰ Алчевская Х. Д. Предуманное и пережитое / Х. Д. Алчевская. — М.: Тип. И. Д. Сытина, 1912. — С. 277–278.

А наприкінці 1860-х Олексію сильно повезло — одного разу в його магазин зайшов купити чай поважний пан. Це був Іван Вернадський¹⁷⁵¹, професор економіки Київського університету, який з 1856 року став чиновником з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ царського уряду. У 1868–1876 роках Вернадський працював управляючим Харківським відділенням Державного банку. Чимось Олексій йому сподобався, і він розговорився з молодим підприємцем. Алчевський розповів, що не тільки торгує чаєм, а в 1866 році заснував у Харкові товариство взаємного кредиту. Вернадський подав йому ідею створити разом із ним комерційний банк, пообіцявши допомогти розробити його статут. Завдяки зв'язкам Вернадського в Петербурзі в 1868 році вдалося одержати дозвіл на створення одного з перших акціонерних банків — Харківського торговельного банку, головою ради якого став І. В. Вернадський. Так Олексій Алчевський, який усього шість років тому приїхав у Харків, став співзасновником акціонерного комерційного банку. Нехай не найбільшого, але все ж таки банку.

Підйом Олексія Кириловича йшов з неймовірною швидкістю — незабаром він став ініціатором створення Харківської біржі, головним натхненником її діяльності та організатором різних біржових заходів, спрямованих на вільний обмін товарами й капіталами. Прибутковість вугледобувних і металургійних підприємств нового індустріального регіону сильно залежала від ринкового попиту на їхні акції, «від біржової гри, від різних закулісних інтриг», що відображали боротьбу конкурентів, кожний з яких хотів одержати свою частину прибутку¹⁷⁵². Усі це вже зрозуміли, тому ідея заснувати в Харкові товарно-фондову біржу була досить своєчасною.

У жовтні 1866 року організували біржовий комітет, у який увійшли О. К. Алчевський та інші підприємці, потім почали розробляти статут біржі. Цар Олександр II затвердив

¹⁷⁵¹ І. В. Вернадський (1821–1884) — батько знаменитого академіка Володимира Вернадського. Коріння роду Вернадських ідуть у середовище козацької старшини часів Богдана Хмельницького.

¹⁷⁵² «Як тільки акції впадуть на біржі, це одразу відображається на заробітній платі. А вам, я думаю, відомо, як піднімаються й падають на біржі акції? Для цього потрібно мені... шепнути маклерові, що хочу я продати тисяч на триста акцій, «тільки, заради Бога, це між нами, краще я вам заплачу гарний куртаж, тільки мовчіть», і тоді акції миттєво падають на декілька десятків рублів» (Куприн А. И. Молох / А. И. Куприн // Собрание сочинений в 9 т. Т. 2. — М.: Худ. литература, 1971. — С. 71–144).

його 4 жовтня 1868 року¹⁷⁵³. Наприкінці цього самого року врочисто заклали фундамент будинку біржі на Павлівській площі, хоча, як потім з'ясувалося, місце виявилось непридатним для будівництва через заболоченість ґрунту¹⁷⁵⁴.

Здавалося б, що заважало побудувати споруду біржі в іншому місці або просто орендувати для неї приміщення, як це робили не раз в інших країнах? Але щось перешкодило, і «після невдалої спроби, зробленої в шістдесятих роках, питання про біржу було надовго відкладене». Ще вісім років у Харкові існувало лише біржове товариство, «збиралася й біржа, тільки не в будинку, а на відкритому повітрі» — на розі Миколаївської й Торговельної площ¹⁷⁵⁵.

Тим часом у 1871 році за ініціативи Алчевського й Вернадського заснували акціонерний іпотечний Харківський земельний банк, яким Олексій Кирилович керував до самого кінця свого життя. Іван Вернадський, який так сильно допоміг своєму молодому компаньйонові, у 1876 році виїхав у Петербург і через вісім років помер. Далі Алчевський пішов власним шляхом самостійно.

Харківський земельний банк, один із перших і найбільших земельних банків царської імперії, видавав кредити землевласникам під заставу нерухомості¹⁷⁵⁶. Такі послуги мали попит, і вартість акцій банку стала швидко зростати. На Миколаївській площі (сучасна площа Конституції) у Харкові на замовлення Алчевського побудували подвійний будинок для банків, зв'язаний внутрішнім переходом, по якому переміщалися невидимі стороннім співробітники та (і це найголовніше) ще більш невидимі фінансові потоки. У символі цього подвійного будинку, цього інструмента для добування (як сказали б сьогодні — майнінгу) грошей із самих грошей — ключ до розуміння як успіху Алчевського, так і його падіння. Але про це дещо пізніше, спершу продовжимо розповідь про основні віхи життєвого шляху нашого героя.

¹⁷⁵³ Устав Харьковской биржи. — Полное собрание законов, № 46310. — П. 1, 6. — С. 306–310.

¹⁷⁵⁴ Щелков К. П. Историческая хронология Харьковской губернии / К. П. Щелков. — Х.: Университетская типография, 1882. — С. 268, 305.

¹⁷⁵⁵ Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования: XIX и начало XX века / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер. — Х., 1993. — С. 62, 519.

¹⁷⁵⁶ Вони обходилися в 7,5% річних, у той час як приватні лихварі в Харкові брали за кредит набагато більше, 15–20% річних (Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. — М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. — С. 6).

У січні 1876 року біржа нарешті відкрилася (поки — в орендованому приміщенні), щоб, за словами голови біржового комітету Олексія Алчевського, вона стала «охоронцем торгівлі й промисловості цілого краю», поєднуючи «розрізне купецтво»¹⁷⁵⁷. А через три роки на гроші Алчевського для біржі побудували нове приміщення. У той час у біржове товариство входило приблизно півтори сотні учасників.

Однак на практиці активність на Харківській товарно-фондовій біржі виявилася зовсім не такою, як думав Алчевський¹⁷⁵⁸. Очевидно, головна причина в тому, що більшість основних вугледобувних і металургійних підприємств створювалася іноземними інвесторами, переважно бельгійцями й французами. Тому головним ринком для цінних паперів цих підприємств стали Брюссельська біржа й почасти — Паризька, а зовсім не Харківська. Мабуть, Алчевський переоцінював не тільки її можливості в реальних умовах, але й саму потребу в біржі в новому індустріальному регіоні. Як ми побачимо далі, Алчевський (при всій моїй симпатії до цього підприємця) переоцінив не тільки це, але й власні сили.

А на Харківській біржі на рубежі двох століть із товарів переважали операції із зерном¹⁷⁵⁹. Із цінних паперів там торгували державними облігаціями (вони були присутні в котируваннях на всіх біржах того часу) і заставними листами Харківського земельного банку, який контролювався Алчевським. У той час операції із цінними паперами на біржі мали значення хіба що для фінансово-промислової групи самого Алчевського, яка розпалася після його смерті в травні 1901 року й початку судового процесу в справі про зловживання в харківських банках.

Пізніше в котируваннях біржі почали з'являтися акції промислових компаній, хоча й не найбільших¹⁷⁶⁰. Щоправда,

¹⁷⁵⁷ Невзоров А. Русские биржи: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / А. Невзоров. — Юрьев, 1898. — С. 173.

¹⁷⁵⁸ Особливо це стало помітно після відкриття в 1902 році спеціалізованої Кам'яновугільної й залізоторговельної біржі.

¹⁷⁵⁹ Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования: XIX и начало XX века / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. — Х., 1993 — С. 62, 519.

¹⁷⁶⁰ У січні 1903 року на біржі не тільки котирувалися акції 13 компаній, але й було укладено 13 угод з акціями й паями 7 компаній, а також 21 угода з 8 видами державних і приватних іпотечних паперів і облігацій. Найбільше угод було з 4,5 % заставними листами Харківського земельного банку (Отчёт Харьковского биржевого комитета за 1903 год. — Х., 1903. — С. 4, 8, 40–43).

біржова ціна на них часто не вказувалася, отже реальні операції проводилися не з усіма паперами, включеними в котирування. А це вірний показник не дуже великого значення Харківської біржі для швидко зростаючої економіки нового індустріального регіону.

Основним фундаментом фінансово-промислової групи Алчевського крім двох харківських банків стали великі вугледобувні й металургійні підприємства. У 1879 році він заснував Олексіївське гірничопромислове акціонерне товариство, одне з найбільших у Донбасі. У товариство інвестували французькі капітали, тому поширена точка зору, що Алчевський нібито не використовував іноземні інвестиції, — це перебільшення. При всьому прагненні до незалежності, коли йому було вигідно залучати іноземні капітали, він не відмовлявся від цього.

Наприкінці століття обороти Олексіївського товариства досягли 1,7 млн руб., а видобуток вугілля — 22 млн пудів на рік, і це величезне підприємство стало основним постачальником коксу для створених у 1895 році двох великих металургійних заводів Алчевського — ДЮМО¹⁷⁶¹ в місті Алчевськ й «Російський Провіданс» у Маріуполі. У «Російському Провідансі» брав участь бельгійський капітал, а ДЮМО спершу фінансував сам Олексій Алчевський¹⁷⁶². За своїми масштабами величезне підприємство посідало третє місце після Юзівського й Дружківського металургійних заводів. Не повністю добудований завод ДЮМО почав працювати в 1896 році, він вважався дуже перспективним, і вартість його акцій швидко зростала¹⁷⁶³. На

У наступні роки на біржі акції торговельно-промислових підприємств були представлені паперами Товариства пивоварного заводу «Нова Баварія»; Товариства Російського паровозного й механічного заводу, Товариства Російського машинобудівного заводу Гартмана; Олексіївського гірничопромислового товариства.

¹⁷⁶¹ Донецько-Юр'ївське металургійне товариство.

¹⁷⁶² Пізніше в ДЮМО інвестувала значні капітали провідна в Сілезії німецька металургійна компанія Friedenhutte разом з петербурзьким банкірським домом «Е. М. Мейер і Ко». Потім туди вклали капітали також бельгійці, але контроль над підприємством зберігав Алчевський. Після його смерті завод ДЮМО перейшов під керівництво паризького банкірського дому «Тальман і Ко».

¹⁷⁶³ Від номінальної 250 рублів у 1895 році до 680 рублів у 1899-му (Петров Ю. А. Донецко-Юрьевское металлургическое общество / Ю. А. Петров // Экономическая история: Ежегодник. 2010. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. — С. 716).

цьому заводі працювало багато іноземних інженерів і кваліфікованих робітників¹⁷⁶⁴.

Наприкінці 1890-х років бізнес Алчевського перебував у своєму розквіті. Загальний капітал підприємця оцінювали в 30 млн рублів, хоча сам Алчевський називав суму 12 млн рублів (разом із вартістю всіх його цінних паперів)¹⁷⁶⁵. Одне тільки спорудження будинків Земельного й Торговельного банків у Харкові обійшлося йому в 1,2 млн рублів. «Усе навколо належало Алчевському. Рудники Алчевського, банк Алчевського», який «усіма справами заправляв», і «усе місто, увесь південь тримав от так!»¹⁷⁶⁶.

Одержавши в 1895 р. почесне звання «комерції радника» і нагороджений орденом Станіслава, Олексій Кирилович прославився доброчинністю — у Катеринославі за його допомоги заснували першу жіночу недільну школу й гірське училище, у Харкові — комерційне училище й сільськогосподарський інститут.

Його дружина, Христина Данилівна, була відома своїми проукраїнськими настроями («...чи люблю я мою батьківщину — Україну, і що саме я зробила для неї», — писала вона в одному з листів). «У 21 рік, вийшовши заміж за справжнього українця, я опинилася в Харкові, в українському гуртку “Громада”... який очолював мій чоловік»¹⁷⁶⁷. У селі Олексіївка Катеринославської губернії Христина Данилівна заснувала народну школу. У 1887 році туди приїхав відомий письменник і автор словника української мови Борис Грінченко із дружиною; вони працювали в школі Алчевської шість років.

Уся родина Алчевського виокремлювалася з багатьох інших багатих сімей «демократизмом і високою освіченістю».

¹⁷⁶⁴ Зокрема бельгійці, французи, німці й англіїці, які одержували в декілька разів більше, ніж місцеві робітники. Серед керівництва переважали німці — директор заводу Карл Цикс, головний бухгалтер Граф, начальник заводської лабораторії Блосфельд, начальник механічного цеху Ганеман, начальник електроцеху Краузе (Ямковой А. А. Путь длиной в 100 лет: Очерки истории Алчевского металлургического комбината / А. А. Ямковой, Е. А. Куксина, Г. А. Плетенцов. — Луганск: Світлиця, 1996. — www.library.lg.ua).

¹⁷⁶⁵ Беликов Ю. А. Алчевский А. К. / Ю. А. Беликов, Ю. А. Петров // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 1. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. — Т. 1. — С. 81.

¹⁷⁶⁶ Сказбуш Н. Рабочий народ / Н. Сказбуш. — Х.: Харьковское областное издательство, 1956. — С. 123.

¹⁷⁶⁷ Алчевская Х. Д. Предуманное и пережитое / Х. Д. Алчевская. — М.: Тип. И. Д. Сытина, 1912. — С. 451, 452.

Перебуваючи під сильним впливом своєї «прогресивно налаштованої дружини Христини Данилівни, Олексій Кирилович Алчевський виявляв ліберальні настрої». Його дружина подарувала школі діапроектор — «чарівний ліхтар, тоді велику рідкість», а сама школа «стала чимось схожою на нинішні Будинки культури»¹⁷⁶⁸.

Завдяки своїй репутації, Олексій Алчевський «користувався величезним кредитом у Державному банку, у Волзько-Камському, Обліково-позиковому... закладав папери й користувався кредитом у Харківському й Московському товариствах взаємного кредиту, у Російському банку для зовнішньої торгівлі, у торговельному товаристві Рябушинських»¹⁷⁶⁹. «Отримавши завзятою працею велике багатство», Алчевський не захотів, як чимало інших, «сидіти й різати купони, проживаючи їх під благодатним небом півдня»¹⁷⁷⁰. Тому він відмовився від вигідної пропозиції бельгійців купити його пакет з 10 тисяч акцій ДЮМО, щоб не втрачати контроль над створеним ним підприємством і не віддавати його повністю в руки іноземних власників¹⁷⁷¹.

Харківського фінансиста не раз запрошували на засідання міністерства фінансів, присвячені питанням фінансування промисловості, а Вітте навіть планував заснувати за участі Алчевського іпотечний гірничопромисловий банк. Цьому перешкодили криза 1900–1902 рр. і смерть Олексія Кириловича.

У тій кризі не виявлялося чогось незвичайного, і вона була не першою (та й не останньою). У ринковій економіці кризи циклічні, вони подібні до землетрусів. Міцніші будинки їх витримують, а інші руйнуються. Величезний будинок бізнесу Олексія Кириловича виявився не настільки міцний, як багатьом здавалося тоді. Причина цього проста і досить поширена — надто велика частка позикових капіталів. Якби не криза, ці кредити він би вчасно повернув і його підйом міг би тривати. А так сталося, що і кредити Алчевський не міг

¹⁷⁶⁸ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. / К. Е. Ворошилов. — М: Политиздат, 1968. — С. 20, 52, 99–100.

¹⁷⁶⁹ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. — СПб., 1903. — С. 24–25.

¹⁷⁷⁰ Снегирёв Л. Ф. Предисловие // Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. — М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. — С. VII.

¹⁷⁷¹ Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914 / R. Lindner. — Berlin: UVK, 2006. — S. 261.

повернути в строк, і спровокував розмови про підозрілі фінансові маніпуляції у двох харківських банках. І коли він терміново поїхав у Петербург просити допомоги у Вітте, якого вважав своїм заступником, той йому відмовив. Опинившись на межі повного краху, банкрутства й ганьби, Алчевський кинувся під поїзд. Незабаром розпочався судовий процес про зловживання в харківських банках, який розкрив багато не дуже позитивних сторін цього бізнесу.

Звідки йшли гроші?

Так ми підходимо до найцікавішого питання — звідки брав гроші Олексій Алчевський, який так хотів фінансової незалежності? Найпростіше відповів сучасник, Олександр Фенін. За його словами, цей харківський підприємець прагнув усе контролювати самостійно — такий був його характер і стиль діяльності. Тому він хотів менше залежати від іноземного капіталу та від існуючих фінансово-промислових груп (хоча перше і друге сильно спростило б йому життя). Його метою було створити власну групу, і це йому вдалося. У двох харківських банках він був головою правління й найбільшим акціонером, простіше кажучи — повним господарем. А коли він заснував Олексіївське гірничопромислове товариство, воно фактично виявилось сімейним підприємством. Членами правління стали його сини й племінники, майже всі акції належали самому Олексію Кириловичу. З одного боку, його значення як підприємця «незмірно виростає від того, що всі свої справи він вершив майже один. Відомі його помічники, часто сліпі виконавці його волі, але невідомі його товариші, хоча б приблизно рівні йому за значенням, його співробітники». Однак якщо він вирішував усі питання одноосібно та був «порівняно мало пов'язаний... з Петербургом, і майже зовсім не був пов'язаний з іноземними фінансовими колами, то виникає питання, яке, на перший погляд, не має відповіді, — звідки Алчевський брав величезні на той час кошти для фінансування промислових підприємств, які він заснував?»¹⁷⁷².

У новому індустріальному регіоні серед заможних осіб (багатих землевласників) мало хто був готовий інвестува-

¹⁷⁷² Фенін А. И. Воспоминания инженера. В 2 ч. Ч. 2 / А. И. Фенін. — <https://prozhitto.org>

ти капітали в розвиток промисловості. Залишалися позикові кошти, простіше кажучи — надмірно великі кредити. А з ними завжди пов'язаний великий ризик, який супроводжував усю діяльність Алчевського. За словами бухгалтера Н. В. Орлова, члена правління Харківського земельного банку, саме ім'я Алчевського, «його становище були такі, що навіть ця надмірність вважалася явищем нормальним», адже «його підприємства стали гордістю усього півдня»¹⁷⁷³. Однак величезні кредити він став використовувати, вже коли піднявся та набув репутацію одного з найбільших промисловців Донбасу. А щоб створити собі таку репутацію, потрібні були реальні успішні підприємства, а їх теж потрібно було фінансувати.

«Засновуючи нові й нові підприємства і не маючи для цього вільних коштів, Алчевський роздував на біржі ціни акцій», головним чином Олексіївського й Донецько-Юріївського товариств, «які належали майже повністю йому, і підтримував цю дуже високу ціну, щоб заставляти всі ці акції в банках», в основному в Харківському торговельному банку, який сам Алчевський і контролював. На отримані гроші він засновував нові товариства, щоб і далі заставляти їхні акції в тому самому банку. Так «велика частина акцій підприємств Алчевського виявилася заставленою головним чином у Харківському торговельному банку за набагато більшою ціною, ніж вони могли коштувати», і Алчевський, як голова правління, «був винен банку декілька мільйонів»¹⁷⁷⁴.

Однак згодом грошей стало не вистачати, і Алчевський почав позичати кошти вже з капіталів Харківського земельного банку, причому в таких обсягах, які суперечили статуту банку. Крім того, у земельному банку звичайними стали маніпуляції із уже погашеними заставними листами, які не знищувалися, а знову заставлялися для одержання під них кредитів.

Таким чином створювані Алчевським підприємства фінансував Харківський торговельний банк, а його забезпечував капіталами більший Харківський земельний банк (згадаємо побудований в Харкові подвійний будинок для банків, з'єднаний переходом). Взаємозв'язок двох банків, а також те, що в них Олексій Кирилович мав повну владу, давали привід для всіляких фінансових маніпуляцій, а простіше кажучи — порушень.

¹⁷⁷³ Дело о злоупотреблениях в харьковском Земельном и бывшем Торговом банках // Киевлянин. — 1903. — № 47. — С. 2. — Кол. 3.

¹⁷⁷⁴ Фенин А. И. Воспоминания инженера. В 2 ч. Ч. 2 / А. И. Фенин. — <https://prozhito.org>

У Харківському торговельному банку члени правління видавали з каси Алчевському й собі «суми у вигляді тимчасових позичок без усяких документів», дозволяючи «нічим не забезпечений кредит». Щоб приховати ці операції, «правління надавало акціонерам неповні, почасти невірні звіти», тому «торговельний банк використовувався майже винятково для того, щоб підтримувати Алчевського і його підприємства». Основний капітал банку становив усього 1 млн рублів, а розмір кредитів, виданих переважно самому Алчевському та іншим членам правління банку, перевищував 10 млн рублів. Таким чином Харківський торговельний банк став жертвою «свого зв'язку з однією особою — Алчевським, одночасно і клієнтом, і негласним керівником банку»¹⁷⁷⁵.

«Завдяки тісному зв'язку між банками й масою інших акціонерних компаній зловживання чужою довірою набуло надзвичайно небезпечних... форм», оскільки наслідком могло бути не просте банкрутство банку, а «крах цілої системи, на якій засновані не тільки банк, а й численні промислові підприємства»¹⁷⁷⁶. Крім того, Алчевський використовував у своїх цілях ще й Катеринославський комерційний банк, який був несамотійним і повністю залежав від двох харківських банків.

Ця система з банків і промислових підприємств стала фінансово-промисловою групою Алчевського, створеною на дуже неміцному фундаменті із двох взаємозалежних харківських банків. Після того як Харківський торговельний банк витратив усі свої капітали, він викачав «величезні суми з Харківського земельного банку», і всі три банки опинилися на межі краху, а «розв'язка була прискорена металургійною кризою»¹⁷⁷⁷.

Син Дмитро визнавав, що його батько дійсно мав необмежений вплив на політику банків. «Голос його був вирішальний у всіх справах, жодне розпорядження... не проходило без того, щоб не бути санкціонованим моїм батьком. Щодо членів правління... вони мали свої обов'язки, які зводилися до

¹⁷⁷⁵ Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. — М.: Дело, 2010. — С. 316.

¹⁷⁷⁶ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. — СПб., 1903. — С. 5.

¹⁷⁷⁷ По поводу банкротства Харьковских банков // Киевлянин. — 1901. — № 191. — С. 1. Кол. 4.

ролі виконавців волі мого батька»¹⁷⁷⁸. У такому стилі управління не було в ті роки чогось унікального — він був широко розповсюджений в інших банках, які залежали від фінансово-промислових груп, що їх створили¹⁷⁷⁹.

Тому сильна залежність двох харківських банків від Алчевського сама по собі не була чимсь незвичайним — вона привернула увагу, лише коли Алчевський опинився на межі банкрутства, і особливо після його загибелі. Якби не криза 1899–1902 років, то фінансові маніпуляції Алчевського в харківських банках, мабуть, залишилися б непоміченими.

Така була загалом схема добування грошей із грошей. При цьому Алчевський ішов на ризиковані операції зовсім не з корисливих міркувань. За словами його сина Дмитра, батько «особисто на себе... витрачав небагато. Він вів дуже скромний спосіб життя, про що знав увесь Харків. На потреби його великої родини витрачалося за рік 12–15 тисяч». А майно «батька полягало майже винятково в процентних паперах»¹⁷⁸⁰.

Підприємницький азарт став головним мотивом його діяльності. Адже той, хто не готовий іти до своєї мети незважаючи ні на що; хто не готовий працювати не покладаючи рук і чіплятися за всякий шанс — той рідко робить великі справи. Але така цілеспрямованість легко може затьмарити розум. Так було з нашим героєм, якому підприємницький азарт часто не вдавалося зрівноважити здоровим глуздом. Саме азарт допоміг йому неймовірно піднятися від власника невеликого чайного магазину до одного з найбільших промисловців нового індустріального регіону. І він його згубив, привівши на межу краху, а потім — і до загибелі.

Кажучи про підприємницький азарт, необхідно ставити собі питання, які мотиви є рушійними для людини — жадібність і егоїстичність, прагнення до збагачення за рахунок ін-

¹⁷⁷⁸ Снегирёв Л. Ф. Процесс о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / Л. Ф. Снегирёв. — М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1903. — С. 206.

¹⁷⁷⁹ «Загальні збори акціонерів проводилися зазвичай з підібраних осіб, з обов'язковою більшістю голосів на користь правління; у члени ревізійної комісії вибиралися або особи, зацікавлені в зловживаннях правління, або такі, що нічого не розуміли в банківських справах, або ж ті хто цікавився пропонованою винагородою... Усі ці зловживання в одних банках практикувалися в більших, в інших у менших розмірах (Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903) / П. П. Мигулин. — Х.: Тип. «Печатное дело», 1904. — С. 430).

¹⁷⁸⁰ Дело о злоупотреблениях в харьковском Земельном и бывшем Торговом банках // Киевлянин. — 1903. — № 47. — С. 2. — Кол. 3.

ших або ж інтерес до розширення свого бізнесу, до створення нових ринків і насичення їх продукцією своїх підприємств. А особисте збагачення, якщо воно не на шкоду іншим, — природний і цілком слушний результат усякої підприємницької діяльності. Такі підприємці роблять свій внесок у поліпшення життя багатьох людей, і немає в чому їх дорікнути. До них належав і Олексій Алчевський.

А потім гримнув грім кризи...

Втім, слово «гримнув» більше підходить для чогось зовсім несподіваного. Недарма кажуть — «як грім серед ясного неба». А для людей, занурених у бізнес, ознаки наближення кризи мають бути помітними. Якщо, звичайно, не засліплює їх підприємницький азарт.

Олексій Алчевський, не зважаючи на азартність своєї натури, звичайно ж, відчував наближення кризи 1899–1902 років, адже для представника великого бізнесу такого масштабу зростаюча напруженість на фінансових ринках була очевидна. У 1899 році він передав із цього приводу доповідну записку міністру фінансів Сергію Вітте, якого вважав своїм заступником (втім, у ті роки не тільки Алчевський вважав впливового міністра заступником).

У записці він пропонував через можливе наближення кризи не обмежувати виробництво металу й не встановлювати фіксованих цін на внутрішньому ринку, а розширити експорт металопродукції. Реакція була млявою — тільки через декілька місяців у Петербурзі скликали нараду представників гірничодобувної й металургійної промисловості. Однак ніяких істотних рішень нарада так і не ухвалила, а попередження Алчевського, що ринкові ціни індустріальних акцій можуть упасти настільки, що видані під них кредити стануть незабезпеченими, серйозно не сприйняли. Очевидно, багато промисловців вірили, що якось все обійдеться.

А наш харківський фінансист недаремно турбувався із цього приводу — адже він сам одержував кредити під заставу акцій власних підприємств, сильно переоцінених під час загального буму кінця 1890-х. Крім фінансових маніпуляцій у харківських банках, серед його головних зовнішніх кредиторів були московські банкіри Рябушинські, в яких він

за один тільки 1899 рік узяв під заставу різних цінних паперів півтора мільйона рублів, а на початку наступного року, не віддавши старий борг, взяв ще пів мільйона. Не дивно, що, коли справи Алчевського опинилися під загрозою, Рябушинські були першими, хто захвилювався й виступив проти нього. Можливо, нічого особистого в цьому не було — просто Алчевський заборгував їм багато грошей. І вони хотіли їх повернути.

А щодо проблем у харківських банках, то вони виникли, звичайно, ще до кризи, а після її початку «їх не можна було більше прикривати». Адже криза є виправданням «у тих випадках, коли підприємство зазнає збитків без вини осіб, які ним керують», а не коли керівництво банків свідомо йде на порушення¹⁷⁸¹.

Я б сказав, що не стільки криза виявила зловживання в харківських банках, скільки передкризовий підйом і ажіотаж зробили їх можливими. Коли кредити доступні, а курси цінних паперів зростають до максимуму (як зазвичай буває перед усякою кризою), виникає велика спокуса зайнятися ризикованими операціями. Наприклад, позичити гроші з капіталів банку, маючи надію за короткий час багато заробити й швидко все повернути. Чим менше часу залишається до початку кризи, тим більшою стає ця спокуса, але тим вище й ризик краху. Так вийшло з харківськими банками.

Після початку кризи становище Алчевського справді стало дуже нестабільним завдяки надто великій частці позикового капіталу та нагромаджених взаємних боргів. Вітте в доповіді царю 18 травня 1901 року відзначав, що Донецько-Юрїївське товариство заборгувало 3 млн рублів за кам'яне вугілля Олексіївському товариству, яке врахувало «у різних приватних банках отримані від першого векселя та інші зобов'язання загалом до 6 млн руб.». При цьому сам Алчевський «заставив у Харківському торговельному банку різних паїв і акцій на 6 млн рублів; не маючи можливості швидко отримати видані під них гроші, банк має труднощі у розрахунках із Харківським земельним банком». Вітте вважав, що вирішити проблему цих взаємних боргів можна буде, якщо вдасться «знайти під забезпечення самими підприємствами кошти, достатні для погашення найбільш тер-

¹⁷⁸¹ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. — СПб.: «Слово», 1903. — С. 7, 10.

мінових зобов'язань і для постачання підприємствам необхідних обігових капіталів»¹⁷⁸².

За словами сучасника описуваних подій, харківського економіста П. П. Мигуліна, «випадково виявлені були зловживання в Харківському земельному банку, засновник якого... був завжди на особливо доброму рахунку в міністерстві фінансів і навіть вважався “фінансовим генієм”». Однак цей геній заставив у різних фінансових установах уже погашені заставні листи земельного банку, а отримані гроші «передавав на поточний рахунок місцевого торговельного банку, правління якого... складалося з тих самих осіб, що у земельному банку, а потім одержував їх з торговельного банку» головним чином для фінансування величезного Донецько-Юріївського металургійного заводу. «Завод передбачалося... продати іноземним капіталістам з великим баришем і, погасивши борг торговельному банку, дати можливість останньому повернути гроші земельному банку, який викупив би прострочені заставні листи і знищив би їх. За таких умов ніяке зловживання не відкрили б»¹⁷⁸³. Однак криза змішала всі плани, і фінансова схема Алчевського стала відомою.

Після початку в 1899 році кризи справи Олексія Кириловича різко погіршилися. Попит на промислову продукцію знизився, виробництво скрізь стало скорочуватися, і без роботи залишилося майже сто тисяч осіб. Завод ДЮМО працював, хоча не був ще добудований. Однак узяті на його будівництво кредити потрібно було повертати. Найбільш неприємне було в тому, що очікуване державне замовлення на 3 млн пудів рейок, на яке так розраховував Алчевський, скасували через кризу¹⁷⁸⁴.

Олексіївське гірничопромислове товариство, основний постачальник вугілля для ДЮМО, теж мало багатомільйонні борги. «Усюди виробництво скорочувалося, і в цьому бурхливому океані економічної кризи завод ДЮМО був деякий час як би острівцем. Тут ще продовжували плавити чавун і сталь, випускати різносортний прокат». На території заводу «росли купи чавунних виливків і металевих виробів», однак

¹⁷⁸² Витте С. Ю. О результатах ревизии Харьковскаго Акционерного Земельного банка. Всеподданейший доклад... от 18 мая 1901 г. / С. Ю. Витте. Российский Государственный Исторический Архив (Петербург). — Ф.586, оп. 4., д. 314, л. 74–75.

¹⁷⁸³ Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903) / П. П. Мигулин. — Х.: Тип. «Печатное дело», 1904. — С. 431.

¹⁷⁸⁴ Докладніше див.: Петров Ю. А. Крах Алчевского и фирма Рябушинских / Ю. А. Петров // Отеч. история. — 1995. — № 4. — С. 52–75.

робітників не звільняли, і «тут не відчувалися повною мірою ті нещастя, які вже лютували по всій імперії. Це дивне за умов економічного спаду явище було пов'язане з діяльністю О. К. Алчевського, який хотів протистояти стихії кризи». Але коли його фінансові ресурси закінчилися, «він опинився на межі банкрутства. Були чутки, що у зв'язку із цим Алчевський вирішив звернутися до самого Миколи II»¹⁷⁸⁵.

Не знаю, чи збирався Олексій Кирилович звернутися по допомогу до царя, але він точно хотів просити підтримку в міністра фінансів. Загальні збори акціонерів ДЮМО вирішили звернутися до Вітте, щоб той дозволив випустити облігації на 3 млн рублів. Потім їх планували розмістити в Бельгії, щоб таким чином реструктуризувати короткотермінові борги, перетворивши їх на довготермінові. «Алчевський просив мене скоріше направити клопотання про розміщення цих позик, не передаючи, однак, того, що трапилося в Харкові», — згадував В. І. Ковалевський, маючи на увазі чутки про зловживання й розкрадання в харківських банках. Спершу Вітте «поставився до клопотання із співчуттям»¹⁷⁸⁶, і якби випуск облігацій дозволили, то Алчевський скоро міг би одержати необхідні йому три мільйони й покращити власні справи.

Але так не вийшло. Надто швидко поширилися чутки про проблеми в харківських банках і про те, що Торговельний банк нібито «краде щорічно на користь правління більше 2 мільйонів рублів»¹⁷⁸⁷. Чутки, звичайно ж, дійшли до Вітте, після чого його ставлення до Алчевського різко змінилося — той дискредитував себе, і це, напевно, не сподобалося міністру фінансів, який ще зовсім недавно прихильно ставився до харківського промисловця, розраховуючи на нього. А клопотати за Алчевського було нікому — не тільки через те, що він тримався незалежно, але й тому, що вплинути на думку Вітте міг тільки хтось дуже значимий для міністра. «Після відмови

¹⁷⁸⁵ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. / К. Е. Ворошилов. — М.: Политиздат, 1968. — С. 99–100.

¹⁷⁸⁶ Ковалевский В. И. Из воспоминаний о графе Сергее Юльевиче Витте / В. И. Ковалевский // Русское прошлое. Историко-документальный альманах. — 1991. — № 2. — С. 78. В. І. Ковалевський (1848–1934) — державний діяч і підприємець, перебував на посаді товариша міністра фінансів в 1900–1902 рр.

¹⁷⁸⁷ Суворин А. С. Дневник Алексея Сергеевича Суворина / А. С. Суворин. — М.: Независимая Газета, The Garnett Press, 1999. — С. 272. О. С. Суворин (1834–1912) — відомий журналіст і видавець, власник однієї з найбільших газет «Новое время».

Вітте Алчевський знову просив мене підтримати його перед міністром фінансів, — згадував Ковалевський, — але зробити цього я вже не міг і порадив йому безпосередньо й відверто розповісти все самому Вітте»¹⁷⁸⁸.

Так Алчевський і зробив, під час особистої зустрічі 4 травня 1901 року спробувавши пояснити Вітте, що саме відбувалося в харківських банках. Крім того, він просив у міністра надати Донецько-Юріївському заводу частину державних замовлень і дозволити випуск його облігацій. Однак коли Вітте усвідомив масштаб проблем у харківських банках, він категорично відмовився допомагати начебто через те, що завод ДЮМО не входив до числа «казенних постачальників».

Після такої відмови «Алчевському не було іншого виходу, як сісти на лаву підсудних або, тікаючи від ганьби... покінчити життя самогубством». Так загинула «найцінніша людина, яка могла за інших обставин принести величезну користь своїй країні. Кажуть, що Вітте, довідавшись про смерть Алчевського, дуже жалкував, що відмовив йому в позиції»¹⁷⁸⁹.

Були чутки, що, коли навколо харківських банків став поширюватися скандал, на Вітте вплинули Рябушинські — одні з найбільших кредиторів Алчевського, які вклали в його підприємства чималі капітали. Втім, на мій погляд, справа була в особливостях характеру Сергія Юлійовича. Він підтримував багатьох підприємців лише доти, поки вони були успішними, маючи цінність для держави. А якщо в них починалися труднощі, одразу втрачав інтерес. Цю схильність Вітте «одразу танцювати з усіма» добре знали сучасники, як і те, що «закінчивши танець, С. Ю. Вітте саджає своїх дам не на стілець, а мимо... Так що ті ніколи вже не можуть піднятися». Так було з Мамонтовим, якого Вітте втягнув у масштабні й ризиковані справи, пообіцявши свою підтримку, але під час кризи не став йому допомагати. Так само було з Алчевським: «Він танцював з Алчевським... І як клав йому Алчевський голову на плече: — Я поїду в Петербург. Я переговорю із Сергієм Юлійовичем... І як він сів мимо стільця»¹⁷⁹⁰.

¹⁷⁸⁸ Ковалевский В. И. Из воспоминаний о графе Сергее Юльевиче Витте / В. И. Ковалевский // Русское прошлое. Историко-документальный альманах. — 1991. — № 2. — С. 79.

¹⁷⁸⁹ Фенин А. Воспоминания инженера. В 2 ч. Ч. 2 / А. И. Фенин. — <https://prozhitto.org>

¹⁷⁹⁰ Дорошевич В. М. Граф Витте // Вихрь и другие произведения последнего времени / В. М. Дорошевич. — М.: Товарищество И. Д. Сытина, 1906. — С. 142.

За чутками, «Вітте доповідав “його величності” про прохання Алчевського виділити йому кредит декілька мільйонів рублів. Микола II нібито дозволив асигнування лише третини від цієї суми, що не влаштовувало Алчевського. Він попросив Вітте ще раз звернутися до царя, але той відповів рішучою відмовою»¹⁷⁹¹. Не знаю, чи так було насправді. Ясно одне — Алчевський сподівався, що у важкий час кризи міністр фінансів його підтримає, тим більше що взаємна заборгованість між банками та інші схожі фінансові маніпуляції в той час були загалом звичайною практикою.

Однак коли про справи в харківських банках заговорили всі, а навколо Алчевського розгорівся скандал, він скомпрометував себе. Напевно, для Вітте це було найважливіше. Про схожу ситуацію він писав у своїх спогадах, кажучи про директора департаменту залізничних справ В. В. Максимова: «...людина здібна, знаюча... але він любив різні афери й заплутався в справі будівництва дороги, яку вів Мамонтов. Я не можу судити, чи заплутався він задля власної вигоди, чи просто через захоплення, але... він скомпрометував себе. Тому я мав з ним розійтися»¹⁷⁹². Це дуже схоже на історію Алчевського — Вітте через ті ж самі причин вирішив із ним розійтися.

Загибель Олексія Алчевського

«Сьогодні на Балтійській дорозі знайшли» директора Харківського земельного банку Алчевського, «який ранком потрапив під поїзд». Біржа почала свою роботу «з дуже міцним настроєм, але потім прийшла звістка про смерть Алчевського», що спричинило «загальне зниження паперів». Звичайно, найбільше «це вплинуло на донецько-юріївські акції»¹⁷⁹³. Зненацька опинившись на межі краху та зрозумівши, що ставлення Вітте до нього змінилося і він не буде його підтримувати, Алчевський у розпачі покінчив життя самогубством, кинувшись під поїзд.

«Дорогий... Антонін Людвигович! Як жахливо я закінчую... якщо Христина Данилівна залишиться в живих, до-

¹⁷⁹¹ Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни (Воспоминания). Кн. 1. / К. Е. Ворошилов. — М.: Политиздат, 1968. — С. 100.

¹⁷⁹² Витте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III / С. Ю. Витте. — Берлин: Слово, 1923. — С. 323.

¹⁷⁹³ Новости дня. — 1901. — 09 мая.

поможіть їй... Скільки людей я загубив, серед них і власних дітей»¹⁷⁹⁴ — таку записку Алчевський відправив перед смертю з поштамту Варшавського вокзалу своєму секретареві А. Л. Гродецькому. До речі, вона є підтвердженням того, що Алчевський справді вирішив покінчити з собою, а не хтось штовхнув його під поїзд, як іноді писала в той час преса.

Точні обставини смерті Олексія Кириловича невідомі. У першій половині дня він займався своїми звичайними справами в Європейському готелі, де жив зі старшим сином і секретарем А. Гродецьким. Потім близько двох годин він ходив по перону вокзалу Варшавської залізниці, очевидно, про щось напружено міркуючи. Після цього спустився на рейки та пішов ними. Загинув він приблизно за одну версту від вокзалу — «потрапив під дачний поїзд № 39, який йшов із Гатчини в Петербург», після чого його відвезли в Олександрівську лікарню, де о 8-й годині вечора Алчевський помер, так і не опритомнівши. При цьому обставин, «що дають можливість припускати щось інше окрім нещасного випадку, не виявлено»¹⁷⁹⁵. Мабуть, у нього не витримали нерви від усвідомлення прірви, яка розкривається перед ним, — банкрутство, суд, в'язниця та ганьба...

За поширеною оцінкою на момент смерті борги Алчевського досягали 19 млн рублів, а реальна вартість його майна виявилася набагато меншою. Адже це майно складалося в основному із цінних паперів, а під час кризи їхні ринкові ціни сильно знизилися. Тому крім відмови Вітте були й суто економічні причини для розпаду. Однак за іншою оцінкою борги становили 15 млн рублів, а курсова вартість акцій підприємств Алчевського досягала 18 млн рублів. У такому разі на момент смерті він начебто мав можливість розплатитися з боргами, якщо, звичайно, вартість акцій не порахували за передкризовим максимумом¹⁷⁹⁶. Сьогодні вже важко оцінити точно розмір боргів і реальну вартість активів. Але, очевидно, сам Олексій Кирилович бачив ситуацію більш песимістично. Інакше він би не кинувся під поїзд.

¹⁷⁹⁴ Белов Ю. Е. Алчевские. По публикациям городских газет (страницы истории) / Ю. Е. Белов. — Алчевск, 2008. — С. 47.

¹⁷⁹⁵ Смерть А. К. Алчевского // Биржевые ведомости. — 1901. — 10 мая.

¹⁷⁹⁶ Курс акцій Олексіївського гірничопромислового товариства досяг перед кризою максимуму в 2000 руб. (при номіналі 500 руб.), акцій ДЮМО 660–680 руб. при номіналі 250 руб. (Белов В. Д. А. К. Алчевский (1835–1901) / В. Д. Белов. — М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1904. — С. 18–20).

Головна проблема фінансово-промислової групи Алчевського була такою самою, як і в групі Полякова, — надмірно великі кредити, які після початку кризи важко було повернути без шкоди для бізнесу. Л. С. Поляков улітку 1901 року теж просив у Вітте кредит на 4–6 млн рублів під заставу своїх акцій і теж одержав відмову¹⁷⁹⁷. Отже, Вітте не став допомагати не тільки Алчевському. Можливо, тому що Поляков теж дуже вільно використовував для ризикованих операцій капітали банків, які він контролював¹⁷⁹⁸.

У той час металургійні заводи стали дуже прибутковим бізнесом завдяки державному замовленню на рейки для залізниць. Царський уряд усіляко підтримував ці заводи, і середовище їх власників нагадувало закритий клуб, потрапити в який виявилось складною справою навіть для Алчевського — адже він був надто самостійним і незалежним. Тому коли в нього почалися труднощі, заступатися за нього ніхто не став. А ті порушення в банках, на які в когось іншого просто закрили б очі, у випадку Алчевського роздули до скандалу та цілого судового процесу.

«Харківський крах»

Смерть О. К. Алчевського, людини великої «працьовитості, наполегливості й терпіння»¹⁷⁹⁹, стала початком гучного в ті роки «харківського краху», що торкнувся також інших банків (зокрема, припинив платежі Катеринославський комерційний банк). Після загибелі Алчевського харківські банки звернулися по допомогу до уряду, і якби Державний банк тоді підтримував кредитом Харківський торговельний банк і той не збанкрутував би, «нам навряд чи вдалося щось довідатися про справи в Харкові»¹⁸⁰⁰.

¹⁷⁹⁷ Кредит и банки в России до начала XX века: Санкт-Петербург и Москва / Б. В. Ананьич, М. И. Арефьев, С. Г. Беляев и др. — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. — С. 459.

¹⁷⁹⁸ У Московському міжнародному торговельному банку, що використовувався для таких цілей С. Поляковим, загальні збитки були набагато більше, ніж у харківських банках, — 13,5 млн рублів (Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. — М.: Дело, 2010. — С. 318–319).

¹⁷⁹⁹ А. К. Алчевский // Харьковские губернские ведомости. — 1901. — 9 мая. — № 118. — С. 2.

¹⁸⁰⁰ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. — СПб.: «Слово», 1903. — С. 15.

Що ж насправді відбувалося у двох харківських банках? Загалом схема добування грошей за допомогою двох банків уже зрозуміла. За словами Вітте, ревізія виявила, що «внаслідок вкладення коштів [земельного] банку в один із комерційних банків, справи якого перебували у незадовільному стані, Харківський земельний банк поставлений нині в настільки скрутний стан, що не має достатніх коштів для сплати з 1 липня купонів і заставних листів, які вийшли у тираж». Під час ревізії в земельному банку виявили, що «надані позичальниками в довгострокове погашення заставні листи на суму понад 6 млн рублів», які підлягали знищенню, так і не були знищені і «перебувають у заставі в кредитних установах і в приватних осіб; процентні папери запасного капіталу банку також перебувають у заставі». При цьому звітність банку фальсифікувалася й «не відображала реального стану справ»¹⁸⁰¹. Що сказати, серйозні обвинувачення, особливо коли це пише міністр фінансів. Простіше кажучи, Харківський торговельний банк «кредитував на величезну суму одну особу — покійного О. К. Алчевського за особистими зобов'язаннями на 1414 тис. руб. і під заставу негарантованих урядом паперів на 6029 тис. руб.»¹⁸⁰², видавши йому кредитів загалом на 7,5 млн рублів.

Одним з основних порушень у земельному банку була, звичайно, застава вже погашених заставних листів, майно за якими викупили. «Коли Алчевському знадобилися нові капітали для підтримки його промислових підприємств, банк перестав знищувати листи, надані в надстрокове погашення позик, а віддавав їх у заставу, частково продавав, а отримані від цього гроші переказував у торговельний банк. У травні 1901 р. банком було заставлено таких листів на 5,230 млн руб., а продано на 0,847 млн»¹⁸⁰³.

¹⁸⁰¹ Вітте С. Ю. Всеподданнейший доклад «О принятии мер по Харьковскому акционерному земельному банку» от 9 июля 1901 г. / С. Ю. Витте. — РГИА. Фонд 853. Опись 4. Дело 314. — С. 74–75.

¹⁸⁰² Крім того, у банку відбувалося викрадення векселів «У протоколі засідання правління зазначено, що виявлено було нестачу векселів на 100 тис. руб. У їхньому викраденні винним виявився Суханов, який завідував обліковою операцією. Правління ухвалило Суханова до суду не притягати, а розтрату поповнити векселями членів правління» (К делам харьковских банков // Киевлянин. — 1901. — № 183. — С. 3. — Кол. 3).

¹⁸⁰³ Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. — СПб.: «Слово», 1903. — С. 41.

Коли Харківський торговельний банк заявив про свою неплатоспроможність, на межі банкрутства опинився і Харківський земельний банк, у який вклали 5 млн рублів Рябушинські. Через впливовість цих московських банкірів міністерство фінансів вирішило підтримати земельний банк, оскільки його заставні листи були дуже поширені, і в разі банкрутства земельного банку постраждали б численні клієнти. А це могло спричинити небажаний резонанс у суспільстві й призвести до панічних настроїв¹⁸⁰⁴.

Володимир і Михайло Рябушинські терміново прибули в Харків, де почали скуповувати акції земельного банку (при номіналі 200 ціна на них знизилася з 550–450 до 125 руб.). З одного боку, можна сказати, що вони допомагали рятувати банк. А з іншого — вигідно купували його папери за зниженою ціною, розраховуючи в майбутньому заробити на цьому. Крім того, вони хотіли отримати контроль над великим земельним банком. За статутом кожні 30 акцій давали один голос, однак ніхто не мав права мати більше п'яти голосів. Оскільки Рябушинським потрібна була більшість на надзвичайних зборах акціонерів, то вони (за чутками) привезли з Москви мало не два вагони акціонерів, в основному своїх численних родичів. Перед зборами кожен із них одержав список тих, за кого потрібно було голосувати. А синові Алчевського Дмитру московські банкіри запропонували об'єднати зусилля, обіцяючи, що в такому разі вони не будуть порушувати судову справу проти правління, незважаючи на всі виявлені порушення. Імовірно, домовитися вони не змогли, тому що колишніх членів правління однаково судили.

А загальні збори акціонерів обрали в нове правління п'ятьох представників Рябушинських, і так вони одержали більшість (у правління входило вісім осіб). Цікаво, що одразу після цього 20 червня 1901 року царським указом земельному банку видали кредит 6 млн рублів¹⁸⁰⁵.

¹⁸⁰⁴ Мигулин П. П. Наша банковская политика (1723–1903) / П. П. Мигулин. — Х.: Тип. «Печатное дело», 1904. — С. 431.

¹⁸⁰⁵ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате: 1901. Первое полугодие. — СПб.: Юридическая газета, 1901. — Ст. 1280.

Судовий процес

Тим часом у Харкові розпочався гучний судовий процес про крах двох банків Алчевського. Про масштаби процесу й заплутаність справи свідчить те, що опубліковані в 1903 році матеріали судового розгляду являють собою величезний том обсягом 1300 сторінок. Преса постійно писала про хід справи, а також про численні зловживання, що стали причиною краху банків.

У ніч на 12 липня за постановою суду були заарештовані члени правління земельного банку: Є. П. Любарський-Письменний, Н. В. Орлов, М. Д. Журавльов і А. Н. Голев, а також члени правління Торговельного банку — А. В. Авілов, Д. А. Абрамов, В. Н. Алчевський і А. П. Куксін. Допит обвинувачуваних тривав увесь день, і до будинку «зібралася величезна маса рідних, знайомих і колишніх товаришів по службі обвинувачуваних, а також сторонньої публіки... Усі обвинувачувані мали вкрай пригноблений вид, бадьоріше за всіх тримався Є. П. Любарський»¹⁸⁰⁶.

Для Харківського торговельного банку головні обвинувачення полягали в тому, що «члени правління відкривали собі й Алчевському кредит понад 90 % біржової ціни паперів, видавали з каси суми у вигляді тимчасових позик без будь-яких документів, повертали назад Алчевському папери, що були забезпеченням відкритого йому кредиту, дозволяли йому нічим не забезпечений кредит», а також видавали йому суми за врахуванням векселів «до надання самих векселів». Щоб приховати ці операції, «правління надавало акціонерам неповні, почасти невірні звіти». Загалом, створювалося враження, що торговельний банк існував тільки для того, щоб фінансувати Алчевського і його підприємства. По суті, «банк нагадував приватну контору, яка мала акціонерну форму». Коли кошти банку вичерпалися, Алчевському «повернули заставлені ним у банку папери без погашення позики, щоб він міг їх надати в заставу в якийсь інший банк»¹⁸⁰⁷.

¹⁸⁰⁶ К делам харьковских банков // Киевлянин. — 1901. — № 193. — С. 3. — Кол. 1–4.

¹⁸⁰⁷ У земельному банку Алчевський діяв так само «самовладно, розпоряджався одноосібно, не питаючи думку інших членів правління. Його слово було законом... він диктував рішення загальних зборів акціонерів» (Герценштейн М. Я. Харьковский крах. По поводу процесса о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / М. Я. Герценштейн. — СПб.: «Слово», 1903. — С. 47–48, 50).

Судовий процес у справі харківських банків тривав довго. У пресі поширювалися чутки про привласнення керівництвом банків мільйонів, однак при цьому справедливо відзначалося, що якщо О. К. Алчевський самовільно розпоряджався всім у заснованих ним підприємствах, то «не для особистої вигоди, а на користь справи» і при цьому «діяв завжди відкрито». Очевидні «відсутність злочину», а те, що сталося, — це «нещастя, яким скористалися заради особистої наживи великі дисконттери»¹⁸⁰⁸. Йшлося про Рябушинських, які мали в себе в заставі процентні папери Харківського земельного банку на 2 млн рублів і після смерті О. К. Алчевського одержали контроль над банком.

У процесі в справі Алчевського були, звичайно, і незрозумілі моменти. Захисту чомусь відмовили в праві одержання із Кредитної канцелярії документів, що виправдовують обвинувачуваних. А слухання, спершу призначене на квітень 1903 року, після телеграми з Міністерства юстиції зненацька перенесли на січень, що не дало можливості захисту підготуватися. За чутками, за винесення обвинувачення й вироку дали хабар 300 тисяч рублів¹⁸⁰⁹. І хоча довести корисливі злочинні дії членів правління банку так і не вдалося, за рішенням суду їх позбавили всіх прав і присудили до різних термінів ув'язнення, від 1,5 до 3,5 року. А сам Харківський торговельний банк оголосили банкрутом.

Газета «Харківський листок», що докладно описувала хід процесу, прямо називала Рябушинських винними у краху всієї групи Алчевського. Газета належала дружині голови правління Харківського торговельного банку, одного з основних обвинувачуваних Є. П. Любарського-Письменного. Марія Андріївна Любарська була в ті роки відомою особою (вона прославилася іншими судовими позовами) і вважалася «першою дамою» Харкова.

Згідно зі статтями цієї газети, метою Рябушинських було не тільки захопити банки й підприємства Алчевського, але й ліквідувати документи, що зберігалися в Харківському торговельному банку і нібито підтверджували участь Рябушинських у незаконних фінансових операціях, а також факт вилучення

¹⁸⁰⁸ Снегирёв Л. Ф. Процесс о злоупотреблениях в Харьковском земельном и торговом банках / Л. Ф. Снегирёв. — М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1903. — С. II–III, V.

¹⁸⁰⁹ Белов Ю. Е. Алчевские. По публикациям городских газет (страницы истории) / Ю. Е. Белов. — Алчевск, 2008. — С. 139–140.

Рябушинськими з каси банку 2 млн рублів¹⁸¹⁰. Любарська стверджувала, що обвинувачення в справі харківських банків були повністю сфабриковані в інтересах Рябушинських, яких підтримував Н. В. Муравйов (1850–1908), міністр юстиції й генерал-прокурор царського уряду. «З документів... ясно видно приголомшливу картину відсутності суду й безправ'я, яке діється над моїм нещасним чоловіком», а також «вирок, заздалегідь запропонований сенату Н. В. Муравйовим у справі харківських банків». У скарзі на ім'я царя М. А. Любарська писала: «завдяки глибокій повазі й преклонінню іноземців перед генієм і величезними заслугами покійного Алчевського» у справі розвитку нашої промисловості, «справа харківських банків привернула увагу всієї Європи», яка давно сповіщена, що «Муравйов насмілювався тричі неправильними доповідями ввести в оману Вашу Величність»¹⁸¹¹.

Важко сказати, що в цьому правда, а що вимисел емоційної жінки, що переживає за долю чоловіка. Хай там як, Марія Любарська почала судовий процес проти Рябушинських. Він затягнувся на декілька років, однак так і не мав успіху. А «першій дамі» Харкова довелося залишити це місто й виїхати в Париж. Десь я читав у спогадах, уже не пам'ятаю в кого, що й там Любарській не жилося спокійно — коханець чи то пограбував її, чи то навіть убив...

Чи було майбутнє у нашого капіталізму?

«Наша історія — це все і завжди спочатку, якась постійна гойданина на одному й тому ж місці, мертва хвиля еволюції»¹⁸¹². Це правда, хоча й невесела. Економісти називають

¹⁸¹⁰ Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 155.

¹⁸¹¹ Любарская-Письменная М. А. Клевета: мой процесс с бароном Н. О. Тиценгаузенем / М. А. Любарская-Письменная. — М.: Печатня А. И. Снегирёвой, 1906. — С. VI, 73. У відповідь на лист М. А. Любарської, відправлений С. Ю. Вітте (у той час голові комітету міністрів), у якому вона просила вплинути на Муравйова й добитися перегляду справи харківських банків, до неї 17 грудня 1903 р. «з'явився з доручення графа Вітте князь М. М. Андроніков і повідомив, що, незважаючи на всі... умовляння графа Вітте виконати моє обгрунтоване клопотання... Н. В. Муравйов залишився непохитний у своєму рішенні й відповів графові Вітте: “Я ніколи не змінюю свого рішення”» (Там само, с. 90–91).

¹⁸¹² Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави) / В. Стус // Твори: у 4 т., 6 кн. Т. 4. — Львів: Просвіта, 1994. — С. 261.

таке явище «ефект колії» (path dependence) — залежність від пройденого шляху, якщо дослівно. Інституційна інерція, сила традицій справді нагадує глибоку колію на ґрунтовій дорозі, з якої буває так важко вибратися. Недарма казав Шумпетер, що «соціальні структури, соціальні типи й погляди не стираються швидко, подібно до монет»¹⁸¹³. Наше минуле створює в'язку та водночас звичне середовище, яке часто не хочеться залишати. «Ефект колії» — як хронічна хвороба, не одразу помітна іншим. Проявляється ця хвороба в тому, що система має здатність змінювати навіть тих людей, які хотіли б змінити систему.

Чи випадково виникає така хвороба? Звичайно, ні. Хронічна хвороба виникає внаслідок сукупності декількох причин і часто передається з покоління в покоління, тому складно знайти момент, коли саме вона почалася. Так і «ефект колії» виникає від збігу історичних обставин. Гарний приклад «ефекту колії» — дві сусідні країни, США й Мексика. Зовсім різні світи, причому багато мексиканців усіма правдами й неправдами намагаються емігрувати до Штатів. Якщо уявити собі, що якийсь суперпрогресивний мексиканський президент ухвалить такі самі закони, як у сусідній країні, і спробує відтворити в себе американські інститути, вони там не приживуться. І в реальному житті мексиканців мало що зміниться. Це сила традицій — «ефект колії».

Наприкінці XIX століття багато країн, намагаючись вийти з наїждженої колії традицій, перейняли британську модель розвитку капіталізму, де на першому місці вільний ринок, а досить сильна держава існувала заради економіки, а не навпаки. Однак був також інший шлях, де інтереси держави із самого початку переважали над економікою. Ним пішли Німеччина в часи Бісмарка та Японія в епоху Мейдзі. Тут розвиток капіталізму відбувався з ініціативи держави, поєднуючи державне регулювання економіки та вільний ринок. Результати виявилися досить непогані — ці країни теж виграли гонку з часом. Втім, світовим лідером, який замінив Англію, стали не вони, а Сполучені Штати.

На перший погляд, капіталізм не повинен успішно співіснувати з домінуванням держави, але в реальності — співіснував, причому непогано. Очевидно, кожному різновиду

¹⁸¹³ Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм и демократія / Й. А. Шумпетер. — М.: Економіка. 1995. — С. 44.

капіталізму свій час і місце. Залишається неясним питання, чи може державний капіталізм у довготривалій перспективі бути ефективним і стабільним у суспільствах, де зберігається автократія? Чи він буде неминуче трансформуватися в щось інше? На це питання ще потрібно знайти відповідь.

Переважно з ініціативи держави (хоча з меншими результатами) розвивався капіталізм в Україні, розділений між двома імперіями. У Західній Україні, яка входила до складу Австро-Угорщини, економічна модернізація розпочалася в другій половині XIX століття в часи імператора Франца Йосифа, який правив тривалий час. І хоча Австро-Угорщину за темпами економічного зростання важко було порівняти з Англією, Францією або Пруссією, політика помірних реформ дала свої результати.

Для більшої частини України, що входила до складу імперії Романових, теж була потрібна економічна модернізація. У цій імперії головним прихильником швидкої індустріалізації був міністр фінансів Сергій Вітте. Завдяки його політиці тут почалася прискорена модернізація, яка виявилася не тільки в економіці, а й у багатьох сторонах життя. Будували заводи й залізниці, добували вугілля й виплавляли сталь.

Іноземні інвестори принесли сюди не тільки капітали, але й нові технології — особливо в металургійній промисловості. У той час ці інновації (без яких масова індустріалізація була б неможлива) вплинули на розвиток капіталізму. Наприкінці XIX століття, напевно, не було такої частини світу, куди б не проникали передові технології, хоча результат цього був різним.

Начебто потрібно радіти, що пішли прямі іноземні інвестиції — значить, для інвесторів ця країна перспективна. Та й власних капіталів в економічних системах, що розвиваються, зазвичай не вистачає, тому будь-які інвестиції для сторони, що їх приймає, сприймаються як явище позитивне. Однак коли все належить іноземцям і все створене тільки ними, вітчизняні підприємці опиняються у важких умовах, і вижити їхнім підприємствам нелегко.

У країнах, що досягли успіху, але спершу теж залежали від прямих іноземних інвестицій, їхня частка чітко контролювалася державою. І ситуації, коли все належить іноземцям, і все створене тільки ними, вони уникали (згадаймо історію становлення економіки в США або Японії). Влада намагалася,

щоб іноземні інвестори не одержували повний контроль над створюваними підприємствами.

У такому разі прямі іноземні інвестиції справді виявляються дуже продуктивними. Вони дають демонстраційний ефект, показуючи користь нових технологій виробництва й нових методів управління, а також приносять не тільки інформацію про світові ринки, але й важливі зв'язки на них. Зрозуміло, що ефект просторового поширення виникає не завжди — чим більша частка власності іноземних інвесторів, тим більша в них спокуса використовувати місцеву сировину й робочу силу, експортуючи прибуток і не дуже опікуючись про майбутнє країни та її економічне зростання. Тоді країна, яка приймає інвестиції, справді починає нагадувати колонію — «Біле Конго».

Не дуже відрізнялася ситуація з інвестиціями у західній частині України, що входила в зовсім іншу державу — Австро-Угорщину. Видобуток нафти, та й загалом індустріалізація відбувалися там в основному завдяки іноземному капіталу. Така доля багатьох периферійних економік у різних країнах і на різних континентах.

Як можна було уникнути цього, щоб захистити місцевих підприємців і стимулювати зростання власної промисловості? Один зі способів — вчасно встановити оптимальні митні тарифи, що й було зроблено, а також не забути їх вчасно зняти. Але сам по собі протекціонізм не гарантує економічний успіх, і надмірне заступництво держави призводить до того, що вітчизняні виробники опиняються в тепличних умовах. І тоді створити конкурентоспроможну промисловість, вийти на світові ринки й скористатися перевагами вільної торгівлі не вдається¹⁸¹⁴.

Економіка була включена в глобальні ринки за рахунок іноземних інвестицій і нових технологій, але включена односторонньо. Був тільки вхідний потік, а потрібен ще вихідний, експортний. Причому не сировини або зерна, а продукції, що створює складність економіки. А цього якраз і не було.

В епоху Вітте економіка так і залишилася орієнтованою на експорт сировини — в основі наповнення держбюджету

¹⁸¹⁴ Сучасників теж турбували всі ці питання. Чи може ринок «забезпечити внутрішнього споживача, щоб не боятися іноземної конкуренції»; чи є він «капіталістичним організмом, що розвивається, чи лише мертвим його плодом?» (В. В. Судьбы капитализма в России / В. В. — СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1882. — С. 35–36. Автором книги був В. Воронцов).

були доходи від експорту зерна. За рахунок бюджету покривалися завищені витрати на виробництва рейок та іншої продукції металургійної промисловості, і все трималося на держзамовленнях. І хоча наприкінці XIX та на початку XX століття сформувалися сприятливі умови (і попит на зерно, і загальносвітовий економічний підйом, і фінансова глобалізація), вийти за межі сировинної економіки не вдалося. Для виробництва конкурентоспроможної продукції потрібен був зовсім інший рівень економічної складності. А цієї складності якраз і не було, і з'явитися за тих умов вона не могла — це тривалий процес, що вимагає поєднання багатьох чинників.

І все ж таки за допомогою прямих іноземних інвестицій і політики Сергія Вітте вдалося створити величезну промисловість. А царська імперія увійшла до числа країн з найбільшими темпами економічного зростання (США, Японія, Швеція). Багатьом тоді здавалося, що ці радикальні зміни призведуть до довготермінового зростання і почнеться епоха загального добробуту. Однак ця спроба модернізації (як і всі попередні в цій проблемній імперії) неминуче зайшла в глухий кут і закінчилася соціальними катаклізмами — кривавими революціями.

Щось непосильне було в такому розвитку для суспільства. І для менталітету сучасників. Здавалося, що легко доступними стали гроші й технології і що побудувати великий завод на іноземні капітали — це зовсім нескладно. Через таку легкість і простоту сучасники пропустили можливість запозичити не тільки гроші й технології, а й щось значно цінніше — соціальні інститути.

У передових країнах того часу шлях створення цих інститутів був тривалий і складний. Зрозуміло, що повторити цей шлях було нереально — та й не потрібно. А потрібно було подбати про те, щоб не просто імітувати (у найкращому разі) західноєвропейські інститути, а запозичити їх таким чином, щоб вони стали життєздатними. Це важливіше, ніж гроші. Адже потрібно думати про шанс на краще майбутнє, а не тільки про залучення капіталів.

Здавалося б, основною проблемою економіки царської імперії був авторитарний капіталізм. Але справа не в самому по собі авторитарному капіталізмі. У ті роки подібну авторитарність можна було бачити у германській чи японській економіці, і там вона не створювала таких проблем. Таму не

авторитаризм сам по собі був проблемою, а загальна архаїчна інертність тієї держави, у якій Вітте намагався проводити свої реформи.

Чиновники за багатовіковою звичкою сунули свого носа в економіку де не потрібно, щоб одержати більше хабарів під час розподілу бюджетних замовлень. А там, де справді потрібно було підтримати вітчизняних підприємців і стимулювати вітчизняне інноваційне виробництво, було надто багато системної, кропіткої роботи, і чиновники не хотіли із цим зв'язуватися. Набагато простіше було збагачуватися від щедрого грошового потоку іноземних інвестицій і не думати про майбутнє місцевого бізнесу. До того ж багато що визначали державні замовлення за завищеними цінами для залізничного будівництва, і це не створювало можливості для експорту конкурентоспроможної продукції й ефективних ринкових відносин.

Та й не усвідомлювали вони наслідків нерегульованого потужного потоку іноземного капіталу. Завдання стояло одне — побудувати якнайбільше промислових підприємств, що сама царська імперія зробити не змогла б. Однак існувало також більш амбіційне завдання — виростити власний великий бізнес, який би лідирував у передових галузях промисловості. А це загалом зробити так і не вдалося.

Повноцінна модернізація неможлива без перетворення політичних інститутів — економічна система невіддільна від політичної. Однак повторення траєкторії розвитку успішних країн у принципі не влаштовувало царську владу. Адже вона хотіла створити промисловість, при цьому нічого не змінюючи в політичній системі. Не кажучи вже про настільки важливу для влади ідеологію «православного самодержавства».

Державі, яка розпочала індустріалізацію, потрібно було створити систему, здатну сформувати сучасні й життєздатні інститути, які згодом могли б стати доступними для всіх, а не тільки для обраних. Поки існує мала група обраних промисловців, які за завищеною ціною продають продукцію державі, а прибуток вивозять за кордон, малоімовірно формування інститутів, що відображають інтереси великих груп. А без таких інститутів важко було поєднувати адаптивність і стабільність, що набагато складніше, ніж прискорити темпи економічного зростання в короткостроковій перспективі.

Система інститутів розвивається одночасно з формуванням структури економіки, тут немає первинного або вто-

ринного, хоча іноді формування інститутів може відставати. У тих країнах, де влада хотіла збільшити промисловий потенціал держави, неминуче якість інститутів згодом зростала, навіть якщо їх створення не входило в плани уряду. Запустити економічне зростання можна без інклюзивних інститутів (до того ж те, що для Китаю є інклюзивними інститутами, десь у Німеччині такими не вважається). Головне, щоб існуючі інститути виявилися життєздатними, а не створювалися для виду. Інакше вийде, що інститути самі по собі, а реальне життя — саме по собі. Адже формальне запозичення інститутів дуже часто не має користі.

Індустріалізація, так само як інші економічні й соціальні зміни початку ХХ століття, розбудили в людях ентузіазм, інноваційну енергію й прагнення до експериментів, прагнення до чогось нового. Цей настрій торкнувся не тільки інтелігенції (особливо нового прошарку добре освічених інженерів), але навіть і частини робітників — їм теж хотілося кращому життю. Якби збільшення доступності політичних і громадянських інститутів підтримувала влада, історія могла б піти іншим шляхом. Але в царській імперії влада це підтримувати в принципі не могла. До того ж люди хотіли бачити безпосередні економічні вигоди для себе від усіх цих економічних змін. Якщо вигоди так і не наступають або їх доводиться чекати надто довго, віра в інститути втрачається.

Теоретично, можливо, й були шляхи для вирішення проблем, однак на практиці вийшло, що ідея про «творче руйнування» тут не спрацювала, і в роки революції й громадянської війни «творче руйнування» стало не дуже творчим. Щоправда, більшовики потім побудували тут цілий світ планового індустріального соціалізму, але це було пізніше.

Комуністи в 1917 році пообіцяли створити нові, «народні» інклюзивні інститути. І народ їх підтримав. Але зрештою створені ними організації призвели до того, що обіцяні інклюзивні інститути в тоталітарному суспільстві звелися до зборів «для годиться», які нічого не вирішували. А сама ідея громадянського суспільства виявилася знеціненою надовго — якщо не назавжди.

В епоху Вітте іноземні капітали разом із технологіями спричинили перетворення в масштабах держави, але вони були скоріше кількісні, а не якісні. Специфічний бюрократичний устрій суспільства, надмірна корупція, культура ведення

бізнесу, культура праці, слабкі інститути й багато чого іншого, прихованого в глибині колективного несвідомого, — все це було важко змінити. Самих по собі технологій і капіталів виявилося недостатньо, щоб запустити механізм довготермінового економічного зростання.

Інститути, що сприяють такому зростанню, у застиглій політичній системі нормально розвиватися не могли. Часто вони створювалися формально, були чужорідними для суспільства і не наповнилися новим змістом. А суспільство з неповноцінними інститутами зазвичай опинялося в порочному колі бідності й насильства. У цьому порочному колі можна було залишитися надовго. Низька якість інститутів створює погрозу потрапити в пастку й назавжди застрягти в стадії економіки, що розвивається.

Історія показує, що безліч так званих «економічних систем, що розвиваються», так і залишаються тими, «що розвиваються», протягом десятиліть. Час іде, і якимось не схоже, що вони наближаються до розвинених. А зникнення прірви між багатими й бідними країнами так і не відбувається, незважаючи на всі оптимістичні прогнози економістів. Спершу здається, що країни, що розвиваються, запозичивши капітали, технології та інші інновації в розвинених, починають їх швидко наздоганяти. Але скоро настає момент, коли все, що можна було запозичити, уже запозичили, і потрібні власні інновації. А із цим завданням економіки, що розвиваються, зазвичай впоратися не можуть.

Ми захоплюємося історіями неймовірного підйому, історіями запаморочливого успіху — людей, країн і народів. І це зрозуміло. Підйом, хвиля удачі — це завжди заворожує. Однак стійке і довготермінове економічне зростання доступне лише деяким країнам. І, власне кажучи, було б наївно чекати, що індустріалізація і нові технології можуть повністю змінити країну, занурену у багатовікову відсталість. Однак якщо не ставити таких нереалістичних цілей, то результат виглядав на початку ХХ століття дуже навіть непогано.

Про секрет довготермінового економічного зростання писали й говорили багато. Як і про секрет, чому одні країни стали багатими, а інші так і залишилися бідними. Начебто б усе проаналізували, усе розклали по полицях (про захист прав власності, інститути, сприйнятливість до інновацій, роль держави й вільного ринку, вплив культурних традицій і гео-

графії), але стосовно кожної конкретної країни такі питання виникають знову й знову.

Ми знаємо приклади, коли економічні системи ставали успішними не в самих ліберальних суспільствах з підвищеним значенням держави в економіці й характерною для цих країн загальною згуртованістю (спершу Японія, потім Південна Корея, Тайвань, і особливо Китай). Однак їхній швидкий підйом теж не обійшовся без появи економічних свобод і розширення особистих свобод, а також створення інституціональної культури.

Незалежно від особливостей країни та існуючої в ній моделі капіталізму головний секрет успіху — у здатності розбудити творче підприємництво, невіддільне від особистої свободи людей, що створює в них підприємницький азарт і драйв. Ще однією умовою є ефективна та людяна держава. Саме така держава уможливорює існування повноцінної ринкової економіки.

Кожний із цих чинників може легко стати токсичним — і погано регульоване підприємництво, і свобода бізнесу, позбавлена соціальної відповідальності, і держава, яка у все втручається. Подібно до того, як під час створення ліків (кожний з компонентів яких може бути токсичним), секрет цієї, якщо можна так сказати, алхімії полягає в правильних пропорціях. І в правильній технології змішування.

А таке стало можливим лише в деяких країнах, де була забезпечена ефективна взаємодія людини, суспільства й держави. Тоді кожний одержує можливість бути не тільки частиною економічної системи, але й мати власні цілі, що сприяє довготерміновому економічному зростанню. Саме так створюється майбутнє світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авгитидис К. Торговый дом Константина Папудова / К. Авгитидис // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001 – С. 141–152.
2. Авдеева К. А. Записки о старом и новом русском быте / К. А. Авдеева. – СПб.: В тип. Штаба военно-учебных заведений, 1842. – 153 с.
3. Авдикович К. Перша українська фабрика цукорків «Фортуна Нова» / К. Авдикович. – Львів: Тріада-Плюс, 2010. – 47 с.
4. Агнон Ш. Вчера-позавчера / Ш. Агнон. – М.: Текст, 2010. – 864 с.
5. Адрес-календарь «Весь Бердичев» на 1913 г. – Бердичев: Изд-во «Весь Бердичев», 1913. – 40 с.
6. Аксаков И. С. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб.: Тип. Академии наук, 1858. – 383 с.
7. Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. 1. Справы поточные 1664–1671 годов. – Чернигов: Тип. Губернского земства, 1912. – 216 с.
8. Акции, допущенные к котировкам // Торгово-промышленная газета. – 1913. – 28 дек.
9. Акционерное дело в Окружном суде // Финансовое обозрение. – 1874. – № 2. – С. 24.
10. Акционерные банки краткосрочного кредита в 1898 году // Иллюстрированный вестник культуры и торгово-промышленного прогресса России. – СПб.: Изд. А. С. Шустова, 1901. – С. 27–29.
11. Алабин П. Четыре войны. Походные записки. Ч. 1. / П. Алабин. – Самара: Тип. И. П. Новикова, 1888. – 160 с.
12. Алданов М. Повесть о смерти / М. Алданов. – Франкфурт: Посев, 1969. – 415 с.

ЛІТЕРАТУРА

13. Алейхем Ш. Менахем-Мендл / Ш. Алейхем // Собрание сочинений. Т.4. – М.: Художественная литература, 1973. – С. 68.
14. Александр Михайлович (великий князь). Книга воспоминаний / Александр Михайлович. – М.: Вече, 2008. – 328 с.
15. Аллен Р. Британская промышленная революция в глобальной картине мира / Р. Аллен. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. – 448 с.
16. Алферова Г. В. Киев во второй половине XVII века / Г. В. Алферова, Г. А. Харламов. – К.: Наукова думка, 1982. – 159 с.
17. Алчевская Х. Д. Предуманное и пережитое / Х. Д. Алчевская. – М.: Тип. И. Д. Сытина, 1912. – 466 с.
18. Ан-ский С. А. Очерк каменноугольной промышленности / С. А. Ан-ский // Русское богатство. – 1892. – № 1. – С. 1–18.
19. Ананьич Б. В. Банкирские дома в России. 1860–1914 гг. Очерки истории частного предпринимательства / Б. В. Ананьич. – М.: РОССПЭН, 2006. – 293 с.
20. Андерсон П. Переходы от античности к феодализму / П. Андерсон. – М.: Территория будущего, 2007. – 288 с.
21. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге / П. Андреев. – К.: ЮЗЖД, 1897. – 560 с.
22. Андреев І. Історія однієї помилки. (Внесок Я. Б. Епштейна на будівництво політехнічного інституту в Києві) / І. Андреев // Краєзнавство. – 2018. – С. 130–134.
23. Андріяшев О. Нарис історії колонізації Київської землі / О. Андріяшев // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Ред. М. Грушевський. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 33–70.
24. Андрухів І. Кость Левицький: сторінки життя / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 64 с.
25. Андревский А. Запорожский старшина Антон Головатый в Киеве / А. Андриевский // Киевская старина. – 1890. № 2. – С. 341–344.
26. Антонович В. Б. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. / В. Б. Антонович // Киевская старина. – 1882. Июль-сентябрь. – С. 97–105.
27. Антонович В. Б. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие / В. Б. Антонович // Монографии по истории западной и юго-западной России. Т. 1. – К. : Тип. Е. А. Фёдорова, 1885. – С. 221–264.
28. Антонович В. Б. Киевские войты Ходыки – эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII столетиях / В. Б. Антонович // Монографии по истории западной и юго-западной России. Т. 1. – К. : Тип. Е. А. Фёдорова, 1885. – С. 195–220.

29. Аргатюк С. О хлебной торговле Галиции с Одессой по Днепру: операция А. Р. Мысловского (1843–1846) / С. Аргатюк, И. Сапожников // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 25. – Одеса: Друкарський дім, 2018. – С. 25–54.
30. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ, 1713–1776. – К.: Наукова думка, 1994. – 226 с.
31. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упоряд. Л. З. Гісцова, Д. Л. Автономов. – К.: Наукова думка, 1998. – Т. 1. – 696 с.
32. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 / Упоряд. Л. З. Гісцова та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 4. – 888 с.
33. Архів Української церкви. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині. – К., 2001. – 462 с.
34. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 2: Акты о козаках (1679–1716). – Киев: Тип. Е. Федорова, 1868. – 846 с.
35. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К.: Типография Н. Корчак-Новицкого, 1914. – 946 с.
36. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 8. Т. 6: Акты о землевладении в Юго-Западной России XV–XVIII вв. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1911. – 621 с.
37. Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги / Д. Атлас. – М.: Ласми, 1992. – 208 с.
38. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменно-угольной промышленности в России / А. А. Ауэрбах // Русская старина. – 1909 – Т. 138. – Апр. - июнь. – С. 451–472.
39. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб.: Тип. Морского министерства, 1861. – 467 с.
40. Афанасьев-Чужбинський О. С. Нариси Дніпра / О. С. Афанасьев-Чужбинський. – Львів: Апріорі, 2016. – 544 с.
41. Бабель И. Забытый Бабель: сборник малоизвестных произведений И. Бабея / И. Бабель. – М.: Ардис, 1979. – 291 с.

ЛІТЕРАТУРА

42. Багале́й Д. Магдебургское право в Левобережной Малорос-
сии / Д. Багале́й // Журнал Министерства народного просве-
щения. – 1892. Март. – С. 1–55.
43. Бакулев Г. Д. Развитие угольной промышленности Донецкого
бассейна / Г. Д. Бакулев. – М.: Гостехиздат, 1955. – 672 с.
44. Бальзак О. Письмо о Киеве / О. Бальзак // Приложение к жур-
налу «Пинакотека». – 2000. – № 13–14.
45. Бальзак О. Отец Горио / О. де Бальзак // Собрание сочинений
в 15 томах. Т. 3. – М.: Гос. изд-во худож. литературы, 1952. –
С. 221.
46. Банки Львова: минуле і сучасне [за ред. Я. В. Грудзевича,
З. М. Комаринської]. – Л.: ЛБІ НБУ, 2002. – 223 с.
47. Банковская деятельность в Одессе // Коммерсант. – 1910. –
№ 129. – 5 янв. – С. 2
48. Баранович А. И. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII
веке / А. И. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 184 с.
49. Барановська І. В. Фактори модернізації економіки України /
І. В. Барановська. – К.: Нац. Ун-т біоресурсів, 2018. – 318 с.
50. Барвінський О. Спомини з мого життя. В 4 ч. Ч. 1. Образки з
громадянського і письменського розвитку русинів / О. Бар-
вінський. – Коломия: Галицька накладня Якова Оренштайна,
1912. – 405 с.
51. Барвінський О. Спомини з мого життя В 4 ч. Ч. 2 / О. Барвін-
ський. – Львів, 1913. – 406 с.
52. Барк П. Л. Обзор финансовых и биржевых кризисов в России с
1894 по 1914 г. / П. Л. Барк // Бородин Л. И., Коновалова А. В.
Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы кур-
совой динамики / Л. И. Бородин, А. В. Коновалова. – СПб.:
Алетейя, 2010. – С. С. 248–254.
53. Барнс Дж. Портрет мужчины в красном / Дж. Барнс. – М.:
Иностранка, 2020. – 352 с.
54. Барышников М. Н. Деловой мир России / М. Н. Барышников. –
СПб.: Искусство-СПб., 1998. – 445 с.
55. Баханов К. А. Бердянск в дневниках титулярного советника
В. К. Крыжановского / К. А. Баханов, И. И. Лыман. – Запо-
рожье, 2002. – 194 с.
56. Безбах П. Сергей Витте и российские облигации / П. Безбах
(Bezakh P. Serge de Witte et les emprunts russes / P. Bezakh) //
Le Monde, 16.03.2011.
57. Безобразов В. Поземельный кредит и его современная
организация в Европе / В. Безобразов. – СПб.: Тип.
В. Безобразова и Комп., 1860. – 739 с.
58. Бельгийские капиталы в России // Киевлянин. – 1899. –
№ 329. – С. 3. – Кол. 5–6.
59. Бельгийский капитал в России // Финансовое обозрение. –
1912. – № 15. – С. 11.

60. Беляев Н. М. Банкирские конторы. Руководство служащим в банках и банкирских конторах / Н. М. Беляев. – М., 1883. – 173 с.
61. Бернштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы / С. Бернштейн. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. – 145 с.
62. Беседа // Киевлянин. – 1900. – № 244. – 3 сент.
63. Беломесяцев А. Б. Забудова Києва доби класичного капіталізму або коли і як місто стало європейським / А. Б. Беломесяцев, Б. Л. Єрофалов, В. П. Ієвлева та ін. – К.: Варто, 2012. – 559 с.
64. Берлинский М. Краткое описание Киева / М. Берлинский. – СПб, 1820. – 204 с.
65. Бернштейн П. Фундаментальные идеи финансового мира: эволюция / П. Бернштейн. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2009. – 247 с.
66. Бернштейн С. Одесса: исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / С. Бернштейн. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1881. – 145 с.
67. Бессонов П. А. Католический священник серб (хорват) Юрий Крижанич / П. А. Бессонов. – М.: Университетская типография, 1870. – 86 с.
68. Биржа // Торгово-промышленная газета. – 1899. – № 209. – 24 сент. – С. 3.
69. Бирюков С. Н. Мещане городов Стародубья в первой половине XVIII в. / С. Н. Бирюков // Вестник СПбГУ, сер. 2. – 2011. Вып. 4. – С. 74–81.
70. Бирюкович В. В. Биржа и публика / В. В. Бирюкович // Вестник Европы. – 1895. – Т. VI. – С. 351–365.
71. Білоус Н. Функції та основні напрями діяльності Київського магістрату в XVI – першій половині XVII ст. / Н. Білоус // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 4–17.
72. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття / Н. Білоус. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.
73. Білоус Н. Багатоликі Ходики. До генеалогії київського роду XVI – першої половини XVII ст. // Генеалогія. Зб. Наукових праць / Ред. В. Смолій. Вип. 1. – К.: Простір, 2013. – С. 71–80.
74. Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII століття / Н. Білоус. – К.: Простір, 2011. – 199 с.
75. Білоус Н. Привілей на шляхетство киянам Ходикам-Кобизевичам 1589 р. / Н. Білоус // Сфрагістичний щорічник. Вип. 2 / Ред. П. С. Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – С. 93–98.

76. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
77. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
78. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Д. Бовуа. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.
79. Богатчук С. С. Українське чумацтво в першій половині XIX ст. / С. С. Богатчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. – 2010. – Вип. 18. – С. 34–38.
80. Боголепов М. И. Финансы, правительство и общественные интересы / М. И. Боголепов. – СПб.: Тип. О. Н. Попова, 1907. – 333 с.
81. Боголепов М. И. Биржи и банки / М. И. Боголепов // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. – С. 363–384.
82. Бойко І. Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII ст. / І. Бойко // Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII столітті / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Т. 2. – К.: ВУАН, 1928. – С. 11–22.
83. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII / І. Д. Бойко. – Львів: АН УРСР, 1963. – 332 с.
84. Боплан Г. Описание Украины / Г. Боплан. – М.: Древлехранилище, 2004. – 576 с.
85. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – К.: Наукова думка, 1986. – 262 с.
86. Борисенко В. Й. Хлібний ринок Лівобережної України другої половини XVII ст. / В. Й. Борисенко // Український історичний журнал. – 1988. № 3. – С. 111–121.
87. Бородкин Л. И. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л. И. Бородкин, А. В. Коновалова. – СПб.: Алетейя, 2010. – 296 с.
88. Бортнікова А. А. Інститут володимирського вїйта в структурі управління містом за магдебурзьким правом XV–XVI століть / А. А. Бортнікова // Політикус. – 2017. – № 6. – С. 53–56.
89. Борщак І. Арешт Войнаровського / І. Борщак // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1925. Т. 138–140. – С. 131–157.
90. Бочкарёв К. П. Очерки лубенской старины. Вып. 1. / К. П. Бочкарёв. – М.: Т-во А. Левенсон, 1900. – 39 с.

ЛІТЕРАТУРА

91. Боуин Е. Г. Джон Хьюз (Юзовка) / Е. Г. Боуин // Юз і Юзівка. – Донецьк: Кардинал, 2000. – С. 100–159.
92. Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов. – М.: Наука, 1989. – 192 с.
93. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы / Б. Ф. Брандт // Россия в конце XIX века [под ред. В. И. Ковалевского]. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1900. – С. 617–621.
94. Братковский Д. Світ, по частинах розглянутий / Д. Братковский. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. – 464 с.
95. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму / І. М. Бровер. – У 2 т. Т. 2. – К.: Партійне видавництво «Пролетар», 1933. – 193 с.
96. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм / Ф. Бродель. – У 3 т. Т. 1. Структури повсякденності. Можливе і неможливе. – К.: Основи, 1995. – 543 с.
97. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм / Ф. Бродель. – В 3 т. Т. 2. Игры обмена. – М.: Прогресс, 1988. – 632 с.
98. Бродель Ф. Динамика капитализма / Ф. Бродель. – Смоленск: Полиграмма, 1993. – 127 с.
99. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. Ч. 1: Роль среды / Ф. Бродель. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 496 с.
100. Броневский В. Б. Путешествие от Триеста до С.-Петербурга в 1810 г. / В. Б. Броневский. – В 2 ч. Ч. 2. – М.: В университетской типографии, 1828. – 410 с.
101. Брутовець. Вкуп брутової нафти / Брутовець // Діло. – 1923. – 23. 04. – С. 3–4.
102. Брюссель // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 22.
103. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / О. Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
104. Будзиновський В. Двигнене промислу / В. Будзиновський // Громадський голос. – 1901 – № 26. – С. 26–29.
105. Бужинський М. З історії полтавського магістрату за перші роки його існування (1752–1767) / М. Бужинський // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. 1927. Кн. XI. – С. 171–184.
106. Букатевич Н. І. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси / Н. І. Букатевич. – Одеса, 1928. – 89 с.
107. Букатевич Н. І. Чумацтво в XVII – XVIII століттях / Н. І. Букатевич // Вісник Одеської комісії краєзнавства при ВУАН. – 1925. – Ч. 2/3. – С. 239–244.
108. Булгаков М. Киев-город / М. Булгаков // Собрание сочинений в 8 томах. Т. 1. – М.: Азбука-классика, 2002. – С. 295.

109. Булгаков М. А. Белая гвардия / М. А. Булгаков // Собрание сочинения в 5 т. Т. 1. – М.: Художественная литература, 1992. – С. 223.
110. Быков П. М. Последние дни Романовых / П. М. Быков. – М.: Государственное издательство, 1930. – 109 с.
111. Былим-Колосовский Н. Развитие донецкой каменноугольной промышленности / Н. Былим-Колосовский // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 47. – С. 346–355.
112. В. В. Судьбы капитализма в России / В. В. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1882. – 312 с.
113. В 300 ліття Хмельниччини. Збірник за ред. Б. Крупницького. – Мюнхен: Заграва, 1948. – 168 с.
114. В Киевской экспортной палате // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 41. – С. 3.
115. В «тёмных» банках // Банковое дело. – 1913. – № 11. – С. 18–19.
116. В-цкий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском Побережьи / Н. В-цкий // Киевская старина. – 1896. – № 7–8. – С. 113–132.
117. Вааль Э. Заяц с янтарными глазами: скрытое наследие / Э. де Вааль. – М.: АСТ: CORPUS, 2013. – 432 с.
118. Вайль П. Гений места / П. Вайль. – М.: АСТ: CORPUS, 2013. – 448 с.
119. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. В 4 т. Т. I. Капиталистическое сельское хозяйство и истоки европейского мира-экономики в XVI веке. / И. Валлерстайн. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 586 с.
120. Валлерстайн И. Мир-система Модерна. В 4 т. Том II: Меркантилизм и консолидация европейского мира-экономики, 1600–1750 гг. / И. Валлерстайн. – М.: Русский фонд содействия образованию и науке, 2015. – 528 с.
121. Валуев П. А. Записки / П. А. Валуев // Русская старина. – 1891. – Май. – С. 357.
122. Варшавский Л. М. Банки и банкирские конторы Российской империи / Л. М. Варшавский. – М.: Тип. И. М. Машистова, 1910. – 211 с.
123. Василевский Л. Современная Галиция / Л. Василевский. – СПб.: Тип. Народная польза, 1900. – 231 с.
124. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М. Вебер // Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайдено. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
125. Вербовий М. В. Українська традиція кооперативного забезпечення / М. В. Вербовий // Фінанси України. – 2004. – № 6. – С. 52–58.

126. Вербовий М. В. Крайовий Союз Кредитовий як феномен національного господарського руху в Галичині на межі XIX–XX ст. / М. В. Вербовий // Науковий вісник. – Л.: УкрДЛТУ. – 2004. – Вип. 14.1. – С. 127–130.
127. Вересаев В. Подземное царство / В. Вересаев // Открытие страны огня. Сборник произведений русских писателей о Донбассе. – Донецк: Донбасс, 1967. – С. 83–116.
128. Верещинский И. Способ заселения нового Киева... / И. Верещинский // Киевская старина. – 1894. – № 3 – С. 403–425.
129. Верн Ж. Упрямец Керабан. Север против Юга / Ж. Верн. – СПб.: Logos, 2001. – 688 с.
130. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Сост. М. Довнар-Запольский. – К.: Товарищество Л. М. Фиш и П. Е. Вольсов, 1913. – С. 85.
131. Вигель Ф. Ф. Записки Филиппа Филипповича Вигеля. Части первая – четвертая / Ф. Ф. Вигель. – М.: В университетской типографии, 1891. – 840 с.
132. Вигель Ф. Ф. Записки. В 2 кн. Кн. 2. – М.: «Захаров», 2003. – 1360 с.
133. Винар Л. Андрій Войнаровський / Л. Винар. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1962. – 128 с.
134. Винниченко В. К. Щоденник. 1911–1920 / В. К. Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк, Канадський Інститут Українських Студій, 1980. – 500 с.
135. Винничук Ю. П. Кнайпи Львова / Ю. П. Винничук. – Львів: Піраміда, 2005. – 289 с.
136. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять / Д. Вирський. – К.: Ін-т історії України, 2013. – 215 с.
137. Витанович І. Соціально-економічні ідеї в змаганнях галицьких українців на переломі XIX–XX в. / І. Витанович. – Мюнхен, 1970. – 74 с.
138. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
139. Витт В. В. История польской литературы / В. В. Витт. В 3 т. Том 1. – М.: Наука, 1968. – 612 с.
140. Витте Е. И. Путевые впечатления: Буковина и Галичина с историческими очерками // Е. И. Витте. – К., 1904. – 249 с.
141. Витте С. Ю. Воспоминания: Детство. Царствование Александра II и Александра III. / С. Ю. Витте. – Берлин: Слово, 1923. – 441 с.
142. Витте С. Ю. О положении нашей промышленности (Докладная записка С. Ю. Витте Николаю II, февраль 1900 г.). – 194.226.181.43/biblio/vitte/v1900.ssi.

ЛІТЕРАТУРА

143. Вишенський І. Вибрані твори / І. Вишенський. – К.: Дніпро, 1972. – 127 с.
144. Вишенський І. «Христолюбивому братству львівському...» / І. Вишенський // Твори Вишенський. – <http://sites.utoronto.ca>
145. Вишенский И. Сочинения / И. Вишенский. – М.: АН СССР, 1955. – 372 с.
146. Вишенський І. Книжка / І. Вишенський. – <http://litopys.org.ua>
147. Внутреннее обозрение // Народное хозяйство. – 1901. – Кн. 5. – С. 137.
148. Вовчок М. Чумак / М. Вовчок // Украинские народные рассказы. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1859. – С. 79–88.
149. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Часть 1. Киевская губерния. – СПб.: Тип. Департамента генерального штаба, 1848. – 871 с.
150. Возняк М. У шостидесятиріччя матері українських економічних організацій / М. Возняк // Львівські вісті. – 1943. – 06 січня.
151. Войнаровський Т. Внесення Т. Войнаровського і товаришів в справі відродження селянства / Т. Войнаровський // Економіст. – 1908. – № 7. – С. 3–8.
152. Войнаровський Т. Вплив Польщі на економічний розвій України-Руси / Т. Войнаровський. – Львів: Друкарня НТШ, 1910. – 59 с.
153. Войнаровський Т. Спогади з мого життя / Т. Войнаровський // Історичні постаті Галичини XIX–XX ст. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка, 1961. – С. 15–78.
154. Волконский С. Г. Записки Сергея Григорьевича Волконского (декабриста) / С. Г. Волконский. – СПб.: Синодальная типография, 1902. – 548 с.
155. Волониць В. С. Грецькі торгові доми в Одесі XIX ст. / В. С. Волониць // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія, Політологія. – 2011. Вип. 1. – С. 22–30.
156. Вольский М. Очерк истории хлебной торговли Новороссийского края с древнейших времён до 1852 года / М. Вольский. – Одесса: Тип. Францова и Нитче, 1854. – 158 с.
157. Волынская революция первой четверти XIX столетия. Письма надворного советника Опытова графине Старожиловой. Письмо третье (октябрь 1818 года) // Киевская старина. – 1883. – Т. V. – С. 777–828.
158. Воротынцев Л. В. «Татарский» торговый путь («Via Tatarica») в системе международной торговли XIII–XV вв. / Л. В. Воротынцев // Золотоордынское обозрение. – 2019. 7 (1). – С. 77–89.
159. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Т. 1. – М.: АН СССР, 1954. – 588 с.

160. Врангель Н. Е. Воспоминания: от крепостного права до большевиков / Н. Е. Врангель. – М.: Новое литературное обозрение, 2003 – С. 198.
161. Всевожский Н. С. Путешествие через Южную Россию, Крым и Одессу / Н. С. Всевожский. – В 2 т. Т. 1. – М.: Тип. А. Семёна, 1839. – 495 с.
162. Вся Одесса: адресная и справочная книга всей Одессы. 1912 г. – Одесса: Одесские новости, 1912. – 366 с.
163. Гавлич І. Діяльність «Земельного банку гіпотечного» у Східній Галичині в 1910–1914 рр. / І. Гавлич // Гілея. – № 73. – С. 13–14.
164. Гаженко А. Г. Заметки о хлебной торговле / А. Г. Гаженко // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – № 8–9. – С. 17–23.
165. Гайко Г. І. Нарис історії гірництва в Україні / Г. І. Гайко, В. С. Білецький. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2022. – 189 с.
166. Галаган М. М. З моїх споминів / М. М. Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 655 с.
167. Галичина, Буковина, Угорская Русь. – М.: Задруга, 1915. – 230 с.
168. Гвоздик-Прицак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке / Відп. ред. О. Митанич. – К.: ТОВ «Видавництво «Обереги», 1999. – 215 с.
169. Гелей С. Діяльність Крайового кредитного союзу в І половині ХХ ст. / С. Гелей // Українська кооперація. Історичні та соціально-економічні аспекти. – Л.: Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Т. 2. – С. 92–98.
170. Гельмерсен Г. П. Донецкий каменноугольный кряж и его будущность в промышленном отношении / Г. П. Гельмерсен // Горный журнал. – 1865. – № 1. – С. 89–119.
171. Генеалогія. Зб. Наукових праць / Ред. В. Смолій. Вип. 1. – К.: Простір, 2013. – 440 с.
172. Герои дня. Из залы суда. Часть 2. // Киевское слово. – 1896. – № 3180. – 17 нояб. – С. 4.
173. Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе / А. Гершенкрон. – М.: Дело, 2015. – 536 с.
174. Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. – Т. І. – Кн. 2 – К.: Свічадло, 2009. – 360 с.
175. Гиляровский В. Железная горячка // Трущобные люди. Очерки, рассказы, репортажи / В. Гиляровский. – М.: Правда, 1989. – С. 153 – 156.
176. Гиндин И. Ф. Русские коммерческие банки: из истории финансового капитала в России / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1948. – 466 с.

177. Гиндин И. Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы) / И. Ф. Гиндин. – М.: Госфиниздат, 1960. – 415 с.
178. Глейзер Э. Триумф города / Э. Глейзер. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2014. – 432 с.
179. Гнатюк В. Польський літератор М. А. Грабовський і його приєднання з П. О. Кулішем / В. Гнатюк // Записки історико-філологічного відділу. – 1928. – Кн. XXI–XXII. – С. 227–248.
180. Говоров И. Проблема коррупции в российской полиции на рубеже XIX–XX вв. // Новейшая история России. – 2011. – № 2. – С. 122–140.
181. Гоголь В. А. Простак, или хитрость женщины, перехитренная солдатом / В. А. Гоголь // Основа. – 1862. – № 2. – С. 19–43.
182. Гоголь Н. В. Повесть о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем / Н. В. Гоголь // Повести. «Ревизор». – М.: ОЛМА, 2004. – 797 с.
183. Гоголь Н. В. Тарас Бульба / Н. В. Гоголь. – СПб.: Азбука-классика, 2009. – 192 с.
184. Голицына-Духовская В. Ф. Из моих воспоминаний / В. Ф. Голицына-Духовская. – СПб.: Печатня Р. Голике, 1900. – 598 с.
185. Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування, 1734–1775 / В. О. Голобуцький. – К.: АН УРСР, 1961. – 415 с.
186. Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 300 с.
187. Головки Ю. Проект організації на півдні України транзитної польської торгівлі (80-і роки XVIII ст.) / Ю. Головки // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. – Одеса, 2008. – С. 103–105.
188. Головки Ю. Херсонський порт та чорноморська торгівля у проектах та записках останньої чверті XVIII – початку XIX ст. / Ю. Головки // Scriptorium nostrum. – 2014. – № 1. – С. 120–130.
189. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции. – Т. 6. – Берлин, 1922. – С. 161–303.
190. Гончар О. Щоденники (1984–1995) / О. Гончар. – К.: Веселка, 2002. – 606 с.
191. Гончарук В. Чумацький промисел і Одеса / В. Гончарук // Чорноморська минувшина. – 2013. – Вип. 8. – С. 41–59.
192. Гончарук Т. Г. Транзит Броди – Одеса в першій половині XIX ст.: історико-правовий аспект / Т. Г. Гончарук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XII. – К., 2008. – С. 95–102.

193. Гординський С. АНУМ (Спогади про Асоціацію незалежних українських мистецтв у Львові) / С. Гординський // Сучасність. – 1985. – № 4. – С. 47–65.
194. Гордон П. Дневник, 1684–1689 / П. Гордон. – М.: Наука. 2009. – 339 с.
195. Гордуновський О. Чумацький промисел в Україні: причини занепаду / О. Гордуновський, О. Гуржій // Україна в Центрально-східній Європі. Вип. 14. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2014. – С. 162–182.
196. Гордуновський О. М. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. М. Гордуновський, І. О. Гуржій, О. П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2017. – 155 с.
197. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. Горобець. – К.: Інститут історії України, 1998. – 322 с.
198. Гонимов И. Старая Юзовка / И. Гонимов. – Сталино: Сталинское областное издательство. 1955. – 229 с.
199. Грабинський С. Демон руху. Книга вогню / С. Грабинський. – К.: Знання, 2018. – 287 с.
200. Грабовецький В. Робітники та селяни Гуцульщини, гуцульські робітники та умови їх праці. – <http://history.iv-fr.net>
201. Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман / А. Гранах. – К.: Вид. Жупанського, 2012. – 336 с.
202. Григорян Г. Армянские надписи киевского собора святой Софии / Г. Григорян // Вестник общественных наук АН Арм. СССР. – Ереван, 1979. – № 4. – С. 85–93.
203. Гринспен А. Капитализм в Америке: История / А. Гринспен, А. Вулдридж. – М.: Альпина Пабlishер, 2020. – 560 с.
204. Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини / В. Гришко // В 300 ліття Хмельниччини. Збірник за ред. Б. Крупницького. – Мюнхен: Заграва, 1948. – С. 7–60.
205. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні / Я. Грицак. – К.: Критика, 2006. – 631 с.
206. Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України / Я. Грицак. – К.: Портал, 2021. – 432 с.
207. Гроссман Л. Бальзак в России / Л. Гроссман // Литературное наследие. Т. 31–32. Русская культура и Франция. – М.: Журнально-газетное объединение, 1937. – С. 149–335.
208. Груневег М. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / М. Груневег. – М.: Памятники исторической мысли, 2013. – 384 с.
209. Грушевський О. З історії економічного життя XVI в. / О. Грушевський // Україна. – 1917. – Кн. 3–4. – С. 5–19.
210. Грушевський О. Митні камори / О. Грушевський // Україна. – 1918. Кн. 1–2. – С. 21–31.

211. Грушевський О. З київського ратушного господарства XVI віку / О. Грушевський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Ред. М. Грушевський. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 109–123.
212. Грушевський М. С. Спомини / М. С. Грушевський // Дніпро. – 1988. – № 9. – С. 115–149.
213. Грушевський М. С. Студії з економічної історії України / М. С. Грушевський // Твори. У 50 т. Т. 8. Історичні студії та розвідки. – Львів: Світ, 2007. – С. 13–75.
214. Грушевський М. С. Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною / М. С. Грушевський // Студії з економічної історії України / М. С. Грушевський // Твори. У 50 т. Т. 8. Історичні студії та розвідки. – Львів: Світ, 2007. – С. 76–89.
215. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Т. 1. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1954. – 648 с.
216. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 6 : Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків / М. С. Грушевський. – Репринтне відтворення видання (Київ, Львів, 1907). – Київ: Наукова думка, 1995. – 667 с.
217. Грушевський М. Світлотині галицького життя. Михайло Яцків. «Танець тіней» / М. Грушевський // Твори у 50 т. Т. 11. – Львів: «Світ», 2008. – С. 199–212.
218. Губарь О. Начало одесского театра. Новые документы и материалы // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Одесса, 2009. – № 34. – С. 10–15.
219. Гуммерус Г. Київ у серпні та вересні 1918-го року / Г. Гуммерус // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 66–84.
220. Гурбик А. Модернізаційні процеси у фінансово-виробничих відносинах та митній сфері України (XVI – перша половина XVII століття) / А. Гурбик // Соціополітичний простір ранньомодерної України: історичні нариси. – К.: Ін-т історії НАН України, 2018. – С. 11–59.
221. Гурушина Н. Н. Английские капиталы и частное предпринимательство в России / Н. Н. Гурушина, И. В. Поткина // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки [Под ред. В. И. Бовыкина]. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 54–119.
222. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. / І. О. Гуржій. – К.: Наукова думка, 1968. – 189 с.
223. Гуржій І. О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва XIX ст. / І. О. Гуржій // Проблеми історії України. – 2009. – Вип. XVI. – С. 38–51.
224. Гуржій О. І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.) / О. І. Гуржій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 48 с.

225. Гуржій О. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.) / О. Гуржій, О. Реєнт, Н. Шапошнікова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2018. – 365 с.
226. Гуслистый К. Нариси з історії України / К. Гуслистый. – Ч. 2. – К.: АН УРСР, 1939. – 195 с.
227. Гуслистый К. Нариси з історії України / К. Гуслистый. – Ч. 3. – К.: АН УРСР, 1941. – 187 с.
228. Д-р Кость Левицький // Історичні постаті Галичини. – Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка. 1961. – С. 137–158.
229. Давыдов А. В. Воспоминания. 1881–1955 / А. В. Давыдов. – Париж: Изд-во «Альбатрос», 1982. – 269 с.
230. Данилевский Г. Нравы и обычаи украинских чумаков // Библиотека для чтения. – 1857. – Т. 142. № 3 (март). – С. 119–158; №4 (апрель). – С. 243–266; Т. 143. – № 5 (май). – С. 19–41; № 6 (июнь). – С. 137–151.
231. Данилевский Г. П. Чумаки. Из путевых заметок 1856 года о нравах и обычаях украинских чумаков / Г. П. Данилевский // Сочинения. В 24 т. Т. 1. – СПб.: Изд. А. Ф. Маркса, 1901. – С. 163.
232. Двадцатипятилетие Киевской биржи (1869–1894). – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 189 с.
233. Двадцатипятилітній ювілей Народної торгівлі // Ілюстрований календар товариства «Просвіта» за 1910 рік. – Львів: Просвіта, 1910. – С. 132–136.
234. Де Рибас А. Старая Одесса. Исторические очерки и воспоминания / А. де Рибас. – Одесса: Книжный магазин Георгия Руссо, 1913. – 379 с.
235. Дейвіс М. Боже ігрище. Історія Польщі / Н. Дейвіс. – К.: Основи, 2008. – 1079 с.
236. Дело А. С. Данилевского и его жены // Киевское слово. – 1896. – № 3179. – 16 нояб. – С. 2.
237. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі / М. Демкович-Добрянський. – Мюнхен: Український вільний університет, 1969. – 119 с.
238. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні / Т. І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1975. – 278 с.
239. Дерибас А. Старая Одесса: забытые страницы. Исторические очерки и воспоминания / А. Дерибас // Южная столица: Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. – Одесса; М.: Локид Премиум; Локид-пресс, 2009. – С. 325–408.
240. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України, 1710–1730 / І. Джиджора // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1910. Т. 98. Кн. 6. – С. 55–74.

241. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини / О. М. Дзюба. – К: Інститут історії України, 2012. – 347 с.
242. Дзюба О. Інтер'єр та мода як ознаки стилю життя козацької старшини / О. Дзюба // Соціум. 2015. Вип. 11–12. – С. 317–329.
243. Дневник и воспоминания киевской студентки // Архив русской революции. Т. 15. – Берлин, 1924. – С. 200–253.
244. Дневник Люблинского сейма 1569 года. – СПб.: Тип. В. Головина, 1869. – 786 с.
245. Довга Л. Система цінностей в українській культурі XVII століття (на прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля) / Л. Довга. – Київ – Львів: Свічадло, 2012. – 343 с.
246. Довженко О. П. Зачарована Десна / О. П. Довженко. – К.: Дніпро, 1969. – 581 с.
247. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України / І. В. Довжук. – Луганськ, 2003. – 312 с.
248. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. – В 2 т. Т. 1. – К.: Типография университета св. Владимира, 1901. – 807 с.
249. Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Киев / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском обществе истории и древностей при Московском университете. – М., 1870. – Апрель-июнь. – Кн. 2. – С. 101–167.
250. Долгоруков И. М. Славны бубны за горами или мое путешествие кое-куда 1810 года / И. М. Долгоруков. – М.: В университетской типографии, 1870. – 355 с.
251. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К.: Вид. АН УРСР, 1961. – 740 с.
252. Домонтович В. Без ґрунту / В. Домонтович. – Регенсбург: Вид. Михайла Борецького, 1948. – 217 с.
253. Дондуков-Корсаков А. М. Мои воспоминания. 1840–1844 / А. М. Дондуков-Корсаков // Старина и новизна. Кн. 5. – СПб., 1902. – С. 158–223.
254. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 18–41.
255. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії України, 2008. – 271 с.
256. Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. / О. М. Донік // Укр. історичний журнал – 2009. – № 5 (488). – С. 77.
257. Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу / О. М. Донік. – К.: Ін-т історії НАН України, 2014. – 60 с.

258. Дорошевич В. М. Манташиада / В. М. Дорошевич // Собрание сочинений. Том II. Безвременье. – М.: Товарищество И. Д. Сытина, 1905. – 304 с.
259. Дорошенко Д. Иван Тобілевич (Карпенко-Карий) / Д. Дорошенко // Киевская старина. – 1907. № 10 – С. 116–128.
260. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Д. Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 272 с.
261. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола. Спогади старого австрійця / Г. Дроздовський. – Чернівці: Книги – XXI, 2019. – 288 с.
262. Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). – Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. – 840 с.
263. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 387 с.
264. Дубровський В. До питання про міжнародну торгівлю України в першій чверті XVIII століття / В. Дубровський // Записки історико-філологічного відділу. – К.: ВУАН, 1931. – С. 369–388.
265. Думка русина з провінції // Діло. – 1888. – 02–04 червня.
266. Духневич А. В. Розвиток кредитної кооперації на західноукраїнських землях / А. В. Духневич. – <http://www.nbuv.gov.ua>
267. Духовное завещание // Киевская газета. – 1904. – 28 сент.
268. Дыбковская А. История Польши с древнейших времён до наших дней / А. Дыбковская, М. Жарын, Я. Жарын. – Варшава: Научное издательство ПБН, 1995. – 340 с.
269. Дьяков В. А. Судебно-следственные материалы как источник для изучения польской политической ссылки первой половины XIX века / В. А. Дьяков // Историография и источниковедение стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М.: «Наука», 1986. – С. 226.
270. Екельчик С. История Украины. Становление современной нации / С. Екельчик. – К.: К. И. С., 2010. – 480 с.
271. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. В 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
272. Ернст Ф. Контракти і контрактний будинок у Києві. 1798–1923 / Ф. Ернст. – К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1923. – 116 с.
273. Ерофеев П. В. А. Г. Рафалович – агент Министерства финансов и представитель деловых кругов юга России / П. В. Ерофеев // Отечественная история и историческая мысль в России XIX–XX веков: сборник статей к 75-летию Алексея Николаевича Цамутали. – СПб.: Изд. «Нестор-История», 2006. – С. 342–351.

ЛІТЕРАТУРА

274. Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины / А. Ефименко // Киевская старина. – 1895. – № 4. – С. 76–101.
275. Ефименко П. Рудни в Северщине / П. Ефименко // Киевская старина. – 1888. – Т. XXI. – С. 52–63.
276. Єрошевич П. З боротьби українського народу за свою незалежність / П. Єрошевич // За державність. Матеріали до історії війська українського. Збірник 8. – Варшава: Укр. воен.-іст. т-во. – 1938. – С. 9–65.
277. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов. – К.: Темпора, 2011. – 792 с.
278. Жаботинский В. Избранное / В. Жаботинский. – Иерусалим: Gesharim, 1992. – 334 с.
279. Жаботинский В. Е. Моя столица / В. Е. Жаботинский. – <http://az.lib.ru>
280. Жаботинский В. Пятеро / В. Жаботинский // Сочинения в 9 т. Т. 1. – Минск: Мет, 2007. – 639 с.
281. Жалоба Михаила и Гавриила Тышей-Быковских о разорении их дома в Киеве... Андреем Ходыкой // Архив Юго-Западной России. Часть 3. Т. 4. – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – С. 492–495.
282. Жалоба киевского войта Андрея Ходыки о том, что киевские мещане... составили против него заговор // Архив Юго-Западной России. Часть 3. Т. 4. – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – С. 510–512.
283. Журавский Д. О кредитных сделках в Киевской губернии / Д. Журавский. – К., 1856. – 124 с.
284. З. Л. Трускавець та українська господарка / З. Л. // Діло. – 1934. – 2 вересня. – С. 5.
285. З дневника гр. к. пароха // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1903. Т. 52. Розділ Miscellanea. – С. 3–16.
286. З приводу смерти д-ра Костя Левицького // Краківські вісті. – 1941. – 16 листопада.
287. За границей. Брюссель // Биржа. – 1913. – № 41. – С. 22.
288. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века / Л. В. Заборовский. – М.: Наука, 1981. – 180 с.
289. Загальні збори Центробанку // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 21. – С. 14.
290. Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одесщины / В. Загоруйко. – В 2 вып. Вып. 2. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1960. – 151 с.
291. Загребельний П. А. Я, Богдан / П. А. Загребельний. – К.: Дніпро, 1986. – 491 с.
292. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.

293. Закревский Н. Летопись и описание города Киева / Н. Закревский. – В 2 ч. Ч. 1–2. – М.: В Унив. тип., 1858. – 266 с.
294. Записки Петра Дмитриевича Селецкого // Киевская старина. – 1884. – № 9. – С. 82–103.
295. Заруба В. Козацька старшина гетьманської України (1648–1782): персональний склад та родинні зв'язки / В. Заруба. – Дніпропетровськ: Ліра, 2011. – 918 с.
296. Заседание думы // Киевлянин. – 1907. – 12 янв.
297. Захарченко М. М. Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко. – К.: Лито-тип. заведение С. В. Кульженко, 1888. – 346 с.
298. Заяць А. Луцькі війти у XV – першій половині XVII століття / А. Заяць // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2015. – Вип. 51. – С. 194–242.
299. Заяць А. «Єврейське» щастя: як волинський єврей Майер Давидович збирав свій капітал (перша половина XVII ст.) / А. Заяць // Соціум. – 2013. – Вип. 10–12. – С. 255–274.
300. Звіт з діяльності Земельного Банку Гіпотечного (акційної спілки у Львові) за 1927 рік. – Львів, 1928. – 20 с.
301. Звіт про діяльність і баланс нафтової акційної спілки «Унія» у Львові. – ЦДІА України, м. Львів. – Ф. 682. – Оп. 1. – Справа № 61.
302. Згадка за б. п. отца Льва Трещаковского // Наука. Месячная газета. – 1876. – Т. 5. № 2. – С. 133–136.
303. Земельний Банк гіпотечний, спілка акційна у Львові // Економіст. Місячник економічно-господарський. – Львів: 3 друкарні «Діла», 1912. – Ч. 4. – С. 96–97.
304. Зеньковский В. В. Пять месяцев у власти. Воспоминания / В. В. Зеньковский. – М.: REGNUM, 2011. – 648 с.
305. Ивакин Г. Ю. Киев в XIII–XV веках / Г. Ю. Ивакин. – К.: Наукова думка, 1982. – 104 с.
306. Иностранные капиталы. Часть 2 // Киевское слово. – 1898. – № 3731. – 1 июня. – С. 1.
307. Исаев А. А. Начала политической экономии / А. А. Исаев. – СПб.: Книжный магазин А. Ф. Цинзерлинга, 1900. – 709 с.
308. Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст./ Г. Івакін. – К.: Наукова думка, 1996. – 272 с.
309. Ісаєвич Я. Д. Історія Львова: у трьох томах. Т. 2. 1772 – жовтень 1918. – Л.: Центр Європи, 2007. – 559 с.
310. Історія України. Новітня доба [За ред. акад. В. М. Литвина]. – К.: Академвидав, 2012. – 480 с.
311. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. – К.: АН УССР, 1941. – С. 121–122. – 291 с.
312. Из архива К. Э. Андреевского. Записки Э. С. Андреевского. В 2 т. Т. 2. – Одесса: Тип. Южнорусского общества печатного дела, 1914. – 362 с.

ЛІТЕРАТУРА

313. Из воспоминаний отшельника к-ской пустыни // Киевская старина. – 1887. – № 12. – С. 718–760.
314. Из киевского росписного списка 1684 года // Киевская старина. – 1889. – №5–6. – С. 579–581.
315. Из писем помещиков Киевской губернии к киевскому гражданскому губернатору Панкратьеву // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 177–181.
316. Иванюков И. Очерки провинциальной жизни / И. Иванюков // Русская мысль. – 1893. – Кн. 12. – С. 229–260.
317. Извлечения из сочинений Михайла Литвина // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Т. 1. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – С. 1–55.
318. Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. – К.: Тип. Императорского Университета св. Владимира, 1904. – 355 с.
319. История городов и сёл Украинской ССР. В 26 т. Ворошиловградская область. – К.: Гл. редакция укр. сов. энциклопедии, 1976. – 727 с.
320. История Императорского университета Св. Владимира. В 2 т. Т. 1. – К.: В тип. Императорского университета Св. Владимира, 1884. – 674 с.
321. История торговли и промышленности в России / Под ред. П. Х. Спасского. Т. 1. Вып. 3. Исторический очерк развития торговых учреждений в России: Биржи, страховые общества, товарные склады и другие торговые учреждения. – СПб., 1911. – С. 53–82.
322. История Украинской ССР. В 2 т. Т. 1. – К.: АН УССР, 1956. – 856 с.
323. Із австрійсько-німецької українки. – Львів: Аверс, 2008. – 104 с.
324. Інж. К. Наш національно-господарський інтерес у нафтовім промислі / Інж. К. // Діло. – 1938. – 7 травня. – С. 5.
325. Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин / В. В. Небрат, Н. О. Горін, Н. А. Супрун та ін. – Київ: Ін-т економіки і прогнозування НАН України, 2021. – 528 с.
326. Історія Львова. – Л.: Вид. ЛНУ, 1956. – 294 с.
327. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1983. – 534 с.
328. Історія України в документах і матеріалах. Т. 3. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки). – К.: АН УРСР, 1941. – 290 с.
329. К банкротству банковской конторы В. Л. Вайнбаума // Киевское слово. – 1899. – № 4007. – 6 марта. – С. 2.

330. К банкротству Я. Эпштейна // Киевлянин. – 1906. – 17 февр. (№ 48). – С. 3.
331. К денежному вопросу Часть 2 // Киевлянин. – 1899. – № 311. – С. 1. – Кол. 5–6.
332. К росту Киева // Киевлянин. – 1900. – 29 июля.
333. К экспорту русского сахара в Японию // Киевлянин. – 1903. – № 229. – С. 3. Кол. 3.
334. Как создается промышленная разруха // Донецкий пролетарий. – 1917. – № 10, 24 июня.
335. Кальницкий М. Не стой под стрелой / М. Кальницкий // Контракты. – 2008. – № 45. – archive.kontrakty.ua
336. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву / И. Каманин. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1888. – 91 с.
337. Каманин И. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях / И. Каманин // Киевская старина. – 1888. – № 7. – С. 69–78.
338. Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого / И. Каманин // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 4: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. – К.: Типография Н. Корчак-Новицкого, 1914. – С. I–CI (3–101).
339. Каманін І. М. Три тестаменти Адама Кисіля / І. М. Каманін // Україна. – 1918. – № 1–2. – С. 49–68.
340. Карамзин Н. М. Письма русского путешественника (1791–1792) / Н. М. Карамзин. – М.: Правда, 1982. – 605 с.
341. Кардашев В. П. Фондовые биржи в России / В. П. Кардашев // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Биржа. История и современная организация фондовых бирж на Западе и в России. / Под ред. Л. Н. Яснопольского. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1917. – С. 185–218.
342. Карманський П. Українська богема (Сторінки вчорашнього). З нагоди тридцятиліття. «Молодої музи» / П. Карманський. – Львів: Краса і сила, 1936. – 118 с.
343. Карманський П. Українська богема: Люнатик / П. Карманський // Остап Луцький і сучасники. – Нью-Йорк–Торонто: Українська вільна академія наук, 1994. – С. 187–202.
344. Карпенко-Карий І. Чумаки / І. Карпенко-Карий // Твори в 3 тт. Т. 2. – К.: Держ. вид. художньої літератури, 1960. – С. 169–230.
345. Катастрофа банку селянського // Діло. – 1884. – 14 (26) января. – С. 2–3.
346. Качала С. Що нас губить, а що нам помочи може: [письмо до руських громадян] / С. Качала. – Львів, 1874. – 70 с.

347. Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України / А. Качор. – Вінніпег: Накладом Української вільної академії наук, 1992. – 40 с.
348. Кельсиев В. Галичина и Молдавия. Путевые письма // В. Кельсиев. – СПб.: Печатня В. Головина, 1868. – 351 с.
349. Кембриджская история капитализма. В 2 т. Т. 1. – М.: Институт Гайдара, 2021. – 800 с.
350. Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени. В 2 т. Том 1: 1700. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. – 464 с.
351. Киев и Университет Св. Владимира при императоре Николае I: 1825–1855. – Издание Ун-та Св. Владимира. – Киев: Типогр. С. В. Кульженко, 1896. – 100 с.
352. Киевская биржа // Киевское утро. – 1910. – 30 окт. – С. 4.
353. Киевская контрактная ярмарка 1923 года. Проспект-справочник. – К.: Правда. 1923. – 127 с.
354. Киевские контракты (Письмо к издателям, 18 февраля 1825 года) // Северная пчела – 1825. – 25 февраля.
355. Киевский обыватель грек Иотий // Киевская старина. – 1895. Июль (Документы, известия, заметки). – С. 4–7.
356. Кинг Ч. Одесса. Величие и смерть города грёз / Ч. Кинг. – М.: Изд. Ольги Морозовой, 2013. – 336 с.
357. Кистяковский В. В. Учебник экономической географии / В. В. Кистяковский. – СПб. – К.: Изд-во «Сотрудник», 1911. – 330 с.
358. Кисіль А. Лист до Гнездинського архієпископа М. Лубенського про перемоги Богдана Хмельницького. – <http://litopys.org.ua>
359. Кісіль І. М. Привілей на Магдебурзьке право Полтаві у 1752 р. (До питання про автономію міської громади) / І. М. Кісіль // Архіви України. – 2015. – № 5–6. – С. 23–34.
360. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. – Т. 1: 1874–1879. – К.: Наукова думка, 1994. – 648 с.
361. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. – Т. 2: 1874–1879. – К.: Наукова думка, 1995. – 583 с.
362. Клебановский П. Воспоминания о фирме братьев Яхненко и Симиренко / П. Клебановский // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – № 2. – С. 251–262.
363. Клепацький П. Декілька документів з Диканського архіву Кочубеїв / П. Клепацький // Український археографічний збірник. Т. 3. – К.: ВУАН, 1930. – С. 253–263.
364. Клименко П. Місто і територія на Україні за Гетьманщини (1654–1767) / П. Клименко // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – 1926. – Кн. VII–XVIII. – С. 309–357.

ЛІТЕРАТУРА

365. Книга посольская метрики великого княжества Литовского (с 1545 по 1572 год). – М.: В университетской типографии, 1843. – 518 с.
366. Княжевич М. Проект поліпшення торгівлі на Україні, 1784 р. / М. Княжевич // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 1897. Т. 18. Кн. 4. – С. 1–8.
367. Кобилянська О. Ю. Оповідання / О. Ю. Кобилянська. – Л.: Каменяр, 1982. – 271 с.
368. Кобринська Н. Як стара Янова їхала залізницею від Коломиї до Бурштина / Н. Кобринська // Зоря. – 1886. – № 12. – С. 197–200.
369. Ковалинский В. Меценаты Киева / В. Ковалинский. – К.: Кий, 1998. – 528 с.
370. Ковалинский В. В. Киевские хроники. Кн. 2. Юбилеи 2012 / В. В. Ковалинский. – К.: ВАРТО, 2012. – 287 с.
371. Ковалинский В. В. Семья Терещенко / В. В. Ковалинский. – К.: Пресса України, 2003. – 388 с.
372. Ковалів С. (Пятка С.). Продукція нафти (скального олію) в Бориславі / С. Ковалів (С Пятка) // Літературно-науковий вісник. – 1903. – Т. V. – С. 100–113.
373. Ковалів С. Галицька Каліфорнія / С. Ковалів. – Х.: Вид. «Рух», 1930. – 226 с.
374. Козлов А. Былая слава (Родословная Харитоненко) / А. Козлов // Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. – Чернівці, 2006. – Вип. 7. – С. 95–105.
375. Коковцов В. Н. Из моего прошлого. Воспоминания 1903–1919 гг. / В. Н. Коковцов. – В 2 т. Т. 1. – Париж: Изд. журнала «Иллюстрированная Россия», 1933. – 504 с.
376. Коммерческие банки в 1913 году // Банки и биржа. Ежегодник на 1914 год. – Пг.: Банки и биржа, 1914. – С. 100–101.
377. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII століття / О. С. Компан. – К.: Вид. АН УРСР, 1963. – 387 с.
378. «Компания екатерининских угольных копей в Яшиково», устав... заявленный 7 марта 1910 года. – Екатеринбург, 1911. – 30 с.
379. Коновалова А. В. Российский фондовый рынок в начале XX в.: факторы курсовой динамики / Л. И. Бородкин, А. В. Коновалова. – СПб.: Алетейя, 2010. – 296 с.
380. Контракт на постройку церкви XVII века // Киевская старина. – 1884. Т. 8. № 3 (Известия и заметки). – С. 522–524.
381. Кордт В. Русское зерно на голландском хлебном рынке в 30-х годах XVII века / В. Кордт // Техника, экономика и право. – 1925. – № 1. – С. 81–104.
382. Короленко В. Г. История моего современника / В. Г. Короленко. – В 4 т. Т. 1–2. – М.: Правда, 1985. – С. 15.

383. Костомаров Н. И. Руина. Мазепа. Мазепинцы / Н. И. Костомаров. – М.: Чарли, 1995. – 797 с.
384. Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой / Н. И. Костомаров. – М.: Directmedia, 2013. – 873 с.
385. Кохановський З. До історії українського інженерського руху / З. Кохановський // Інженери-українці в діаспорі. – Торонто: Клуб сеньорів, 1992. – С. 23–41.
386. Кочергін І. О. Олександр Поль: мрії, справи, спадщина / І. О. Кочергін. – Дніпропетровськ: НГА, 2002. – 222 с.
387. Кошиць О. Спогади / О. Кошиць. Ч. 1. – Вінніпег: Новий шлях, 1947. – 367 с.
388. Краттер Ф. Листи про сучасний стан Галичини. Проблеми статистики і людинознавства / Ф. Краттер // Із австрійсько-німецької українки. – Львів: Аверс, 2008. – С. 16–22.
389. Крах банкирской конторы И. Г. Зейферта // Банковая и торговая газета. – 1903. – № 29. – С. 495.
390. Крах банкирской конторы Якова Эпштейна // Русское слово. – 1906. – 16 февр. – 1907. – 18 мая.
391. Крах конторы Торгового дома «А. Данилевский» // Киевское слово. – 1887. – 10 июня; 1887. – 14 апр.
392. Крах сахарозаводческой фирмы // Киевская жизнь. – 1906. – № 13. – 18 февр. – С. 2.
393. Крашевский Ю. Воспоминания об Одессе, Едисане и Буджаке / Ю. Крашевский. – Одесса, 2019. – 256 с.
394. Крещенская ярмарка в Киеве в 1846 году // Киевские губернские ведомости. – 1846. – № 10. – 8 марта.
395. Крещенская ярмарка в Киеве в 1847 году // Киевские губернские ведомости. – 1847. – № 14. – 4 апреля.
396. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К.: Стило, 2002. – 396 с.
397. Кривошея І. Реєстр розподілу майна між спадкоємцями полковника гадяцького Федора Криницького / І. Кривошея. – <https://www.eminak.net.ua>
398. Крикун М. Воеводства Правобережної України в XVI–XVIII ст. / М. Крикун. – Львів, 2012. – 702 с.
399. Крип'якевич І. Матеріали до історії торгівлі Львова / І. Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1905. Том LXV. Кн. 3. – С. 1–24.
400. Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI віку / І. Крип'якевич // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1907. Том LXXIX. Кн. 5. – С. 5–51.
401. Крип'якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького / І. Крип'якевич // Записки наук. тов. ім. Шевченка. Т. 130. – Львів, 1920. – С. 73–106.
402. Кронин А. Звёзды смотрят вниз / А. Кронин. – Донецк: Донбасс, 1982. – 645 с.

403. Крупка О. Земська судова номенклатура Правобережної України у другій половині XVI – першій половині XVII століть / О. Крупка // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2000. – № 1. – С. 173–181.
404. Крымов В. «Чтобы жизнь не была так печальна» / В. Крымов. – Одесса: Тип. Акц. О-ва Изд. Дела «Копейка», 1917. – 172 с.
405. Кугель И. Р. Из воспоминаний. Записки редактора / И. Р. Кугель // Литературный современник. – 1940. – № 12. – С. 120–131.
406. Кузьменко Г. Отношение землевладельца Одесского района к вопросу об одесских мостовых / Г. Кузьменко // Одесские ведомости. – 1860. – 8 октября.
407. Кулиш П. А. Несколько предварительных слов / П. А. Кулиш (В. А. Гоголь. Простак, или хитрость женщины, перехитренная солдатом) // Основа. – 1862. – № 2. – С. 19–43.
408. Кулиш П. Взгляд южно-русского человека на немецко-польскую цивилизацию / П. Кулиш // Основа. – 1862. – С. 13–16.
409. Кулишер И. М. История русской торговли и промышленности / И. М. Кулишер. – Челябинск: Социум, 2003. – 557 с.
410. Куприн А. Звезда Соломона / А. Куприн // Собр. соч. в 10 т. Т. 7. – М.: Книжный клуб Книгобек, 2010. – 382 с.
411. Куприн А. Юзовский завод / А. Куприн // Собр. соч. В 9 т. Т. 2. – М.: Художественная литература, 1971. – С. 9.
412. Куприн А. И. Яма / А. И. Куприн // Полное собрание сочинений в 10 томах. Т. 6. – М.: Воскресенье, 2007. – 541 с.
413. Куприн А. Молох / А. Куприн // Полное собрание сочинений в 10 т. Т. 1. – М.: Воскресенье, 2006. – С. 43.
414. Купчанко Г. Галичина и её русские жители / Г. Купчанко. – Вена: Книгопечатня Фридриха Ясперса, 1896. – 87 с.
415. Курило В. С. Нариси історії Луганщини / В. С. Курило, О. В. Набока, О. А. Заюудкова. – Полтава, Київ: Талком, 2023. – 301 с.
416. Кутшеба С. Очерк истории общественно-государственного строя Польши / С. Кутшеба. – СПб.: Изд. А. Суворина, 1907. – 231 с.
417. Л. Из прошедшей жизни малорусского дворянства / Л. // Киевская старина. – 1888. №10. – С. 146–161.
418. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / Т. Лазанська. – К.: Ін-т історії України, 1999. – 282 с.
419. Лазаревский А. М. Люди старой Малороссии / А. М. Лазаревский. – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1882. – 138 с.
420. Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – Т. 1. Полк Стародубский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. – 470 с.

421. Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – Т. 2. Полк Нежинский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893. – 521 с.
422. Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – Т. 3. Полк Прилуцкий. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893. – 426 с.
423. Лазаревский А. Суды в старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 7–8. – С. 75–115.
424. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку / К. Лазаревська // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 275–307.
425. Лазаренко О. М. Спогади про Ніжин. 100 років тому / О. М. Лазаренко. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. – 152 с.
426. [Ламанский Е. И.] Из воспоминаний Евгения Ивановича Ламанского (1840–1890) / Е. И. Ламанский // Русская старина. – 1815. – Кн. X. – С. 58–68; Кн. XII. – С. 401–416.
427. Лал Д. Непреднамеренные последствия / Д. Лал. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 338 с.
428. Ландман З. Моя Галичина. Край за Карпатами / З. Ландман. – Чернівці: Книги – XXI, 2019. – 208 с.
429. Лаппо И. И. Великое княжество Литовское / И. И. Лаппо. – В 2 т. Т. 1. – СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1901. – 780 с.
430. Ле-Пле Ф. Исследование каменноугольного Донецкого бассейна / Ф. Ле-Пле. – М.: Тип. А. Семена, 1854. – 691 с.
431. Лев В. Львівська богема між двох війн / В. Лев // Наш Львів. Ювілейний збірник, 1252–1952. – Нью-Йорк: Червона калина, 1953. – С. 176–178.
432. Левин И. И. Акционерные коммерческие банки России / И. И. Левин. – М.: Дело, 2010. – 512 с.
433. Левицкий О. Транспорт вещей Петра I, арестованный на Волыни в 1701 году / О. Левицкий // Киевская старина. – 1890. № 10. – С. 143–147.
434. Левицкий О. И. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. / О. И. Левицкий. – Киев: Изд. ред. жур. «Киевская старина», 1902. – 313 с.
435. Левицкий О. Нехворощанский сотник Фёдор Сухо-млин / О. Левицкий // Киевская старина. – 1901. № 5. – С. 149–163.
436. Левицький К. Про каси позичкової разом з Статутом товариства каси позичкової «Власна поміч» / К. Левицький. – Л.: Просвіта, 1889. – 56 с.
437. Левицький К. Про сільські каси позичкові і щадниці / К. Левицький. – Львів: Просвіта, 1894. – 72 с.

438. Левицький К. Нарід собі / К. Левицький // Свобода. Український дневник (Jersey City). – 1925. – № 284, 7 грудня. – С. 2.
439. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 / К. Левицький. – Л., [накладом автора], 1926. – 736 с.
440. Левицький К. Великий зрив. До історії української державності / К. Левицький. – Львів: Червона калина, 1931. – 152 с.
441. Левицький К. Як ми основували Ревізійний Союз Українських Кооперативів / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. – Л., 1933. – Ч. 1–2. – С. 3–6.
442. Левицький К. Чому збираємо ощадності / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. – Л., 1932. – Ч. 43. – С. 2–7.
443. Левицький К. Як працює наша кооперація / К. Левицький // Господарсько-кооперативний часопис. – 1938. – Ч. 17–18. – С. 3–8.
444. Левицький М. Українці в нафтовім промислі / М. Левицький // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). – Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. – С. 596–598.
445. Левицький О. Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини / О. Левицький // Україна. – 1917. Кн. 1–2. – С. 20–37.
446. Левицький О. І. По судах Гетьманщини: нариси народного життя Гетьманщини 2-ї половини XVII віку / О. І. Левицький. – Харків: Рух, 1930. – 252 с.
447. Левус Н. Львівський синдик Павло Щербич / Н. Левус // Acta studiosa historica. – 2005. – Ч. 6. – С. 43–56.
448. Легін С. Як виглядав Львів в 1838 році – враження німецького мандрівника / С. Легін. – <https://photo-lviv.in.ua>
449. Леонов О. П. Греки и экономическое развитие Украины в конце XIX – начале XX в. – Донбасс и Приазовье: Проблемы социального, национального и духовного развития / О. П. Леонов, Г. Л. Леонов // Тезисы докладов международной научно-практической конференции. – Мариуполь, 1993. – С. 123–136.
450. Лепкий Б. Казка мого життя / Б. Лепкий. – Тернопіль: Богдан, 2014. – 416 с
451. Лепкий Л. Борислав / Л. Лепкий // Ілюстрована Україна. – 1914. – Ч. 3. – С. 53–54.
452. Лепкий Л. Твори: поезія, проза, публіцистика / Л. Лепкий. – Тернопіль: Тернограф, 2001. – С. 172.
453. Лернер О. М. Одесская старина. Исторические очерки / О. М. Лернер. – Одесса: Тип. Г. М. Левинсон, 1902. – 36 с.

454. Леруа-Болье П. Падение русских промышленных ценностей и кризис железной и угольной промышленности в России / П. Леруа-Болье // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1901. – № 41. – С. 57–60.
455. Лесков Н. С. Печерские антики / Н. С. Лесков // Собрание сочинений. Т. 7. – М.: Гос. Изд-во художественной литературы, 1958. – С. 203, 312.
456. Лившиц Б. Полутораглазый стрелец: Стихотворения, переводы, воспоминания / Б. Лившиц. – Л.: Сов. писатель, 1989. – 737 с.
457. Лившиц Е. Я с мертвыми не развожусь (мемуары) / Е. Лившиц. – <http://www.nm1925.ru>
458. Лисак-Тамаренко (без ініціалів). Невеселі сільські малюнки / Лисак-Тамаренко // Киевская старина. – 1904. – № 6. – С. 506–530.
459. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / М. Литвин. – М.: МГУ, 1994. – 146 с.
460. Лифарь С. Страдные годы / С. Лифарь. – В 2 кн. Кн.1. Моя юность в России. – Париж, 1935. – 111 с.
461. Лифарь С. С Дягилевым / С. Лифарь. – СПб.: Композитор, 1994. – 224 с.
462. Лифарь С. Киев – мой город / С. Лифарь // Киевские ведомости. – 1994, 16 июня. – С. 10.
463. Лизунов П. В. Банкирский дом «Г. Лесин», его операции и владелец / П. В. Лизунов // Фирмы, общество и государство в истории российского предпринимательства. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 8–10 декабря 2006 г. – СПб.: «Нестор-История», 2006. – С. 104–108.
464. Липинський В. Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський. – Відень-Київ: Видання Дніпровського Союзу Споживчих Союзів України («Дніпросоюз»), 1920. – 304 с.
465. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. – Wien: Carl Hartmann, 1926. – 580 с.
466. Лисенко К. О составе яшиковского каменного угля (Донецкий бассейн) / К. Лисенко // Горный журнал. – 1880. – № 7–8. – С. 168–171.
467. Лисенко М. В. Листи / М. В. Лисенко. – К.: Мистецтво, 1964. – 533 с.
468. Лист до законников Виленского Свято-Духовского монастыря // Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. Т. 8. – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – С. 732–798.
469. Листи Івана Мазепи. Т. 2. 1691–1700. – К.: НАН України, 2009. – 751 с.

470. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. Т. 2. – К., 1927. – С. 264–370.
471. Литвинова Т. «Помещичья правда». Дворянство Левобережной Украины и крестьянский вопрос в конце XVIII – первой половине XIX века / Т. Литвинова. – М.: «НЛО», 2019. – 357 с.
472. Лісна І. С. Становлення державності в Галичині (1912–1923) / І. С. Лісна. – Тернопіль, 2001. – 92 с.
473. Літопись, или описание краткое знатнейших действий и случаев, что в котором году діялось в Украине малороссийской... // Сборник летописей. Относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 55–56.
474. Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова / Р. Лозинський. – Львів: Видю центр ЛНУ, 2005. – 358 с.
475. Лопатин Н. В. У колыбели Донбасса / Н. В. Лопатин. – Луганск: Луганское обл. изд-во, 1960 – 279 с.
476. Лукас Р. Лекции по экономическому росту / Р. Лукас. – М.: Изд. Института Гайдара, 2013. – 288 с.
477. Лукомский Г. К. Усадьба в прошлом и настоящем: Селезнёвка К. Л. Мсциховского / Г. К. Лукомский // Столица и усадьба. – 1916. – Вып. 51. – С. 4–5.
478. Лутохин Д. А. Граф С. Ю. Витте как министр финансов / Д. А. Лутохин. – Пг.: Тип. «Двигатель», 1915. – 40 с.
479. Лучицкий И. Киев в 1766 году / И. Лучицкий. – Киевская старина. – 1888. – № 1. – С. 1–74.
480. Лучицкий И. К истории торговли в Малороссии XVIII в. / И. Лучицкий // Киевская старина. – 1894. – № 4. – С. 155–158.
481. Лучинский Ф. Я. Провинциальные нравы за последние полвека / Ф. Я. Лучинский // «Русская старина». – 1897. – № IX. – С. 633–658.
482. Любимов П. О российской каменноугольной формации и заключающихся в оной частных местонахождениях каменного угля / П. Любимов // Горный журнал. – 1833. – № 10. – С. 1–48.
483. Ляссота Е. Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева / Ляссота Е. // Мемуари до історії Південної Русі. Вип. 1. – Дніпропетровськ: Січ, 2005. – С. 159–218.
484. Львівська антологія. У 3 т. Т. 1. Укладач Ю. Винничук. – Харків: Фоліо, 2013. – 667 с.
485. Маєн Й. Розмови про львівські каварні / Й. Маєн. – <http://www.ji.lviv.ua>
486. Максимович М. А. Об участии и значении Киева в общей жизни России / М. А. Максимович. – К.: В Унив. тип., 1837. – 21 с.
487. Максимович М. А. Письма о Киеве: от Максимовича к Погодину. – Москва: Тип. М.П. Погодина, 1869. – 90 с. – Прибавление: Два письма к Петру Гавриловичу Лебединцеву (с. 75–90) (из Киевских епархиальных ведомостей, 1868 г., № 3, 9).

488. Макух І. На народній службі. Спогади / І. Макух. – К.: Основні цінності, 2001. – 572 с.
489. Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб.: Тип «Энергия», 1905. – С. 155–156.
490. Маньковский А. Поляки с Бейкер-стрит в доме Боффо / А. Маньковский, С. Котелко // Одесский альманах. – 2019. – № 78. – С. 52–69.
491. Маркевич Н. История Малороссии. В 5 т. Т. 2. / Н. Маркевич. – М.: Тип. Августа Семена, 1842. – 673 с.
492. Марков Е. Европейский Восток / Е. Марков // Вестник Европы. – 1886. – Т. 118, № 3. – С. 116–175.
493. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Я. Маркович. – В 2 ч. Ч. II. – М.: Тип. В. Готье, 1859. – 414 с.
494. Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767). В 3 ч. 1 (1717–1725). – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1893. – 329 с.
495. Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767). В 3 ч. 2 (1726–1729). – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1895. – 342 с.
496. Маркович Я. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767). В 3 ч. 3 (1730–1734). – К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1897. – 418 с.
497. Мартюк І. Центросоюз. Союз кооперативних союзів у Львові в роках 1924–1944 / І. Мартюк. – Лексингтон: Вид. М. П. Коць, 1973. – 128 с.
498. Мартынов С. Государство и экономика. Система Витте / С. Мартынов. – СПб.: Наука, 2002. – 405 с.
499. Матеріали до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2: Чумаки. – К., 1931. – 129 с.
500. Мейер Д. И. Юридические исследования относительно торгового быта Одессы / Д. И. Мейер // Юридический сборник, изданный Д. Мейером. – Казань: Изд. И. Дубровина, 1855. – С. 449–494.
501. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. / Л. Г. Мельник. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1972. – 240 с.
502. Мендельсон Л. А. Теория и история экономических кризисов и циклов. В 3 т. Т. 1. / Л. А. Мендельсон. – М.: Изд-во социально-экон. лит-ры, 1959. – 693 с.
503. Меняльная контора Я. Б. Эпштейна // Киевское слово. – 1887. – № 116. – 29 мая. – С. 1; 1887. – № 253. – 19 нояб. – С. 1.
504. Металлургические ценности на Парижской бирже // Биржа. – 1913. – № 5. – С. 6.

505. «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелогі родини Галаганів: документальна монографія / упорядники: Марина Будзар, Євген Ковальов. – К.: StreamArLine, 2019. – 516 с.
506. Мигулин П. П. Иностранные инвестиции в России // П. П. Мигулин // Новый экономист. – 1913. – № 12. – С. 2–6.
507. Мигулин П. П. Промышленный кризис в России в 1899–1901 гг. // П. П. Мигулин // Народное хозяйство. – 1902. – Кн. 3. – С. 20–21.
508. Микулич О. Инвестиционная история нефтедобычи в Дрогобыче / О. Микулич // Нефть и газ Украины. – 2017. – № 9 (28). – С. 32–36.
509. Мимолётом. Биржевое наводнение // Киевское слово. – 1896. – № 2964. – С. 1.
510. Министерство финансов 1802–1902. В 2 т. Т 2. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – 717 с.
511. Митьков А. Ф. Очерк торгово-юридической статистики Одессы / А. Ф. Митьков // Труды Одесского статистического комитета. Вып. 1. – Одесса: Тип В. Францова, 1865. – С. 310–337.
512. Мицик Ю. 3 нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2019. – № 4–5. – С. 81–141.
513. Мовна У. Торговельна мобільність українських селян Галичини першої половини XIX ст. за даними львівської преси / У. Мовна // Galicia. – 2020. – № 6. – С. 33–47.
514. Модзалевский Б. Генеральный судья Иван Чарныш и его род / Б. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. Март. – С. 315–347; 1904. Апрель. – С. 1–35; 1904. Май. – С. 193–230.
515. Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.) / Н. Молчановский // Киевская старина. – 1900. – № 1. – С. 62–75.
516. Моргенштерн С. Юні літа у Східній Галичині / С. Моргенштерн. – Чернівці: Книги – XXI, 2019. – 301 с.
517. Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XIX – начале XX века / В. В. Морозан. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2014. – 616 с.
518. Москалець В. Конфлікти у нафтовій промисловості Галичини у XIX ст. як маркер економічної модернізації / В. Москалець // Вісник Харківського національного університету. Серія «Історія». – № 1134. Вип. 49. – С. 120–128.
519. Мошенський С. З. Еволюція векселя / С. З. Мошенський. – К.: ТОВ «ПоліграфКонсалтинг», 2005. – 432 с.
520. Мошенский С. З. Рынок ценных бумаг Российской империи / С. З. Мошенский. – Москва: Экономика, 2014. – 560 с.
521. Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. – London: Xlibris, 2014. – 453 с.

ЛІТЕРАТУРА

522. Мошенський С. З. Більше ніж гроші. Фінансова історія людства / С. З. Мошенський. – Київ : Саміт-книга, 2021. – 486 с.
523. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII–XVIII вв. / В. А. Мякотин. Т. 1 Вып. 1. – Прага: Легиография, 1924. – 285 с.
524. Мэддисон Э. Контуры мировой экономики в 1–2030 гг. / Э. Мэддисон. – М.: Изд. Института Гайдара, 2012. – 584 с.
525. На загальних зборах Банку Рустикального // Діло. – 1880. – 12 (24) червня. – С. 1–2.
526. Нагірний В. Як люди себе в нужде дають раду / В. Нагірний // Діло. – 1882. – 6 жовтня (№ 77). – С. 1; 9 жовтня (№ 78). – С. 1; 13 жовтня (№ 79). – С. 1; 16 жовтня (№ 80). – С. 1; 20 жовтня (№ 81). – С. 1.
527. Нагірний В. З моїх споминів / В. Нагірний. – Львів: Друк. Наукового товариства ім. Шевченка, 1935. – 71 с.
528. Нам уже приходилось сообщать о сильном развитии игры на повышение // Киевское слово. – 1894. – № 2404. – 22 сент. – С. 1.
529. Наріжний С. Судівництво й кари на Запоріжжі / С. Наріжний. – Прага, 1939. – 30 с.
530. Наумович И. Чужина / И. Наумович // Зоря Галицкая. – Львов, 1860. – С. 68.
531. Наш Львів. Ювілейний збірник, 1252–1952. – Нью-Йорк: Червона калина, 1953. – 213 с.
532. Наши долги // Дело. – 1880. – 1 (13) лютого.
533. Невзоров А. Русские биржи. Вып. 1–2. Вып. 1: Отчёт о командировке во внутренние губернии России на летние месяцы 1896 года / Невзоров А. С. – Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1897. – 223 с.
534. Невідомі спогади генерал-хорунжого Армії УНР Юрія Тютюника. – <https://uinp.gov.ua>
535. Нейман Ц. Старая Брацлавщина и ее люди. Ч. 2 / Ц. Нейман // Киевская старина. – 1889. – № 10. – С. 103–120.
536. Немирич Ю. Роздуми про війну з московитами // Ю. Немирич. – К.: Академперіодика, 2014. – 57 с.
537. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. У 3 ч. Ч. 2. Фабрично-заводське виробництво / О. О. Нестеренко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 496 с.
538. Несторович В. Українські купці і промисловці в Західній Україні, 1920–1945 / В. Несторович. – Торонто: Клуб українських професіоналів і підприємців, 1977. – 342 с.
539. Нефтяная монополия в Австрии // Коммерсант. – 1910. – № 208. – 12 апр. – С. 2.
540. Нечто о бирже и спекуляции // Киевское слово. – 1894. – № 2163. – 21 янв. – С. 2.

541. Нечуй-Левицький І. Хмари / І. Нечуй-Левицький. – Х.: Фоліо, 2008. – 347 с.
542. Нечуй-Левицький І. С. Микола Джеря / І. С. Нечуй-Левицький // Твори у 2 т. Т. 1. Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 457.
543. Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький / І. Нечуй-Левицький. – К. Дніпро, 1991. – 509 с.
544. Нижанковський З. Суд і адвокати Дрогобича / З. Нижанковський // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). – Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. – С. 567–584.
545. Никитенко А. В. Записки и дневник / А. В. Никитенко. В 3 т. Т. 1. – М.: Захаров, 2005. – 640 с.
546. Німчук І. Юрій Франц Кульчицький та його подвиг. В 250-ліття пам'ятної події / І. Нумчук. – Львів, 1933. – 123 с.
547. Новий замах на права українського селянина // Діло. – 1927. – 4 грудня. – С. 1.
548. Новинки. Земельний банк гіпотечний // Економіст. Місячник економічно-господарський. – Львів: З друкарні «Діла», 1908. – Ч. 9. – С. 15–16.
549. Новицкий И. Адам Кисель, воевода киевский / И. Новицкий // Киевская старина. – Часть 1. 1885. №1 0. – С. 204–219.
550. Новицкий И. Адам Кисель, воевода киевский / И. Новицкий // Киевская старина. – Часть 2. 1885. № 11. – С. 408–430.
551. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества / Д. Норт, Д. Уоллис, Б. Вайнгаст. – М.: Изд. Института Гайдара, 2011. – 480 с.
552. О. Л. Два памятника из эпохи Богдана Хмельницкого / О. Л. // Киевская старина. – 1888. – № 7. – С. 14–18.
553. О. Л. Документ из эпохи «панования Войска Запороздского» в Малороссии / О. Л. // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 42–43.
554. О. Л. Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) / О. Л. // Киевская старина. – 1893. – Т. XLI. – № 4–6. – С. 428–458.
555. О наших банках // Наука. Месячная газета. – 1876. – Т. 5. № 2. – С. 63–70.
556. О правах акционеров // Банковое дело. – 1913. – № 4. – С. 29.
557. О хлебной торговле на одесском рынке // Киевские губернские ведомости. – 1847. № 13.
558. Об экспорте русского сахара // Киевская биржа. Торговый бюллетень. – 1912. – № 42. – С. 5.
559. Обамериканившийся одессит // Одесский листок. – 1911. – № 4. – 5 янв. – С. 2.

ЛІТЕРАТУРА

560. Обзор деятельности акционерных предприятий // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 29. – С. 107.
561. Обращение Министерства финансов // Новое время. – 1899. – № 8416. – 3 авг.
562. Оглоблин А. П. Очерки по истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика / А. П. Оглоблин. – К.: Гос. изд. Украины, 1925. – 232 с.
563. Оглоблин Н. Н. Воеводские «вестовые отписки» XVII века как материал для истории Малороссии / Н. Н. Оглоблин // Киевская старина. 1885. № 7. – С. 365–416.
564. Оглоблин Н. Н. Михаил Суслов, политический агент XVII века / Н. Оглоблин // Исторический вестник. – 1895. – № 7. – С. 134–146.
565. Оглоблін О. Люди старої України / О. Оглоблін. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
566. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Ліга визволення України, 1960. – 408 с.
567. Огуй О. Географія ринку цінних паперів (облігацій) на Буковині в австрійські часи: періоди формування та розгортання (1790/1870–1914/1918) / О. Огуй. – <http://www.nbuv.gov.ua>
568. Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895. – 354 с.
569. Озеров И. Х. Экономическая Россия и её финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века / И. Х. Озеров. – М.: Изд. Д. С. Горшкова, 1905. – 261 с.
570. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні / Л. Окиншевич // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Київ: З друк. Укр. Акад. Наук. Вип. 2. – 1926. – С. 84–175.
571. Окуневський Я. Листи з чужини / Я. Окуневський. – К.: Темпора, 2009. – 520 с.
572. Олесевич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Л. Олесевич. – К.: Наукова думка, 1974. – 167 с.
573. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. У 2 ч. Ч. 1. / Є. Олесницький. – Львів: Діло, 1935. – 252 с.
574. Олесницький Є. Сторінки з мого життя. У 2 ч. Ч. 2. / Є. Олесницький. – Львів: Діло, 1935. – 123 с.
575. Олсон М. Возвышение и упадок народов / М. Олсон. – М.: Новое издательство, 2013. – 324 с.
576. Оль П. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России / П. В. Оль. – Ленинград: Всесоюзная Академия наук, 1925. – 316 с.

577. Ольховий І. Промисловий Банк. Від чого залежить успіх започаткованої акції / І. Ольховий // Діло. – 1933. – 26 червня. – С. 1–2.
578. Оляничин Д. Торговельні зносини України з Бреславлем у XVIII в. / Д. Оляничин // Наша культура. Кн. 8. – Варшава, 1935. – С. 488.
579. Онисим [Навроцький В.]. П'янство и пропінація в Галичині (розвідка статистична) / В. Навроцький // Громада. Українська збірка, впорядкована М. Драгомановим. – № 5. – Женева: Печатня «Громади», 1882. – С. 20–57.
580. Оріховський С. Квінкунс, тобто взірць устрою Польської держави / С. Оріховський // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія у 2 ч. Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 294–404.
581. Остап Луцький і сучасники. – Нью-Йорк–Торонто: Українська вільна академія наук, 1994. – 206 с.
582. От комитета Киевского заведения искусственных минеральных вод // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.
583. От редакции // Финансовое обозрение. – 1874. – № 1. – С. 1.
584. Открытие нового банка // Финансовое обозрение. – 1911. – № 20–21. – С. 10.
585. Отрывок из дневника полтавского помещика // Киевская старина. – 1893. – №6. – С. 402–425.
586. Отчёт комитета, учреждённого кредиторами торгового дома братьев Яхненко и Симиренко // Киевский телеграф. – 1862. – 19 марта.
587. Отчёт по Киевскому заведению минеральных вод // Киевский телеграф. – 1861. – 20 апр.
588. Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. – В 2 т. Т. 1. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. – 336 с.
589. Охотский Я. Рассказы о польской старине. Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского / Я. Охотский. – В 2 т. Т. 2. – СПб.: Тип. П. П. Меркулева, 1874. – 319 с.
590. Павлишин О. Суспільно-політична криза в ЗУНР в першій половині 1919 року / О. Павлишин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – №18. – С. 119–130.
591. Павлов А. П. Торговельна і митна справа в Києві у IX–XIX ст. / А. П. Павлов, К. Є. Гальський. – К.: ЛАТ & К., 2008. – 380 с.
592. Павлов М. А. Воспоминания металлурга / М. А. Павлов. – М.: Наука, 1984. – 423 с.
593. Павловский И. Ф. К истории винокурения в Малороссии / И. Ф. Павловский // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып. 5. – Полтава, 1908. – С. 65–66.

594. Падох Я. Міські суди на Україні-Гетьманщині після 1648 року / Я. Падох // В 300 ліття Хмельниччини. Збірник за ред. Б. Крупницького. – Мюнхен: Заграва, 1948. – С. 93–123.
595. Пажитнов К. А. Развитие каменноугольной и металлургической промышленности на юге России (Очерк из новейшей истории русской промышленности) / К. А. Пажитнов // Народное хозяйство. – 1905. – № 3. – С. 21–56.
596. Памятная книжка Херсонской губернии на 1913 г. – Херсон: Губернская Тип., 1913. – 400 с.
597. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским. Т. 1 // Сборник императорского русского исторического общества. Т. 35. – СПб.: Тип. Ф. Елеонского, 1882. – 869 с.
598. Паталеев А. В. Старый Киев. Из воспоминаний Старого Грешника / А. В. Паталеев. – К.: Лыбидь, 2013. – 432 с.
599. Паустовский К. Г. Повесть о жизни / К. Г. Паустовский // Избранные произведения. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1956. – 557 с.
600. Пачовський Р. Спогади про аптекаря Михайла Терлецького / Р. Пачовський // Свобода. – 1967. – 12 січня. – С. 4.
601. Пеетерс В. Сталь у степу / В. Пеетерс. – К.: Посольство Бельгії, 2010. – 104 с.
602. Пекалід С. Про острожку війну під П'яткою проти низових / С. Пекалід. – <http://litopys.org.ua>
603. Пеленський Є. У винарні Корнякта / Є. Пеленський // Львівські вісті. – 1944. – 6 лютого.
604. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XVI. Киевская губерния. – [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 287 с.
605. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. XLVII. Город Одесса. – [Санкт-Петербург]: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – 167 с.
606. Переписні книги 1666 року / Приготував до друку і зредагував В. О. Романовський. – К.: Всеукраїнська академія наук, Археографічна Комісія, 1933. – 460 с.
607. Петров Н. Библиотека барона Шодуара... / Н. Петров // Киевская старина. – 1888. – № 8. – С. 33–39.
608. Петрів Р. Генезис капіталізму в містах Східної Галичини в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (1772–1850) / Р. Петрів. – Івано-Франківськ, 1993. – 282 с.

609. Пиріг П. Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2007. – № 6. – С. 14–23.
610. Пирогов Н. И. Вопросы жизни. Дневник старого врача / Н. И. Пирогов. – Иваново, 2008. – 427 с.
611. Письма к М. П. Погодину из славянских земель. Вып. 3. – М., 1880. – С. 601–602, 605.
612. Письма барона Антуана графу Сегюру о пользе учреждения морской торговли Марселя с Херсоном // Записки императорского одесского общества истории и древностей. – 1883. Т. 13. – С. 156–164.
613. Письмо наказного гетмана Якова Лизогуба и других полковников лубенским жителям // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 9 – СПб: Изд. археографич. комиссии, 1877. – С. 182–183.
614. Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 25. – Одеса: Друкарський дім, 2018. – 288 с.
615. Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 26. – Одеса: Друкарський дім, 2019. – 280 с.
616. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз / В. В. Небрат, Н. А. Супрун та ін. – К.: НАН України, 2019. – 532 с.
617. Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII столітті / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.
618. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
619. Плаксин С. Коммерческо-промышленная Одесса и её представители в конце девятнадцатого столетия; история развития торговых фирм с приложением адресных сведений / С. Плаксин. – Одесса: Тип. Н. Хрисогелос, 1901. – 201 с.
620. Платонов В. Человек-легенда: Александр Польш. – Днепропетровск: Проспект, 2000. – 208 с.
621. Плецький С. Поїздки, подорожі та походи в Гетьманщині XVIII століття / С. Плецький. – К. Інститут археографії та джерелознавства, 2015. – 112 с.
622. Плохий С. Козацький міф / С. Плохий. – К.: «Клуб семейного досуга», 2018. – 237 с.
623. Плохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии / М. М. Плохинский // Труды XII археологического съезда в Харькове. В 2 т. Т. 2. – М.: Тип Г. Лисснера, 1905. – С. 175–409.
624. По Екатерининской железной дороге. Вып. 2. – Екатеринослав: Тип. Екатерининской железной дороги. 1912. – 344 с.
625. Подов В. И. Как Чирков и Вепрейский открыли залежи угля в балке Скелеватой / В. И. Подов // Газета «Вперёд» (Артемовск). – 1994. – № 94 (15777). – 16 августа. – С. 3.

626. Подов В. И. Первенец металлургии Украины: Исторический очерк. Документы / В. И. Подов, В. С. Курило. – Луганск, 1998. – С. 6–7.
627. Подов В. И. История Донбасса. В 3 т. Т. 1. Донбасс в XVII–XVIII веках / В. И. Подов. – Луганск: Alma Mater, 2004. – 336 с.
628. Подов В. І. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ: Луганський університет, 2009. – 300 с.
629. Покидченко Л. Іван Харитоненко – засновник династії цукрозаводчиків / Л. Покидченко // Архіви України. – 2013. – № 1. – С. 127–145.
630. Полетика Н. Виденное и пережитое / Н. Полетика. – Иерусалим: Библиотека Алия, 1982. – 433 с.
631. Поллак М. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів / М. Поллак. – Чернівці: Книги – XXI, 2020. – 272 с.
632. Половцов О. О. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880–травень 1881 р.) / О. О. Половцов. – К.: StreamARline, 2019. – 207 с.
633. Полонська-Василенко Н. Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу / Н. Полонська-Василенко // С. 207–229.
634. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в половині XVIII століття / Н. Полонська-Василенко. – У 2 ч. Ч. 2. – Мюнхен: Український вільний університет, 1960. – 187 с.
635. Получение по подложному письму 45 000 рублей // Киевлянин. – 1899. – 14 сент. (№ 254). – С. 3.
636. Попельницька О. Грецька колонія в київському Подолі у XVII–XVIII ст. / О. Попельницька // Історико-географічні дослідження в Україні. Т. 6. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 78–93.
637. Попельницька О. Історична топографія київського Подолу XVII – початку XIX ст. / О. Попельницька. – К.: ВД «Стилос», 2003. – 304 с.
638. Порфирий (Успенский), епископ. Книга бытия моего. Т. 8. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1902. – 608 с.
639. Пришляк М. Якимовичі в Гетьманщині / В. Пришляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. праць – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип. 21. – С. 656–667.
640. Проби нашої організації на полі економічнім. Ч. 2. // Діло. – 1892. – 26 березня.
641. Промышленные затруднения в России // Киевлянин. – 1901. – № 302. – С. 2. – Кол. 4–5.
642. Проскурова С. В. Невідомий дослідник чумацтва (Павло Захарович Рябков (1848–1927) – земський діяч Єлисаветградщини). – <https://library.kr.ua>

643. Протокол допроса К. И. Ярошинского, 4 сентября 1920 г. // Н. А. Соколов. Предварительное следствие 1919–1922 гг.: [Сб. материалов] / Сост. Л. А. Лыкова. – М.: Студия ТРИТЭ; Рос. Архив, 1998. – С. 248–249.
644. Професіональні і суспільні верстви в Галичині // Діло. – 1908. – № 173. – С. 1. – Кол. 1–3.
645. Путова Г. Київські оповідки у фонді Стороженків ЦДІАК України / Г. Путова. – <https://www.academia.edu> – 14 с.
646. Пятидесятилетие императорского университета св. Владимира. Речь, произнесённая... М.Ф. Владимирским-Будановым. – К.: Унив. тип., 1884. – 59 с.
647. Радциг А. А. Финансовая политика России с 1887 года / А. А. Радциг. – СПб.: Тип. т-ва «Народная польза», 1903. – 193 с.
648. Раковський Р. Львів – центральна української кооперації / Р. Раковський // Наш Львів. Ювілейний збірник, 1252–1952. – Нью-Йорк: Червона калина, 1953. – С. 170–175.
649. Ралли // Экономическая история России (с древнейших времён до 1917 г.): Энциклопедия: В 2 т. Т. 2. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2008. – С. 492.
650. Раскрытие очередной биржевой «панамы» // Биржа. – 1913. – № 28. – С. 8.
651. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.
652. Реєнт О. П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914) // О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
653. Речь Д. Г. Бибикова к дворянству Юго-Западного края // Киевская старина. – 1882. – № 6. – С. 530–535.
654. Розанваллон П. Утопический капитализм. История идеи рынка / П. Розанваллон. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – 256 с.
655. Розбудова українського промислу // Свобода. – 1936. – 16 квітня. – С. 2.
656. Рот Й. Мандрівка по Галичині. Лемберг, місто / Й. Рот. – <http://www.ji.lviv.ua/n6texts/roth2.htm>
657. Рот Й. Марш Радецького / Й. Рот. – СПб.: Азбука-классика, 2008. – 384 с.
658. Рот Й. Марш Радецького / Й. Рот. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2014. – 608 с.
659. Рубакин Н. А. Россия в цифрах / Н. А. Рубакин. – СПб.: Вестник знания, 1912. – 216 с.
660. Рубинштейн А. Ближайшие задачи экономической политики г. Киева / А. Рубинштейн. – К., 1912. – 56 с.
661. Рубрук, Г. де. Путешествие в Восточные страны / Г. де Рубрук // Карпини П. История монгалов / П. Карпини. – М.: Гос. Изд-во географической литературы, 1957. – 270 с.

662. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае: обзор законодательства и фактического положения / И. Рудченко. – К.: Типография Штаба Киевского Военного Округа, 1882. – 180+48 с.
663. Рудченко И. Чумацкие народные песни / И. Рудченко. – К.: Тип. М. П. Фрица, 1874. – 257 с.
664. Рукавицын И. А. Финансовые и кредитные учреждения Украины конца XIX – начала XX века в открытках, документах и фотографиях / И. А. Рукавицын. – Т. 1. – К.: Книга-Плюс, 2013. – 352 с.
665. Русин Г. Фабрика паперу в Черлянах / Г. Русин. – <http://narodna-dumka.horodok.lviv.ua>
666. Русов О. О. Щоденники та спогади / О. О. Русов. – Чернігів: Десна, 2011. – 320 с.
667. Русова С. Мої спомини, 1879–1915 / С. Русова // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX ст. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 147–205.
668. Рымарь Н. Н. Юзеф Крашевский в Одессе и об Одессе / Н. Н. Рымарь // Дом князя Гагарина. Сб. статей. – Одесса: Одесский литературный музей, С. 30–43.
669. С-ко Н. Три документа к истории экономических отношений в Малороссии / Н. С-ко // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – №1. – С. 143–148.
670. Саксаганський П. По шляху життя: мемуари / П. Саксаганський (П. К. Тобілевич). – Х.: Держлітвидав, 1935. – 235 с.
671. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи / У. Самчук. – Вінніпег: Товариство «Волинь», 1979. – 355 с.
672. Самчук У. Волинь. Роман у трьох частинах / У. Самчук. – У 3 т. Т. 2. – К.: Дніпро, 1993. – С. 85.
673. Сапожников И. Литовский Качибей – османский Хаджибей: очерки истории с начала XV до середины XVIII вв. / И. Сапожников // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 2 (5). – С. 48–85.
674. Сапожніков І. Подорож Дністром до Аккермана графа Валеріана Дзедушицького 1785 року / І. Сапожніков, С. Аргатюк, В. Левчук // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. Вип. 26. – Одеса: Друкарський дім, 2019. – С. 48–96.
675. Сартор В. Международные фирмы в Российской империи, 1800–1917 / В. Сартор // Экономическая история. Ежегодник. 2005. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – С. 108–151.
676. Сартор В. Немецкие предприниматели Санкт-Петербурга: семья и конфессиональная структура 1815–1914 гг.; этническая и религиозная среда / В. Сартор // Частное предпринимательство в дореволюционной России: этноконфессиональная структура и региональное развитие, XIX – начало

- XX в. / отв. ред. В. В. Ананьич, Д. Дальман, Ю. А. Петров. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – С. 430–472.
677. Сартор В. Хлебные экспортёры черноморско-азовского региона: группы предпринимателей и их этнический состав, 1834–1914 / В. Сартор // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. Збірник наукових статей. – К.: Інститут історії України, 2012. – С. 157–208.
 678. Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века / П. М. Сас. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
 679. Сас П. М. Відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії (1620 рік) / П. М. Сас // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 15–39.
 680. Сас П. М. Витоки українського націотворення / П. М. Сас. – К.: Інститут історії України, 2010. – 702 с.
 681. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К.: Тип Е. Я. Фёдорова, 1874. – 418 с.
 682. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1906 году. – СПб., 1901. – С. 411–417.
 683. Свистун Ф. И. В память 60-летней годовщины вступления на престол императора Франца Иосифа / Ф. И. Свистун. – Л.: Тип. Ставропигийского института, 1908. – 64 с.
 684. Сегюр Л. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II: (1785–1789). – С.-Петербург: в типографии В. Н. Майкова, 1865. – 386 с.
 685. Сегодня полицией арестован известный некогда в Киеве банкир Зейферт» // Русское слово. – 1909. – 16 мая.
 686. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века / В. И. Семевский. – В 2 т. Т. 1. – СПб.: Тип. товарищества «Общественная польза», 1888. – 517 с.
 687. Сенаторська ревізія Київської та Чернігівської губерній: зі щоденника О. О. Половцова (жовтень 1880 – травень 1881) / Упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов, Д. Терещенко. Київський університет ім. Б. Грінченка. – К.: StreamARLine, 2019. – 208 с.
 688. Сенкевич Г. Огнём и мечом // Собрание сочинений. В 16 т. Т.2. – СПб.: Изд-во И. Д. Сытина, 1914. – С. 218.
 689. Середонин С. М. Исторический обзор деятельности Комитета Министров / С. М. Середонин. – В 3 т. Т.1. – СПб.: Изд-во Канцелярии Комитета Министров, 1902. – 603 с.
 690. Сидоренко О. Ф. До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої / О. Ф. Сидоренко // Україна і Польща в період феодалізму. – К.: Ін-т історії України, 1991. – С. 47–59.
 691. Сикар К. Письма об Одессе / К. Сикар. – СПб., 1818. – 156 с.

692. Синклер Э. Король-Уголь / Э. Синклер. — <https://www.you-books.com>
693. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823 / А. А. Скальковский. — Одесса: Городская типография, 1837. — 296 с.
694. Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. — Одесса: В городской типографии, 1839. — 88 с.
695. Скальковский А. Коммерческое народонаселение города Одессы / А. Скальковский // Одесский вестник. — 1845. — 17 янв.
696. Скальковский А. Записки о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. — СПб., 1865. — 181 с.
697. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края / А. А. Скальковский. — В 2 ч. Ч. 1. — Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. — 364 с.
698. Скальковский А. А. Ярмарки или сухопутные рынки Новороссийского края / А. А. Скальковский // Журнал Министерства внутренних дел. — 1855. — № XI. — С. 153–154.
699. Скальковский А. Биография Одесской железной дороги / А. Скальковский // Труды Одесского статистического комитета. Т. 1. — Одесса: В тип. П. Францова, 1865. — С. 292–310.
700. Скальковский К. А. Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях / К. А. Скальковский. — СПб., 1887. — С. 201.
701. Скальковский К. А. Воспоминания молодости (по морю житейському) / К. А. Скальковский. — СПб.: Тип. А. С. Суворина, 1906. — 410 с.
702. Скитский Б. Гетманщина накануне её падения. Очерки быта / Б. Скитский. — Владикавказ, 1923. — 57 с.
703. Скоморович І. Г. Історія грошей і банківництва / І. Г. Скоморович, С. К. Реверчук, Я. Й. Малик та ін. — К.: Атіка, 2004. — 340 с.
704. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. / І. С. Слабеев. — К.: Наукова думка, 1964. — 140 с.
705. Слабченко М. Є. Організація народного господарства України від Хмельниччини до світової війни / М. Є. Слабченко. — Т. 5, вип.2. — К., 1929. — 94 с.
706. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. — М.: Эксмо, 2007. — 960 с.
707. Смотрицький М. Тренос, або плач. Розділ 1 / М. Смотрицький. — <http://litopys.org.ua>
708. События в Отечестве за июнь 1847 г. // Отечественные записки. — СПб., 1847. — Т. 53. — С. 21.

709. Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої половини XVIII століття / О. Сокирко // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – 2007. – С. 195–209.
710. Соломонов Б. Очерк развития торгово-промышленных фирм г. Одессы / Б. Соломонов // Южно-русский альманах. – Одесса, 1899. – С. 280–298.
711. Сорокалетие кредитного общества // Одесский листок. – 1911. – 20 апр. – № 90. – С. 2.
712. Спомини про Терещенків // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. № 4. – С. 202–204.
713. Справочная книга о лицах С.-Петербургского купечества. – СПб., 1911. – 824 с.
714. Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р. Варіант мікроісторичного прочитання / Н. Старченко // Соціум. – 2003. – Вип. 3. – С. 65–98.
715. Старченко Н. Умоцovanі – прокуратори – приятелі. Хто вони (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.) / Н. Старченко // Соціум. – 2002. – Вип. 1. – С. 111–144.
716. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині / Н. Старченко. – К.: Laurus, 2014. – 510 с.
717. Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої / Н. Старченко. – К.: Laurus, 2021. – 616 с.
718. Старый профессор. Кризис денежного рынка 1899 года / Старый профессор // Народное хозяйство. – 1900. – № 3. – С. 21.
719. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1895 г. – Херсон, 1897. – 485 с.
720. Статистическое описание Киевской губернии, изданное И. Фундуклеем. В 3 ч. Ч. 3. – СПб.: В типографии Министерства внутренних дел, 1852. – 572 с.
721. Статистический журнал, издаваемый Карлом Германом. Т. 2. Ч. 2. – СПб.: Тип. Императорской академии наук, 1808. – 347 с.
722. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине / Е. Д. Сташевский. – М.: Наука, 1968. – 484 с.
723. Степанишина О. Господарство гр. Браницьких на Київщині і реформа 1861 року / О. Степанишина // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Т. 3. – 1930. – С. 117–232.
724. Стой Дж. Осада Вены / Дж. Стой. – М.: Вече, 2015. – 366 с.
725. Столетие Одессы. С портретами административных и общественных деятелей и с видами Одессы. – Одесса: Тип. Л. Нитче, 1894. – 140 с.

726. Стороженко А. Киев 300 лет назад / А. Стороженко // Киевская старина. – 1894. № 2. – С. 204–230; № 3 – С. 403–425.
727. Странствования бурсака, чумака и раба // Киевская старина. – 1897. – № 10. – С. 16–20.
728. Стрішенець М. М. Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні / М. М. Стрішенець, О. М. Павлова, К. В. Павлов. – Луцьк: Терен, 2019. – 292 с.
729. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави) / В. Стус // Твори: у 4 т., 6 кн. Т. 4. – Львів: Просвіта, 1994. – С. 259–346.
730. Субботин А. П. К черте еврейской оседлости. Отрывки из экономических исследований в Западной и Юго-Западной России за лето 1887 г. / А. П. Субботин. – Вып. 2. – СПб., 1980. – 318 с.
731. Судебные речи известных русских юристов. – М.: Юрайт, 2011. – 695 с.
732. Судейкин В. Т. Биржевая игра на Петербургской бирже / В. Т. Судейкин // Журнал юридического общества. – 1897. – Кн. 1. – С. 3–45.
733. Сумароков П. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году / П. Сумароков. – М.: Университетская типография, 1800. – 250 с.
734. Сумцов Н. Ф. Речь Ивана Мелешко как литературный памятник / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1894. Май. – С. 195–213.
735. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Х.: Вид. «Союз», 1918. – 240 с.
736. Сумцов Н. К истории слободско-украинского чумачества / Н. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – № 3. – С. 493–498.
737. Статистическое описание Киевской губернии: В 3 т. Т. III. – СПб., 1852. – 572 с.
738. Степовий В. До історії Задунайської Січі / В. Степовий // Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 9–21.
739. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.
740. Сысертский округ и английские капиталы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 14. – С. 4.
741. Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы / Т. Таирова-Яковлева // Гетьман Іван Мазепа. Постать, оточення, епоха. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 72–80.
742. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М.: Центрполиграф, 2011. – 525 с.

743. Тарасов И. Т. Учение об акционерных компаниях / И. Т. Тарасов. – К.: Университетская типография, 1878 (репринт – М.: Статут, 2000). – 666 с.
744. Татаринов С. В. Путешествие за серебряным рублём: Россия середины XIX века глазами французского банкира / С. В. Татаринов // Деньги и кредит. – 2013. – № 3. – С. 73–77. – <http://www.cbr.ru>
745. Твен М. Простаки за границей, или Путь новых паломников / М. Твен. – <http://readr.ru>
746. Творидло М. Земельний банк гіпотечний. У 25-ліття його діяльності / М. Творидло. – Львів: З друкарні видавничої спілки «Діло», 1935. – 87 с.
747. Терновский Ф. Киевский митрополит Пётр Могила / Ф. Терновский // Киевская старина. – 1982. – Т. 2. № 4. – С. 1–24.
748. Терлецький О. Лихва на Буковині / О. Терлецький // Молот. 1878. Вип. 1. – С. 133–144.
749. Терлецький М. Добування бориславської нафти в минулому / М. Терлецький // Дрогобиччина: земля Івана Франка. У 2 т. Т. 2 (Український архів. Т. 25). – Нью-Йорк–Париж: Наукове товариство ім. Шевченка, 1973. – С. 790–793.
750. Тивонович І. Чоловік в державнім ярмі / І. Тивонович. – Відень, 1909. – 158 с.
751. Тивонович І. Державна економія – а людська недоля / І. Тивонович. – Відень, 1910. – 60 с.
752. Тивонович І. Товариство бандитів: Наші народні світочі. З переказів старого реєстратора народного паскудства / І. Тивонович. – Львів, 1913. – 44 с.
753. Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII столітті / М. Тищенко // Історико-географічний збірник. Т. 2. – К.: ВУАН, 1928. – С. 87–133.
754. Тобілевич С. Мої стежки та зустрічі / С. Тобілевич. – <https://ukrlib.com.ua/books>
755. Токарев С. А. Підприємницька діяльність козацької старшини Ніжинського полку / С. А. Токарев // Література та культура Полісся. – 2012. – Вип. 69. – С. 16–25.
756. Томпсон С. Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX в.: организация и финансирование / С. Р. Томпсон. – М.: РОССПЭН, 2008. – 471 с.
757. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. – К.: Наукова думка, 1990. – 408 с.
758. Торговля и промышленность европейской России по районам. Вип. IX. Южная горнопромышленная полоса. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1909. – 90 с.
759. Торговый дом под фирмою «Братья Яхненко и Симиренко» // Киевский телеграф. – 1862. – 1 февраля.

760. Трильовський К. З мого життя / К. Трильовський. – Львів: Література та мистецтво, 2019. – 380 с.
761. Туган-Барановский М. И. Русская фабрика в прошлом и настоящем: историко-экономическое исследование. В 2 т. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – М.: Гос. Изд-во, 1922. – 496 с.
762. Туган-Барановский М. И. Интеллигенция и социализм // М. И. Туган-Барановский // Интеллигенция в России. Сборник статей. – СПб.: Земля, 1910. – С. 235–258.
763. Тунманн И. Крымское ханство / И. Тунманн. – Симферополь: Таврия, 1991. – 96 с.
764. Тургенев Н. И. Россия и русские / Н. И. Тургенев. – М.: ОГИ, 2001. – 744 с.
765. Турин І. Боротьба за нафту й українці / І. Турин // Діло. – 1929. – 11 травня.
766. Тэффи Н. А. Моя летопись / Н. А. Тэффи. – М.: Вагриус, 2005. – 378 с.
767. Тьері Э. Экономическое преобразование России / Э. Тьері. – М.: РОССПЭН, 2008. – 183 с.
768. У шостидесятиріччя матері українських економічних організацій // Львівські вісті. – 1943. – 06 січня.
769. Уилсон Б. Метрополис: город как величайшее достижение цивилизации / Б. Уилсон. – М.: ЭКСМО, 2021. – 544 с.
770. Україна. Статистичний щорічник за 1928 р. – Х.: ДВУ, 1928. – С. 230.
771. Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: збірка документів / Ред. М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. – К.: Вид-во АН УРСР, 1946. – 255 с.
772. Українка Л. Лист до М. Драгоманова з Відня, 1891 / Л. Українка // Зібрання творів. У 12 т. Т. 10. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 83.
773. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія у 2 ч. Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1995. – 430 с.
774. Улям С. Пригоди математика / С. Улям. – Львів: Літопис, 2021. – 220 с.
775. Устав Киевской биржи // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. 43. Отд. 2. № 42646. – С. 152.
776. Утёсов Л. Спасибо, сердце! / Л. Утёсов. – fictionbook.in
777. Ф. Н. К характеристике шляхетско-козацького быта XVIII века / Ф. Н. // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 776–782.
778. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII–XVIII вв. / П. К. Федоренко. – М.: АН СССР, 1960. – 262 с.
779. Федотов-Чеховский А. А. Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам / А. А. Федотов-Чеховский // Киевская старина. – 1887. – Т. XVII. – № 1. – С. 139–154.

ЛІТЕРАТУРА

780. Фенин А. И. Воспоминания инженера. В 2 ч. Ч. 1. К истории общественного и хозяйственного развития России (1883–1906 гг.) / А. И. Фенин. – Прага: Русский институт в Праге, 1938. – 197 с.
781. Фенин А. И. Воспоминания инженера. В 2 ч. Ч. 2. – <https://prozhit.org>
782. Фещенко-Чоповський І. Промисленність і природні багатства Галиції / І. Фещенко-Чоповський. – К., 1915. – 16 с.
783. Фещенко-Чопівський І. А. Хроніка мого життя: спогади міністра Центральної Ради та Директорії / І. А. Фещенко-Чопівський. – Житомир: Вісник, 1992. – 126 с.
784. Филарет (Гумилевский Д. Г.). Историко-статистическое описание Черниговской Епархии. Кн. 7 / Филарет.– Чернигов: Типогр. Губернского правления, 1873. – 370 с.
785. Филипчак І. Кульчицький – герой Відня / І. Филипчак. – Львів: Слово, 1991. – 240 с.
786. Финансовые итоги южно-русских металлургических заводов // Биржа. – 1913. – № 1. – С. 4.
787. Фінансово-економічна діяльність митрополита Андрея Шептицького як фактор модернізації українського суспільства Галичини // Український католицький університет. Літня школа «Соціальна думка Митрополита Андрея Шептицького». – 2012. – С. 9–24.
788. Флейтерский С. История и эволюция банковского дела в Польше / С. Флейтерский. – С. 21. – www.ecsocman.edu.ru
789. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. В. 2 т. Т. 1 / П. И. Фомин. – Харьков: Тип. Б. Бентис, 1915. – 487 с.
790. Фомин П. И. Горная и горнозаводская промышленность юга России. В. 2 т. Т. 2 / П. И. Фомин. – Харьков: «Хозяйство Донбасса», 1921. – 203 с.
791. Франко І. Я. Банк крайовий / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 163–180.
792. Франко І. Борислав сміється / І. Франко // Зібрання творів. У 50 т. Т. 15. Повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 347.
793. Франко І. Бориславські оповідання / І. Франко. – Держвидав, 1938. – 248 с.
794. Франко І. Я. В канцелярії державної бухгалтерії / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 21. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 338–343.
795. Франко І. Дальші прояви “Pracy organicznej” / І. Франко // Твори у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 272.
796. Франко І. Я. Народна торгівля / І. Франко // Твори у 50 т. Т. 44. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 284–286.

797. Франко І. Я. Хто винен? / І. Франко // Твори у 50 т. Т. 44. Кн 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 19–20.
798. Франко І. Я. Що нас єднає, а що розділяє / І. Франко // Твори у 50 т. Т. 44. Кн 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 16.
799. Франко І. Я. Фабрика парафіну й церезину в Дрого-бичі / І. Франко // Твори у 50 т. Т. 44. Кн 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 52–65.
800. Франко І. Я. «Галицька індемнізація» / І. Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 44. – Ч. 1. – С. 86–122.
801. Франко І. Я. Земельна власність у Галичині / І. Я. Франко // Зібрання творів. – Т. 44. – Ч. 1. – С. 546–576.
802. Франко І. Я. Катастрофа банку селянського / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. Т. 44. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 295–313.
803. Франко І. Я. Конверсія індемнізаційного боргу / І. Я. Франко // Зібрання творів в 50 т. Т. 44. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 233–239.
804. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / І. Франко // Франко І. Зібр. творів у 50 т. – Т. 47. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 122.
805. Франко І. Я. Проект 200 000 позички Бродам / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 283–286.
806. Франко І. Я. Реорганізація банку крайового / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 273–280.
807. Франко І. Я. Банк крайовий / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 163–180.
808. Франко І. Я. Бесіда Василя Нагірного / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 181–204.
809. Франко І. Я. Проект ліквідації банку селянського / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 320–327.
810. Франко І. Я. Сумна історія банку Крилошанського і його так званої санації / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 429–437.
811. Франко І. Я. Галицький селянин / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. Т. 44. Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 501–512.
812. Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина. Спомини / А. Франко-Ключко. – Торонто: Ліга визволення України, 1956. – 56 с.
813. Фрис Я., де. Революция трудолюбия. Потребительское поведение и экономика домохозяйств с 1650 года до наших дней / Я. Де Фрис. – М.: Дело, 2016. – 464 с.

814. Фурсенко А. А. Русский Вандербильт / А. А. Фурсенко // Вопросы истории. – 1987. – № 10. – С. 183–188.
815. Халимоненко Г. Походження слова «чумак» / Г. Халимоненко // Українська мова. – 2010. – № 4. – С. 85–88.
816. Херлихи П. Одесса. История, 1794–1914 / П. Херлихи. – Одесса: Optimum, 2007. – 566 с.
817. Хонігсман Я. С. Проникнення іноземного капіталу в економіку Західної України в епоху імперіалізму (до 1918 р.) / Я. С. Хонігсман. – Л.: Вид-во Львів. університету, 1971. – 291 с.
818. Хоткевич И. Кооперация в Галичине / И. Хоткевич. – Харьков: Издательство «Союз» Харьковского кредитного союза кооперативов, 1918. – 212 с.
819. Хроника. Рост акционерного дела в России // Биржа. – 1913. – № 2. – 13 янв. – С. 7.
820. Хрулев С. С. Финансы России в связи с экономическим положением её населения / С. С. Хрулев. – СПб.: Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1909. – 296 с.
821. Цалик С. Киевские банки 100 лет назад / С. Цалик // Мир денег. – 2002. – № 3–4.
822. Цегельський Л. М. Від легенд до правди: спомини про події в Україні / Л. М. Цегельський. – Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. – 313 с.
823. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Путівник / Ред. Д. Пельц, Г. Сварнік. – Львів-Київ, 2001. – 387 с.
824. Цвейг С. Вчерашний мир. Воспоминания европейца / С. Цвейг. – М.: Радуга, 1991. – 544 с.
825. Чайковский М. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) / М. Чайковский // Киевская старина. – 1891. Т. XXXIV. № 7. – С. 85–96; № 8. – С. 195–211; № 9. – С. 466–477; № 11 – С. 276–291; № 12. – С. 430–449.
826. Чалий М. К. Т. Г. Шевченко на Україні в 1859 році / М. К. Чалий // Спогади про Тараса Шевченка. – К.: Дніпро, 1982. – С. 302. – С. 299–305.
827. Чалый М. Посещение Т. Г. Шевченком сахарного завода Яхненка и Смирненка / М. Чалый // Киевская старина. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 459–464.
828. Чалый М. К. Воспоминания / М. К. Чалый // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 277–307.
829. Черкаський І. Ю. Сліди доміняльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. / І. Ю. Черкаський. К.: ВУАН, [1930]. – 23 с.
830. Чернецький А. Спомини з мого життя / А. Чернецький. – Лондон: Наше слово, 1964. – 143 с.

831. Чернышевский Н. Г. Статистическое описание Киевской губернии // Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений: В 15 т. – М.: Гослитиздат, 1947. Т. 3. – С. 387–420.
832. Чехов А. П. Житейские невзгоды / А. П. Чехов // Полное собрание сочинений и писем: В 30 т. Сочинения: В 18 т. Т. 6. [Рассказы], 1887. – М.: Наука, 1976. – С. 137–140.
833. Чижевич О. Воспоминания старожила / О. Чижевич. – <http://obodesse.at.ua>
834. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. – Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1955. – 504 с.
835. Чикаленко Є. Х. Щоденник (1907–1917) / Є. Х. Чикаленко. – К.: Темпора, 2011. – 479 с.
836. Чорновол І. Галицька каса щаднича. Про що писало «Діло» 10 лютого 1899 року / І. Чорновол. – <https://dilo.net.ua>
837. Чорновол І. П. 199 депутатів Галицького сейму / І. Чорновол. – Львів: Тріада плюс, 2010. – 224 с.
838. Чорновол І. П. На досвітках «Світоча». Климентина Авдикович / І. П. Чорновол // Авдикович К. Перша українська фабрика цукорків «Фортуна Нова» / К. Авдикович. – Львів: Тріада-Плюс, 2010. – С. 7–11.
839. Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. – К.: Критика, 2015. – 376 с.
840. Чорновол І. Нариси з історії Галичини / І. Чорновол. – Львів: Ін-т українознавства, 2017. – 432 с.
841. Шарапов С. Ф. Иностранные капиталы и наша финансовая политика // С. Ф. Шарапов. Россия будущего. – М., 2011. – С. 174–198.
842. Швагуляк-Шостак О. Банкохвати / О. Швагуляк-Шостак. – Контракты. – 2009. – № 06 от 09-02-2009. – <http://www.kontrakty.com.ua>
843. Шевченко Т. Г. Дневник / Т. Г. Шевченко // Повне зібрання творів. В 12 т. Т. 5. – К.: Вид. АН УРСР, 1963. – С. 57.
844. Шевченко Т. Г. Наймичка / Т. Г. Шевченко // Твори у 3 т. Т. 2. – К.: Вид-во худ. літератури, 1961. – С. 16.
845. Шепелев Л. Е. Акционерный капитал в России / Л. Е. Шепелев // История финансовой политики в России: Сборник статей. – СПб.: С.-Петербургский ун-т, 2000. – С. 100.
846. Шептицький А. Андрей митрополит. Слово до української молоді / А. Шептицький. – Львів: Мета, 1932. – 10 с.
847. Шептицький А. О квестії соціальній. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства / А. Шептицький. – <http://www.patriyarkhat.org.ua>
848. Шептицький А. Пастирські послання митрополита Андрея Шепицького. В 4 т. Т. 1. / А. Шептицький. – Львів: Апіорі, 2015. – 1014 с.

849. Шивельбуш В. Смаки раю. Соціальна історія прянощів, збудників та дурманів / В. Шивельбуш. – К.: Ніка-центр, 2016. – 256 с.
850. Шмедес К. фон. Географическое и статистическое обозрение Галичины и Буковины / К. фон Шмедес. – СПб.: Тип. «Общественная польза», 1870. – 150 с.
851. Шнюр-Пепловські С. Контракти і ярмарки Львова / С. Шнюр-Пепловські // Львів. Leopoldis. Lwow. Lemberg. Genius Loci. Незалежний культурологічний часопис «І». – Львів, 2004. – С. 176–185.
852. Шор А. С. Фондовые биржи в Австро-Венгрии / А. С. Шор // Банковая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. – К.: Изд-во Банковой энциклопедии, 1916. – С. 152–168.
853. Шульгин В. Я. Юго-западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838–1853) / В. Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 2. – С. 116–117.
854. Шульц Б. Коричные лавки / Б. Шульц. – М.: Гешарим, 1993. – 248 с.
855. Шумпетер Й. А. Капитализм, социализм и демократия / Й. А. Шумпетер. – М.: Экономика. 1995. – 540 с.
856. Шухевич С. Моє життя. Спогади / С. Шухевич. – Лондон: Українська видавнича спілка, 1991. – 619 с.
857. Щасний-Гербулт Я. Розмисел про народ руський / Я. Щасний-Гербулт. – <http://litopys.org.ua>
858. Щербаківський В. Реліквії старого київського самоврядування / В. Щербаківський // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Ред. М. Грушевський. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 217–264.
859. Щербина В. Боротьба Києва за автономію / В. Щербина // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Ред. М. Грушевський. – К.: Державне видавництво України, 1926. – С. 167–216.
860. Щербина В. Документи до історії Києва / В. Щербина // Український археографічний збірник. Т. 1. К.: ВУАН, 1926. – С. 1–49.
861. Щербина Ф. А. Очерки южнорусских артелей и общинно-артельных форм / Ф. А. Щербина. – Одесса: Тип. Г. Ульриха, 1880. – 402 с.
862. Щербина В. Документи до історії Києва, 1494–1835 / В. Щербина // Український археографічний збірник. Т. 1. – К.: ВУАН, 1926. – С. 1–49.
863. Щербініна О. В. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914) / О. В. Щербініна. – Донецьк: Вид. Донецького університету, 2006. – 192 с.

864. Щербініна О. В. Артїлі на українських землях Російської імперії: еволюція правового статусу / О. В. Щербініна // Правничий часопис Донецького університету. – 2013. – № 1. – С. 121–134.
865. Эвентов Л. Я. Иностранные капиталы в русской промышленности / Л. Я. Эвентов. – М.–Л.: Гос. социально-экон. изд-во, 1931. – 128 с.
866. Эйнгорн В. Киевский воевода П. В. Шереметьев и нежинский магистрат / В. Эйнгорн // Киевская старина. – 1891. – № 11. – С. 246–254.
867. Экономический обзор 1899 г. // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 2. – С. 43–46.
868. Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь. В 3-х томах. Том 2 (Книги 4, 5) – М.: Текст, 2005. – 608 с.
869. Эфемерные банкирские конторы // Финансовое обозрение. – 1912. – № 20. – С. 1.
870. Южная столица: Одесса первой половины XIX века в литературных и краеведческих источниках, мемуарах, дневниках, письмах. – Одесса; М.: Локид Премиум; Локид-пресс, 2009. – 544 с.
871. Юрій Франц Кульчицький і козаки. Збірка статей. – Філадельфія, 1983. – 81 с.
872. Юровский Л. Н. В гетто / Л. Н. Юровский // Русские ведомости. – 1914. – 11 апр., № 83. – С. 3.
873. Яблонська С. Листи з Парижа. Листи з Китаю / С. Яблонська. – Львів: Піраміда, 2018. – 366 с.
874. Яблонська С. Далекі обрії / С. Яблонська. – К.: Родовід, 2018. – 336 с.
875. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. Т. 1. – К.: Наукова думка, 1990. – 592 с.
876. Яворський Ф. Львів старий і вчорашній / Ф. Яворський // Львів. Leopolis. Lwow. Lemberg. Genius Loci. Незалежний культурологічний часопис «І». – Львів, 2004. – С. 114–141.
877. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. М. Яковенко. – Київ: Критика, 2002. – 415 с.
878. Яковенко Н. Очерк истории Украины в Средние века и ранее Новое время / Н. Яковенко. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 768 с.
879. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 472 с.
880. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с.

881. Ямінський Б. Відень 1683. Козаки і Кульчицький / Б. Ямінський. – Відень, 1983. – 239 с.
882. Янниці Ф. К. Греческая диаспора на юге России. Деятельность семей Месаксуды (Керчь) и Родоканаки (Одесса) (XIX – начало XX в.). / Ф. К. Янниці // Вестник МГУ. – 1998. – № 4. – С. 62–76.
883. Янсон Ю. Э. Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе (Труды экспедиции, снаряжённой императорскими Вольным экономическим и Русским географическим обществами для исследования хлебной торговли и производительности в России: Том II: Вып. 2) / Ю. Э. Янсон. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1870. – 414 с.
884. Яременко В. Тарас Шевченко про чумацтво, його звичаї та пісні / В. Яременко // Народна творчість та етнографія. – 2005. № 2. – С. 21–30.
885. Ярон С. Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожилы / С. Г. Ярон. – Киев: Тип. Акц. О-ва «Петр Барский в Киеве», 1910. – 208 с.
886. Яцків М. Танець тіней: роман з рідного побуту. [Ч. 1–3] / М. – Львів: Друк. ставропиг. ін-та: Накладом вид-ва «Шляхи», 1916–1918. – 490 с.
887. N. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия. По воспоминаниям детства / N // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 457–485.
888. 1951.03.00.De Roger Mennevée. Les Documents de l'AIII.Article. – <https://www.wormsetcie.com>
889. Akt oskarzenia w sprawie... Galic. Kasie oszczednosti // Dziennik Polski. – 1899. – 10. II. (273) – S. 3–6.
890. Amalgamated Oil Pipe-Lines of Galicia, Limited // The Manchester Guardian. – 1911. – May 23.
891. Amalgamation of Galician Pipe Line interests // The Times. Finance, Commerce & Shipping. – 1911. – 18 march. – P. 1. Col. 4.
892. Antosik-Piela M. Galicyjski trojkat etniczny w polskiej prozie naftowej / M. Antosik-Piela // Ruch litaracki. – 2016. – T. VII. № 4 (337). – S. 439–446.
893. Anusik A. Rola ziemiarstwa polskiego w industrializacji Ukrainy w drugiej połowie XIX wieku / A. Anusik // Studia z historii społeczno-gospodarczej. – 2010. T. VII. – S. 97–111.
894. Ashberg O. En vandrande jude fran Glasbruksgaten / O. Ashberg. – Stockholm: A. Bonnier, 1946. – 356 s.
895. Austria-Hungary // The Economist. – 1908. – Jan. 25, – № 3361. – P. 170–171.
896. Bairoch P. Europe's Gross National Product: 1800–1975 / P. Bairoch // Journal of European Economic History. – 1976. – № 5. – P. 273–340.

897. Bank Krajowy Królestwa Galicji i Lodomeryi. 1883–1908. – Lwow: Piller, Neumann, 1909. – 208 s.
898. Banque Ottomane. Monthly Circulat. – Constantinople, 1929. – P. 8.
899. Ben-Joseph M. Adversities of autonomy: Bank Krajowy Królestwa Galicji i Lodomeryi and the politics of credit in Galicia 1870–1913 / M. Ben-Joseph. – Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1999. – 128 p.
900. Bled J. Les fondements du conservatisme autricien / J. Bled. – P.: éditions de la Sorbonne, 1988. – 530 p.
901. Bloch J. My Reminiscences / J. Bloch. – N. Y. Ayer Publishing, 1973. – 576 c.
902. Bogucka M. Handel Bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej połowie XVII wieku / M. Bogucka // Przegląd_Historyczny. – 1968. – N. 59/2. – S. 245–252.
903. Bogucka M. Żegluga bałtycka w XVII –XVIII wieku w świetle materiałów z archiwum w Amsterdamie / M. Bogucka // Zapiski Historyczne. – 2017. – T. LXXXII. № 4. – S. 123–137.
904. Boniecki A. Herbarz polski: wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich / A. Boniecki. – Warszawa: Gebethner i Wolf, 1908. – 400 s.
905. Bonusuak W. Szejk z Galicji. Ignacy Lukaszewicz, 1822–1882 / W. Bonusuak. – Rzeszow: Libra, 2007. – 179 s.
906. Bowen E. John Hughes (St.David's Day) / E. Bowen. – Cardiff: University of Wales Press, 1978. – 82 p.
907. Bremer F. The Homes of the New World: impressions of America / F. Bremer. – 2 vols. Vol. 1. – New York: Harper & Brothers, 1858. – 651 p.
908. Bronski K. Rozwoj gospodarczy wiekszych miast galicyjskich w okresie autonomii / K. Bronski. – Krakow: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, 1999. – 212 s.
909. Bronski K. Rozwoj galicyjskiego systemu bankowego w latach 1841–1914 (zarys problematyki) / K. Bronski // Akademia Ekonomiczna w Krakowie. Zeszyty Naukowe. – 2007. – № 749. – S. 75–91.
910. Broński K. Problem zacofania gospodarczego Galicji. Mit i fakty / K. Broński // Historia gospodarcza i historia myśli ekonomicznej a teoria ekonomii. – Łydz, 2008. – S. 67–82.
911. Bronski K. Instytucje finansowe i ubezpieczeniowe jako podmioty ekonomii społecznej w Galicji – zarys problematyki / K. Bronski // Ekonomia Społeczna. – 2018. – № 2. – S. 74–81.
912. Bujak F. The Jewish Question in Poland / F. Bujak. – <http://www.archive.org>
913. Bujak F. Galicya / F. Bujak. 2 vol. Vol. 1. Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. – Lemberg, 1908. – 560 s.

914. Bujak F. Rozwoj gospodarczy Galycyi (1772–1914) / F. Bujak. – Lwow: Naklad księgarni polskiej Bernarda Polonieskiego, 1917. – 212 s.
915. Buszko J. Zum Wandel der Gesellschaftsstruktur in Galizien und in der Bukowine / J. Buszko. – Vienna: Verlag d. Österr. Akad. d. Wiss., 1978. – 39 p.
916. Ciekawa mova Jw. Iwana Mielewski / Zbior pamietnikow historycznych o dawnej Polsce. T.2. – Lipsk: Breirkopf i Haertel, 1839. – S. 341–344.
917. Chapman S. Merchant Enterprise in Britain: From the Industrial Revolution to World War I / S. Chapman. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 339 p.
918. Chatziioannou M. C. From the Levant to the City of London: Mercantile Credit in the Greek International Commercial Networks of the Eighteenth and Nineteenth Centuries / M. C. Chatziioannou, G. Harlaftis // Centres and Peripheries in Banking: The Historical Development of Financial Markets [Ed. P. L. Cottrell] – L.: Ashgate Publishing, Ltd., 2007 – P. 13–40.
919. Claeys T. La société des sels gemmes et soudes naturelles de la Russie méridionale, de 1882 a` 1918. Un exemple d'une réussite industrielle / T. Claeys // Revue française d'histoire économique. – 2017. № 7–8. – P. 120–159.
920. Cottrell P. L. Centers and Peripheries in Banking: The Historical Development of Financial Markets / P. L. Cottrell. – L.: Ashgate Publishing, Ltd., 2007. – 326 p.
921. Crisp O. Russia, 1860–1914 / O. Crisp // Banking in the Early Stages of Industrialization. Ed. R. Cameron. – New York: Oxford University Press, 1967. – P. 183–228.
922. Cvrcek T. Convergence and Catch-up at the Periphery? Living Standards in the Habsburg Empire, 1829–1910 / T. Cvrcek. – Clemson Univercity, 2011. – 60 p.
923. Damand H. Polozenie gospodarcze Galicyi przed woina / H. Damand. – Lipsk, 1915. – 107 s.
924. Daszkiewicz P. W poszukiwaniu sosny masztowej: “Misja Chersońska”, szpiegowska operacja wywiadu kryla Francji w lasach Rzeczypospolitej w świetle dokumentów z paryskiego archiwum marynarki / P. Daszkiewicz, J. Oleksyn. – <https://www.researchgate.net>
925. Dawid P. Why are institutions the “Carriers of History”: Path Dependence and the evolution of conventions, organizations and institutions / P. Dawid // Structural Change and Economic Dynamics. – 1994. Vol. 5, № 2. – P. 205–220.
926. De Hell X. H. Travels in the Steppes of the Caspian Sea / X. H. De Hell. – L.: Chapman & Hall, 1847. – 436 p.
927. Dobrowolski M. Kompania Handlowa Polska / M. Dobrowolski // Puls Biznesu. – 2015. 03.18. – <https://www.pb.pl>

928. Domanski C. Fryderik Josef Moszynski – the first polish statistician / C. Domanski // *Acta Universitatis Lodziensis. Folia oeconomica*. – 2009. – 228. – P. 7–12.
929. Edwards S. Hughesovka. A Welsh Enterprise in Imperial Russia / S. Edwards. – Cardiff: Glamorgan Record Office, 1992. – P. 12.
930. Emigration from Liverpool // *The Times*. – 16 June 1869. – P. 4. – Col. 1. – *The Times*. – <http://www.time.com>
931. Emigration to Australia // *The Times*. – 16 June 1869. – P. 6. Col. 1. – *The Times*. – <http://www.time.com>.
932. Epsztein T. Udział Polaków w rozwoju przemysłu w guberni kijowskiej w XIX w. / T. Epsztein // *Studia z historii społeczno-gospodarczej*. – 2010. T. VIII. – S. 47–55.
933. Fairlie S. The Anglo-Russian Grain Trade, 1815–1861 / S. Fairlie. – L.: University of London, 1959. – P. 253.
934. Feldman W. Stan ekonomiczny Galicji: cyfry i fakta / W. Feldman. – Lwów: S. Uroda, 1900. – 32 s.
935. Frank A. F. Oil Empire. Visions of Prosperity in Austrian Galicia / A. F. Frank. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2007. – 344 p.
936. Franzos K. E. Zwischen Dniester und Bistritz / K. E. Franzos // Franzos K. E. Aus Halb-Asien: Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrussland und Rumänien. – Leipzig: Verlag von Dunder, 1876. – S. 117–138.
937. Fras Z. Galicja / Z. Fras. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2000 – 300 s.
938. French Exploitation of Donetz Coal // *Mining Journal*. – 1911. – Vol. 92. – P. 133.
939. Frick D. A. Meletij Smotryc'kyj and the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century / D. A. Frick // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1984. № 8. – P. 352–373.
940. Gennadius J. Stephen A. Ralli. A Biographical Memoir / J. Gennadius. – London: Dryden Press, 1902. – 36 p.
941. Gielda Lwowska. Kursy // *Gazeta Lwowska*. – 1968. – 2 lipca. – № 150.
942. Girault R. Emprunts russes et investissements français en Russie. 1887–1914 / R. Girault. – Paris: Librairie Armand Colin, 1973. – 618 p.
943. Goetel F. Patrzac Wstecz. Wspomnienia / F. Goetel. – Kraków: Arcana, 1998. – 285 s.
944. Good D. New estimates of income levels in central and eastern Europe, 1870–1910 / D. Good, T. Ma // *Von der Theorie zur Wirtschaftspolitik – ein österreichischer Weg* / F. Baltzarek, F. Butschek and G. Tichy (eds). – Stuttgart: Lucius & Lucius, 1998. – P. 147–168.
945. Grodziski S. W Krolewstwie Galicji i Lodomeriji / S. Grodziski. – Kraków, 1976. – 340 s.

946. Jezierski A. Dzeje bankowosci polskiej do 1914 r. w zarycie / A. Jezierski. – <http://ekonomia.wne.uw.edu.pl>
947. Jezierski A. Historia gospodarcza Polski / A. Jezierski, C. Leszczyńska. – Warszawa: Key Text Wydawnictwo, 2003. – 568 s.
948. Harlaftis J. A History of Greek-owned Shipping. The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the present day / J. Harlaftis. – London: Routledge, 1995. – 480 p.
949. Harlaftis G. Mapping the Greek Maritime Diaspora from the early Eighteenth to the late Twentieth Centuries / G. Harlaftis // *Diaspora Entrepreneurial Networks: Four Centuries of History* [ed. I. McCabe, G. Harlaftis, I. P. Minoglou. – N. Y.: Berg, 2005. – P. 147–171.
950. Herlihy P. Russian Wheat and the Port of Livorno. 1794–1845 / P. Herlihy // *Journal of European Economic History*. – 1976. – № 5. – P. 45–86.
951. Hensellek T. Die letzten Jahre der kaiserlichen Bukowina: Studien zur Landespolitik im Herzogtum Bukowina von 1909 bis 1914 / T. Hensellek. – Hamburg: Herstellung Bachelor + Master Publishing, ein Imprint der Diplomica Verlag GmbH, 2011. – 137 s.
952. Himka J. Galician villagers and the Ukrainian national movement in the nineteenth century / J. Himka. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1988. – 358 p.
953. Hryniyk S. Polish Lords and Ukrainian Peasants: Conflict, Deference and Accommodation in Eastern Galicia in the Late Nineteenth Century / S. Hryniyk. – journals.cambridge.org
954. Kalinski J. Austrian banks in Poland up to 1948 (Banki austriackie w Polsce do 1948 roku) // *Bank Austria Creditanstalt: 150 Jahre österreichische Bankengeschichte im Zentrum Europas*, herausgegeben von O. Rathkolb, T. Venus, U. Zimmerl. – Wien: Paul Zsolonay Verlag, 2005. – S. 253–267.
955. Kaps K. Ungleiche entwicklung in Zentraleuropa. Galizien zwischen überregionaler Verflechtung und imperialer Politik (1772–1914) / K. Kaps. – Wien: Bohlau Verlag, 2015. – 535 s.
956. Kardases V. Diaspora Merchants in the Black Sea: The Greeks in Southern Russia, 1775–1861 / V. Kardases. – Oxford: Lexington Books, 2001. – 243 p.
957. King Ch. Odessa. Genius and Death in a City of Dream / Ch. King. – New York: W. W. Norton & C°, 2011. – 336 p.
958. Klanska M. Daleko od Wiednia: Galicija w oczach pisarzy niemiechojezycznych 1772–1918 / M. Klanska. – Crakow: Universitas, 1991. – 281 s.
959. Kohl J. G. Austria, Vienna, Hungary, Bohemia and the Danube, Galicia, Styria, Moravia, Buckovina, and the Military Frontier / J. G. Kohl. – London: Chapman and Hall, 1843. – 532 p.

960. Korwin-Milewski H. Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925) / H. Korwin-Milewski. – Poznań: Jan Jachowski, Księgarnia Uniwersytecka, 1930. – 603 s.
961. Kowalczyk R. Tsunami finansowe w Europie XVIII wieku: Francja, Holandia, Prusy, Rzeczpospolita / R. Kowalczyk // Україна та Польща: минуле, сьогодення, перспективи. – 2012. – Т. 1. – С. 104–112.
962. Kowalik T. Stanisław Szczepanowski – ekspert rozwoju gospodarczego / T. Kowalik // Kwartalnik historii nauki i techniki. – 1968. – Vol. 13. № 2. – S. 349–367.
963. Kozia J. Mysli dla Polski. 100-lecie smierci Stanisława Szczepanowskiego / J. Kozia // Nasz Dziennik (Wrocław). – 2000. – 27. X. – S. 14.
964. Kozłowski A. Kawarnie, lokaliki i tingel-tangle / A. Kozłowski // Biuletyn informacyjny. Towarzystwo myślników Lwowa. – 2004. – № 32. – S. 14–16.
965. Kozłowski M. Miedzy Sanem a Zbrucem. Walki o Lwow i Galicje Wschodnia 1918–1919 / M. Kozłowski. – Krakow: Znak, 1990. – 310 s.
966. Kraszewskij J. I. Wspomnienia Odessy, Jedisanu i Budżaku. Dziennik przejażdki w roku 1843 od 23 czerwca do 11 września J. I. Kraszewskiego / J. I. Kraszewskij. – 2 t. T. 1. – Wilno, 1845. – S. 157.
967. Kuberski L. Stanisław Szczepanowski, 1846–1900: przemysłowiec, polityk, publicysta / L. Kuberski. Wydawn. Uniwersytetu Opolskiego, 1997. – 214 p.
968. Kula W. Historia gospodarcza Polski w dobie powstaniowej, 1864–1918 / W. Kula. – Warszawa : Wiedza, 1947. – 155 s.
969. Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? / B. Kuzmany. – Wien: Universitat Wien, 2008. – 320 p.
970. Landau S. R. Unter jüdischen Proletariern. Reiseschilderungen aus Ostgalizien und Russland / S. R. Landau. – L.: Wien: Rosner, 1898. – 68 s.
971. Lewery L. Foreign capital investment in Russian Industry and commerce / L. Lewery (Miscellaneous Series, № 124). – Washington: Government printing office, 1923. – 28 p.
972. Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860 – 1914 / R. Lindner. – Berlin: UVK, 2006. – 556 s.
973. Louri H. Diaspora entrepreneurial networks in the Black Sea and Greece, 1870–1917 / H. Louri, I. Pepelasis Minoglou. – <http://mpra.ub.uni-muenchen.de>
974. Maddison A. Contours of the World Economy, 1–2030 / A. Maddison. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 418 p.

975. Madzik M. Powstanie i pierwsze lata działalności Kompanii Czarnomorskiej (1782–1785) / M. Madzik // *Rocznik Lubelski*. – 1979. – T. 21. – S. 77–91.
976. Maha L. The Economic Development of Bukovina (II) Bukovina as an autonomous duchy: 1849–1918 / L. Maha, G. Donici, S. Maha // *Review of Economic and Business Studies*. – 2011. Issue 7. – P. 265–293.
977. Malinowski M. Income and its distribution in preindustrial Poland / M. Malinowski, J. Luiten van Zanden // *Cliometrica*. – 2016. – Vol. 11, № 3. – P. 375–404.
978. Malinowski M. Economic consequences of state failure; Legal capacity, regulatory activity, and market integration in Poland, 1505–1772 / M. Malinowski // *The Journal of Economic History*. – Volume 79 Issue 3. – P. 862–896.
979. Malinowski M. Serfs and the city: market conditions, surplus extraction institutions and urban growth in the Kingdom of Poland, 1500–1772 / M. Malinowski // *European Review of Economic History*. – 2016. – Vol. 20, № 2. – P. 123–146.
980. Malowist M. A Certain Trade Technique in the Baltic Countries in the Fifteenth to the Seventeenth Centuries / M. Malowist // *Poland at the XI-th International Congress of Historical Sciences*. – Warsaw: Polish Academy of Sciences, The Institute of History, 1960. – P. 103–116.
981. Marschak J. Economics of Language / J. Marschak // *Behavioral Sciences*. – 1965. – Vol. 10, Issue 2. – P. 135–140.
982. März E. Österreichische Bankpolitik in der Zeit der grossen Wende 1913–1923: am Beispiel der Creditanstalt für Handel und Gewerbe / März E. – Wien: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 1981. – 608 p.
983. McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913 / J. P. McKay. – Chicago and London, 1970. – 442 p.
984. Michie R. The London Stock Exchange / R. Michie. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 682 p.
985. Miller F. Galicia / F. Miller, A. Vandome, J. McBrewster. – Mauritius: Aiphascript Publishing, 2010. – 77 p.
986. Mirbabayev M. Concise history of Azerbaijani oil / M. Mirbabayev. – Baku. 2008. – 368 p.
987. Mises L. von. Die Entwicklung des Gutsherrlich-Bauerlichen Verhältnisses in Galizien (1772–1848) / L. von Mises. – Wien und Leipzig: Franz Deuticke, 1902. – 144 p.
988. Montarini G. Della moneta: trattato mercantile / G. Montarini // *Scrittori classici italiani di economia politica*. T. 3. – Milano: Nella stamperia e fonderia di G. G. Destefanis, 1804. – P. 9–286.

989. Moor, T. de. Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period / T. de Moor, J. van Zanden // *Economic History Review*. – 2010. – Vol. 63. № 1. – P. 1–33.
990. Morawski W. Słownik historyczny bankowości polskiej do 1939 roku / W. Morawski. – Warszawa: Muza SA, 1998. – 207 s.
991. Mr. C. Rodocanachi // *The Times*. – 17 april 1956. – P. 13. Col. 3.
992. Mudrak M. Sheptyts'kyi as Patron of the Arts / M. Mudrak // *Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytskyi*. Ed. by P. Magosci. – Edmonton, 1989. – P. 289–312.
993. Mun T. England's treasure by foreign trade, or, The balance of our foreign trade is the rule of our treasure / T. Mun, J. Mun. – London: Printed by J.G. for Thomas Clark, 1664. – 219 p.
994. Nadel-Golobič E. Armenians and Jews in medieval Lvov. Their role in oriental trade, 1400-1600 / E. Nadel-Golobič // *Cahiers du monde russe et soviétique*. – 1979. – Vol. 20. № 3–4. Juillet-Décembre. – P. 345–388.
995. Napier J. The Life and Opinions of General Sir Charles James Napier / J. Napier. – 4 vols. Vol. II. London: John Murray, 1857. – 466 p.
996. Narzyski J. Epidemia. Dramat w 4-ch aktach. / Narzyski J. – Warszawa : K. Kowalewski, 1875.
997. Obrona Verificacy od obrazy maiestatv krola. – Wilno: [Drukarnia Bractwa św. Ducha], 1621. – 127 s.
998. Obumarle miasto // *Chwila (Lwow)*. – 1927. – 18 czerwca. – S. 7.
999. Okey R. The Habsburg Monarchy: From Enlightenment to Eclipse, 1765–1918 / R. Okey. – N. Y.: Palgrave Macmillan, 2002. – 464 p.
1000. Olson M. Distinguished Lecture on Economics in Government: Big Bills Left on the Sidewalk: Why Some Nations are Rich, and Others Poor / M. Olson // *The Journal of Economic Perspectives*. – 1996. – Vol. 10. № 2. – P. 3–24.
1001. Olszewski J. Zastoj gospodarczy Galicji w csacie ostatniego przesilenia / J. Olszewski. – Lwow, 1913. – 112 s.
1002. Pammer M. Jüdische Vermögen in Wien 1938 / M. Pammer. – Wien: Oldenbourg, 2003. – 150 s.
1003. Paris E. Les Grecs de Marseille dans la deuxième moitié du XIXe siècle: une perspective nationale et transnationale / E. Paris // *Revue européenne de migrations internationales*. – 2001. – 17 (3). – P. 23–42.
1004. Pasek J. Pamietniki / J. Pasek. – Krakow: Nakladom Polskiej Akademji Umiejtnosci, 1929. – 764 s.

1005. Pecalidis S. *De bello Ostrogiano ad Piantcos cum Nisoviis libri quatuor* / S. Pecalidis. – Krakow: Wydawca Piotrkowczyk, Andrzej, 1600. – 173 s.
1006. Pfeiffer I. *The Last Travels of Ida Pfeiffer: Inclusive of a Visit to Madagascar* / I. Pfeiffer. – New York: Happer & Brothers, 1861. – 281 p.
1007. Pietak L. *O gieldzie i czynnosciah gielowych* / L. Pietak. – Lwow: Z drukarni Ludowej, 1877. – 138 s.
1008. Pietrasik A. *Historia i wspolczesnosc dlugoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce* / A. Pietrasik. – Warszawa: Twigger, 2001. – 428 s.
1009. *Podrecznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne* [red. T. Pilat]. – T. VII. 2. – Lwow: Z Pierwszej Zwiazkowej Drukarni, 1904. – 326 s.
1010. Pollack M. *Cesarz Ameryki. Wielka ucieczka z Galicji* / M. Pollack. – Wolowiec: Wydawnictwo Zarne, 2011. – 250 s.
1011. Puchowicz A. *With oil through generations* / A. Puchowicz. – Plock, 2006. – S. 9–10.
1012. Raffalovich A. *Le marché financier en 1901–1902* / A. Raffalovich. – Paris: Librairie Guilaumin et Cie, 1902. – 944 p.
1013. Reclus E. *Nouvelle géographie universelle* / E. Reclus. – P.: Hachette, 1878. – 982 p.
1014. *Regulamin Banku Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim*. – Lwów: Druk. Ludowa, 1883. – 22 s.
1015. Rosenfeld S. *Understanding Joseph Roth* / S. Rosenfeld. – Columbia: Univ. of South Carolina Press, 2001. – 128 p.
1016. Rosman M. *Jak pisać historie żydowską?* / M. Rosman. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2011. – 240 s.
1017. Rybarski R. *Organyzatsya Kredytu Przemyslowego w Galicii s Krolewstwie Polskiem* / R. Rybarski. – Krakow: Drukarnia Uniw. Jagiel., 1911. – 176 s.
1018. Rymar L. *Galicyjski przemysl naftowy* / L. Rymar. – Krakow, 1915. – 123 s.
1019. Rudolph R. L. *Banking and Industrialization in Austria-Hungary: The Role of Banks in the Industrialization of the Czech Crownlands, 1873–1914* / R. L. Rudolph. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 291 p.
1020. Schatzker V. *The Jewish Oil Magnates of Galicia: Part One: The Jewish Oil Magnates: A History, 1853-1945* / V. Schatzker. – Montreal: McGill-Queen's Press, 2015. – 522 p.
1021. Sewer A. *Nafta. T. 1.* / A. Sewer. – Warszawa: Kurjer Warszawski, 1894. – 315 s.

1022. Sifneos E. "Cosmopolitanism" as a Feature of the Greek Commercial Diaspora / E. Sifneos // *History and Anthropology*. – 2005. – Vol. 16, No. 1. March. – P. 97–111.
1023. Shvets V. Rozwyj bankowości hipotecznej na Ukrainie / V. Shvets // *System bankowy a gospodarka: perspektywy Polski, Białorusi i Ukrainy*. – Kielce: WSU, 2007 – S. 157–176.
1024. Slade A. Travels in Germany and Russia: Including a Steam Voyage by Danube and the Euxine from Vienna to Constantinople in 1838–39 / A. Slade. – London: Longman, 1846. – 512 p.
1025. Slusarczyk Sirka A. Sheptyts'kyi in Education and Philanthropy / A. Slusarczyk Sirka // *Morality and Reality. The Life and Times of Metropolitan Andrei Sheptytskyi*. Ed. by P. Magosci. – Edmon-ton, 1989. – P. 269–288.
1026. Spencer C. Turkey, Russia, the Black Sea and Circassia / C. Spencer. – London: George Routledge, 1855. – 412 p.
1027. Sprawozdanie z czynności i posiedzeń pleranych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie za rok 1907. – Lwow, 1907. – S. 631.
1028. Sprawozdanie z czynności i posiedzeń pleranych Izby handlowej i przemysłowej we Lwowie za rok 1908. – Lwow, 1908. – S. 57.
1029. Standage T. The Victorian Internet: The Remarkable Story of the Telegraph and the Nineteenth Century's On-Line Pioneers / T. Standage. – N.Y.: Walker and Co, 1998. – 256 p.
1030. Statut Banku Krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji z Wielkim Księstwem Krakowskim. – Lwów: Piller i Spółka, 1898. – 47 s.
1031. Steevens G. The land of dollar / G. Steevens. – L.: William Blackwood, 1900. – 348 p.
1032. Stefczyk F. Die wirtschaftliche und soziale Tätigkeit des galizischen Landtages / F. Stefczyk // *Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart*. – Wien, 1913. – S. 70–87.
1033. Stephens J. L. Incidents of Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land / J. L. Stephens. – London, 1837. – 138 p.
1034. Sysyn F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 / F. Sysyn // *Harvard Ukrainian Studies*. – Vol. 6, No. 2 (June 1982). – P. 167–190.
1035. Szczepanowski S. Nedza Galicji w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego / S. Szczepanowski. – Lviv: Gubryniewicz i Schmidt, 1888. – 198 p.
1036. Szczepanowski S. O wpływie tanych komunikacji na rozwój ekonomiczny kraju / S. Szczepanowski. – Lwov: Nakładem "Economisty Polskiego", 1890. – 71 s.
1037. Szczepanowski S. O stosunku polityki inwestycyjnej do naszych celów narodowych / S. Szczepanowski. – 1890. – <http://www.tradycjegospodarcze.pl>

1038. Szczpanski A. Stan wytworczosci przemyslowej i gorniczej Galicji w roku 1910 / A. Szczpanski. – Lwow, 1912. – 243 s.
1039. Todev T. Aufstieg und Untergang der Österreichischen Volksbanken-AG: Analyse einer der größten Pleiten in der österreichischen Wirtschaftsgeschichte / T. Todev, J. Brazda. – Münster: LIT Verlag, 2020. – 485 s.
1040. Tokarz W. Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783 / W. Tokarz. – Kraków 1909 – 420 s.
1041. Ulam S. Wspomnienia z Kawiarni Szkockiej / S. Ulam. – <https://www.lwow.com.pl>
1042. Uwagi o rozpowszechnianiu się gry na giełdzie // Dziennik Poznański. – 1869. – № 71.
1043. Vengłowski A. Karol Yaroszyński: sponsor cara / A. Vengłowski. – <https://przekroj.pl>.
1044. Waal de. E. The hare with amber eyes: a family's century of art and loss / E. de Waal. – N. Y.: Farrar, Straus and Giroux, 2010. – 354 p.
1045. Waciega S. Galicyjski pionierzy przemysłu naftowego w II połowie XIX wieku / S. Waciega // Małopolska. – 2016. – XVIII. – S. 127–159.
1046. Werner W. Raiffeisenvereine für Österreich / W. Werner. – Wien: Eigenverlag des FOG, 2017. – 244 s.
1047. Wiener Borsenartifel // Der Botschafter. – 1865. – 8 Jan; Wiener Borsenartifel // Der Botschafter. – 1865. – 29 Mai.
1048. Whitworth Ch. An account of Russia as it was in the year 1710 / Ch. Whitworth. – Strawberry Hill, 1758. – 158 p.
1049. Wolf L. The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture / L. Wolf. – Stanford. California: Stanford University Press, 2010. – 486 p.
1050. Wurm S. The Development of Austrian Financial Institutions in Central, Eastern and South-Eastern Europe / S. Wurm. – Comparative European Economic History Studies Working Paper Series Number 31. November 2006. – Vienna: University of Applied Sciences of Vienna, 2006.
1051. Zaprzaniec O. Elektorów Poczet którzy niegdyś głosowali na elektorów Jana Kazimierza roku 1648, Jana III. roku 1674, Augusta II. roku 1697, i Stanisława Augusta roku 1764 / O. Zaprzaniec. – Lwow: Nakładom Kajetana Jablunskiego, 1845. – 446 s.
1052. Ziemiałkowski F. Z teki Mameluka galicyjskiego / F. Ziemiałkowski. – Warszawa: W.Ł. Kasprowicz, 1871. – 107 s.

Науково-популярне видання

Сергій МОШЕНСЬКИЙ

КАПІТАЛІЗМ І БІЗНЕС

Уроки економічної історії України

Літературний редактор Н. Белодєд
Дизайн та комп'ютерна верстка С. Даневич
Відповідальна за випуск А. Погребіцька
Керівник проекту І. Степурін

Підписано до друку 01.06.2024.
Формат 70х100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 61,92. Наклад 1000 прим.

ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ
ТОВ «Креативна агенція «Артіль»
вул. В. Васильківська, 131, м. Київ, Україна.

Контактні телефони:
+380 (67) 5028092, +380 (44) 2324255
Електронна пошта:
artelbooks@gmail.com, artelbook.com.ua

Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців
ДК № 7348 від 03.06.2022

